

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

НАУКОВІ ПРАЦІ

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ
Том 25

На пошану професора І. С. Винокура

Кам'янець-Подільський
ТОВ «Друкарня Рута»
2015

УДК 378.4(477.43)(082):94

ББК 63.3(4Укр.)

Н16

Рецензенти:

- О. Григоренко** - доктор історичних наук, професор (м. Хмельницький)
О. Ресніт - доктор історичних наук, професор, член-кореспондент
НАН України (м. Київ)

Редакційна колегія тому:

В. Смолій, академік НАН України, доктор історичних наук, професор; **Л. Баженов**, академік УАІН, доктор історичних наук, професор; **В. Газін**, доктор історичних наук, професор; **В. Степанков**, академік УАІН, доктор історичних наук, професор (відповідальний редактор); **О. Головка**, доктор історичних наук; **О. Завальнюк**, доктор історичних наук, професор; **Л. Заитовт**, доктор габілітований, професор (м. Варшава, Республіка Польща); **Ф. Кірик**, доктор габілітований, професор (м. Краків, Республіка Польща); **С. Копилов**, доктор історичних наук, професор (заступник відповідального редактора); **В. Нечитайло**, доктор історичних наук, професор; **В. Лозовий**, доктор історичних наук, професор; **М. Нагельський**, доктор габілітований, професор (м. Варшава, Республіка Польща); **Р. Петраускас**, доктор історичних наук, професор (м. Вільнюс, Литовська Республіка); **І. Рибак**, кандидат історичних наук, професор; **В. Дубінський**, кандидат історичних наук, доцент (заступник відповідального редактора); **А. Філінюк**, доктор історичних наук, професор; **В. Газін**, кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар).

Рекомендовано до друку Вченою радою

**Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 11 від 26 листопада 2015 р.)**

Н16 Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. – Т. 25: На пошану професора І. С. Винокура. – 500 с.

Адреса редакційної колегії:

*кафедра всесвітньої історії, історичний факультет,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300*

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України збірник наукових праць включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю «Історичні науки» (Бюлетень ВАК України. – 2010. – №7)

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University

SCIENTIFIC PAPERS

**OF THE KAMIANETS-PODILSKY
IVAN OHIENKO
NATIONAL UNIVERSITY**

HISTORY

Tome 25

In honour of Professor I. S. Vinokur

Kamianets-Podilsky
Ruta Publishing House
2015

Reviewers:

- O. Grigorenko** - Doctor of historical sciences, professor (Khmelnitsky)
O.Reient - Doctor of historical sciences, professor, corresponding member of NAS of Ukraine (Kyiv)

Editorial college:

V. Smoliy, academician NAS of Ukraine, doctor of historical sciences, professor; **L. Bazhenov**, academician UAHS, doctor of historical sciences, professor; **V. Gazin**, doctor of historical sciences, professor; **V. Stepankov**, academician UAHS, doctor of historical sciences, professor (editor-in-chief); **O. Golovko**, doctor of historical sciences; **O. Zaval'niuk**, doctor of historical sciences, professor; **L. Zashtovt**, dr hab, professor (Warsaw, Poland); **F. Kiryk**, dr hab, professor (Krakow, Poland); **S. Kopilov**, doctor of historical sciences, professor (deputy editor-in-chief); **V. Nechitailo**, doctor of historical sciences, professor; **V. Lozovuy**, doctor of historical sciences, professor; **M. Nagelskyi**, dr hab, professor (Warsaw, Poland); **R. Petrauskas**, doctor of historical sciences, professor (Vilnius, Lithuania); **I. Ribak**, candidate of historical sciences, professor; **V. Dubinskiy**, candidate of historical sciences, associate professor (deputy editor-in-chief); **A. Filinyuk**, doctor of historical sciences, professor; **V. Gazin**, candidate of historical sciences, associate professor (assistant editor).

Scientific Papers of the Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko national university. History.
Kamianets-Podilsky: Ruta Publishing House, 2015. – T. 25: In honour of Professor I. S. Vinokur. – 500 p.

Address of editorial college:

*the department of world history, historical faculty,
Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University,
st. Tatars'ka 14, Kamianets-Podilsky, 32300*

ЗМІСТ

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

Лев Баженов. Вчений європейського рівня (до 85-річчя академіка І. С. Винокура).....	8
Сергій Копилов. Автобіографія І. С. Винокура як історіографічне джерело.....	22
Віталій Гуцал. Наукові студії І. С. Винокура в оцінках його колег.....	29

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВТСТВО

Василь Якубовський. Історія Болохівської землі: історіографія і джерела.....	52
Дюра Гарді. Середньовічний Срем в одному документі короля Бели IV від 3 жовтня 1253 року.....	66
Олег Бубенок. Свідчення мусульманських джерел про час та обставини іудаїзації хозарів в інтерпретації А. Ю. Кримського.....	79
Марія Ковальчук. Особливості термінології канун-наме у сфері суспільно-економічної політики Османської імперії XVI ст.	86
Анатолій Філінюк, Валерій Кундельський. Міжнародні взаємини у Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.: аналіз української історіографії XIX – початку XX ст.	96
Сергій Лиман. Ф. Я. Фортинський у Франції: з історії його зарубіжної подорожі 1874–1876 рр.	109
Ірина Мілясевиц. Літературні та сатиричні журнали Волині періоду Російської імперії... 117	
Анатолій Глушковецький, Вадим Чернов. Інформаційний ресурс про виборщиків та депутатів Державної думи Російської імперії від Подільської губернії.....	124
Олександр Маврін. Археографічна публікація писемних пам'яток у видавничій діяльності Інституту історії України НАН України (1991–2013 рр.).....	136

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Саркис Казаров. Полководческое искусство и армия епирского царя Пирра.....	147
Олександр Головка. Рейд Туменів Джебе і Субедея до Східної Європи в 1222–1223 рр. в процесі творення Монгольської імперії і Рах Mongolica.....	158
Евген Черненко. Капукехаї – постійні представники молдавських князів в Стамбулі (XVI–XVII ст.).....	178
Володимир Газін. «На шляху до Гадяча. У геополітичному трикутнику: Чигирин – Москва – Варшава».....	189
Руслан Постоловский. Формирование традиций парламентаризма в чешских землях.....	203
Віталій Лозовий. Історична політика Російської Федерації: актуальні антиукраїнські інтерпретації.....	211

ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Анатолій Гуцал. Давня фортеця в селі Городиська.....	220
Олександр Баженов. Християнське храмове будівництво в Давньоруській державі у X–XI ст.	236
Krzysztof Benyskiewicz. Stosunki polsko-ruskie w świetle Opowieści o oślepieniu Wasylka trembowelskiego.....	248
Степан Тимків. Керамічний комплекс із розкопок Губинського городища у 2014 року.....	265

НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Дмитро Корб'як. Львівський собор 1891 року: дискусійні питання та їх вирішення.....	275
--	-----

Олександр Федьков. Російський соціал-демократ Ісак Біск: розлам Революційної української партії та створення Української соціал-демократичної спілки.....	289
Сергій Щур. Суспільна думка Наддніпрянської України і політичні вбивства початку ХХ ст. в Російській імперії.....	318
Микола Циганюк. Партія «Союз 17 октября» у виборах до I Державної думи в Україні.....	325
Сергій Олійник. Утиски та репресії галицької інтелігенції російською владою в період Першої світової війни.....	334

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Олександр Комарніцький. Влада і студентство педагогічних навчальних закладів Правобережної України: перехід на платну вищу освіту (20-ті рр. – перша половина 1930-х рр.).....	342
Василь Ільницький. Особливості формування воєнної округи 4 «Говерля».....	351
Василь Яблонський. Консолідація українських еміграційних політичних сил і гетьманський рух (середина 1940 – початок 1950 рр.).....	362

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

Сергій Ткач. Діяльність осередків українських політичних партій у Подільській губернії на початку ХХ ст.	371
Андрій Чуткий. Вихідці з Поділля в стінах Київського комерційного інституту (нові матеріали до історії Поділля початку ХХ ст.).....	380
Тимофій Герасимов. Кам'янець-Подільський у переддень та на початку Першої світової війни.....	391
Світлана Оліпер. Участь поляків Правобережної України в подіях революції 1905–1907 рр.....	399
Олександр Вітюк. Ушицький повіт Подільської губернії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): соціально-правовий аспект.....	415
Олександр Завальнюк. Історико-філологічний факультет – провідний підрозділ Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) (до 100-річчя заснування вишу).....	425

МАТЕРІАЛИ КРУГЛОГО СТОЛУ

«РАНЬОМОДЕРНА УКРАЇНА: ПРОБЛЕМИ ТЕРМІНОЛОГІЇ ТА УНІФІКАЦІЇ ПОНЯТІЙНОГО АПАРАТУ» (21 ТРАВНЯ 2015 РОКУ)

Валерій Степанков. Українська революція XVII ст.: проблема термінології.....	443
Дмитро Вирський. Козаки – рід війська чи народ? Еволюція нарративного образу козацтва у Річпосполитській історіографії другої половини XVI – середини XVII ст.....	456
Олександр Юга. «Козацька» та «українська» проблеми: до питання наукової коректності використання понять щодо подій середини XVII століття.....	463
Володимир Верстюк. Українська Держава за гетьманату Б. Хмельницького в оцінці М. Костомарова: термінологічний аспект.....	467
Ольга Ковалевська. Іконографічні та мистецтвознавчі терміни і поняття в історичних джерелах XVII–XVIII ст.	476
Віталій Степанков. Чи була сформована «політична еліта» у період Української революції XVII ст.?	484
Сергій Калущий. Сутність терміну «аристократія» в історичній концепції В. Липинського.....	491

КОРОТКО ПРО АВТОРІВ.....	497
---------------------------------	------------

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

УДК 477.43.А.46

Лев Баженов

ВЧЕНИЙ ЄВРОПЕЙСЬКОГО РІВНЯ (ДО 85-РІЧЧЯ АКАДЕМІКА І. С. ВІНОКУРА)

Лев Баженов. Вчений європейського рівня (до 85-річчя академіка І. С. Винокура). У статті здійснено спробу узагальнити і систематизувати життєвий, творчий, освітянський та громадський шлях Іона Срулевича (Ізраїлевича) Винокура (1930–2006), розглянути в цьому контексті «житомирський» (1930–1957), «буковинський» (1957–1963), «кам'янець-подільський» (1963–2005) та «київський» (2005–2006) періоди його життєдіяльності.

Характеризується творчий доробок І. С. Винокура, який складається з понад 400 наукових і науково-популярних праць, у тому числі 40 монографій, книг, навчальних посібників, присвячених історії та археології України, Волині, Поділля і Буковини, історичній регіоналістиці, методиці викладання у вишах та загальноосвітній школі.

Акцентується увага на тому, що з 50-х рр. ХХ і до початку ХХІ ст. головною ідеєю та концепцією вченого було довести засобами археологічних та історичних досліджень дислокацію в Дніпро-Дністровському межиріччі України ранніх племен слов'ян уже в I–V ст. Цьому присвячені його кандидатська і докторська дисертації та монографії, найважливішими з яких є «Історія та культура черняхівських племен лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя» (1972), «Історія лісостепового Подністров'я та південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя» (1985) та «Черняхівська культура: витоки і доля» (2000).

Аналізується також внесок І. С. Винокура у розвиток освіти, як діяча краєзнавчого руху в Україні і на Хмельниччині, організатора наукових досліджень, керівника археологічних експедицій на Поділлі, Волині і Буковині, його міжнародне визнання в науковому світі.

Підсумовується матеріал статті загальною оцінкою творчих здобутків І. С. Винокура на тлі науки, освіти і громадського подвижництва та формами гідного вшанування його світлої пам'яті до ювілею 85-річчя від дня народження.

Ключові слова: академік Іон Винокур, історична наука, археологія, краєзнавство, археологічні експедиції, періоди життя, творча спадщина, освітньо-громадська діяльність, ювілей.

Лев Баженов. Учений європейського рівня (к 85-летию академика И.С. Винокура). В статье осуществлена попытка обобщить и систематизировать жизненный, творческий, педагогический и общественный путь Иона Срулевича

(Ізраїлевича) Винокура (1930–2006), розглянути в цьому контексті «житомирський» (1930–1957), «буковинський» (1957–1963), «каменець-подільський» (1963–2005) і «київський» (2005–2006) періоди його життєдіяльності.

Характеризується творче спадщина І. С. Винокура, яке складається з понад 400 наукових і науково-популярних праць, в тому числі 40 монографій, книг, навчальних посібників, присвячених історії та археології України, Волині, Подолі та Буковини, історичній регіоналістиці, методичці викладання в університетах та середній школі.

Акцентується увага на тому, що з 50-х рр. ХХ і до початку ХХІ ст. головною ідеєю та науковою концепцією вченого було вирішити за допомогою археологічних та історичних досліджень гіпотезу наявності дислокації в Дніпро-Дністрівському междуріччі України ранніх племен славян уже в I–V ст. Цьому присвячені його кандидатська та докторська дисертації, монографії, найважливішими з яких є на українській мові «Історія та культура черняхівських племен лесостепного Дністро-Дніпровського междуріччя» (1972), «Історія лесостепного Подністрів'я та південного Побужж'я. Від каменного віку до середньовіччя» (1985) та «Черняхівська культура: джерела та доля» (2000).

Аналізується також внесок І. С. Винокура в розвиток освіти, як діяча краєзнавчого руху в Україні та на Хмельниччині, організатора наукових досліджень, керівника археологічних експедицій на Подолі, Волині та Буковині, його міжнародне визнання в науковому світі.

Підсумовується матеріал статті загальною оцінкою творчих досягнень І. С. Винокура на шляху науки, освіти та громадської діяльності, формами гідного вшанування його світлої пам'яті з нагоди 85-ліття з дня народження.

Ключові слова: академік Іон Винокур, історична наука, археологія, краєзнавство, археологічні експедиції, періоди життя, творче спадщина, громадська діяльність, ювілей.

У липні цього року наукова і освітня громадськість України та в її складі, насамперед Хмельниччини, Вінниччини, Житомирщини, Чернівецьщини, міст Кам'янець-Подільський і Києва, відзначила 85-річчя від дня народження знаменитого вченого історика та археолога, талановитого педагога, наставника молоді, діяча краєзнавчого руху Іона Срулевича (Ізраїлевича) Винокура (1930–2006), доктора історичних наук (1978), професора (1979), академіка Академії наук вищої школи України (1997), академіка Української академії історичних наук (1999), Заслуженого працівника вищої школи України, лауреата низки наукових премій України та Хмельниччини. Феномен Іона Ізраїлевича полягає в тому, що він не тільки за свої 76 прожитих років зміг з честю подолати всі перипетії й складнощі буття 30-х рр. ХХ – початку ХХІ ст., досягти наукових висот і міжнародного визнання, незаперечного авторитету у всіх, з ким стикала його доля, але й до останніх днів свого життя ніколи не спочивати на лаврах, а розвивати свою творчість, науково-педагогічну і громадську діяльність

динамічно, оптимістично, зі знаком плюс, залишатися на авангардних позиціях.

Важливо підкреслити, що становлення, утвердження і визнання І. Винокура як ученого, освітнього і громадського подвижника, відбулося в стінах Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, в якому він трудився понад 43 роки. Ми з гордістю визнаємо, що за ці роки подвижництва Іон Ізраїлевич опублікував більше 400 академічних і науково-популярних праць, у тому числі 40 монографій, навчальних посібників і посвідчене місце серед учених України і зарубіжжя. Його прізвище і діяльність стали невіддільними в свідомості широкого загалу громадськості від археології, історії й краєзнавства України, рідної Волині, Поділля та Буковини, а притаманні висока професійність, ерудованість і сумлінність у роботі, життєва мудрість і толерантність, чуйність і доброзичливість, інтелігентність і скромність надавали йому ту благодатну ауру, яка поширювалася на всіх оточуючих і викликала радість спілкування, загальну любов і повагу.

Про жвавий і незгасний інтерес до особистості І. Винокура засвідчує створена про нього чимала історіографія. Цій непересічній постаті присвячувалися міжнародна наукова конференція¹, збірники наукових праць², книги³, біобібліографічні покажчики⁴, численні нариси і статті, авторами яких в першу чергу виступили його соратники М. Костриця⁵, В. Прокопчук⁶, М. Петров⁷, А. Філінюк⁸, автор цього матеріалу⁹ та ін. Відзначаючи сьогодні 85-річницю академіка І. Винокура, є нагальна потреба ще раз пройтися пером його звичайними життєвими і науковими шляхами й засвідчити нинішню глибоку шану і пам'ять про нього.

Народився Іон Винокур 4 липня 1930 року в районному центрі Ружині, що на Житомирщині, в робітничій сім'ї. Батько працював тут майстром бляхарської справи і за своїм розумом та вдачею був радником у життєвих перипетіях багатьох мешканців округи. В мальовничому містечку Східної Волині хлопчик провів усього шість літ. У 1936 році сім'я переїхала до Житомира. Та отчий край назавжди закарбувався в його пам'яті і уже в зрілі роки Іон Ізраїлевич частенько провідує стежки свого дитинства у Ружині, а в Житомирі батькову могилу, знайшов тут чимало друзів. На долю Винокура припало лихоліття Другої світової війни, евакуація його родини до м. Ашгабату (Туркменія) і довгождане її повернення 1944 року до Житомира. Саме в цьому місті юнак завершив середню освіту в школі № 25, яку часто навідував і добрим словом згадував своїх учителів, котрі прищепили йому інтерес до минувшини і природи краю, що й визначило його професію. 1948 року Винокур вступив на історичний факультет Чернівецького університету і започаткував «буковинський період» свого життя.

Щасливі студентські роки для І. Винокура були часом звитяги і напруженої праці в оволодінні історичними знаннями. Допитливого студента помітили викладачі факультету. Відомий археолог і педагог Борис Онисимович Тимошук, який тоді працював у місцевому краєзнавчому музеї, з другого курсу навчання став брати з собою Винокура в археологічні розвідки і на розкопки по Буковині,

а в 1951–1952 роках залучив його до роботи в складі Галицької археологічної експедиції АН України під керівництвом доктора історичних наук, професора В. Довженка. Завдячуючи наставнику Б. Тимощуку, Іон Ізраїлевич увійшов у світ археологічної науки і пов'язав з нею усе подальше життя. Першим здобутком студента-науковця стали виконання і успішний захист дипломної роботи на тему: «Нові археологічні матеріали з історії Галицько-Волинської Русі».

По закінченні Чернівецького університету молодий випускник у серпні 1953 року повертається до рідного Житомира, де майже чотири роки працює науковим співробітником обласного краєзнавчого музею. Як творча натура, Іон Винокур повністю присвятив себе різноаспектному вивченню історії та культури Східної Волині, організації і проведенню археологічних розвідок та розкопок на Житомирщині й збиранню для потреб музею старожитностей. Він одразу розпочав активне співробітництво з редакцією обласної газети «Радянська Житомирщина». Вже 8 січня 1954 р. на шпальтах часопису з'явилася перша стаття І. Винокура «Пам'ятник часів визвольної війни 1648–1654 років», а згодом публікації про гайдамаччину XVIII ст.¹⁰, з історії Волині XIX – початку XX ст.¹¹ та ін. Водночас республіканський журнал «Україна» вмістив його нариси і розвідки культурознавчого характеру про давніх овруцьких каменерізів (1956)¹², композитора В. Косенка (1955)¹³, польського письменника Ю. Крашевського (1957)¹⁴ й ін.

Та справжнім покликанням молодого науковця залишалися археологічні дослідження. Вони були спрямовані спочатку на вивчення і доповнення власними пошуками давніх пам'яток археологічної карти Житомирщини. З цією метою він запровадив на сторінках обласної газети рубрики «Слідами древніх культур» і «Цікаві знахідки». Увагу читачів тоді привернули змістовні викладом і новизною матеріалу його статті та замітки даного циклу часопису «Пам'ятки первісної історії Житомирщини» (1954)¹⁵, «Новоград-Волинський скарб римських монет» (1955)¹⁶, «Відкриття Радомишльської палеолітичної стоянки» (1956)¹⁷, «Стародавній Житомир»¹⁸, «Стародавній Коростень» (1955)¹⁹, «Стародавній Овруч» (1956)²⁰ та ін. Уже 1956 року І. Винокур видав першу брошуру «Археологічні пам'ятки Житомирщини», яка значно розширювала знання про давнє минуле краю і надавала методичні рекомендації краєзнавцям та школярам щодо виявлення, фіксації і збереження старожитностей. Влітку того ж року Іон Ізраїлевич взяв участь у роботі археологічної експедиції АН України в зоні спорудження Кременчуцької ГЕС, що на Черкащині²¹, чим розширив коло своїх наукових інтересів і збагатив досвід дослідницької праці.

Визначальним здобутком «житомирського періоду» діяльності Іона Винокура стало окреслення ним головного напрямку своїх досліджень – вивчення та узагальнення на дисертаційному рівні старожитностей Східної Волині першої половини I тисячоліття н.е. Підгрунтя обраної наукової проблеми склали стаціонарні роботи на Пряжівському і Слободищенському (1955–1957) та Маркушівському й Іванківському (1959) черняхівських поселеннях II–V ст. н.е., що на Житомирщині²². Вже 1955 року дослідник опублікував перші матеріали

вивчення черняхівської культури під рубрикою «Слідами древніх слов'ян»²³. Саме приналежність черняхівців до ранніх слов'янських племен тоді була новаторською ідеєю і згодом оформиться в його головну концепцію дослідження на подальшу перспективу творчості.

1957 року Іон Винокур повертається до Чернівецького університету і продовжує на шість років «буковинський період» життєдіяльності, який завершив становлення його як науковця. Тут він створив експозицію музею вишу і працює його завідувачем, викладає курс музеєзнавства на історичному факультеті, під наставництвом Б. Тимощука керує археологічною практикою студентів, бере діяльну участь в археологічних експедиціях на Чернівеччині, в Середньому Подністров'ї, на Хмельниччині та Тернопільщині.

Починаючи з 1957 р. І. Винокур публікує сам або в співавторстві з Б. Тимощуком у місцевій пресі та наукових виданнях звіти про роботу археологічного загону Чернівецького університету²⁴ й, таким чином, активно прилучається до давньої історії Буковини і популяризує її. Водночас він виступає одним з організаторів стаціонарних досліджень у 1958 р. трипільського поселення біля с. Магала Новоселицького району й широко інформує про знахідки громадськість в журналах «Україна»²⁵, «Археологія»²⁶, у 1959 р. – давньоруського храму XII–XIII ст. в околицях с. Василів Заставнівського району²⁷, в 1962 р. – Киселівського могильника I–II ст. н.е.²⁸ й ін. Все це дало змогу оприлюднити Іону Ізраїлевичу /переважно у співавторстві з Б. Тимощуком / праці узагальнюючого характеру з давнього буковинознавства: «Що повинен знати юний турист про археологічні пам'ятки Буковини» (1958), «Слов'янські пам'ятки Буковини» (1961), «Пам'ятки епохи полів поховання на Буковині» (1962) та ін. В археологічних дослідженнях ученого превалює проблема етногенезу ранніх слов'ян на Чернівеччині та її давньоруського періоду.

Головну увагу ж й зусилля Іон Ізраїлевич зосереджує на завершенні обраної на Житомирщині теми свого дослідження. В результаті на рубежі 50-60-х років він друкує ґрунтовні наукові статті, які відкрили новий етап в археологічному вивченні Східної Волині I тисячоліття н.е.: «Корчакська група ранньослов'янських пам'яток на території Східної Волині» (1958)²⁹, «Ранньослов'янські пам'ятки Східної Волині» (1959)³⁰, «Древности Восточной Волини» (1960)³¹ та ін. Підсумком багаторічної праці стало видання І. Винокуром монографії «Старожитності Східної Волині першої половини I тисячоліття н.е.» (Чернівці, 1960) та захист 1962 року в Ленінграді однойменної дисертації й присудження наукового ступеня кандидата історичних наук. З того часу він ніколи не полишає занять, пов'язаних з археологічним та історичним вивченням волино-подільського краю. Уже наприкінці ХХ ст. І. Винокур виголосив з даної проблематики важливі доповіді і оприлюднив статті теоретичного характеру «Слов'янські пам'ятки Східної Волині I тис. н.е.» (1993)³², «Дулібсько-волинський союз в історії східних слов'ян» (1998)³³, «Слов'яно-руські старожитності у надріччі Гнилоп'яті» (1999)³⁴ та ін. Крім того, «буковинський період» позитивно позначився і в особистому житті Іона Винокура. Ще в студентські

часи він познайомився, а у 1955 році поріднився з молодим науковцем і викладачем Чернівецького університету Надією Григорівною Литовченко й створив міцну сім'ю.

У березні 1963 р. Іон Ізраїлевич перейшов на викладацьку роботу на історичний факультет Кам'янець-Подільського педагогічного інституту (сьогодні національний університет імені Івана Огієнка) й відкрив тривалий і найбільш плідний «кам'янецький період» освітянської, наукової і громадської діяльності. Тут він спочатку працював асистентом, старшим викладачем, доцентом кафедри всесвітньої історії, знайшов повну приязнь і підтримку колег, наставництво свого завідувача тоді відомого вченого України, професора Леоніда Антоновича Коваленка і з його благословення з 1969 р. очолив кафедру історії СРСР і УРСР, яка у 1991 р. ним була реорганізована в кафедру історії Східної Європи та археології. 1978 року в Інституті археології АН України Іон Винокур захистив докторську дисертацію на тему: «Історія та культура черняхівських племен лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя», а роком пізніше став професором.

З приходом на факультет Іона Винокура тут поліпшилася творча атмосфера, зміцнилися демократичні традиції, взаєморозуміння і доброзичливість як у середовищі його колег, так і між викладачами та студентами, а на його кафедрі запанували у роботі професіоналізм, злагода, наукові звершення. В навчальний процес він привніс високу якість викладання археології, як дисципліни, належну організацію археологічної практики студентів, заснування єдиної у педвишах України археологічної лабораторії, виконання і захист з 1968 р. студентами дипломних робіт, удосконалення навчальних планів та програм, відкриття додаткової спеціальності з правознавства та інші новаторські ідеї й замисли.

Для професора І. Винокура були притаманні широкі наукові інтереси. Насамперед, учений зосередився на дослідженні слов'янських і давньоруських старожитностей I – початку II тисячоліть у Середньому Подністров'ї та Правобережній Україні загалом. Для стаціонарного вивчення давніх поселень, могильників, курганів, жертвовників, капищ та інших пам'яток уже 1963 року він утворив археологічну експедицію історичного факультету в системі Інституту археології АН України, яка працювала під його керівництвом без жодної перерви 43 літніх польових сезонів, здійснила чимало важливих наукових відкриттів, нагромадила для потреб науки і освіти понад 35 тисяч речових зразків давніх культур й стала справжньою школою навчання і виховання усіх тих, кого вабить світ археології³⁵. Найбільш результативними були багаторічні роботи експедиції з вивчення стародавніх поселень біля сіл Бакота, Велика Слобода і Сокіл Кам'янецького, с. Ружичанка Хмельницького, с. Кременна Городоцького, с. Юрківці Чемеровецького, с. Ставище Дунаєвецького, с. Рудківці Новоушицького районів, давньоруських городищ в Ізяславі, Полонному, Губині на Хмельниччині, а також дослідження слов'янських пам'яток у с. Буша Ямпільського та на місці спорудження Дністровської ГЕС біля с. Бернашівка

Могилів-Подільського районів на Вінниччині. Здобуті експедицією матеріали були покладені І. Винокуром у створення своїх головних монографій: «Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V ст. н. е.» (Київ, 1972), «Давні слов'яни на Дністрі» (1977), «Історія лісостепового Подністров'я та південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя» (1985), «Буша» (1991), «Бакота: Столиця давньоруського Пониззя» (1994), «Слов'янські ювеліри Подністров'я» (1997), «Черняхівська культура: витоки і доля» (2000) та ін. Одночасно в контексті досліджуваної наукової проблеми ученим оприлюднено в 60–90-ті роки понад 200 статей, розвідок і заміток в «Кратких сообщениях Института археологии АН СССР», «Советской археологии», «Археологических открытиях», «Археології», «Українському історичному журналі» та інших періодичних виданнях й багатьох академічних збірниках з археології України, Росії, Молдавії, Польщі, Болгарії тощо. Численні статті та книги об'єднані ідеєю спорідненості та взаємозв'язку усіх племен та народів, що населяли Поділля та Волинь в I тисячолітті н. е. Зокрема, своїми працями професор Винокур захистив тезу приналежності черняхівських племен II–V ст. до ранньослов'янських. Саме про проблеми етногенезу давніх слов'ян на матеріалах конкретної історії Волині й Поділля були покладені в основу доповідей І. Винокура на міжнародних археологічних конгресах у Варшаві (1965), Празі (1966), Берліні (1970), Братиславі (1975), Софії (1980), Києві (1985), Новгороді (1996), на симпозіумах у Любліні (1978, 1993) та інших, де він здобув визнання в наукових колах зарубіжжя, удостоєний почесної медалі «Другові університету імені Марії Склодовської-Кюрі»³⁶.

Провідне місце в наукових дослідженнях ученого посідає проблема літописних давньоруських міст Поділля і Південно-Східної Волині (Бакота, Ізяслав, Полонне, Губин й ін.). Починаючи з 1963 року Іон Ізраїлевич присвятив 17 літніх польових сезонів комплексному вивченню адміністративного центру Пониззя XII–XIII ст. – літописній Бакоті і завершив свою працю виданням згаданої капітальної книги «Бакота» (співавтор П. Горішній), яка здобула визнання і популярність у колах наукової громадськості. У 1992–1993 рр. експедиція Кам'янець-Подільського педінституту під керівництвом І. Винокура дослідила на території Полонного, в згині р.Хомори давньоруське городище XII–XIII ст., що дало змогу значно розширити наші знання про часи заснування цього літописного міста й належно відзначити 1995 року його 1000-ліття³⁷. Такою ж ефективною виявилась робота у 1994–1995 рр. в Ізяславі спільної експедиції Кам'янець-Подільського педінституту, Хмельницького інституту удосконалення вчителів і обласного краєзнавчого музею (керівники І. Винокур, О. Журко, С. Демідко). Головним об'єктом археологів стали дослідження у найдавнішій частині міста, в урочищі «Рогнеда», давньоруського культурного шару XI–XII ст. Здобуті речові матеріали дали змогу Іону Ізраїлевичу локалізувати літописний Ізяславль, уточнити дату заснування цього міста й відзначити його 900-річчя³⁸. Нарешті, впродовж 1997–2006 рр. спільно зі своїми учнями, кандидатом історичних наук В. Якубовським, завідувачем археологічної лабораторії В. Ме-

геєм професор розпочав масштабні перспективні стаціонарні роботи на місці літописного Губина на Случі Старокостянтинівського району, який у XII–XIII ст. був одним з важливих адміністративних центрів Болохівської землі та однією з могутніх фортець Східної Європи³⁹. За матеріалами археологічної експедиції 1997–2003 рр. була колективна монографія «Літописний Губин XII–XIII ст.» (2004). З 2006 р. і по даний час продовжив дослідження цієї давньоруської пам'ятки професор В. Якубовський.

Не випускав І. Винокур з поля зору своїх наукових інтересів проблему занування та історію середньовічного м. Кам'янця-Подільського. Вже у середині 60-х – на початку 70-х років він спільно з відомим київським архітектором-реставратором Є. Пламеницькою та тутешніми краєзнавцями під час археологічних досліджень кам'янецького замку і території Старого міста виявив культурні давньоруські нашарування XII–XIII ст., що дало змогу вченому опублікувати полемічну статтю «Як починався Кам'янець» (1976)⁴⁰, а згодом разом зі своїм учнем, кандидатом історичних наук М. Петровим розв'язати в 90-х роках тривалу дискусію серед науковців навколо датування і першопочатків становлення Кам'янця-Подільського⁴¹ та опублікували ґрунтовні праці з історичної топографії цього міста з найдавніших часів до початку ХХ ст. (1973)⁴². Також до сьогодні не втратив своєї актуальності й популярності створений І. Винокуром та колишнім директором місцевого краєзнавчого музею Г. Хотюном ілюстрований путівник «Кам'янець-Подільський державний історико-архітектурний заповідник» (1981, вид. 2-е, 1986). Глибокі знання ученого з історії та культури древнього міста над Смотричем і його популяризація в місцевій пресі та наукових виданнях знайшли відгук і визнання в кам'янчан.

Увага вченого звернута і до проблем загальної історії України, а навчальні посібники «Історія України» (1995), «Давня і середньовічна історія України» (1996), створений спільно з його учнем кандидатом історичних наук, доцентом С. Трубчаніновим, визнані кращими серед поданих на конкурс, організований Міністерством освіти України та міжнародним фондом «Відродження» у рамках Програми гуманітарної освіти в державі.

І. Винокур взяв участь у написанні статей до «Радянської енциклопедії історії України», нарисів до книги «Репресоване краєзнавство. 20-30-ті роки» (1991), співавтор книги «Нариси історії Поділля» (1990) та інших колективних наукових історичних видань.

Водночас, дбаючи про підвищення якості викладання з археології й історії України та її земель, про озброєння освітян, шкільних історичних гуртків та музеїв, Іон Винокур підготував і оприлюднив численні методичні посібники й рекомендації, з-поміж яких знаходяться в активному вжитку: «Археологічні пам'ятки Хмельниччини» (1964), «Збирання і вивчення археологічних пам'яток та методика їх використання в школі» (1967), «Борьба Руси за свержение татаро-монгольского ига» (1980), «Древний Киев» (1982), «Устим Кармалюк» (1987), «Пам'ятки історії у творчості Т. Г. Шевченка» (1989), «Історія Поділля та Південно-Східної Волині» (для загальноосвітньої школи) (1993), підручник

для вузів «Археологія України» (1994; 2004), колективна праця «Археологія доби українського козацтва XVI–XVII ст.» (1997) та інші, які засвідчують багатоаспектну зацікавленість автора історією України. При цьому історичні погляди вченого на події і явища минулого відзначаються об'єктивністю, поміркованістю і виваженістю.

Як істинний учений, І. Винокур створив з числа вихованців і послідовників власну наукову археологічну школу. Своїми найближчими учнями професор вважав доктора історичних наук О. Приходнюка, кандидата історичних наук Л. Вакуленко (Інститут археології НАН України), доцентів М. Петрова, В. Якубовського, А. Гуцала, О. Баженова, завідувача археологічної лабораторії В. Мегея (Кам'янець-Подільський університет), І. Герету, Б. Строценя (Тернопільський обласний краєзнавчий музей) та інших.

Водночас професор І. Винокур виступав упродовж 60-років XIX – початку XX ст. визначним організатором краєзнавчого руху на Поділлі й Південно-Східній Волині. З 1964 року він один із засновників і керівників Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариства, з 1966 – постійний член правління Хмельницької обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, з 1991 – входив до складу правління, а з 1993 – почесний член Всеукраїнської спілки краєзнавців, з 1995 – один з керівників Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ при Кам'янець-Подільському університеті та ін. У такій ролі він став організатором I–XI Подільських наукових історико-краєзнавчих конференцій (1965–2004), які за своїм науковим рівнем проведення є міжнародними і престижними в Україні, та ряду інших міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-краєзнавчих форумів, що відбулися у 1990-ті – 2006 рр. у Києві, Житомирі, Хмельницькому, Кам'янці-Подільському, Ізяславі, Полонному, Шепетівці, Старій Синяві, Дунаївцях тощо. Іон Винокур входив до редколегії та авторського колективу зі створення тому «Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область» (1971), «Довідника з археології України. Хмельницька область» (1984), серійних наукових збірників «Освіта, наука і культура на Поділлі» (1998–2006), «Кам'яниччина в контексті історії Поділля» (1997, 1998), «Кам'янець-Подільський в контексті українсько-європейських зв'язків» (2003–2006), «Хмельниччина: Дивокрай» (1995–2006), «Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині» (1998–2006) й чимало інших, які характеризують різноманітні інтереси вченого в галузі регіональних досліджень. За видатні заслуги на тлі розвитку подільського історичного краєзнавства в 1997 році І. Винокуру була присуджена обласна премія імені Юхима Січінського⁴³.

Як відомий учений, професор Іон Винокур проводив значну науково-організаційну роботу. Він був членом Ради Національного комітету України Міжнародної унії слов'янської археології (з 1997 р.), членом наукової координаційної Ради з проблем «Археологічні дослідження на території України» при Інституті археології НАН України, членом Наукової координаційної ради з проблем «Історичне краєзнавство в Україні» при відділенні історії, філософії

та права НАН України, членом спеціалізованої вченої ради із захисту докторських і кандидатських дисертацій при Інституті археології НАН України, а після обрання у 1997 і 1999 роках відповідно академіком Академії Наук вищої школи України та Української Академії історичних наук, активно працював у наукових комісіях і радах цих об'єднань учених. До того ж, Іон Ізраїлевич виступав членом редколегій журналів «Археологія», «Краєзнавство», «Наукових праць Кам'янець-Подільського університету: історичні науки» й інших історичних періодичних видань. Одночасно академік займався навчанням магістрантів і аспірантів рідного вишу, підготовкою докторів та кандидатів наук в галузі археології та історії.

Упродовж усієї своєї наукової діяльності Іон Винокур співпрацював з такими відомими вченими, як С. Бібіковим, Ф. Шевченком, В. Довженком, М. Брайчевським, В. Бараном, Д. Телегіним, Б. Тимощуком, О. Приходнюком та іншими, підтримував зв'язки з членом-кореспондентом АН СРСР П. Третьяковим, професором з Петербургу М. Тихановою, академіком Б. Рібаковим (Москва), з професорами Я. Гурбою, А. Коковським, М. Парчевським, В. Шиманським (Польща), директором Інституту археології НАН України, академіком П. Толочком, академіками НАН України П. Троньком, В. Смолієм та ін.

Головне ж, за 43 роки плідної науково-педагогічної діяльності в Кам'янець-Подільському університеті Іон Ізраїлевич вивчив і випустив у світ понад 5,5 тисяч учителів історії, кожен з яких взяв від нього частку знань і умінь, доброго і розумного, просто сердечного тепла й всього того, що знадобиться на довгій життєвій ниві. Тому не має жодного випускника, який би гарним словом не згадував би свого наставника, з радістю не очікував би зустрічей з ним. В їх уявленнях «факультет», «наука», «Винокур» давно з'єдналися в одне поняття, в один смисл.

Багаторічна сумлінна педагогічна, наукова і громадська діяльність академіка Іона Винокура гідно оцінена. Він – Заслужений працівник вищої школи, нагороджений медалями «За доблесну працю», А. С. Макаренка, Ярослава Мудрого, значком «Відмінник народної освіти України», Почесною Грамотою і медаллю Верховної Ради України за особливі заслуги перед українським народом (2003), Почесними Грамотами Міністерства освіти України й іншими відзнаками. Ім'я вченого занесено до Книги Пошани Хмельницької області, присвоєно одній із вулиць м. Кам'янця-Подільського⁴⁴.

Водночас Іон Ізраїлевич був турботливим сім'янином і вдячним сином. З дружиною Надією Григорівною (кандидатом біологічних наук, доцентом) виховали дочку Тетяну, яка обрала шлях батьків – працює у вишах Києва. Світлій пам'яті своїх батьків він присвятив монографію «Слов'янські ювеліри Подністров'я» (1997).

У 2005 р. за сімейними обставинами І. Винокур перебрався до Києва і став працювати завідувачем кафедри гуманітарних наук славістичного університету й одразу ж отримав визнання нового колективу. При цьому він не поривав зв'язки з рідним Кам'янець-Подільським університетом, продовжуючи викла-

дати на історичному факультеті археологію та спецкурси і керувати літньою археологічною практикою.

Проте настав трагічний для долі вченого і всіх, хто його знав, 2006 рік. Автору цих рядків судилося стати свідком цих подій. Остання моя зустріч з Іоном Ізраїлевичем відбулася на початку серпня 2006 року під час відвідин археологічної експедиції, що працювала на відомому Губинському городищі, що на Случі. І. Винокур продовжував керувати розкопками. Йому допомагали учні, сьогодні відомі археологи Василь Якубовський, Валерій Мегей. Проте я звернув увагу на те, що Іон Ізраїлевич якось змарнів, схуд. Він відповів, що кілька днів лікувався від харчового отруєння в лікарні сусіднього села Самчики, і додав: «а що, Лево Васильовичу, хіба можна легко перенести переїзд з Кам'янця-Подільського, з яким зріднився, до Києва, хоча можна порівняти темп життя у столиці з Кам'янцем? Все це дається взнаки!» Потім ми обговорили проблеми пов'язані з організацією на історичному факультеті Кам'янець-Подільського університету першої міжнародної студентської археологічної конференції, яку планували провести у вересні 2006 року, накреслили план підготовки спільної доповіді на пленарному засіданні форуму. Настав вересень, клопоти навчання, підготовки програми і наукового збірника конференції. 17 вересня телефонуємо до Києва, щоб узгодити з Іоном Ізраїлевичем останні штрихи з організації конференції. Проте у відповідь почули від дочки, що він знаходиться в лікарні на обстеженні. Але ніхто з родини, а тим більше ми в Кам'янці, навіть не здогадувалися про його катастрофічний стан здоров'я. З лікарні він вже не вийшов. Через два дні, 19 вересня, серце академіка перестало битися. Залишилася тільки біль утрати... 25 вересня учасники міжнародної студентської археологічної конференції у Кам'янці-Подільському вже вшановували пам'ять талановитого педагога, видатного археолога, громадського діяча України І. Винокура хвилиною мовчання, живими квітами, розповідями і спогадами про нього. А 23-25 вересня 2010 року відбулася в стінах цього вишу міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми археології», приурочена 80-річчю І. Винокура, яка узагальнила, високо оцінила значення творчого внеску академіка в археологію, історію, регіоналістику та освіту.

З висоти 85-річного ювілею можна переконливо сказати, що усе свідоме життя Іон Винокур робив усе залежне від нього, щоб гідно прислужитися українському народу, розбудові вищої і середньої освіти та розвитку історичної науки. Академік збагатив свою науку важливими і цінними відкриттями і по праву дістав визнання відомого вченого, авторитетного дослідника, активного громадського діяча, мудрого педагога, прекрасної людини. Про вдячне вшанування пам'яті І. Винокура засвідчують проведення потужної XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції (2010), присвяченої академікові, вручення з 2011 року подвижникам щорічної Премії Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України імені академіка Іона Винокура в галузі історико-краєзнавчих досліджень та популяризації історії Поділля. Її першим лауреатом став учень і соратник вченого професор Олександр Заваль-

нюк⁴⁵.

Роки стрімко віддаляють межу, коли жив і творив І. С. Винокур, і коли вже назавжди його не має поруч. Хай і надалі з Богом спочиває Іон Ізраїлевич, а нам – дбайливо берегти світлу пам'ять про нього, ефективно використовувати його творчу спадщину, бути продовжувачами його ідей, втілювати в життя закладені ним добрі традиції та їх примножувати.

Примітки:

¹ Актуальні проблеми археології: Тези Міжнар. наукової конференції на пошану І. С. Винокура (м. Кам'янець-Подільський, 23-25 вересня 2010 р.). – Тернопіль: Астон, 2010. – 136 с.

² Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 14: На пошану акад. І. С. Винокура.

³ Баженов Л. В. Вчений європейського рівня : І. С. Винокур / Л. В. Баженов, М. Ю. Костриця, В. С. Прокопчук. – Житомир: Вид. М. Косенко, 2005. – 40 с.

⁴ Іон Срулевич Винокур: бібліограф. покажчик / укл. С. К. Гуменюк. – Хмельницький, 1989. – 30 с.; Іон Срулевич Винокур: бібліограф покажчик (до 70-річчя від дня народж.) / укл. С. Л. Карван. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 80 с.

⁵ Костриця М. Ю. Академік І. С. Винокур – дослідник і краєзнавець Волині-Житомирщини / Микола Костриця // Житомирщина на зламі тисячоліть: науковий збірник «Велика Волинь». – Житомир: М.А.К, 2000. – С. 365-366.

⁶ Прокопчук В. С. Подільський історик, археолог І. С. Винокур / Віктор Прокопчук // VII Всеукр. наукова конф. «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність». – К., 1995. – Ч. I. – С. 39-40.

⁷ Петров М. Б. До ювілею І. С. Винокура / Микола Петров // Археологія. – 1997. – № 2. – С. 141-142.

⁸ Філінюк А. Г. Історія Волині і Поділля в працях професора І. С. Винокура / Анатолій Філінюк, Лев Баженов // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: науковий зб. – Хмельницький, 1995. – С. 303-306.

⁹ Баженов Л. В. Іон Винокур / Лев Баженов // Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура. – Хмельницький – Шепетівка, 1995. – С. 43-47; Баженов Л. В. Винокур Іон Срулевич (Ізраїлевич) / Лев Баженов // Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – С. 67-80.

¹⁰ Винокур І. Боротьба трудящих Волині проти феодально-кріпосного гніту у XVIII ст. / Іон Винокур // Рад. Житомирщина. – 1956. – 16 серп.

¹¹ Винокур І. Експонати розповідають / Іон Винокур // Рад. Житомирщина. – 1955. – 1 берез.

¹² Винокур І. Давні овруцькі каменерізи / Іон Винокур // Україна. – К., 1956. – № 22.

¹³ Винокур І. Житомирці шанують пам'ять земляка / Іон Винокур // Україна. – 1955. – № 12.

- ¹⁴ Винокур І. Медаль на честь Крашевського / Іон Винокур // Україна. – 1957. – № 19.
- ¹⁵ Рад. Житомирщина. – 1954. – 19 жовт.
- ¹⁶ Там само. – 1955. – 24 квіт.
- ¹⁷ Там само. – 1956. – 17 жовт.
- ¹⁸ Там само. – 1955. – 18 верес.
- ¹⁹ Там само. – 1955. – 13 лист.
- ²⁰ Там само. – 1956. – 1 квіт.
- ²¹ Винокур І. Археологічні дослідження (Про розкопки в зоні будівництва Кременчуцької ГЕС / Іон Винокур // Черкаська правда. – 1956. – 19 серп.
- ²² Костиця М. Ю. Названа праця. – С. 360.
- ²³ Винокур І. По слідах древніх слов'ян / Іон Винокур // Рад. Житомирщина. – 1955. – 21 груд.
- ²⁴ Винокур І. Археологічні дослідження (Про розкопки археологічного заgonу ЧДУ в Чернівцях та в селах Киселів-Борівці Кіцманського району) // Рад. студент (ЧДУ). – 1957. – 24 верес.; Його ж. – Археологические исследования Черновицкого госуниверситета в 1959 году / И. Винокур // Научный ежегодник Черновицкого госуниверситета за 1959 год. – Черновцы, 1960. – С. 149-151.
- ²⁵ Винокур І. Речі починають говорити (про розкопки в Магалі) / Іон Винокур, Борис Тимощук // Україна. – 1959. – № 4.
- ²⁶ Винокур І. Археологічні дослідження на трипільському поселенні біля с. Магала / Іон Винокур // Зб. Археологія. – Т. XX. – К., 1966. – С. 157-163.
- ²⁷ Винокур І. Про розкопки давньоруського храму XII–XIII ст. в с. Василів Заставнівського району / І. Винокур, Б. Тимощук // Рад. Буковина. – 1959. – 15 серп.
- ²⁸ Винокур И. С. Киселевский могильник I–II вв. н. э. / И. С. Винокур, Л. В. Вакуленко // КСИА АН СССР. – Т. 112. – М., 1967. – С. 126-132.
- ²⁹ Научный ежегодник Черновицкого госуниверситета за 1957 год. – Черновцы, 1958. – С. 113-116.
- ³⁰ Наукові записки Чернівецького держуніверситету. – Т. XXXV. Серія історичних наук. – Чернівці, 1959. – С. 167-182.
- ³¹ КСИА АН СССР. – М., 1960. – С. 52-60.
- ³² Велика Волинь: минуле й сучасне: Тези міжнар. краєзнавчої конф. – Житомир, 1993. – С. 23-25.
- ³³ Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. педуніверситету: Історичні науки. – К.-Под., 1998. Т. 2(4). – С. 202-209.
- ³⁴ Бердичівська земля в контексті історії України: наук. зб. – Житомир, 1999. – С. 54-57.
- ³⁵ Винокур І. Ювілейний сезон археологів педінституту / І. Винокур // Подолянин Плюс (м. Кам'янець-Подільський). – 1994. – 23 серп.
- ³⁶ Баженов Л. В. Вчений європейського рівня. – С. 38.
- ³⁷ Винокур І. С. Археологічні дослідження в м. Полонному (1992–1993) / І. С. Винокур, В. П. Мегей // Полонному 1000 років: Матеріали міжнар. науко-

во-практич. конф. – Полонне, 1995. – С. 8-20.

³⁸ Винокур І. Волинський Ізяславль – перлина на Горині. Нові археологічні відкриття / І. Винокур, О. Журко, С. Демідко // Дивокрай: науково-краєзн. альманах. – Хмельницький, 1995. – Вип. 1. – С. 25-31.

³⁹ Винокур І. С. Археологічні дослідження літописного Губина в 1997 р. / І. С. Винокур, В. І. Якубовський, О. І. Журко // Поділля і Південно-Східна-Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Стара Синява, 1998. – С. 157-167.

⁴⁰ Наука і суспільство. – К., 1976. – № 7. – С. 46-48.

⁴¹ Винокур І. До питання про вік Кам'янця-Подільського / І. С. Винокур // Фортифікація України: Матеріали міжнар. конф. – К.-Под., 1993. – С. 20-21; Винокур І. До початків історії м. Кам'янця-Подільського / І. С. Винокур, М. Б. Петров // «Marra mundi». Зб. наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича. – Львів-Київ-Нью-Йорк, 1996. – С. 113-135; Винокур І. Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект / І. С. Винокур, М. Б. Петров // Краєзнавство. – К., 1999. – С. 10-21.

⁴² Винокур І. С. Історична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / І. С. Винокур, М. Б. Петров. – Хмельницький, 1973. – 27 с.

⁴³ Баженов Л. В. Вчений європейського рівня. – С. 38.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Краєзнавець Хмельниччини: науково-краєзнавчий збірник. – Кам'янець-Подільський, 2012. – Вип. 3.

Lev Bazhenov. Scientist of the European level (to the 85 year of academician I. S. Vinokur). An attempt to generalize and systematize the vital, creative, pedagogical and public way of Ion Srulevich (Israilevich) Vinokur (1930–2006) is carried out in the article, to consider in this context «Zhytomyr» (1930–1957), «Bukovina» (1957–1963), «Kam'ianets'-Podil's'kyi» (1963–2005) and «Kyiv» (2005–2006) periods of his vital functions.

Creative heritage of I. S. Vinokur is characterized that consists of over 400 scientific and popular scientific works, including 40 monographs, books, train aid, sanctified to history and archaeology of Ukraine, Volyn, Подолли and Bukovina, historical regional studies, to methodology of teaching in institutions of higher learning and high school.

Attention is accented on that from 50th XX and to beginning of XXI century. a main idea and scientific conception of scientist was to decide by means of archaeological and historical researches the hypothesis of presence of distribution in the Dnieper-Dnistrovskyi country between of Ukraine of early tribes of slavs already in I–V century. It his candidate is sanctified to and doctoral dissertations, monographs, major from that are in Ukrainian language «History and culture of chernyakhov tribes of the forest-steppe Dnieper-Dnistrovskyi country» (1972) between, «History of forest-steppe Podnistrovskyi and south Pobuzhza. From stone age to middle ages» (1985) and the «Chernyakhov culture: sources and fates» (2000).

The deposit of I. S. Vinokur is analysed also in development of education, as figure of regional motion in Ukraine and on Khmelnychyn, organizer of scientific researches, leader of archaeological expeditions on Podolia, to Volyn and Bukovina, his international confession in the scientific world.

Material of the article is summarized by the general estimation of creative achievements of I. S. Vinokur on the walk of life of science, education and public activity, by the forms of deserving celebration in honour of his light memory to the anniversary of 85 year from the day of birth.

Key words: *academician Ion Vinokur, historical science, archaeology, study of a particular region, archaeological expeditions, periods of life, creative heritage, public activity, anniversaries.*

Отримано: 10.09.2015 р.

УДК 930.1(092)

Сергій Копилов

АВТОБІОГРАФІЯ ПРОФЕСОРА І.С. ВІНОКУРА ЯК ІСТОРІОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Сергій Копилов. Автобіографія І. С. Винокура як історіографічне джерело. У статті проаналізовано різні варіанти автобіографії відомого українського вченого-історика, археолога, професора кафедри Східної Європи і археології Кам'янець-Подільському державного університету Іойна Срулевича Винокура, написані ним у період його роботи у навчальному закладі впродовж 1960-х – початку 2000-х років. Відзначено їх цінність як матеріалу для написання біографії вченого та реконструкції історіографічної ситуації в Україні у другій половині минулого століття. У вигляді додатку вперше публікуємо його автобіографію «Монолог-роздум».

Ключові слова: Іон Винокур, автобіографія, історик, археолог, наукова праця, джерело.

Сергей Копылов. Автобиография И.С. Винокура как историкографический источник. В статье анализируются разные варианты автобиографии известного украинского ученого-историка, археолога, профессора кафедры Восточной Европы и археологии Каменец-Подольского государственного университета Иойна Срулевича Винокура, написанные им в период его работы в учебном заведении на протяжении 1960-х – начала 2000-х годов. Подчеркнута их ценность как материала для написания биографии ученого и реконструкции историкографической ситуации в Украине во второй половине прошлого столетия. Как приложение впервые печатается его автобиография «Монолог-раздумье».

Ключевые слова: Ион Винокур, автобиография, историк, археолог, науч-

ний труд, источник.

У процесі вивчення локального історіографічного процесу чи наукової біографії вченого-історика важливе значення відіграють як матеріали його творчої лабораторії – чернетки, нотатки, плани робіт, так і документи особистого походження – мемуари, щоденники, приватне листування й автобіографії. Останні, як вид історіографічних джерел, є важливим, а інколи єдиним і унікальним джерелом інформації про конкретну історіографічну ситуацію чи важливі суспільно-політичні події. Так, дослідники підкреслювали, що «Автобіографія» М. Костомарова – «цінне і часто єдине джерело з деяких питань історії Кирило-Мефодіївського братства, історіографії Росії й України»¹.

У статті проаналізовано варіанти автобіографії відомого українського вченого-історика, археолога, професора Кам'янець-Подільського державного університету І. Винокура, написані ним у період педагогічної роботи у навчальному закладі упродовж 1960-х – початку 2000-х років.

Йоїн Срулевич Винокур (4.VII.1930–19.09.2006) прожив довге й надзвичайно насичене і яскраве життя, наповнене друзями, колегами і студентами, діями і творчістю, сенсу та доброзичливості. Більшість оточуючих колег-істориків і студентів любили та поважали його. Енергійний і порочний, по-дитячому безпосередній, доброзичливий і сердечний, допитливий і наполегливий, працелюбний і щирий, самовпевнений і готовий на пошуки компромісу. Здобувши собі відомість успішного вченого-археолога й дослідника території давнього Подністров'я, обдарованого педагога вищої школи й організатора краєзнавчого руху на Хмельниччині, він залишив після себе багатий науковий спадок у галузі давньої історії України. Серед його найбільш відомих наукових праць і навчальних посібників – «Старожитності Східної Волині першої половини I тисячоліття н.е.» (1960), «Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V ст. н.е.» (1972), «Давні слов'яни на Дністрі» (1977, співавтор Б. О. Тимощук), «Довідник з археології України «Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя» (1985), «Буша: Історико-каєзначі нариси» (1991, автор 3-х розділів і редактор), «Бакота. Столиця давньоруського Пониззя» (1994, співавтор П. А. Горішний), «Археологія України. Навчальний посібник для вузів» (1994, співавтор Д. Я. Телегін), «Давня і середньовічна історія України. Навчальний посібник» (1996, співавтор С. В. Трубчанінов), «Слов'янські ювеліри Подністров'я» (1997), «Черняхівська культура: витоки і доля» (2000). Крім того, його перу належить майже 400 наукових і науково-популярних праць, він брав участь у редколегіях сотень наукових збірників.

В особовій справі І. С. Винокура й серед матеріалів археологічної лабораторії кафедри архівознавства, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка ми виявили три варіанти автобіографії вченого, що стали предметом аналізу.

Автобіографія, датована 6 березня 1963 р., була написана молодим нау-

ковцем для подачі у відділ кадрів при прийнятті на вакантну посаду асистента кафедри історії Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, куди його було прийнято на роботу з 1 березня 1963 р. з навантаженням 300 год. до кінця навчального року з окладом 105 карбованців на місяць². Згодом текст автобіографії І. С. Винокур двічі доповнювалась 2 березня 1974 р. і 10 грудня 1982 р., причини чого ми остаточно не з'ясували.

У первинному варіанті автобіографії І. С. Винокур зазначив, що в 1948 р. закінчив середню школу №25 у м. Житомир, того ж року вступив на історичний факультет Чернівецького університету, який закінчив у 1953 р. Зацікавлення викликає інформація про початок його трудової діяльності: «З 1953 по 1957 рік працював науковим співробітником Житомирського краєзнавчого музею. Одночасно за сумісництвом працював в педінституті»³. Утім посаду, на якій він працював у навчальному закладі, зазначено не було. Відповідь на це питання знаходимо в його особовому листу з обліку кадрів: «IV.1954 – IV.1956. Викладач-погодинник Житомирського педагогічного інституту»⁴. Далі в документі зазначалося, що з 1957 до березня 1963 р. він працював завідувачем історичного музею Чернівецького державного університету й одночасно викладав на кафедрі історії СРСР з погодинною оплатою. Водночас у трудовій книжці І. С. Винокура записано, що в травні 1957 р. він був зарахований на посаду лаборанта кафедри загальної історії із виконанням обов'язків завідувача історичного музею, а в лютому 1958 р. – переведений на посаду завідувача історичного музею⁵. Крім того, в автобіографії зауважено, що він «в 1962 р. захистив кандидатську дисертацію в Інституті археології АН СРСР (Ленінград)»⁶. Тут також є інформація про його родину: «Одружений з 1955 р. Дружина – Литовченко Надія Григорівна. Донька – Винокур Тетяна народилася 1959 р.»⁷.

2 березня 1974 р. І. С. Винокур доповнив текст автобіографії записами, що відображали найважливіші події його особистого життя і громадсько-політичної діяльності попереднього десятиріччя. Так, в інформації про його громадську роботу йшлося: «З 1965 р. по теперішній час є головою міської організації Товариства охорони пам'яток історії і культури. З 1964 р. по теперішній час є вченим секретарем Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариства»⁸. Також він зауважив, що його мати мешкала в Житомирі з сестрою і її родиною, а батько помер у 1964 р. і похований у м. Житомир. Зважаючи на всеохоплюючий диктат комуністичної партії в СРСР, він вважав за необхідне підкреслити, що «в квітні 1969 р. прийнятий в члени КПРС» і що «з родичів ніхто не позбавлявся виборчих прав і за кордоном не мешкає».

10 грудня 1982 р. І. С. Винокур вдруге вніс доповнення до автобіографії у своїй особовій справі, зокрема, відзначив заміну в 1977 р. старого паспорта на новий, обрання в 1977 р. членом парткому інституту, присвоєння в квітні 1980 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР почесного звання «Заслужений працівник вищої школи УРСР», захист у 1978 р. докторської дисертації в Інституті археології АН УРСР, присвоєння у 1980 р. рішенням ВАК вченого звання професора та загальну кількість опублікованих наукових праць – 146⁹.

На початку другого десятиріччя 2000-х років серед матеріалів археологічної лабораторії кафедри архівознавства, спеціальних і правознавчих дисциплін було виявлено два інші варіанти автобіографії І. С. Винокура, написані ним власноруч за кілька років до смерті. Перша з них мала офіційну назву «Коротка біографічна довідка», а інша – «Монолог-роздум».

«Коротку біографічну довідку» (за змістом автобіографію – С. К.) відкривав афоризм, який можемо вважати професійним кредо вченого: **«Великі і малі відкриття в археології вимагають постійного активного і напруженого пошуку»**. Вказавши основні віхи свого життя, автор довідки відзначав, що з 1963 р. працював у Кам'янець-Подільському педінституті, де пройшов шлях від асистента кафедри історії до професора, завідувача кафедри історії Східної Європи і археології. Далі він також лапідарно фіксував: «У 1978 р. захистив докторську дисертацію, у 1980 р. йому присвоєно наукове звання професора, а у 1981 р. – почесне звання Заслужений працівник вищої школи України, у 1997 р. обраний академіком АН вищої школи, а у 1999 р. – академіком Української академії історичних наук»¹⁰.

Наступна інформація довідки важлива для біографів і дослідників творчої спадщини І. Винокура з точки зору визначення ним особисто тем своїх наукових пошуків. Найбільше його приваблюють проблеми слов'яно-руської археології, а саме вивчення черняхівської культури II–V ст. н.е., культури ранньосередньовічних слов'ян V–VII ст. н.е., пам'яток Київської Русі IX–XIV ст. Результати його наукових досліджень були узагальнені в низці особистих монографій, серед яких автор «Короткої біографічної довідки» виокремив: «Старожитності Східної Волині першої половини I тисячоліття н. е.» (Чернівці, 1960), «Історія та культура черняхівських племен» (К., 1972), «Давні слов'яни на Дністрі» (Ужгород, 1977), «Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя» (К., Одеса, 1985), «Бакота. Столиця давньоруського Пониззя» (Кам'янець-Подільський, 1994), «Слов'янські ювеліри Подністров'я» (Кам'янець-Подільський, 1997); «Черняхівська культура: витоки і доля» (Кам'янець-Подільський, 2000) та ін.¹¹.

Автор документа також перерахував опубліковані ним підручники і навчальні посібники для вишів і шкіл: «Збирання і визначення археологічних пам'яток та методика визначення їх використання в школі» (К., 1967), «Археологія України» (К., 1994, у співавторстві з Д. Я. Телегіним), «Давня і середньовічна історія України» (К., 1996), «Історія України» для 6–7 класів (Кам'янець-Подільський, 1997, 1998, 2000, у співавторстві з С. В. Трубчаніновим) та ін.¹². Окремо вказувалося на участь І. С. Винокура в роботі престижних міжнародних археологічних конгресів, що відбулися в низці європейських міст: Варшава (1965), Прага (1966), Берлін (1970), Братіслава (1975), Софія (1980), Київ (1983), Новгород (1996).

Біографічна довідка закінчувалася твердженням про формування наукової археологічної школи з числа учнів відомого вченого: «Впродовж багаторічної роботи у вузі І. С. Винокур виховав групу вчених-археологів, що безумов-

но засвідчило появу археологічної школи. Серед учнів – доктори і кандидати наук, працівники дослідницьких установ, вузів, музеїв»¹³.

Чималий інтерес для науковців має інший рукопис, названий І. С. Винокуром «Монолог-роздум», що переконує про його плани на початку 2000-х років написати розгорнутий варіант автобіографії чи спогадів. Крім традиційних нотаток про дитячі й юнацькі роки вченого, знаходило емоційні зауваження про прожитий час (з цікавими екскурсами в історію), про особистостей, які мали стосунок до нього або до його діяльності. Викладені автором думки дозволяють збагнути мотиви вибору професії, містять оцінки його університетських учителів, а також настанови молодим колегам і науковцям-початківцям.

Серед спогадів про дитячі та юнацькі роки І. С. Винокура є згадка про захоплення в шкільні роки фотосправою, що, як вважав автор, відіграло важливу роль у виборі професії. «Фотоапарат допоміг зафіксувати мальовничі околиці і пам'ятки архітектури Житомира, – писав він. – Звідси, очевидно, і вималювався мій вибір – після закінчення школи я вступив на історичний факультет Чернівецького державного університету»¹⁴.

Теплими словами І. С. Винокур пригадував своїх університетських учителів-професорів О. Д. Дмитрева і В. О. Голобуцького, лекції яких з античної історії та Київської Русі остаточно переконали в тому, що правильно обрано фах дослідника давньої і середньовічної історії. «А знайомство з археологом Б. О. Тимощуком, який працював у Чернівецькому обласному краєзнавчому музеї і в експедиціях якого працював, починаючи з II-го курсу, привело до того, що я спеціально почав займатися археологією, – писав Іюін Срулевич. – Бориса Онисимовича Тимощука вважаю своїм учителем-наставником. Він навчав мене «читати» землю при археологічних розвідках і розкопках»¹⁵.

Узагальнюючи свій досвід роботи у вищій школі України, І. С. Винокур підкреслював, що запорукою досягнення творчих успіхів у вищих навчальних закладах є наявність відповідного доброзичливого «мікроклімату» в колективі, який створюють «демократичні принципи поважного ставлення до колег і студентів». За його переконанням, у науковій і викладацькій діяльності не слід піддаватися політичним миттевостям, а основою справжньої науки є виважені й об'єктивні оцінки. «Моє життєве кредо: «Працюй творчо сам і допомагай у науково-педагогічній діяльності колегам і студентам»¹⁶.

Автор «Монологу-роздуму» порушував питання сучасного етапу розвитку України. Заслуговують на увагу його настанови щодо обов'язку кожного громадянина у відповідній галузі своєї діяльності активно сприяти піднесенню економіки, науки, освіти і культури країни. «Для зміцнення нашої держави вкрай необхідна консолідація суспільства. А вона цілком можлива при умові, що різні політичні партії та угруповання працюють на благо України, – писав він. – Тільки демократичні принципи пошуку компромісу в різних сферах економіки і політики приведуть, на моє глибоке переконання, до зміцнення України і до покращення добробуту всіх її громадян»¹⁷.

Отже, опрацьовані варіанти автобіографії І. С. Винокура, написані ним

упродовж 1960-х – початку 2000-х років дозволяють повніше уявити духовну сутність відомого українського вченого-археолога, громадського діяча і педагога, одного із ініціаторів запровадження курсу «Археологія України» в навчальний процес у вищій школі.

Примітки:

¹ «Автобіографія» // Смолій В. А. та ін. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопед. довід. / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь; Вступ. ст. і заг. ред. В.А. Смолія. – К., 2005. – С. 13.

² Наказ № 54 по Кам'янець-Подільському державному педагогічному інституту від 2 березня 1963 р. // Відомчий архів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Ф. 10. – Оп. 26-П. – Спр. 97. – Арк. 7.

³ Автобіографія // Там само. – С. 3.

⁴ Личный листок по учету кадров // Там само. – Ф. 10. – Оп. 26-П. – Спр. 97. – Арк. 1 зв.

⁵ Трудовая книжка Винокура Иона Срулевича // Там само. – С. 122.

⁶ Автобіографія // Там само. – С. 3.

⁷ Там само. – Арк. 3 зв.

⁸ Там само. – Арк. 3 зв.

⁹ Там само. – Арк. 4.

¹⁰ Винокур І. С. Коротка біографічна довідка // Матеріали археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Арк. 1.

¹¹ Там само. – Арк. 1-2.

¹² Там само. – Арк. 2.

¹³ Там само. – Арк. 2.

¹⁴ Винокур І. С. Монолог-роздум // Матеріали археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Арк. 1.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. – Арк. 3.

¹⁷ Там само. – Арк. 3 зв.

Додаток

Монолог-роздум

Моє дитинство пов'язано з мальовничими річками Східної Волині – Роставицею і Тетеревим. Скелясті береги Тетерева з дитячих років закарбувались у моїй пам'яті. Замково-чорні архітектурні споруди Старого міста в Житомирі пробуджують інтерес до давньої і середньовічної історії. Ще у шкільні роки захопився фото справою. Фотоапарат допоміг зафіксувати мальовничі околиці і пам'ятки архітектури Житомира. Звідси, очевидно, і вималювався мій вибір – після закінчення школи я вступив на історичний факультет Чернівецького державного університету.

На історичному факультеті лекції професорів О. Д. Дмитрева з античної історії і В. О. Голобуцького з Київської Русі остаточно переконали мене у тому, що вірно обрано фах дослідника давньої і середньовічної історії. А знайомство з археологом Б. О. Тимощуком, який працював в Чернівецькому обласному краєзнавчому музеї і в експедиціях якого працював, починаючи з II-го курсу, привело до того, що я спеціально почав займатися археологією. Бориса Онисимовича Тимощука вважаю своїм учителем-наставником. Він навчив мене «читати» землю при археологічних розвідках і розкопках.

Тему своєї дипломної роботи «Нові матеріали по історії Галицько-Волинської Русі» я обрав і реалізував після участі у 1951–1952 рр. у галицькій археологічній експедиції НАН України під керівництвом О. Й. Довженка.

Багаторічна викладацька і наукова робота у вузі переконує, що творчі успіхи можливі лише при наявності відповідного доброзичливого «мікроклімату» в колективі. Демократичні принципи поважного ставлення до колег і студентів панують на історичному факультеті нашого вузу. Це, безперечно, запорука подальших успіхів колективу факультету в цілому, а також кожного з викладачів і студентів-майбутніх істориків.

Особливості профілю історичного факультету полягають, на мою думку, у об'єктивних, виважених, позбавлених невмотивованої полярності оцінках історичних подій, що відбувалися і відбуваються у суспільстві. Я залишаюсь прихильником деполітизації науки і освіти. У науковій та викладацькій діяльності не слід піддаватися політичним миттевостям (Тут і далі збережено правопис автора – С. К.). Основа справжньої науки – виважені, об'єктивні оцінки. Цим принципам дотримуюсь сам і вчу дотримуватися їх і студентів.

Моє життєве кредо: Працюй творчо сам і допомагай у науково-педагогічній діяльності колегам і студентам.

Сучасний етап історії України вимагає від всіх громадян усвідомлення того, що суверенна Українська держава реально існує. Кожний з громадян повинен у відповідній галузі своєї діяльності активно сприяти піднесенню економіки, науки, освіти і культури країни. Для зміцнення нашої держави вкрай необхідна консолідація суспільства. А вона цілком можлива при умові, що різні політичні партії та угруповання працюють на благо України, – писав він. – Тільки демократичні принципи пошуку компромісу в різних сферах економіки і політики приведуть, на моє глибоке переконання, до зміцнення України і до покращення добробуту всіх її громадян.

Афоризм

Великі і малі відкриття в археології вимагають постійного, активного і напруженого пошуку.

Sergiy Kopylov. The biography of professor Vinokur as historiography sources. The various options of autobiography of famous Ukrainian scientist, historian, arche-

ologist, professor of archeology and Eastern Europe of Kamyanetz-Podolskiy State University of Ion Srulevycha Vinokur, written during his work in school during the 1960s – early 2000s, were analyzed in this article. Their value was noted as the material for the biography of the scientist and as the reconstruction of the historiographical situation in Ukraine in the second half of last century. His autobiography «Monologue-reflection.» is published in the form of application.

Key words: Ion Winokur, autobiography, historian, archaeologist, scientific work, the source.

Отримано: 24.09.2015 р.

УДК 902 (477) (092)

Віталій Гуцал

НАУКОВІ СТУДІЇ І. С. ВІНОКУРА В ОЦІНКАХ КОЛЕГ

Віталій Гуцал. Наукові студії І. С. Винокура в оцінках його колег. Серед археологів України другої половини ХХ – початку ХХІ ст. помітно виділялася постать професора Кам'янець-Подільського національного університету І. С. Винокура. Його діяльність завжди була в полі зору його колег. Із авторів, які більше всього зверталися до аналізу творчого доробку вченого слід назвати Л. В. Баженова, О. М. Завальнюка, М. Ю. Кострицю, В. С. Прокопчука, А. Г. Філінюка та деяких інших. Частіше всього їхні характеристики були приурочені до ювілейних дат. Вони, як правило, стосувалися загального огляду його творчості, подавали короткі біографічні дані. На сьогоднішній день не існує спеціальних досліджень про те, наскільки глибоко і всебічно у різних джерелах відображено внесок І. С. Винокура у розвиток вітчизняної історії. У цій статті вперше робиться спроба показати, якою була реакція на його творчість.

І. С. Винокур є автором серії наукових книг, сотень публікацій. В числі перших виявилася монографія «Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V ст. н.е.».

Учений був натхненником і провідним автором написання монографії про літописну Бакоту (співавтор П. А. Горішній). В. С. Степанков та О. М. Завальнюк обширні міркування щодо цінності книги виклали на шпальтах періодичних видань. З їх погляду це комплексне історико-археологічне дослідження, яке розкриває не тільки широкі сторінки літописної Бакоти, але й передісторію її виникнення. Свої оцінки видрукував В. І. Якубовський. Він зазначив, що роботи І. С. Винокура у Бакоті знаменували якісно новий етап в історії її вивчення. Матеріал, зведений у книзі, глибоко вивчався як в археологічному так і історичному аспектах.

Кілька десятків статей різних авторів, присвячених І. С. Винокуру були видрукувані у різних наукових збірниках і матеріалах конференцій. Серед заслуг

вченого відмічено створення й керівництво археологічною експедицією, науковою школою та краєзнавчими студіями, перераховуються напрямки його всесторонніх пошуків та їх результати, які дозволили йому стати авторитетним дослідником і вийти на міжнародний рівень.

Творчий шлях І. С. Винокура постійно був предметом уваги науковців, педагогів, громадськості. Його спадщина отримала схвальну оцінку, не втратила свого значення і продовжує служити науці, освіті і людям.

Ключові слова: Винокур, Подністрів'я, археологія, історія, посібник, рецензія, оцінка, монографія.

Виталий Гуцал. Научные студии И. С. Винокура в оценках его коллег. Среди археологов Украины второй половины XX – начала XXI вв. заметно выделялась фигура профессора Каменец-Подольского национального университета И. С. Винокура. Его деятельность всегда была в поле зрения его коллег. Из авторов, которые больше всего обращались к анализу творчества ученого следует назвать Л. В. Баженова, О. М. Завальнюка, М. Ю. Кострицю, В. С. Прокопчука, А. Г. Филинюка и некоторых других. Чаще всего их характеристики были приурочены к юбилейным датам. Они, как правило, касались общего осмотра его творчества, подавали краткие биографические данные. На сегодняшний день не существует специальных исследований о том, насколько глубоко и всесторонне в разных источниках отражен вклад И. С. Винокура в развитие отечественной истории. В этой статье впервые делается попытка показать, какой была реакция на его творчество.

И. С. Винокур является автором серии научных книг, сотен публикаций. В числе первых оказалась монография «История и культура черняховских племен Днестр-Днепровского междуречья II–V вв. н. э.».

Ученый был вдохновителем и ведущим автором написания монографии о летописной Бакоте (соавтор П. А. Горишний). В. С. Степанков и А. М. Завальнюк свое видение ценности книги изложили на страницах периодических изданий. С их точки зрения это комплексное историко-археологическое исследование, которое раскрывает не только широкие страницы летописной Бакоты, но и предысторию ее возникновения. Свои оценки напечатал В. И. Якубовський. Он отметил, что работы И. С. Винокура в Бакоте знаменовали качественно новый этап в истории ее изучения. Материал, возведенный в книгу, глубоко изучался как в археологическом так и историческом аспектах.

Несколько десятков статей разных авторов, посвященных И. С. Винокуру были напечатаны в различных научных сборниках и материалах конференций. Среди заслуг ученого отмечено создание и руководство археологической экспедицией, научной школой и краеведческими студиями, перечисляются направления его всесторонних поисков и их результаты, которые позволили ему стать авторитетным исследователем и выйти на международный уровень.

Творческий путь И. С. Винокура постоянно был предметом внимания ученых, педагогов, общественности. Его наследие получило положительную оцен-

ку, не утратило свого значення и продолжает служить науке, образованию и людям.

Ключевые слова: *Винокур, Поднепровье, археология, история, пособие, рецензия, оценка, монография.*

Серед археологів України другої половини ХХ – початку ХХІ ст. помітно виділялася постать професора Кам'янець-Подільського національного університету, академіка Вищої школи Винокура Іона Срулевича. Привертав він увагу своєю активною науковою діяльністю, безперервною участю в громадському житті, комунікабельністю, доброзичливістю. За кілька десятків років роботи на теренах Волині, Буковини й Поділля він знав сотні людей, з багатьма із яких підтримував теплі, дружні зв'язки. То ж не дивно, що на результати його праці постійно реагували колеги, до нього була привернута увага засобів масової інформації, періодично з'являлися статті у наукових виданнях, пресі тощо. Із авторів, які більше всього зверталися до такого аналізу творчого доробку вченого слід назвати Л. В. Баженова, О. М. Завальнюка, М. Ю. Кострицю, В. С. Прокопчука, А. Г. Філінюка. Частіше всього їхні характеристики були приурочені до ювілейних дат. Вони, як правило, стосувалися загального огляду його творчості, подавалися короткі біографічні дані. Окрім цього, варто сказати про публікації рецензій на книги І. С. Винокура, які періодично виходили в світ. На сьогоднішній день не існує спеціальних досліджень про те, наскільки глибоко й всебічно у різних джерелах відображено внесок І. С. Винокура у розвиток вітчизняної історії, педагогіки, краєзнавства. Мета цієї статті полягає в тому, щоб хоч частково виправити цю ситуацію і показати, якою була реакція на його творчість оточуючих, вузівських колег і як сприймали її археологи-професіонали, до когорти яких він і сам належав.

Слід відмітити, що діяльність І. С. Винокура, яка розпочалась із Житомирського краєзнавчого музею, відразу ж була помічена громадськістю та науковцями. Перша замітка, де йшлося про професіоналізм молодого співробітника та його відповідальне ставлення до справи охорони археологічних пам'яток з'явилася в газеті «Радянська Житомирщина». У ній Й. Осипенко повідомляв про спільне засідання сесії відділення історичних наук Академії наук СРСР в Ленінграді і пленуму Інституту матеріальної культури, присвячене підсумкам археологічних досліджень на території країни у 1955 р. В рамках цього зібрання на секції слов'яноноруської археології інтерес присутніх викликав виступ І. Винокура про археологічні розкопки поселень біля с. Пряхів Житомирського району та с. Слободище Бердичівського району. В результаті цих робіт була виділена група пам'яток, яка являла собою залишки культури попередників літописних волинян. Відмічалось, що уже сама участь у такому форумі була успіхом, а враховуючи схвальні відгуки провідних археологів дана доповідь була вкрай важливою для початківця¹.

Наступними були повідомлення, про вихід із друку окремих видань молодого науковця. Одне із них опубліковано у 1959 р. в газеті Чернівецького уні-

верситету і стосувалося публікації І. С. Винокуром (тодішнім завідувачем університетським музеєм) спільно із Б. О. Тимощуком довідника про історико-архітектурний комплекс резиденції буковинських митрополитів. Зазначалась важливість такого довідника, який знайомив містян, студентів та гостей міста з історією спорудження та особливостями цієї пам'ятки².

Такий же характер носило повідомлення С. Липка у газеті «Радянська Житомирщина» за 1962 р., яке стосувалося виходу монографії І. Винокура «Старожитності Східної Волині», де зверталась увага на те, що книга написана на основі багаторічних авторських досліджень і є цінним посібником для вчителів та краєзнавців³.

Не обминули своєю увагою постать І. Винокура й автори різноманітних енциклопедичних та довідкових видань. Так, у 1969 р. його біографічні відомості та перелік основних публікацій потрапили до «Enzyklopadishes Handbuch zur Ur-und Frühgeschichte Europas», яку підготував знаний європейський археолог і історик Ян Філіп⁴.

У 1997 р. Відомим українським археологом Г. Мезенцевою було складено енциклопедичний словник «Дослідники археології України», куди матеріали про І. Винокура увійшли в розширеному обсязі⁵.

2004 р. вийшло в світ двохтомне видання «Енциклопедія трипільської цивілізації». Стаття С. М. Ляшка була присвячена персонально І. Винокуру та містила дані про дослідження ним у 1958 р. трипільського поселення у с. Магала, колекція знахідок з якого зберігається у Чернівецькому обласному краєзнавчому музеї⁶. У статті М. Ю. Відейка мова йшла про археологічний відділ Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника. Ім'я І. Винокура, який доклав чимало зусиль до створення цього підрозділу та колекції трипільських старожитностей, стоїть там поряд із такими дослідниками трипільської культури Поділля як В. Б. Антонович, М. І. Артамонов, С. М. Бібіков, Є. Ю. Кричевський, Т. С. Пасек⁷.

Серед довідкових видань слід відзначити збірник 1988 р. «Учені Хмельниччини», де подано коротку біографію І. Винокура та його наукові уподобання⁸. В «Інформаційному бюлетені Хмельницької обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури», який був приурочений 25-річчю утворення товариства, В. М. Пажинською був підготовлений матеріал про діяльність І. Винокура в лавах УТОПІК. Вказувалось, що він, як голова обласної секції пам'яток археології, вів значну дослідницьку роботу. Зокрема, у зв'язку з підготовкою тому обласного «Зводу пам'яток» ним було обстежено та систематизовано цілий ряд старожитностей. Тільки за один рік в рамках цієї програми підготовлено наукові паспорти та взято на державний облік 145 нововиявлених археологічних пам'яток⁹.

У 1993 р. Л. В. Баженов у виданні «Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ–ХХ ст. Історіографія. Біобібліографія. Матеріали» помістив про І. Винокура одну із найбільших статей. Окрім біографії вона містила дані про його наукову спрямованість з списком основних публікацій¹⁰.

1994 року до 65-річчя від дня народження І. Винокура була поміщена пізнавальна стаття про його діяльність як археолога та краєзнавця у календарі знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 1995 р.¹¹.

У збірниках «Краєзнавці України: сучасні дослідники рідного краю»¹² за 2003 р. та «Хто є хто на Хмельниччині: довідково-біографічне видання»¹³ за 2004 р. також висвітлювались досягнення І. Винокура на ниві краєзнавства та археології.

Дані про наукові успіхи І. Винокура були засвідчені в декількох бібліографічних виданнях. Перше з них було складене С. К. Гуменюком як підбірка літератури для полегшення роботи авторському колективу і редакційній колегії тому «Зводу» пам'яток історії і культури по Хмельницькій області¹⁴. Подібна бібліографія, куди увійшли роботи І. Винокура, лише по пам'ятках черняхівської культури на Житомирщині була підготовлена О. О. Тарабукіним¹⁵.

Надалі С. К. Гуменюк до 60-річчя науковця, видав у 1989 р. перший персональний посібник його друкованих робіт, яких на той час нараховувалось до 290¹⁶.

У 2000 р. до 70-річчя І. Винокура В. С. Прокопчук та С. Л. Карван організували вихід нового бібліографічного видання, куди увійшли вже 464 публікації. На цей раз було значно розширено вступну частину і значно більше уваги приділено біографічним даним професора, проаналізовано основні результати його польових досліджень та їх значення для української історичної науки¹⁷.

Значну роботу по збору документів, спогадів і досліджень, які стосувались науково-педагогічної та громадської роботи І. Винокура провели О. М. Завальнюк, В. С. Прокопчук, та О. Б. Комарницький у 2010 р. Зібрані ними документи та наративні джерела увійшли в окрему збірку, яка була доповнена бібліографічним додатком з переліком 495 праць¹⁸.

Не обійшли увагою І. Винокура й укладачі підготовленого Інститутом історії України НАН України біобіографічного довідника «Українські історики ХХ століття». Стаття Н. Юсової про академіка з переліком основних публікацій побачила світ у 2003 р.¹⁹.

У 2010 р. Інститут енциклопедичних досліджень НАНУ помістив на шпальтах метабіографічного збірника «Науковці України ХХ–ХХІ століть» дані про два (відомих на той час) персональних бібліографічних посібники присвячених І. Винокуру за 1989 та 2000 роки з їх короткою характеристикою²⁰.

У 2013 р. Кам'янець-Подільський національний університету випустив біобіографічний покажчик, в якому подано матеріали про засновників і керівників наукових шкіл Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Укладачі І. М. Конет і В. С. Прокопчук подали перелік із 75 монографічних досліджень, навчальних і навчально-методичних праць академіка²¹.

Є цілий ряд робіт, пов'язаних із висвітленням науково-дослідної та організаційної роботи І. Винокура у різних регіонах України. Про його діяльність у Житомирському обласному краєзнавчому музеї на посаді археолога пише І. І. Яр-

мошик. Зокрема йдеться про те, що за часів І. Винокура музей організовував та координував краєзнавчу роботу в регіоні, підтримував зв'язки з краєзнавцями Г. Г. Богуном (м. Бердичів), С. А. Липком (м. Любар). Ці краєзнавці деякий час працювали в експедиціях І. С. Винокура, а після отримання певної кваліфікації самостійно проводили розвідкові археологічні роботи на території Бердичівського, Любарського, Дзержинського районів²².

Діяльності І. Винокура на теренах Житомирщини присвячено також статті М. Ю. Костриці та Л. П. Грузської²³. Вони висвітлюють, проведені ним значні обсяги робіт по дослідженню пам'яток черняхівської культури на території Бердичівського, Житомирського, Любарського, Новоград-Волинського, Ружинського, Червоноармійського районів.

Чернівецький період Іона Срулевича частково розкривають дослідження С. В. Пивоварова. В одному із них йдеться про прихід його в археологію, який відбувся ще під час навчання в університеті та про співпрацю із Б. О. Тимошук. Зазначається важливість їх спільних робіт для періодизації старожитностей регіону кінця I тис. до н. е. – першої половини XIII ст. н. е., підкреслюється, що вони перші у вітчизняній історіографії розробили схему еволюції археологічних культур Буковини, простежили у їх складі словянський компонент²⁴. У другій статті цього ж автора чернівецький період розділено на два етапи, де розкриваються його досягнення як студента, вузівського викладача, науковця та організатора історичного музею, відмічено, що саме в цей час були закладені підвалини для напрямків майбутніх досліджень²⁵.

Про І. Винокура як автора навчальної літератури можна дізнатись із статті С. В. Трубочанінова. Він зауважує, що його тексти відрізняла чіткість викладу, популярність та доступність матеріалу, а широкий кругозір, який виходив за рамки вузької наукової спрямованості, дозволяв йому послідовно відстоювати теорію спадкоємності слов'янських старожитностей України²⁶.

В. А. Косаківський та В. С. Рудь висвітлили досягнення І. Винокура у дослідженні Бушанського скельного комплексу²⁷.

П. Нечитайло у статті, в якій йшлося про роботи І. Винокура, пов'язані зі скельною скульптурою і печерними комплексами, наголошує на безпрецедентному внеску подільського ученого у їх вивчення. Автор відмітив, що розвідка професора у Бакотському монастирі є однією з найгрунтовніших робіт по скельно-церковній архітектурі регіону²⁸.

А. Філінюк видрукував статтю про свого вчителя, показавши наставника з високими моральними якостями, глибоким викладацьким професіоналізмом, винятковою результативністю у наукових студіях і організації історико-краєзнавчого руху на Поділлі і в Україні²⁹.

Існує також ряд дослідників, які протягом тривалого часу відслідковували діяльність І. Винокура і підготували по кілька статей, присвячених його біографії та науково-дослідній й громадській роботі. По суті, завдяки їхнім роботам створився новий напрям біобібліографічних досліджень – винокурознавство. До такого осередку науковців можна віднести Л. В. Баженова, який

одним із перших долучився до різностороннього вивчення його особи. Спочатку це були рецензії на роботи «Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області»³⁰ та «Історія лісостепового Подністрів'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя»³¹.

Надалі ним було підготовлено ряд статей. У одній із них, написаній спільно із А. Філінюком, коротко подані біографічні віхи й дано високу оцінку здобуткам вченого. Підкреслено, що його численні статті та книги об'єднані ідеєю спорідненості і взаємозв'язку усіх племен і народів, що населяли землі Волині і Поділля в I тис. н.е. Зокрема, своїми працями він захистив тезу про належність черняхівських племен до ранньослов'янських. Вперше згадується про створену ним власну наукову школу, до якої ввійшли його учні і послідовники³². В іншій статті більше уваги звернено на І. Винокура як провідного краєзнавця, громадського діяча і талановитого педагога та наставника. Йдеться про те, що з 1964 р. він був одним із засновників й керівників Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариства, з 1991р. входив у Раду Всеукраїнської спілки краєзнавців, а в 1993 р. стає її почесним членом. Активна громадська позиція спонукала І. Винокура взяти на себе організаційні роботи по підготовці усіх Подільських історико-краєзнавчих конференцій та інших міжнародних і всеукраїнських краєзнавчих форумів, що проводились в регіоні³³.

Більш повним було його дослідження, розміщене у тематичному збірнику «Давня і середньовічна історія України», присвяченому 70-річчю вченого. Тут ширше описаний його життєвий шлях, звернуто увагу на заслуги у створенні археологічної експедиції Кам'янець-Подільського педінституту та визначено роль у вивченні слов'янських і давньоруських старожитностей I – початку II тисячоліття в Середньому Подністрів'ї та в Правобережній Україні загалом. Відзначено, що провідне місце займали дослідження літописних давньоруських міст Бакоти, Ізяслава, Полонного, Губина, а відкриття культурних нашарувань XII–XIII ст. у Кам'янці-Подільському дало змогу автору розпочати розмову про давньоруський період міста³⁴.

З приводу проведених урочистостей з нагоди 70-річчя І. Винокура Л. Баженовим був підготовлений своєрідний звіт, в якому йшлося про те, що ця подія призвела до активізації науково-культурного життя не тільки на історичному факультеті, але й загалом по всій області. Та найбільш значимою подією в рамках цих заходів була презентація фундаментальної праці І. Винокура «Черняхівська культура: витоки і доля», яка стала підсумком майже 50-річних досліджень різноаспектного життя племен Дніпровсько-Дністровського межиріччя II–IV ст. н.е. та з'ясувала їх роль в давньослов'янському етногенезі. Останній факт був дуже важливим, оскільки саме вирішення цієї наукової проблеми принесло вченому міжнародне визнання³⁵.

У 2003 р. у I томі «Кам'янець-Подільський національний університет в особах» була розміщена ще одна стаття Л. Баженова про І. Винокура, в якій переважно йшлося про його досягнення в розбудові історичного факультету і очо-

люваної ним кафедри³⁶.

У 2005 р. Л. Баженов, М. Костриця й В. Прокопчук, до чергового ювілею І. Винокура об'єднали свої зусилля у популяризації його наукової спадщини. Першою з'явилась їх стаття у науковому збірнику, виданому на пошану академіка. У ній, окрім найпродуктивнішого кам'янецького періоду, висвітлений – житомирський та чернівецький, які в сукупності створюють загальну взаємодоповнюючу картину творчих зростань та розквіту професійних якостей вченого. Загострено увагу на його авторському внеску у написання цілого ряду колективних видань, навчальних і методичних посібників з історії, археології та музеєзнавства для студентів та учнів³⁷. Відмічено значну науково-організаційну роботу І. Винокура, як члена Ради національного комітету України Міжнародної унії словянської археології, координаційних рад з проблем «Археологічних досліджень на території України» та «Історичного краєзнавства в Україні», академіка Академії наук вищої школи та Академії історичних наук, члена редколегій журналів «Археологія», «Краєзнавство», «Хмельниччина: Дивокрай», «Наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки» та інших періодичних видань³⁸.

Наступна їхня стаття у збірнику «Освіта, наука і культура на Поділлі» побудована таким чином, що увага концентрується не на наукових зверненнях І. Винокура, а скоріше через їх призму спрямовується на розкриття його людських якостей. В такий спосіб у читача складається загальний портрет І. Винокура, який відзначається науковою об'єктивністю, глибоким розумінням професійного обов'язку та винятковою порядністю. На думку авторів найповніше його характеризує одна фраза, яку він часто любив повторювати: «Треба спішити робити добро». І в цих кількох словах був весь Іон Срулевич³⁹. Направцтовані матеріали та використання спогадів самого ювіляра із залученням, наданих ним із особистого архіву фотокарток та документів, дозволили їм створити окрему брошуру, яка вважається найбільш повною версія життєвого посту академіка⁴⁰. Тут вперше було виділено окремі хронологічні періоди його діяльності, відмічено, що саме визначення приналежності черняхівців до ранніх слов'янських племен тоді було новаторською ідеєю, яка згодом стала головною концепцією його досліджень і в подальшому вивчалась в контексті слов'янського етногенезу I тис. н.е. та давньоруських старожитностей кінця I поч. II тис. на Поділлі й Південно-Східній Волині⁴¹. Загалом же академік збагатив науку важливими і цінними відкриттями й по праву дістав визнання відомого вченого, авторитетного дослідника і громадського діяча, педагога від бога та прекрасної людини⁴².

Треба відзначити, що один із згаданих вище авторів В. Прокопчук долучився до вивчення творчості І. Винокура з середини 90-х років. Його перші замітки в періодичній пресі стосувались організованої ним в Дунаєвецькій районній бібліотеці презентації щойно виданої спільно із П. А. Горішнім монографії «Бакота. Столиця давньоруського Пониззя». У дописах йдеться, що виступ археолога, чие ім'я відоме далеко за межами України, справив незабутнє вражен-

ня на краєзнавців, слухачі відкрили для себе окремі, досі не пізнані сторінки давньої історії Придністровського регіону⁴³.

У 1995 р. до 65-ліття І. Винокура в матеріалах VII Подільської історико-краєзнавчої конференції з'явилась стаття В. Прокопчука про життєвий шлях та здобутки ученого в галузі словяноруської археології⁴⁴.

В матеріалах Дунаєвецької історико-краєзнавчої конференції за 2003 р. В. Прокопчуком було розміщено матеріали про плідну співпрацю І. Винокура з дунаєвецькими краєзнавцями і зазначено, що насправді кожен район, і не обов'язково Хмельницької області, може назвати його «своїм». «Він є учителем багатьох учителів, науковим порадиником краєзнавців, пошуковців, учасником семінарів, історико-краєзнавчих конференцій, науковим консультантом з питань археології і музейного будівництва»⁴⁵.

В кількох статтях відмічається участь І. Винокура у формуванні тому «Історія міст і сіл Хмельницької області», написанні частини нарисів про історію і археологію області та редагуванні усіх матеріалів, які містили відомості щодо археологічних пам'яток⁴⁶.

Треба також сказати, що у ряді монографій, які стосуються розвитку краєзнавства на Поділлі та Правобережній Україні В. Прокопчуком відзначено особливу роль І. Винокура у створенні і керівництві Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариства⁴⁷.

Про ставлення керівництва УТОПІК до І. Винокура говорить вітальна стаття з нагоди його 75-річчя, розміщена у часописі «Хмельниччина: дивокрай». З цієї нагоди до В. Прокопчука приєднався ректор Кам'янець-Подільського університету О. Завальнюк та багаторічний очільник товариства П. Тронько. Серед всього особливо відмічені його заслуги у вивченні ранньослов'янських пам'яток I тисячоліття в Правобережній Україні⁴⁸.

Спільні доповіді В. Прокопчука і О. Завальнюка про І. Винокура були включені в програму Міжнародної наукової археологічної конференції та XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції, які проходили у 2010 р. в стінах Кам'янець-Подільського університету. У першому випадку, в зв'язку із специфікою аудиторії, автори більше уваги звернули на доробок І. Винокура в галузі археології⁴⁹, у другому – перевага надавалась його краєзнавчим студіям, педагогічній роботі та формуванню власної наукової школи⁵⁰.

У 2013 р. автори вдалися до чергової публікації про І. Винокура в науковому щорічнику «Археологічні студії «Межибіж». В матеріалі чудово описані роки становлення молодого науковця та вплив на цей процес професора Л. Коваленка, дружба з яким розпочалось ще в Житомирі, а потім продовжилась у Кам'янці-Подільському⁵¹.

В зв'язку з інтересом до творчості І. Винокура окремі аспекти його багатограної діяльності висвітлено у публікаціях В. Гуцала. В них аналізується його краєзнавча та дослідницька робота в Хмельницькій⁵², Вінницькій⁵³, Житомирській⁵⁴ областях та окремо в Кам'янець-Подільському⁵⁵, Старокостянтинівському⁵⁶, Дунаєвецькому⁵⁷, Могилів-Подільському⁵⁸ районах. По-

дано наукові здобутки І. С. Винокура у вивченні пам'яток рубежу та перших століть н.е.⁵⁹, ранньосередньовічних слов'ян⁶⁰, Бакотського багатощарового поселення⁶¹, старожитностей давнього Кам'янця-Подільського⁶² та часів козаччини⁶³. Розкриваються його особистісні стосунки із іншими науковцями⁶⁴.

Предметом уваги до І. Винокура колег-археологів були його безпосередні польові дослідження та видані за їх результатами книги. Перша монографія «Старожитності Східної Волині» була рецензована відомою дослідницею черняхівської культури Є. Махно на сторінках «Українського історичного журналу», де висловлено ряд міркувань і дана їй кваліфікована оцінка. Зокрема вказувалося, що робота торкається важливих питань, пов'язаних з історією краю в першій половині I тис. н.е. Особливо цікавим, на думку рецензентки, є введення І. Винокуром в науковий обіг нових матеріалів та виділення трьох окремих груп пам'яток (черняхівської, волинської, корчакської) з їх територіальною прив'язкою⁶⁵. Однак, не обійшлося й без критичних зауважень. Насамперед Є. В. Махно звернула увагу на недосконале редагування монографії, а в зв'язку із тим, що вона вийшла в серії праць комплексної експедиції Чернівецького державного університету, частка документованого матеріалу могла б бути більшою, а фактологічна частина розширена із залученням всіх відомих пам'яток (в першу чергу середньодніпровських). Особливо наголошувалось на недостатній аргументації точки зору автора щодо суперечливих питань. В першу чергу це стосувалось виділення волинського варіанту черняхівської культури в самостійну культуру⁶⁶.

У 1967 р. вийшов посібник «Збирання і визначення археологічних пам'яток та методика їх використання в школі». Відгукнулася місцева преса, де говорилося, що вчительський колектив давно очікував на такий методичний посібник. Адже він вчить як шукати археологічні пам'ятки, як їх визначати, як опрацьовувати знайдені матеріали і, головне, як їх використовувати на уроках і в позаурочній роботі з учнями⁶⁷.

Коли з'явилась книга «Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V ст. н. е.» то, найбільшою критичністю відзначалася рецензія московської дослідниці І. Русанової, яка фактично не бачила ніякого позитиву в монографії. Її зауваження стосувалися цілого ряду питань, які піднімалися у книзі. Зокрема, було висловлено сумнів щодо території формування черняхівської культури, яку І. Винокур обмежував межиріччям Дністра і Дніпра⁶⁸, не приймалася ідея про генетичний зв'язок зарубинецької культури з черняхівською і черняхівської з більш пізніми слов'янськими пам'ятками⁶⁹. На думку автора рецензії зовсім не доведеними залишилися тези про багатоетнічність черняхівської культури, її хронологія в межах II–V ст., демографічні розрахунки, міркування відносно світогляду черняхівців, а також їхнього соціального устрою⁷⁰. Закінчується рецензія безапеляційним висновком, що «основні недоліки роботи породжені повною методичною неробленістю матеріалу і в зв'язу з цим бездоказовістю її основних положень». Упередженість і суб'єктивність таких оцінок очевидна. Переконаємося в цьо-

му після знайомства з рецензією авторитетного славіста Е. Симоновича, опублікованою у тому ж номері журналу. Автор цієї рецензії вказує, що основу дослідження І. Винокура складає значне число розкопаних поселень і могильників, які раніше не були відомі і частина з них вивчалася ним особисто⁷¹. Далі наголошується на тому, що майже половину книги відведено реконструкції уявлень черняхівського населення про навколишній світ, їхній позитивний досвід, релігію. Такого всестороннього аналізу цієї сфери до цього ще не було⁷². Разом з тим, Е. Симонович звертає увагу і на прорахунки, яких, з його точки зору, допустився автор рецензованої книги. Зокрема варто було більш глибоко торкнутися питання про існування у черняхівських племен рабства. Суперечливим залишилося твердження І. Винокура про те, що перехід від наземних жител до напівземлянок знаменує перехід від патріархальної сім'ї до сусідської територіальної общини, що складалася з індивідуальних сімей⁷³, недостатньо переконливо виглядають демографічні підрахунки. Тобто, монографія І. Винокура, як і будь-яке інше подібне дослідження не позбавлена певних недоліків, що обумовлено станом вивчення джерел на той чи інший час. Але вона збагачує слов'янознавчу науку, «прояснює різні сторони культури, територіальні особливості і зв'язки черняхівських племен, показуючи їх внесок у наступний період розвитку місцевого населення» і є значним досягненням⁷⁴.

Схвально зустріли соратники І. Винокура вихід книжки «Давні слов'яни на Дністрі», написаної ним разом з Б. Тимощуком. Одним з перших на цю подію відреагував В. Якубовський, який зазначив, що із книги довідуємося про слов'ян-венедів перших століть нової ери з території Дністра, дізнаємося про матеріальну культуру населення, у якій було чимало рис, запозичених ним внаслідок мирних контактів у дунайсько-балканських та північно-причорноморських сусідів. За ґрунтовністю дослідження, оригінальністю викладу слов'янської історії Подністров'я, книга належить до визначних наукових видань, а висновки відкривають простір для роздумів і розробки нових питань⁷⁵. Свої враження про видання оприлюднили Л. Михайлина⁷⁶, Я. Просінкевич⁷⁷ й інші.

Плідна співпраця І. Винокура склалася з його учнем О. Приходнюком. Останній був чудово обізнаний з творчістю свого вчителя, добре знав ціну його досліджень і неодноразово виступав з рецензіями на його роботи. Так, однією з перших предметом його аналізу стала монографія «Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя». У рецензії відзначалося, що у книзі, на основі аналізу археологічних, джерел, подано характеристику соціально-економічного і культурного розвитку населення, вказаної території, на різних етапах його існування, робиться висновок, що монографія є суттєвим внеском у систематизацію археологічних пам'яток історичного Поділля⁷⁸.

Слід сказати, що книга побудована на матеріалах багаторічних археологічних розкопок, проведених у регіоні різними дослідниками, тому її схвально сприйняли не тільки вчені, а і широка громадськість. У місцевій пресі появилася ряд заміток, які популяризували і добре відгукувалися про неї. Так, одна за

одною у газетах «Радянське Поділля» вийшла стаття Л. Баженова⁷⁹, у «Корчагінці» – Б. Грищука⁸⁰, у «Шляхом Жовтня» – О. Швеця⁸¹, у «Прапорі Жовтня» – О. Царика⁸², у «Ленінським шляхом» – В. Захар'єва⁸³, у «Вінницькій Правді» – І. Зайця⁸⁴. Всі вони відзначали важливість появи такої монографії для вивчення давньої історії краю, доступність викладу матеріалу тощо.

Коли вийшов, написаний разом з Д. Телегіним посібник для вузів «Археологія України» у 1994 р. О. Приходнюк розмістив свою рецензію на нього у журналі «Археологія»⁸⁵, вказавши на загальні позитивні моменти такого видання, особливо відмітивши його нагальність та пристосованість до нових освітніх програм. Зокрема він відзначив, що автори поставили за мету: «навчити студентів у світі старожитностей бачити об'єкт для вивчення господарства, побуту, культури, історії племен і народів, що жили в минулому, використовувати аналіз конкретних археологічних матеріалів для історичних узагальнень», вони намагалися вибрати з цілої низки джерел найголовніше. І це їм вдалося. Рецензент вважав, що такий вдалий варіант посібника став можливим завдяки тому, що і І. Винокур, і Д. Телегін мали багаторічний досвід викладання курсу археології у вузі. В цілому позитивно оцінюючи посібник, О. Приходнюк висловив і зауваження. На його думку при повторному виданні книги можна покращити за рахунок того, щоб більше уваги приділити картографуванню старожитностей різних епох, збільшити і покращити ілюстративний матеріал. Завершується рецензія словами, що вихід посібника став помітним явищем у науковому та культурному житті країни і поява подібної літератури сприятиме подальшому процесу відродження в Україні⁸⁶.

Змістовною була рецензія на цей же посібник Ю. Малеева⁸⁷. У ній безпосередньому розгляду змісту «Археології України» передують розлогі вступ, який підводить читача до кращого сприйняття подальшого тексту, де, власне, і дано оцінку книзі. Ю. Малеев відзначив, що посібник присвячено археології України, але подана вона на широкому фоні всесвітньої історії. Книга дає змогу дізнатися про використання методів різних наук, детально характеризує кожну епоху. Автори приділили значну увагу дискусійним питанням в тому числі такому як походження східних слов'ян. Заслугою роботи є те, що на відміну від багатьох інших праць з археології України, автори не зупиняються на давньоруській державі, а викладають матеріал, який розкриває більш пізні періоди середньовіччя. Дуже важливими у книзі є карти та ілюстрації. Рецензент висловив побажання доопрацювати посібник і видати його у вигляді підручника, який вкрай необхідний студентам, вчителям та усім, кого цікавить об'єктивний погляд на нашу давнину⁸⁸. У статті О. Петровського і Б. Строценя зроблено зауваження, що книгу варто краще проілюструвати, доповнити деякими археологічними культурами, зокрема вельбарською і розділом з методики польових досліджень⁸⁹.

О. Приходнюк вітав вихід навчального посібника «Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.», написаного групою авторів в тому числі й І. Винокуром. Рецензент підкреслив, що це перше узагальнення з археології до-

би українського козацтва, у якому завдяки комплексному залученню писемних та археологічних джерел на достатньому науковому рівні висвітлено головні моменти розвитку українських земель за литовсько-руських, польсько-литовських та московських часів, На цьому історичному тлі показано процес становлення козацтва в Україні⁹⁰. Робота насичена фактологічним матеріалом, де значну увагу приділено характеристиці зброї, козацьким клейнодам, геральдиці, сфрагістиці, фортифікаційним спорудам, знаряддям праці, посуду тощо. Рецензент високо оцінив і сам учбовий посібник, який на його думку, виявився досить вдалим, і особливо розділи, у яких йде мова про козацькі січі, шляхи сполучень, розвиток будівельного мистецтва⁹¹.

І. Винокур був натхненником і провідним автором написання монографії про літописну Бакоту (співавтор П. Горішній). Довго він виношував плани відносно реалізації цієї ідеї, які здійснилися лише у 1994 році. Книга швидко стала бібліографічною рідкістю, оскільки нею зразу ж зацікавились вчителі історії, краєзнавці, поціновувачі старовини. Не забарилася і реакція колег. В. Степанков та О. Завальнюк виклали обширні міркування щодо цінності книги на шпальтах газети «Кам'янець-Подільський вісник»⁹², «Студентський меридіан»⁹³. З їх погляду це комплексне історико-археологічне дослідження, яке розкриває не тільки широкі сторінки літописної Бакоти, але й передісторію її виникнення. У старожитностях Бакоти яскраво відображена матеріальна і духовна культура населення першого і початку другого тисячоліть Середнього Подністров'я. Автори монографії бачили значення міста як значного політичного осередку Галицького князівства, зробили глибокий аналіз щодо його ролі в історії Південно-Західної Русі, «довели що середня течія Дністра була своєрідним стрижнем, який об'єднував навколо себе східнослов'янські племена уличів і тиверців. Свої оцінки на книгу у виданнях «Український історичний журнал»⁹⁴, збірнику «ACADEMIA на пошану професора Л. Коваленка»⁹⁵ видрукував В. Якубовський. Він зазначив, що роботи І. С. Винокура у Бакоті знаменували якісно новий етап в історії її вивчення. Матеріал, зведений у книзі, глибоко вивчався як в археологічному, так й історичному аспектах. Авторам вдалося звести воєдино і детально проаналізувати велику кількість джерел, добре продумати структуру праці, визначити історичні центри Бакоти (з цього приводу рецензент висловив свої застереження, вважаючи що для цього недостатньо наявної аргументації), її місце і роль в історії Південно-Західної Русі XII–XVII ст. Ознайомившись з дослідженням рецензент переконався, що українська наука збагатилася ґрунтовною монографією, мимо якої не зможе пройти ні один історик⁹⁶.

Неабияким успіхом серед науковців і широкого загалу читачів користувалася книга І. Винокура «Слов'янські ювеліри Подністров'я». Директор Інституту археології НАН України академік П. Толочко писав, що результати розкопок майстерні ювеліра, представлені у книзі, є відкриттям XX століття для слов'яно-руської археології. Синтез матеріалів унікальних за збереженістю і значенням, разом з використанням праць західноєвропейських авторів VI ст. дали мож-

ливість автору створити оригінальну, до того ж добре ілюстровану працю⁹⁷.

Похвали заслуговують історики краю за підготовку «Нарисів історії Поділля», де відповідальним за випуск і автором двох розділів («Первісно-общинний лад на території Поділля» і «Формування і розвиток феодалних відносин») був І. Винокур. І хоча з позицій сьогодення у книзі є ряд застарілих положень, зайве говорити як чекали її в області та й за її межами. Особливо активізувалися педагоги й методисти. Випускник історичного факультету В. Сорокань відмітив, що розділи «Нарисів» охоплюють історію Хмельниччини від найдавніших часів до сьогодення, що неабияк допоможе при вивченні історії краю в школі⁹⁸. Вчитель-краєзнавець Коськівської середньої школи на Шепетівщині Л. Терещук підкреслив, що цінність книги не тільки в тому, що вона подає достовірні факти з історії нашого краю. Вона є ще й методичним посібником для вчителя історії, адже після кожного розділу вміщено контрольні завдання, таблиці для практичних занять. По кожній конкретній темі історії краю, як це і передбачається програмами для середніх навчальних закладів, вчитель знайде у «Нарисах» необхідні матеріали⁹⁹. Методист кабінету історії Хмельницького обласного інституту удосконалення вчителів Л. Середа, позитивно оцінивши видання, побажала, щоб при повторних випусках більше було приділено уваги питанням культури, етнографії, побуту¹⁰⁰.

Як бачимо, творчий шлях Іона Винокура, його наукові дослідження, педагогічний досвід, громадська робота викликали незмінний інтерес у суспільстві і постійно були в полі зору широкого загалу. Показовими у цьому плані є останні півтора десятиліття, коли творчий доробок вченого визрів і знайшов вихід у нових монографіях та статтях, збільшивши лише реєстр опублікованих праць на 200 пунктів. Саме цей час у науковій кар'єрі дослідника можна вважати найбільш продуктивним. Йому присвячено десятки публікацій у різних збірниках, брошурах, виданнях засобів масової інформації. Проте увага до цієї особистості зростала частіше всього в період наближення круглих ювілейних дат його життя. Автори численних статей про І. Винокура намагалися розкрити, головним чином, і то в загальних рисах, його успіхи в науці. Мало говорилося про його педагогічну, громадську діяльність, які були в нього у числі пріоритетних. Його спадщина не втратила свого значення і продовжує служити науці, освіті і людям. Тому їй необхідно вивчати, критично осмислювати і популяризувати.

Примітки:

¹ Осипенко Й. Далеке минуле Волині / Й. Осипенко // Радянська Житомирщина. – 1956. – 21 квіт.

² Довідник про історико-архітектурний пам'ятник у Чернівцях // Радянський студент (газета Чернів. держ. ун-ту). – 1959. – 24 січ.

³ Липко С. Старожитності Східної Волині / С. Липко // Радянська Житомирщина. – 1962. – 21 січ.

⁴ Vinokur Ion Srulevic // Enzyklopadishes Handbuch zur Ur-und Frühgeschi-

chte Europas / Jan Filip. Academia. – Verlag der Tschechoslowakischen akademie der wissenschaften. – Praga. – 1969. – Т. 2. – С. 1592.

⁵ Мезенцева Г. Дослідники археології України. Енциклопедичний словник / Г. Мезенцева. – Чернігів, 1997. – Винокур Іон Срулевич. – С. 137-138.

⁶ Ляшко С. М. Винокур Іон Ізраїлевич / С. М. Ляшко // Енциклопедія Трипільської цивілізації: в 2 т. / гол. ред. Л. М. Новохатько. – Київ : Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. 2. – С.88-89.

⁷ Відейко М. Ю. Археологічний відділ Кам'янець-Подільського історичного музею заповідника / М. Ю. Відейко // Енциклопедія Трипільської цивілізації: в 2 т. / гол. ред. Л. М. Новохатько. – Київ : Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. 2. – С. 24.

⁸ Винокур Іон Срулевич // Вчені Хмельниччини: бібліогр. покажч. / уклад. С. К. Гуменюк. – Хмельницький, 1988. – С. 83-85.

⁹ Пажинська В. М. Чверть віку в строю пам'яткоохоронців. Винокур Іон Срулевич / В. М. Пажинська // Інформаційний бюлетень Хмельницької обласної організації Укр. тов. охор. пам. істор. та культ. 25-річчю товариства присвячується / уклад. В. М.Пажинська. – Хмельницький, 1991. – № 6. – С. 12-13.

¹⁰ Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ–ХХ ст. Історіографія. Біобібліографія. Матеріали / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 147-149.

¹¹ 65 років від дня народження Іона Срулевича Винокура // Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 1995 рік / уклад. С. К. Гуменюк. – Хмельницький 1994. – С. 32-35.

¹² Винокур Іон Срулевич // Краєзнавці України: сучасні дослідники рідного краю. Довідник. – Київ – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т.1. – С. 35.

¹³ Винокур Іон Срулевич // Хто є хто на Хмельниччині: довід.-біогр. вид. / Винокур І. С. – К., 2004. – Вип. 2. – С. 56.

¹⁴ Пам'ятники історії і культури Хмельниччини: Бібліографічний покажчик / Уклад. С. К. Гуменюк, Г. С. Гулімовська Хмельницька обл. державна бібліотека ім. М. Островського. – Хмельницький: Поділля, 1984. – С. 6, 9, 10, 11-12, 15; Памятники истории и культуры Хмельницкой области: (научно-вспомогательный библиографический указатель / Составит. С. К. Гуменюк. Хмельницька обл. державна бібліотека ім. М. Островського. – Хмельницький: Поділля, 1986. – С. 14-19.

¹⁵ Тарабукін О. О. Пам'ятки черняхівської культури на Житомирщині (1949–2005). Бібліографія / О. О. Тарабукін // Бердичівська земля у плині часу: наук. зб. «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – У 2-х тт. / Голов. ред. М. Ю. Костриця. – Житомир: ПП М. Г. Косенко, 2007. – Т. II. – Вип. 37. – С. 114-116.

¹⁶ Гуменюк С. К. Іон Срулевич Винокур: бібліогр. покажчик / С. К. Гуменюк. – Хмельницький, 1989. – 31 с.

¹⁷ Іон Срулевич Винокур: бібліогр. покажчик (до 70-річчя від дня народження) / уклад. С. Л. Карван ; авт. передмови В. С. Прокопчук; Державна облас-

на універсальна наукова бібліотека ім. М. Островського, Кам'янець-Подільський держ. педагогічний ун-т. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 80 с.: іл.

¹⁸ Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці: науково-документальне та бібліографічне видання / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Наукова бібліотека, Кафедра історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін; [уклад.: О. М. Завальнюк, В. С. Прокопчук, О. Б. Комарницький]. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – С. 216-226.

¹⁹ Юсова Н. Винокур Іон Срулевич (Ізраїлевич) / Н. Юсова // Українські історики ХХ століття: бібліогр. довід. – К.: Львів, 2003. – Вип. 2, Ч. 1. – С. 56.

²⁰ Винокур Іон Срульович. Доктор історичних наук (1978) // Науковці України ХХ–ХХІ століть: метабібліографія / Ін-т енцикл. дослідж. НАН України; Уклад.: М. Г. Железняк, Л. М. Гутник, Т. А. Галькевич. – К.: Ін-т енциклопедичних дослід. НАНУ, 2010. – С. 60-61.

²¹ Винокур І. І., доктор історичних наук, професор // Доктори наук, професори Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: біобіографічний покажчик / Кам'янець-Подільського національний університет імені Івана Огієнка / Укладачі І. М. Конет, В. С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Аксіома. – 2013. – С. 119-131.

²² Ярмошик І. І. Історичне краєзнавство Східної Волині в контексті української історіографії 1920–30-х рр. / І. І. Ярмошик // Бердичівщина: поступ у третє тисячоліття. Науковий збірник «Велика Волинь» Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині / Відп. ред. М. Ю. Костриця. – Житомир: М.А.К., 2001. – Т. 22. – С. 96-102; Ярмошик І. І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях ХІХ–ХХ століть / І. І. Ярмошик. – Житомир: Волинь, ПП Рута, 2006. – С.106.

²³ Костриця М. Ю. Академік І. С. Винокур – дослідник і краєзнавець Волині-Житомирщини / М. Ю. Костриця // Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник на пошану Іона Винокура з нагоди його 70-річчя). Кам'янець-Подільський: Інформаційно видавничий центр Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету, 2000. – С. 32-37; Грузська Л. П. Видатний археолог (до 80-річчя І. С. Винокура) / Л. П. Грузська, М. Ю. Костриця // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції присвяченої 145-річчя заснування Житомирського обласного краєзнавчого музею. – Житомир: М. Косенко, 2010. – С. 57-59.

²⁴ Пивоваров С. В. Археологічні дослідження І. С. Винокура на Буковині / С. В. Пивоваров // Актуальні проблеми археології: Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І. С. Винокура – Кам'янець-Подільський 23-25 вересня 2010 року / редкол.: Б. С. Строць, Л. Д. Строць, М. О. Ягодинська. – Тернопіль: Астон, 2010. – С. 7-9.

²⁵ Пивоваров С.В. «Буковинський» період життя та наукової діяльності академіка І. С. Винокура / С. В. Пивоваров // Матеріали ХІІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції: [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура]. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 26-28.

²⁶ Трубчанінов С. В. Професор І. Винокур – талановитий автор, невтомний трудівник на ниві підручникотворення / С. В. Трубчанінов // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції: [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура]. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 21.

²⁷ Косаківський В. А. Буша в археологічних дослідження І. С. Винокура / В. А. Косаківський, В. С. Рудь // Актуальні проблеми археології: Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І. С. Винокура. – Кам'янець-Подільський 23-25 вересня 2010 року / редкол.: Б. С. Строцень, Л. Д. Строцень, М. О. Ягодинська. – Тернопіль: Астон, 2010. – С. 88-89; Рудь В. С. Археологія Буші та околиць / Рудь В. С., Косаківський В. А. // Актуальні проблеми археології: Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І. С. Винокура. – Кам'янець-Подільський 23-25 вересня 2010 року / редкол.: Б. С. Строцень, Л. Д. Строцень, М. О. Ягодинська. – Тернопіль: Астон, 2010. – С. 89-91.

²⁸ Нечитайло П. О. Скелі та печери у науковій спадщині І. С. Винокура / П. О. Нечитайло // Актуальні проблеми археології: Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І. С. Винокура. – Кам'янець-Подільський 23-25 вересня 2010 року / редкол.: Б. С. Строцень, Л. Д. Строцень, М. О. Ягодинська. – Тернопіль: Астон, 2010. – С. 100-102.

²⁹ Філінюк А. Г. Вагомий слід на ниві археології, історії та історичного краєзнавства / А. Г. Філінюк // Актуальні проблеми археології: Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І. С. Винокура. – Кам'янець-Подільський 23-25 вересня 2010 року / редкол.: Б. С. Строцень, Л. Д. Строцень, М. О. Ягодинська. – Тернопіль: Астон, 2010. – С. 134-136.

³⁰ Баженов Л. Про археологію України: рец. на кн.: Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – К.: Наукова думка, 1984. – 221 с. / Л. Баженов // Радянське Поділля. – 1984. – 22 серп.

³¹ Баженов Л. Нова праця науковця (про книгу І. С. Винокура «Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя» / Л. Баженов // Радянське Поділля. – 1985. – 11 жовт.

³² Баженов Л. В. Історія Волині і Поділля в працях професора І. С. Винокура / Л. В. Баженов, А. Г. Філінюк // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: наук. збірник. – Хмельницький, 1995. – С. 305.

³³ Баженов Л. В. Іон Винокур / Л. В. Баженов // Південно-Східна Волинь наука, освіта, культура. – Хмельницький; Шепетівка, 1995. – С. 46-47.

³⁴ Баженов Л. В. Відомий археолог та історик України / Л. Баженов // Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник на пошану Іона Винокура з нагоди його 70-річчя). – Кам'янець-Подільський: Інформаційно-видавничий центр Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету, 2000. – С. 8-10.

³⁵ Баженов Л. В. Вшанування 70-річчя академіка І. С. Винокура / Л. Баженов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т. 5 (7). 2000. – С. 3-4.

³⁶ Баженов Л. В. Іон Ізраїлович (Срулевич) Винокур / Л. Баженов // Кам'янець-Подільський державний університет в особах: Оіюм, 2003. – Т. 1. – С. 67-80.

³⁷ Баженов Л. В. Подвижник науки, освіти, культури (До 75-річчя від дня народження академіка І. С. Винокура) / Л. В. Баженов, М. Ю. Костриця, В. С. Прокопчук // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т. 14. – С. 16-17.

³⁸ Там само. – С. 16-19.

³⁹ Баженов Л. В. Уроки професора І. С. Винокура / Л. В. Баженов, М. Ю. Костриця, В. С. Прокопчук // Освіта, наука і культура на Поділлі: збір. наук. праць. Кам'янець-Подільський, 2005. – Т. 5. – С. 355-357.

⁴⁰ Баженов Л. В. Вчений європейського рівня: І. С. Винокур / Л. В. Баженов, М. Ю. Костриця, В. С. Прокопчук // Вчені Житомирщини – Вип. 3. – Житомир: М. Косенко, 2005. – 40 с.

⁴¹ Там само. – С. 6-8

⁴² Там само. – С. 31

⁴³ Прокопчук В. С. «Бакота» і її автор [про презентацію книги І. Винокура «Бакота» у літ.-музич. вітальні Дунаєвецької райбібліотеки] / В. С. Прокопчук // Дунаєвецький вісник, 1995. – № 14. – 18 лют.; Прокопчук В. С. Подільський історик, археолог [про презентацію в Дунаєвецькій райбібліотеці книги «Бакота» І. Винокура] / В. С. Прокопчук // Майбуття. – 1995, № 14 – Травень.

⁴⁴ Прокопчук В. С. Подільський історик, археолог І. С. Винокур / В. С. Прокопчук // VII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність». – К., 1995. – С. 39-40.

⁴⁵ Прокопчук В. С. Професор І. С. Винокур – почесний член Дунаєвецької районної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців / В. С. Прокопчук // Дунаєветчина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій / редкол.: В. С. Прокопчук (голова) [та ін.]. – К.; Дунаївці; Кам'янець-Подільський, 2003. – Вип. 3. – С. 221-229.

⁴⁶ Прокопчук В. С. З досвіду написання в 60-70-ті роки історії місті сіл Поділля (уроки минулого – на службу сьогоденню) / В. С. Прокопчук // Творчі вершини вченого. До 60-річчя від дня народження професора М. Г. Кукурудзяка. – Кам'янець-Подільський, 1998. – С. 141-143; Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність / В. С. Прокопчук. – К.: Рідний край, 1995. – С. 121; Прокопчук В. С. Історія міст і сіл Хмельницької області: минуле, сьогоденні, перспективи / В. С. Прокопчук // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О. М. від ред. Баженов Л. В., Винокур І. С. та ін. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 45, 51; Прокопчук В. С. Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років ХХ – початку ХХІ ст.: від репресій, занепаду – до відродження, розквіту / В. С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. – С. 271, 281, 310, 334-335, 343-344, 368, 377, 383, 385.

⁴⁷ Прокопчук В. С. Розвиток краєзнавство на Поділлі: Авторреферат дисертації на здобуття наук. ступеня кандидата іст. наук. – К., 1994. – С. 7; 17; Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі історія і сучасність / В. С. Прокопчук. –

К.: Рідний край, 1995. – С. 127; Прокопчук В. С. Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років ХХ – початку ХХІ ст.: від репресій, занепаду – до відродження, розквіту / В. С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005 – С. 334-335, 343-344, 368, 377, 383.

⁴⁸ Завальнюк О. М. Академіку Іону Винокуру – 75 / О. М. Завальнюк, В. С. Прокопчук, П. Т. Тронько // Хмельниччина: Дивокрай. – 2005. – № 1-2. – С. 77-78.

⁴⁹ Завальнюк О. М. Вірність історичній правді (до 80-річчя професора І. С. Винокура) / О. М. Завальнюк, В. С. Прокопчук // Актуальні проблеми археології: Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І. С. Винокура. – Кам'янець-Подільський 23-25 вересня 2010 року / редкол.: Б. С. Строць, Л. Д. Строць, М. О. Ягодинська. – Тернопіль: Астон, 2010, – С. 4-6.

⁵⁰ Завальнюк О. М. Життя в ім'я історичної науки й вищої школи / О. М. Завальнюк, В. С. Прокопчук // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції: [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура]. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 14-16.

⁵¹ Завальнюк О. М. Український археолог Іон Винокур / О. М. Завальнюк, В. С. Прокопчук // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 2012 / за ред. А. М. Требіцького, О. Г. Погорільця. – Хмельницький: ІРД, 2013. – С.130-133.

⁵² Гуцал В. А. Археологічні експедиції І. С. Винокура на Хмельниччині / В. А. Гуцал // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. «Хмельниччина в контексті історії України». – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. – С. 456-458.

⁵³ Гуцал В. А. Археологічні дослідження І. С. Винокура на Вінниччині / В. А. Гуцал // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 23. 3б. наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2015. – С. 8-14.

⁵⁴ Гуцал В. А. Іон Винокур - перші кроки на ниві археології Житомирщини. / В. А. Гуцал, І. В. Рибак // Культурний простір Житомирщини-Волині ХІХ–ХХ ст. – Житомир: М. Г. Косенко, 2012. – Вип.47. – Том №1. – С.188-195.

⁵⁵ Гуцал В. А. Дослідження І. С. Винокуром археологічних пам'яток Кам'яниччини / В. А. Гуцал // Кам'яниччина: історія і сьогодення. Збірник матеріалів науково-краєзнавчого форуму, присвяченого 90-річчю від заснування Кам'яниччини-Подільського району. – Кам'яниччини-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 174-181.

⁵⁶ Гуцал В. А. І. С. Винокур і археологія Старокостянтинівщини / В. А. Гуцал // Старокостянтинів і край в україно-руській історії доби ХVІ–ХVІІІ ст. Матеріали науково-практичної конференції. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2012. – С. 207-211.

⁵⁷ Гуцал В. А. Участь професора І. Винокура у краєзнавчому русі на Дунаєвиччині / В. А. Гуцал // Дунаєвиччина очима дослідників, учасників і свідків по-

дій: Збірник науково-краєзнавчих праць // [редкол.: Прокопчук В. С. (голова) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП Зволейко Д. Г., 2013. – Вип. 5. – С. 66-75.

⁵⁸ Гуцал В. А. Дослідження І. С. Винокуром археологічних пам'яток Подністров'я / В. А. Гуцал // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів докторів і аспірантів. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, 2013. – Вип. 12: у 3-х томах. – Т. 1. – С. 10-11.

⁵⁹ Гуцал В. А. Вивчення І. С. Винокуром пам'яток рубежу та перших століть н. е. / В. А. Гуцал // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – Т. 23: На пошану професора С. А. Копилова. – С. 171-178.

⁶⁰ Гуцал В.А. Ювелірне мистецтво середньодністровських слов'ян в інтерпретації І. С. Винокура / В. А. Гуцал // Четверта Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2012. – С. 229-234; Гуцал В. А. Старожитності Східної Волині першої половини – середини I тис. н. е. у науковому доробку І. С. Винокура / В. А. Гуцал // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – Т. 22: На пошану професора П. Ф. Лаптіна. – С.124-134.

⁶¹ Гуцал В. А. Дослідник стародавньої Бакоти / В. А. Гуцал // Наукові праці Кам'янець-Поділ. націон. універ. ім. І. Огієнка. Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів докторів і аспірантів у 3-х томах. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний унів. ім. І. Огієнка, 2014. – Вип. 13. – Т. 1. – С. 17-18.

⁶² Гуцал В. А. Дослідник і популяризатор історії Кам'янця-Подільського / В. А. Гуцал // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. – С. 380-383; Гуцал В. А. Давньоруська версія заснування Кам'янця-Подільського в інтерпретації І. Винокура / В. А. Гуцал // Матеріали XIV Подільської історико-краєзнавчої конференції / [С. А. Копилов (співголова), О. П. Реєнт (співголова), Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2014. – С. 112-116.

⁶³ Гуцал В. А. Козацька тематика Поділля і Волині в творчості І. С. Винокура / В. А. Гуцал // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наукових статей Міжнародної наук.-практич. конф. присвяченої 100-річчю від дня народження І. К. Свешніков; [редкол.: О. М. Титова (відп. ред.), С. О. Біляєва, Л. І. Виногородська та ін.]. – Київ: ПП Лисенко М.М., 2015. – Вип. 24. – С. 169-176.

⁶⁴ Гуцал В. А. Співпраця археолога Іона Винокура із Кам'янця-Подільського з його колегою із Любліна Яном Гурбою / В. А. Гуцал // Кам'янець-Подільський у контексті Українсько-Європейських зв'язків: збірник наукових праць

за підсумками IV міжнародної науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський. 17-18 травня 2012 р. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – С. 353-357; Гуцал В. А. І. С. Винокур і Г. М. Хотюн – роки на службі археології / В. А. Гуцал // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – С. 213-215; Гуцал В. А. І. С. Винокур та вчителі – краєзнавці / В. А. Гуцал // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. С. 227-230; Гуцал В. А. Перший учень відомого подільського археолога / В. А. Гуцал // Археологічні студії «Межибіж»: науковий щорічник / за ред. А. М. Трембіцького, О. М. Погорільця. – Хмельницький: ІРД, 2014. – С. 220-228.

⁶⁵ Махно Є. В. Археологічні пам'ятки Східної Волині: [Рец. на кн.: Винокура І. С. Старожитності Східної Волині першої половини I тис. н. е. – Чернівці, 1960] / Є. В. Махно // Український історичний журнал. – 1961. – № 5. – С. 152.

⁶⁶ Там само. – С. 153.

⁶⁷ Бейдер Ю. Археологія входить ушколу (книги наших земляків) / Ю. Бейдер // Прапор Жовтня. – 1967. – 3 берез.

⁶⁸ Русанова І. П.: [Рец. на кн. Винокура І. С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V ст. н. е. – К.: Наукова думка, 1972. – 180 с.] / І. П. Русанова // Советская археология. – 1975. – № 4. – С. 301.

⁶⁹ Там само. – С. 302-303.

⁷⁰ Там само. – С. 304.

⁷¹ Симонович Э. А. [І. С. Винокур. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V ст. н. е. – К.: Наукова думка, 1972. – 180 с.] / Э. А. Симонович // Советская археология. – 1975. – №4. – С. 297.

⁷² Там само. – С. 298.

⁷³ Там само. – С. 299.

⁷⁴ Там само. – С. 300-301.

⁷⁵ Якубовський В. Ґрунтовне дослідження / В. Якубовський // Радянське Поділля. – 1977. – 15 листоп.; Якубовський В. Давні слов'яни на Дністрі (книги наших земляків) / В. Якубовський // Прапор жовтня. – 1977. – 23 листоп.

⁷⁶ Михайлина Л. Ранньослов'янське населення Подністров'я (серед книг) / Л. Михайлина // Радянська Буковина. – 1977. – 20 груд.

⁷⁷ Просінкевич Я. Вісті з педінституту імені В. П. Затонського / Я. Просінкевич // Прапор жовтня. – 1977. – 13 груд.

⁷⁸ Приходнюк О. [Рец. на кн. Винокура І. С. «Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя: монографія. – К.; Одеса, 1985] / О. Приходнюк // Пам'ятки України. – 1988. – №1. – С. 62.

⁷⁹ Баженов Л. Нова праця науковця (про книгу І. С. Винокура «Історія лі-

состепового Подністров'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя» / Л. Баженов // РадянськеПоділля. – 1985. – 11 жовт.

⁸⁰ Грищук Б. Поділля: від кам'яного віку – до середньовіччя: [відгук на книгу І. С. Винокура] / Б. Грищук // Корчагінець. – 1985. – 16 листоп.

⁸¹ Швець О. Погляд у глибину віків (рецензія на книгу) / Швець О. // Шляхом Жовтня (Шепетівка). – 1985. – 17 верес.

⁸² Царик О. З історії археологічних досліджень (книги наших земляків) / О. Царик // Прапор жовтня. – 1985. – 20 верес.

⁸³ Захар'єв В. Про давнє минуле Поділля (читач про книгу) / В. Захар'єв // Ленінським шляхом (Дунаївці). – 1985. – 19 жовт.

⁸⁴ Заєць І. Сліди історії (Важливе джерело для вивчення минулого нашої Батьківщини) / І. Заєць // Вінницька правда. – 1985. – 18 жовт.

⁸⁵ Приходнюк О. М.: [Рец. на кн. Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України. – К.: Вища школа, 1994. – 318 с. / О. М. Приходнюк // Археологія. – 1996. – № 1. – С. 151.

⁸⁶ Там само. – С.151.

⁸⁷ Малеев Ю. М. Гортаючи сторінки нашої давньої історії: [рец. на кн.: Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України. – К.: Вища школа, 1994. – 318 с.] / Ю. М. Малеев // Археологія. – 1996. – № 2. – С. 121-124.

⁸⁸ Там само. – С. 121-124.

⁸⁹ Петровський О. Археологія України: новий погляд / О. Петровський, Б. Строць // Русалка Дністрова, 1995. – №16 (62), вересень.

⁹⁰ Приходнюк О. М. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / О. М. Приходнюк. – К.: ВІПОЛ. – 1997. – 336 с. // Археологія. – 1999. – №2. – С. 151-152.

⁹¹ Там само. – С. 152.

⁹² Степанков В. Столиця Дністрянського Пониззя / В. Степанков, О. Завальнюк, І. Костевич // Кам'янець-Подільський вісник, 1994. – 10 грудня, №№ 95, 96.

⁹³ Столиця Дністрянського Пониззя / В. Степанков, О. Завальнюк, І. Костевич // Студентський меридіан. – 1994. – № 1372. – 25 лист.

⁹⁴ Якубовський В. І. [Рец. на кн.: Винокур І. С., Горішній П. А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділезнавства] / В. І. Якубовський // Український історичний журнал. – 1996. – №4. – С. 151-153.

⁹⁵ Якубовський В. І. Бакота у творчості І. С. Винокура і П. А. Горішнього / В. І. Якубовський // АСАДЕМІА на пошану професора Л. А. Коваленко. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 68-69.

⁹⁶ Там само. – С. 67-70.

⁹⁷ Толочко П. П. Книга про слов'янських ювелірів / П. П. Толочко, І. С. Винокур // Слов'янські ювеліри Подністров'я. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 5-8.

⁹⁸ Сорокань В. Щоб знати свій край / В. Сорокань // Прапор жовтня. – 1990. – №141. – 5 вересня.

⁹⁹ Терещук Л. Нариси історії Поділля / Л. Терещук // Шляхом жовтня. 1990. – 13 жовтня.

¹⁰⁰ Середа Л. Нариси історії Поділля / Л. Середа // Студентський меридіан. – 1991. – № 10. – 28 жовт.

Vitalij Gutsal. Arts I. S. Vynokur in estimates of his colleagues. *Among archaeologists Ukraine the second half of the XX – beginning of XXI centuries notably stood out the figure of Professor Kamenetz-Podolsk National University I. S. Vynokura. His work was always in sight of his colleagues. Of the authors who most appealed to the analysis of the creative heritage of the scientist should be called the L. V. Bazhenova, O. M. Zavalnyuka, M. Yu. Kostytsyu, V. S. Prokopchuka, A. H. Filinyuka and some others. Most often, their characteristics were timed to anniversaries. They are usually related to overall review of his work, filed a brief biographic data. For today there are no specific studies about how deeply and comprehensively reflected in various sources shown contribution of I. S. Vynokur to the development of national history. This article first attempts to show what was the reaction at his work.*

I. S. Vynokur is author of a series of scholarly books, hundreds of articles. Among the first was the monograph «History and culture Cherniakhiv tribes between the rivers Dnieper-Dniester II–V centuries. AD».

I. S. Vynokur was inspirer and lead author of the monograph about chronicle Bakota (co-author P. A. Horishniy). V. S. Stepankov and A. Zavalniuk extensive consideration about the value of the book laid out on the pages of periodicals. From their point of view is a full historical and archaeological research that reveals not only the extensive page of annalistic Bakota, but the history before its emergence. Assessment was published V. I. Yakubovskyy. He noted that in Bakota work of I. S. Vynokur marked a new stage in the history of its study. Material erected in the book, how deeply studied in the archaeological and historical aspects.

Several dozens of articles by various authors devoted to I. S. Vynokur were printed in various scientific books and conference proceedings. Among the merits of the scientist noted the creation and management of archaeological expedition scientific school and Local lore studies, lists the direction of comprehensive searches and their results, which allowed him to become a respected researcher and reach the international level.

Creative way of I. S. Vynokur always been the subject of attention of scientists, educators and the public. His legacy has received a favorable assessment, has not lost its value and continues to serve science, education and for people.

Key words: *Vynokur, Podnistrovia, archeology, history, enchiridion, review, evaluation, monograph.*

Отримано: 10.04.2015 р.

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 903.2 (477.43): 903.01

Василь Якубовський

ІСТОРІЯ БОЛОХІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ: ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛА

Василь Якубовський. Історія Болохівської землі: історіографія і джерела. У статті, на основі систематизації та аналізу усіх наявних літописних свідчень, археологічних і топонімічних джерел, висвітлюється історія та археологія одного із легендарних центрів давньоруської державності – Болохівського князівства у верхів'ях Південного Бугу і Случа, починаючи від його появи (друга половина XII) до його загибелі (60-роки XIII ст.).

У нарисі досліджуються історіографія і джерела історії болохівського політичного осередку. До історіографічних розробок минулого належить, зокрема, праця М. П. Дашкевича «Болоховская земля и ее значение в русской истории» (1876) якою, власне, започатковано вивчення історії означеного політичного утворення. У XIX ст. спроби охарактеризувати минуле Болохівщини зробив М. С. Грушевський, а також Н. Квашін-Самарін.

На початку XXI ст. до історії Болохівської землі звертався автор у монографії «Скарби Болохівської землі» (2001, 2003). Минуле Болохівщини частково відображено у монографії І. С. Винокура, О. І. Журка та ін. «Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля: за матеріалами археологічних досліджень 1997–2003 рр.» (2004).

Джерелами вивчення історії Болохівщини, на які посилається автор, є група літописів, архівні матеріали та окремі публікації, в яких висвітлено матеріали археологічних досліджень поселень Болохівської землі.

Ключові слова: Болохівська земля, городище, дружинник, знахідки.

Василий Якубовский. История Болоховской земли: историография и источники. В статье, на основе систематизации и анализа всех имеющихся летописных свидетельств, археологических и топонимических источников, освещается история и археология одного из легендарных центров древнерусской государственности - Болоховское княжество в верховьях Южного Буга и Случи, начиная от его появления (вторая половина XII) к его гибели (60-годы XIII в.).

В очерке исследуются историография, а також источники истории Болоховского политического образования. К историографическим разработкам прошлого относится, в частности, труд М. П. Дашкевича «Болоховская земля и ее значение в русской истории» (1876) который, собственно, положил начало изучению истории указанного политического княжества XII–XIII вв. В XIX вв. конкретные попытки охарактеризовать прошлое Болоховщины сделал

М. С. Грушевский, а также Н. Квашинин-Самарин.

В начале XXI века к истории Болоховской земли обращался автор в монографии «Скарби Болохівської землі» (2001, 2003). Прошлому Болоховщинине уделено внимание в монографии И. С. Винокура, О. И. Журка и др. «Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля: за матеріалами археологічних досліджень 1997–2003 рр.» (2004).

Источниками изучения истории Болоховщины, на которые ссылается автор, является группа летописей, архивные материалы и отдельные публикации, в которых отражены материалы археологических исследований поселений Болоховской земли.

Ключевые слова: Болоховская земля, городище, дружинник, находки.

Болохівське князівство, – легендарне політичне утворення другої половини XII – середини XIII ст. на території Південного Бугу і Случа, – досить добре відоме у наукових колах України і Російської федерації¹.

Історичні джерела дозволяють сьогодні охарактеризувати різноманітні аспекти історико-культурного розвитку Болохівської землі. Але, перш за все, звернімося до літописних свідчень, в яких відображено окремі епізоди політичного життя Південно-Західної України-Руси, і Болохівської землі зокрема у 30-50-х роках XIII ст.

Перша літописна згадка про цей політичний осередок відноситься до 1150 року. Так, перераховуючи події, пов'язані із міжусобною боротьбою Ізяслава та Юрія Довгорукого за Київ, літописець повідомляє того року, що «и приде Изяславу весть иже Владимир перешел Болохово идет мимо Мунарев к Володареву»².

Наступні літописні повідомлення розкривають події угорської агресії на землях Галичини та Волині за правління короля Енре II (1205–1235). За свого життя цей угорський правитель здійснив у Галицьку Русь більше десяти воєнних походів. Під час одного з них (1231 року) у складі угорського війська брали участь і болохівські князі. Як зазначав іпатіївський літописець: «бе бо с королевичем Олександрь и Гльбь Зеремеевичь иные князи Болоховьсции и Оугорь множество»³. Про наслідки походу джерело не розповідає.

У 1235 році болохівські князі ще раз виступають проти Данила Галицького, з'явившись під Кам'янцем уже у складі галицько-боярської опозиції: «В лето 6743 придоша Галичане на Каменец и вси Болоховьсции князи с ними»⁴. Якщо про результат попередньої сутички між угрупованнями літописець замовчує, то тут він зафіксує поразку і захоплення боярського війська: «и побежени быша невернии Галичане и вси князи Болоховьсции изомани быша и приведоша в Владимирь ко князю Данилови»⁵.

Улітку того ж 1235 року за них заступилися князі Михайло Чернігівський та Ізяслав, ультимативно вимагаючи від Данила Романовича відпустити болохівців додому: «лету же наставшу нача посылать Михаил и Изяслав и грозячи: дай нашу братию или придем на тя войною»⁶.

Обширніші повідомлення про болохівських князів та їх населені пункти зустрічаємо у літописному тексті за 1241 рік. Тоді «Ростислав собра князе Болоховьсци и остаток Галичан, приде ко Бокоте»⁷. Цю літописну статтю подаємо, без скорочень, повністю: Въ лѣтѣ . 75. ѡ. мѣ. [6749 (1241)] Ростиславъ. собра князѣ Болоховьскыє. и встанокъ Галичанъ. приде ко Бакотѣ. Коурилови же соуцоу печатникоу. тогда въ Бакотѣ посланоу Даниломъ княземъ и Василкомъ. исписати грабительства нечѣвѣхъ боѡръ оутиши землю. бившимъ же сѧ имъ оу вратѣ. Ѡстоупивсѧ хоташе премолвити его словесы многыми. Коурилъ же ѡвѣща емоу. се ли твори возмездье оуема своима. воз добродѣанье. не помниши ли сѧ. ꙗко король Оугорьскыи изгналъ тѧ бѣ и землѣ сѣ шѣмъ ти. како тѧ восприаста вѣсна моѧ. оуѡ твоѡ. вѣѧ ти во величи чѣсти держаста. и Киевъ вбѣчааста тобѣ Лоуческѣ вѣдаста. и мѣръ. твою и сестроу свою изъ Ёрославлю роукоу. изаста и вѣю ти вѣдаста. инеми словесы моудрыми глѣаста емоу много.

видѣв же не послоуша его. изииде на нь со пѣшѣци. внѣ же оувѣдѣвъ то поиде прочѣ. внѣ же моудростью и крѣпостью оудержа Бакотоу Ростислав же изииде за Днѣпръ.

слышавъ же Данилъ при/л./ходъ Ростиславль. со князи Болоховьскими на Бакотоу. абье оустремисѧ на нѣ. грады ихъ вгневи предасть. и гребла ихъ. раскопа. Василько же князь. всталъ бѣ. стеречи землѣ ѡ Литвы. послалъ бѣаше вое свое со братомъ. Данилъ же возьма плѣнъ много вратисѧ. и поима грады ихъ. Деревичъ Гоубинъ. и Кобоудъ. Коудинъ городѣць. Божьскыи Дадьковъ. приде же Коурилъ печатникъ княза Данила. со треими тысящами пѣшець. и трьими сты коньникъ. и водасть имъ взати Дадьковъ градъ. Ѡтоуда же плѣнивъ землю Болоховьскоую. и пожегъ. вставили бо ихъ Татарове. да имъ врютъ пшеницю и проса. Данилъ же на нѣ болшоую враждоу. ꙗко ѡ Тотаръ болшоую надежоу имѣахоу. князѣ же ихъ изѧ ѡ роукоу. Болеславльу княза Мазовьского. рекшоу Болеславоу. почто соутъ вошли во землю мою. ꙗко не вдахъ имъ реки. и не соутъ вои твои. но соутъ. всобнии князи. и хоташе разьграбити е. вни же вбѣчашасѧ работѣ бѣити. внемъ же молащимсѧ. Данилъ же и Василко. занѣ хоти с ними брань створити. Василко же ехавъ оубѣди и рекше оумоли и. и дасть емоу дары многи. на избавление ихъ. внѣм же вдинако не помнащи добродѣанья. Бѣ возмездье⁸.

Востанне про болохівських князів літопис повідомляє у 1257 році, коли Данило Галицький підкорив «Белобережы и Чернятинцы и все болоховци»⁹.

Історія Болохівської землі зацікавила дослідників щонайменше з 50-х років ХІХ ст. Зокрема, ситуаційну згадку про болохівських князів маємо на сторінках 12-томної історії Російської держави М. М. Карамзіна¹⁰. Але перше спеціальне дослідження з історії болохівського політичного осередку з'явилися лише у 1876 році. Його автором був київський професор – філолог та історик, – М. П. Дашкевич. Саме він, на основі літописних і топонімічних джерел, встановив, що Болохівська земля була розташована на порубіжжі Київського і Галицько-Волинського князівств, займаючи верхів'я річок Случа і Тетерова та північно-східну частину Побужжя з центром Меджибіж¹¹. Городища в селах

Губин (Староконстантинівський район Хмельницької області), Великі Деревині (Любарський район Житомирської області) і Кудинка (Летичівський район Хмельницької області) М. П. Дашкевич визнавав рештками одноіменних болохівських літописних міст Губина, Деревина і Кудина. Літописній назві «Сімоць», на думку київського вченого, відповідає с. Сьомаки в Староконстантинівському районі Хмельницької області, а назві «Чарнятинці» – с. Великий Чернятин у верхів'ях Случа. Згадку про «Білобережжя» М. П. Дашкевич пов'язував з с. Берегелі в Красилівському районі на Хмельниччині. Літописні міста Божськ і Дядьків ним ототожнюється із сучасними населеними пунктами Божнківці у Деражнянському районі Хмельницької області і Дяківці в Літинському районі Вінницької області¹².

Слідом за М. П. Дашкевичем історія Болохівщини була у сфері наукових інтересів дослідників ХІХ – поч. ХХ ст. М. І. Петрова, М. І. Городецького¹³, А. С. Петрушевича¹⁴, П. І. Іванова¹⁵, М. С. Грушевського¹⁶, Д. Я. Самоквасова¹⁷, Н. Квашнин-Самаріна¹⁸ та ін. До історії Болохівської землі зверталися й провідні радянські дослідники, як от А. Андіяшев¹⁹, О. М. Насонов²⁰, В. П. Пашуто²¹, М. Т. Тимомиров²², Б. Д. Греков²³ та ін.

Згадані історики різною мірою досліджували й доповнювали концептуальне бачення історії Болохівщини, запропоноване М. П. Дашкевичем, однак спеціальних і глибших досліджень в цій царині історії ніхто із них не проводив.

З приводу походження Болохівської землі ХІІ–ХІІІ ст. М. П. Дашкевич висловився в одній із своїх останніх робіт, що безпосередньо стосувалася ролі болохівських князів в подальших долях Русі²⁴.

Про наукові відкриття М. П. Дашкевича – учня В. Б. Антоновича та послідовника А. М. Андріяшева²⁵ – невдовзі дізналися і в Європі. Про це свідчить той факт, що під час Другої світової війни погляди М. П. Дашкевича на історичну Болохівщину вирішив переглянути професор Яського університету в Румунії О. Болдур. Останній, досконало ознайомившись з доробком праць про Болохівську землю, заявив, що болохівці є не слов'янського, а румунського походження. За О. Болдуrom, територія власне самої Болохівщини, яку вперше окреслив М. П. Дашкевич, є значно, майже у двічі, більшою. Свої думки про неслов'янське походження болохівців О. Болдур пов'язував насамперед з фактом переслідування болохівців Д. Галицьким у 1257 р., після чого частина населення Болохівської землі емігрувала в Дністро-Прутське міжріччя, де, злившись з волохами, заснувала Молдавське князівство. В книзі О. Болдура обґрунтовувалася і знаходила своєрідне виправдання румунська окупація в 1941–1944 рр. споконвічних українських земель, які він називав болохівськими або волоськими²⁶. Аналогічної схеми щодо походження населення Болохівської землі дотримувався й румунський археолог В. Спіней²⁷.

Беззаперечно, визнаючи особисті здобутки істориків у вивченні, минулого Болохівської землі, перш за все варто зазначити, що їхні праці базувалися виключно на літописних зводах, інформативна спроможність яких згодом була вичерпана, спричинивши своєрідну інформаційну кризу. Вихід із цього стану

був лише один – залучення до вивчення болохівської проблеми археологічних матеріалів.

Археологічне вивчення болохівських старожитностей, на нашу думку, необхідно поділити на декілька етапів, які пов'язані з державно-політичними змінами у долі краю у новітні часи. Так, перший етап відносимо до часу другої половини XIX – початку XX ст. До другого етапу зачисляємо польові роботи з 20-х років XX ст. до грудня 1991 року. Третім етапом охоплено час з 1991 року до наших днів.

Археологія Болохівщини другої половини XIX – початку XX ст. Для цього відтинку часу характерним є пробудження серед дослідників наукового інтересу до вивчення стародавнього минулого Волині й Поділля, в тому числі і до середньовічних болохівських пам'яток.

Наявні джерела засвідчують, що вже у 80-х роках XIX ст. зацікавленість у дослідженні археологічних пам'яток проявив Л. М. Рафальський. Він здійснив у 1864–1866 роках археологічне обстеження пам'яток в Острозькому повіті колишньої Волинської губернії, у результаті якого виявив низку давньоруських городищ. Для другої половини XIX ст. праця Л. М. Рафальського була надзвичайно корисною, оскільки, будучи опублікованою у додатках до Волинських єпархіальних відомостей²⁸, привернула увагу дослідників і стала основою для подальших поглиблених обстежень у цьому районі.

Повідомлення про давньоруські пам'ятки досліджуваного району містить праця Л. Батаровича, узагадана на матеріалах, які надійшли в історико-статистичний комітет Волині з 180 волостей Волинської губернії на замовлення відомого дослідника Д. Я. Самоквасова. Робота, як зазначав сам автор, присвячена «стародавнім поселенням руських слов'ян»²⁹, які поділені були на дві групи: у першу увійшли городища округлих форм, у другу – замки пізнього середньовіччя.

Огляд городищ і курганів, які знаходилися на території колишньої Подільської губернії, упорядкував і видав у 1896 році А. А. Спіцин³⁰. У цій праці є інформація про болохівські городища XII–XIII ст. поблизу сіл Пилявки, Проскурівки, Суловець (Летичівський район, Хмельницька область) та інших населених пунктів Північного Поділля.

У той же час простежується тенденція до узагальнення розрізнених археологічних джерел у книжному форматі. Саме до такого рівня належать археологічні карти Волині й Поділля, підготовлені та опубліковані В. Б. Антоновичем³¹ і Е. Й. Сецінським³². На сторінках обох видань вміщено дані про місцезнаходження і, частково, топографію різночасових археологічних пам'яток на території Подільської й Волинської російських губерній, в тому числі подано інформацію і про болохівські старожитності.

Важливим починанням першого етапу археологічного дослідження району стало створення Товариства дослідників Волині, засноване у 1900 році з ініціативи подвижників краю Н. І. Коробки і С. С. Ганченко. Членами цього згуртованого колективу того часу провели пошуково-розвідувальну роботу стосовно стану

археологічної спадщини Волині. Певним підсумком діяльності товариства стала робота Я. В. Яроцького, яка вийшла у 1902 році. У цій невеликій за обсягом статті краєзнавець описує місцезнаходження на території колишньої Волинської губернії 157 городищ³³.

Підсумовуючи стан археологічних досліджень району у другій половині XIX – на початку XX ст. відзначимо наступне: важливим доробком краєзнавців і науковців того часу стали дослідження різночасових та археологічних пам'яток району, зокрема, середньовічних городищ, курганів і селищ. Помітним було також прагнення фахівців співставити літописні назви болохівських міст з одноіменними давньоруськими городищами. До негативних моментів слід віднести фактичні неточності про місцезнаходження окремих пам'яток та довільне трактування їх етнічного походження.

Археологія Болохівщини з 20-х рр. XX ст. до грудня 1991 року. У 1928–1929 роках працівник Шепетівського краєзнавчого окружного музею В. І. Кочубей, проводячи на території Волині археологічні розвідки, зафіксував на карті регіону чотири середньовічні пам'ятки: в Старокостянтинівському районі – Губинське городище, во Ізяславському – Михнівське городище, кургани в урочищі Лука і селище біля с. Радошівки, з якого походить велика кружальна форма зерновика – корчаги XII–XIII ст.³⁴.

У 50-х роках XX ст. увага археологів була прикута до Колодяжинського городища. Дослідження проводилися під керівництвом київського археолога В. К. Гончарова у 1948–1950, 1952–1953 роках. Було відкрито 4 тис. м² площі пам'ятки, зафіксовано рештки 24 житлово-господарських клітей та руїни 25 житлових комплексів з матеріалами XII–XIII ст. Висунута версія про зруйнування Колодяжинського городища монголо-татарами.

Матеріали розкопок Колодяжинського городища опублікував Р. О. Юра в монографічному дослідженні «Древній Колодяжин (1952)»³⁵.

У межах північно-західної частини території Болохівщини археологічними розвідками ленінградської дослідниці М. О. Тиханової карта досліджуваного району поповнилася новими даними про болохівські нововідкриті селища біля сіл Вільшаниця, Воробіївка, Вязовець і городище у с. Тихомель³⁶.

Серед вчених, які вивчали укріплені центри Болохівщини, виділяється постать археолога М. К. Каргера. У результаті стаціонарних робіт під його керівництвом була розкопана площа болохівського городища біля м. Шепетівки. Разом з тим, конкретні дані про цю пам'ятку наявні в дуже обмеженому обсязі³⁷. Окремі публікації, підготовлені його учнями, не дають повного уявлення про матеріали, які отримано впродовж багаторічних розкопок. Крім того, негативним моментом є і те, що 50-тисячна колекція знахідок³⁸, яка надійшла на постійні збереження у фонди російського Державного Ермітажу, фактично недоступна для українських дослідників³⁹.

Науково важливі розвідкові роботи на болохівських городищах у 1953 році здійснив П. А. Раппопорт⁴⁰. В опублікованій статті він подав топографію укріплень та охарактеризував стратиграфію у місцезнаходженні шурфів. Було за-

фіксовано значну кількість артефактів XII–XIII ст. та окомірні плани Губина, Деривича, Кудина та інших укріплень⁴¹.

Окрім цієї розвідки, на археологічній карті Болохівщини з'явилися і два нововідкриті городища, рештки яких знаходяться в околицях с. Тихомель і біля станції Разіне⁴². Матеріали, які походять з цих пам'яток, датуються XII–XIII ст. В опублікованій праці за 1956 рік, яка присвячена военній архітектурі Стародавньої Русі, П. А. Раппопорт описав будову фортифікацій пам'яток та соціальну сутність не тільки означених городищ, але й укріплених центрів, розташованих поблизу Шепетівки⁴³, Михнова⁴⁴ та інших населених пунктів.

Досить важливим починанням у вивченні минулого Болохівщини стало створення у 1964 році Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариства, засновниками якого були колишній ректор Кам'янець-Подільського педагогічного інституту С. І. Зеленюк, професор педінституту Л. П. Коваленко і краєзнавець з Хмельницького С. К. Гуменюк. До процесу досліджень історії краю програмою товариства широко заохочувалися співробітниками науково-дослідницьких інститутів, науково-педагогічні й музейні працівники та вчителі. Наслідки досліджень члени товариства публікували у збірниках Подільських історико-краєзнавчих конференцій. У форматі конференцій працювали секції археології, де обговорювалися доповіді про пошуково-дослідницьку роботу з стародавньої історії краю, в тому числі з історичного минулого Болохівської землі.

Велике значення для посилення інтересу до археології Хмельницької області мала Середньодністрівська археологічна експедиція, яка у серпні-вересні 1947 року проводила розкопки поселення трипільської культури біля с. Лука-Врублівецька Кам'янець-Подільського району, тобто на місці села, яке нині затоплене водами Новодністрівської ГЕС. Працівники експедиції, провідні ленинградські дослідники, С. М. Бібіков, П. А. Борисковський, М. О. Тиханова, Е. О. Симонович опублікували матеріали розкопок Луки-Врублівецької й довікля у місцевій пресі та наукових виданнях, що стало важливим кроком до популяризації історичних знань і заохоченням до подальших археологічних досліджень в регіоні.

Здіяльністю означених організацій ожили польові роботи, пов'язані з вивченням пам'яток порубіжжя Волині й Поділля. Так, у 1963 році археологічна експедиція Хмельницького обласного краєзнавчого музею, очолювана О. М. Приходнюком (у майбутньому відомий дослідник східнослов'янської археології), виявила у басейні верхів'їв р. Случ 6 давньоруських пам'яток XII–XIII ст.⁴⁵ Під час розвідувальних робіт, на поселенні біля с. Григорівки (Старокостянтинівський район, Хмельницька область), були відкриті рештки глинобитної печі, у заповненні якої знайдено кераміку XII–XIII ст., гончарний важок від ткацького верстата й фрагмент мідного прута⁴⁶.

У 80-х роках ХХ ст. низку середньовічних селищ у верхів'ях Південного Бугу і Случа, зафіксував краєзнавець М. Й. Ягодзінський. Це, зокрема, селища біля сіл Губина і Великого Чернятина в Старокостянтинівському районі та в

околицях с. Суслівці Летичівського району⁴⁷.

Наприкінці 60-х – на початку 80-х рр. ХХ ст. археологічне обстеження верхів'їв річок Случа, Хомори й Тетерова здійснили волинські краєзнавці С. А. Липко⁴⁸ і К. І. Терещук⁴⁹. Останній, працюючи вчителем Косіківської середньої школи, що в Шепетівському районі Хмельницької області, підготував і опублікував у збірнику Інституту археології АН УРСР статтю «До питання про локалізацію Болохівської землі» (К. 1976 р.), привернувши, таким чином, увагу науковців до продовження досліджень цього адміністративно-політичного осередку. У вказаній праці К. І. Терещук подав карту розташування історичних болохівських укріплених центрів та окомірні плани городищ біля сіл Великі Деревичі, Губина, Любара, Кудинки, Городища (Шепетівський район), Грицева і Старого Острополя⁵⁰.

Працюючи на різних посадах в Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї та в Хмельницькій обласній екскурсійно-туристській станції, автор впродовж 1968–1984 польових сезонів був керівником 18-ти археологічних експедицій, тематично спрямованих на вивчення болохівських старожитностей. В ході багаторічних досліджень установлено було місце розташування більше трьох десятків раніше невідомих пам'яток⁵¹ та доведено, а згодом неодноразово підтверджено, що досліджувані городища та селища ХІІ–ХІІІ ст., за своїм плануванням і основними структурними частинами, виявляють ознаки, властиві болохівським старожитностям.

Слід зазначити, що не всі населені літописні пункти отримали точну адресу прив'язку до території болохівського адміністративно-політичного утворення. Зокрема, це літописний Божськ, історичний центр якого М. П. Дашкевич помилково вбачав біля с. Божиківці⁵². Однак, слідів цієї пам'ятки як у самому селі, так і довкола нього, як показали дослідження, не виявлено. Знайти укріплений центр Божська В. І. Якубовському пощастило у 1968 році на мисовому виступі правого берега р. Згар (права притока П. Бугу) біля с. Городище (Деражнянський район, Хмельницької області) в урочищі Город Богів⁵³. Локалізацію літописного Божська на р. Згар наукова громадськість України визнали як засадниче відкриття, оперте на солідну джерельну базу⁵⁴.

Розкопками, які провів автор впродовж 1968–1972 польових сезонів, на городищі літописного Божська досліджувалася будова його укріплень, рештки житлових і господарських комплексів з археологічними матеріалами кінця ХІ–ХІІІ ст. Сенсацією стало відкриття у руїнах кліті № 7 речового скарбу прикрас ХІІ–ХІІІ ст., у складі якого знаходяться персні-печатки з геральдичними знаками династії чернігівських князів⁵⁵.

У 1984 році В. І. Якубовським було захищено кандидатську дисертацію «Давньоруські пам'ятки ХІІ–ХІІІ ст. верхів'їв Південного Бугу і Случа»⁵⁶, яка стала підсумком археологічного вивчення пам'яток Болохівської землі. На базі літописних та археологічних джерел (використано понад 100 пам'яток ХІІ–ХІІІ ст.) автор аргументовано довів, що Болохівщина була заселена русичами, матеріальна і духовна культура яких розвивалася у спільному історико-

культурному руслі життя Давньоукраїнської держави. Були рішуче відкинуті антинаукові версії стосовно румунського походження мешканців болохівського історико-політичного утворення.

На другому етапі вивчення минулого Болохівщини значний внесок в справу археологічного вивчення болохівських пам'яток здійснив київський археолог О. П. Моця, який у 1977 році провів розкопки ґрунтових безкурбанних могильників поблизу сіл Коржівка і Махаринці Старокостянтинівського району Хмельницької області. Могильники утримували ґрунтові тілопокладення, поховані у християнському обряді. Поховання в окремих могилах містили фрагменти давньоруського гончарного посуду й прикраси⁵⁷.

Приблизно тоді ж дослідження на городищах Волині й Поділля провів М. П. Кучера⁵⁸.

Отже, на другому етапі відбулися значні зрушення в археологічному дослідженні Болохівської землі. Починають діяти археологічні експедиції, які здійснюють не тільки розвідкові обстеження пам'яток, але й проводять стаціонарні польові роботи, переважно на території городищ, зокрема Божська в 1968–1972 рр, Городища біля м. Шепетівки 1947–1964 рр., Городця в 1973–1984 рр., Теліженецького городища в Старокостянтинівському районі (Хмельницька область) і Колодяжина в 1948–1950, 1952–1953 рр. Дослідження цих пам'яток мало важливе значення для подальшого розвитку історичних знань про регіон.

Дослідження археологічних пам'яток у добу Української незалежної держави (з 1991 р.). Вивчення минулого Болохівської держави після 1991 р, не припинилося. Окремий напрямок досліджень склали розкопки на території Полонного та Ізяслава, метою яких було встановлення часу заснування цих міст. Польові роботи здійснювалися під керівництвом І. С. Винокура⁵⁹.

Основним об'єктом археологічної праці вчених Кам'янець-Подільського університету стало Губинське літописне городище, розкопки на площі якого, розпочалися у 1997 польовому сезоні й тривають досі.

Роботами на городищі впродовж 1997–2005 археологічних сезонів керував І. С. Винокур, а з 2006 по 2014 рік – В. І. Якубовський. Широкомасштабною польовою працею було охоплено територію городища, його двох ґрунтових цвинтарів, лівобережну частину міста та найближчу сільськогосподарську округу. У процесі багаторічних розкопок виявлено колосальну кількість знахідок, які зараз зберігаються у фондах Старокостянтинівського районного краєзнавчого музею.

Матеріали, знайдені автором у процесі розкопок Божська, Губина і Теліженецького городища, детально вивчалися: їм підшукувалися відповідники на інших землях України-Руси, а отримані результати узагальнювалися, що сприяло появі важливих праць з історії Болохівщини. Серед них – низка нових монографічних розробок, у числі яких монографія автора «Скарби Болохівської землі», опублікована у 2001 році⁶⁰. У 2003 р., світ побачив друге, доповнене видання цього дослідження⁶¹. Згодом (2004 р.) була опублікована колективна монографія, за участю В. Якубовського, під назвою «Літописний Губин XII–XIII ст.

Болохівська земля: за матеріалами археологічних досліджень 1997–2003 рр.: До 800-річчя Губина»⁶², яка підсумовувала результати семирічних губинських експедицій. До наукових праць останнього часу, де йдеться також про болохівські пам'ятки, варто віднести видання довідника «Археологічна спадщина Хмельницької області», підготовленого й опублікованого у 2011 р. В. Якубовським у співавторстві з А. Гуцалом і Р. Михальчишиним⁶³.

Разом з тим археологічні роботи проводилися і на городищі літописного Дорогобужа та на території пізньосередньовічної фортеці у Старокостянтиніві. Вартим уваги є версія Л. Виногородської, що Старокостянтинівський замок побудовано на місці болохівського м. Кобуд, хоча необхідної наукової інформації стосовно фортифікаційних споруд, які б захищали означене місто, вона не наводить⁶⁴.

Щодо міста Дорогобуж у 1982–1995 р. розкопки проводив рівненського археолог Б. Прищеп. Матеріали дослідження узагальнено ним у монографії «Дорогобуж на Горині у X–XIII ст.» (Рівне, 2011)⁶⁵. На думку автора, місто сформувалося в умовах феодалної роздробленості Русі XII–XIII ст. І. Винокур відносить це місто до групи укріплених поселень Болохівської землі⁶⁶.

Отже, ознайомлення з дослідженнями та історіографією Болохівщини на третьому етапі вивчення показує, що за цей час була здійснена значна польова робота на площі окремих болохівських городищ з подальшим всебічним аналізом археологічного матеріалу та узагальненням його в роботах монографічного спрямування.

Підсумовуючи огляд наведених джерел, слід сказати, що на сьогодні зібрано достатньо матеріалів для реконструкції історичного розвитку Болохівської землі, що може скласти наступний етап вивчення історії болохівського історико-адміністративного утворення XII–XIII ст.

Примітки:

¹ Жилина Н. В. Новая книга о кладах (по поводу книги В. И. Якубовского «Скарби Болохівської землі») / Н. В. Жилина // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 14: На пошану академіка І. С. Винокура. – С. 471-475.

² ПСРЛ, Т. 2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – XVI. – С. 398.

³ Там само. – С. 767.

⁴ Там само. – С. 774.

⁵ Там само. – С. 774.

⁶ Там само. – С. 775.

⁷ Там само. – С. 791.

⁸ Там само. – С. 792.

⁹ Там само. – С. 838.

¹⁰ Карамзин М. М. История государства Российского / М. М. Карамзин. – Спб, 1842. – Т. III. – С. 163.

¹¹ Дашкевич Н. П. Болоховская земля и ее значение в русской истории / Н. П. Дашкевич // Труды III Археологического Съезда в Киеве. – К.: АН УССР, 1876. – Т. 2. – С. 69.

¹² Дашкевич Н. П. Княжение Данила Галицкого по русским и иностранным известиям / Н. П. Дашкевич. – К., 1873. – С.100-140; Його ж. Болоховская земля и ее значение в русской истории / Н. П. Дашкевич // Труды III Археологического Съезда в Киеве. – К.: АН УССР, 1876. – Т. 2. – С. 69-139.

¹³ Петров Н. И. Подолия. Историческое описание / Н. И. Петров, М. И. Городецкий. – СПб.: Издано при Министерстве Внутренних Дел П. Н. Батюшковым, 1891. – XXXII. – С. 11.

¹⁴ Петрушевич А. С. (1821–1913). Дополнения ко Сводной галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год, изданной во Львове 1874 года [Текст] / А. С. Петрушевич. – Львов: Тип. Ставропиг. ин-та, 1891. – С. 5-55.

¹⁵ Иванов П. А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до к. XIV в. / П. А. Иванов. – Одесса, 1895. – С.10-77.

¹⁶ Грушевський М. С. До Болохівщини: Губинське городище / М. С. Грушевський // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Львів: Світ, 1896. – Т. 10. – С. 1-3.

¹⁷ Самоквасов Д. Я. Сборник топографических сведений о курганах и городищах России. Волынская губерния / Д. Я. Самоквасов. – СПб., 1888. – С.1-99.

¹⁸ Квашнин-Самарин Н. По поводу Любецкого синодика / Н. Квашнин-Самарин // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1873. – Кн. 4. – Отд. 5. – С. 213-226.; Його ж. Словарь исторический о святых, прославленных в российской церкви и о некоторых подвижниках благочестивших место чтимых / Н. Квашнин-Самарин. – Изд 2-е СПб., 1862. – 38 с.

¹⁹ Андріяшев А. Літописне Болохово: Болохівські князі // А. Андріяшев / Записки історичної секції Всеукраїнської Академії наук. – К., 1929. – Т. XXXII. – Р. 20-31.

²⁰ Насонов О. Н. Русская земля и образование территории Древнерусского государства / О. Н. Насонов. – М.: Академии Наук СССР, 1951. – С. 255.

²¹ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В. Т. Пашуто. – М.: Институт истории, 1950. – С. 245.

²² Тихомиров М. П. Древнерусские города / М. П. Тихомиров. – М., 1956. – С. 215.

²³ Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – Л.: Госполитиздат, 1953. – С. 10-13.

²⁴ Дашкевич Н. П. Еще разыскания и вопросы о Болохове и болоховцах / Н. П. Дашкевич // Университетские Изв. ун-та св. Владимира. – К., 1899. – Кн. 1. – С. 56-69.

²⁵ Андріяшев А. Літописне Болохово: Болохівські князі... – Р. 20-31.

²⁶ Болдур А. История Транснистрии. К годовщине вступления румынских войск в Одессу / А. Болдур. – Одесса, 1942. – С. 30.

²⁷ Spinei V. In firmitate indorice despre populata romaneasa de Carpati in secolele XI–XIV / V. Spinei // In Anuarul Institutului de Istorie si Arheologie «A. O. Xenopol». – 1977. – XIV. – S. 3-4.

²⁸ Рафальский Л. Путешествие по Острожскому уезду Волынской губернии в 1864–1868 годах / Л. Рафальский // Волынские епархиальные ведомости. – 1872. – №№ 13-24.

²⁹ Самоквасов Д. Я. Сборник топографических сведений о курганах и городищах России. Волынская губерния / Д. Я. Самоквасов. – СПб., 1888. – №№ 89, 93.

³⁰ Спицын А. Д. Сведения 1873 г. о городищах и курганах Волынской губернии / А. Д. Спицын // Записки русского археологического общества. – СПб., 1896. – Т. VIII. – С. 246, 250-253.

³¹ Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии / В. Б. Антонович // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – М.: Наука, 1901. – Т. 1. – С. 1-132.

³² Сецинский Е. Й. Археологическая карта Подольской губернии / Е. Й. Сецинский // Труды XI Археологического съезда в Киеве. М., 1901. – Т. 1. – С. 197-395.

³³ Яроцкий Я. В. Важнейшие вопросы, возникающие при изучении первобытных древностей Волыни / Я. В. Яроцкий // Труды Общества исторических исследований Волыни. – Житомир, 1902. – Т. 1. – С. 12.

³⁴ Кочубей В. І. Археологічне обстеження верхів'їв р. Горині у 1928 р. / В. І. Кочубей // Записки Шепетівського наукового при Українській Академії Наук товариства. – Шепетівка, 1929. – С. 1-12; Його ж. До реєстрації археологічних першоджерел на Шепетівщині / В. І. Кочубей // Окремий відбиток збірника «Записки Шепетівського наукового при Українській Академії Наук товариства». – Шепетівка, 1929. – С. 1-7.

³⁵ Юра Р. О. Древний Колодяжин / Р. О. Юра // Археологічні пам'ятки УРСР. – К.: Наукова думка, 1962. – Т. XII. – 104 с.

³⁶ Тиханова М. А. Розведка в районе верхнего течения р. Горынь о докладах и полевых исследованиях / М. А. Тиханова // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1967. – Вып. 87. – С. 46-53.

³⁷ Каргер М. К. Древнерусский город Изяславль в свете археологических исследований 1957–1964 гг / М. К. Каргер // Тезисы докладов советской делегации на Первом Международном конгрессе советской археологии в Варшаве. – М., 1965. – С. 39-41.

³⁸ Миролюбов М. А. Древнерусский город Изяславль: каталог выставки / М. А. Миролюбов. – Л.: Государственный Эрмитаж, 1983. – С. 5.

³⁹ Якубовський В. І. Скарби Болохівської Землі. Вид. 2-ге – доп. / В. І. Якубовський. – Кам'янець-Подільський: Медобори (ПП Мошак М. І.), 2003. – С. 7; За покликом серця. До 75-річчя від дня народження і 30-річчя науково-педагогічної діяльності професора кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка В. І. Якубовського / Упоряд., автор вступної статті А. Г. Філінюк., Відповідальний за випуск – доктор історичних

наук, професор Завальнюк О. М., Оформлення обкладинки: В. І. Якубовський – фотокопія картини хмельницького художника В. М. Корнева. Олія, 1995 р. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Рута», 2015. – С. 77.

⁴⁰ Раппопорт П. А. Города Болоховской земли / П. А. Раппопорт // КСИ-ИМК. – 1955. – Вып. 57. – С. 52-59.

⁴¹ Там само. – С. 52-59.

⁴² Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. / П. А. Раппопорт // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.: Наука, 1967. – №. 140. – С. 56-71.

⁴³ Раппопорт П. А. Очерки по истории военного зодчества Северо-Восточной Руси X–XIV веков / П. А. Раппопорт // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1961. – №105. – С. 30-34.

⁴⁴ Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII веков / П. А. Раппопорт // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1956. – № 52. – С. 69.

⁴⁵ Приходнюк О. М. Підсумки археологічних досліджень Хмельницько-го обласного краєзнавчого музею за 1964-1965 роки / О. М. Приходнюк // Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1968. – С. 131-132.

⁴⁶ Приходнюк О. М. Археологічна розвідка в верхів'ях річки Случ / О. М. Приходнюк // Археологія. – К., 1974. – №13. – С. 81.

⁴⁷ Ягодзінський М. Й. Звіт про археологічні розвідки в межах Хмельницької області / М. Й. Ягодзінський // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1971/52. – С. 7-18.

⁴⁸ Липко С. А. Археологічні пам'ятки Любара та його околиць у верхів'ї Случа / С. А. Липко // Археологічна виставка. – Любар, 1989. – С. 12.

⁴⁹ Терещук К. І. До питання про локалізацію Болохівської землі / К. І. Терещук // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 164-176.

⁵⁰ Терещук К. І. До питання про локалізацію Болохівської землі... – С.164-170.

⁵¹ Якубовський В. І. Из досвіду гуртка юних археологів / В. І. Якубовський // Рад. школа. – 1973. – № 6. – С. 75-79.; Його ж. Якубовський В. І. Археологічна розвідка басейну р. Бужок на Хмельниччині / В. І. Якубовський // Археологія. – 1982. – № 38. – С. 103-109.; Його ж. Раскопки Телиженецкого городища / В. И. Якубовский // Археологические открытия 1979 года. – М.: Наука, 1980. – С. 355.; Слов'янські старожитності на Хмельниччині / В. І. Якубовський // Археологія. – 1984. – № 46. – С. 90-96.

⁵² Дашкевич Н. П. Болоховская земля и ее значение в русской истории... – С. 97.

⁵³ Якубовський В. І. Пошуки мертвого міста / В. І. Якубовський // Жовтень. – 1971. – № 12. – С. 99-106.

⁵⁴ За покликом серця. До 75-річчя від дня народження і 30-річчя науко-

во-педагогічної діяльності професора кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка В. І. Якубовського... – С. 9.

⁵⁴ Якубовський В. І. Давньоруський скарб із с. Городище Хмельницької області / В. І. Якубовський // Археологія. – 1975. – № 16. – С. 102-104.

⁵⁵ Якубовский В. И. Древнерусские памятники XII–XIII вв. верховьев рек Южного Буга и Случи: – автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.06 – археология / В. И. Якубовский. – К., 1984. – 23 с.

⁵⁶ Моця О. П. Звіт про роботу Подільської експедиції / О. П. Моця // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1977/8. – С. 2-12.

⁵⁷ Кучера М. П. Дослідження городищ на Волині і Поділлі / М. П. Кучера // Археологія. – 1979. – Вип. 29. – С. 66-72.

⁵⁸ Винокур І. С. Археологічні дослідження в Полонному / І. С. Винокур, В. П. Мегей // Полонному 100 років. Матеріали Міжнародної наукової практичної конференції. – Полонне, 1995. – С. 8-21.; Його ж. Волинський Ізяслав – перлина на Горині / І. С. Винокур, О. І. Журко // Дивокрай, 1995. – Вип. 1. – С. 25-32.; Його ж. Літописний Полоній (До 100-ліття міста) / І. С. Винокур // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 38-39.

⁵⁹ Якубовський В. І. Скарби Болохівської землі / В. І. Якубовський. – Кам'янець-Подільський: Медобори, 2001. – 144 с.

⁶⁰ Якубовський В. І. Скарби Болохівської Землі. Вид. 2-ге – доп. / В. І. Якубовський. – Кам'янець-Подільський: Медобори (ПП Мошак М. І.), 2003. – 158 с.

⁶¹ Винокур І. С. Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля: за матеріалами археол. дослідж. 1997–2003 рр.: До 800-річчя Губина / І. С. Винокур, О. І. Журко, В. П. Мегей, В. І. Якубовський. – Київ, Кам'янець-Подільський, Хмельницький, Старокостянтинів, 2004. – 206 с.

⁶² Якубовський В. І. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / В. І. Якубовський, А. Ф. Гуцал, І. Р. Михальчишин. – Чернігів: РВК «Деснянська правда» 2011. – 176 с.

⁶³ Виногородська Л. І. Археологічні дослідження в літописному Кобуді / Л. І. Виногородська // Болохівщина: осяяння історії. Матеріали Всеукраїнської наукової практичної конференції, 17-18 вересня 2009 р. / О. Журко. – Хмельницький ПП Мельник А. А., 2009: в двох частинах. – Ч. 1. – С. 10-16.

⁶⁴ Прищепя Б. А., Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. / Б. А. Прищепя. – Рівне: Знання, 2011. – 250 с.

⁶⁵ Винокур І. С. Болохівська земля в історії Русі-України... – С.205.

Vasyl' Yakubovskyy. The historiography and sources of Bolohivsky land. The article, based on the systematization and analysis of all available annalistic evidences, archaeological and toponymic sources, highlights the history and archeology of one of the legendary centers of ancient statehood – Bolohivsky principality in the tops of the Southern Bug and Sluch, starting from its appearance (second half of XII century) to his ruin (60 years of XIII century).

In the essay are investigated the historiography and the sources of history of bolohivsky political center. To historiographical developments of the past are included, in particular the work of M. P. Dashkevich «Bolohivska land and its importance in the Russian history» (1876) which, in fact, started studying the history of the definite political formation of the XII–XIII century. In the nineteenth century some attempts to characterize the past Bolohivschyny made M. S. Hrushevskiy in the article «To Bolohivschyny: Gubin settlement» (1896) and also N. Kvashnin-Samarin in a statement «On the occasion of Lyubetskyi convention» (1873) and others.

At the beginning of XXI century the author of the monograph «Treasures of the Bolohivsky land» (2001, 2003) turned to the history of Bolohivsky land. I. Vinokur, O. I. Zhurko and others paid attention to the Bolohivschyny in the past in the monograph «Annalistic Gubin XII-XIII century. Bolohivska land: the archaeological materials of investigations of 1997–2003 years» (2004).

The author referres to the sources of study the history of Bolohivschyny which are the group of chronicles, archival materials and some publications reflecting materials of archaeological researches of settlements of Bolohivskyi land.

Key words: Bolohivsky land, site of ancient settlement, warrior, findings.

Отримано: 17.09.2015 р.

УДК 94(497.113) «1253»: 930.2

Ђура Харди

СРЕДЊОВЕКОВНИ СРЕМ У ЈЕДНОМ ДОКУМЕНТУ КРАЉА БЕЛЕ IV ОД 3. ОКТОБРА 1253. ГОДИНЕ¹

Ђура Гарди. Средњовічний Срем в одному документі короля Бели IV від 3 жовтня 1253 року. У документі, виданому угорським королем Белою IV від 3 жовтня 1253, містилося підтвердження вироку суду, згідно якого маєтки Лавренція, адміністратора Бешенова, які розташовувалися в Сремі, були конфісковані з причини його звинувачення у підробці грошей. На основі документу, автор статті розмірковує про історію регіону Срем в XIII столітті. Джере-ло містить першу згадку в історії про місце Бешенова, який, швидше за все, належав до бенедиктинського монастиря Св Гргур (Гргуревці). У той же час цей документ містить перші хронологічні дані, як розкривають той факт, що в центрі регіону і округу Срем вже існувало карбування грошей, навколо чого і зафіксований відповідний злочин. У документі також міститься інформація стосовно соціальної структури населення та економічного життя регіону Срем XIII століття, яке тривало, незважаючи на нещодавнє вторгнення татар (монголів). І, нарешті, ми також дізнаємося, що серед конфіскованого майна ви-

¹ Овај рад је настао као резултат пројекта *Средњовековна насеља на тлу Војводине, историјски процеси и догађаји* (2011–2015) Секретаријата за науку и технолошки развој АП Војводине.

щезгаданого фальшивомонетника знаходилися виноградники та винні преси, як ще одне свідчення того, що Срем був регіоном, відомим високою якістю виробництва вина.

Ключові слова: середньовічний Срем, Король Бела IV, монастир Святого Гргура (Гргуревці), кримінальна справа, фальшивомонетник, Бешенова, вина з Срема.

Ђура Харди. Средњовековни Срем у једном документу краља беле iv од 3. октобра 1253. године. У повељи угарског краља Беле IV, издатој 3. октобра 1253. године, био је потврђен ранији исход судског спора у којем су конфисковани поседи Лаурентија, управника сремског места Бешенова, због тога што је ухваћен у злочину кривотворења новца. Аутор рада на основу анализе садржаја ове повеље расправља о прошлости Срема средином XIII века. Документ садржи први историјски помен места Бешенова које је припадало поседу суседног бенедиктинског манастира светог Гргура (данас у Гргуревцима). Ова повеља ујед-но представља и најранији хронолошки податак да је у седишту области и жупаније, данашњој Сремској Митровици, у то време већ постојала краљевска комора у којој се ковао новац, чији су људи (службеници) разоткрили овај злочин. Повеља угарског краља сведочи и о занимљивој социјалној структури становништва и развијеном економском животу у Срему средином XIII века који се, изгледа, одвијао несметано упркос недавној најезди Монгола. Коначно, међу запленим добрима реченог фалсификатора налазили су се виногради и преса за вино, као још једно речито сведочанство о Срему као области у којој се производило чувено вино.

Кључне речи: средњовековни Срем, краљ Бела IV, фалсификовање новца, Бешеново, Манастир светог Гргура (Гргуревци), сремска вина.

Захваљујући једној конфирмационој повељи (privilegio confirmari) угарског краља Беле IV, издатој у граду Ђеру 3. октобра 1253. године, историографији су остали сачувани подаци о једном несвакидашњем и у најмању руку занимљивом криминалном делу – ковању фалсификованог новца у сремском месту Бешенову. Повељу је открио и објавио још током друге половине XVIII века чувени историчар, библиотекар и ерудита Георг, тј. Ђерђ Прај. Његов текст су затим редом преузимали други познати издавачи дипломатичке грађе, Иштван Катона, Ђерђ Фејер, Тадија Смичиклас, да би са концизним библиографским освртом, регесту овог документа на мађарском језику публиковао Имре Сентпетери (Pray 1779²: 62-63; Katona 1782: 200-201; F, IV/2: 171-172; Smičiklas, IV: 539-540; RA: I/2:br. 998, 309-310). Две године након Сентпетерија (могуће, независно од мађарског историчара), са садржајем ове повеље нашу научну јавност је упознао Станоје Станојевић. Познати српски историчар је своју кратку белешку, својеврсни извод из речене повеље, знаковито насловио *Прављење лажног новца у Бешенову у 13 веку* (Станојевић 1929б: 250).

У нашем случају до садржаја исправе Беле IV довео нас је током једног

истраживања помен статуса (овостраног) Срема, који је у то време као целокупна област (*totam Sirmiam!*) и жупанија у форми «хонора» или награде за службу (*honore comitatus*) био додељен једном од актера повеље, калочком надбискупу Бенедикту¹ (F, IV/2: 171; *Smičiklas*, IV: 540). Привучени вешћу о сремском фалсификатору новца, признајемо да смо накнадно «сазнали» за Станојевићеву белешку² која нас је додатно охрабрила у науку да кренемо с почетне истраживачке тачке на којој је њен аутор стао, имајући пред собом шири контекст значења овог извора, забележен и у радовима других аутора. Наиме, по нашем уверењу повеља Беле IV отвара неколико важних тема из богате прошлости Срема средином XIII века које се тичу не само географске, већ и социјалне, економске, културне и црквене, коначно винске «топографије» плодног сремског тла. Дакле, имајући на располагању извор и регесте наших уважених предходника Сентпетерија и Станојевића, у даљем излагању нам предстоји ново ишчитавање и тумачење података из краљевске даровнице настале у јесен 1253. године, с циљем да потврдимо основаност наших претпоставки.

Ауктор повеље, краљ Бела IV у првом делу своје исправе обавештава «јавност» о кривичном делу почињеном у Бешенову и исходу судског спора који је затим уследио. Сазнајемо да су Лаурентије, старшина Бешенова (*Laurentius villicus de Bessenev*), насеља које је припадало Цркви светог Гргура заједно са својим сином Димитријем и Јованом, зетом извесног Гргура такође из Бешенова, били ухваћени у злочину кривотворења новца од стране краљевских сремских коморника, Ле(о)полда и његових сарадника (*per camerarios nostros Sirmienses, Leppoldum scilicet et socios eiusdem in manifesto crimine fabricationis false monete deprehensi*). Преступници су заједно ухваћени на делу, «тако што» им је заплењен сав алат помоћу којег су вршили кривотворење, а који је изгледа био предат или посредно предочен краљу (*in ipso opere deprehensi, fuissent conuicti, ita quod et omnia instrumenta eorum, per que ipsam falsariam exercebant, nobis [Regis] forent presentata*). Владар је с обзиром на тежину и озбиљност злочина овластио калочког надбискупа Бенедикта, иначе свог канцелара и уједно великодостојника који је у виду «награде за службу» тада држао цео Срем са жупанијом, да истражи чињенице у вези с овим догађајем. «Према (законским) обичајима Краљевине», добра осуђених су доспела у руке надбискупа као краљевског суца, а једним својим делом и код краљевских коморника који су представљали оштећену страну. У наставку повеље приказана је даља судбина добара, да би владар уредио и озваничио њихов коначни статус.

Заплењени иметак старшине Бешенова Лаурентија који се састојао од више кућа, винограда, једног сењака и пресе за вино (*domos et quasdam vineas, fenetum, et torcular, ipsius Laurentii*) као и добра других окривљених, колико она

¹ Реч је о помену који превазилази оквир ове расправе и о којем ћемо, надамо се, детаљније писати другом приликом у контексту историјских почетака Сремске жупаније

² На прилог Станоја Станојевића посвећен сремском фалсификатору новца, и поред околности да нам је била позната Станојевићева друга цртица о Бешенову публикована такође на страницама Гласника Историјског друштва у Новом Саду исте 1929. године, пажњу нам је скренуо колега Небојша Карталија, на чему му се искрено захваљујемо

која су припала надбискупу толико и она чије су стечене делове краљевски коморници, сазнајемо, продали надбискупу (*quam partem dictam Camerarium, quam sibi [Archiepiscopo] vendiderant*), надбискуп је поклатио свом тавернику Ивану (*Iwan magistro tavernicorum suorum*) – личном службенику који је попут великодостојника краљевског двора, носио титулу «магистар таверника» и био својеврсни чувар прелатове благајне и финансија. Овом дару била су придода-на још два винограда (*duas vineas*), које је таверник Иван стекао од бискуповог рођака жупана Петра. Коначно, на архиепископову молбу коју је он лично под-нео владару описану донацију и куповину спроведену у корист верног маги-стра Ивана владар је потврдио посредством посебне привилегије издате у гра-ду Ђеру (*Iaurinum*), «*anno Domin. MCCLIII. quinto nonas Octobris, regni autem nostri anno XVIII*» (F, IV/2: 171-172; Smičiklas, IV: 539-540).

Већ је Станоје Станојевић у посебном прилогу истакао значај помена Бешенова у повељи Беле IV. Он је логично закључио да данашње српско име Бешенова (очигледно посредством мађарског језика као етимолошког моста – Ђ. Х.) своје корене вуче од речи *Besenyő* – мађарског имена за номадски и ратнички народ Печенега. Захваљујући свом присуству на тлу Срема, Печенези су без сумње дали име Бешенову. Назив «*Bessene*» у латинском документу из 1253. године, како је посредно констатовао Станојевић, уједно је најранији познати запис овог сремског насеља у историјским изворима (Станојевић 1929а: 88-89). Недоумица да ли се помен Бешенова из 1253. године односи на сремско или банатско Бешеново (данас у румунском делу Баната), присутна у литератури до данашњих дана је ипак неутемељена (Ђурчић et al. 2012: 120; Поповић 1950: 44). Како се види из нашег претходног приказа извора, Бешеново из повеље Беле IV се недвосмислено наводи у кругу топонима везаних за историјску географију средњовековног Срема (Срем, сремска жупанија, сремска комора, припадност насеља Цркви светог Гргура о чему ће даље бити речи). У крајњој линији, евентуална помисао на вина из средњовековног банатског Бешенова морала би, сликовито речено, да устукне пред виноградима из сремског Бешенова и његове винородне околине као цивилизацијске појаве дугог трајања.

Присуство Печенега у Панонији, односно у ширем смислу на тлу југо-источне Европе, може се пратити упоредо са сеобом Мађара и настанком средњовековне угарске државе. Као угарски савезници или противници, мирним или војним путем, Печенези су у више наврата, почев од друге половине X и током XI века, насељавали Панонску низију. Последњи значајнији талас њихове миграције збио се у време владавине угарског краља Стефана II (1116–1131), када су као савезници задужени за одбрану граница били настањени у пограничним областима Угарске. Траг на некадашње печенешко присуство на реченом простору сачуван је до данашњих дана, као и на примеру сремског Бешенова, посредством бројних топонима (Kristó 2003: 69-79; Zimonyi 1994: 99-100). Када и како су Печенези основали насеље на јужним обронцима Фрушке горе, као и до када су се овде одржали као заједница, тешко је рећи. У сваком случају, Срем је током скоро целог XII века био важна погранична област око које су

ратовали Угарска и још увек моћно Византијско царство династије Комнина (Калић 1971: 13-56; Калић 2007: 34-42; Makk 1989).

У вези с Бешеновом из 1253. године, наш извор нам открива још једно вредно сазнање: да је ово насеље припадало Цркви светог Гргура (*Bessenev que ad ecclesiam sancti Gregorii pertinent*). Под црквом у овом контексту би требало подразумевати неку угледну институцију која је била господар и власник Бешенова. Без и најмање сумње, овде је реч била о оближњем бенедиктинском манастиру Светог Гргура. За састављаче повеље и савременике догађаја манастир је у духу тог времена једноставно био Црква светог Гргура. Упоредних примера за овакву праксу има на претек. Наиме, пет километара северозападно од Бешенова, у данашњим Гргуревцима који су по манастиру и његовој цркви стекли име, у средњем веку је постојао угледни и богати «*Monasterium sancti Gregorii ordinis sancti Benedicti*». Мада је у изворима његово постојање први пут забележено 1247. године, конвент је свакако био старији. Његови почеци су се вероватно односили на XII век (Csánki 1894: 253; Gašić 2000:123; Koszta 2000: 55, 59-60; Стојковски 2013, 21; Theiner, VMH, I: 205).

Поред Бешенова, Манастиру светог Гргура припадала су и друга насеља у његовој непосредној околини, попут села код Светог Ђорђа (*vicus ad sanctum Georgium; Villa Zenthgyurg*) где су се 1189. године зауставили крсташи немачког цара Фридриха Барбаросе пролазећи познатим путем од Дунава кроз Фрушку гору ка Сремској Митровици. Могуће је да успомену на ово данас нестало средњовековно насеље садржи име потеза Ђурђевац у атару Гргуреваца (Ansbert: 26; Csánki 1894: 253; Andrić 2005: 38-39; Поповић 1950: 56). Свети Гргур је поред манастира у Баноштору и Думбову тј. Раковцу спадао у ред најмногљуднијих средњовековних бенедиктинских конвената на тлу јужне Угарске, што је подразумевало да је располагао и са значајним поседима неопходним за своје издржавање (Koszta 2000: 56).

Међутим, вести из наше повеље по свом значају далеко превазилазе средњовековну топографију и границе поседа Светог Гргура и воде нас у средиште целе области Срема, у данашњу Сремску Митровицу. Како смо већ видели из описа криминалних радњи групе Бешеноваца, преступнике су на делу ухватили сремски коморници – *camerarii nostros Sirmienses*. Ово је наиме, како је историографија одавно констатовала, најранији податак о постојању Сремске краљевске коморе (новца), на чијем челу је средином XIII века стајао извесни коморник Леополд са својим сарадницима (Truhelka 1897: 9, 146; Hóman 1916: 458; Horváth – Huszár 1956: 22).

Краљевска комора или трезор прихода угарских владара, била је институција надлежна за замену и ковање новца чији су службеници у рударским областима вршили и убирање прихода од урбуре. У почетку је краљевска угарска комора (*camera regia*) била везана за личност владара и његов двор. Њено прво седиште налазило се у Острогону да би око 1250. године била пресељена у престони Будим. Управо средином XIII века рад коморе почиње да се децентрализује, а Сремска комора је била, барем по сведочењу извора, једна од

најстаријих обласних комора и ковница новца у Угарској. На челу комора стајали су коморски грофови/жупани (*comes camerae*). Реч је заправо била о банкарима и стручњацима за племените метале који су од краљевске ризнице узимали коморе у годишњи закуп. Они скоро па да су најчешће били странци. Чини нам се да је том соју људи припадао и поменути Леополд (Леполд-ус?). Додуше, у повељи Беле IV он се не помиње као гроф већ као коморник – као први и најзначајнији међу сремским коморницима, што би по Балинту Хоману посредно значило да је био коморски официјал, грофов службеник задужен за ковање новца (Hóman 1916: 662). Ипак, у конкретном случају, предвођени Леополдом, сремски коморници имали су овлаштења финансијске и локалне извршне власти (која је приличила грофу) када су у Бешенову вешто разоткрили кривично дело кривотворења. И што је још важније, они су у спору били оштећена страна, која је имала право на надокнаду, те по нама не би требало искључити претпоставку да је Леополд са својим друговима био самостални купац сремске коморе и могуће, овдашњи коморски гроф или његова претеча. У време владавине Карла Роберта Анжујског (1301–1342) краљевска ризница је знатно повећала своје приходе, захваљујући свеобухватним реформама које су одраз имале на пољу централизовања свих видова власти, унапређење финансија, рударства и ковања квалитетног новца. Угарска је тада била подељена на десет коморских области, а свака од њих је обично имала две ковнице новца. Захваљујући сачуваним изворима, историчарима су остали доступни бројни подаци о деловању краљевске коморе у периоду владавине Анжујаца, па и о сремској, која је била спојена са комором у Печују (Thallóczy 1879; Hóman 1916; Hóman 1921; Horváth – Huszár 1956: 21-33; Engel 1994: 320). Могло би се овом приликом запазити да без обзира што су сремски, односно бачко-калочки и печујски првосвештеници на тлу богатог Срема водили дуге спорове око надлежности и поседа, у погледу новчаних токова и прихода самог владара њихове црквене области су без тешкоће ујединили предузимљиви закупци краљевске коморе (Györffy 1959: 9-74).

Упоредо са радом ковнице, Сремска Митровица је као насеље груписано око два своја средишта – манастира Светог Димитрија и Светог Иринеја – током XIV века израсла у напредан град са бројном колонијом трговаца Дубровчана (Ђирковић 1969: 62-67; Динић-Кнежевић 1986). Може се претпоставити да је трговина сребром које су предузимљиви Дубровчани из Србије и Босне доносили у Митровицу само додатно поспешила рад и приходе сремске коморе новца (Рокаи 1987: 378). Њено седиште је као и средиште истоимене жупаније и бискупије, по свему судећи већ средином XIII века било смештено на савском острву, у добро утврђеном насељу Светог Иринеја (Csánki 1894: 238-239). Будући да би истраживачки проблем сремске коморе као значајне историјске појаве морао бити неизоставна тема свих будућих радова који ће настојати да свеобухватно истраже богату прошлост средњовековног Срема и Сремске Митровице, први сачувани помен постојања *cameram Sirmiensis* тим је вреднији за историјат њених почетака као и за разумевање сложених социјалних струк-

тура живота и привредних токова у овој области српско-угарског пограничја.

Пре него што пређемо на следећи садржај наше расправе, осврнућемо се на још једну занимљиву паралелу у вези са Митровицом као историјским центром ковања новца. Наиме, добро је познато да је у време позног Римског царства, посебно током IV века у тада императорској престоници Сирмијуму, у одређеним периодима радила царска ковница новца из које су излазили златници изузетне израде који су се по свом квалитету мерили с оним искованим у (другој царској престоници) Милану. Традиција ковнице се очувала све до VI века, када је у Сирмијуму последњи гепидски краљ Кунимунд у име царева Јустинијана I и Јустина II ковао «свој» новац (Милошевић 1969: 28-29; HENDY 1985: 385, 392-393). Околност да је средином XIII столећа, након вишевековног прекида, у Митровици поново радила ковница новца, никако нам не «говори» о могућем континуитету ковничарства на тлу Срема, али сведочи о изузетном геостратешком положају Митровице која је била и задуго остала место на којем су се рачвали и сусретали главни европски путеви протока људи, роба, култура и богатстава. Гранични, рубни положај насеља Светог Димитрија у саставу Краљевине Угарске, барем у периоду након монголске најезде па све до краја XIV века, није био препрека, већ предуслов његовог развоја.

Што се тиче карактера криминалног дела почињеног у Бешенову, оно је спадало у ред најтежих злочина, будући да је задирало у права и интересе самог владара (*ius regalis*). Како је једном приликом приметио Петер Рокаи, кривотворитељи, новца и повеља, били су сврстани у ред најокорелијих криминалаца попут убица, лопова и разбојника. У складу са обичајним правом чији је најранији помен остао записан управо у документу из 1253. године (*et eorum bona secundum consuetudinem regni ad... nostrae Maiestatis iudicem, et in partem dictorum Camerariorum nostrorum fuissent devoluta*), а од 1298. године и у виду формалне законске одредбе, фалсификатор ухваћен у злочину губио је целокупни иметак (Truhelka 1897:4; Hóman 1916: 473; Рокаи 1987: 377). Таква је судбина задесила и нашег Лаурентија и његове бешеновске пријатеље. По устаљеној пракси, судији би припало 2/3 одузетог иметка осуђених, док је преостала трећина ишла у корист оштећене, тј. добитничке стране у спору. У конкретном случају највише користи од исхода судског процеса имао је сам судија, калочки надбискуп Бенедикт. Он је био дугогодишњи сарадник Беле IV. Каријеру је започео 1238. године као краљев вицекацелар, ускоро је постао канцелар (1241-1261), да би упоредо с вођењем најповерљивијих правних и административних послова свог господара, заузео два најзначајнија црквена положаја у Краљевини Угарској, поставши калочки (1241–1254), а затим и острогонски надбискуп (1253–1261) (Zsoldos 2011: 289). С обзиром на његов положај и богатство, а у складу с неписаним правилом о хијерархијској подели моћи и добара унутар владајућег слоја, није било необично што је Бенедикт винограде из Бешенова великодушно поклонио свом верном фамилијару, тавернику Ивану.

У светлу сложености учињеног кривичног дела кривотворења новца, ва-

љало би размотрити и карактер личности и друштвени статус главноокривљеног Лаурентија. Фалсификовање новца у средњем веку, скоро као и данас, није била распрострањена криминална радња. Примера ради, на тлу јужне Угарске једна слична *opera criminis* збила се три деценије раније у односу на ону бешеновску. Да ствар буде занимљивија, њени «јунаци» су били бенедиктински монаси из манастира у данашњем банатском Итебеју (*Ecclesiam de Vituhu nigrogum ordinis Monachorum*). Предузимљива црна браћа су 1219. године прибегла фалсификовању новца, истопивши за потребе овог подухвата црквене посуде и друге драгоцености из своје цркве. Били су откривени, братство се растурило, а срамотни случај се нашао пред самим папом Хоноријем III (Juhász 1926: 106-107; Čemere 2008: 128; F, III/1: 282-284).

По логици ствари, за дело кривотворења новца било је неопходно неколико предуслова. Извршилац је морао имати почетни капитал изражен у племенитом металу или ваљаној монети, специјални алат који се, претпостављамо, није могао тек тако направити или набавити, и наравно, морао је без сумње да поседује неопходно знање и вештину, ако је желео да његово дело буде што верније оригиналу не би ли у крајњем исходу сложеног кривичног наума надмудрио своје жртве и државу.

Још је својевремено Станоје Станојевић лаконски закључио да је Лаурентије био «доста имућан човек... вероватно лакоми на новац» (Станојевић 1929б: 250). Сliku о овој оцени с којом се без дилеме можемо сложити поткрепљују пре свега наша сазнања о друштвеном статусу и имовини окривљеног. Лаурентије је био «*villicus de Bessenev*», у буквалном значењу те речи старешина или управник тог места. Будући да знамо да је Бешеново припадало Манастиру светог Гргура, Лаурентије је на једној страни био локални заступник Манастира као властелина и господара места, а на другој први човек и старешина реченог насеља. Овлашћења виликуса су пре свега зависила од статуса насеља и евентуалних привилегија које су уживали његови становници. Како кметовска села, тако и места настањена од стране немачких и романских досељеника (*hospes*) који су уживали посебну аутономију и слободе на свом челу су имали људе оловљаване са титулом *villicus*. Они су се бринули о сакупљању властеоских, црквених и државних дажбина од којих су, међутим, лично били ослобођени, заступали су властелина у појединим судским споровима, а у случају привилегованих насеља (где су обично бирани на годину дана), имали су извесну судску власт (Tringli 1994: 210; Kubinyi 1994: 273; Fügedi 1981: 398-418; Solymosi 1998: 14). Да закључимо, по свом друштвеном положају, те 1253. године, Лаурентије је био један од најугледнијих житеља Бешенова.

На богатство осуђеног најречитије је, међутим, указивао попис имовине која му је одузета. Да поновимо, Лаурентије је био власник више кућа и винограда (*domos et quasdam vineas*), једног сењака (*fenetum*) и пресе за вино (*torcular*). На овом месту посебно нас интересује помен Лаурентијевих винограда и пресе. Виногради су представљали посебан вид иметка који је доносио значајне приходе својим власницима. У средњовековној Угарској својину над

земљом, потврђену владарским даровницама, могли су да имају само припадници владајућег слоја друштва – племићи и црква, односно, владарска породица те држава и њене институције (жупаније и краљевске тврђаве). Бешеново и земља у његовом атару су, како смо видели, припадали Манастиру светог Гргура.

Међутим, у поседничким односима тог доба једино су виногради, као посебна категорија иметка, били врста изузетка. Наиме, властелини су радо прибегавали продаји своје земље на којој би неко био спреман да подигне виноград. Купци такве земље најчешће су били предузимљиви хоспеси (досељеници, странци пореклом), односно грађани – слободни људи, мада не ретко и богати кметови. Није тешко закључити да би они на тај начин, путем виноградарства и производње вина, увећали своје лично богатство. Пошто је реч била о уносној делатности која је изискивала улагање новца, време, познавање културе узгоја лозе и производње вина, купци таквих парцела уједно су стицали право и привилегију да са својим виноградима слободно располажу, да их продају и својевољно на њима одређују своје наследнике, иако су у правном смислу остали само трајни и наследни «закупци» речене земље. На другој страни, властелини су барем у теорији задржали врховно право над земљом, али у пракси су се задовољили са годишњом таксом коју су им стварни власници винограда исплаћивали у новцу и делом у вину (Mályusz 1930: 809-839).

Виногради и трговина вином били су својеврсна парадигма слободе средњо-вековног човека (будућег грађанина) и његових тежњи за успехом. На овим основама развило се и виноградарство на тлу средњовековног Срема, чија су чувена вина пронела славу ове области диљем средње Европе. Лаурентије је био предузимљив човек који се очигледно, сем фалсификовања новца, бавио и виноградарством и производњом вина. Он или већ његови преци имали су довољно новца да поменуте винограде од неког купе. Коначно, виногради су били у Лаурентијевом «власништву», јер иначе не би могли бити предмет конфискације, дакле нису непосредно припадали Цркви светог Гргура. Представу о Лаурентијевом богатству и бављењу винарством употпуњује податак о преси која се такође без сумње налазила у његовом личном власништву. Иако ју је у производњи вина и уља користио већ антички човек, преса је и за средњовековног човека представљала несвакидашњу техничку справу од посебне вредности (Hedwig, 2000: 1100-1101). Чим су држали за сходно да је наведу у попису Лаурентијевог богатства¹, постојала је знатна вероватноћа да је овде реч била о великој винској преси која је свом власнику, путем услужног пресовања грожђа, доносила приход. Интересантна је међутим околност да су се пресе обично налазиле у поседу средњовековног властелина и да су представљале његов монопол који је он примењивао на свом поседу (Bloch 2001: 245). У недостатку других доказа, питање да ли су становници Бешенова (конкретно њихов виликус) стекли такве привилегије од Манастира светог

¹ У попису је преса наведена заједно са извесним сењаком (fenetum), претпостављамо дрвеном грађевином која се налазила изван круга Лаурентијевих кућа. Могуће је да је управо тај *fenetum* био место где се преса налазила и на којем се вршило пресовање кљука.

Гргура, да су располагали и с правом да држе пресу, остаће отворено. Ипак, као хипотезу овакву могућност не смемо искључити.

Помен пресе за вино у извору из 1253. године, по свему судећи је најстарија сачувана вест о употреби ове справе у поступку производње квалитетног вина на тлу Фрушке горе. Од стране историчара је изречена оцена да је производња средњо-вековног сремског вина била уско везана с постојањем овдашњих манастира, тј. опатија. Захваљујући виноградима и производњи вина, током XIV, и могуће све до средине XV века, посебно опатије у Думбову, Гргуревцима и Петроварадину су знатно повећале своје приходе и материјално благостање (Koszta 2000: 59). По слову нашег извора, у широј околини Бешенова које је припадало манастиру Светог Гргура средином XIII века постојали су виноградни. Део прихода од винограда у власништву Бешеноваца свакако је у виду виноградарских дажбина или макар мале десетине ишао и корист Манастира светог Гргура. Ова сазнања свакако ће представљати при-лог историји винарства на тлу средњовековног Срема.

За нашу тему ништа мање занимљиво питање је ко су, по свом статусу на-дасве били житељи Бешенова средином XIII века. Потомци Печенега, обични кметови или досељеници тј. хоспеси који су приликом насељавања Бешенова, као заједница од свог земљишног господара, Манастира светог Гргура, стекли посебне привилегије? Барем по предузимљивости појединих Бешеноваца на пољу винарства и делатности везаних за недозвољено ковање новца, чини нам се да су превазилазили статус обичних кметова, и да је њихова заједница, попут бројних других у овом делу винског Срема, имала статус хоспеса. Наравно, и ово је само наша претпоставка.

Лаурентије се у свом криминалном подухвату удружио са Јованом, зетом извесног Гргура из Бешенова. У њихове послове био је укључен и један члан Лаурентијевог «домуса», његов син Димитрије. Околност која нам је овом приликом привукла пажњу јесу лична имена две, од четири поменуте личности, а која су била идентична са патронима два оближња манастира. Гргур из Бешенова могуће да је добио име по светом Гргуру, заштитнику манастира којем је Бешеново припадало, док је Димитрије могуће опет носио име по светом Димитрију, патрону угледног грчког, православног Манастира светог Димитрија, Митровице и целе области Срема. Под условом да је ова претпоставка тачна, био би то знак да су монашке заједнице и култ њихових светаца, сем заслуга за развој винарства, давање имена два насеља која су се очувала до данас, имали виталног утицаја и на животе обичних људи тог доба.

За писца овог рада такође ће, на жалост, остати без одговора истраживачко питање под којим околностима су се Лаурентије и његови сарадници одлучили за сложени подухват кривотворења новца и да ли су можда од раније имали неку пословну везу са краљевском комором и ковницом новца у оближњем месту Светог Димитрија, тј. Светог Иринеја, удаљеним непуних двадесет пет километара од средишта њихове завере, винородног Бешенова. Односно, да ли су на релацији Митровица – Бешеново у том периоду постојали и много живљи

економски односи него што нам то открива једна белешка о несвакидашњем криминалном делу које је могуће било само последица много сложенијих социјалних и економских структура тадашњег Срема.

На крају, преостаје нам да се осврнемо можда и на кључну тезу овог прилога. Наиме, у историографији је опште позната чињеница, о томе сведоче два релевантна извора, да је Срем током 1241/2. године задесила тешка судбина (Rogerius: 568; Theiner, VMH, I: 205). Прво су Кумани, сукобивши се с Мађарима, на свом путу за Бугарску прошли кроз Срем и том приликом су похарали његово становништво и насеља (попут Мађелоса или Светог Мартина). Да несрећа буде већа, ускоро након њих појавили су се и Монголи од којих је сремска земља поново настрадала. Седиште бискупије у Баноштору као и тамошњи славни манастир, на пример, били су уништени. О размерама тих разарања историографија до данашњег дана води исцрпне расправе (Szabó 2007). Ипак, повеља Беле IV из 1253. године, деценију након ове војне пошасте, доноси нам обавештења о деловању краљевске коморе у данашњој Сремској Митровици, виноградима и производњи вина на подручју Бешенова и Гргуреваца, о живој привредној активности ондашњих становника Срема који су чак посегли за ковањем лажног новца. Такође знамо да су управо Манастир светог Гргура којем је припадало и Бешеново као и Манастир светог Димитрија у Митровици били поштеђени разарања (Theiner, VMH, I: 205; Ђирковић 1969: 60). По свему судећи, Кумани и Монголи нису досегли до свих делова сремске земље. И срећом, због њихове журбе или других планова, фрушкогорски виноградни су очигледно остали сачувани.

Извори:

¹ Ansbert = Ansbert, *Historia de expeditione Friderici Imperatoris*, MGH SS, nova series, V, *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friderichs I*, ed A. Chroust, Berlin 1928.

² F = Fejér, Gyula. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I-XI Budae 1829–1844.

³ Katona, Stephanus (1782). *Historia Critica Regum Hungariae Stirpis Arpadianae*. Tomulus VI, *Complectens res gestas Belae IV. post abitum Tartarorum* Stephanus V. Ladislai IV. Andreae III. Budae: Typis regiae Universitatis.

⁴ Pray, Georgius (1776)/(1779), *Specimen hierarchiae Hungaricae complectens seriem chronologicam archiepiscoporum et episcoporum Hungariae*. Pars II. *Posonii et Cassoviae: sumptibus Joannis Michaelis Landerer, typographi et bibliopolae*.

⁵ RA = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I-II / 1. Szerk. Szentpétery Imre. Bp. 1923–1943; II/2-3. Szerk. Szentpétery Imre–Borsa Iván. Bp. 1961; II/4. Szerk. Borsa Iván. Bp. 1987.

⁶ Smičiklas = Smičiklas, Tadija, *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae – Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Salvonije*, II-XIV, Zagreb 1904–1916.

Литература:

- ¹ Andrić, Stanko (2005). Samostan Svetog Križa u Frankavili (Mandelosu). *Историјски часопис* 52: 33-82.
- ² Bloch, Marc (2001). *Feudalno društvo*. Zagreb: Golden marketing.
- ³ Csánki, Dezső (1894). *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. II. Budapest: MTA.
- ⁴ Čemere, Zoltan (2008). *Srednjovekovni manastiri Banata i Pomorišja*. Kikinda: Istorijски arhiv Kikinda.
- ⁵ Ђирковић, Сима (1969). Civitas Sancti Demetrii. In: *Сремска Митровица, Сремска Митровица: Скупштина општине Сремске Митровице и Музеј Срема*: 59-71.
- ⁶ Ђурчић, Слободан – Јовановић, Млађен – Гаудењи, Тивадар – Илић, Александар (2012). *Атлас насеља Војводине, I књига, Срем*. Нови Сад: Матица српска.
- ⁷ Динић-Кнежевић, Душанка (1986). *Дубровник и Угарска у средњем веку*. Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду, Институт за историју – Војвођанска академија наука и уметности.
- ⁸ Engel, Pál (1994). Kamara. In: *Korai magyar történeti lexikon (9-14. század), főszerkesztő Gyula Kristó*. Budapest: Akadémia Kiadó (= KMTL): 320.
- ⁹ Fügedi, Erik (1981). *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- ¹⁰ Györffy, György (1959). *Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert*. *Studia slavica Academiae scientiarum Hungariae*. V: 9-74.
- ¹¹ Hedwig, A. (2000). Kelter. *Lexikon des Mittelalters*, CD-ROM Ausgabe, Verlag J. B. Metzner. 5: 1100-1101.
- ¹² Hendy, F. Michael (1985). *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*. Cambridge etc: Cambridge University Press.
- ¹³ Hóman Bálint (1916). *Magyar pénztörténet 1000–1325*. Budapest: MTA.
- ¹⁴ Hóman Bálint (1921). *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Robert korában*. Budapest: Budavári Tudományos Társaság.
- ¹⁵ Horváth, Tibor – Huszár, Lajos (1956). *Kamaragrófok a középkorban*. *Numizmatikai Közlöny* 54-55: 21-33.
- ¹⁶ Gašić, Emerik (2000). *Kratki povijesni pregled Biskupija Bosansko-Đakovačke i Srijemske, načinjen iz povijesnih izvora s pridodanim životopisima*. Preveo i priredio Stjepan Sršan. Osijek: Državni arhiv u Osijeku.
- ¹⁶ Juhász, Kalman (1926). *Hajdani monostorok Csanád-egyházmegyében*, Budapest: Szent-István Akadémia.
- ¹⁷ Калић, Јованка (1971), *Земун у XII веку*. ЗРВИ 13: 13-56.
- ¹⁸ Калић, Јованка (2007). *Темељи културне историје Срема, средњи век*. In: *Срем кроз векове, слојеви култура Фрушке горе и Срема*. Зборник радова, уредио Миодраг Матицки. Београд: Вукова задужбина; Институт за књижевност и уметност; Беоцин: Огранак Вукове задужбине: 31-44.
- ¹⁹ Koszta László (2000). *Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkor-*

ban. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk.: Kollár Tibor. Szeged: Csongrád Megyei Levéltár 2000, 41-80.

²⁰ Kristó, Gyula (2003). Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Budapest: Lucidus Kiadó.

²¹ Kubinyi, András (1994). Hospes. KMTL: 273.

²² Makk, Ferenc (1989). The Árpáds and the Comneni: political relations between Hungary and Byzantium in the 12th century. Budapest: Akadémiai Kiadó.

²³ Mályusz, Elemér (1930). Az 1498. évi 41. törvénycikk. Társadalomtörténeti tanulmány. Századok 64: 809-839.

²⁴ Милошевић, Петар (1969). Антички Сирмијум. In: Сремска Митровица, Сремска Митровица: Скупштина општине Сремске Митровице и Музеј Срема: 19-32.

²⁵ Поповић, Ј. Душан (1950). Срби у Срему до 1736/37. Историја насеља и становништва. Београд: САНУ.

²⁶ Рокаи, Петар (1987). Примена неких видова регалног права на подручју јужне Угарске у средњем веку. Анали Правног факултета у Београду. 3-4: 370-380.

²⁷ Станојевић, Станоје (1929a). Бешеново – Печенешко село. Гласник Историјског друштва у Новом Саду. II/1: 88-89.

²⁸ Станојевић, Станоје (1929b). Прављење лажног новца у Бешенову у 13 веку. Гласник Историјског друштва у Новом Саду. II/2: 88-89.

²⁹ Стојковски, Борис (2013). Бенедиктинци у Срему у средњем веку. Српска теологија данас 2012. Четврти годишњи симпозион, Београд: 19-30.

³⁰ Szabó, János (2007). A tatárjárás, A mongol hódítás és Magyarország. Budapest: Corvina.

³¹ Thallóczy, Lajos (1879). A Kamara Haszna (lucrum camerae) története. Budapest: Weizsmann testvérek bizománya.

³³ Solymosi, László (1998). A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Budapest: Argumentum Kiadó.

³⁴ Tringli, István (1994). Falunagy. KMTL. 210.

³⁵ Truhelka, Ćiro (1897). Slavonski banovci (Prinos hrvatskoj numismatici). Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. januar-mart, IX: 1-160.

³⁶ Zimonyi István (1994). Besenyő. In: Korai magyar történeti lexikon (9-14. század), főszerkesztő Gyula Kristó. Budapest: Akadémia Kiadó: 99-100.

³⁷ Zsoldos, Attila (2011). Magyarország világi archontológiája 1000-1301. Budapest: MTA.

Djura Hardi. Mediaeval Syrmia in a Document of King Bela IV on 3. October 1253. In a document issued by the Hungarian King Béla IV on 3. October 1253, an earlier verdict of the court was confirmed by which the estates of Laurentius, the Administrator of Besenovo, a place in Syrmia, were confiscated for the reason of having him caught in the criminal act of counterfeiting money. Basing it on this document, the author of the paper discusses about the history of the Syrmia region in the 13th century. The document contains the first mention of the place Besenovo in history, which most

likely belonged to the Benedictine Monastery of St. Grgur (Grgurevci). At the same time this document supplies the first chronological data revealing the fact that in the centre of the region and the County of Syrmia a *Lucrum Camerae* – where coins were also minted – already existed at this time, whose employers revealed the crime. The document also tells of the interesting social structure of the population and a prosperous economic life in the Syrmia region of the 13th century, which continued in spite of the recent invasion of the Tartars (Mongols). And finally, we also learn that among the confiscated property of the above mentioned counterfeiter there were vineyards and wine presses, as yet another proof of the fact that Syrmium was a region where famous, good quality wine was produced.

Key words: mediaeval Syrmia, king Béla IV, Monastery of St. Grgur (Grgurevci), criminal case of the counterfeiter, Bešenovo, wines from Sirmia

Отримано: 10.10.2015 р.

УДК 930.1 (477) (092): 94(5-191.2) «07/08»

Олег Бубенок

СВІДЧЕННЯ МУСУЛЬМАНСЬКИХ ДЖЕРЕЛ ПРО ЧАС ТА ОБСТАВИНИ ІУДАЇЗАЦІЇ ХОЗАРІВ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ А. Ю. КРИМСЬКОГО

Олег Бубенок. Свідчення мусульманських джерел про час та обставини іудаїзації хозарів в інтерпретації А. Ю. Кримського. На сьогодні серед багатьох дослідників набула поширення думка, що хозари прийняли іудаїзм за часів Гаруна ар-Рашида, тобто на межі VIII–IX ст. Це припущення базувалося на даних деяких арабських джерел X ст. Проте сучасний візантолог К. Цукерман, посилаючись на дані деяких християнських джерел, намагається довести, що це сталося вже після 861 р., тобто після місії Костянтина до хозар.

Слід зазначити, що у К. Цукермана в цьому припущенні вже у 30-і рр. XX ст. був на Україні попередник – це академік А. Ю. Кримський, який в неопублікованих розділах своєї роботи «Історія хазар» дотримувався саме аналогічної думки. Але він спирався, в першу чергу, на дані арабських авторів, які жили на межі IX–X ст. Особливо схильний був довіряти А. Ю. Кримський Ібн ал-Факигу, який, на його думку, користувався одним із варіантів більш раннього твору Ібн Хордадбега. Ібн ал-Факиг на самому початку X ст. повідомляв: «Хозари – усі вони іудеї, а стали іудеями нещодавно». Окрім того, дослідник в якості підтвердження цього припущення наводить дані Джахиза (IX ст.) та ал-Бакрі (XI ст.). Що ж до повідомлення ал-Мас'уді (X ст.) про іудаїзацію верхівки хозарів за часів Гаруна ар-Рашида, то А. Ю. Кримський вважав, що тут під словом «малік» слід розуміти не кагана, а одного з його вельмож, можливо майбутнього «бека».

Ключові слова: хозари, іудаїзація, А. Ю. Кримський, каган, малік, ал-Факіг, Ібн Хордадбег, ал-Мас'уді.

Олег Бубенок. Сведения мусульманских источников о времени и обстоятельствах иудаизации хазар в интерпретации А. Е. Крымского. До настоящего времени среди многих исследователей возобладало мнение о том, что хазары приняли иудаизм во времена Харуна ар-Рашида, т. е. на рубеже VIII–IX вв., что базировалось на данных некоторых арабских источников X в. Однако современный византолог К. Цукерман, ссылаясь на данные некоторых христианских источников, пытается доказать, что это произошло уже после 861 г., т. е. после миссии Константина к хазарам.

Следует отметить, что у К. Цукермана в этом мнении уже 30-е гг. XX в. был на Украине предшественник – это академик А. Е. Крымский, который в неопубликованных разделах своей работы «История хазар» как раз высказал аналогичные мысли. Но он опирался, в первую очередь, на данные арабских авторов, живших на рубеже IX–X вв. Особо склонен был доверять А. Е. Крымский Ибн ал-Факиху, который, по его мнению, пользовался одним из вариантов более раннего сочинения Ибн Хордадбега. Ибн ал-Факих в самом начале X в. сообщал: «Хазары – все они иудеи, а стали иудеями недавно». Кроме этого, исследователь в качестве подтверждения висказанного предположения приводит данные Джахиза (IX в.) и ал-Бакри (XI в.). Что же касается сообщения ал-Мас'уди (X в.) об иудаизации верхушки хазар во времена Харуна ар-Рашида, то А. Е. Крымский считал, что здесь под словом «малік» следует понимать не кагана, а одного из его вельмож, возможно будущего «бека».

Ключевые слова: хазары, иудаизация, А. Е. Крымский, каган, малік, ал-Факих, Ибн Хордадбег, ал-Мас'уди.

На сьогодні відомо кілька гіпотез щодо часу та обставин іудаїзації хозарів. Так, на початку XX ст. Й. Маркварт висловив думку, згідно з якою не більше, як за сто років до хозарської місії Костянтина в 861 р., хозарська верхівка сповідала іудаїзм¹. Ще більш ранню дату запропонував більше 50 років тому Д. М. Данлоп. Дослідник, керуючись даними Іегуди Галеві, не знайшов нічого кращого, як датувати цю подію близько 740 р.² Проте більшість орієнталістів сучасності відносять іудаїзацію хозарів до межі VIII–IX ст.³ Насамперед, вони керуються повідомленням ал-Мас'уді про те, що «цар хозарський» повернувся до іудейської віри за часів халіфа Гаруна ар-Рашида, який був при владі з 786 по 814 рр.⁴ І ця думка тривалий час залишалась панівною серед хозарознавців. Проте більше десяти років тому французький дослідник К. Цукерман запропонував більш пізню дату: 861–865 рр. Дослідник керувався даними як деяких мусульманських, так і християнських текстів кінця IX ст., серед яких було «Паннонське життя Костянтина Філософа»⁵. Треба зазначити, що наукова аудиторія досить стримано зустріла цю гіпотезу: одні дослідники намагалися промовчати з цього приводу, а інші навіть почали критикувати цю гіпотезу, вважаючи

аргументи К. Цукермана досить сумнівними. Але найбільш вагомим «аргументом» проти нової гіпотези була та думка, що окрім К. Цукермана ніхто ще не запропонував такої пізньої дати іудаїзації хозарів.

Проте з ідеями К. Цукермана дуже перегукувалися ідеї академіка А. Ю. Кримського, про що ми дізналися не дуже давно. Так, у 2009 р. співробітниками Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського були знайдені аркуші №№282-489 із рукопису неопублікованої до кінця монографії А. Ю. Кримського «Історія хазарів», що зберігались у Ф. І під № 25500. Вони являють собою машинописні аркуші різного формату, деякі з них містять виправлення й доповнення, зроблені рукою самого А. Ю. Кримського. Хоча цей варіант рукопису «Історії хазарів» виявився незакінченим, але нам пощастило, бо там було викладено у майже повному обсязі погляди А. Ю. Кримського на обставини іудаїзації хозарської верхівки. Цей фрагмент викликав у нас такий великий інтерес, що ми вирішили надрукувати його окремо в журналі «Східний світ» (№ 3, 2011)⁶. Як виявилось, обґрунтування гіпотези про пізню іудаїзацію хозарів у А. Ю. Кримського виявилось доволі змістовним.

А. Ю. Кримський залучив дані мусульманських джерел кінця IX – початку X ст.: «Все ж деякі арабські вказівки на дату знайдуться: сталося це або на прикінці IX в., або, коли передше, то десь-так у 880-их рр. Тут нам пособляє порівняння між текстом географа ибн-Ходадбега IX в. і позичиним з нього текстом географа ибн-аль-Факига Гамаданського бл. 903 р. Те, що ми читаємо у ибн-Хардадбега (пис. 846) про хазарську столицю над Волгою (ст. 154), слов-слово збігається з такою самою заміткою у ибн-аль-Факига (ст. 298), але у ибн-Хардадбега нічого про хазарське юдейство нема, а у ибн-аль-Факига після уступу, дословно взятого з ибн-Хардадбега, є д о д а т о к: “Хазари – всі вони юдеї, а зробилися юдеями н е д а в н о, – ва инна-мд говвидом мин карібін”. “Недавно перед 903 роками” – це значити може або бл. 900 р., або в 890-их рр. Але справу ускладняє ось яке міркування. Тая редакція, в якій ми знаємо географію ибн-Хардадбега (с 846 р.) то є I-ша редакція його писання; а була ще й друга редакція, яка до нас не дійшла, а її дописав ибн-Хардадбег уже бл. 885-го року. Постає підозріння, що фразку “хазари зробилися юдеями недавно” міг ибн-аль-Факиг не сам од себе дописати в 903 р., а взяти її готову вже, з повної II-ї редакції ибн-Хардадбега, де вона, хто знає, чи не була вже написана. Коли б це підозріння можна було чимось довести (бо поки що, воно безпорадно висить у повітрі), то довелось б думати, що перехід великого хакана на юдейство отбувсь не “недавно перед 903-им. р.,” а “недавно перед 885-им роком”»⁷.

А. Ю. Кримський також звернув увагу на відомий ще в XIX ст. твір мусульманського географа ал-Бакрі (XI ст.), де в одному із фрагментів (у відповідності до перекладу на російську А. А. Куника та В. Р. Розена) сказано: «Царь их исповедует еврейскую религию. Жилище его – дворец, далеко от реки. Причина обращения царя Хазар в еврейскую веру после того как он был язычником (*маджуси*) была следующая: он принял христианство, но осознавши ложь в своей рели-

гии, советовался с одним из своих мерзубанов о том, что его в этом деле озабочивало. Тот сказал ему: о царь! обладатели откровенных книг – три разряда людей. Пошли к ним и разузнай их дело и последуй тем, кто обладает истиной...»⁸.

На думку А. Ю. Кримського, «вищезгадуваний географ Аль-Бакрій XI в., свої дані зачерпнув з джерел IX–X в.». При цьому А. Ю. Кримський висловив припущення, що цим царем був сам каган хозарів. Український вчений небезпідставно вважав, що «тими своїми християнськими симпатіями і неохотою до юдейства хакан, інстинктом самоохорони, намагавсь так-сяк одмежувати себе од свого насильника вже поюдаїзованого воєводи»⁹.

Далі у повідомленні ал-Бакрі подано досить оригінальну версію релігійного диспуту: «Вследствие этого он послал к христианам за епископом. А был у него некоторый муж из Евреев, ловкий в спорах. Последний начал рассуждать с епископом и сказал ему: что скажешь ты о Моисее, сыне Имране и откровенной ему Торе. Тот ответил: Моисей – пророк и Тора – истина. Тогда еврей сказал царю: вот он подтверждает истину моей веры. Спроси-же его во что он верует. Царь спросил и епископ ответил: я говорю что Мессия Иса, сын Марьямы есть Слово и что он открыл таинства по повелению Бога, великого и славного. Тогда Еврей сказал царю Хазар: он утверждает нечто такое, что мне не известно, а между тем сам подтвердил мою веру. Епископ против этого не мог возразить ничего дельного. И послал царь к мусульманам и те отправили к нему человека ученого, умного и ловкого в спорах. Но Еврей подослал к нему одного челове-ка, чтоб его отравить в пути. Таким образом мусульманин умер; Еврей-же склонил царя к своей вере, и он стал Евреем»¹⁰. Цю інформацію мусульманського автора А. Ю. Кримський прокоментував наступним чином: «Оповідання – виразно анекдотичне, з неприхованою юдаїстичною тенденцією, тільки ж і серед анекдотичности в нім залишився незатушкований слід того (цілком натурального) факту, що хакан на юдейську віру перейшов, делікатно сказати, за “порадою” одного з своїх меробанів (воєводів), а коли не так делікатно сказати – то під натиском свого головного воєводи-бега»¹¹.

А. Ю. Кримський слушно підмітив, що інформація ал-Бакрі про симпатії хозарського кагана до християнства напередодні переходу його в іудейство повністю підтверджується даними «Паннонського житія Костянтина Філософа». В результаті, дослідник прийшов до зовсім нетрадиційного погляду щодо часу і обставин іудаїзації хозарського суспільства: «Християнством, по часті й юдейством що довгенько (га-даємо, принаймні до 880-их рр.) все ж серед іншої верстки хазарських верховодів, певне опозиційних хаканові, взяло гору юдейство зараз таки по Костянтиновому од'їзді. Видко, що ті самі євреї в Ітілі, не богослови, а світові купці-комісіонери, які проти Костянтина Філософа біблійними цитатами по вченому не здолали, держали в кишені свої доводи, – доводи геть інакші, не книжні, але для певних хазарських міродатних кіл значно реальніші й сильніші од біблійного цитування. Несподівану таку новину про таку раптову зміну настроїв у Хазарщині ми читаємо в одного тодішнього латинського письменника-богослова, який, кажучи про занепад віри поганської, констатує,

що «в землі Гога та Магога найсильніший народ газари перейшов на юдейську віру і обрізавсь». Із слів того західньо-європейського письменника виразно виходить, що він, справедливо чи не справедливо – це річ інша, вважав перехід «газарського» народу на юдейську віру навіть за масовий. Писав він безперечно бл. 865 р. Це можна висувати з того факту, що він тут таки згадав і за охрещення болгарів, а воно сталося саме 865 р., принаймні тоді охрестивсь болгарський хан Борис»¹².

Необхідно зазначити, що основним джерелом для прибічників ранньої дати іудаїзації хозарів є наступне повідомлення ал-Мас'уді: «Жителі столиці – мусульмане, християне, іудеи і язичники. Іудеями являються: царь, его окружение и хазары его рода (джинс). Царь принял иудейство во время правления халифа Харун ар-Рашида (170–98 гг. х. / 786–814)»¹³. Варто звернути увагу на те, що «царем (маліком)» хозарів ал-Мас'уді назвав, як вважають багато дослідників, бека (шада), а не кагана. І це при тому, що «Житіє Костянтина» сповіщає, що в 860 р. каган хозарів ще не був іудеєм. А. Ю. Кримський одним із перших звернув увагу на цей пасаж і пояснив це наступним чином: «Якщо в цьому Масудієвому оповіданні є хоч зерно історичної правди для IX в., то, беручи на увагу хитке значіння арабського слова “малик” (воно може значити і “цар”, і “васальний царик, чи князь”, і попросту вельможа феодал), ми, це найбільше, ще якось сміли б гадати, що за Гарун-ар-Рашидових часів перейшов на юдейство якийсь провінціальний хазарський васал – “малик”, скажемо в Надкавказчині коло Семендера, чи що, ал-Масудій притулив звістку про цю подію VIII–IX в. до хазарського царя (=воєводи) в Ітілі»¹⁴. Проте не виключено, що сам заступник кагана ще на рубежі VIII–IX вв. міг прийняти іудейство в Дагестані.

На думку М. Данлопа, А. П. Новосельцева, Т. М. Калініної та інших дослідників, до початку X ст. заступник кагана носив титул «шад», який відібравши у кагана реальну владу, почав іменувати себе «бек»¹⁵. Із гіпотез останнього часу хочеться навести припущення І. Г. Семенова, згідно з яким хозарський бек походив із роду правителя етнічних хозарів, титул якого вірменські джерела в VIII ст. зафіксували як «хазір-ельтебер»¹⁶. Відмітимо відразу, що письмові джерела раннього середньовіччя локалізують ставки як «шада» хозарів, так і «хазір-ельтебера» якраз в Дагестані.

За спостереженнями А. Ю. Кримського, про досить пізню іудаїзацію верхівки хозарів може також свідчити мусульманський енциклопедист та знавець релігій Джахиз, який народився за часів Гаруна ар-Рашида, а помер у 869 р., бо у своєму трактаті «Полеміка проти християн» він цілком «прозора роз'єднує державну віру хазарів і віру юдеїв, як щось зовсім неоднакове й різне». Так, Джахиз зазначає, що серед причин, через які люди шанують християн вище од юдеїв, є та, що християни мають царів, а царів іудейської віри немає. Все це дозволило А. Ю. Кримському зробити досить слушний висновок, що «в 860-их рр. владущі кола Хазарщини адептами юдейської релігії ще не були і допіру задумувалися про її духовну вартість і політичну придатність»¹⁷.

Отже, є підстави вести розмову буквально про поетапну іудаїзацію певних прошарків хозарської верхівки: рубіж VIII–IX століття – іудаїзація роду майбутнього бека (маліка) хозарів; 60-і рр. IX ст. – іудаїзація роду самого кагана. Зазвичай при розмові про перехід держави в монотеїстську релігію звертають увагу, насамперед, на віросповідання правлячої династії. Тому виникає природне запитання: кого в другій половині IX ст. сучасники вважали головою хозар і кого в середині X ст.? Аналіз письмових джерел свідчить про те, що в другій половині IX ст. сучасники продовжували вважати правлячою династією рід кагана. У першій половині X ст. погляди на це, особливо серед арабських авторів, сильно змінилися – бо, судячи з усього, в їхніх очах головним серед хозарів став рід маліка або бека. Цим то і можна пояснити різнобій в арабських джерелах відносно дати іудаїзації хозарів.

А. Ю. Кримський зовсім не користувався даними так званого «хозарсько-єврейського листування», до якого постійно продовжують звертатись дослідники проблеми. Варто нагадати, що в 1932 р. в Ленінграді було видано «Єврейско-хазарскую переписку...» П. К. Коковцова, про що знав А. Ю. Кримський. Ця монографія містить лист Хасдая Ібн Шафрута до хозарського царя Йосипа, Стислу і Розлогу редакції листа Йосипа, Кембріджський анонімний документ, витяги з творів єврейських авторів (напр. Іегуди Галеві, тощо)¹⁸. Проте А. Ю. Кримський дуже песимістично поставився до цих текстів, пояснюючи це наступним чином: «При нагоді можемо тут згадати, для курйоза, про єврейське апокрифічне “Листування хазарського хакана Йосифа з еспанським євреєм-везіром Хосдаєм” ніби-то 960 р., невдало підроблене бл. 1100 р., між XI–XII в., коли хазарське царство вже занепало. Мета цієї підробки була напевне патріотично-націоналістична, бажалося нагадати сумовитому єврейству, що колись існувало в юдеїв своє власне могутнє царство Хазарщина»¹⁹.

Таким чином, перед нами один із тих рідкісних випадків у науці, коли два учених, абсолютно незалежно один від одного, на основі даних практично одних і тих же письмових джерел, пришли до абсолютно аналогічних висновків. У даному випадку, не можна навіть запідозрити К. Цукермана в тому, що він міг запозичити у А. Ю. Кримського його ідеї. Адже ще в 2002 р. його гіпотеза стала відомою у Східній Європі завдяки статті, опублікованій в «МАИЭТ»²⁰. Проте лише в 2009 р. у фондах Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського були знайдені ті фрагменти з рукопису неопублікованої до кінця монографії А. Ю. Кримського «Історія хазарів», де подібні ідеї викладалися досить детально.

Примітки:

¹ Marquart J. Osteuropdische und Ostasiatische Strelfzÿge. – Leipzig, 1903. – S. 5–27.

² Dunlop D. M. The history of the Jewish Khazars. 2 ed. – New-York: Princeton Univer. Press, 1954. – P. 170.

³ Артамонов М. И. История хазар. – Ленинград, 1962. – С. 265–282; Захо-

дер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Горган и Поволжье в IX–X вв. – Т. I. – Москва, 1962. – С. 165–170; Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – Москва, 1990. – С. 148–153; Pritsak O. The Khazar Kingdom conversion to Judaism // Harvard Ukrainian studies, 1978. – Vol. II, № 3.

⁴ Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербента. – Москва, 1963. – С. 193.

⁵ Цукерман К. О происхождении двоевластия у хазар и обстоятельствах обращения их в иудаизм // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Вып. IX. – Симферополь, 2002. – С. 521–534.

⁶ Кримський А. Ю. Про обставини іудаїзації хозарів (фрагмент із другої частини монографії «Історія хазарів з найдавніших часів до X віку») // Східний світ, 2011, № 3. – С. 246–270.

⁷ Там само. С. 262.

⁸ Куник А. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах / А. Куник, В. Розен. – Санкт-Петербург, 1878. – С. 61.

⁹ Кримський А. Ю. Названа праця. – С. 259.

¹⁰ Куник А. Названа праця. – С. 61.

¹¹ Кримський А. Ю. Названа праця. – С. 261–262.

¹² Там само. – С. 258–259.

¹³ Минорский В. Ф. Названа праця. – С. 193.

¹⁴ Кримський А. Ю. Названа праця. – С. 253.

¹⁵ Dunlop D. M. Названа праця. – Р. 97–99, 104–115; Новосельцев А. П. Названа праця. – С. 134–143; Калинина Т. М. Знать хазар по данным арабо-персидских источников // Хазарский альманах. Т. 4. – Киев–Харьков, 2005. – С. 44

¹⁶ Семенов И. К интерпретации титула хазир-эльтебер // Проблемы еврейской истории. Ч. 1. – М., 2008. – С. 86–95.

¹⁷ Кримський А. Ю. Названа праця. – С. 253.

¹⁸ Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X в. – Ленинград, 1932.

¹⁹ Кримський А. Ю. Названа праця. – С. 266, прим. 85.

²⁰ Цукерман К. О происхождении двоевластия у хазар обстоятельствах обращения их в иудаизм // МАИЭТ. Вып. IX. – Симферополь, 2002. – С. 521–534.

Oleg Bubenok. The data of the Muslim Sources on the time and Circumstances of the Khazars' Judaization in A. Krymsky's Interpretation. *To the present time there has prevailed an opinion among the researchers that the Khazars' conversion to Judaism took place during the reign of Harun al-Rashid, in the late 8th century or the early 9th century. It was based on the data of some Arabic sources of the 10th century. However, the contemporary scholar Constantine Zuckerman, alluding to the data of some Christian sources, argues that it must have happened after the famous mission of Constantine (Cyril) to the Khazars (ca. 861).*

It should be noted that this opinion was first advanced in the 1930s by the outstanding Ukrainian scholar, Academician A. Krymsky. In the unpublished chapters of his book «The History of the Khazars» he suggested the analogical idea. He relied mostly on the

data of the Arab authors of the late 9th century and the early 10th century. Especially A. Krymsky trusted the data provided by Ibn al-Faqih, believing that the latter had used the earlier book by Ibn Khordadbeh. Ibn al-Faqih wrote: «All Khazars are the Jews, and they became by the Jews recently». The scholar referred to the data of Al-Jahiz (the 9th century) and Al-Bakri (the 11th century) as well. Concerning the information of Al-Mas'udi about the judaization of the ruling stratum of the Khazars during the reign of Harun al-Rashid, A. Krymsky considered that the term «malik» was used with respect to one of the khagan's noblemen (possibly «beg» in future), and not to the khagan himself.

Key words: *Khazars, Judaization, A. Krymsky, khagan, malik, Ibn al-Faqih, Ibn Khordadbeh, Al-Mas'udi.*

Отримано: 17.10.2015 р.

УДК 94(560) «15»: 001.4

Марія Ковальчук

ОСОБЛИВОСТІ ТЕРМІНОЛОГІЇ КАНУН-НАМЕ У СФЕРІ СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ XVI СТ.

Марія Ковальчук. Особливості термінології канун-наме у сфері суспільно-економічної політики Османської імперії XVI ст. У статті зроблено спробу охарактеризувати терміни, які відносяться до соціальної та економічної системи Османської імперії, що містяться в текстах султанських законодавчих актів – канун-наме.

Ключові слова: *Османська імперія, канун-наме, термін, сипахі, реайя, тимар, податки.*

Мария Ковальчук. Особенности терминологии канун-наме в сфере общественно-экономической политики Османской империи XVI в. В статье сделана попытка охарактеризовать термины, которые относятся к социальной и экономической системы Османской империи, содержащиеся в текстах султанских законодательных актов – канун-наме.

Ключевые слова: *Османская империя, канун-наме, термин, сипахи, реайя, тимар, налоги.*

Світські закони – кануни (з тур. *örfi*) – Османської імперії мали глибоку традицію, адже існували в ісламській правовій практиці ще до утворення Османської імперії¹. Термін «канун» спочатку означав «реєстри», списки земельних податків, які використовували адміністрації Аббасидів (750–1258 рр.), Сельджукідів (1037–1194 рр.), Ільханідів (1256–1335 рр.) та мамлюків (1250–1517 рр.). У правовому відношенні джерелом кануну була султанська влада. Історики пра-

ва виділяють три види кануну: султанські декрети з конкретних питань (*фермани* (з пер. *fermanları*, «farmûdan» – «накази»), *берати* (*bervât* – «наказ»))², декрети стосовно окремих регіонів та кануни з чинністю по всій імперії³.

Завоювання Османською імперією нових територій супроводжувалося переписом населення та об'єктів, які підлягали оподаткуванню на цих територіях. Це робилося з метою утвердження тут османського управління та фіскальної системи. Ця інформація (списки земельних податків та методів їхнього збору) вносилися до спеціальних регіональних списків – *дефтерів* (з тур. *defter*, «книга записів»), які згодом оформилися в єдиний звід законів – канун-наме. Вже за Селіма I (1512–1520) та Сулеймана I (1520–1566) дія кануну поширюється на всі галузі управління та він регулює права і обов'язки різних груп населення. Найвідомішими є канун – наме Мегмеда Фатіха, Баязіда II, Селіма I, Сулеймана I та Селіма II.

Основними сферами регулювання канунів були: по-перше, податкова система з особливостями її функціонування; по-друге, кримінальне право, тобто злочини та відповідальність за них; по-третє, земельна система та правила користування земельними наділами, правові норми, що стосуються різних груп населення. При опрацюванні канун-наме перед дослідником постає проблема, щоб спробувати розглянути та окреслити картину економічного та соціального устрою Османської імперії того періоду, до якого відноситься канун, де треба розібратися з різноманітними термінами, які зустрічаються у текстах та певним чином «розшифрувати» їх.

Потрібно зазначити, що османське суспільство поділялося на дві основні групи: *аскері* (*asker* – з тур. «військовий, солдат») – службовці, «кому належала земля та усі матеріальні цінності», які не сплачували податків⁴. До другої групи входили ті, хто працював на цій землі та сплачував податки – *реая* (*reaya* – з араб. «паства»⁵): «піддані султана» – селяни і городяни та ін., як мусульмани, так і немусульмани. Тому велика кількість термінів пов'язана з земельною системою Османської імперії.

Право на володіння різними видами земельних наділів – *тімаром*, *зеаметом*, *хассом*, *мюльком*, надавалося султанської жалуваною грамотою, який називався *бератом*. Інформація про усі землі, прибутки та наявне населення визначеної області містив *дефтер-і муфассал* (*muffassal defteri* – з тур. «детальний реєстр»). Поряд з ним існував ще *малий дефтер* (*icmal defteri* – «витяг відомостей»), у якому перераховувалися власники тімарів, зеаметів, хассів та їхні річні прибутки. Періодично, приблизно раз у 30 років, проводився новий перепис та складався новий дефтер з фіксуванням усіх змін, які відбулися за цей період.

Хасс (*hass, has* – з араб. «особливий, обраний, власний») – земельні володіння, які надавалися вищим державним чиновникам (візірям, бейлербеям, санджакбеям та ін.) з прибутком від 100 тис. акче в рік. Володіння хассами зобов'язувало до несення військової та цивільної служби. Коли служба закінчувалася – хасс втрачався. Значну частину хассів складали *хасс-і хумаюн* (*hümayun hassi* «імперські (державні) землі»), з яких надавалися наділи членам султанської родини

та наближеним до Палацу особам жіночої статі (валіде, сестри та дочки султана, хассекі) – «на башмаки», «на овес», так звані *арпалик* (arpalık) та *башмаклик* (başmaklık)⁶.

Зеамет (zeamet) – землеволодіння з річним прибутком від 20 000 до 100 000 акче. Власником зеамету називався заїм. До другої половини XV ст. терміну «зеамет» не існувало, а землі з приблизно таким розміром прибутку мали назву *хасса-і заїм*, та володіли ними переважно *санджакбеї* та їхні нащадки. З XVI ст. такими землями могло володіти ширше коло осіб⁷.

Тімаром (timar) називалося джерело прибутку за умови несення військової служби, а також лен, з якого грошовий прибуток збирався (приблизно – до 100 000 акче в рік)⁸. Тімари поділялися на *тезкерлі тімари* (tezkerli timari – офіційно записані), грамота на володіння якими видавалася султаном, та *тезкерсіз тімари* (tezkersiz timari – без запису), дозвіл на користування якими надавався берлейбеєм; вільні та невільні. *Берлейбей* (berleybey) був високопосадовцем, який очолював владні структури у *бейлербелікові* (berleybeylik) та управляв військами підлеглих *санджаків*⁹. Власниками тімарів були *тімариоти*, в основному – *сіпахі* (sipahi – з пер. serāh – «військо») – військові кавалерійського корпусу; тімаріотами мали змогу стати також і яничари, але, у такому разі, їх викреслювали зі складу яничарського корпусу.

Власники зеаметів та тімарів підкорялися *алайбею* у санджаках, але у випадку оголошення військового походу мали виступити під знаменами *санджакбея* (sancak beyi) – посадової особи, яка мала найвищу адміністративну та військову владу в очолюваному санджаку. Також, у залежності від прибутків з земельного наділу, вони виставляли воїнів *джебелю* (cebelü) або *гулямів* (gulyam – з араб. «хлопчик, слуга»)¹⁰. Під час військових походів вони виконували військову повинність, а з середини XVII ст. перетворилися на реайю – і мусульман, і немусульман. З середини XVII ст. це були лише немусульмани, зобов'язані виконувати повинності та сплачувати податки на користь землевласника на військові потреби або на користь скарбниці.

Воєначальники (*еміри*) кочових племен за свою службу султанові отримували спадкове землеволодіння – *оджаклик* (osaklık). Під час походів вони зобов'язані були виступати зі своїм військом. Оджаклики не мали права забрати у їхніх власників та вони передавалися у спадок. Також за службу воєначальникам фортець надавалися *гедіки*.

Мюльк (mülk – з араб. – «власник») – земельні володіння, що надавалися султаном окремим особам у необмежену власність з правом передачі у спадок, продажу або дарування. Право на володіння такою землею закріплювалося грамотою – *мюльк-наме*. Розрізняють такі види мюльків: мюльки, надані через султанські гранти (temlik) з правом власності на землю; мюльки – землі, придатні до використання шляхом рекультивациі раніш низькоякісних земель; мюльки, придбані згідно договору купівлі-продажу відповідно до ісламського закону¹¹.

Якщо земельні наділи забиралися у власників у разі невиконання ними своїх зобов'язань або земельні наділи буди залишені з якихось причин та не об-

роблялися – їх називали *мевкуфами* (mevkuf)¹².

У статтях канун-наме закріплено податки, які збиралися з населення та встановлено порядок їхнього збору. Податкова система Османської імперії базувалася на податках двох основних типів. Перша група – *рюсум-і урфійє* (takalifi örfiye) – група податків, які не входили до списку, визначеного шаріатом – світські податки¹³. До цієї групи були включені податки, які збиралися на основі султанських наказів або такі, що встановлювалися місцевою владою. Серед податків, які сплачували реайя – мусульмани можна виділити *чіфт – ресмі* (çift resmî – з тур. «податок з пари») – поземельний податок на користь землевласника з реайятів – мусульман, які володіли повним чіфтом (çift – з тур. – пара: вважалося, що таку ділянку землі можна обробити парою волів), *чіфтліком* (çiftlik) – класичним селянським землеволодінням, розмір якого залежав від якості землі – від 60 до 150 *дъонюмів* (1 дъонюм – 919 м²)¹⁴. У канун-наме Селіма I вказано: «Що стосується чіфтліка, то його [розмір] складає: 60 дъонюмів землі вищої якості, 80-90 дъонюмів на середній землі та 130-150 дъонюмів землі найгіршої якості. Дъонюм складає 40 середніх кроків»¹⁵.

Окрім того, існували інші види податків. *Тану ресмі* (tapulu resmî) – податок на право мати земельні права та користуватися землею, що сплачувався власнику землі. *Земін акчесі* (zemin akçesi – з тур. «поле, основа») – поземельний податок з реайя, який сплачувався за володіння надлишком землі, яка виходила у своїх розмірах за межі класичного селянського землеволодіння – чіфтліка. *Беннак ресмі* (bennak resmî – «податок малоземельного селянина») – податок у розмірі не більше 12 акче, який збирався власниками тімарів з приписаних до них реайя, які володіли землею, розмір якої був менше за напівчіфтлік¹⁶. Беннаками називали одружених синів реайятів, які тільки-но формували свої господарства, безземельних називали *джаба беннак* (saba bennak). Також беннак ресмі сплачував реайят, який став немічним та залишив свій чіфт¹⁷. Неодружені реайя сплачували *мюджеррет ресмі* (mücerret resmî з тур. – «неодружений») – у XVI ст. він становив 6 акче.

Чіфт бозан (çift bozan – «податок на право займатися іншою справою») сплачувався реайятом, який більше 10 років тому залишив земельний наділ, на нього не повернувся та зайнявся торгівлею або ремеслом¹⁸. Розмір податку залежав від площі земельного наділу або реайят сплачував *ушр* сіпахі¹⁹.

Йоклама акчесі (yoklama akçesi – з тур. «огляд, перевірка») – щорічний податок у розмірі 80 акче, який сплачували селяни – мусульмани, у господарствах яких «виховувалися» куплені *аджемі оглани* (асемі oğlanları – з тур. «початківці») – «хлопчики для зовнішньої служби» – юнаки з християнських земель, які перед тим, як потрапити до яничарського оджака, мали пройти так званий підготовчий етап: вони використовувалися на суспільних роботах, прислужували вищим чинам або працювали у сільській місцевості, проживаючи у турецьких сім'ях, де вони вивчали турецьку мову, основи ісламу: «...другихъ разбирають, остальные, тупця головы, отдаются за дукатъ въ Анатолю и въ Азію, до урочного времени, лѣтъ до осьмнадцати, и не дальше двадцяти»²⁰. Та-

кі селяни не сплачували інших податків групи рюсум-і урфійє.

До податків з християнського населення слід віднести наступні: *ресм-і іспендже* (ispence resmi)²¹ – і подушний, і поземельний податок з немусульманського населення, «п'ятина», який сплачували чоловіки незалежно від сімейного та майнового стану у розмірі 25 акче²². Відповідав поземельному податку з мусульман – *чіфт-ресмі*.

З *кяфірів* (невірних) стягувалися побочні податки *бад-і хава* (badi hava – «податок на повітря», інша назва – *ніябет ресм-і* (niyabet)). Вони стягувалися по праву адміністративного та судового імунітету на користь власників землі в так званих вільних тімарах. Це право дозволяло тімаріютам збирати такі податки, як шлюбний – *ресм-і арус*, *ресм-і асіяб*, податок на тварин *ресм-і агнам*, штрафні та судові збори – *джюрюм ве джінайєт*, викупи за рабів – утікачів та тварин та ін. У пункті 32 канун – наме вілайету Геліболу закріплено: «Зеамети та тімари воєначальників та комендантів фортець є вільними. Тому санджакбей нехай не чіпають їх зборів бад-і хава»²³. У невірних тімарах половина податків ніябет належала санджакбею, субаші або бейлербею.

Якщо дівчина або жінка виходила заміж, то сплачувався *ресм-і арус* (інша назва – *гердек ресмі* (gerdek resmi – з тур. «шлюбний податок»)), розмір якого залежав від її статусу: мусульманка чи не мусульманка, вільна чи невольниця. Якщо ж заміж виходила дочка сіпахі або власника зеамета, то податок збирав *субаші*, якщо дочка субаші – санджак-бей. Про це сказано у пунктах 107-108 канун-наме Селіма I: «Податок за наречену (*ресм-і арусане*) з дівчини з приданим – 60 акче, з жінки – 40 акче <...> Податок за наречену з дівчини беруть з її батька і належить сіпахі батька. Однак [податок] з жінки пов'язаний з землею. На чийй землі вона виходить заміж, тому він і належить. Якщо виходить дочка сіпахі, то податок за наречену в субашликові бере субаші, у володіннях санджакбея – санджакбей. Якщо виходить заміж дочка санджакбея, податок за наречену бере берлейбей, якщо виходить заміж дочка берлейбея – податок збирається на користь державної скарбниці»²⁴.

Податок *ресм-і асіяб* (asiyab resmi – «податок з млинів») збирався з вітряків, водяних млинів та олійниць в залежності від часу роботи протягом року: «У вілайеті Анадолу податок з млина, який працює цілий рік, був записаний в 1 мюд пшениці та 1 мюд ячменю. Нині, щоб це не було обтяжливо для реайї, з таких млинів встановлений податок по 60 акче. З млинів, що працюють 6 місяців, – 30 акче, а з працюючих менше встановлено з розрахунку по 5 акче на місяць»²⁵; *кован ресмі* (kovan resmi – з тур. «вулик») – «бджолиний податок»: «Кожен улей обкладається [податком у розмірі] 2 акче... було постановлено, щоб з кожного улею брали по 2 акче, з них 1 акче нехай бере власник реайята, а 1 акче – власник землі, де мед вироблено»²⁶.

Навесні кочівники (*юрюки*) або осідлі реайя, які займалися тваринництвом, сплачували *ресм-і агнам* (інша назва – *коюн хакки* (koyn hakki – «право на володіння вівцями»)) у розмірі 1 акче за пару овець та кіз. Наприклад, у канаунах вілайету Геліболу та Караман відповідно постановлено: «Сезоном [збору] пода-

тку коюн хакки є квітень. Коли припаде початок квітня, тоді нехай і буде збір коюн хакки. Однак, нехай цей податок збирають після того, як вівці окотяться. Порахував овець з ягнями, нехай беруть по 1 акче з кожних двох овець»; «Коли протягом травня окотяться вівці, їх, разом з ягнями, рахують та за кожні 2 голови нехай беруть по 1 акче податку»²⁷.

Джюрюм ве джінайєт (cügüm ve cinayet resmi) – штрафні збори з реайтів, що збиралися за судовим рішенням на користь власника землі, до якої приписаний цей реайт²⁸.

Друга група податків – *рюсум-і шеріє* (resimi şeriye). Це були податки 4 основних категорій, визначені шаріатом – *зекят*, *ушр*, *харадж* та *джизьє*²⁹.

Джизьє (cizye) – щорічний подушний податок з немусульманського населення до державної скарбниці: сплачували чоловіки незалежно від роду їхніх занять спочатку у розмірі 10-30 акче, до XVII ст. податок подвоївся та збирався з хане – малої сім'ї з батька, матері з дітьми або без них³⁰.

Харадж (haraç) був 2 типів: *харадж-и мукасем* (haraç-i mukasem) збирали після врожаю та він визначався за плодородністю землі; *харадж-и муваззаф* (haraç-i muvazzaf) рахувався в залежності від площі земельного наділу³¹. Харадж збирали з землевласників – немусульман, чиї землі були завойовані мусульманами. Таким чином, «невірні» платили як подушний податок джизьє, так і земельний податок – харадж. Якщо вони приймали іслам, то звільнялися від сплати першого податку, але харадж продовжували сплачувати. Ісламські правники вважали, що немусульмани повинні платити зі своїх земель харадж, а мусульмани – ушр.

Зекят (zekât – з араб. «основні потреби») – податок на користь мечеті та церкви у розмірі 1/40 прибутку. Обов'язкова милостиня, призначена для підтримки ісламу, боротьби з невірними та допомоги бідним. Цей збір має релігійне значення: він служить очищенням від гріха та обіцяє мусульманину винагороду. Якщо зекят – це сороковина, то *ушр* (öşör) або *ашар* (aşar) – десятина³². Це був основний податок з селян-реайтів на користь землевласника або держави на землях, які їй належали. У стандартному вигляді він складав 1/10 частину, але залежно від показника продуктивності сільськогосподарських земель та місцевих особливостей, варіювався від 1/3 до 1/10 (у Західній Анатолії – 1/7 частина) середнього врожаю за 3 останні роки та включав різноманітну продукцію – зерно, овочі, фрукти, бджолині соти та ін.)³³. Разом з *ушр*'ом як з мусульман, так і з «невірних» стягувався *саларіє* (salariye): «З усіх зернових стягується ушр та саларіє. Але з коконів та шафрану не стягується. З молодого вина також стягується ушр та саларіє. З кяфірів, що мають виноградники, здавна під час збору ушра було прийнято брати по 2 акче під назвою ресм-і текне; в детальному реєстрі цей податок записаний як і раніше»³⁴.

Існувала ще третя група податків – надзвичайні (*аварізі діваніє* – avarizi divaniye). Маючи нерегулярний характер, вони збиралися в залежності від потреби держави – війна або інші негаразди. До таких податків можна включити місцеві податки, які збирала місцева влада провінцій на свою користь. Але, у зв'язку з фінансовими труднощами, з XVII ст. вони входять до групи

світських податків та стають регулярними. Надзвичайні податки поділялися на ті, що збиралися у натуральній або грошовій формах, або у якості набору на військову службу³⁵. Їх не збирали на територіях, які постраждали внаслідок воєнних дій або природних лих.

Збір натуральних податків мав на меті забезпечення армії продовольством. Для потреб війська *каді* (*kadı* – суддя; в ширшому значенні – місцевий адміністратор, у тому числі – збирав податки) збирали борошно, масло, мед, хліб, а також корм для тварин. Цей збір мав назву *нюзюль* (*nüzül*). Все це передавалося *нюзюль еміні* (*nüzül emini*) – чиновнику, який відповідав за зберігання зібраного. Збір *сюрсат* (*sürsat*) був обов'язковим для виробників продуктів харчування. Вони зобов'язані були продавати продукти харчування за цінами, продиктованим центральним урядом: держава закупала продовольство, щоб зберігати на центральних складах або поставляти війську при підготовці та під час походів³⁶. Спочатку *нюзюль* розглядався як альтернатива *аваріз'у*, який був грошовим податком. Під час війни з сіл збирали або той, або другий податок; але не обидва. З часом, такий порядок змінився, і обидва податки збирали одночасно.

Надзвичайні податки у грошовій формі – *аваріз акчеси* (*avarizi akçesi*) – з самого початку збиралися нерегулярно та були визнані незаконними *текаліфі шакка* (*tekalifi şakka*)³⁷, тому що не доходили до державної скарбниці. Для того, щоб попередити зловживання місцевої влади, при їхньому зборі у 1718 році був офіційно запроваджений військовий податок (*імдаді сеферійє* – *imdadı seferiye*).

Аваріз мукабелеси (*avariz mukalebesi*) – різновид надзвичайного податку у формі зобов'язання забезпечення (проживання, харчування, інші потреби) вищого чиновництва під час їхнього пересування державою. Спецнабір гребців (*кюрекчі* – *kürekçi*) здійснювався під час морських походів, а їхнє утримання забезпечувало місцеве населення.

Податки збиралися або цілком за один раз: наприклад, у віддалених районах – *макту* (*maktu*): «Деякі села і мезре' а згаданої ліві з давніх пір повинні були платити свої податі [раз на рік] всі разом (макту)»³⁸, або окремо – *ушр* (*aşar*). Самовільно встановлені податки та повинності, не внесені до закону та реєстру називали *бідат* (*bidat* – «нововведення»). Тією особою, якій доручався збір податків з великого землеволодіння (*хасса, зеамета*) на користь землевласника, був воєвода. Проте, поширеною практикою був збір податків не самими воєводами, а *субаші* (*subaşı*) – представниками влади, що виконували правоохоронні функції в санджаку, які їм надавалися у якості допомоги, або взагалі – передача цього права іншим особам – певна супідрядність³⁹.

В Османській імперії існувала група осіб, яка замість сплати податків, виконувала певні державні повинності. В основному їх виконували селяни перед державою⁴⁰. Вже згадувана військова повинність замість сплати державних податків за свої наділи – наприклад в Болгарії та Сербії – це *войнуки* (*voynukları* – «солдати»). А жителів сіл, які знаходилися при гірських переходах, переправах, мостах – так звані *дербенджі* (*derbenci* – від пер. *derbend* – «каньйон»), зобов'язували охороняти подорожніх від розбійників, ремонтувати мости та до-

роги. Також не сплачували податки *мензільджи* (menzilci) – кур'єри, *кьопрюджу* (köprücü) – мостобудівельники, *тузджу* (tuzcu) – солевидобувачі та *чельтікчі* (çeltikçi) – вирощували рис.

Таким чином, потрібно відзначити, що протягом XVI ст. у соціально-економічній сфері Османської імперії користувалася розгалуженою термінологічною системою. Терміни, що вживалися у канун-наме, з одного боку мали глибоке історичне коріння, адже велика їх частина була успадкована від попередніх практик кожної території, що була завойована та включена до складу Османської імперії (тюркська, ісламська, візантійська традиції), а з іншого – творилися під час формування державного апарату, соціальної структури та адміністративно-територіального устрою. З огляду на те, що офіційна османська мова протягом XVI ст. перебувала на етапі свого становлення, її лексичний склад на 80 % складала арабські та персидські слова. Отже, більша частина термінів у сфері суспільно-економічної політики є запозиченими.

Примітки:

¹ Agoston G. Kanun / G. Agoston // Encyclopedia of the Ottoman Empire. – NY: Facts on file, 2009. – P. 306.

² Термін «farman» використовувався за Ільханідів після прийняття ісламу, після цього він перейшов до Османської імперії. За перших османів також іноді використовували термін «pervâne». Великі Сельджукіди при означенні наказів використовували синонімічний «ферману» термін «tevki». Берат (berat) – наказ від імені султана, який надає певні повноваження та привілеї, або встановлює право власності фізичних та юридичних осіб, а треті сторони зобов'язує визнати та поважати ці права.

³ Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300–1600 / Г. Іналджик; пер. з англ. О.Галенка; Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАН України. – Київ: Критика, 1998. – 287 с.

⁴ Тверитинова А. Проблемы изучения социальной структуры османского общества XV–XVII вв. / А.Тверитинова // Советская тюркология. – 1971. – №4. – С. 136.

⁵ Реайя, райя – спочатку позначення всіх підданих у мусульманських країнах Близького та Середнього Сходу; пізніше – податковий стан (селяни та городяни). Османи перейняли цей термін через фарсі. У буквальному перекладі слово означає те ж, що у християнського кліру слово «паства» (в реайєю входили і деякі мусульмани, особливо селяни, ремісники та інші незаможні верстви османського суспільства).

⁶ Bowen H. Bashmaklik / H. Bowen // Encyclopaedia of Islam / Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. – Brill Online, 2015. Reference. 30 August 2015. – Режим доступу: <http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/bashmaklik-SIM_1261>

⁷ У державі Сельджукідів зеамети використовували у прагненні підпорядковувати губернаторів, а тімари – з іншою метою: залучити до осідлого способу

життя кочові групи. В Османській імперії також сформувалася тимарна система – лише один з декількох інститутів, запозичених від сельджуків.

⁸ История Востока: В 6 т. Т. 2. Восток в средние века. XVI–XVIII ст. / Гл. редкол.: Р. Б. Рыбаков (пред.) и др.; [Отв. ред. Л. Б. Алаев, К. З. Ашрафян]. – Москва: Вост. лит., 2002. – С. 498.

⁹ Özoğlu H. Kurdish Notables and the Ottoman State: Evolving Identities, Competing Loyalties, and Shifting Boundaries / H. Özoğlu. – NY: State University of New York Press. – P. 52.

¹⁰ Орешкова С. Государственная власть и некоторые проблемы формирования социальной структуры османского общества / С. Орешкова // Османская империя: система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы. – Москва, 1986. – С. 12.

¹¹ Inalcik H., Quataert D. An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300–1914 / H. Inalcik, D. Quataert. – Vol.1.: 1300 – 1600. – Cambridge University Press, 1994. – P. 140.

¹² Ibid. – P. 141.

¹³ Kazıcı Z. Osmaniye'de vergi sistemi / Z. Kazıcı. – İstanbul, 1977. – S. 57-152.

¹⁴ Тверитинова А. С. К вопросу о домениальном землевладении феодалов-ленников в Османской империи в XV–XVI вв. / А. С. Тверитинова // Краткие сообщения Института востоковедения АН СССР. – Москва, 1960. – Вып. 38. – С. 26.

¹⁵ Yavuz sultan Selim Han Kanunnamesi // Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri. Cilt 3: Yavuz sultan Selim Devri kanunnameleri / Akgündüz A. – İstanbul: Fey Vakfı, 1992. – S. 96.

¹⁶ Çağatay N. Osmanli imparatorluğunda reayadan alınan vergi ve resimler / N. Çağatay // Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi. – Cilt: 5. – Sayı: 5. – Ankara, 1947. – S. 491.

¹⁷ Законоположение вилайета Караман // Аграрный строй Османской империи XV–XVII вв.: документы и материалы / Под. ред. А. С. Тверитиновой. – Москва: Изд-во восточной лит-ры, 1963. – С. 57.

¹⁸ История Османского государства, общества и цивилизации: В 2 т. / [под ред. Э. Ихсаноглу]; Исслед. центр исламской истории, искусства и культуры; пер. В. Б. Феоновой под ред. М. С. Мейера. – Москва: Вост. лит., 2006. – Т. 1: История Османского государства и общества. – 2006. – С. 438.

¹⁹ Законоположение вилайета Гелиболу // Аграрный строй Османской империи XV–XVII вв.: документы и материалы / Под. ред. А. С. Тверитиновой. – Москва: Изд-во восточной лит-ры, 1963. – С. 86.

²⁰ Приключенія чешскаго дворянина Вратислава въ Константинополь и въ тяжкой неволѣ у турокъ / [пер. с чеш. К.П.Побѣдоносцева]. – Москва: Синодальная Типография, 1904. – С. 5.

²¹ Концепція іспендже – оплати замість панщини була отримана з візантійського «zeugaratikion» – земельного податку на основі zeugarion – земельного наділу, який могли зорати парою волів. Відповідник же zeugarion'у в Османській імперії – чіфтлік.

²² İnalçık H. İspence / H. İnalçık // Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. – Cilt XXIII. – İstanbul, 2001. – S. 177.

²³ Законоположение вилайета Гелиболу // Аграрный строй Османской империи XV–XVII вв.: документы и материалы / Под. ред. А. С. Тверитиновой. – Москва: Изд-во восточной лит-ры, 1963. – С. 86.

²⁴ Yavuz sultan Selim Han Kanunnamesi // Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri. Cilt 3: Yavuz sultan Selim Devri kanunnameleri / Akgündüz A. – İstanbul: Fey Vakfı, 1992. – S. 103.

²⁵ Ibid. – S. 104.

²⁶ Законоположение ливы Айдын // Аграрный строй Османской империи XV–XVII вв.: документы и материалы / Под. ред. А. С. Тверитиновой. – Москва: Изд-во восточной лит-ры, 1963. – С. 50.

²⁷ Законоположение вилайета Гелиболу // Аграрный строй Османской империи XV–XVII вв.: документы и материалы / Под. ред. А. С. Тверитиновой. – Москва: Изд-во восточной лит-ры, 1963. – С.84; Законоположение вилайета Караман // Аграрный строй Османской империи XV–XVII вв.: документы и материалы / Под. ред. А. С. Тверитиновой. – Москва: Изд-во восточной лит-ры, 1963. – С. 59.

²⁸ Halaçoğlu Y. Cürüm ve cinayet resmi / Y. Halaçoğlu // Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. – Cilt VIII. – İstanbul, 1993. – S. 138-139.

²⁹ Miroğlu I. Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520–1560) // I. Miroğlu. – Ankara, 1990. – S. 178.

³⁰ Грозданова Е. Налог джизье с балканских земель в системе доходов государственной казны Османской империи (по турецким документам XVII–XVIII вв.) / Е. Грозданова // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. Т. III. – Москва: Издательство «Наука», 1974. – С. 167.

³¹ Али-заде А. Харадж / А. Али-заде // Исламский энциклопедический словарь. – Москва: Ансар, 2007. – С. 312.

³² Ашар – податок в Османській імперії на основі традиційної практики *muqasama* («спільне») – «десятина», що збиралася на територіях «родючого півмісяця» – Левант, Межиріччя та Стародавній Єгипет (регіон «колиски цивілізації»). *Muqasama* була звичайною практикою в державі мамлюків та в Сасанідському Ірані. Безпосередньо податок застосовувався до продукції сільського господарства. За османів *muqasama* став відомий як *aşar* і був важливим джерелом доходу на етапі становлення Османської імперії.

³³ Faroqhi S. Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century / S. Faroqhi. – Turcica: P.1. – Vol. 9 – 1977. – P. 192.

³⁴ Законоположение ливы Охри // Аграрный строй Османской империи XV–XVII вв.: документы и материалы / Под. ред. А. С. Тверитиновой. – Москва: Изд-во восточной лит-ры, 1963. – С. 87.

³⁵ Özvar E. Budget / E. Özvar // Encyclopedia of the Ottoman Empire. – NY: Facts on file, 2009. – P. 98.

³⁶ История Османского государства, общества и цивилизации: В 2 т. / [под

ред. Э. Ихсаноглу]; Исслед. центр исламской истории, искусства и культуры; пер. В. Б. Феоновой под ред. М. С. Мейера. – Москва: Вост. лит., 2006. – Т. 1: История Османского государства и общества. – 2006. – С. 441.

³⁷ Мейер М. С. Новые явления в социально-политической жизни Османской империи во второй половине XVII–XVIII вв. / М. С. Мейер // Османская империя: система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы. – Москва, 1986. – С.165.

³⁸ Законоположение ливы Халеб // Аграрный строй Османской империи XV–XVII вв: документы и материалы / Под. ред. А. С. Тверитиновой. – Москва: Изд-во восточной лит-ры, 1963. – С.70.

³⁹ Yücel Y. Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler / Y. Yücel // TTK Belleten. – Cilt XXXVIII/152. – Ankara, 1974. – S. 677.

⁴⁰ Мейер М. С. Новые явления в социально-политической жизни Османской империи во второй половине XVII–XVIII вв. / М. С. Мейер // Османская империя: система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы. – Москва, 1986. – С.165.

Maria Kovalchuk. The featyres of terminology of Eve-Nama in the socio-economic policy of Ottoman Empire in XVI century. The article attempts to describe the terms relating to the social and economic systems of the Ottoman Empire, which are contained in the texts of the sultan's legisla-tion – kanun-name.

Keywords: *the Ottoman Empire, kanunname, termin, sipahi, reaya, timar, taxes.*

Отримано: 03.09.2015 р.

УДК 94(477) «17|18».316.47

**Анатолій Філінюк
Валерій Кундельський**

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВЗАЄМИНИ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.: АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Анатолій Філінюк. Валерій Кундельський. Міжнаціональні взаємини у Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.: аналіз української історіографії XIX – початку XX ст. В статті зроблено спробу осмислити на сучасній методологічній основі й охарактеризувати внесок вітчизняних дослідників XIX – початку XX ст. у вивчення міжнаціональних відносин в Правобережній Україні від часу її приєднання до Російської імперії у 1793–1795 рр. до середини XIX ст. Проаналізовано низку праць таких знаних учених і мислителів, як: М. Гоголь, М. Максимович, М. Костомаров, Т. Шевченко,

П. Кулиш, Т. Зіньківський, В. Антонович, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, та виокремлено питання, котрі знайшли в них найбільш повне висвітлення. Обґрунтовано, що саме їх зусиллями в другій половині XIX ст. дослідження національного питання у Правобережжі в умовах координат інкорпораційної політики російського самодержавства набуло систематичного характеру. Показано, як у полеміці з багатьма російськими і польськими ученими їхні студії перетворювались із малопомітних у переважно україноцентричні. Акцентовано увагу на розкриття ними ключових чинників і факторів, котрі зумовлювали загострення міжетнічних суперечностей у регіоні та місце в цьому політики російської влади щодо корінних мешканців і національних меншин. Наголошено, що в науковому доробку українських мислителів знайшли відображення питання про цілеспрямоване формування поліетнічного складу населення, утвердження взаємин між корінними мешканцями і різними етнічними групами й владою з позицій визначальних впливів Росії, а також гостре російсько-польсько-українське суспільно-політичне, соціально-економічне, духовно-культурне суперництво за впливи на предковичному українському просторі, яким була Правобережна Україна. Підкреслено, що в літературі здійснено чітке обґрунтування про збереження привілейованого становища польської шляхти і навіть зміцнення впродовж тривалого періоду позицій польської національної меншини. Розпочавши вивчення питань етнонаціонального буття в Україні у XIX ст., дослідники поставили першими питання про природу складних міжнаціональних взаємин, яке вже сходило з порядку денного української історіографії.

Ключові слова: вітчизняна історіографія, українці, національні меншини, самодержавство, національна політика, міжнаціональні відносини, Правобережна Україна, міжетнічні суперечності.

Анатолій Филінюк, Валерій Кундельський. Межнациональные взаимоотношения в Правобережной Украине в конце XVIII – в первой половине XIX вв.: анализ украинской историографии XIX – начала XX вв. В статтє предпринята попытка осмыслить на современной методологической основе и охарактеризовать вклад отечественных исследователей XIX – начала XX ст. в изучение межнациональных взаимоотношений в Правобережной Украине со времени её присоединения к Российской империи в 1793–1795 гг. до середины XIX ст. Проанализирован ряд трудов таких известных ученых и мыслителей, как: Н. Гоголь, М. Максимович, Н. Костомаров, Т. Шевченко, П. Кулиш, Т. Зіньківський, В. Антонович, М. Драгоманов, И. Франко, М. Грушевський, и выделены вопросы, которые нашли в них более полное освещение. Обосновано, что именно их усилиями во второй половине XIX в. изучение национального вопроса в Правобережье в условиях координат инкорпорационной политики российского самодержавия приобрело систематический характер. Показано, как в полемике с многими российскими и польскими учёными их исследования превратились из незаметных в преимущественно украиноцентричное. Акцентировано внимание на раскрытие ними ключевых причин и факторов, которые обуславливали

обострение межэтнических противоречий в регионе и место в этом политики российской власти по отношению к коренным жителям и национальным меньшинствам. Подчёркнуто, что в научном наследии украинских мыслителей нашли освещение вопросы о целенаправленном формировании полиэтнического состава населения, утверждение взаимоотношений между коренными жителями и различными этническими группами и властью под определяющим влиянием России, а также об остром российско-польско-украинском общественно-политическом, социально-экономическом, духовно-культурном соперничестве за влияние на вековечном украинском пространстве, каким была Правобережная Украина. Подчеркнуто, что в литературе четко прослеживается обоснование о сохранении привилегированного положения польской шляхты и даже укрепления в продолжение длительного периода позиций польского национального меньшинства.

Ключевые слова: *отечественная историография, украинцы, национальные меньшинства, самодержавие, национальная политика, межнациональные отношения, Правобережная Украина, межэтнические противоречия.*

У сучасному динамічному періоді значних політичних змін, які переживає Україна, етнонаціональний склад якої понад 120 народів, визначає актуальність і значимість вивчення етнополітичних процесів у суспільному розвитку та державному будівництві як на рівні України, так і в межах окремих регіонів й населених пунктів. Проблеми реформування цієї сфери останнім часом стали об'єктом пильної уваги не тільки політиків, учених, активістів суспільних рухів, а й широкої громадськості. Особливо зростає дослідницький інтерес до теоретико-методологічних аспектів міжнаціональних відносин як винятково важливого компоненту модерного націотворення у великому ХІХ ст., в тому числі політики самодержавства, що цілеспрямовано реалізовувалася у цій сфері в Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. Однак у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі ця актуальна тема з погляду на особливості початку українського модерного націотворення поки що не знайшла всебічного висвітлення.

Мета нашої статті полягає в тому, щоб на основі аналізу комплексу історичної літератури з'ясувати стан висвітлення проблеми міжнаціональних відносин у Правобережній Україні після її приєднання до Росії в наприкінці ХVІІІ ст. до середини ХІХ ст. та внесок вітчизняних і зарубіжних дослідників у її осмислення. Обрання нами регіону мотивується тим, що на них: по-перше, перебування Правобережжя до 1793–1795 рр. в умовах державно-цивілізаційного утворення Речі Посполитої, а після її поділів – у межах Російської імперії наклало колосальний відбиток на специфіку інкорпорації та другорядність корінних мешканців; по-друге, спричинило значні відмінності в поширенні, проникненні й усвідомленні ними своєї національної ідентичності та виразної більшості, а також перебігу їх взаємин із панівними національними російською і польською меншинами та іноземними колоністами.

Передусім, підкреслимо, що вивченням тих чи інших аспектів проблеми міжнаціональних взаємин у Правобережній Україні з часу її анексії до складу Російської імперії в різні періоди займалися: В. Антонович, М. Гоголь, М. Грушевський, Д. Дорошенко, М. Драгоманов, М. Костомаров, П. Куліш, С. Макарчук, Н. Полонська-Василенко, сучасні вітчизняні історики Л. Баженов, М. Бармак, О. Білобровець, О. Буравський, Б. Гудь, О. Гуржій, О. Донік, Л. Іванова, О. Машкін, С. Пахолків, Ю. Поліщук, О. Реєнт, М. Рябчук, В. Сарбей, В. Смолій, А. Філінюк, В. Шандра, Н. Щербак; дослідники української діаспори В. Верига, М. Демкович-Добрянський, І. Лисяк-Рудницький, П.-Р. Магочій, О. Прицак, О. Субтельний, Р. Шпорлюк, П. Штепа; зарубіжні вчені – І. Барталь, Д. Бовуа, І. Булкіна, Л. Вульф, М. Гаухман, Н. Дейвіс, А. Еткінд, С. Камінський, А. Каппелер, К. Мацузато, О. Міллер, Е. Томпсон, Дж. Хоскінг та інші. Проте історіографічний контекст проблеми поки що не знайшов належного висвітлення в українській науковій літературі.

Одним із перших українських дослідників ХІХ ст. до проблеми міжетнічних взаємин в Україні звернувся М. Максимович, який з опублікуванням у 1827 р. видатної фольклористичної праці «Малороссийские песни» став фундатором всього українського наукового дискурсу ХІХ ст. й почав цілеспрямовано вивчати історію та фольклорні джерела як засобу персоніфікації суспільної свідомості («духу народу»)¹. Оцінюючи роль українських пісень, «батько українських студій» в 1834 р. писав: «інші народи в пам'ять про свої найважливіші події чекають медалі, по яких історія часто розгадує минуле; події козацького життя відливались у дзвінкі пісні, і тому вони повинні складати правильний і зрозумілий літопис для нового побутописьменника Малоросії»². У листах до польського історика М. Грабовського «О причинах взаємного ожесточения поляков и малороссиан, бывшего в XVII веке» М. Максимович детально проаналізував усю передісторію Визвольної війни, вказав на необґрунтованість тверджень польських істориків про начебто прогресивну роль Польщі стосовно колонізованого Півдня України. Даючи оцінку Коліївщину, учений підкреслював, що кривавий подвиг Залізняка був не просто гайдамацьким розбоєм і не випадковим нападом запорожців на польські володіння для пограбування і здобичі, а що це було вогнедишним виверженням народної помсти і ворожнечі, яка віками томилася під гнітом унії; що то була передсмертна судорожна схватка двох ворожих стихій у державному тілі, яке уже близилось до свого кінця. Коліївщина була останнім відгуком тих повстань, якими свого часу ціла Україна ополчалась на Польшу для спасіння своєї віри і свого народу, приречених тоді на гоніння; останнім відгуком і тих мученицьких покарань, якими судилище варшавське думало приборкати козаків і задушити їх непохитну широку волю³. Тому важко не погодитись із О. Грушевським у тому, що до М. Максимовича «ще жоден знавець малоросійської старовини не володів таким великим запасом знань – переважно з першоджерел»⁴.

Майже одночасно свої зацікавлення питанням міжнаціональних відносин в українських землях, які перебували в складі Російської імперії, виявив М. Го-

голь. Так, в оповіданні «Страшна помста»⁵, написаному по слідах вражень від перебування на Волині 1829 р., письменник зазначив про насміхання ляхів у корчах над православними; підкреслив, що вони називають народ український своїми холопами, хапають за бороди жидів, малюють їм на лобах хрестики й що не бувало такого на руській (українській) землі навіть за татар. Водночас рішуче засуджував українців за зговор із ворогами православної віри: продати католикам український народ і випалити християнські церкви. Принциповим є і те, щописьменник у творах «Ревізор» і «Мертві душі» обґрунтував тезу про Російську імперію, котра гнобила український народ, як державу без майбутнього. У працях М. Гоголя знаходимо ключ до розуміння, як українці долали труднощі, в якого типовим для українців було намагання «злитися з буттям, увійти в його склад». Цим пояснив особливе, акцентоване значення в їх житті практичних і моральних аспектів духу⁶.

Перші наукові узагальнення про міжнаціональні взаємини зробив М. Костомаров. Зокрема, в роботі М. Костомарова «Последние годы Речи Посполитой» (1870) придбання Катериною II «русских» провінцій Польщі зустрічає безумовну підтримку, але історик висловлює скорботу за народ, який залишився в кабалі і який нічого не виграв від російського підданства⁷. У статті «Дверусские народности», опублікованій у часописі «Основа» в 1861 р.⁸ історик зробив доволі вдалу спробу показати відмінності між українцями та росіянами, підкресливши, що українці визначаються індивідуалізмом і прагненням до федералізації, а росіяни – колективізмом і схильністю до самодержавства та сильної монархії. Однак ще більше значення для формування української національної історіографії мала його стаття «Україна», котра анонімно побачила світ поза царською цензурою в лондонському виданні О. Герцена «Колокол», в якій на весь голос заявлено, що «ні росіяни, ні поляки не можуть називати землю, де живе наш народ, своєю». Таке переконання у нього сформувалося не лише з наукової літератури і джерел, на які він опирався, а й з особистих вражень від ознайомлення із духовним світом і моральними цінностями корінних мешканців у різних регіонах України. Загалом у працях вченого ключовою є теза, за якою українці, як і багато інших народів, були втягнуті обставинами в цивілізацію Російської імперії, уряд якої нехтував їх інтересами, й, ігноруючи взятими на себе зобов'язаннями, самовладно розпоряджався економічними та людськими ресурсами України. Вихід із такого становища видатний історик бачив у тому, щоб створити українську державу на території, де люди розмовляють українською мовою. При всій хибності висновків про спільність росіян як державотворчої «народності» і українців, які в Російській імперії були приречені на денаціоналізацію, та схильність до класового примирення на основі християнського братолюбства і деякої ідеалізації старовини, видатний учений доволі переконливо обґрунтував положення про те, що український народ має свої власні етнопсихологічні характеристики, котрі виокремлюють його серед інших народів, зокрема російського, та розкрив історично сформовані відмінності між національними характерами українців, поляків і росіян, які проявлялися в усіх сферах суспільного життя.

Акумулюючи в собі колективну думку своїх сучасників і колег, своїм гострим словом Т. Шевченко не лише посилив українські акценти, а й одним із перших вітчизняних митців почав створювати український національний дискурс і на його основі – критичну масу українського світу, виокремив українське від російського, де корінні мешканці відчували себе не малоросами, а українцями, повноцінною частиною українського світу. Цим засвідчив внутрішню спільність із поетами та борцями за національне відродження інших народів імперії⁹. Справжнє обличчя російського самодержавства показав Т. Шевченко, підкресливши, що Росія силою зброї нав'язала українцям найвідсталіший, найнесправедливіший феодально-кріпосницький устрій і «братські» взаємини українців і росіян, особливо в духовно-культурній сфері, яка внаслідок нав'язаного діалогу, опинилася на межі зникнення. Великий Кобзар різко засудив поневолення українського народу. Обурення Шевченка соціальною несправедливістю нероздільно переплітається з його ненавистю до національного гноблення на Україні, на цій «нашій несвоїй землі», як він про неї писав. Непримирений ворог царського самодержавства, він закликав до самовизначення України та незалежність інших народів, у тому числі й польського, задовго до того як цю ідею підтримали його помірковані колеги-інтелігенти. Мислитель вперше поставив питання визволення України як частини стратегічного завдання, яке може бути розв'язане тільки методами національно-визвольної боротьби чи шляхом перемоги демократичної революції¹⁰. Він неодноразово підкреслює, що допомагали царизмові гнобити народ і поневолювати Україну й місцева поміщицька знать, в обмін на царські привілеї¹¹. Поет викрив соціальну сутність колоніальної політики царського самодержавства в Україні та розкрив етапи кріпосницької і національно-колоніальної політики царизму в Україні, внаслідок якої український народ опинився в замуrowаному великому льосі. Особливо важливим є те, що Т. Шевченко, для якого були несумісними і непримиреними українська, російська та польська ідентичності, виробив «радикально нову парадигму співіснування українського індивідуума з імперією»¹².

До вивчення польсько-українських взаємин долучився П. Куліш. Зокрема, в циклі статей про польську колонізацію Південно-Західної Русі¹³, територія якої, на його переконання, майже суцільно була заселена українським народом. Дослідник зумів розкрити природу і процес збільшення кількості поляків у складі населення та обсягу їх земельної власності в Правобережжі, що посилили їх вплив на всі сфери суспільного життя регіону. Учений також розмірковував про користь цивілізаційних, культурницьких впливів і запозичень у взаєминах між донором і реципієнтом за умови рівноправності народів і націй. Він особливо підкреслював, що цивілізація тільки тоді корисна для народу, коли набувається ним за його власним бажанням, однак цивілізація одного стану за рахунок інших станів є «свого роду варварством, яке веде громадянське суспільство до деморалізації»¹⁴.

Український письменник, фольклорист і перекладач Т. Зіньківський у 1890 р. зумів дати доволі емку характеристику Російської держави, з суті якої

впливали міжнаціональні відносини. Зокрема, він писав, що російська держава була напівазіатською, а головними рисами її устрою «були абсолютизм безмежний, чисто азіатський, та релігійна нетолерантність, а в суспільнім житті кріпацтво – певне і не могла терпіти в якій-небудь своїй частині людсько-європейського ладу і се велетенське тіло в половині XIX в. було, справді без душі, без руху»¹⁵.

Студії з міжнаціональних відносин продовжив В. Антонович у циклі своїх праць¹⁶, чия наукова спадщина представляє собою цілісну концепцію української історії. Дослідник робив особливий акцент на осмисленні міжконфесійних відносин, соціально-економічного становища українських селян і міщан, причин соціального розшарування та масових міграцій в українських землях. Ось чому його праці досі не втратили своєї теоретичної і фактографічної цінності. Зокрема, В. Антонович у низці досліджень зробив доволі вдалу спробу розкрити соціально-станову структуру суспільства і місце в ній українців, причини масових міграцій корінного населення в південні райони тощо. На переконання ученого, після включення регіону до складу Російської імперії мешканці сіл не лише зазнали істотного соціального розшарування, а й опинилися під подвійним економічним тиском – як з боку польської шляхти, так і російської місцевої адміністрації, на яку спиралася центральна імперська влада. Як дослідник вітчизняної історії, він вирізняв національні відмінності корінного етносу і національних меншин Правобережної України, котрі жили поруч. Аналізуючи події часів Речі Посполитої, в центрі яких перебувала проблема «Україна – Польща», учений аж ніяк не ідеалізував українсько-польських відносин. Між тим, переконливо аргументував, що справжня свобода до 1793 р. існувала в країні для шляхти не лише польської, але й литовської та української. Водночас, на його переконання, залишений дворянством, український народ завжди залишався вірним своїй народності, тобто самому собі. Доцільно також зазначити, що основоположник української історичної науки чітко диференціював причини розбрату між поляками та українцями, поставивши на перше місце соціально-політичні, на друге релігійні і на третє – економічні фактори. Використовуючи значний джерельний матеріал, фундатор київської школи зосередив увагу на міжконфесійних відносинах, економічному та юридичному становищі селян, спробував розкрити причини масових міграцій його населення в південні райони. На думку ученого, після включення до складу Російської імперії мешканці сіл не лише потерпали від процесів соціального розшарування, які в нових політичних умовах ставали дедалі відчутнішими, а й опинилися під подвійним економічним тиском – як з боку польської шляхти, так і сильної нової місцевої адміністрації, що спиралася на підтримку центральної влади.

До питання про міжнаціональні відносини у Наддніпрянській Україні звертався один із найбільших вільнодумців і речників толерантності до гноблених тиранічною Російською імперією людини й нації М. Драгоманов. До того ж він, працюючи задля «поступу України» та її визволення від усякої неволі, для свободи й інших, недержавних слов'янських народів, зазнав іще й тяж-

ких випробувань долі. Так, той, хто всіляко сприяв розвитку вільної думки в Україні обабіч кордонів, сам мусів шукати сприятливіших обставин для праці у Західній Європі, а при тім змусив її пізнати Україну. Драгоманов повертав Україну в європейський контекст, сприяв подоланню набутих під московськими царями синдромів хуторянства і меншовартості. За висловом І. Франка, стрижнем всієї його діяльності було «ні більше ні менше як пропаганда саме ідеї національної окремості України і необхідності, щоб українська інтелігенція служила українському народові саме своєю інтелігентністю, тобто своїм розумом, наукою. Цією однією ідеєю проникнуті всі його праці, видані в Києві, Львові, Відні, Женеві, Флоренції, Парижі, Петербурзі, Москві»¹⁷. З-поміж праць, пов'язаних із цією проблемою, помітно виділяються його цикл досліджень «Євреї і поляки в Юго-Западном крае» і двотомна праця «Исторические песни малорусского народа», видана разом з В. Антоновичем у 1874–1875 рр. До речі, М. Драгоманову належить не тільки обґрунтування історичних коренів і національної ідентичності та ментальності українців, а й тези про те, що «стоячи на рідному ґрунті, треба держати голову в Європі». Не менш важливими є його настанови і теоретичні положення в праці «Пропаший час» про необхідність: а) оглядатись назад, щоб знати, через що тепер стало так гірко, щоб не помилитись знов, як колись помилились; б) українцям треба добре оглянутись назад і пригадати останні дві сотні років після того, як козаки українські за приводом Б. Хмельницького піддалися під руку східного царя; в) з'ясування причин зростання неволі, виявлення тих людей, яким була вигідна людська неволя; г) розуміння зацікавленості в цьому московського уряду і війська, а також розуміння росіянами, що нібито українці чинять зраду, коли не слухають їхнього царя»¹⁸.

З-поміж праць, пов'язаних із цією проблемою, помітно виділяються його цикл досліджень «Євреї і поляки в Юго-Западном крае»¹⁹ і двотомна праця «Исторические песни малорусского народа», видана разом з В. Антоновичем у 1874–1875 рр.²⁰ До речі, М. Драгоманову належить не тільки обґрунтування історичних коренів і національної ідентичності та ментальності українців, а й тези про те, що «стоячи на рідному ґрунті, треба держати голову в Європі».

Міжнаціональні взаємини у Наддніпрянській Україні, їх характер і неоднозначність не пройшли повіз увагу І. Франка. Як український історик, якому належить близько 100 друкованих праць, учений зосередив увагу передусім на тому, що у досліджуваний період українців розглядали як частину великоросійського народу; підкреслив, що вони відчували на собі усілякі види гноблення з боку імперських управлінських структур; зауважив, що їх відносини з росіянами проектувалися крізь призму державних механізмів влади, шовіністичного комплексу «старшого брата»; піддав гострій критиці ті рудименти колишньої річпосполитської зверхності, що продовжували визначати ставлення верхніх прошарків до місцевого українського населення. Мислитель усвідомлював усю складність й трагізм несприйняття та нерозуміння росіянами українського питання як з боку урядовців, чиновників і дворян, так культурної еліти і сус-

пільства загалом, які сповідували принцип неподільності та єдності Росії, котрі розглядали все українське виключно як чуже, вороже²¹.

Проте чи не найважливішим є висновок ученого про те, що вкрай несприятливі умови для національного об'єднання українців не могли послабити силу щеплення, живий зв'язок між корінними мешканцями етнічних українських земель, які об'єктивно оживляли їх свідомість й спричиняли до єдності, а відтак до захисту та оборони від поглинення новою метрополією. Дослідник особливу роль відводив інтелігенції, котра, на його думку, покликана повести за собою народ, «витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя», яка здатна більше, ніж простий люд, до засвоєння «загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна наука і жодна, хоч і як сильна, держава не може остоятися». До того ж, учений докладно розглянув та оцінив події XIX – початку XX ст., які мали далекосяжні наслідки і впливи, зокрема на національне становище і соціальні обставини українців й інших європейських народів. За його оцінкою, історія XIX ст. – це відродження державних і недержавних національностей і боротьба за їх рівноправність, емансипація національного самопочуття і самопізнання. Зауважуючи трагічний контраст у суспільстві, де людність багатіє, а мільйони бідніють, І. Франко обґрунтував необхідність досягнення національної самостійності українського народу у формі власної держави – гаранта справедливих і гармонійних взаємин, котру можна було витворити в гострій та важкій боротьбі за право на самостійний розвій²².

Істотний крок на шляху інституціоналізації міжетнічних і міжнаціональних відносин українців й національних меншин у Правобережжі на фоні усіх українських земель в методології історії зробив М. Грушевський. У праці «Всесвітня історія», що побачила світ у 1917–1918 рр., учений особливо наголосив, що в загальнолюдському цивілізаційному поступі найвищу цінність мають культурні здобутки всіх великих і малих народів. У його інтерпретації, як витворення новочасних націй, так і поява національних рухів, відбулись на межі XVIII – XIX ст. Саме етносоціальна спільність – «народ-нація» у своїй еволюції в конкретних природно-географічних умовах і у взаємодії з іншими народами створює частину матеріальної і духовної культури. Великий український історик виклав і результати свого теоретичного осмислення ролі окремих регіонів щодо національного відродження. Зокрема, наголосив, що з включенням Правобережного регіону України до складу імперії на долю релігії випала роль ідентифікатора рівня національного самовизначення українців. М. Грушевський переконливо писав, що: «Чоловік – створіння громадське. Без зв'язку з громадою подібних до нього створінь, без почуття сього зв'язку, своєї людської солідарності не може він жити. Але сих зв'язків шукає він у своїм найближчій оточенню. Його не вдовольняє почуття своєї людської солідарності з ескімосом чи кафром, так само як і почуття генетичного, «історичного» зв'язку з орангутаном чи шимпанзе, не кажучи про карася чи комара.

Він цінить пе-редовсім зв'язки з тою національністю, яка окружає його; з тим ґрунтом, на яким він живе; з поколіннями тих людей, які на тім же ґрунті жили, оплодотворивши його своєю працею, зросивши його своїм потом і кровію. Обиватель гадяцький чи липовецький, яких би верхів культурності не досягав, буде хилити чоло перед рантом і Шекспіром, Вашінгтоном і Марксом, але він не почує до них ніколи тої інтимної близькості, яку чує чоловік, свідомий своєї української національної приналежності, української національної традиції, до тих сірих іскателів справедливості і правди, що пройшли отсими вкритими густим пилом дорогами, минаючи сі чепурні села, і серед тихого шамотіння придорожних верб думали важку думку про долю краю й свого народу. До тих великих і малих борців за волю й поступ свого народу, великих і малих творців української культури, українського слова, української свідомості. До всіх, що зв'язали себе з долею українського народу, України й віддали свої сили, свою працю її будучині»²³. Винятково важливою є характеристика М. Грушевським політики самодержавства, яке розглядало українців не інакше як будівельний матеріал для культури та суспільності російської, а самому Правобережжю відводило роль землеробської провінції, тобто окраїні, що примикала до більш розвиненого в промисловому та торговельному відношенні регіону російського²⁴.

Отже, аналіз створеної в XIX – на початку XX ст. наукової літератури дозволяє констатувати, що проблема міжнаціональних відносин у Правобережній Україні наприкінці XVIII – в 60-х рр. XIX ст. була предметом уваги багатьох вітчизняних дослідників. Чільне місце серед них посіли М. Гоголь, М. Максимович, М. Костомаров, Т. Шевченко, П. Куліш, Т. Зіньківський, В. Антонович, М. Грушевський, І. Франко. У той час, коли російські автори, керуючись концепцією «малоросійства», прагнули обґрунтувати роль царизму як захисника і цивілізатора мешканців Південно-Західної Росії, а польські – своє верховенство над українцями й іншими етнічними групами «східних кресів» колишньої Речі Посполитої, визначальною рисою історичних студій вітчизняних учених стало акцентування уваги на українознавчих аспектах та істотне розширення їх спектру за рахунок пошуків пояснення чинників і закономірностей у цій винятково важливій сфері суспільного життя.

У доробку української історіографії XIX – початку XX ст. про взаємини між представниками корінного населення та національними меншинами, в тому числі й панівними, червоною ниткою проходить теза про особність і самотність історичного розвитку українського етносу Правобережжя, зазначення, що його демократичні традиції виявились несумісними з соціальними порядками і монархічним державним ладом Російської імперії. У літературі акцентується, що їх варіації та формовияви обумовлювалися: з одного боку, об'єктивними реаліями перебування українського регіону спочатку в складі Речі Посполитої, а з кінця XVIII ст. – Російської імперії; з іншого боку – суб'єктивними чинниками, упередметненими у формі породжуваних політичними режимами ідеологій і суспільно-політичних процесів зазначених держав, господарських, соціальних, культурних, ментальних, психологічних особливостей як україн-

ців, так і поляків, росіян, євреїв та інших національних меншин.

Примітки:

- ¹ Грушевский А. С. М. А. Максимович (1804–1873): Из украинской историографии XIX в. / А. С. Грушевский. – СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1906. – 42 с.
- ² Максимович М. А. Собр. соч.: В 3-х т. / М. А. Максимович. – К. : Тип. М. П. Фрица, 1877. – Т. II. – С. 453-454.
- ³ Максимович М. А. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке / М. А. Максимович // Максимович М. А. Собр. соч.: В 3-х т. – К.: Тип. М. П. Фрица, 1877. – Т. I. – С. 275.
- ⁴ Грушевский А. С. Вказана праця. – С. 23.
- ⁵ Гоголь М. В. Страшна помста / М. В. Гоголь // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1563192.html>.
- ⁶ Феномен української культури: методологічні засади осмислення. Зб. наук. праць / Під. ред.: В. Шинкарук, Є. Бистрицький. – К.: Фенікс, 1996. – С. 99.
- ⁷ Костомаров Н. И. Последние годы Речи Посполитой / Николай Костомаров. – СПб.: Тип. Ф. С. Сущинского, 1870. – (2) 870, IV с.
- ⁸ Костомаров Н. Две русскія народности / Николай Костомаров // Основа. – СПб., 1861. – № 3. – С. 33-80 // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/634977/>; Костомаров Н. И. Две русские народности / Н. И. Костомаров // Основа. – 1861. – № 3. – С. 33-80.
- ⁹ Ковальов І. І. Т. Г. Шевченко – борець проти національного гноблення народів / В. І. Ковальов // Т. Г. Шевченко: постать на тлі століть: Міжвузівська наук.-практ. конф., 5 березня 2014 р.: [присвячена 200-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка: тези] / редкол.: О. І. Черевко [та ін.]; Харк. держ. ун-т харчування та торгівлі. – Х. : ХДУХТ, 2014. – С. 20.
- ¹⁰ Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2001 – Т. 1: Поезія 1837–1847 / Перед. слово І. М. Дзюби, М. Г. Жулинського. – С. 344.
- ¹¹ Шевченко Т. Повне зібрання творів: в 10 т. / Тарас Шевченко – К.: Видво АН УРСР, 1939. – Т. 1: Поезії. 1837–1847. – С. 254.
- ¹² Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин / Петро Голубенко. – Нью-Йорк – Париж – Торонто: Українське слово, 1987. – С. 45.
- ¹³ Кулиш П. Польская колонизация Юго-Западной Руси / П. Кулиш // Вестник Европы. – 1874. – № 3. – С. 5-35; Його ж. Польская колонизация Юго-Западной Руси / П. Кулиш // Вестник Европы. – 1874. – № 4. – С. 483-552.
- ¹⁴ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. / П. А. Кулиш. – М.: Товарищество «Общественная польза», 1877. – Т. 3. – 374 с.; Його ж. Польская колонизация юго-западной Руси // Вестник Европы. 1874. – Т. II; Його ж. Полякам об украинцах / П. Кулиш // Основа. – 1862. – лютий. – С. 67-86. Або №№ 80-83; Його ж. Отпаденіє Малороссіи отъ Польши / П. Кулиш // Чтеніявъ Императорскомъ Обществе Истории Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университете. – М., 1889. – Т. III. – 415 с.; Його ж. Падение шляхетского господства

в Украине обеих сторон Днепра. В XVII столетии / П. Кулиш // Вестник Юго-Западной и Западной России. – 1862–1863. – июль. – С. 30-49; август. – С. 4-74; сентябрь. – С. 136-157; октябрь. – С. 190-202; ноябрь. – С. 220-239; декабрь. – С. 261-277; январь. – С. 1-21.

¹⁵ Зіньківський Т. Національне питання в Росії. – Ч. 1 / Трохим Зіньківський // Електронний ресурс. – Режим доступу: http://zinkivsky.at.ua/publ/nacionalne_pitannja_v_rosiji/1-1-0-4.

¹⁶ Антонович В. Б. Акты об экономическом и юридическом отношениях крестьян в XVIII веке (1700–1799): Предисловие к II тому VI части Архива Юго-Западной России / В. Б. Антонович. – К.: Тип. И. и А. Давиденко, 1870. – С. 1-64; Його ж. Антонович В. Акты о происхождении шляхетських родов в Юго-Западной России (1442–1760 гг.) / В. Антонович // Архив Юго-Западной России. Ч. 4-я. – К.: Тип. Е. Федорова, 1867. – Т. 1. – 348 с.; Його ж. Антонович В. Исследования о городах Юго-Западной России: По актам 1432-1798 гг. (предисл.) / Под ред. В. Антоновича // Архив Юго-Западной России / В. Б. Антонович. – К., 1870. – Ч. V. – Т. 1. – С. 1-96; Його ж. Антонович В. Исследования о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700–1798 / В. Антонович // Предисловие к II тому VI части Архива Юго-Западной России. – К.: Тип. И. и А. Давиденко, 1870 – 64 с.; Його ж. Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – Т. 1 / В. Б. Антонович. – К.: Тип. Е. Я. Федорова, 1885. – 351 с.; Його ж. Антонович В. Б. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России по актам (1650–1798) / В. Б. Антонович. – К.: Изд-во «Универ. типография», 1871. – 99 с.; Його ж. Антонович В. Б. О содержании актов об околичной шляхте / В. Б. Антонович // Архив Юго-Западной России. – К., 1867. – Ч. IV. – Т. 1. – С. 1-64.

¹⁷ Франко І. Галицьке українофільство / Іван Франко // Франко І. Збір. творів: у 50 т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 46. – Кн. I: Історичні праці. – С. 446.

¹⁸ Драгоманов М. П. Вибране... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні / М. П. Драгоманов. – К.: Либідь, 1991. – С. 559, 574.

¹⁹ Драгоманов М. П. Евреи и поляки в юго-западном крае / М. П. Драгоманов. – Б. м., 1875. – 179 с.; Його ж. Евреи и поляки в Юго-Западном крае: по новым материалам для Юго-Западного края / М. П. Драгоманов // Вестник Европы. – 1875. – Т. 4, кн. 7, июль. – С. 133-179; Зіньківський Т. Національне питання в Росії. – Ч. 1 / Трохим Зіньківський // Електронний ресурс. – Режим доступу: http://zinkivsky.at.ua/publ/nacionalne_pitannja_v_rosiji/1-1-0-4.

²⁰ Драгоманов М. П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае: по новым материалам для Юго-Западного края / М. П. Драгоманов // Драгоманов М. Из наукової спадщини / М. Драгоманов; редкол.: В. П. Андрущенко, В. П. Бех, Г. І. Волінка, О. С. Падалка, В. Ф. Погребенник (відп. секретар, упоряд. та прим.). – К.: Знання України, 2010. – Кн. 1: Політологія. Культурологія. – С. 267-324. 54; Його ж. Евреи и поляки в Юго-Западном крае: по новым материалам для Юго-Западного края / М. П. Драгоманов // Политические сочинения / под ред. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковского. – М.: Тип. И. Д. Сытина, 1908. – Т. 1: Центр

и окраины. – С. 217-267; Його ж. Драгоманов М. П. Еврейский вопрос на Украине / М. П. Драгоманов // Драгоманов М. Политические сочинения / под ред. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковского. – М.: Тип. И. Д. Сытина, 1908. – Т. 2. – С. 525-540.

²¹ Франко І. Одвертий лист до гал[ицької] української молодезі / І. Франко // Франко І. Збір. творів: у 50 т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 45. – С. 403.

²² Франко І. Галицьке українофільство... – С. 442-447.

²³ Грушевский М. О любви к отечеству и народной гордости / М. Грушевский // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. 38. – С. 116.

²⁴ Грушевский М. С. Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки / М. С. Грушевский. – СПб.: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1907. – С. 32.

Anatoliy Filunyk, Valeriy Kundelskiy. Inter-ethnic Relations in Right Bank Ukraine in the Late 18th – First Half of the 19th Century: the Analysis of Ukrainian Historiography 19th – Early 20th Century. In the article the author attempts to comprehend and describe the contribution of local researchers of the 19th – early 20th century based on modern methodological basis into the study of international relations in Right-Bank Ukraine since its accession to the Russian Empire in 1793–1795 to the middle of the 19th century. A great number of works of renowned scholars and thinkers as M. Gogol, M. Maksymovych, M. Kostomarov, T. Shevchenko, P. Kulish, T. Zinkivsky, V. Antonovych, M. Drahomanov, I. Franko, M. Hrushevsky are analyzed and singled out the issues that they had covered the mostly in their works. It is proved that due to their efforts national research issues in the Right Bank Ukraine had become systematical in the second half of the 19th century regardless of terms of incorporation policy of Russian autocracy. The investigation shows how their research studio during polemic with Polish and Russian scientists turned from unknown into predominantly Ukrainian centered. Much attention is paid to the disclosure the key factors and factors that predetermine aggravation of inter-ethnic contradictions in the region and the role of Russian government according indigenous people and national minorities.

It is emphasized that the scientific achievements of Ukrainian thinkers reflected the question of purposeful formation of multi-ethnic composition of the population, strengthening the relationship between indigenous inhabitants and different ethnic groups and authorities from the position determining influence of Russia and strained Russian-Polish-Ukrainian socio-political, socio-economic, spiritual and cultural rivalry for influence in the Ukrainian eternal space, which was the Right Bank of Ukraine. It's outlined that literature made clear reasoning of the preservation of privileged position of the Polish gentry and even strengthening of position Polish national minority for a long period of time. Having started exploring the issues of ethnic life in Ukraine in the 19th century, researchers are the first who raises difficult questions about the nature of international relations, which have started to disappear from the agenda of Ukrainian historiography.

Key words: domestic historiography, Ukrainian, national minorities, autocracy, national politics, international relations, Right Bank Ukraine, interethnic

contra-dictions.

Отримано: 14.09.2015 р.

УДК 94 (4-15) «1858/1859»:
[338/48-6:001/891] Фортинський

Сергій Лиман

**Ф. Я. ФОРТИНСЬКИЙ У ФРАНЦІЇ: З ІСТОРІЇ ЙОГО
ЗАРУБІЖНОЇ ПОДОРОЖІ 1874–1876 рр.**

Сергій Лиман. Ф. Я. Фортинський у Франції: з історії його зарубіжної подорожі 1874–1876 рр. Розглядається наукове відрядження доцента Київського університету Св. Володимира Ф. Я. Фортинського до Франції в контексті історії медієвістики та туризму. Підкреслюється, що ця подорож (1874–1876 рр.) була здійснена на етапі зародження вітчизняного наукового туризму. Воно сприяло становленню Ф. Я. Фортинського як вченого і широкого впровадження ним в навчальний процес практичних занять.

Ключові слова: Ф. Я. Фортинський, Франція, історія, Середні віки, туризм.

Сергей Лиман. Ф. Я. Фортинский во Франции: с истории его заграничного путешествия 1874–1876 рр. Рассматривается научная командировка доцента Киевского университета Св. Владимира Ф. Я. Фортинского во Францию в контексте истории медиевистики и туризма. Подчеркивается, что это путешествие (1874–1876 гг.) было осуществлено на этапе зарождения отечественного научного туризма. Оно способствовала становлению Ф. Я. Фортинского как учёного и широкому внедрению им в учебный процесс практических занятий.

Ключевые слова: Ф. Я. Фортинский, Франция, история, Средние века, туризм.

Історія вітчизняної науки й вітчизняного туризму в ХІХ ст. були тісно пов'язані одна з одною. Закордонні наукові відрядження з епохи Олександра ІІ стали, з одного боку, частиною системи підготовки кадрів молодих учених Російської імперії, а з іншого, перетворилися на особливий вид туризму – науковий туризм. Такі відрядження не тільки відкривали перед вітчизняним ученими нові можливості оволодіти методикою викладання і наукових досліджень в закордонних університетах, але й дозволяли побачити унікальні пам'ятки культури і мистецтва, що привертають в наш час мільйони туристів різних країн. При цьому особливе місце в маршрутах учених другої половини ХІХ ст. посідала Франція, якій зараз належить незаперечна першість в списку країн, найбільш популярних для туристів¹.

У 1874–1876 рр. в таке відрядження вирушив доцент (згодом професор) університету Св. Володимира в Києві Ф. Я. Фортинський. Йому судилося стати провідним медієвістом цього університету останньої чверті XIX ст. Наукові успіхи Ф. Я. Фортинського багато в чому були результатом його дворічної закордонної подорожі: знайомством з провідними вченими, відвідуванням їхніх занять, запозиченням передового досвіду викладання та наукових досліджень.

Внесок Ф. Я. Фортинського у вітчизняну медієвістику визнавався і в радянській², і в сучасній українській науці³. В історіографії розглядалися, як правило, праці Ф. Я. Фортинський з германістики⁴, слов'янознавства⁵, слов'янонімецьких відносин⁶. Окрема публікація Н. Г. Подалая присвячена основним віхам усієї творчості вченого⁷. Виклад історіософських поглядів Ф. Я. Фортинського став частиною узагальнюючих монографій С. П. Стельмаха⁸ і В. А. Потульницького⁹. Проте у науці немає окремої публікації, присвяченій аналізу закордонного наукового відрядження Ф. Я. Фортинського в 1874–1876 рр. Таким чином, мета статті – розглянути подорож Ф. Я. Фортинського до Франції в контексті історії медієвістики та туризму і з'ясувати значення цієї подорожі для подальшої науково-педагогічної діяльності вченого.

Федір Якович Фортинський народився в 1846 р. в с. Шост'ї, Касимівського повіту Рязанської губернії. Син священика, він навчався в Рязанському духовному училищі та Рязанській духовній семінарії, проте надалі по стопах батька не пішов. Майбутній вчений пов'язав свою долю з історико-філологічним факультетом Санкт-Петербурзького університету, який закінчив у 1869 році. Учень знаменитих вітчизняних дослідників І. І. Срезневського, В. І. Ламанського, В. В. Бауера, В. Г. Васильєвського, він отримав срібну медаль за студентське твір «Про значення слова «діми» у візантійського історика VI ст. Прокопія» і був залишений в університеті на кафедрі загальної історії. У 1869–1872 рр. Ф. Я. Фортинський - університетський стипендіат для приготування до професорського звання і водночас викладач історії та російської мови в Санкт-Петербурзькому піхотному юнкерському училищі. За ці три роки копіткою роботи він написав і захистив магістерську дисертацію «Тітмар Мерзебурзький та його хроніка» (1872)¹⁰.

24 травня 1872 р. історико-філологічний факультет університету Св. Володимира в Києві на своєму засіданні одноголосно проголосував за обрання магістра Ф. Я. Фортинського доцентом кафедри загальної історії¹¹. Через тиждень аналогічне рішення дев'ятнадцятьма голосами проти двох прийняла і університетський Рада¹². З цього часу рівно на 30 років, до самої його смерті в 1902 р. науково-педагогічна діяльність Ф. Я. Фортинського буде пов'язана виключно з університетом Св. Володимира.

Як медієвіст Ф. Я. Фортинський викладав в університеті історію Середніх віків. Проте його подальше професійне й кадрове зростання як вченого і викладача цього курсу багато в чому залежало від можливості здійснити наукове відрядження. Заборонені ще Миколою II у зв'язку з європейськими революціями 1848–1849 рр., вони були відновлені в 1855 р. Олександром II¹³. Згідно міністер-

ських правил, такі відрядження зазвичай тривали два роки і здійснювалися за державний рахунок. За рішенням міністра, Ф. Я. Фортинський отримував додаткову, «з коштів міністерства народної освіти суму (400 руб. на рік)», що становило з його доцентським грошовим окладом 1600 рублів на рік¹⁴. Рада університету проголосував за це рішення майже одногосно¹⁵.

Перед початком дворічного відрядження, яке починалася з 16 січня 1874 р., Ф. Я. Фортинський отримав інструкцію з чотирьох пунктів;

«1). п. Фортинський відряджається в Німеччину, Францію, Італію та інші держави Західної Європи для ознайомлення зі способами викладання загальної історії в закордонних університетах та історичних семінаріях.

2). З університетів п. Фортинський повинен переважно відвідати Берлінський, Лейпцизький, Геттінгенський та *école des chartes* в Парижі.

3). Відвідуючи університети, п. Фортинський повинен звернути увагу на допоміжні вчені установи, особливо на музеї стародавності.

4). Звіти про своїх заняттях п. Фортинський зобов'язаний представляти в Міністерство народної освіти в зазначені ним терміни»¹⁶.

Одним з таких звітів Ф. Я. Фортинського стала публікація «Історичні заняття в *École des chartes* і в *École des hautes études* в Парижі». Ф. Я. Фортинський залишався в першу чергу германістом і фахівцем зі слов'яно-німецьких відносин, проте він високо цінував науково-педагогічні здобутки французьких професорів. Він вважав, наприклад, що у відомій паризькій Школі хартій, «справа поставлена набагато раціональніше і систематичніше, ніж в історичних семінаріях при Геттінгенському університеті»¹⁷. Діяльність Школи хартій, відкритої в 1822 р. за розпорядженням міністра народної освіти Франції, відомого дослідника європейського Середньовіччя Ф. Гізо, була невіддільна від успіхів французької медієвістики. Це було пов'язано як з особливостями викладання в ній навчальних дисциплін, так і з науковими інтересами викладачів.

Мета Школи хартій, як вірно розумів її сам Ф. Я. Фортинський, – «приготувати вчених бібліотекарів та архівістів, які не були б простими хранителями доручених ним скарбів, але вміли б або самі користуватися ними для науки, або, принаймні, привести їх в таке положення, щоб кожен учений дослідник міг легко знайти все те, над чим він має намір працювати»¹⁸. При цьому «найдорогоцінніший матеріал в цьому випадку представляють всякого роду писемні пам'ятки: грамоти, акти, рукописи всіляких творів»¹⁹.

Ф. Я. Фортинський у своєму звіті докладно охарактеризував особливості навчального процесу в Школі хартій. Навчання продовжувалося тут три роки, а багато дисциплін так чи інакше були пов'язані зі спеціальністю самого Ф. Я. Фортинського – історією Середніх віків. Так, наприклад, палеографію на першому курсі викладав Леон Готьє, фахівець зі середньовічного французького епосу, відомий своїм виданням «Пісні про Роланда»²⁰.

Якщо в університетах Російської імперії чи не єдиною формою проведення занять з історії Середніх віків до середини 1870-х рр. залишалася лекція²¹, то «суто практичний» курс Л. Готьє відразу привернув увагу Ф. Я. Фортинського.

«Він прямо дав в руки студентів знімки з грамот XI століття, ... і змусив їх читати під своїм керівництвом», після чого приступав зі студентами до їх аналізу²². Згодом Л. Готьє додавав до грамот латинською мовою грамоти давньофранцузькою і провансальською мовами й знімки з рукописів середньовічних поетичних і прозових творів»²³. Така ефективна організація навчального процесу, як зазначав Ф. Я. Фортинський, дозволяла студентам протягом всього одного навчального року навчитися читати середньовічні джерела до XVI століття включно²⁴. Проте відзначаючи сильні сторони методу Л. Готьє, київський вчений вказував і на недоліки його викладання. За його словами, Л. Готьє на своїх заняттях «давав і відзначав факти, не піклуючись ні про їх походження, ні про зв'язок, ні про значення в ряді інших. Перераховуючи, наприклад, з приводу слова *servicia*, різні форми панщини, він і не думав зупинитися на питанні про походження кріпосних відносин в їх поступової видозміні в середні віки. Він стосувався лише тих сторін середньовічного побуту, на які натрапляв випадково»²⁵.

Привести в певну систему і «поповнити масу філологічних фактів, що накопичилися у них при читанні грамот Л. Готьє» студенти, за словами Ф. Я. Фортинського, могли на заняттях з історії романських діалектів. Ці заняття проводив відомий фахівець, автор праць, присвячених пам'яткам середньовічної літератури П. Мейер. На заняттях з історії романських діалектів П. Мейер вивчав зі студентами знімки з джерел, написаних народною мовою²⁶.

Важливе місце в системі підготовки фахівців у Школі хартій відводилося курсу дипломатики. В університетах Російської імперії, зокрема, в Харківському, цей курс читався в першій третині XIX ст.²⁷. Проте до початку науково-педагогічної діяльності Ф. Я. Фортинського в університетах Києва, Харкова, Одеси дипломатики вже не викладалася. У Школі хартій цей курс читав Малатрі, автор робіт, присвячених джерелам з історії папства і хрестових походів. Як медієвіст Ф. Я. Фортинський особливо виділяв, що в курсі Малатрі перераховувалися в систематичному порядку «всі види обережності», які вживалися в Середні віки проти підробки документів²⁸.

Відомим французьким медієвістом був і викладач історії політичних і адміністративних установ Е. Бутарік. Автор робіт про Філіпа IV Красивого, військової організації в Середні віки і видавець актів парламенту 1254–1299 рр., він розглядав на заняттях зі студентами декілька джерел. Серед них – «Капітулярій про маєтки», заповіт Філіпа II Августа, один із судових ордонансів Людовика IX Святого. Іноді на своїх заняття Е. Бутарік приносив видання грамот і змушував студентів після прочитання визначити, до якої категорії адміністративних або судових актів вони належать. Проте, на думку Ф. Я. Фортинського, «в подібних читаннях грамот не було певної системи», внаслідок чого вони іноді здавалися йому зайвими²⁹.

Якщо предмети перших двох курсів Ф. Я. Фортинський зараховував до категорії «практичних», то предмети третього курсу – історія права в Середні віки та археологія – відрізнялися «суто теоретичним характером»³⁰. При цьому, наприклад, Ж. Тардіф читав, за словами Ф. Я. Фортинського, замість істо-

рії середньовічного права «історію середньовічної судової процедури» і «порівняно мало говорив про процедуру часу Меровінгів і Каролінгів»³¹.

Директором Школи хартій і лектором курсу археології в середині 1870-х рр. був відомий медієвіст Ж. Кішера, автор кількох монографій, присвячених Жанні д'Арк³². «Кішера, – зазначав Ф. Я. Фортинський, – чи не єдиний відомий мені французький професор, який не любить даремно витратити слова, з його лекції фрази не викинеш»³³. Французька професура традиційно звертала на себе увагу вітчизняних мандрівників приголомшливими ораторськими здібностями при відсутності глибини викладу, властивої, наприклад, німецьким професорам. На думку Ф. Я. Фортинського, «весь курс Кішера хилився до того, щоб вказати студентам, яким чином можна визначити давнину того або іншого речового пам'ятника»³⁴.

Високий рівень викладачів Школи хартій і особливості навчального процесу зумовили фундаментальну професійну підготовку її студентів. У них було достатньо часу на самостійну роботу після п'яти лекцій на тиждень на перших двох курсах і чотирьох на третьому. Для них був відкритий вільний доступ в усі архіви, музеї, бібліотеки Франції і, за висловом Ф. Я. Фортинського, ці студенти стають «кращими представниками сучасної французької історичної літератури»³⁵.

Незважаючи на високу оцінку рівня викладання в Школі хартій Ф. Я. Фортинський висловив й низку критичних зауважень. Бібліотека Школи хартій хоча і містила в собі «всі найважливіші збірки середньовічних пам'яток», але була бідна сучасною науковою літературою³⁶. «Дуже великими» пробілами Школи хартій, Ф. Я. Фортинський вважав, зокрема, те, що «серед предметів, що читаються в ній, не вистачає двох: історіографії середніх віків та середньовічної літератури»³⁷.

Іншим відомим навчальним закладом Франції, в якому готували кадри вчених-медієвістів, була Практична Школа вищих досліджень. Відкрита в 1868 р. вона займала кілька приміщень Сорбонни і, в цілому, будувалася на тих же принципах, що і Школа анналів – основою навчання оголошувалися практичні заняття. На ці вечірні заняття приходили студенти різних навчальних закладів, оскільки в Школі вищих досліджень не було студентів, що навчалися тільки в ній одній. Така організація викликала подив Ф. Я. Фортинський. Він навіть називав Практичну Школу «предивною установою», але в той же час визнавав, що вона частково заповнювала прогалини Школи хартій³⁸.

Під час свого відрядження Ф. Я. Фортинський відвідував у Школі вищих досліджень курси молодих медієвістів Г. Моно та А. Жірі, які згодом отримали європейську популярність. Автор праць з історії Меровінгів, Г. Моно робив на заняттях огляд джерел з історії Франції до XIII ст. й джерел з історії Третього хрестового походу. Учень відомого німецького джерелознавця Г. Вайца, Г. Моно проводив заняття за методикою свого вчителя. Так, за словами Ф. Я. Фортинського, на заняттях, присвячених джерелам з історії Третього хрестового походу, Г. Моно «відділив критику джерел від критики фактів і почав з першої»³⁹.

Інший медієвіст, вихованець Школи хартій, А. Жірі вивчав зі студентами історію виникнення комун на Півночі Франції. Спостерігаючи за його методикою викладанням, Ф. Я. Фортинський висловив думку про те, що «в самій критиці документів, фактів, видно одного з найталановитіших майбутніх представників французької історичної науки»⁴⁰. Прозорливі зауваження київського вченого збулися: А. Жірі став одним з найбільш видних медієвістів Франції останньої чверті XIX ст.⁴¹.

Досвід французьких вчених був використаний Ф. Я. Фортинським. Відразу після повернення з-за кордону, уже в 1876/1877 навчальному році, крім звичайних лекцій з історії Середніх віків київський вчений ввів до навчального процесу практичні заняття – «Огляд джерел історії середніх віків»⁴². Практичні заняття з історії Середньовіччя він проводив протягом всіх наступних років служби⁴³.

Після повернення з закордонного відрядження прискорилося професійне зростання Ф. Я. Фортинського. У 1877 р він захистив докторську дисертацію «Приморські вендські міста та їх вплив на утворення Ганзейського союзу до 1370 р.». Цей захист дозволила йому стати екстраординарним, а в 1878 р – ординарним професором кафедри загальної історії. У 1877–1887 рр. Ф. Я. Фортинський – секретар, в 1887–1890 рр. – декан історико-філологічного факультету, а в 1890–1902 рр. – ректор Університету Св. Володимира. Одночасно з цим в 1878–1888 рр. він був професором Київських вищих жіночих курсів⁴⁴.

Таким чином, відвідування Ф. Я. Фортинським Франції під час закордонного відрядження 1874–1876 рр. відіграло помітну роль у його становленні як викладача й вченого. Ця подорож здійснилася на етапі зародження вітчизняного наукового туризму, а звіт про неї є цінним джерелом для вивчення цього процесу. Ф. Я. Фортинський отримав досвід викладання різних дисциплін у провідних вищих навчальних закладах країни – в Школі хартій та Практичній школі вищих досліджень. Ці заняття здійснювали відомі французькі медієвісти – Ж. Кішера, Л. Готьє, Е. Бутарік, Ж. Тардіф, Г. Моно, А. Жірі. Французькі вчені мали істотний вплив на всю подальшу науково-педагогічну діяльність Ф. Я. Фортинського, якому судилося стати одним з найбільш помітних вітчизняних медієвістів останньої чверті XIX ст.

Примітки:

¹ Бойко О. В. Особливості формування та реалізації туристичної політики держави: міжнародний, національний, регіональний досвід / О. Бойко, І. Волкова, Г. Гапоненко та ін. За редакцією А. Ю. Парфіненка. – Х.: ХНУ, 2013. – С. 18.

² Бузескул В. П. Всеобщая история и её представители в России в XIX – начале XX вв. / В. П. Бузескул. – Л., 1929. – Ч. 1. – С. 115-117; Маркіна В. О. Розвиток медієвістики [в Київському університеті в 1834–1984 рр.] / В. О. Маркіна, Т. П. Брянцева, О. П. Крижанівський // Вісник Київського університету. – Сер.: Історія. – 1984. – Вип. 26. – С. 88.

³ Історичний факультет Київського національного університету (1834–2004) / Під ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. – К., 2004. – С. 157.

⁴ Гутнова Е. В. Историография истории средних веков / Е. В. Гутнова. – М., 1985. – С. 306-307; Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.) / С. И. Лиман. – Х., 2009. – 243-247.

⁵ Копилов С. А. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.) / С. А. Копилов. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 193-196, 211, 336, 344-345; Славяноведение в дореволюционной России. Изучение южных и западных славян. – М., 1988. – С. 232.

⁶ Рудь М. О. Професор Університету св. Володимира Ф. Я. Фортинський (1846–1902) і його праці з історії слов'яно-німецьких відносин у середні віки / М. О. Рудь // Вісник Київського університету. – Сер.: Історія. – 1998. – Вип. 38. – С. 18-24.

⁷ Подаляк Н. Науково-викладацька діяльність київського медієвіста Федора Яковича Фортинського / Н. Подаляк // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – 2002. – Вип. 15. – №1. – С. 55-57.

⁸ Стельмах С. П. Історична думка в Україні XIX – початку XX ст. / С. П. Стельмах. – К., 1997. – С. 81, 91.

⁹ Потульніцький В. А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX ст. / В. А. Потульніцький – К., 2002. – С. 282, 285, 286.

¹⁰ Биографический словарь профессоров и преподавателей университета св. Владимира (1834–1884). – К., 1884. – С. 677; Вязигин А. С. Ф. Я. Фортинский / А. С. Вязигин. – Х., 1903. – С. 3; Подаляк Н. Науково-викладацька діяльність київського медієвіста Федора Яковича Фортинського. – С. 55; Формулярный список Ф. Я. Фортинского. – Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 4822. – Арк. 80 зв.-82.

¹¹ Протоколы заседаний Совета императорского Университета Св. Владимира 24 мая 1872 года г. // Университетские известия. – 1872. – № 8. – Отдел. 1. – С. 24.

¹² Протоколы заседаний Совета императорского Университета Св. Владимира 31 мая 1872 года г. // Там само. – 1872. – № 8. – Отдел. 1. – С. 29.

¹³ Сборник распоряжений по министерству народного просвещения. – СПб., 1866. – Т. 2. – С. 994; Эймонтова Р. Г. Русские университеты на грани двух эпох. От России крепостной к России капиталистической / Р. Г. Эймонтова. – М.: Наука, 1985. – С. 46, 107.

¹⁴ Протоколы заседаний Совета императорского Университета Св. Владимира 18 января и 1 февраля 1874 г. // Университетские известия. – 1874. – № 3. – С. 5.

¹⁵ Там само. – С. 41.

¹⁶ Там само. – С. 34.

- ¹⁷ Фортинский Ф. Я. Исторические занятия в École des chartes и в École des hautes études в Париже / Ф. Я. Фортинский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1876. – №1. – Современная летопись. – С. 1.
- ¹⁸ Там само. – С. 3.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Там само. – С. 4.
- ²¹ Наприклад, професор Харківського університету В. К. Надлер після декількох літ читання лекцій з історії Середніх віків провів в 1872–1873 н.р. практичні заняття. Див.: Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1872–73 уч.г. – Х., 1872. – С. 5.
- ²² Фортинский Ф.Я. Названа праця. – С. 4-5.
- ²³ Там само. – С. 6.
- ²⁴ Там само. – С. 7.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Там само. – С. 9.
- ²⁷ Див.: Паулович К. П. Конспект, или краткое обозрение дипломатики вообще / К. П. Паулович. – Х., 1829.
- ²⁸ Фортинский Ф.Я. Названа праця. – С. 9.
- ²⁹ Там само. – С. 11.
- ³⁰ Там само. – С. 12.
- ³¹ Там само.
- ³² Див.: Гутнова Е. В. Историография истории средних веков. – С. 159.
- ³³ Фортинский Ф.Я. Названа праця. – С. 13.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Там само. – С. 15.
- ³⁶ Там само. – С. 14.
- ³⁷ Там само. – С. 15.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Там само. – С. 16.
- ⁴⁰ Там само. – С. 17.
- ⁴¹ Гутнова Е. Названа праця. – С. 170.
- ⁴² Обзорение преподавания в Университете Святого Владимира во втором полугодии 1876–1877 учебного года // Университетские известия. – 1876. – №12. – Часть 1. Официальная. – С. 94.
- ⁴³ Лиман С. І. Медієвістика в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. (1880–1917): дис...канд. іст. наук. / С. І. Лиман. – Х., 1993. – С. 227.
- ⁴⁴ Формулярный список Ф. Я. Фортинского. – ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 4822. – Арк. 86-98; Лиман С. І. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). – С. 588-589.

Sergiy Lyman. F. Y. Fortynskiy in France: from the history of his foreign travel 1874–1876. We consider the scientific mission of associate professor of Kiev University

St. Vladimir F. Y. Fortynskiy to France in the context of the history of medieval studies and tourism. It is emphasized that the trip (1874–1876) was made on the stage of the birth of national scientific tourism. It contributed to the establishment of F. Y. Fortynskiy as a scientist and his wide implementation of workshops to the educational process

Key words: F. Y. Fortynskiy, France, History, Middle Ages, tourism.

Отримано: 17.10.2015 р.

УДК 070(09)(477.82)«XVIII-XIX»

Ірина Мілясевич

ЛІТЕРАТУРНІ ТА САТИРИЧНІ ЖУРНАЛИ ВОЛИНІ ПЕРІОДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Ірина Мілясевич. Літературні та сатиричні журнали Волині періоду Російської імперії. Висвітлюється історія літературних та сатиричних періодичних видань Волині початку ХХ століття, аналізуються їх функціональні особливості, тематичний діапазон публікацій, редакторський склад, видавничі характеристики, процеси та фактори, що визначали закономірності розвитку.

Стаття написана на основі суцільного перегляду повних комплектів волинських періодичних видань, використання архівних документів та раритетних джерел.

Ключові слова: періодичні видання, Волинь, літературні та сатиричні журнали, історія, краєзнавство.

Ірина Мілясевич. Литературные и сатирические журналы Волини периода Российской империи. Изложена история литературных и сатирических периодических изданий Волини начала ХХ века, в частности литературно-научного журнала «Возрождение» (Кременец, 1906–1908), сатирической газеты «Кривое зеркало» (Ривне, 1910), журнала «Кременецкая искра» (Кременец, 1910–1914). Анализируются их функциональные особенности, тематический диапазон публикаций, редакторский состав, издательские характеристики, процессы и факторы, определяющие закономерности развития.

Статья написана на основе просмотра полных комплектов волинских периодических изданий, использования архивных документов и раритетных источников, из фондов библиотек и архивов не только Украины, но и России, в частности Российской национальной библиотеки, Библиотеки Российской АН и Российского государственного исторического архива.

Ключевые слова: периодические издания, Волинь, литературные и сатирические журналы, история, краеведение.

Місцеві періодичні видання попередніх століть є не тільки цінними краєзнавчим джерелом, але й свідченням культурного, освітнього та наукового рівня розвитку того чи іншого регіону України. Літературні та сатиричні журнали є свідченням інтелектуальних і літературних сил краю, мірилом рівня його культурного життя, а також унікальним явищем у публіцистичному, літературному та художньому аспектах.

Так склалось історично, що більшість вітчизняних періодичних видань XIX – поч. XX ст. не збереглись у бібліотеках, архівах і музеях України. Їх повні комплекти є тільки у книгосховищах Російської Федерації (РФ) і майже не доступні українським дослідникам. Не є винятком і преса Волині зазначеного періоду. «З кожною знищеною газетою втрачається певний слід історико-культурного життя нації», – писав відомий український вчений і бібліограф М. Сагарда. Радянський тоталітарний режим доклав чимало зусиль, щоб стерти ці історико-культурні сліди. Тому відтворення репертуару волинської преси різних історичних періодів, дослідження її історичних витоків та місця у суспільному житті краю є актуальною проблемою вітчизняного пресознавства, книгознавства, краєзнавства та історичної науки, а виявлення, вивчення та введення до наукового обігу інформації про місцеву періодику створює джерелознавче підґрунтя для цих наук.

Наукові публікації про літературні та сатиричні журнали Волині відсутні. Виняток становить лише історико-бібліографічне дослідження автора «Періодичні видання Волинської губернії XIX – початку XX століття»¹, в якому інформація про ці видання подається у загальному контексті аналізу жанрово-типологічних особливостей волинської періодики царського періоду.

Більш вдалою є бібліографічна розробка цих видань. Бібліографічні відомості про окремі літературні та сатиричні періодичні видання Волині XIX – початку XX століття представлені у ґрунтовних бібліографічних покажчиках російської преси М. Лісовського², групи співробітників РНБ³ та продубльовані у бібліографічних покажчиках М. Бойка з Канади⁴ та українських авторів Ю. Лашука, Г. Бухало, О. Ошуркевича⁵, де подані тільки бібліографічні описи видань без будь-якої текстової характеристики.

Підсумовуючи можна констатувати, що на сьогодні немає цілісного і комплексного наукового дослідження літературних та сатиричних періодичних видань Волині XIX – початку XX століття. Тому мета статті – відтворити історію створення та функціонування цих видань, проаналізувати структуру і змістову наповненість часописів, з'ясувати їх вплив на розвиток культурного життя Волині кінця XIX – початку XX століття.

Перегляд архівних документів із фондів Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург), Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), обласних архівів Рівненської, Волинської, Житомирської, Тернопільської, Хмельницької областей; фондів Національних бібліотек України та РФ, обласних наукових бібліотек західного регіону України; бібліографічних покажчиків української та російської преси дорадянського пері-

оду⁶ дав можливість встановити, що у Волинській губернії видавалося тільки два сатиричні періодичні видання – газета «Кривое зеркало» (Рівне) і журнал «Кременецкая искра» (Кременець) та один науково-літературний журнал «Возрождение» (Кременець). Суцільний перегляд *de visu* повних комплектів цих видань, які зберігаються тільки у Російській національній бібліотеці (м. Санкт-Петербург), та ознайомлення з поодинокими архівними документами дало можливість відтворити їх історію.

З березня 1906 р. до лютого 1908 р. у Кременці видавався літературно-науковий журнал «Возрождение». Його виникнення на периферії, а не у губернському місті Житомирі, свідчило про те, що на початку століття Кременець ще залишався визначним освітнім та культурним центром, не втратив остаточно негласного статусу Волинських Афін, мав грамотного, інтелігентного, мислячого читача.

Редактором часопису був Микола Ришковський – колезький радник, начальник Кременецької поштово-телеграфної контори. Він закінчив Одеську гімназію, був вільним слухачем Одеського університету. У Кременці проживав з 1902 р. У момент заснування журналу мав солідний вік – 68 років. Був людиною демократичних поглядів, відігравав значну роль у громадсько-політичному житті південно-західної Волині.

Редакція журналу була схвильована тими процесами, які відбуваються у розвитку науки і суспільного життя на початку ХХ століття: стрімка еволюція природничих наук, падіння моралі, ігнорування загальнолюдських цінностей, відхід від релігії та Церкви. Своїм журналом вона прагнула призупинити ці негативні явища: «Цель журнала заключается в обличении ложного направления научной мысли и общественных течений антирелигиозного, атеистического характера, лишаящих людей единственной прочной опоры в их жизненной деятельности, единственного светлого идеала, дающего определённую цель и значение этой деятельности и спасающего от отчаяния среди путаницы всё более осложняющихся взаимных отношений. Мы ставим своей задачей – дать подписчикам ряд научных и литературных произведений, в которых гармонически согласованы принципы закона естественной эволюции с истинами религиозного мирозерцания и проведена будет тесная связь между учением естественных наук и основами религии». У зв'язку з цим, у часописі, крім художніх творів, друкувалося багато цікавих матеріалів з природничих наук, психології, релігієзнавства, статей філософського спрямування, наприклад: «Веротерпимость и свобода религиозной пропаганды в связи с развитием христианской этики» (1906, кн. 7/8), «О свободе личности с точки зрения христианской этики» (1906, кн. 5) та ін.

Програма журналу: 1. Романи, повісті, оповідання і вірші як російських авторів, так і перекладні; 2. Статті з природознавства та психології, практична оцінка природничо-наукових теорій; 3. Статті та нариси про домашнє та шкільне виховання і освіту; 4. Нариси сучасного життя; 5. Бібліографія та покажчики книг для читання; 6. Відповіді і обмін думками з кореспондентами журналу; 7. Оголошення.

Журнал «Возрождение» відзначався цікавим змістом, демократичним

спрямуванням, аналітичним характером публікацій, за що неодноразово мав проблеми з цензурою та жандармським управлінням⁷. Він був дуже популярний і поширений не тільки на Волині. Передплата приймалась у Києві, Петербурзі, Москві, Одесі, в самих відомих книжкових магазинах – Вольфа в Петербурзі, Можаровського в Одесі та ін.

Перші номери журналу видавались окремими книгами обсягом від 69 до 203 с. З № 3/4 за 1907 р. обсяг номерів становив від 10 до 18 с. Журнал мав кольорову обкладинку й був частково ілюстрований. Видавався в типографіях Л. Шумського та Б. Горинштейна у м. Кременець.

До журналу планувалося видання великої кількості додатків – художніх та науково-природничих творів. Але автором виявлено було тільки два з них: «Записки Екатерины II, писанные ею самою» (з передмовою О. Герцена) та книга Карла Дю-Преля «Магия как естествознание: Опыт трансцендентальной психологии». Чи були інші додатки – не відомо. Сам журнал дуже погано зберігся. У фондосховищах України єдиний його номер за 1906 р. знаходиться у Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського (НБУВ). Повні комплекти часопису є тільки у Російській національній бібліотеці (РНБ) Санкт-Петербурга.

Перші сатиричні видання в Україні⁸ з'явилися тільки після проголошення царського Маніфесту 17 жовтня 1905 р. і затвердження «Временных правил о повременных изданиях»⁹. На Волині у першому десятиріччі ХХ століття побачило світ два сатиричних видання – газета «Кривое зеркало» і журнал «Кременецкая искра».

Сатирична газета «Кривое зеркало» була унікальним явищем в історії української журналістики. Її перший (і, напевне, останній) номер побачив світ у Рівному в 1910 р. у типографії З. Гассера. Газета мала підзаголовок «Полуночная, благотворительная, антиобщественная, не литературная газета: Весёлый орган прогрессивного внепартийного бального бессмыслия, выходящего из себя по всякому поводу и без всякого повода», що відразу налаштувало на веселий лад. Не можна не оцінити дотепність її авторів та редакторів. Ось, наприклад, як подаються дані про періодичність, номер та число: «...год неопределённый, месяц холодный, число чётное», «... выходит после дождика в четверг по примеру здешних «умных» и «больших» газет, с тем же количеством опечатков и прочих типографских недоразумений», «номер первый и последний».

За прикладом «больших» і «умных» газет «Кривое зеркало» інформувало про місцеві події суспільного та культурного (особливо театального) життя (звичайно в жартівливому тоні) і закінчувалось оголошеннями. Дозволю собі навести декілька з них: «Нужен укромный уголок для флирта», «Адрес записан в редакции вилами по воде», «Отдаются бесплатно полученные поцелуи» і т. п. Смільні публікації, добрий і делікатний гумор, відсутність сарказму, легкий стиль викладу матеріалу вказують, що видавцем і редактором газети були молоді й веселі люди.

Фривольний характер газети, напевне, був причиною її швидкого закриття. А, можливо, вона і була запланована, як одноразове видання, на що вказує

фраза «номер первый и последний». Лише по одному примірнику газети збереглося у Російській національній бібліотеці у Санкт-Петербурзі (цікаво, що вона знаходиться в загальному книжковому, а не газетному чи журнальному фонді, тому не зафіксована в жодному бібліографічному покажчику періодики цієї бібліотеки) та в Російській державній бібліотеці в Москві (згідно з даними, поданими у бібліографічному покажчику «Русские дореволюционные газеты в фондах ГБЛ»¹⁰). Дивно також, що газета не згадується в жодних архівних фондах: ні в матеріалах Головного управління у справах друку, ні у справах канцелярії Волинського губернатора. Виникають питання: хто видав свідоцтво на право видання, хто заборонив її вихід? Ось таке унікальне явище існує в історії волинської журналістики: газета без паспорта і свідоцтва про народження, долею випадку схована в книжковому фонді від дослідників преси. Проте переконливо свідчить, що наші земляки століття тому вмели дотепно жартувати і цінувати гумор.

Одночасно з газетою «Кривое зеркало» на Волині виник сатиричний щомісячний журнал «Кременецкая искра», який видавався у Кременці в 1910–1914 рр. Перший його номер був виданий у типографії Л. Шумського, а всі інші – літографічним способом у домашній літерографії К. Деденко.

Редактором журналу був вчитель Кременецького однокласного міського училища ім. М. В. Гоголя Кирило Карпович Деденко. Мета видання – «... влиять на нравственность необразованной части населения»¹¹. Журнал мав проурядовий і дуже поміркований характер, у своїй критичній оцінці суспільного і приватного життя не переступав дозволеної межі. Цим, напевне, пояснюється досить тривалий, як для сатиричних часописів, термін його існування. У той час як більшість сатиричних періодичних видань імперії існувала не більше року¹².

Гортаючи сторінки журналу, важко знайти у ньому щось смішне чи дотепне. Крім того, матеріал викладався досить сухо і нецікаво. Не дуже активно читали цей журнал і сучасники. Редакції постійно бракувало передплатників. Тому К. Деденко неодноразово звертався до читачів з проханням підтримати часопис: «Господа! Так, или иначе, а ведь исчезнем с лица земли! Погибнет и память о нашем теперешнем существовании!! А поэтому давайте поддержим «Искру». Авось какой-либо след оставим после своего прозябания на земле» (№6 за 1911 р., с. 8), або «Публика, поддержи «Искру»! Не то сверкнёт и погаснет» (1910, №1). Попри ці заклики «сатирична іскра» згасала з кожним номером.

Проте були й інші причини, несприятливі для існування часопису. Незадоволений таким починанням учителя був директор народних училищ Волинської губернії, який заявив: «... деятельность народного учителя в начальной школе, если он добросовестно исполняет свои обязанности, не совместима с деятельностью редактора-издателя политического сатирического листка»¹³. Крім того, власники кременецьких та почаївських друкарень часто не поділяли позицію К. Деденко. Ось як про це повідомляв сам редактор у листі до інспектора Київського учбового округу від 20 грудня 1910 р.: «... я оказываюсь со связанными руками и ногами, к тому же с заткнутым ртом: типографии почти

все в руках противника, капітала на оборудованіе своеѣ и на независимое поведеіне в действіях нет...»¹⁴. Усе це, врешті, й спричинило закриття журналу на №13 за 1914 р.

Як бачимо, перші сатиричні періодичні видання Волині дуже відрізнялись одне від одного: газета «Кривое зеркало» відзначалась оригінальністю подачі матеріалу, дотепністю та фривольністю думки, нестандартністю редакторських рішень, а журнал «Кременецкая искра» постійно робив спроби не переступити дозволеної межі у своїй критичній оцінці, дбав про збереження моральних засад та дотримувався принципу «как бы чего не вышло». Але ці відмінності не перешкоджають їм посісти гідне місце в історії української журналістики.

Історико-функціональний аналіз літературних та сатиричних видань Волині початку ХХ століття у сукупності з вивченням проблемно-тематичних аспектів преси дають підстави стверджувати: по-перше, у губернії не вистачало літературних сил для створення таких літературних та сатиричних часописів, які могли б змагатися зі столичною пресою, тому освічена волинська публіка віддавала їй перевагу, а місцеві видання банкрутували; по-друге, багато волинських громадсько-політичних періодичних видань мали літературні відділи, у яких друкувалися художні твори, літературознавча інформація, фейлетони та інші жанри сатиричної літератури¹⁵, крім того з провідними місцевими газетами співпрацювали видатні українські письменники, що забезпечувало їх високу конкурентоспроможність; по-третє, цензурні утиски були більш потужними у губернському місті, тому такі специфічні жанри періодики започатковувались у більш віддалених від губернської жандармерії місцях.

Ці фактори дають підставу визначити такі формальні характеристики волинської літературної та сатиричної преси: видавалася незначна кількість цих видань, для них характерна нетривалість існування, всі часописи видавалися на периферії, а не в губернському місті.

Тому можна констатувати, що місцеві літературні та сатиричні часописи мали незначний вплив на розвиток культурного життя Волині печатку ХХ століття, проте їх можна вважати яскравою сторінкою в історії вітчизняної журналістики.

Примітки:

¹ Мілясевич І. В. Періодичні видання Волинської губернії ХІХ – початку ХХ століття: історико-бібліографічне дослідження / І. В. Мілясевич; НАН України; Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, Наук.-дослід. центр періодики. – Львів, 2004. – 376 с.

² Лисовский Н. М. Библиография русской периодической печати, 1703–1900 гг. (Материалы к истории русской журналистики) / Н. М. Лисовский. – Петроград, 1915. – [8], ХVІ, 1068 с.

³ Библиография периодических изданий России, 1901–1916 : в 4 т. / сост. Л. Н. Беляева, М. К. Зиновьева, М. М. Никифоров – Ленинград, 1958–1961.

⁴ Бойко М. Бібліографія періодики Волині / М. Бойко. – Блюментон: Во-

лин. видав. фонд, 1982. – 156 с.

⁵ Періодичні видання Волині, Полісся, Підляшшя та Холмщини (1836–1944): бібліогр. покаж. / укл. Ю. Лащук, Г. Бухало, О. Ошуркевич. – Львів, 1994. – 52 с.

⁶ Лисовский Н. М. Названа праця.

⁷ Библиография периодических изданий России, 1901–1916: в 4 т.; Бойко М. Названа праця; Русская периодическая печать (1895 – окт. 1917): справочник. – Москва: Госполитиздат, 1957. – 351 с.; Русские дореволюционные газеты в фондах Библиотеки АН СССР. 1703–1916: алфавит. каталог. Кн. 1-2 / сост. С. А. Кузьмин, Г. Н. Яковлев. – Ленинград: БАН, 1984; Русские дореволюционные газеты в фондах Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина: алфавит. каталог. Ч. 1-5. – Москва, 1986 та ін.

⁸ Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербург (далі – РДІА). – Ф. 776, оп. 16, ч. 1, спр. 249. – С. 4-10: Скарга редактора журналу «Возрождение» Ришковського, його прохання звільнити журнал від попередньої цензури та відповідь Головного управління у справах друку на цю скаргу; Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі – ЦДІАУК). – Ф. 1335, оп. 1, спр. 741. – С. 204-211, 215-216.: Листування начальника Волинського губернського жандармського управління з волинським губернатором про видання у м. Кременець газети «Возрождение» і з'ясування політичних переконань редактора М. І. Ришковського та видавця О. І. Корнілова (25 березня – 16 квітня 1907 р.).

⁹ Махонина С. Я. История русской журналистики начала XX века: учеб. пособие / С. Я. Махонина. – Москва: Флинта; Наука, 2002. – 240 с.; Русская сатирическая периодика 1905–1907 гг.: свод. каталог. – Москва, 1980. – 136 с.

¹⁰ О временных правилах о повременных изданиях: Именной высочайший указ № 1879 от 26 ноября 1905 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате, 1905. Отдел первый, второе полугодие. – Санкт-Петербург: Сенат. тип., 1905. – С. 3062-3068.

¹¹ Русские дореволюционные газеты в фондах Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина, № 1644.

¹² ЦДІАУК. – Ф. 707, оп. 229, спр. 1265. – С. 163-168, 174-175: Листування Директора народних училищ Волинської губернії і попечителя Київського навчального округу про дозвіл учителю Кременецького училища К. К. Деденко видавати журнал «Кременецкая искра» (20 грудня 1910 р. – 5 квітня 1911 р.). – С. 165.

¹³ Русская сатирическая периодика 1905–1907 гг.: свод. каталог. – Москва, 1980. – 136 с.

¹⁴ ЦДІАУК. – Ф. 707, оп. 229, спр. 1265. – С. 163-168, 174-175: Листування Директора народних училищ Волинської губернії і попечителя Київського навчального округу про дозвіл учителю Кременецького училища К. К. Деденко видавати журнал «Кременецкая искра» (20 грудня 1910 р. – 5 квітня 1911 р.). – С. 174

¹⁵ Там само – С. 163

¹⁶ Мілясевич І. В. Періодичні видання Волинської губернії XIX – початку XX століття: історико-бібліографічне дослідження. – Р., 2010. – С. 35-53.

Iryna Milyasevych. Volyn` literary and satirical journals of the period Russian empire. The history of Volyn` literary and satirical periodicals in the early twentieth century is highlighted. Journals and newspapers «Vozrozhdenie» (Kremenets, 1906–1908), «Krivoe zerkalo» (Rivne, 1910), «Kremenetskaja iskra» (Kremenets, 1910–1914) are analyzed. The periodicals are characterized by their functional peculiarities, thematic range of publications, editorial staff, publishing firm and other feature.

Article is written on the basis of a complete sets of Volyn periodicals solid view, the use of rare archival documents and sources that are stored in the collections of major libraries and archives not only in Ukraine but also in Russia, including the Russian National Library, the Library of the Russian Academy of Sciences and the Russian State Historical Archive.

Key words: periodicals, Volyn, literary and satirical magazines, history, local history.

Отримано: 17.09.2015 р.

УДК 94: 328.12(470+571) «1906/1917»: А. Глушковецький, В. Чернов
342.534 (477.43/.44): 004.775

ІНФОРМАЦІЙНИЙ РЕСУРС ПРО ВИБОРЩИКІВ ТА ДЕПУТАТІВ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ВІД ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ¹

Анатолій Глушковецький, Вадим Чернов. Інформаційний ресурс про виборщиків та депутатів Державної думи Російської імперії від Подільської губернії. У статті охарактеризовано процес створення, функціональні особливості та основні напрямки практичного використання інформаційного інтернет-ресурсу «Депутати Державної думи Російської імперії від Подільської губернії (1906–1917)». Відзначається, що ресурс був розроблений на базі платформи YII Framework, статистичну інформацію розміщено у вигляді таблиць та діаграм побудованих за допомогою javascript-бібліотеки ChartJS.

На основі виявлених архівних джерел та використання сучасних інформаційних технологій досліджено склад виборщиків та депутатів від Подільської

¹ Інформаційний ресурс був розроблений у рамках спільного проекту авторів статті з кандидатом технічних наук, доцентом кафедри інформатики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка О. В. Слободянюком та студентом 5 курсу спеціальності «Інформатика» Є. О. Яковчуком.

губернії у Державній думі Російської імперії усіх чотирьох скликань. Зокрема проаналізовано персональний та національний склад, вік, соціальний стан, освітній рівень, віросповідання, політичні погляди представників депутатського корпусу губернії.

Ключові слова: інформаційний ресурс, вибори, Державна дума, депутати, виборщики, Подільська губернія.

Анатолій Глушковецкий, Вадим Чернов. Информационный ресурс о выборах и депутатах Государственной думы Российской империи от Подольской губернии. В статье охарактеризован процесс создания, функциональные особенности и основные направления практического использования информационного интернет-ресурса «Депутаты Государственной думы Российской империи от Подольской губернии (1906–1917)». Отмечается, что ресурс был разработан на базе платформы Yii Framework, статистическая информация размещена в виде таблиц и диаграмм, построенных с помощью javascript-библиотеки ChartJS.

На основе выявленных архивных источников и использования современных информационных технологий исследован состав выборщиков и депутатов от Подольской губернии в Государственной думе Российской империи всех четырех созывов. В частности, проанализированы персональный и национальный состав, возраст, социальное положение, образовательный уровень, вероисповедание, политические взгляды всех представителей депутатского корпуса и 681 выборщика (из 698) губернии. Полученные в результате исследования текстовые, иллюстративные, цифровые и процентные данные размещены на вышеупомянутом информационном ресурсе по адресу: <http://rosdum.kpni.edu.ua>.

Установлено, что наибольшее представительство выборщиков было из Балтского уезда (92, или 13,51%), наименьшие – Ушицкого (44, или 6,46%). Что касается национального состава, то во время выборов в Государственную думу выборщиком был избран 241 (35,38%) украинец, 219 (32,15%) россиянин, 94 (13,80%) поляк, 86 (12,62%) евреев и 3 (0,44%) молдаванина. Средний возраст всех выборщиков составил 43 года.

Отмечено, что от Подольской губернии было избрано 53 депутата. Из них 32 (60,37%) были крестьянами, 13 (24,52%) – дворянами, 8 (15,09%) – представителями православного духовенства. Подавляющее большинство депутатов от Подольской губернии составляли украинцы – 36 (67,92%), русскими были 15 (28,30%) депутатов, а поляки и молдаване провели в Думу по одному представителю. Высшее образование имели 12 (22,64%) депутатов, среднее – 10 (18,86%), начальное – 29 (54,71%), а 2 (3,77%) представители Подолья были неграмотными. Средний возраст депутатов-подолян был чуть выше 40 лет.

Ключевые слова: информационный ресурс, выборы, Государственная дума, депутаты, выборщики, Подольская губерния.

Одним із новітніх напрямків дослідження історії виборів до Державної

думи Російської імперії є створення інформаційних інтернет-ресурсів. Зокрема, чималий досвід у цій сфері накопичений співробітниками Лабораторії історичної та політичної інформатики Пермського державного національного дослідного університету. Їхніми зусиллями спроектовано інформаційні системи «Російські парламентарі початку ХХ століття»¹ (орієнтована на просопографічні дослідження депутатського корпусу) та «Стенографічні звіти Державної думи, 1906–1917»², що дало можливість широкому загалу отримати вільний доступ до одного із найважливіших джерел з історії Державної думи. Водночас аналізуючи склад виборщиків та депутатів Думи, дослідник змушений опрацьовувати значну кількість різноманітних документів, які розкривають їхній персональний склад, вік, національність, соціальний стан тощо. Відповідно пошук таких джерел та верифікація вміщеної у них інформації вимагає чимало часу і зусиль, сповільнює отримання узагальнених статистичних показників, які своєю чергою є підґрунтям для тих чи інших дослідницьких умовиводів.

Суттєво полегшити працю науковців покликані новітні інформаційні технології. Їх використання дає змогу пришвидшити підрахунок цифрових та відсоткових показників, спрощує порівняльний аналіз складу виборщиків та депутатів Державної думи різних скликань. Важливу роль в цьому процесі відіграє створення різних тематичних ресурсів з базами даних, які репрезентують отримані відомості та забезпечують швидкий пошук інформації. Такими можливостями наділений інформаційний ресурс «Депутати Державної думи Російської імперії від Подільської губернії (1906–1917)»³.

Склад виборщиків і депутатів від українських губерній Російської імперії неодноразово піддавався аналітико-інтелектуальному осмисленню у працях А. Л. Глушковецького⁴, О. О. Коники⁵, М. Ш. Киян⁶, В. І. Милька⁷, О. П. Реєнта⁸ та інших авторів. З-поміж наукової літератури, присвяченої інформаційним ресурсам з думської проблематики, відзначаємо індивідуальні роботи російських істориків Д. А. Гагаріної⁹ та І. К. Кірьянова¹⁰, а також спільні дослідження І. К. Кірьянова та С. І. Корнієнка¹¹, Д. А. Гагаріної, Н. Г. Горбачової та І. К. Кірьянова¹², І. К. Кірьянова, С. І. Корнієнка та І. В. Рябухіна¹³, С. І. Корнієнка, І. К. Кірьянова, І. В. Рябухіна та А. В. Сметаніна¹⁴.

Інформаційний ресурс «Депутати Державної думи Російської імперії від Подільської губернії (1906–1917)» був розроблений на базі платформи Yii Framework. Yii – це вискоєфективний, заснований на компонентній структурі PHP-фреймворк, що підходить для розробки великих веб-додатків. На інтернет-ресурсі розміщено інформацію про депутатів та виборщиків від Подільської губернії, яка зберігається у SQL базі даних¹⁵. Додатки інформаційної системи працюють на основі інтерфейсу web-браузера та забезпечують не лише введення даних, але й пошук та аналіз інформації шляхом запитів до бази даних за основними атрибутами джерела, його ключовими словами, структурними елементами тощо.

Для зручності вся інформація про виборщиків та депутатів розміщена у вигляді діаграм, які містять відсоткові значення тієї чи іншої категорії. Вони

були створені за допомогою javascript-бібліотеки ChartJS. Завдяки цьому можна отримати детальну інформацію про виборщиків та депутатів (вік, національність, соціальний стан, освіта, рід занять, політичні погляди тощо), причому як у загальногубернському масштабі, так і окремо по кожному повітові. Ці дані дозволяють проводити порівняльний аналіз складу виборщиків і депутатів Державної думи різних скликань та простежити його динаміку.

Використовуючи розроблений інформаційний ресурс, розглянемо детальніше склад виборщиків та депутатів від Подільської губернії.

Як відомо, на час виборів до Державної думи до складу губернії входило 12 повітів: Кам'янецький, Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Лeticівський, Літинський, Могилівський, Ольгопільський, Проскурівський, Ушицький та Ямпільський. У кожному повіті обирали виборщиків від чотирьох курій: землевласників, селян, міщан та робітників, які пізніше змагалися за депутатські місця у Губернському виборчому зібранні. Від Подільської губернії до Державної думи усіх чотирьох скликань обиралося по 13 депутатів¹⁶.

На виборах до I та II Державної думи у Подільській губернії до Губернського виборчого зібрання обиралося 199 виборщиків, а під час третіх і четвертих виборів – 150. Предметом дослідницького аналізу стали 190 подільських виборщиків I Думи, 199 – II Думи, 149 – III Думи та 143 – IV Думи¹⁷.

Встановлено, що під час виборів до I Державної думи в Подільській губернії найбільшу кількість виборщиків обирали у Балтському повіті (26 або 13,68%), найменшу – в Ушицькому (9 або 4,74%). Інші повіти представляли 15-17 виборщиків. Найбільше виборщиків обиралося на з'їзді уповноважених від волостей: 82 (43,16%). Повітових землевласників репрезентував 71 виборщик (37,37%), міських виборців – 37 (19,47%).

Схожою була ситуація під час виборів до II Державної думи. Найбільше представників було у Балтського повіту – 26 (13,07%), найменше – Лeticівського – 12 (6,03%). Від решти повітів обиралося 14-17 виборщиків¹⁸. Уповноваженими від волостей були 82 виборщики, повітовими землевласниками – 76, міщанами – 37, уповноваженими від робітників – 4.

Вибори до III Державної думи регламентувалися новим законодавством. Унаслідок цього значно скоротилося загальне число виборщиків губернії – із 199 до 150. Здійснений SQL-запит показав, що із 149 виборщиків, яких вдалося ідентифікувати, більше половини – 59,73% – були повітовими землевласниками, 28,19% – уповноваженими від волостей, 10,74% міщанами. Губернський з'їзд уповноважених від робітників представляли лише 1,34% виборщиків. Найбільше виборщиків, як і на попередніх виборах, було у Балтському повіті – 20 (13,42%), найменше – 10 (6,71%) – в Гайсинському, Літинському та Ушицькому повітах¹⁹.

Під час виборів до IV Думи знову кількість виборщиків Балтського повіту була переважаючою – 20 (13,99%), найменше ж виборщиків – по 9 (6,29%) – мали Проскурівський, Кам'янецький та Літинський повіти.

Інформаційний ресурс містить дані також про національність виборщи-

ків. Так, під час виборів до I Державної думи українців було 87, росіян – 24, поляків – 43, євреїв – 30, молдаван – 2. Отже, на виборах до I Державної думи від Подільської губернії виборщики-українці склали майже половину від загальної кількості (46,77%).

Аналіз складу виборщиків до II Думи засвідчив, що, як і на перших виборах, більшість з них була українцями (83 виборщики). Зменшилася кількість поляків (38) та євреїв (22), а росіян зросло до 26 виборщиків. Також серед виборщиків був 1 молдаванин. У відсотковому відношенні українцями були 48,82% виборщиків, поляками – 22,35%, росіянами – 15,29%, євреями – 12,94%. Національність ще 29 виборщиків встановити не вдалося²⁰.

Значні зміни у національному складі виборщиків-подолян відбулися під час виборів до III Державної думи. Так, у порівнянні з попередніми виборами число росіян зросло майже втричі (із 24 до 71). Водночас кількість українців значно зменшилася (із 87 до 41), так само скоротилося представництво поляків (із 38 до 10). Євреї, як і раніше, змогли провести 22 виборщики. Діаграми розміщені на інформаційному ресурсі вказують, що росіяни становили 49,31% виборщиків, українці – 28,47%, євреї – 15,28%, поляки – 5,94%.

Під час виборів до Державної думи четвертого скликання зростання числа росіян серед виборщиків продовжилося. Так, з-поміж усіх виборщиків Подільської губернії росіянами були 99 або 69,23%. Кількість українців зменшилася – із 41 до 29 (20,28%). Євреї і поляки відповідно мали 12 і 3 представники (8,39% та 2,10%)²¹.

Застосувавши SQL-запит до бази даних, яка міститься в інформаційному ресурсі, ми визначили середній вік виборщиків. Так, під час виборів до I Думи у Подільській губернії він становив 42 роки. Найвищим середній вік виборщиків був у Кам'янецькому повіті (49 років), найнижчим – в Ушицькому (37 років).

Під час виборів до II Державної думи середній вік виборщиків знизився до 41 року. Найвищим він був у Могилівському повіті – 48 років, найнижчим – у Вінницькому та Ушицькому повітах (39 років).

Виборщики до III Думи, як свідчить статистика, були дещо старші за своїх попередників. Їхній середній вік становив 44 роки. Найнижчим він був у Могилівському повіті (31 рік), найвищим – у Ямпільському (58 років). На виборах до IV Державної думи показник середнього віку знову становив 44 роки. Цього разу наймолодший склад виборщиків знову був в Могилівського повіту (39 років), а найстарший – Ушицького (51 рік)²².

Під час виборів до I та II Державних дум більшість виборщиків були малограмотними селянами. За віросповіданням переважали православні християни. Основним їхнім заняттям було сільське господарство. Хоча окремі виборщики мали середню і навіть вищу освіту, але це переважно стосувалося представників міст, духовенства та дворянського стану. Під час виборів до III і IV Дум серед виборщиків переважали поміщики й духовенство²³. Також значно збільшилося число виборщиків з вищою освітою.

Інформаційний ресурс також містить дані про склад депутатів від По-

дільської губернії. Вибори до I Державної думи у Подільській губернії проходили в період з 16 березня по 24 квітня 1906 р. Ці вибори вважаються найбільш вільними, адже на них адміністративний тиск влади був слабшим ніж на виборах до Державної думи наступних скликань. Але навіть попри це, вже з самого початку вони супроводжувалися політичними репресіями, арештами, підтримкою місцевою адміністрацією проурядових політичних партій та кандидатів. Так, у Подільській губернії від участі у виборах було усунуто популярних серед населення представників інтелігенції²⁴.

Урядова політика під час виборів до I Державної думи обумовила особливості соціального складу депутатського корпусу. Дії адміністрації Подільської губернії спрямовувалися на те, щоб вибори стали для селянства несвідомим та незрозумілим актом. Це призвело до того, що від губернії до Думи першого скликання було обрано 12 селян, з яких двоє були неписьменними і лише одного представника інтелігенції селянського походження²⁵. 12 депутатів не мали вищої освіти. Єдиним депутатом з вищою освітою був І. К. Заболотний, який закінчив юридичний факультет Київського університету Св. Володимира.

SQL-запит до бази даних, розміщеної на інформаційному ресурсі, дає змогу стверджувати, що середній вік депутатів становив 40 років. Найстарший з них – П. М. Михаленко мав 50 років, наймолодшому було 28 (В. І. Бей). За національністю всі були українцями. Найбільше представників було від Ольгопільського повіту – 4, по 2 депутати було обрано від Ушицького, Балтського і Гайсинського повітів та по 1 – від Кам'янецького, Брацлавського і Літинського.

За своїм соціальним станом депутати від Подільської губернії належали до незаможного селянства. Переважна більшість із них (11 або 84%) мали у своєму розпорядженні не більше 10 дес. землі. І лише двоє володіли землею у розмірі більше ніж 10 дес.

Питання про політичні погляди депутатів є досить складним. Відомості про політичну орієнтацію подільських депутатів на момент обрання подаються у доповіді подільського губернатора О. О. Ейлера міністрові внутрішніх справ: «Усі депутати Подільської губернії, за винятком Заболотного, прості, рядові селяни, люди порядку і законності, тому я майже впевнений, що вони не піддадуться впливові кадетів і будуть твердо стояти лише за свої селянські права в межах закону»²⁶. Також губернатор уважав, що 12 подільських депутатів із 13 не будуть мати політичних переконань, а стануть слухняними помічниками царського уряду. Лише стосовно депутата І. К. Заболотного він зазначав: «... на чесність переконань цієї людини важко покладатися»²⁷. Таким чином, на момент обрання депутати-селяни не мали чіткої політичної орієнтації. Прогнози губернатора загалом не справдилися. Він мав рацію лише в останньому твердженні.

З початком роботи Державної думи більшість подільських депутатів увійшли до складу фракції трудовиків. Щодо кількості їх у цій фракції дані джерел дещо відрізняються. Довідники 1906 р. вказували, що до Трудової групи входили: І. К. Заболотний, В. І. Бей, І. З. Кучеренко, М. А. Кучер, Л. Ю. Штефанюк,

І. І. Косаренчук, Д. І. Шепітка, А. Х. Рибачок²⁸. Однак скоріш за все, що трудовиками були також І. Г. Гнатенко, П. Н. Яременко та П. М. Михаленко. Водночас О. І. Романюк та І. М. Крук були безпартійними.

Після розпуску I Державної думи одразу ж розпочалися вибори до II Думи. Оскільки вони проходили на основі того самого законодавства, що й попередні, то соціальний та національний склад виборщиків і депутатів від Поділля не зазнав кардинальних змін.

До Державної думи другого скликання від Подільської губернії знову було обрано 13 депутатів. По 2 представники від Балтського, Гайсинського, Ушицького та Проскурівського повітів, по 1 – від Брацлавського, Летичівського, Літинського, Ольгопільського та Ямпільського. Середній вік народних обранців становив 40 років. Найстаршими були В. К. Лісовський та А. Н. Наумчак (по 52 роки), наймолодшим – А. І. Дідурик (28 років).

Як і раніше, переважна більшість були селянами (11). Також серед депутатів був один священик та один дворянин. Більшість селян були незаможними (84,6%). Лише С. Т. Туперко мав у своєму володінні більше 10 дес. землі (11,5 десятин)²⁹.

Значно складніше визначити національну приналежність подільських депутатів. Офіційна статистика Російської імперії фактично не відрізняла українців від росіян. Тому переважна більшість депутатів-подолян після обрання в Думу, незалежно від справжнього національного походження, були зараховані до росіян. Так, серед подільських послів лише П. М. Рогожа назвався українцем³⁰.

Виявлені архівні матеріали, які використовувалися для створення інформаційного ресурсу, дозволяють ідентифікувати національне походження депутатів Подільської губернії ще до їх обрання. Таке вивчення є найбільш репрезентативним, оскільки дає змогу уникнути ідеологічних нашарувань щодо їхньої національності, які виникли пізніше. Відповідно до наявної інформації, 11 (84,6%) депутатів були українцями, а І. М. Каташинський та В. К. Лісовський представляли молдавську та польську національності.

Щодо політичних поглядів подільських депутатів, то після початку роботи Думи 12 депутатів-подолян (92,3%) – А. У. Гриневич, А. І. Дідурик, П. М. Рогожа, С. Т. Туперко, А. І. Семенов, Ф. Ф. Дубонос, П. С. Зубченко, І. М. Каташинський, С. К. Матвеев, А. Н. Наумчак, А. А. Соловей та П. С. Мороз увійшли до фракції трудовиків та Всеросійського селянського союзу (ВСС)³¹. Окремі з них, зокрема П. М. Рогожа, ще до початку роботи Думи взяли участь у формуванні фракції трудовиків. Депутат-поляк В. К. Лісовський увійшов до складу Польського кола.

Подільських депутатів із Трудовою групою пов'язувало головним чином земельне питання. Тому 24 травня 1907 р. вони вийшли із фракції та зосередилися на діяльності в Українській думській громаді (УДГ). Це стало наслідком того, що трудовики відмовилися ставити питання про краєві автономії для недержавних народів, зокрема для українців.

Державна дума третього скликання розпочала роботу 1 листопада 1907 р. Як і раніше, Подільську губернію представляли 13 депутатів. Із них по 2 представники мали Летичівський, Балтський, Ямпільський та Ольгопільський повіти, по 1 – Кам'янецький, Вінницький, Літинський, Брацлавський та Могилівський. Середній вік депутатів становив 40 років. Найстаршими були Г. Є. Червінський та Г. Т. Маньковський (54 роки), наймолодшим – Г. А. Андрійчук (27 років)³².

Соціальний склад депутатів III Думи значно відрізнявся від попереднього. Якщо раніше депутатами від Поділля були переважно селяни, то тепер було обрано 6 дворян (46,15%), 3 священники (23,0%) та 4 селянина (30,76%)³³. За професійним складом вони розподілялися так: 2 повітові предводителі дворянства, 2 державні службовці губерньського масштабу, 2 волосні писарі, 2 землевласники. П. Є. Ніколенко служив збирачем податків. Про рід занять інших депутатів, відомостей не виявлено.

Депутати від Поділля різнилися за майновим станом. Відомо, що дворянин Д. М. Чихачов, володів 1200 дес. землі. Водночас найзаможнішим селянином був Г. А. Андрійчук, який мав 16 дес. землі, а до найбідніших належали В. К. Пахальчак та П. Є. Ніколенко – 2,8 та 5 дес. землі відповідно³⁴.

Досить складним є питання про національний склад подільських депутатів III Думи. При заповненні депутатських анкет усі 13 народних обранців зарахували себе до росіян. Однак виявлені архівні матеріали дозволяють стверджувати, що семеро депутатів (53,84%) від Подільської губернії: Г. А. Андрійчук, С. О. Галушак, П. Є. Ніколенко, В. І. Подольський, М. І. Сендерко, В. К. Пахальчак та Г. Є. Червінський були українцями. Решта (46,16%) представників Поділля: І. І. Балаклеєв, О. С. Гіжицький, П. М. Балашов, Д. М. Чихачов, О. О. Потоцький та Г. Т. Маньковський мали російське походження.

Депутати краю, обрані до III Державної думи, мали досить високий освітній рівень. Відомо, що 5 представників Подільської губернії: І. І. Балаклеєв, П. М. Балашов, О. С. Гіжицький, Г. Є. Червінський, Д. М. Чихачов – мали вищу освіту (38,46%), 4 члени III Думи (О. О. Потоцький, Г. Т. Маньковський, В. І. Подольський, М. І. Сендерко) – середню (30,76%), решта депутатів (С. О. Галушак, Г. А. Андрійчук, П. Є. Ніколенко, В. К. Пахальчак) – початкову (30,76%)³⁵.

Політичні погляди і фракційна приналежність подільських депутатів не відзначалися постійністю. На початку роботи III Думи із 13 представників Поділля, 4 належали до правих і 9 – помірковано правих. Та вже станом на 1910 р. розподіл за фракціями зазнав значних змін. Так, 7 депутатів (Г. А. Андрійчук, П. М. Балашов, О. С. Гіжицький, П. Є. Ніколенко, Г. Є. Червінський, Д. М. Чихачов) увійшли до новоствореної Російської національної фракції, 4 (І. І. Балаклеєв, Г. Т. Маньковський, В. К. Пахальчак, В. І. Подольський) – фракції правих, а С. О. Галушак та М. І. Сендерко перейшли до прогресистів³⁶. Таке представництво депутатів-подолян у фракціях зберігалося впродовж четвертої та п'ятої сесій і залишилося незмінним до закінчення роботи III Думи.

До Державної думи четвертого скликання теж було обрано 13 депутатів.

Значна частина з них: П. М. Балашов, О. С. Гіжицький, О. О. Потоцький, Г. Т. Маньковський та Д. М. Чихачов обиралися до III Думи. З них дворянами та чиновниками були 7 депутатів (53,84%): П. М. Балашов, О. С. Гіжицький, О. О. Потоцький, О. Г. Лавров, І. І. Авчинников, М. М. Можайський та Д. М. Чихачов. До православного духовенства належало 4 (30,76%) подільських послы (Г. Т. Маньковський, В. І. Попов, Ф. Д. Філоненко та К. Н. Рудич), селян представляло 3 депутати (І. К. Вистяк та Й. І. Коваль, згодом до них приєднався Г. А. Андрійчук). До обрання в Думу П. М. Балашов, Д. М. Чихачов та О. С. Гіжицький займали посади відповідно брацлавського, могилівського та ольгопільського повітових предводителів дворянства, а О. О. Потоцький працював мировим посередником.

Подільські депутати IV Думи були досить освіченими. Вищу освіту мало 7 представників Поділля (53,84%), 4 закінчили духовні семінарії (30,76%), а 2 отримали початкову освіту (15,38%).

Середній вік депутатів становив 46 років. Найстаршим з них був Г. Т. Маньковський (57 років), наймолодшим – Д. М. Чихачов (36 років). Щоправда, після того, як депутатські повноваження склав І. І. Авчинников, наймолодшим став Г. А. Андрійчук, якого було обрано на звільнене місце³⁷.

Щодо фракційної приналежності подільських депутатів, то всі вони після початку роботи Думи увійшли до складу фракції російських націоналістів та помірковано правих. Згодом Ф. Д. Філоненко перейшов до фракції центристів.

Інформаційний ресурс також дав змогу отримати узагальнені статистичні дані щодо складу виборщиків та депутатів Державної думи усіх чотирьох скликань. Загалом виявлено інформацію про 681 виборщика із 698. Аналіз їхнього складу дозволив установити, що найбільше представництво було у Балтського повіту (92, або 13,51%), найменше – в Ушицького (44, або 6,46%). Середній вік усіх виборщиків становив 43 роки. Найвищим він був у Ямпільському повіті (48 років), найнижчим – у Могилівському (40 років). Щодо національного складу, то під час виборів до Державної думи виборщиками було обрано 241 українець (35,38%), 219 росіян (32,15%), 94 поляки (13,80%), 86 євреїв (12,62%) та 3 молдавани (0,44%).

Від Подільської губернії загалом було обрано 53 депутати. З них 32 були селянами (60,37%), 13 – дворянами (24,52%), 8 – представниками православно-годуховенства (15,09%). Переважну більшість депутатів становили українці – 36 (67,92%), росіянами було 15 депутатів (28,30%), також по одному представнику мали поляки та молдавани (1,88%). Але така перевага депутатів-українців мала місце лише у складі Державної думи першого та другого скликання, а після зміни виборчого законодавства більшість депутатів від Подільської губернії становили росіяни. Вищу освіту мало 12 депутатів (22,64%), середню – 10 (18,86%), початкову – 29 (54,71%). Неграмотними були 2 депутати (3,77%).

За фракційною приналежністю майже всі депутати-подоляни I та II Думи були трудовиками (11 та 12 відповідно), 2 – безпартійними, 1 – представником Польського кола. У III та IV Думі більшість депутатів увійшли до фракції російських націоналістів (7 і 13), також в III Думі було 4 правих та 2 прогресисти.

У IV Думі один подільський депутат перейшов від російських націоналістів до центристських сил.

Отже, інформаційний ресурс «Депутати Державної думи Російської імперії від Подільської губернії (1906–1917)» містить цінну інформацію про склад виборщиків і депутатів й дозволяє широкому загалу користувачів мережі Інтернет отримати доступ до джерел і статистичних підрахунків, що проливають світло на думські виборчі процеси в Подільській губернії та їх непересічних учасників.

Примітки:

¹ Кирьянов И. К. Интернет-портал «Парламентская история позднеимперской России»: возможности поддержки научных исследований / И. К. Кирьянов, С. И. Корниенко, Д. А. Гагарина // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – 2014. – № 42. – С. 27-29.

² Кирьянов И. К. Информационная система «Стенографические отчеты Государственной Думы, 1906–1917»: источник-ориентированный ресурс по парламентской истории России / И. К. Кирьянов, С. И. Корниенко, И. В. Рябухин // Историко-культурное наследие и информационно-коммуникационные технологии: материалы научной конференции (Пермь, 13-14 ноября 2009 г.). – Пермь: Перм. гос. университет, 2009. – С. 69-74

³ Інформаційно-аналітичний ресурс «Депутати Державної Думи Російської імперії від Подільської губернії». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rosdum.kpnu.edu.ua>

⁴ Глушковецький А. Л. Вибори до Державних Дум і становлення парламентаризму в Російській імперії у 1906–1917 рр. (на матеріалах Подільської губернії): дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / А. Л. Глушковецький. – Чернівці, 2008. – 297 с.

⁵ Коник О.О. Діяльність селянських депутатів з України у I та II Державних Думах: дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / О.О. Коник. – К., 1993. – 249 с.

⁶ Киян М.Ш. Депутаты от украинских губерний и городов в Государственной Думе первого и второго созывов. (1906–1907 гг.): дисс... канд. юрид. наук. 12.00.01 / М. Ш. Киян. – Харьков, 1998. – 230 с.

⁷ Милько В. І. Депутати від українських губерній та міст у Державних Думах Російської імперії: динаміка етносоціального та політичного складу (1906–1917 рр.) / В. І. Милько // Український історичний збірник. – 2010. – Вип. 13. – С. 162-174.

⁸ Реєнт О. П. Українці у Державній Думі Російської імперії / О. П. Реєнт // Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення. – К.: Дніпро, 2010. – С. 244-265.

⁹ Гагарина Д. А. Научно-образовательный портал «Парламентская история дореволюционной России» и другие историко-ориентированные системы в учебном процессе / Д. А. Гагарина // Историческая информатика. – 2013. – № 2. – С. 105-110.

¹⁰ Кирьянов И. К. Поименные голосования в Государственной Думе третьего созыва, 1907–1912: опыт кластерного анализа / И. К. Кирьянов // Вестник

Челябинского государственного университета. Серия История. – 2009. – №12. – Вып. 31. – С. 156-159.

¹¹ Кирьянов И. К. Стенографические отчеты Государственной Думы начала XX века: от традиционного к компьютерному источниковедению / И. К. Кирьянов, С. И. Корниенко // Вестник Челябинского государственного университета. Серия История. – 2009. – № 6. – С. 144-148.

¹² Гагарина Д. А. Информационная система «Стенографические отчеты Государственной думы, 1906–1917»: задачи и возможности комплексного историко-ориентированного ресурса / Д. А. Гагарина, Н. Г. Горбачева, И. К. Кирьянов, С. И. Корниенко // Информационные ресурсы России. – 2008. – № 6. – С. 14-18.

¹³ Кирьянов И. К. Информационный ресурс по парламентской истории России начала XX в. / И. К. Кирьянов, С. И. Корниенко, Д. А. Гагарина, И. В. Рябухин // Власть. – 2010. – № 12. – С. 83-86.

¹⁴ Корниенко С. И. Информационная система «Стенографические отчеты Государственной думы, 1906–1917» / С. И. Корниенко, И. К. Кирьянов, И. В. Рябухин, А. В. Сметанин // Информационный бюллетень ассоциации «История и компьютер». – 2008. – № 35. – С. 131-133.

¹⁵ Основы SQL: запросы к базе данных. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sitemaker.ru/technologies/database/sqlqueries/>

¹⁶ Коник О.О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.): монографія / О. О. Коник; наук. ред. С. І. Світленко. – Д.: Герда, 2013. – 454 с.

¹⁷ Інформаційно-аналітичний ресурс «Депутати Державної Думи Російської імперії від Подільської губернії». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rosdum.kpnu.edu.ua>

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Глушковецький А. Л. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії / А. Л. Глушковецький. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2010. – С. 281-298.

²⁴ Милько В. Етносоціальний та політичний склад депутатів від українських губерній та міст у Державних Думах Російської імперії: деякі сторінки з історії парламентаризму (1906–1917) / В. Милько // Історія в школі. – 2010. – № 4. – С. 10.

²⁵ Глушковецький А. Л. Діяльність депутатів-подолян у I-ій Державній Думі / А. Л. Глушковецький // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). – К.: Інститут історії НАН України, 2005. – Вип. 32. – С. 228.

²⁶ Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф.228. Канцелярія Подольського губернатора. – Оп. 2. – Спр. 27. Сообщения Главного управления МВД о привлечении к судебной ответственности 180 бывших членов Государ-

ственной Думы по делу о составлении ими в г. Выборге воззвания «Народу от народных представителей», их список и воззвание; указ царя Николая II Правительствующему Сенату о проведении выборов в Государственную Думу, телеграммы министров Столыпина, Витте, переписка с ними, циркулярные предписания Подольского губернатора начальникам полиции о ходе подготовки, проведения и результатов выборов в Государственную Думу. – Арк. 79.

²⁷ Там само.

²⁸ Государственная Дума первого призыва. Портреты, краткие биографии и характеристики депутатов. – М.: Возрождение, 1906. – С. 58-61.

²⁹ Глушковецький А. Л. Демократія в провінції... – С. 367.

³⁰ Коник О. О. Селянські депутати з України в I і II Державних думах Російської імперії / О. О. Коник // Укр. іст. журн. – 1995. – №1. – С. 63.

³¹ Колесниченко Д. А. Состав Трудовой группы в I и II Государственных думах: сводная таблица членов фракции / Д. А. Колесниченко. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1988. – С. 78-112.

³² Інформаційно-аналітичний ресурс «Депутати Державної Думи Російської імперії від Подільської губернії». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rosdum.kpnu.edu.ua>

³³ Там само.

³⁴ Державний архів Хмельницької області. – Ф. 117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп. 2. – Спр. 19. Циркуляры МВС Подольскому губернатору, инструкции и телеграммы уездных предводителей дворянства, сообщения уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников о количестве избирателей разных групп и количестве принадлежащей им земли, о порядке выборов в Государственную Думу, перечень изменений внесенных в списки избирателей по уездах губернии и др. – Арк. 406.

³⁵ Глушковецький А. Л. Соціальний, партійний та національний склад депутатів-подолян у III-й Державній Думі / А. Л. Глушковецький // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 14. – С. 402.

³⁶ Реєнт О. П. Назв. пр. – С. 257.

³⁷ Глушковецький А. Л. Склад та діяльність депутатів-подолян у IV-ій Державній Думі Російської імперії / А. Л. Глушковецький // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів: в 3-х т. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2007. – Т. 1. – Вип. 6. – С. 38.

Anatolij Hlushkovetskyi, Vadym Chernov. Information resource about electors and deputies to the Russian State Duma from Podilska province. The article describes the process of creating, functional features and practical use of Internet information resource «Deputies of the Russian State Duma from Podilya (1906–1917)». The resource

was developed on the base of YII Framework platform. Statistical information is available in tables and charts constructed using javascript-library ChartJS.

Electors and deputies staff in the State Duma of the Russian Empire I-IV from Podolia is studied on the base of archival sources and modern information technologies. We analyzed personal and national staff, age, social status, educational level, religion, political views of deputies and representatives of 681 province's electors (from 698). The results of our study (text, illustrative, digital and interest data) are available on the already mentioned information website: <http://rosdum.kpnu.edu.ua>.

We established that the biggest number of electors was from Balta district (92 or 13,51%), the least – from Ushytskyi (44 or 6,46%). Electors elected to the State Duma 241 (35,38%) Ukrainians, 219 (32,15%) Russians, 94 (13,80%) Poles, 86 (12,62%) Jews and 3 (0,44%) Moldovans according to nationality. The average age of electors was 43 years.

It has been grounded that 53 deputies were elected from Podilska province. Among them 32 (60,37%) were peasants, 13 (24,52%) – noblemen, 8 (15,09%) – representatives of the Orthodox clergy. The majority of deputies from Podilya were Ukrainians – 36 (67,92%), Russians – 15 (28,30%), Poles and Moldavians had one representative. 12 (22,64%) deputies had higher education, 10 (18,86%) – secondary, 29 (54,71%) – primary, and 2 (3,77%) representatives were illiterate. The average age of deputies from Podilya was slightly higher 40 years.

Key words: information resource, elections, State Duma, deputies, electors, Podilska province.

Отримано: 10.09.2015 р.

УДК 930.06.055 «1991/2013»

Олександр Маврін

АРХЕОГРАФІЧНА ПУБЛІКАЦІЯ ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТОК У ВИДАВНИЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ (1991–2013 рр.)

Олександр Маврін. Археографічна публікація писемних пам'яток у видавничій діяльності Інституту історії України НАН України (1991–2013 рр.) У статті проаналізовано археографічну діяльність Інституту історії України НАН України протягом 1990-х – першого десятиліття ХХІ ст. Шляхом систематизації матеріалу визначені пріоритетні напрямки у введенні до наукового обігу пам'яток вітчизняної історико-культурної спадщини та специфіка едиційної методики.

Ключові слова: археографія, писемні пам'ятки, публікація, Інститут історії України.

Александр Маврин. Археографическая публикация письменных памят-

ников в издательской деятельности Института истории Украины НАН Украины (1991–2013). В статье приведен анализ археографической деятельности Института истории Украины НАН Украины на протяжении 1990-х – первого десятилетия XXI в. Путём систематизации материала определены приоритетные направления во введении в научный оборот памятников историко-культурного наследия и специфика издательской методики.

Ключевые слова: археография, письменные памятники, публикация, Институт истории Украины.

Розуміючи важливість археографічних досліджень, насамперед видання якнайповнішого комплексу історичних джерел, як провідна в галузі історичної науки академічна установа, Інститут історії України НАН України ініціював відродження ще у 1987 році діяльності Археографічної Комісії, а згодом, у 1991-му і створення на її базі Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. Масштабні завдання, поставлені перед Комісією та Інститутом потребували як координації зусиль у проведенні археографічної та джерелознавчої діяльності, так і співпраці установ соціогуманітарного профілю.

Разом із тим, перед українською історичною наукою на початку 1990-х років постало питання докорінного перегляду як концептуальних засад подальшого розвитку, так і підходів та практик з наповнення цього процесу достатньою джерельною базою. Одним із найважливіших завдань цього часу стало вивчення, наукове опрацювання та публікація пам'яток писемної історико-культурної спадщини українського народу, насамперед тих, які в попередні часи або замовчувались, або перекичувались і певним чином відбирались, чи взагалі приховувались або знищувались. Тому саме в цей час активно відроджується в Україні археографічна наука та активізуються археографічні публікації як окремі видання документів, так і цілі корпусні публікації.

Характерною рисою більшості археографічних публікацій Інституту історії України є послідовне дотримання прийнятих в українській археографічній науці правил передачі текстів із максимальним збереженням не лише змісту, а й форми документу. Коментарі змістовні і в цілому належним чином обґрунтовані з огляду на сучасний стан науки.

Упродовж 1991–2013 років в Інституті найбільше було видано бібліографічних та біобібліографічних покажчиків присвячених власне самому інституту, історикам, які працювали в ньому, а також тематичним питанням історії України.

До бібліографічних покажчиків, присвячених діяльності інституту, відносимо видання інституту Історії України за 1936–2001 роки¹ та 1988–2005 років². Подальша публікація видань від 2006 до 2011 року здійснювалася у щорічних каталогах інституту³. Видавалися систематизовані покажчик журналу «Український історичний журнал» за 1987–2001 роки⁴, та 2002–2012 роки⁵, а також анотований покажчик дисертацій захищених у Спеціалізованій вченій

раді Інституту історії України⁶.

Починаючи з 1998 року для впорядкування робіт істориків-науковців інститут заснував серію «Українські історики», в якій перший випуск був присвячений саме вченим інституту історії⁷. У 2003–2005 та 2010 роках Інститут підготував другий та третій випуски бібліографічних довідників «Українські історики ХХ ст.»⁸, а 2005 року – аналогічний довідник вже про «Видатних діячів науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України»⁹. Крім колективних бібліографічних довідників необхідно назвати й індивідуальні покажчики істориків: Станіслава Кульчицького¹⁰, Миколи Костомарова¹¹, Володимира Голобуцького¹², Катерини Стецюк¹³, Марії Дмитрієнко¹⁴, Юрія Пінчука¹⁵, Петра Ротача¹⁶, Степана Віднянського¹⁷ та Руслана Пирога¹⁸.

Окремо слід зупинитися на науково-допоміжному бібліографічному покажчику «Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року», який готував Інститут історії України, починаючи від шостої до чотирнадцятої книжки¹⁹.

Інші покажчики сформовані за тематичним принципом актуальних питань історії України. Найбільше видань присвячено подіям Другої світової війни і зокрема діяльності ОУН та УПА: покажчик публікацій про діяльність ОУН та УПА за 1945–1998 роки (1999)²⁰ та 1998–2002 роки (2002)²¹, Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах державного архіву СБУ (2000)²². Виданий покажчик українсько-польських стосунків під час Другої світової війни у вітчизняній історіографії²³. Бібліографічні покажчики підготовлені також з тем «Петлюрівські отамани» (2011)²⁴, «Політика коренізації в радянській Україні (1920–1930-ті роки)» (2003)²⁵. Окремо слід відзначити покажчики «Етнічної історії грецької спільноти в Україні» (2003)²⁶, «Картографування території України: від найдавніших часів до 1941 року» (2007)²⁷, та «Політико-адміністративні й адміністративні карти України (1918–2008 років)» (2009)²⁸.

Документальні видання інститут варто розпочати з козацьких та гетьманських часів. Першою публікацією інституту з історії козацтва стала видання із серії «Історія України в прозових творах та документах» «Коли земля стогнала» (1995)²⁹. Починаючи з 1996 року, було надруковано невелике за обсягом видання листів Івана Мазепи³⁰, щоб 2002 року видати перший том його листів за 1687–1691 роки³¹, а в 2010 році – вже другий том за 1691–1700 роки³². До часів Гетьманщини слід віднести видання Є. Чернухіна «Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела» (1998)³³. У минулому [2012] році здійснено видання «Короткий опис Малоросії»³⁴, «Присягу Миргородського полку 1718 року»³⁵, назва видань говорить сама за себе, а цього [2013] року інститут видав подорожній щоденник Пилипа Орлика³⁶.

Документальні видання з історії періоду України у складі Російської імперії представлені публікацією опису Харківського намісництва ХVІІІ ст. (1991)³⁷, документами з історії Києво-Флорівського (Вознесенського) жіночого монастиря (2001)³⁸ та історично-документальним дослідженням «декабристів» в Україні у четвертому (2005)³⁹ та п'ятому (2007)⁴⁰.

Значно більше видань підготував інститут з історії УНР. Уже 1991 року було підготовлено спогади та документи Нестора Махна⁴¹ та «Маловідомі конституційні акти України, 1917–1920 рр.»⁴². Уже 1996 року опубліковано протоколи та листи «Українсько-російський переговори в Москві (січень – лютий 1919 р.)»⁴³ та епістолярну спадщину В'ячеслава Липинського⁴⁴. Пізніше видано документовану історію «Слідча справа М. А. Муравйова» (2001)⁴⁵, а в минулому [2012] році – збірник дипломатичних документів «Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922)»⁴⁶.

Збірників документів з періоду історії України у складі СРСР видано менше, ніж з історії УНР. Перше видання «Документальні публікації з історії Української РСР»⁴⁷ підготовлено 1991 року. До цього ж періоду відносимо другий том і другу книжку «Листування з українськими вченими» В. Вернадського (2012)⁴⁸ та збірник документів «Україна – Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою» (2012)⁴⁹. Цього ж [2013] року підготовлено науково-документальні видання «Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР»»⁵⁰ та «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.)»⁵¹. Остання робота стала беззаперечним і вагомим внеском у розвиток української археографії, бібліографії, біографії. Документальна основа дослідження на багато років стане основою для подальших досліджень наслідків для України під час перебування у складі СРСР.

Інститут розпочав публікацію документів з історії України під час Другої світової війни лише з 1999 року, втім найбільше видань Інститут історії присвятив саме цьому періоду. Починаючи від 1999 року з'явилися збірники документів: «Кримські татари, 1944–1994 рр.»⁵², «Національне примирення чи конфронтація?»⁵³ та «Протистояння: Звернення, заяви, листи громадських організацій, політичних партій, громадян України до Комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА, 1996–1998 рр.»⁵⁴. Якщо збірник документів про історію кримських татар, поки що залишається єдиним, то публікація документів про діяльність ОУН та УПА знайшла своє продовження у подальших роках. Після видання двох частин «К. П. Василенко: Статті. Спогади. Листування» (2002)⁵⁵, 2003 року опубліковано «Матеріали та документи Служби безпеки ОУН (б) у 1940-х рр.»⁵⁶, упродовж 2006 року у двох частинах «ОУН в 1941 році: Документи»⁵⁷ та «ОУН в 1942 році: Документи»⁵⁸. На фоні цих видань тематично вирізняються листи та спогади остарбайтерів «...То була неволя» (2006)⁵⁹ та публікація листів, світлин, документів німецького чиновника з окупованого Іванкова (1942–1943 рр.) під назвою «Люба моя Еллі!...» (2012)⁶⁰.

З історії незалежної України в Інституті підготовлено документальні видання «Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій» (1991)⁶¹, «Уряди України у ХХ ст.: Науково-документальне видання» (2001)⁶² та «Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст.» (2011)⁶³.

На завершення огляду документальних видань Інституту історії України необхідно назвати збірники, присвячені історії самої установи: «Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР,

1936–1941» (2001)⁶⁴, «Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977)» (2007)⁶⁵ та першу з двох книжок «Інститут історії України Національної академії наук України» за 1936–1947 роки (2011)⁶⁶.

Таким чином, археографічна публікація пам'яток писемної історико-культурної спадщини у видавничій діяльності Інституту історії України посідає вагоме місце й охоплює різноманітні проблемно-хронологічні площини. Практика публікації документів і матеріалів, які доповнюють та розширюють базу синтезуючих студій – профільного завдання Інституту історії України, має, безумовно велике значення не лише для подальших наукових досліджень в галузі власне історичної науки, але й для всієї вітчизняної гуманітаристики, насамперед, для таких дисциплін як історія, етнографія, літературознавство, мовознавство, біографістика, культурологія тощо. Разом із тим, актуальною залишається проблема повноцінного насичення наукової діяльності писемними джерелами, джерелами усної історії, доробком спеціальних історичних дисциплін, таких як генеалогія, геральдика, сфрагістика, біографістика, просопографія тощо.

Примітки:

¹ Бібліографія основних видань Інституту історії України НАН України, 1936–2001 / Відп. ред. С. В. Кульчицький; Уклад.: І. С. Азарх, Л. Я. Муха. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 161 с.

² Праці Інституту історії України НАН України (1988–2005): Бібліогр. покажч. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 597 с.

³ Каталог видань Інституту історії України НАН України за 2006 рік / Уклад.: Л. Я. Муха, І. Л. Островська, І. В. Рознюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 51 с.; Каталог видань Інституту історії України НАН України за 2007 рік / Уклад.: Л. Я. Муха, І. Л. Островська, І. В. Рознюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 56 с.; Каталог видань Інституту історії України НАН України за 2008 рік / Уклад.: Л. Я. Муха, І. Л. Островська, І. В. Рознюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009; Каталог видань Інституту історії України НАН України за 2009 рік / Уклад.: Л. Я. Муха, І. Л. Островська, І. В. Рознюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010; Каталог видань Інституту історії України НАН України за 2010 рік / Уклад.: Л. Я. Муха, І. Л. Островська, І. В. Рознюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011; Каталог видань Інституту історії України НАН України за 2011 рік / Уклад.: Л. Я. Муха, І. Л. Островська, І. В. Рознюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012.

⁴ Український історичний журнал: Системат. покажч. 1987–2001 рр. / НАН України. Ін-т історії України; [Уклад. Л. Я. Муха та ін.; Відпов. ред. С. В. Кульчицький]. – К., 2004. – 265 с.

⁵ Український історичний журнал: Систематичний покажчик (2002–2011 рр.) / Уклад.: О. І. Ваславик, Л. Я. Муха, А. В. Невмержицька, О. І. Островська; Відп. ред. О. П. Реєнт. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2012. – 176 с.

⁶ Анотований покажчик дисертацій, захищених у Спеціалізованій вченій ра-

ді Інституту історії України Національної академії наук України (1991–2011 рр.) / Уклад.: Л. І. Синявська, О. З. Силка, І. С. Азарх; Ред. кол.: Смолій В. А. (гол. ред.), Гуржій О. І. (заст. гол. ред.), Азарх І. С. (відп. секр.). НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2011. – 440 с.

⁷ Вчені Інституту історії України: Біобібліогр. довід. / Сер. «Українські історики». – Вип. 1 / НАН України. Ін-т історії України; Авт.: С. І. Білокінь, П. М. Бондарчук, Г. С. Брега та ін. – К., 1998. – 426 с.

⁸ Українські історики ХХ ст.: Бібліогр. довід. / Сер. «Українські історики». – Вип. 2: У 2 ч. / Голов. ред. В. А. Смолій. – К., Львів: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Ч. 1. – 396 с.; Українські історики ХХ ст.: Бібліогр. довід. / Сер. «Українські історики»: У 2 ч. – Вип. 2 / Голов. ред. В. А. Смолій. – К., Львів: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Ч. 2. – 382 с. Українські історики ХХ століття: Біобібліогр. довід.. Вип. 2: Ч. 3 / Ред. В. А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 315 с. Українські історики. Біобібліографічний довідник / НАН України. Інститут історії України. – Випуск 3. – К.: Інститут історії України, 2010. – 344 с.

⁹ Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: Біогр. довід.: У 2 ч. / Відп. ред. В. О. Горбик. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Ч. 1. – 351 с.; Ч. 2. – 346 с.

¹⁰ Станіслав Кульчицький: Бібліогр. покажч. / Історіогр. нарис О. В. Юркової; Упоряд. Т. Б. Бикова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 225 с.

¹¹ Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова / Відп. ред. Ю. Пінчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 195 с.

¹² Володимир Олексійович Голобуцький (1903–1993 рр.): Біобібліографія / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України; авт.-уклад. С. Л. Юсов ; відп. ред. В. М. Даниленко. – К., 2006. – 160 с.

¹³ Стецюк Катерина Ісаківна (1905–2002 рр.): Бібліографія / О. Гуржій, С. Юсов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 128 с.

¹⁴ Марія Дмитрієнко: історик, журналіст, громадська діячка: біобібліографія / відп. ред. О. А. Удод; вступ. ст. акад. В. А. Смолія; авт.-уклад.: І. Н. Войцехівська, О. В. Ясь. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2007. – 168 с.

¹⁵ Юрій Анатолійович Пінчук: Біобібліогр. До 70-річчя від дня народження. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 64 с.

¹⁶ Ротач Петро Петрович: Біобібліогр. покажч. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 243 с.

¹⁷ Степан Васильович Віднянський: до 60-ліття від дня народження і 35-ліття наук.-пед. діяльності / НАН України, Ін-т історії України; [уклад. Н. В. Кривець, Н. А. Ярکو; відп. ред. А. Ю. Мартинов; авт. вступ. ст. В. А. Смолій]. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2011. – 87 с.

¹⁸ Руслан Якович Пиріг: Біобібліографічний довідник. До 70-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності / Упорядники та автори вступного слова Г. В. Боряк, І. Б. Матяш. НАН України. Інститут історії

України. – К.: Інститут історії України, 2011. – 86 с.

¹⁹ Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року: Наук.-допом. бібліогр. покажч. у виданнях XVII ст. до 2000 р. Т. II. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Кн. 6. – 227 с.; Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року. Скульптурні пам'ятки: Наук.-допом. бібліогр. покажч. у виданнях XVII ст. – 2000 р. Т. II. – К.: Інститут історії НАН України, 2009. – Кн. 7. – 102 с.; Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року: Наук.-допом. бібліогр. покажч. у виданнях XVII ст. – 2000 р.: Т. II, Кн. 8. – К.: Інститут історії України, 2010. – 116 с.; Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року: Наук.-допом. бібліогр. покажч. у виданнях XVII ст. – 2000 р.: Т. II, Кн. 9. – К.: Інститут історії України, 2010. – 201 с.; Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року: Наук.-допом. бібліогр. покажч. у виданнях XVII ст. – 2000 р.: Т. II, Кн. 10. – К.: Інститут історії України, 2010. – 105 с.; Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року. Історико-культурна та географічна характеристика міста: Наук.-допом. бібліогр. покажч. у виданнях XVII ст. – 2000 р.: Т. II, Кн. 11. – К.: Інститут історії України. – 2010. – 58 с.; Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року: Архіви. Бібліотеки. Бібліографічні посібники. Історіографія: Наук.-допом. бібліогр. покажч. у виданнях XVII ст. – 2000 р.: Т. III, Кн. 12 / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2010. – 106 с.; Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року: Зведений іменний покажчик: Наук.-допом. бібліогр. покажч. у виданнях XVII ст. – 2000 р.: Т. III, Кн. 13 / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2010. – 172 с.; Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року: Зведений покажчик назв книг та статей: Наук.-допом. бібліогр. покажч. у виданнях XVII ст. – 2000 р.: Т. III, Кн. 14 / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2010. – 109 с.

²⁰ Гриневиц Л. В. Покажчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945–1998 рр.) / Л. В. Гриневиц, О. І. Здіорук, С. І. Здіорук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 172 с.

²¹ Лисенко О. Є. Організація Українських Націоналістів та Українська Повстанська Армія : Бібліогр. покажч. публ. 1998–2002 рр. / Лисенко О. Є., Марущенко О. В.; Ін-т історії України НАН України та ін. – К., 2002. – 198 с.

²² Кокін С. А. Анований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах державного архіву СБУ. – Вип. 1: Анований покажчик документів з фонду друкованих видань (1944–1953) / НАН України. Інститут історії України; Державний комітет архівів України; Державний архів служби безпеки України. – К.: Інститут історії України, 2000. – 214 с.

²³ Лисенко О. Є. Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії: Бібліогр. покажч. / О. Є. Лисенко, О. В. Марущенко; відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України; Прикарпатський університет імені Василя Стефаника. – К.-Івано-Франківськ, 2003. – 124 с.

²⁴ Національно-визвольний повстанський рух в Україні наприкінці 1920–

1921 рр. Анотований покажчик. Справа «Петлюрівські отамани» / Упоряд.: В. М. Василенко, В. М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Служба безпеки України; Галузевий державний архів. – К., Інститут історії України, 2011. – 224 с.

²⁵ Політика коренізації в радянській Україні (1920–1930-ті роки): Наук.-допом. бібліогр. покажч. / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 219 с.

²⁶ Етнічна історія грецької спільноти в Україні: Бібліогр. довід.-покажч. / Відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 288 с.

²⁷ Сосса Р. Картографування території України: від найдавніших часів до 1941 р.: Бібліогр. покажчик/ Р. Сосса. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 249 с.

²⁸ Сосса Р. І. Політико-адміністративні й адміністративні карти України (1918–2008 рр.): Бібліографічний покажчик. – К.: Інститут історії НАН України, 2009. – 106 с.

²⁹ Коли земля стогнала, друга половина XVI – перша половина XVII ст. / Сер. «Історія України в прозових творах та документах» / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Упоряд. і передмова В. О. Щербака. – К.: Україна, 1995. – 432 с.

³⁰ Мазепа І. З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / І. С. Мазепа; Упоряд. і авт. передм. В. В. Станіславський; НАН України. Ін-т історії України. – К., 1996. – 191 с.

³¹ Листи Івана Мазепи 1687–1691 / Відп. ред. В. Смолій; Упорядн. та авт. передм. В. Станіславський. – Т. 1. – К., 2002. – 480 с.

³² Листи Івана Мазепи. – Т. 2: 1691–1700 / Відп. ред. В. Смолій; Упорядн. та авт. вступ. дослідж. В. Станіславський. НАН України. Інститут історії України. – К., 2010. – 751 с.

³³ Чернухін Є. К. Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – 98 с.

³⁴ Короткий опис Малоросії (1340–1776) / Підготовка до друку, вступна стаття А. Бовгири; Відп. ред. О. Удод; Рецензенти: Л. Дубровіна, Т. Чухліб. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2012. – 192 с.

³⁵ Присяга Миргородського полку 1718 року / Опрацювали: Д. Вирський, Р. Москаленко. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2012. – 233 с.

³⁶ Орлик П. Діаріуш подорожній, який в ім'я Троїці найсвятішої, розпочатий в року 1720 місяця жовтня дня 10-го / Упорядн. О. Ковалевська. – Том V. – К.: Темпора, 2013. – 1012 с.

³⁷ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / Упорядн.: В. О. Пірко, О. І. Гуржій; Ред. кол.: П. С. Сохань (відп. ред.), В. А. Смолій (заст. відп. ред.), Ф. П. Шевченко, Г. В. Боряк. АН Української РСР. Археографічна комісія, Інститут історії України; Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві; Центральний державний військово-історичний

архів СРСР; Донецький державний університет. – К.: Наук. думка, 1991. – 278 с.

³⁸ Крижанівська О. Києво-Флорівський (Вознесенський) жіночий монастир в документах та матеріалах XVI – початку XX ст. / О. Крижанівська; відп. ред. О. П. Реєнт; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2001. – 98 с.

³⁹ Декабристи в Україні: Дослідження й матеріали. – Т. 4. / Редкол.: В. А. Смолій (голова проекту) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 202 с.

⁴⁰ Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. Т. 5. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 255 с.

⁴¹ Нестор Іванович Махно: Воспоминания, материалы и документы / Отв. ред. В. А. Замлинский; сост. В. Ф. Верстюк. – К.: Дзвін, 1991. – 192 с.

⁴² Яневський Д. Б. Маловідомі конституційні акти України, 1917–1920 рр. / Д. Б. Яневський. – К.: Ін-т історії АН УРСР, 1991. – 68 с.

⁴³ Реєнт О. П. Українсько-російські переговори в Москві (січень – лютий 1919 р.): 36. док. / О. П. Реєнт, Р. Г. Симоненко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – 85 с.

⁴⁴ Липинський В. К. Вячеслав Липинський. З епістолярної спадщини: Листи до Д. Дорошенка, І. Кривецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухіна / В. К. Липинський; Упоряд., авт. вступ. ст. і комент.: Т. Осташко, Ю. Терещенко; [Відпов. ред. В. А. Смолій]. – К.: Б. в., 1996. – 190 с.

⁴⁵ Гриневич В. А. Слідча справа М. А. Муравйова: документована історія / В. А. Гриневич, Л. В. Гриневич; НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2001. – 336 с.

⁴⁶ Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): документи і матеріали / Упорядн.: В. Даниленко, Н. Кривець; Ред. кол.: Г. Боряк, Д. Бурім, М. Варварцев, С. Віднянський (відп. ред.), О. Маврін, Н. Маковська. НАН України. Інститут історії України; Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К.: «Смолоскип», 2012. – 592 с.

⁴⁷ Галенко О. І. Документальні публікації з історії Української РСР: Теорія та джерелознавчий аналіз / О. І. Галенко. – К.: Наук. думка, 1991. – 144 с.

⁴⁸ Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. – Т. 2: Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. – Кн. 2: Листування: Д–Я. – Ч. 2: О–Я / Ред. кол. тому: А. Г. Загородній, О. С. Онищенко (голова), М. В. Багров, В. А. Смолій, Д. В. Табачник, Г. В. Боряк, В. М. Даниленко, Л. А. Дубровіна (заст. гол.), В. Ю. Афіані, В. Ю. Омельчук, Л. В. Скрипка, І. В. Тункіна; Авт.-уклад.: О. С. Онищенко, В. Ю. Афіані, В. А. Вергунов, В. М. Даниленко, Л. А. Дубровіна, Н. М. Зубкова, І. М. Ільїна, М. Ю. Кисельов, С. М. Кіржаєв, Н. О. Лаас, В. В. Лавров, К. Є. Новохатський, І. Г. Тараканова, Н. М. Хоменко, Л. М. Яременко. НАН України. Комісія з наукової спадщини академіка В. І. Вернадського; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського; Інститут історії України; РАН; Архів російської академії наук. – К., 2012. – 692 с.

⁴⁹ Україна – Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УСРСР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали / Упоряд., коментарі, вступ. стаття: Н. С. Рубльова, О. С. Рубльов. НАН України. Інститут історії

України. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – 624 с.

⁵⁰ Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР»: Науково-документальне видання / Упорядн.: Т. Осташко, С. Кокін; Наук. ред. Р. Пиріг. НАН України. Інститут історії України; Галузевий державний архів Служби безпеки України. – К.: Темпора, 2013. – 688 с.

⁵¹ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження / НАН України. Інститут історії України, Центр культурологічних студій. – Т. 2. – Дрогобич: «Коло», 2013. – 1066 с.

⁵² Кримські татари, 1944–1994 рр.: Статті. Документи. Свідчення очевидців / НАН України. Ін-т історії України та ін.; Упоряд.: О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк. – К.: Рідний край, 1995. – 363 с.

⁵³ Національне примирення чи конфронтація? Зб. док. / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 540 с.

⁵⁴ Протистояння: Звернення, заяви, листи громадських організацій, політичних партій, громадян України до Комісії з вивчення діяльності ОУН–УПА, 1996–1998 рр. / Відп. ред. С. В. Кульчицький; Упоряд., авт. передмови Л. Гриневич. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 406 с.

⁵⁵ К. П. Василенко: Статті. Спогади. Листування: В 2 ч. / Відп. ред. В. О. Горбик. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – Ч. I. – 269 с.; К. П. Василенко: Статті. Спогади. Листування: В 2 ч. / Відп. ред. В. О. Горбик. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – Ч. II. – 368 с.

⁵⁶ Матеріали та документи Служби безпеки ОУН (б) у 1940-х рр. / Упоряд.: О. Є. Лисенко, І. К. Патриляк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 254 с.

⁵⁷ ОУН в 1941 році: Документи. Ч. 1 / Упоряд.: О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 336 с.; ОУН в 1941 році: Документи. Ч. 2 / Упоряд.: О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 281 с.

⁵⁸ ОУН в 1942 році: Документи / НАН України. Ін-т історії України; [Упоряд.: О. М. Веселова та ін.; Відп. ред. С. В. Кульчицький; Вступ. ст. І. Патриляк]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 243 с.

⁵⁹ «... То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2006. – 542 с.

⁶⁰ «Люба моя Еллі!...» Листи, світлини та документи німецького чиновника з окупованого Іванкова (1942–1943 рр.) / Упорядн.: Г. Бьоше, М. Дубик, Т. Пастушенко; Переклад: О. Николайчук, Л. Сочка; Наук. ред. О. Лисенко. – К.: Міжнародний фонд «Взаєморозуміння і толерантність», 2012. – 336 с.

⁶¹ Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій / АН УРСР; Археогр. комісія; Ін-т історії України; Упоряд. і передм. О. В. Гарань. – К.: МП «Пам'ятки України», 1991. – 192 с.

⁶² Уряди України у ХХ ст.: Науково-документальне видання / НАН України. Ін-т історії та ін.; Н. П. Барановська, В. Ф. Верстюк, С. В. Кульчицький та ін. – К.: Наук. думка, 2001. – 607 с.

⁶³ Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, Г. І. Гончарук та ін. НАН України. Інститут історії України; Галузевий державний архів Служби безпеки України. – К.: Інститут історії України, 2011. – 626 с.

⁶⁴ Юркова О. В. Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР, 1936–1941. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 210 с.

⁶⁵ Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали / Упорядн. О. С. Рубльов; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2007. – 464 с.

⁶⁶ Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936–1991: У 2 кн. – Кн. 1: 1936–1947 / Відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій; Ред. кол. Г. В. Боряк, О. П. Реєнт, В. А. Смолій (голова); Упорядн. О. С. Рубльов, О. В. Юркова. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2011. – 630 с.

Oleksandr Mavrin. Archeographical publication of writing monuments in publishing activity of the Institute of the History of Ukraine of the NAS of Ukraine (1991–2013). It was the beginning of the 1990s when the Ukrainian historical science had begun to realize a necessity of critical re-thinking the conceptual principles of further development in new social and political circumstances of independent Ukrainian State. One of the most important tasks of that time became studying, scientific treatment and publication of monuments of written historical and cultural heritage of the Ukrainian nation. Firstly, that ones which in the previous times had been ignored or misrepresented and especially selected or generally hidden and destroyed.

Aactualization of the archeographical publications as a separate documents' publication and as fundamental collections' publication in activity of the most influential academic institution in the sphere of historical disciplines – the Institute of history of Ukraine of the NAS of Ukraine in general have a great importance for further development of archeography as well as other humanities in Ukraine. They considerably expand data base for research work in history, cultural studies, social studies, folklore, ethnography, literature studies, linguistics and many other disciplines. However a sufficient, valuable and representative source base of this country's humanities now needs a lot of common efforts of specialists in various spheres of science.

Key words: archeography, writing monuments, publication, Institute of the history of Ukraine.

Отримано: 10.09.2015 р.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(38): 355.422

Саркіс Казаров

ПОЛКОВОДЧЕСКОЕ ИСКУССТВО И АРМИЯ ЭПИРСКОГО ЦАРЯ ПИРРА

Саркіс Казаров. Полководческое искусство и армия эпирского царя Пирра. Статья посвящена полководческому искусству и армии эпирского царя Пирра. Автор анализирует отдельные контингенты армии и его тактику в различных сражениях.

Ключевые слова: профессиональная армия, ополчение, полководческое искусство, конница, боевые слоны.

Саркіс Казаров. Полководчеське мистецтво і армія епірського царя Пирра. Стаття присвячена військовому мистецтву та армії епірського царя Пирра. Автор аналізує окремі контингенти армії і його тактику в різних битвах.

Ключові слова: професійна армія, ополчення, полководчеське мистецтво, кіннота, бойові слони.

Один из выдающихся полководцев древности – эпирской царь Пирр, участвуя в многочисленных походах и войнах, должен был опираться на хорошо обученную и боеспособную армию. Именно она помогала знаменитому эпироту осуществлять его блестящие полководческие замыслы. С другой стороны, профессиональная, хорошо обученная армия была одним из обязательных атрибутов эллинистической монархии можно назвать наличие профессиональной, хорошо организованной армии. Как справедливо отметил П. Левек, «в те периоды, когда потребность в солдатах становилась особенно острой, связанный с полисной системой гражданский набор уже не мог удовлетворить нужды государства. Поэтому эллинистические монархи были вынуждены прибегать к услугам наёмников, следуя практике, восходящей к IV в. до н.э.»¹.

Вполне возможно, что первоначально армия Эпира должна была состоять только из ополчений отдельных племён, собиравшихся только в целях обороны от внешней опасности. Если мы вспомним историю допиррового Эпира, то утверждать подобное можно с большей долей вероятности по той причине, что эпироты практически не вели завоевательных войн. А для чисто оборонительных действий было достаточно и гражданского ополчения. При Пирре ситуация должна была измениться кардинальным образом. Многочисленные войны вдали от Эпира потребовали перехода от гражданского ополчения к боеспособной профессиональной армии.

Приступая к исследованию армии и военного искусства Пирра, мы, к нашему глубокому удивлению, столкнулись с парадоксальным явлением: все ис-

следователи, отмечая выдающийся полководческий талант Пирра, практически ни единым словом не обмолвились о его армии. Исключением можно назвать разве что статью Ю. Н. Белкина, которая, по своей сути, всё же носит научно-популярной характер².

Обучению солдат владению оружием и тактике боя Пирр придавал большое значение. По всей вероятности, этим делом он не гнушался заниматься лично сам. Его обращение к некоему лицу, набравшему для него солдат «ты выбирай рослых, а я их сделаю храбрыми» (Front. IV. 1.3), говорит о многом. Даже своих детей он воспитывал прежде всего, для будущих сражений в качестве храбрых воинов. Когда один из его детей спросил у отца, кому из них он оставит своё царство, Пирр ответил: «Тому из вас, у кого будет самый острый меч» (Plut. Pyrrh. 9).

То количество воинов (особенно 20 тыс. пехоты), которое Пирр повёл за собой в Италию, без сомнения, должно было включать в себя и наёмников. Наиболее показательным в этом отношении является то перечисление различных воинских подразделений его армии, которое даётся античными авторами перед битвой при Асукуле (Dion. Hall. XX. 1; Front. II. 3.21; Polyb. XVIII. 28.10).

Трудно определить, какие из них сражались в качестве ополченцев, а какие были наёмниками. Его рекруты, по всей вероятности, были его соотечественниками (молоссы, феспроты, хаоны, амбракиоты). В войске также находилась наёмная пехота из Этолии, Акарнании и Афамании³. Каков был статус македонской тяжёлой пехоты и фессалийской конницы, предоставленных на два года Пирру Птоломеем Керанном, трудно определить. Всё же более вероятно, что они служили за деньги. По всей вероятности, после прибытия на италийскую землю армия Пирра полностью приобрела наёмный профессиональный характер и таковой оставалась вплоть до его смерти.

В дополнение к тарентинским рекрутам должны были иметься и наёмники на тарентинской службе. Неясно, набирал ли Пирр наёмников после своей высадки в Италии, хотя понятно, что он был поддержан тарентинскими горожанами, наёмниками и союзниками⁴.

Косвенным свидетельством наличия наёмников в армии Пирра может служить то, что он постоянно нуждался в деньгах для оплаты своим воинам. Катастрофическая нехватка средств, необходимых для оплаты наёмникам, всё время сопровождавшая все его военные кампании, толкала на экстренные и порой очень непопулярные меры (похищение сокровищ из храма Прозерпины в Локрах, разграбление македонских городов, обременительные подати, наложенные на города Сицилии и т.д.).

Какие виды войск имелись в армии Пирра? Во-первых, конница. Можно согласиться с мнением Ю. Н. Белкина, что «роль конницы в эпирской армии была столь же велика, как и в македонской»⁵. Кавалерия эпиротов походила на кавалерию македонян, она действовала как телохранители царя и атакующая сила⁶. Известно, что Пирр, отправляясь на Запад, имел в своей армии три тысячи конников, что в пропорциональном соотношении с количеством пехоты составляет вполне достаточную цифру. Однако, не совсем понятно мнение

Ю. Н. Белкина о том, что «неизвестно, где Пирр набирал контингенты для своей кавалерии...»⁷. Источники на этот счёт дают вполне конкретные ответы. Во-первых, в армии Пирра находилась известная своими боевыми качествами отборная фессалийская конница, которую он использовал для преследования или окончательного разгрома противника, как это имело место в битве при Гераклее (Plut. Pyrrh. 17). По-видимому, эта конница в числе других подразделений, была предоставлена Птолемею Керавном Пирру для его Западной кампании.

Мы находим также упоминание и о «молосской коннице». Именно с ней Пирр обрушивается на спартанский отряд Эвалка, узнав о смерти сына, и полностью его уничтожает (Plut. Pyrrh. 30). По всей вероятности, этот отряд как раз и служил в качестве личной гвардии царя, предназначенной для решения оперативных вопросов. В составе конницы должна была находиться и её «элита» – друзья царя, которые всегда находились и сражались рядом с ним⁸. Решающая роль кавалерии в эпирском войске, по словам Ю. Н. Белкина, подчёркивается тем фактом, что «сам Пирр во всех сражениях предстаёт в качестве кавалерийского командира, лично возглавляющего атаки конницы на решающих участках боя»⁹. Если уж не решающую, то, во всяком случае, значительную роль в войске Пирра конница, без сомнения, играла.

Решающую же роль, как и во всех греческих армиях, в армии Пирра играла пехота. Её подразделения отличаются разнообразием, и видимо, каждое из них должно было использоваться для решения конкретных оперативных задач. Так, в войске находились так называемые «хаонские логады» – отборный отряд из отличавшегося своей воинственностью племени хаонов, который, по-видимому, использовался для решения задач особой сложности. Мы видим, как во время штурма Спарты, наряду с наёмниками-галатами, этот отряд во главе с сыном Пирра Птолемеом был брошен царём для прорыва через спартанские колесницы (Plut. Pyrrh. 28).

Еще одним подразделением пехоты были так называемые щитоносцы-гипасписты, о которых упоминает Плутарх (Plut. Pyrrh. 24) и которые, как предполагает Н. Хэммонд, находились под командой самого царя¹⁰.

Однако, по нашему мнению, самое важное значение имела находящаяся в войске Пирра македонская фаланга. Часть македонян попали в войско Пирра от Птолемея Керавна, но не исключено, что другая часть македонян была нанята Пирром в качестве наёмников. По нашему мнению, в македонском обществе в период войн диадохов и эпигонов сложился слой так называемых «солдат удачи», постоянным заработком которых стала война. В большинстве своём это были одни и те же лица, многие из которых были лично известны Пирру. Характерный эпизод мы находим у Плутарха: после того, как находящаяся в армии Антигона македонская фаланга уклонилась от боя с Пирром, царь Эпира «протёрши к ним руку, стал поимённо окликать всех подряд начальников, и старших, и младших, чем побудил пехоту Антигона перейти на его сторону» (Plut. Pyrrh. 26).

Откуда Пирр мог поимённо знать всех командиров македонян? Видимо,

некоторые из них были ему знакомы по прошлой службе у Деметрия, другие могли даже какое-то время служить в его войске во время его Западной кампании, после чего вернулись на родину в Македонию. Но Пирр хорошо знал их, и они знали Пирра и, не желая с ним сражаться, разумно уклонились от боя, а затем приняли его приглашение и дружно перешли на его сторону.

Отличие от македонской фаланги в классическом понимании, эта фаланга, находившаяся под командованием Пирра, отличалась подвижностью и мобильностью. Единственным её недостатком было то, что и её результативность также зависела от рельефа местности. Зажатая в неблагоприятной местности у Аускула, она несла тяжёлые потери, и лишь полководческое искусство Пирра помогло всему войску вырваться на равнину, где и пришёл решающий успех.

Именно тяжёлая пехота, построена в фалангу, как при Геракле, так и при Аускуле, решала исход сражения, причём в обоих случаях во главе её находился Пирр, который лично вёл своих воинов в бой. Тяжёлый урон римским легионерам нанесли македонские сариссы, которыми по традиции были вооружены фалангисты и против которых римляне безуспешно сражались, о чём недвусмысленно сообщает Плутарх (Plut. Pyrrh. 21).

Определённое значение Пирр придавал и легковооружённой пехоте. Как известно, в отправляющемся на Запад войске находились 2 тыс. лучников и 500 пращников (Plut. Pyrrh. 15). К сожалению, мы не имеем точной информации, как этот вид войска использовался Пирром, но можно предположить, что его роль была ограничена и не выходила за рамки традиционной тактики эпохи эллинизма. Это, в свою очередь, не исключало и нетрадиционного для той эпохи их использования. Так, при Аускуле, атакуя противника, Пирр расставил метателей дротиков и лучников между слонами, при этом, сохраняя сомкнутый строй и не опасаясь того, что те при неблагоприятном стечении событий, могут быть раздавлены слонами. Здесь мы видим блестящее и успешное комбинирование различных сил: мощный натиск слонов, подкреплённых легковооружённой пехотой, а затем, по-видимому, дело довершили тяжёлая пехота и конница.

В эллинистическую эпоху всё большее значение в боевых действиях начинают играть слоны. Наступили те времена, когда ни одна считающаяся значительной армия не могла обходиться без этой грозной силы. П. Левек приводит пример, когда один из последних македонских царей, не имея на вооружении слонов, был вынужден соорудить их муляжи, чтобы не ударить лицом в грязь перед противником¹¹. В древности гораздо больше ценились именно индийские слоны. На этот счёт сохранилось интересное указание Курция Руфа: «Индийские слоны сильнее тех, которых приручают в Африке; их силе соответствует и величина» (Curt. VIII. 9.17).

Еще в юности, находясь при дворе Антигона и его сына Деметрия, Пирр мог наблюдать эффективность использования слонов. Именно тогда, в битве при Ипсе, он мог видеть, как Селевк с помощью брошенных вовремя в бой слонов, смог отсечь оторвавшуюся от основных сил конницу Деметрия, а затем и разгромить её¹².

Юстин сообщает о том, что, отправляясь в Италию, Пирр, кроме разнообразной помощи от эллинистических монархов, получил также 20 слонов от Птолемея Керавна (Just. XVII. 2.13). В свою очередь, Павсаний сообщает, что слоны попали в плен к Пирру после битвы с Деметрием (Paus. I. 12.4), но, по-видимому, здесь, очевидно, какая-то путаница. Естественно, что своих слонов в то время у Пирра ещё быть не могло, а Птолемею Керавну они достались, по-видимому, после вероломного убийства им своего покровителя Селевка. Немецкий военный историк Г. Дельбрюк замечает, что Пирр, прибавив к войску слонов, сделал свои вооружённые силы более грозными, чем они были некогда при Александре¹³.

Переправа слонов длинным морским путём могла представлять определённые технические сложности, однако она была уже хорошо известна по опыту: незадолго до описываемых событий подобную проблему успешно решил Птолемей, переправив африканских слонов через Красное море¹⁴. Пирру удалось успешно без потерь переправить всех слонов в Италию, появление которых произвело на тарентинцев глубокое впечатление: была отчеканена серия монет с изображением маленького индийского слона, что символизировало прибытие Пирра, а чуть ниже был изображён наездник на дельфине¹⁵. Поскольку эпоним города Тарас считался сыном Посейдона и изображался на гербе города сидящим на дельфине, то намёк на подобную легенду на монете мог символизировать нерушимый союз тарентинцев и Пирра¹⁶.

Первое же знакомство римлян с доселе неизвестными им слонами произошло в битве при Гераклее, когда в решающий момент сражения Пирр бросил их в бой, наведя ужас на вражескую конницу и обратив её в паническое бегство.

Многие историки обратили внимание на то, что здесь, вопреки обычному использованию слонов в эллинистические времена, они не были расположены в первой линии как ударная сила. Объяснение этому немецкий учёный В. Юдайх пытается найти в неблагоприятных условиях местности, которые, якобы, не позволили Пирру использовать в первый день битвы¹⁷.

Свои недоумения и сомнения по поводу описанного использования слонов в битве высказал и Г. Дельбрюк. «Нельзя подыскать никакого основания к оставлению слонов в тылу. Ведь в противном случае Пирр добровольно обрекал бы свою пехоту на тяжёлые потери: вместо того, чтобы сначала смести римскую конницу своими слонами и затем ударить с флангов на римскую пехоту, он предоставил фаланге семь раз чередоваться с римскими легионами в бегстве и преследовании»¹⁸. Кроме того, высказывается мысль о невозможности выдвигания слонов против пехоты. Таким образом, ставится под сомнение само описание битвы античной исторической традицией.

Однако с подобными утверждениями едва ли можно согласиться. Во-первых, Пирр первый раз встретившись на поле боя с доселе неизвестным противником, не мог реально представлять его силу. Поэтому напрашиваются два возможных варианта: либо Пирр рассчитывал справиться с римлянами с помощью одной фаланги, либо, в случае неудачного развития сражения, ошело-

мить противника этой неизвестной ему силой. Во-вторых, эфирский царь, будучи прекрасно знаком с различными вариантами использования слонов в эллинистическом мире, сознательно подготовил римлянам своеобразный сюрприз. Внезапное появление слонов в самый разгар битвы, когда, казалось, враг уже торжествовал победу, должно было внести (и внесло!) коренной перелом в сражении. Нельзя не согласиться с мнением немецкого учёного О. Гамбургера о том, что использование слонов для завершающего удара было своеобразием тактики Пирра по отношению к римлянам¹⁹. К тому же использование неизвестных римлянам животных могло произвести и определённый психологический эффект. Как справедливо подметил У. фон Хассел, решение Пирра использовать слонов сопоставимо с тем эффектом, который произвело появление танков на немецких солдат в ходе первой мировой войны²⁰. И, в-третьих, как нам кажется, нельзя не учитывать ещё одно обстоятельство. В юности Пирр мог наблюдать сражения, в которых с разных сторон участвовало до сотни слонов (достаточно вспомнить, что однажды в армии Селевка насчитывалось до 450 слонов!), поэтому, имея столь незначительное количество животных, он мог и не рассматривать их в качестве решающей силы.

Однако, как бы то ни было, применение слонов в первой битве с римлянами имело грандиозный успех, причём, как справедливо заметил Г. Скаллард, «ни один слон не был ранен и не нарушил боевого порядка»²¹. Вместе с тем, Зонара, единственный из описывающих битву историков, дополняет её любопытной деталью: у слонов на спинах размещались башни, в которых находились воины. Часть римлян была поражена стрелами и копьями находящихся на этих башнях воинов Пирра, часть была поражена хоботами и бивнями слонов, а то и просто растоптана ими (Zon. VIII. 3).

В битве при Аускуле Пирр также ввёл слонов в бой не сразу. По мнению, утвердившемся в историографии, эта битва продолжалась два дня²² и лишь на второй день ему это удалось сделать. Римляне, наученные горьким опытом Гераклеи, предприняли ряд мер с целью нейтрализации этих грозных животных. Довольно подробное описание этих приготовлений мы находим у Дионисия и Зонары. Так, Зонара пишет о том, что римляне, среди других приготовлений, в качестве средства против слонов использовали окованные железом багры, размещенные на повозках и вытянутые по всем направлениям. Против слонов также предполагалось использовать огонь и различные метательные снаряды (Zon. VII. 6).

Согласно Дионисию, для борьбы со слонами римляне подготовили 3 тыс. повозок, на которых были размещены вращающиеся в разные стороны багры и балки, на концах которых были размещены трезубцы, мечеподобные щиты или железные косы. Было приготовлено также несметное количество факелов, обмазанных смолой, которые предполагалось зажечь, и при сближении со слонами, осыпать последних ударами, по мордам и по туловищам животных (Dion. Hall. XX. 7).

Насколько эффективными оказались эти приготовления? К сожалению,

имеющиеся в нашем распоряжении данные античной исторической традиции из-за своей тенденциозности не позволяют нам в полной мере ответить на данный вопрос. И всё же ясно одно: несмотря на то, что римляне и нанесли слонам определённый урон, противостоять им и на этот раз они оказались не в силах.

Какова дальнейшая судьба слонов Пирра? Переправившись на Сицилию, Пирр захватил их с собой. Использование их на Сицилии (а об этом недвусмысленно сообщает Диодор Сицилийский – XXII. 10.2) диктовалось той тактикой, которую предложили карфагеняне эпирскому царю: укрываясь в своих укрепленных пунктах, не вступать в открытые сражения. Следовательно, слоны должны были быть использованы в атаках на эти укрепленные пункты. Однако всё же каких-либо достоверных известий об использовании Пирром слонов на Сицилии мы не имеем.

Как было уже ранее отмечено, в битве при Беневенте слонам было суждено сыграть роковую роль теперь уже для Пирра. Как сообщает Плутарх, для того, чтобы овладеть высотами вокруг Беневента, Пирр предпринял обходной марш, в котором участвовали и самые свирепые из его слонов (Plut. Pyrrh. 25). Свои сомнения относительно участия в нём слонов высказал А. Санти, по мнению которого из-за сложного рельефа местности и ограниченности во времени это кажется маловероятным²³. С подобной точкой зрения согласен и французский историк П. Левек, по мнению которого трудно представить, чтобы по тем козлым тропкам, по которым еле передвигались гоплиты, могли бы двигаться и слоны²⁴. Эти сомнения попытался развеять Г. Скаллард, автор капитальной монографии об использовании слонов в Греции и Риме. При этом он ссылается на один исторический факт, когда в 1944 году партия из сорока пяти слонов была переправлена по крутой горной дороге из Бирмы в Ассам²⁵. На наш взгляд, при том «нестандартном» использовании слонов, которое практиковал Пирр, подобное вполне могло иметь место.

Античная историческая традиция сохранила рассказ о том, что во время битвы при Беневенте маленький слонёнок, находившейся рядом с самкой, был ранен копьем в голову, и пронзительно визжа от боли, бросился назад. Услышав этот визг, мать-слониха бросилась на помощь своему детёнышу, произведя переполох в боевых порядках эпиротов (Dion. Hall. XX. 12.14; Flor. I. 13.12; Zon. VIII. 6).

С рассказом о слонёнке некоторые исследователи связывают изображение на блюде из Капены, хранящемся ныне в Музее Виллы Джулия (Villa Giulia Museum)²⁶. На этом блюде изображён индийский слон с башней на спине и бегущий сзади слонёнок. Слон на гравюре имеет длинные бивни, характерные для индийских слонов, но здесь художник мог изобразить самца, не зная, что самка не могла иметь такие. Что же касается самок, то о них известны и другие упоминания. Так, Элиан (XI. 14) специально упоминает самку слониху по имени Никая, которая находилась в войске Антигона Гоната во время осады им города Мегары в 270 г. (см.: Polyen IV. 6.3). По сообщениям источников, после битвы при Беневенте римляне захватили 8 слонов (и ещё два были убиты). Позднее, в

275 г. Курий во время своего триумфа продемонстрировал их римлянам, которые именно в это время увидели их в первый раз (Plin. Nat. Hist. VIII. 16). По Евтропию (II. 14.3), в триумфе участвовали 4 слона, что позволяет предположить, что остальные четыре, видимо, умерли от ран.

Однако некоторые историки, в частности К. Ю. Белох, на основании пассажа Плиния (Metellus... qui primus elephantos in primo bello Punico duxit in triumpho – VII. 139) высказали свои сомнения: если Метелл был «первым», следовательно, им не мог быть Курий.

Однако, интерпретация здесь не совсем точна: «primus» здесь может означать, скорее всего, «первый во время пунической войны», нежели «первый в истории». Именно так лучше всего видится объяснение полупонятного пассажа Плиния, нежели отрицание его правдивости.

В более позднюю эпоху появился ещё ряд анекдотов о слонах вообще, в том числе и о пирровых. Так, Элиан рассказывая о том, что слон труслив, как безрогий баран, и визжит, как свинья, сообщает о том, что римляне обратили в бегство слонов Пирра и одержали славную победу (I. 38). Постепенно родилась всеобщая идея, что слоны могут быть обращены в бегство маленькими животными (Plut. De Sollert. Animal. 32; Quest. conviv. II. 7.3; Plin. Nat. Hist. VIII. 27), которая была резюмирована Сенекой: «elephantos porcina vox terret» (De ira. II. 11.5).

По возвращении Пирра на Балканы, в одном из столкновений с войском Антигона Гоната в плен к Пирру попали около 20 слонов, которые, в свою очередь, могли Антигону достаться от Кассандра. Число слонов Пирра достигло 24, с которыми он и направился на Пелопоннес (Plut. Pyrrh. 26). Последние упоминания о слонах Пирра и их использовании мы находим при описании штурма Аргоса. И здесь вновь Пирр предпринял весьма нестандартную попытку использования слонов, до сих пор неизвестную в эллинистическом мире. Слоны были брошены не просто на штурм городских укреплений, была предпринята попытка их использования на узких улочках города. При попытке провести слонов через открытые ночью своими сторонниками ворота, выяснилось, что они в них не проходят, и воины Пирра были вынуждены сначала снимать, а затем надевать снова башни на спины слонов, что отняло очень много времени.

По всей вероятности, в темноте, на узких улочках города применение слонов не дало того эффекта, который достигался их использованием в открытом сражении. В самый разгар сражения вожак, самый большой слон, был смертельно ранен врагами и, упав у самих ворот, жалобно трубил, преграждая тем самым путь к отступлению. Другой слон из тех, что только вошли в город, по имени Никон, разыскивая своего раненого погонщика, упавшего с его спины, нёсся навстречу отступающим эфиротам, опрокидывая как своих, так и чужих. Найдя труп горячо любимого им погонщика, Никон бережно поднял его с помощью хобота и клыков и, словно взбесившись, повернул назад, валя на землю и убивая без разбора всех, кто попадался ему на пути (Plut. Pyrrh. 23).

Эти события надолго сохранились в памяти потомков. Когда примерно через 400 лет путешественник Павсаний посетил Аргос, он увидел на рыночной

площади города не только святилище Деметры, в котором, якобы, были захоронены останки Пирра, с бронзовым шлемом, висевшим на входной двери, но также изображение слонов, вырезанных на памятнике, установленном на том месте, где было сожжено тело великого полководца (Paus. II. 21.4). Едва ли следует порицать, как это делает Г. Скаллард²⁷, Пирра за то, что он решился на рискованный эксперимент – использовать слонов в бою на улицах города. Именно так, методом проб и ошибок, развивалось военное искусство в античную эпоху, и вклад в него Пирра нельзя не признать выдающимся. Как теоретик, он оставил после себя труды по военному делу, в которых вопросы использования слонов, без сомнения, должны были занять особое место.

Выделяя основные характерные черты армии Пирра, Ю. Н. Белкин сводит их к четырём моментам:

- она была регулярной, чем выгодно отличалась от полисных милиционно-наёмных войск;
- уровень боеспособности эпирских фалангистов был значительно выше условного среднегреческого уровня;
- вооружение, организация и тактика эпирской пехоты в целом соответствовали македонскому образцу;
- тяжёлая конница имела такое же большое значение, как и в македонской армии²⁸.

Из вышеперечисленных тезисов, безусловно, можно принять лишь первый. Действительно, созданная и хорошо обученная армия Пирра носила регулярный характер и намного превосходила гражданские ополчения греческих полисов. Говорить о эпиротских фалангистах едва ли вообще корректно, ибо, как свидетельствуют источники, в армии Пирра находилась именно македонская фаланга, предоставленная ему Птолемеем Керавном на два года. Без сомнения, у Пирра были подразделения эпиротской тяжелой пехоты, но это не были фалангисты. По этой же причине мы не можем принять и третий тезис Ю. Н. Белкина, ибо своей фаланги у Пирра не было. Что же касается последнего тезиса, то источники точно не сообщают, какая конница, тяжёлая или лёгкая, преимущественно составляла кавалерию царя.

Говоря о военном искусстве Пирра, надо отметить, что каждое сражение тщательно планировалось и продумывалось Пирром заранее. До нас дошла любопытная информация о том, что для моделирования боевых ситуаций Пирр использовал игрушечных солдатиков (Donat. ad Tarent. Eunuch., act. 4, sc. 7). Это метод, который, как нам известно, до Пирра никто не практиковал, использовался затем некоторыми военачальниками в течение очень долгого времени.

Длительное время римляне гордились своими военными лагерями, которые считались, чуть ли не образцовыми. Однако мало кому известно, что метод сооружения военных лагерей они переняли ни у кого-нибудь, а именно у Пирра. После битвы при Беневенте, когда римлянам достался его лагерь, они ознакомились с его расположением и затем полностью переняли методику его сооружения. Суть её заключалась в том, что всё войско охватывалось одним

общим укрепленным валом, в то время как римляне до этого устраивали лагерь по когортам в виде как бы отдельных сооружений (Front. IV. 1.14).

Армия Пирра была немногочисленной, но очень хорошо обученной и подготовленной. Поэтому при общей численности в 20 тыс. человек потеря трёх-четырёх тысяч считалась, чуть ли не катастрофой. Ярким свидетельством этого и является известная фраза Пирра: «Ещё одна такая победа и мы полностью погибнем», которую бросил царь после победы, обернувшейся тяжёлыми потерями. Дело в том, что, непрерывно находясь в походах и ведя постоянные войны, восполнить подобные потери, было невероятно тяжело. Ведь для обучения и тренировки солдат требовалось немалое время, которого у Пирра, к сожалению, не было. Зачастую, чтобы хоть как-то восполнить эти потери, приходилось набирать рекрутов в чужих землях и спешно их обучать, вооружая незнакомым для них оружием, располагая в боевом строю своих опытных ветеранов с малообученными аборигенами (Polyb. XVIII. 28.10). Всё это побуждало Пирра к бережному отношению к каждому солдату. Как справедливо указал Э. Бикерман, в эпоху эллинизма, когда сражения велись наёмными армиями, цена каждого воина была достаточно высока²⁹. Поэтому не раз можно было наблюдать, как, опасаясь больших человеческих жертв, при штурме различных укреплений, Пирр, рискуя пошатнуть свой высокий авторитет полководца, вынужден был отводить свои войска.

Что касается правовых аспектов взаимоотношений Пирра с его войском, то весьма показательной в этом отношении является надпись, где говорится о пожертвовании части добычи Додонскому Зевсу (SGDI 1368). Характерно, что представленные здесь царь Пирр, эпироты и тарентинцы обозначены здесь как три отдельные и равноправные силы (при этом разделение чётко фиксируется союзом καί). По-видимому, здесь мы сталкиваемся с одной из особенностей взаимоотношений царя и его войска у северо-балканских народов, сохраняющих между ними, хотя в начале III в. уже, по всей вероятности, и чисто формально, но некие особые отношения, уходящие своими корнями в глубокую древность.

Военное дело было предметом особого интереса Пирра, более того, оно было его страстью. Он им был увлечён настолько, что с течением времени древние начали рассматривать его как великого завоевателя-авантюриста, не могущего жить без войны, которая даже якобы, стала его главной целью в жизни (Enn. ann. VII. 180; Plut. Pyrrh. 13). В подтверждение своей мысли Плутарх приводит пассаж, в котором на вопрос, заданный ему на пиру кем-то из присутствующих, какой из флейтистов ему нравится, Пирр ответил: «Полководец Полисперхонт, ибо царю пристойно знать и рассуждать только о ратном искусстве» (Plut. Pyrrh. 7).

Авторитет Пирра, как полководца, в древности был непререкаем, причём слава выдающегося стратега тянулась за ним через века. Ни один из античных авторов не осмелился поставить её под сомнение. Многочисленные свидетельства, дошедшие до нас, говорят об обратном. Напомним хотя бы некоторые из них. Хорошо лично знавший Пирра и впоследствии его противник в борьбе за

Македонию Антигон Гонат, на вопрос о том, кого он считает величайшим полководцем, ответил: «Пирра, если он доживёт до старости» (Plut. Pyrrh. 8). В свою очередь, Аппиан повествует об известной беседе Ганнибала со Сципионом Африканским, в которой карфагенянин на вопрос Сципиона, кого он считает величайшим полководцем, ответил, что на первое место он ставит Александра Великого, потому что тот разгромил полчища варваров и дошёл до самых далёких стран, на второе – Пирра, потому что тот первым начал сооружать военные лагерь, себя же поставив лишь на третье место (App. Syr. 35–36; Plut. Pyrrh. 8). Несколько иначе этот рассказ звучит у Тита Ливия, который ставит в заслугу Пирру не только приоритет в сооружении военных лагерей, но и в использовании местности, размещении караулов, а самое важное – в искусстве располагать к себе людей, таким образом, приобретая необходимых союзников (Liv. XXXV. 14.8–9). Понятно, что подобная похвала в устах самого Ганнибала дорогого стоит.

Не только греческие, но и сами римские историки превозносили полководческий талант Пирра. Так, у К. Энния мы находим весьма своеобразную характеристику Пирра: *stolidum genus Aecidarum: bellipotentis sunt magis quam sapientipotentis* (Enn. an. 175–176). У римского историка времён империи Ампелия мы находим не оставляющую никаких сомнений оценку Пирра: «Он превосходил всех греков в мудрости и опытности в военном деле» (Ampell. 28.3). Всё это убеждает нас в мысли о том, что в лице Пирра военная наука и искусство эллинистической эпохи нашли своего поистине выдающегося представителя.

Примечания:

- ¹ Левек П. Эллинистический мир. Пер. с франц. М., 1997. С. 87.
- ² Белкин Ю. Н. Пирр, царь Эпира // Сержант, 1989. № 5. С. 41–47.
- ³ Griffith G.T. The Mercenaries of the Hellenistic World. Cambridge, 1955. P. 61.
- ⁴ Griffith G.T. The Mercenaries of the Hellenistic World... P. 62.
- ⁵ Белкин Ю.Н. Пирр, царь Эпира... С. 43.
- ⁶ Hammond N.G.L. Epirus. Oxford, 1967. P. 569.
- ⁷ Белкин Ю.Н. Пирр, царь Эпира... С. 43.
- ⁸ Hammond N.G.L. Epirus... P. 569.
- ⁹ Белкин Ю.Н. Пирр, царь Эпира... С. 43.
- ¹⁰ Hammond N.G.L. Epirus... P. 569.
- ¹¹ Левек П. Эллинистический мир... С. 50–51.
- ¹² Дройзен И. Г. История эллинизма. Пер. с нем. Т. 2. Ростов н/Д, 1997. С. 420.
- ¹³ Дельбрюк Г. История военного искусства. Пер. с нем. Т. 1. СПб., 1994. С. 221.
- ¹⁴ Scullard H. The Elephant in Greek and Roman World. Cambridge, 1974. P. 103.
- ¹⁵ Ibid.
- ¹⁶ Немировский А. И. История раннего Рима и Италии. Воронеж, 1962. С. 197.
- ¹⁷ Judeich W. Konig Pyrrhos Romische Politik // Klio. Bd. XX. 1926. S. 11.
- ¹⁸ Дельбрюк Г. История военного искусства... С. 222
- ¹⁹ Hamburger O. Untersuchungen uber den Pyrrhischen Krieg. Wurzburg, 1927.

S. 21.

- ²⁰ Hassel U. Pyrrhus. Munchen, 1947. S. 47.
²¹ Scullard H. The Elephant... S. 104.
²² Scala R. Der pyrrhische Krieg. Berlin-Leipzig, 1884. S. 147.
²³ Santi A. L'ultima campagna di Pirro in Italia // Neapolis. II. 1914. P. 286.
²⁴ Leveque P. Pyrrhus. P., 1957. P. 283.
²⁵ Scullard H. The Elephant... P. 112.
²⁶ Kienast D. Pyrrhus // RE. Bd. 24. Hbbd. 1. 1964. Sp. 155; Scullard H. The Elephant... P. 113.
²⁷ Scullard H. The Elephant... P. 118.
²⁸ Белкин Ю.Н. Пирр, царь Эпира... С. 43.
²⁹ Bickermann E. Apocryphal correspondance of Pyrrhus // CPh. 1947. V. XLII. P. 145.

Sarkis Kazarov. War-lord art and army of the king Pyrrhus of Epirus. The article is devoted to military art and army of the king Pyrrhus of Epirus. The author analyses military contingents of his army, his tactics in diffrents battles.

Key words: professional army, home guard, military art, cavalry, war elephants.

Отримано: 10.10.2015 р.

УДК 94(4-11) «1222/1223»

Олександр Головко

РЕЙД ТУМЕНІВ ДЖЕБЕ І СУБЕДЕЯ ДО СХІДНОЇ ЄВРОПИ В 1222-1223 рр. В ПРОЦЕСІ ТВОРЕННЯ МОНГОЛЬСЬКОЇ ІМПЕРІЇ І РАХ MONGOLICA

Олександр Головко. Рейд туменів Джебе і Субедея до Східної Європи в 1222–1223 рр. в процесі творення Монгольської імперії і Рах Mongolica. В статті розглядається історія першого вторгнення монгольських військ на територію Східної Європи в 1222–1223 рр., аналізуються обставини їх війни з половцями і Русью. Автором робиться висновок про невдачу завершення першої спроби монголів підкорити собі народи Східної і Центральної Європи.

Ключові слова: монгольські завоювання, рейд Джебе і Субедея, половці, Русь, битва на р. Калка.

Александр Головко. Рейд туменов Джебе и Себедея в Восточную Европу в 1222–1223 гг. в процессе создания Монгольской империи и Рах Mongolica. В статье рассматривается история первого вторжения монгольских войск на территорию Восточной Европы в 1222–1223 гг., анализируются обстоятельства их войны с половцами и Русью. Автор делает вывод о неудаче завершения первой попытки монголов подчинить себе народы Центральной и Восточной Европы.

Ключевые слова: монгольське завоювання, рейд Джебе і Субедея, половці, Русь, битва на р. Калка.

У 1222–1223 р. народам Східної Європи прийшлося вперше зіткнутися з ворогом, дії якого через півтора десятиліття докорінно змінять життя усього східноєвропейського та у значній мірі центральноєвропейського ареалів. Війська могутньої Монгольської держави, що виникла у Центральній Азії на початку XIII ст., в 1222 р. перейшли Кавказькі гори, взимку 1222–1223 р. завдали поразку половцям і аланам, створили смертельну загрозу для населення Русі. Події, пов'язані із вторгненням монголів до Східної Європи, у тому числі їх зіткнення з русами та половцями весною 1223 р., знайшли відбиття в руських літописах¹, у творі арабського історика Ібн аль-Асира (1160–1233) «Ал-Камиль фі-т-таріх (Повний звід історії)», у праці арабського письменника Ала-ад-діна Ата-мелік Джувейні «Тааріх-і джахангушай (Історія підкорювача піднебесної)», у збірнику праць персидського автора Рашид ад-Діна, в офіційній хроніці монгольської династії Юань у Китаї (1280–1368 рр.)². Перше зіткнення половців і русів з монголами не пройшло повз увагу і лівонського хроніста Генріха Латвійського³. Пізніше про похід монгольського війська до Східної Європи писав брат Ц. де Бредія, учасник місії Плано де Карпіні до монголів у 1245 р.⁴. Загальну оцінку подій, які сталися в Східній Європі на початку 20-х років XIII ст., дає в своїй «Історії архієпископів Салони і Спліту» далматинський історик Фома Сплітський⁵.

Повертаючись до розгляду руських літописів, зазначимо, що в Іпатіївському списку Галицько-Волинського літопису розповідь про війну з монголами розпочинається словами «Алецькое побоище», котрі були внесені пізнішими переписувачами тексту пам'ятки. Цією назвою означеними переписувачами підкреслювалася головна тема літописної розповіді – історія першої війни руських князів і їх половецьких союзників з монголо-татарським військом, що завершилась битвою на березі невеликої річки Калки⁶ у Північному Приазов'ї 31 травня 1223 р. Ця історія знайшла відбиття також на сторінках Суздальського, новгородських та інших літописів. Науковці вважають, що в основі цих повідомлень лежав єдиний протограф – Повість про битву на річці Калці⁷. Проте необхідно зазначити, що у кожному конкретному літописі їх автори, виходячи із власних міркувань, редагували текст протографа, скорочували деякі фрагменти, а деякі місця доповнювали власними свідченнями.

Спостереження за вірогідним текстом зазначеної повісті і особливо її варіаціями показують, що ці фрагменти-доповнення є прихильними а) до галицького князя Мстислава Мстиславича, б) до київського князя Мстислава Романовича; в) до волинського князя Данила Романовича. Розглядаючи цю тему, В. К. Романов справедливо звернув увагу, що частина тексту розповіді Галицько-Волинського літопису про події 1223 р. перегукується в жанровому плані із преамбулою до цієї пам'ятки⁸. Є підстави думати, що сама Повість про битву на р. Калці була створена з низки давньоруських пам'яток в 40-х – 50-х роках XIII ст. Отже, ре-

тельне вивчення теми про давньоруські джерела історії Калкської битви важливе для оцінки конкретних подій війни Русі і половців з монгольськими нападниками у першій половині 1223 р., участі в них тих чи інших політичних діячів Русі⁹.

Не дивлячись на те, що в джерелах існує розбіжність в датуванні подій першої русько-монгольської війни, все ж у літературі традиційно прийнято датувати головну битву означеного конфлікту 31 травнем 1223 р. Хоча проблема хронології війни монголів із половцями і русами, на думку деяких сучасних авторів, не є у повній мірі вирішеною¹⁰.

Зазначимо, що історики не мають ясності у питанні, чому в розповіді про битву йдеться проте, що тоді Данилові було 18 років, коли з Галицько-Волинського літопису відомо, що він народився в 1201 р. Отже, за логікою книжника, напрошується висновок, що битва відбулася в 1219 р.¹¹. Здавалось, на користь такого припущення свідчить і розповідь на Ліонському соборі католицької церкви в 1245 р. архієпископа Петра, який прибув на захід із Русі. Під час промови західними архієреями він згадав, що вперше татари розорили Русь 26 років назад. У хроніці Матвея Паризького цей фрагмент виступу зафіксований наступним чином: «*Inter quas pro magna parte devastate est Russia, iam sum viginti sex anni* (Серед них була спустошена значна частина Русі, і вже відтоді минуло двадцять шість років)»¹².

На нашу думку, галицький літописець – автор розповіді про участь Данила Романовича у битві з монголами – зменшенням віку волинського князя міг переслідувати конкретну мету – підняти престиж свого володаря, який у молодому віці проявив мужність у кривавій сутичці з ворогом – та у певній мірі нівелювати негативну реакцію суспільства від його участі в події, що завершилася нищівною поразкою війська русів. До цього можна додати, що хронологічно князь Данило міг народитися після 1201 р., навіть у перші місяці 1205 р., що майже знімає згадану вище проблему із визначенням віку волинського володаря. Заради справедливості зазначимо, що міг бути і інший варіант часу народження Данила. Теоретично він міг народитися значно раніше, в останні роки XII ст., зразу ж після розірвання приблизно в 1196–1197 рр. шлюбу князя Романа Мстиславича з першою дружиною Предславою Рюриківною і укладення шлюбу з другою, яку Галицько-Волинський літопис на початку XIII ст. називає «княгиня Романова»¹³.

Що стосується інформації архієпископа Петра, то тут ситуація складніша. Оригінал його виступу не зберігся, а його зміст передано на сторінках сучасних подіям західноєвропейських хронік¹⁴. Можливо, що імпульсом для виникнення цієї дати могли стати перші звістки про монголів, які дійшли на Русь саме в 1219 р.¹⁵. Саме в цьому році монгольські війська на чолі з Чингізханом вдерлися до Середньої Азії. Враховуючи тісні економічні зв'язки Русі з Хорезмом, не має нічого дивного, що новина про розорення цієї держави стала досить швидко відома у Європі. Однозначно, що ігумен Петро згущував фарби, оскільки під час першої війни русів з монголами бойові зіткнення відбували-

ся у причорноморському степу далеко поза межами території Русі, а тому викликає подив і інформація про спустошення значної частини її земель.

Появу коментованої дати не можна зрозуміти і без врахування загальних есхатологічних уявлень, що виникли в християнському світі під впливом страшної кочівницької навали. Пізніше поява татар у Східній Європі сприймалася русами як божа кара, а самих татар, наприклад, у Галицько-Волинському літопису порівнюють з біблійними кочівниками – моавітянами, які воювали проти іудеїв («Приде неслыханая рать: безбожные Моавитяне, рекомые Татарове»)¹⁶.

На Русі і у Західній Європі монголів часто називали татарами. Етнонім «татари» бере походження від китайського слова «та-та» або «да-да», проте по мірі зростання географії нападів монгольських ханів, швидко поширюється в країнах Західної Азії та у Європі. Носії цього етноніму були спочатку складовою монгольських племен, що утворили на початку XIII ст. в Центральній Азії свою державу.

У Європі та в Азії дефініція «татари» стосувалася воїнів військ, які очолював Чингізхан, а потім його нащадки. Розширення розмірів Монгольської імперії (Рах Mongolica), а згодом її частин – улусів, зміни у складі їх населення призводять і до зміни змісту поняття «татари», оскільки не тільки до складу війська Чингізидів, а й до складу правлячого класу монгольських державних новоутворень почали входити представники багатьох народів, які мешкали у євразійських степах. Зокрема, до складу еліти держави хана Бату у Східній Європі – Улусу Джучи (пізнішої Золотої Орди) увійшли численні як тюркомовні, так і інші за етнічним складом та мовою групи населення Поволжя, Подоння, причорноморських степів та Криму. Саме вони і стали основою для етногенезу сучасних казанських, астраханських, кримських та інших татар¹⁷.

На Північному Кавказі, а згодом у прикаспійських та причорноморських степах авангардний експедиційний корпус монгольського війська на чолі з полководцями Субедеєм-баатуром та Джебе-нойоном появився в 1222 р., і ця поява була пов'язана із проведенням монголами, перш за все, величезної війни з половцями¹⁸. В китайській хроніці «Юань ші», де розповідається про виправу монголів до східної Європи, йдеться, що тоді мала місце спеціальна каральна експедиція монгольського полководця Субедея проти кипчаків (інша назва половців)¹⁹. Проте є підстави висловити сумнів, що з самого початку ця виправа могла плануватися Чингізханом та його оточенням саме як каральна проти західних половців, з якими до цього монголи ніколи не стикалися.

В літературі також висловлюється погляд, що в той час монголи на чолі з Джебе і Субедеєм здійснювали спеціальний розвідувальний рейд до Східної Європи, але і така версія викликає не може не викликати заперечень²⁰. У монголів була прекрасна розвідка, але здійснювалася за допомогою добре підготовлених лазутчиків. В розповіді угорських місіонерів, які побували у Поволжі напередодні вторгнення війська хана Бату на Русь, розповідається, що там вони зустріли монгольського посла, який добре знав угорську, руську, половецьку, німецьку і татарську мови, тобто добре був підготовлений для шпигунської діяль-

ності²¹. Зазначений рейд у випадку проведення його як якоїсь «розвідки» носив вкрай ризикований характер, оскільки в разі невдачі військо Джебе і Субедея опинилися в оточенні ворожих сил, причому і можливий вимушений відхід через Кавказ перетворився б у дуже небезпечну операцію.

На нашу думку, для з'ясування характеру рейду монгольських туменів на чолі з Джебе і Субедеєм важливим є розгляд інформації із «Таємної історії монголів», де розповідається про завдання, яке їм дав Чингізхан: «§262. А Субеетай-Баатура він (Чингізхан. – *авт.*) він відправив на північ, наказавши дійти до одинадцяти країн і народів, а саме: Канлін, Кипчаут, Баджигіт, Оросут, Мачжарат, Асут, Сасут, Серкесут, Кешимір, Болар, Рарал (Лалат), перейти через повноводні ріки Іділ і Аях, а також дійти і до самого міста Ківамен-Кермен. З таким повелінням він відправив Субеетай-Баатура»²². Є підстави припустити, що Кипчаут – це країна кипчаків, Баджигіт – це країна башкирів, Оросут – це Русь, Мачжарат – це Угорщина, а місто Ківамен-Кермен – це Київ. Отже, ця інформація свідчить про те, що в ході виправи Джебе і Субедея монгольська верхівка переслідувала широкомасштабний план на підкорення багатьох країн і народів Східної і частково Центральної Європи. Це свідоцтво однозначно спростовує погляд Л. М. Гумільова про начебто щире бажання монголів укласти мир на початку їх конфлікту з південноруськими князями: «... монголи щиро хотіли мира з руськими, але після зрадницького вбивства і неспровокованого нападу такий мир став неможливим»²³.

Як здається, є підстави думати, що до двох туменів монголів, які перейшли через Кавказький хребет, мали приєднатися значні монгольські сили, але в силу певних причин цього не сталося. Відомо, що двох туменів Джебе і Субедея мав приєднатися третій тумен, а також було віддано наказ про підготовку значних інших сил, які на захід в обхід Каспію з півночі мав привести у Східну Європу син Чингізхана Джучи²⁴. Проте зазначений третій тумен зазнав великих втрат в Персії, де загинув його керівник Тохучар, а тому до Субедея і Джебе не приєднався. Джучи не проявив себе належним чином в організації допомоги монгольським туменам на заході, чим згодом викликав на себе гнів батька. Загальна ситуація для монголів в той час була взагалі несприятливою. В Середній Азії вони зазнали поразку від наближеного до хорезмшаха Мухаммеда полководця Іналдж-хана²⁵. Головні сили монголів перебували в Афганістані і Північній Індії, де, як здається, у них виникли також якісь проблеми²⁶.

Тому Джебе і Субедей після переходу через Кавказький хребет були вимушені діяти на свій страх і ризик, роблячи ставку на вдачу і власні військові вміння. Оскільки у поході брало участь два монгольські тумени, є підстави думати, що чисельність їх війська навряд чи перевершувало війська 20-25 тис. чоловік²⁷. Літописець пише, що тоді завойовники «придоша на землю Половецькую»²⁸. Під «Половецькою землею» давньоруські книжники розуміли величезну степову територію від передгір'їв Карпат та низин Дунаю на заході до Волги та Північного Кавказу на південному сході²⁹.

Під час походу 1222 р. монголи на Північному Кавказі розгромили при-

донське угруповання половців на чолі з ханом Юрієм Кончаковичем, близьким родичем владими́ро-суздальського князя Юрія Всеволодовича³⁰. Під час зіткнення були вбито чимало половців («Данил Кобяковичъ и Юрьи убиена быста, с ним множество Половецъ»)³¹. Тої ж зими монголи, як це довели науковці, перейшли Керченську затоку і зимували в Східному Криму³².

Лихо вимусило рештки подонських, а також частину придніпровських половців на чолі з ханом Котяном Сутоєвичем взимку 1222–23 рр. звернутися за допомогою на Русь. З літописів відомо, що половецькі володарі на чолі з ханом придніпровських половців Котяном прибули до Галича і звернулися до місцевого князя Мстислава з проханням організувати спільний похід половців і русів проти монголів. А вже після цього звернення Мстислав Мстиславич, як пише новгородський літопис, «нача молитися князям рускым»³³.

Мотивацію дій Мстислава Мстиславича, вірогідно, не слід виводити з його прихильності до великого військового завзяття, думка про яке перш за все напрошується, якщо згадати характеристики князя як безшабашного рубаки, які дають йому деякі історики. Однозначно, що рішення галицького володаря у значній мірі пояснювалося давніми тісними зв'язками, у тому числі родинними, з ханом Котяном, володарем Придніпровського об'єднання половців³⁴, але головним мотивом дій Мстислава було відчуття великої небезпеки для Русі, яку треба було ліквідувати. Звернення ж половецької верхівки саме до Мстислава Мстиславича було обумовлено тим, що на той час він був самим авторитетним володарем на півдні Русі.

Після попередніх переговорів було вирішено провести спеціальний з'їзд князів у Києві, куди попрямували Мстислав Мстиславич і Котян. В Києві тоді сидів представник смоленської династії Мстислав Романович. Крім вказаних осіб, в обговоренні проблеми взяли участь чернігівський князь Мстислав Святославич, волинський князь Данило Романович та багато менш вагомих у політичному плані князів Русі («бывшую же съвету всих князей, во граде Киеве»³⁵).

Розповідаючи про зустріч князів в Києві, літописець пише, що серед них був «Мъстислав Романовичъ в Кыеве, а Мъстислав (Святославич. – авт.) Козельске и в Чернигове, а Мъстислав Мъстиславичъ в Галиче, то бо беаху старейшины в Руской земли»³⁶, тобто підкреслює особливе місце київського, чернігівського і галицького володарів в ієрархії давньоруських князів із династії Рюриковичів. «Право розпоряджатися Києвом і підлеглою територією, – наголошує Л. В. Черепнін, – зв'язувалося із старійшинством у Руській землі»³⁷. Зазначимо, що в той час Мстислав Мстиславич продовжував володіти («мав причастя») Торчеською волостю в Київській землі.

Під час з'їзду, який відбувся десь у березні – на початку квітня 1223 р., вірогідно, щоб добитися прихильності князів, і скріпити союз руських князів з половецькою ордою, «великий князь» за записом літопису, а насправді половецький хан Бастий охрестився. На жаль, важко сказати, в яких відносинах були між собою половецькі хани Бастий і Котян. Можливо, що Бастий очолював тих половців, що прийшли у Придніпров'я з Дону. Князі, які зібралися у Києві, звер-

нулися за допомогою до суздальського князя Юрія Всеволодовича. Проте, за даними суздальського літопису, військо суздальців не встигло приєднатися до коаліції і взяти участь у битві з монголами. Суздальці на чолі з племінником князя Юрія Всеволодовича Васильком Костянтиновичем довідалося про страшну поразку на Калці, коли вони лише підійшли до Чернігова, тобто у червні 1223 р.³⁸.

Руські князі вирішили разом з половцями здійснити виправу у степ. Керівні позиції у військовому заході, що природно, крім Мстислава Мстиславича, зайняли київський володар Мстислав Романович та чернігівський – Мстислав Святославич. Війська всіх південноруських князів зібралися через деякий час біля Канева. Отже, на відміну від більш пізніх часів кінця 30-х років XIII ст., руські князі зробили спробу об'єднаними зусиллями оперативно подолати гостру загрозу з боку монголів. Але фактично в поході не було єдиного командування. Кожен князь діяв, виходячи з власних міркувань, до того ж між князями виникали часом досить серйозні суперечки. Зокрема, половецькі загони хана Котяна у поході визнавали, крім власного володаря, лише волю свого давнього союзника галицького князя Мстислава Мстиславовича. Одним із керівників половецького війська став відомий нам воєвода галицького князя Ярун.

Вірогідно у квітні 1223 р., русько-половецьке військо вирушило на південь. Галицький книжник пише: «Оттуда же придоша месяца априля и и придоша к реце Днепру»³⁹. Питання про маршрут виправи та обставини переправи давньоруських військ через Дніпро досить складне через плутану інформацію джерел, у тому числі свідчень Галицько-Волинського літопису. Є думка, що біля Варязького острова війська давньоруських князів переправилися на лівий берег Дніпра⁴⁰, проте це твердження знаходиться у протиріччі з повідомленням джерел про ще одну переправу через Дніпро давньоруського війська⁴¹. Тому більш вірним є уявлення, що біля Варязького острова переправу здійснили чернігівські полки, які перейшли на правий берег і об'єдналися з волинськими, галицькими, київськими та смоленськими ратями, що йшли на південь правим берегом Дніпра⁴².

Місце першої переправи на Дніпрі руських військ чітко визначено в Суздальському літопису: «Придоша к реце Днепру на Заруб, к острову Варезьскому»⁴³. Заруб – це давньоруське місто на правому березі Дніпра напроти місця впадіння в нього Трубежу. Йому відповідають археологічні зрізи XII–XIII ст. городища Монастирьок між селом Зарубінці і хутором Монастирьок напроти сучасного міста Переяслава-Хмельницького⁴⁴.

Весною 1223 г. на Дніпрі зібралася досить чисельна армія. В її складі були полки з Галицької, Волинської, Чернігівської та Київської земель, смоленські дружини, половецькі загони. Крім того, події 1223 р. вимусили до активних дій не тільки кочовиків, а осіле населення причорноморських степів, основну частину якого були слов'яни⁴⁵. В Галицько-Волинському літопису збереглася інформація: «А выгонци Галичскыя придоша ко Днепру (помилка літопису, справді має бути Дністер. – авт.) и придоша в море»⁴⁶. В тексті пам'ятки двічі згадуються

галицькі війська, котрі йшли у похід проти монголів, проте конкретизація «выгонци Галичьскыя» дає підставу думати, що тут мова йшла про представників населення, що мешкало в нижній течії рік Дністра і Прута, ймовірно відомих по повідомленням XII ст. берладників⁴⁷.

Згадка цього населення, а також бродників, що перейшли на бік нападників ще до битви на Калці, свідчить про значну чисельність населення слов'янського походження, що мешкало в степовій зоні сучасної України. В Галицько-Волинському літопису відзначено, що у «выгонцев» було «лодей тысяча». Їх було, на думку В. В. Мавродіна, 35-40 тисяч воїнів⁴⁸, згідно погляду В. Т. Пашута – 40 тис. воїнів⁴⁹. Вочевидь, обрахування істориків зроблено, виходячи із повідомлення «Повісті временних літ» про те, що в лоддях часів київського князя Олега під час його виправи на Константинополь на початку X ст. вміщалося 40 чоловік («а в корабли 40 мужь»⁵⁰).

Хоча наведені вище цифри, без всякого сумніву, є дуже перебільшеними, проте можна гадати, що цих «выгонцев» було дуже багато. Можливо, що на вказаних «лодьях» прибула і приєдналася до русько-половецького війська і частина воїнів-пішців із Волинської та Галицької земель. Зазначені війська, за даними літопису, привели Юрій Домамерич і Держикрай Володиславич («бе бо с ними Домамеричь Юрьгии и Держикрай Володиславичь»⁵¹). Вірогідно, що це воеводи Мстислава Мстиславича, яких він спеціально відправив за допомогою до берладників.

Є підстави думати, що монгольський корпус на чолі з воєначальниками Джебе та Субедеєм, який проник до причорноморських степів, поступався в чисельності перед військом коаліції, оскільки, як відзначалося, головні сили монголів на чолі з Чингізханом знаходились в Афганістані. Визначити величину русько-половецького війська дуже складно. Р. П. Храпачевський вважає, що вона могла сягати 40-45 тис. воїнів⁵². На наш погляд, зазначена цифра виглядає перебільшеною, хоча можна погодитися з іншим висновком науковця, що за бойовими якостями і рівнем керівництва військо коаліції серйозно поступалося супернику.

Монгольська розвідка прекрасно знала про підготовку походу русько-половецького війська, тому Джебе і Субедей вдалися до свого традиційного дипломатичного прийому – знаючи про непрості стосунки русів з південними сусідами, зробили спробу розсварити учасників антимонгольської коаліції. Їх послали запропонували руським князям разом напасти на половців, захопити їх майно та стада. Проте князі не захотіли вести переговори і вбили монгольських послів. Ця розправа мала показати рішучість настроїв русів, оскільки після цього вбивства шлях до можливих подальших перетрактацій з монголами був відрізаний.

Головною вадою союзної армії, що і позначилося на її подальшій долі, була відсутність єдиного командування. Ні один з старших князів не бажав підкорятися іншому. Найбільш рішучим у діях був галицький князь Мстислав Мстиславич. Проте він міг реально керувати лише галицькими та волинсь-

кими полками (з Волині прибули загони володимирського князя Данила Романовича, пересопницького князя Мстислава Ярославича⁵³, шумського князя Святослава Ингваревича і луцького князя Ізяслава Ингваревича⁵⁴). Взаємодія галицького князя з половецькими загонами, до яких було послано воеводу Яруна, вірогідно, ускладнювалася відсутністю єдності між кочівниками, оскільки ними керували хан Котян і, вірогідно, хан Бастий.

Роз'єднаність русько-половецьких сил особливо проявилася після їх переправи на лівий берег Дніпра. Провівши розвідку, галицький князь Мстислав Мстиславич, вважаючи суперника недостатньо сильним та досягши певних успіхів у двох попередніх зіткненнях з монголами, вирішив разом з половцями діяти проти ворогів самотійно. На лівому ж березі р. Калки 31 травня (за старим стилем) 1223 р., коли відбулася вирішальна битва, військо русів фактично стояло в трьох різних місцях. І тут, провівши розвідку, Мстислав Мстиславич, не домовившись з іншими старшими князями, разом з половцями вирішив діяти проти монголів самотужки⁵⁵. Спочатку, завдяки рішучому наступу полку галицького князя Мстислава, руським полкам вдалося досягти певного успіху. Монголи почали відступати. Проте, коли згодом монголи пішли у контрнаступ і напали на військо половців, ті не витримали їх натиску ворога і вдалися до панічної втечі. Під час відступу половці розстроїли ряди війська чернігівського князя Мстислава Святославича, воїни якого не зуміли належним чином приготуватися до атаки монголів. Це і вирішило результат битви. Після відступу половців і тривалого запеклого бою галицький князь Мстислав Мстиславич був вимушений відійти до Дніпра, де здійснив переправу на правий берег.

Зазначимо, що київський князь Мстислав Романович дотримувався тактики обережних дій проти ворога, а тому сховався із своїми воїнами за частоколом і у битву не вступив. Л. В. Черепнін справедливо пише, що саме така поведінка київського князя мала фатальні наслідки і призвела до трагічного завершення битви⁵⁶. Ця пасивність Мстислава Романовича у вирішальний момент битви не знайшла належної оцінки у істориків. Зокрема, один з найкращих знавців історії війни Русі і половців з монголами весною 1223 р. англійський вчений Дж. Феннел, визнаючи упередженість опису події в тексті Галицько-Волинського літопису відносно постаті Мстислава Мстиславича, серед причин поразки називає відсутність єдиного командування, зраду бродників, нездатність половців чинити опір натиску монголів, непідготовленість руських частин до узгоджених дій⁵⁷.

Але історик не звертає увагу на те, що керівник одного з найбільших контингентів русько-половецького війська київський князь Мстислав Романович у найбільш складний момент зіткнення проявив фатальну нерішучість, коли відмовився взяти участь у бойових діях з монголами у відкритому полі, нерішучість, яка коштувала згодом життя багатьом князям і простим воїнам, стала однією з складових поразки. У зв'язку із зазначеним варто згадати інформацію літописів про те, що під час битви загинуло десять тисяч киян, тобто тих воїнів, які прийшли разом із Мстиславом Романовичем («Глаголют бо тако, яко

Кыян одинех изгыбло на полку том 10 тысяч»)⁵⁸. Ці дані свідчать про великі сили, які знаходилися під безпосереднім керівництвом київського князя і які в разі участі у битві могли істотно вплинути на її результат.

Заслуговує на особливу увагу питання про взаємини трьох Мстиславів під час війни з монголами. Історики часто при їх аналізі звертають увагу на наступну фразу Повісті про битву на р. Калці, яка начебто пояснює одну із причин поразки. Коли монголи здійснили напад на полк Мстислава Мстислави-ча і половців, «Мьстиславу (Романович – авт.) же и другому Мьстиславу (чернігівському. – авт.) сидящема во стану, не ведущема. Мьстиславъ же не поведима, зависти раде, бе бо бо котора велика межю има»⁵⁹.

На наш погляд, ця інформація є дещо упередженою. З попереднього тексту розповіді Повісті відомо, що після переправи через Дніпро з боку молодих князів пролунав заклик до київського і чернігівського Мстиславів до рішучих дій, до активної взаємодії з Мстиславом Мстиславичем, на який чернігівський князь Мстислав Святославич відреагував («Мьстиславе и другии Мьстиславе не стоита, поидемь противу им»⁶⁰). Відомо, з подальшого тексту, що під час безпосереднього зіткнення з монголами на Калці Мстислав Святославич не знаходився разом з Мстиславом Романовичем, а взяв безпосередню участь у битві, під час якої загинув («и много убиство бесчисленое створися, а иных князеи гонячи до Дніпра, б оубиша, князя Мстислава Яневьского, Изяслава Иновгородскаго, Святослава Шумьскаго, Мьстислава Чернеговьскаго (підкреслено нами. – авт.) с сыном, Юрья Несвежьскаго»⁶¹).

Отже, автор південноруської версії Повісті про битву на р. Калці (в новгородській розповіді не має інформації про «котору» між Мстиславами⁶²), на наш погляд, фактично прагнув реабілітувати київського князя Мстислава Романовича. Той не міг не знати про те, що розпочалася вирішальна битва, але замість надання допомоги союзникам, фактично ухилився від цього: коли інші учасники коаліції робили відчайдушні спроби відбити наступ ворога, за наказом Мстислава Романовича на скелястому березі р. Калки будувався тин, за яким сховався київський князь із своєю дружиною.

Розглядаючи перебіг битви за інформацією джерел, необхідно постійно пам'ятати про упередженість у подачі ходу бойових дій літописцями, тому, як нам здається, нема підстав дивуватися тому, що руські книжники шукають причини катастрофи, що сталася, у діях союзників руських князів – половців. Однозначно, що у поразці були винні далеко не тільки вони одні⁶³. Не виглядає реалістичною і інформація новгородського літопису, що в момент панічного відступу руського війська половці нападали і грабували руських воїнів («иные вои десятыи прииде коиждо во своясы; а иных Половци побеша ис коня, а и иные ис порта»)⁶⁴.

Зазначимо, що східні – арабські і персидські – пам'ятки, які більш неупереджено розповідають про цю битву, відзначають у більшій мірі, ніж давньоруські літописи, тривалість і запеклість бойових дій на Калці. Арабський автор ібн-аль-Асир пише про події весни 1223 р.: «Татари перебували певний час в

землі Кипчацькій, але потім в 620 році (4 лютого 1223 – 23 січня 1224 р. – *авт.*) направились до землі Русів. Дізнавшись про це, Руси і Кипчаки, які приготувалися до бою, вийшли на шлях Татар, щоб зустріти їх раніше, ніж вони придуть до їх землі, і відбити їх напад. Звістка про це дійшла до Татар, які почали відступати. Тоді у Русів і Кипчаків з'явилося бажання напасти на них, бо вони вирішили, що цей відступ стався через страх і відсутність сил у (Татар. – *авт.*), яких почали активно переслідувати. Татари довго відступали, а (Руси і Кипчаки. – *авт.*) йшли по їх слідах 12 днів, поки Татари не повернули на Русів і Кипчаків. Ті помітили їх лише тоді, коли зіткнулися з ними. (Для Русів і Кипчаків) це було неочікуване оскільки вони вважали себе у безпеці від Татар, були впевнені в своєму перевазі над ними. Не встигли вони приготуватися до бою, як на них напали Татари, які мали значно більші сили. Обидві сторони билися з нечуваною впертістю, і бій між ними тривав декілька днів. Нарешті татари взяли гору і одержали перемогу»⁶⁵.

У персидського автора Рашида ад-Діна записано про головне зіткнення русів і половців з монголами наступне: «Потім вони напали на країну урусів і кипчаків, які там знаходились. На цей час ті вже отримали допомогу і зібрали численне військо. Коли монголи побачили їх перевагу, вони почали відступати. Кипчаки і уруси вирішили, що це вони роблять через острах, переслідували монголів дванадцять днів. Неочікуване монгольське військо повернуло і ударило по них раніше, ніж вони зібралися разом, встигли перебити багато людей. Вони билися протягом одного тижня, врешті-решт кипчаки і уруси вдалися до втечі»⁶⁶.

У згаданій вище китайській хроніці «Юань ші», де йдеться про каральну експедицію монгольського полководця Субедея, повідомляється, що після підкорення країни кипчаків (половців), монгольський полководець наніс поразку двом володарям на ім'я Мстислав: «...після того як країна Кін-ча (кипчаки. – *авт.*) була підкорена, Субедей дійшов аж до річки А-лі-гі (Калка(?). – *авт.*), де він зустрів вождів Уа-ло-с (русів. – *авт.*) великого і малого Мі-чі-с-лао (Мстиславів. – *авт.*). Відбулася битва, під час якої останні зазнали поразки»⁶⁷. Оскільки київський князь Мстислав Романович фактично безпосередньо не брав участі у битві на р. Калці, можна припускати, що у східній пам'ятці згадуються галицький князь Мстислав Мстиславич і чернігівський князь Мстислав Святославич.

У літературі часто розглядається сюжет, який наводиться в Повісті про битву на р. Калці, про те, що, переправившись через р. Дніпро, Мстислав Мстиславич наказав знищити всі човни, щоб не дати можливості монголам переправитися через водну перепону. Цей, на думку істориків ганебний, вчинок призвів до нових жертв серед відступаючих з-під Калки руських воїнів⁶⁸. В Лаврентіївському літопису про цю подію записано: «Мстислав Мьстиславичь преди перебеже Днепр и прииде к лодьем, повеле жещи я, а инья сечи и отринуть от брега, бояся по себе погони от Татар, а сам едва убежа в Галичь»; а Новгородський літопис повідомляє: «Тогда же Мьстиславиць Мьстислав преже перебег Днепр, отрея от брега лодьи, да не идут Татарове по них, а сам одва

убежа»⁶⁹.

Ми тут не будемо говорити про те, що внаслідок переправи всі плаваючі засоби опинилися на правому березі Дніпра, що не дало б монголам можливості швидко опанувати ними, і запропоновувати свої міркування з цього приводу у дусі прагнення дати розв'язання відомої загадки про вовка, козу і капусту, яких треба було перевезти через річку. Виявляється, що не має сенсу і обговорювати питання про достовірність самої розповіді, яка цілком могла бути написана недоброзичливими до Мстислава Мстиславича книжниками, щоб скомпрометувати галицького князя.

У нас є можливість звернутися до свідoctва сучасної подіям пам'ятки, яка дає наступну важливу інформацію. Розповідаючи про завершення битви на р. Калці, згаданий вище арабський автор ібн-аль-Асір пише, що тоді якісь руські купці на човнах вийшли у Чорне море («Хто врятувався, той прибув до своєї землі в самому жалюгідному вигляді через велику відстань і поразку. Їх переслідувала велика кількість татар, які вбивали, грабували і розорювали країну таким чином, що більшу частину її було спустошено. Тоді зібралося багато знатних купців та багатіїв Руських, які уносили з собою все цінне, і рушили у подорож, щоб на декількох кораблях перейти через море (Чорне море. – авт.) і дістатися до країн мусульманських»)⁷⁰. Є підстави думати, що мова тут йшла про ладді згаданих вище «вигонців галицьких», які після бойових дій поверталися у свої землі.

Отже, скоріше всього значної паніки на Дніпрі на момент завершення битви на Калці не було, і є підстави думати, що більшість воїнів, які відійшли до Дніпра, мали можливість або переправитися на правий берег ріки, або сісти на ладді берладників і водним шляхом повернутися додому. Щоб завершити цю тему, зазначимо, що трохи пізніше монголи під час рейду до міста Новгород Святотолчського без проблем переправилися на правий берег Дніпра і для цього їм не знадобилися плавзасоби русів. Францисканський місіонер Плато де Карпіні у своєму описі своєї подорожі до Золотої Орди звертає увагу на добре вміння монгольських воїнів форсувати навіть великі ріки⁷¹. На користь нашої думки про значну тенденційність, що була притаманна для деяких літописців при викладі калкських подій, свідчить текст Троїцького літопису, де зовсім не згадується галицький князь Мстислав Мстиславич і обійдена історія загибелі київського князя Мстислава Романовича, яка не дуже добре характеризує поведінку останнього під час битви з монголами⁷².

Однозначно, що руси під час бою зазнали величезних втрат, проте найбільш катастрофічні вони були у підрозділах, які знаходилися під керівництвом чернігівського князя Мстислава Святославича і київського князя Мстислава Романовича. Чернігівські загони не були готові на самому початку битви вступати в бій, їх позиції у значній мірі зім'яли половецькі частини, які відступали у паніці. Потім чернігівські полки були розтрощені монгольською кіннотою. Київські ж воїни, які сховалися за укріпленням на чолі з своїм князем, були оточені ворогом і взагалі не мали можливості відійти з місця протистояння.

У Галицько-Волинському та інших літописах вміщено досить докладну розповідь про участь волинян на чолі з князем Данилом Романовичем у поході до степу та у битві на Калці. Оскільки тексти про ці події у цих пам'ятках майже ідентичні, є підстави думати, що вони, по-перше, походять від одного протографу, а, по-друге, враховуючи апологетичність відносно Данила їх змісту, можна зробити висновок, що ця розповідь писалася волинським автором.

Під час походу до дніпровських походів Данило Романович разом з Юрієм Домамиричем провели розвідку на лівому березі, де зустріли монгольські загоони і згодом доповіли про стан війська суперника керівництву коаліції⁷³. При форсуванні р. Калки князь Мстислав Мстиславич наказав Данилу Романовичу бути в авангарді, разом з Данилом були його воєводи Семьон Олюєвич та Василько Гаврилович.

У ході запеклого бою на р. Калці Данила Романовича було поранено, а на допомогу йому прийшов східноволинський князь Мстислав Ярославич «Ні-мий». «Мьстислав Немьи мнив, яко Данил сбоден быс, потче и сам в не бе бо мужь и ть крепок, понеже ужика сын Роману, от племени Володимеря, прироком Маномаха. И бе бо велику любовь имея ко отцю его. Ему же поручивше по смерти свою волость»⁷⁴. Після поранення, побачивши, що на нього напало багато ворогів, князь Данило повернув свого коня до річки, де «вжада воды, нив почюти рану на телеси своемь, во брани не позна ея»⁷⁵.

Означені свідчення є дуже важливими, оскільки після подій початку 10-х років XIII ст., в джерелах пересопницький князь Мстислав Ярославич тривалий час взагалі не згадувався. Наведена інформація дає підставу думати, що не тільки на ратному полі в травні 1223 р., а і взагалі під час походу у степ Мстислав Мстиславич і Данило Романович підтримували нормальні відносини, що важливо для розуміння тодішніх подій у Південно-Західній Русі. З іншого боку, ця ж інформація показує, що Мстислав Мстиславич був набагато більш значущим в князівській ієрархії Русі, ніж Данило Романович, князем.

Після розгрому русько-половецького війська монголи направилися на північ, переправилися на правий берег Дніпра і підійшли до південноруського міста Новгород Святотолчського⁷⁶ на Київщині, проте тут вирішили похід припинити і повернули на схід («Татаром же, победившим Русьские князя, за прегрешение крстньское, пришедшим и дошедшим до Новагорода Святотолчського, не ведающим же Руси льсти их, исходяху противу им со крсты. Они же избиша их всех. Ожидая Бог покаяния крстьяньскаго и обрати и воспятъ на землю восточную и воеваша землю Таногустьску и на ины страны»⁷⁷).

Перемогу монголів на р. Калці у значній мірі можна розглядати як піррову. Перебуваючи в ейфорії від досягнутого результату зіткнення у степу, Джебе і Субедей, щоб продовжувати виконання завдання по підкоренню народів Східної Європи, яке їм дав Чингізхан, вирішили здійснити похід на Русь. Те, що монгольські війська переправилися на правий берег і зовсім близько підійшли до Києва, свідчило, що їх керівники реально планували захопити столицю, але, вступивши у межі Південної Русі, Джебе і Субедей, як здається, відчули неста-

чу сил для продовження рейду. Саме тому вони вирішили покинути Київщину і південний схід Русі⁷⁸.

Тут восени 1223 р. монголи розпочали війну проти волзьких булгар, які фактично вдалися до тактики партизанської війни, здійснюючи численні неочікувані напади на завойовників. Це призвело до нищівної поразки монголів. Ібн-аль-Асір пише, що після зіткнень на Волзі у війську монголів залишилось 4 тис. чоловік⁷⁹. Під час цієї війни Джебе зазнав важкого поранення, від якого згодом помер, а Субедей втратив око (з цього часу його називають Субедей Одноокий).

У 1948 р. казанський історик Х. Г. Гімаді зробив висновок, що саме перемога волзьких булгар на півтора десятиліття зупинила наступ монгольських військ на Східну Європу⁸⁰. Не ставлячи під сумнів правильність цього погляду, вважаємо за необхідне відзначити, що означена перемога навряд чи могла б статися, якби монгольські нападники перед цим не зазнали втрат, які не могли відновити, під час попередньої війни з Руссю та половцями⁸¹. Відзначимо, що в 40-х роках XIII ст. далматинський історик Фома Сплітський відзначав, що опір русів призвів до невдачі першого походу монголів до Східної Європи. Описуючи події кінця 30-х років XIII ст., середньовічний автор пише: «На п'ятий рік царювання Бели, сина короля Угорщини Бели, сина короля Андрія, і на другий рік правління Гаргана, згубний народ татар наблизився до земель Угорщини. А на той час вже пройшло багато років, як слух про цей народ і жах перед ним поширився по усьому світу. Вони пройшли від східних країн до кордонів рутенів, розорюючи землі, через які вони проходили. Але завдяки сильному опору рутенів вони не змогли просунутися далі; дійсно, у них було багато битв з рутенами і чимало крові було пролито з обох боків, але вони були відігнані далеко рутенами. Тому, повернувши в інший бік, вони з боями пройшли по північним землям і залишалися там двадцять років, якщо не більше...»⁸². Зазначимо, що події у Північному Причорномор'ї позначилися на ситуації в сусідній Угорщині. Як відомо, для боротьби проти нападів половців угорський король Андрій II запросив у Семиграддя Тевтонський орден. Рицарі, перебуваючи на кордоні із причорноморським степом, більше переймалися не проблемами боротьби з язичниками, а займалися розбудовою своїх володінь. Ця обставина привела до конфлікту Андрія II з хрестоносцями. Невдовзі король знайшов іншу силу, яку вирішив використати у своїй причорноморській політиці – Домініканський орден.

Орієнтація на останній була обумовлена саме наслідками змін, що сталися у причорноморському степу на початку 20-х років XIII ст. Розбиті монголами степовики після 1223 р. різко скорочують свою військову активність відносно Семиграддя, що дозволило угорському уряду головну ставку зробити не на примусове підкорення половців, а на навернення їх у католицьку віру⁸³. Для пропаганди християнства в 1228 р. римський папа Григорій IX призначив домініканського ченця Теодоріха керівником новоутвореної Половецької єпископії⁸⁴. Остання проіснувала тут до початку 40-х років XIII ст.

В 1223 р. народам Східної Європи прийшлося мати справу з ворогом, дія-

льність якого через півтора-два десятиліття докорінно змінить життя східно-європейського і у значній мірі центральноєвропейського регіонів. Але на відміну від більш пізніх часів кінця 30-х років XIII ст. руські князі зробили спробу об'єднаними зусиллями оперативно подолати гостру загрозу.

Примітки:

¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. – Москва, Ленинград, 1950 (далі – НПЛ). – С. 61-63; Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т. 1. Лаврентьевская летопись. – Москва, 1926–1928. – Стб. 445-447; ПСРЛ. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Санкт-Петербург, 1908. – Стб. 740-745; та ін.

² Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Т. I, Ч.2. – Москва, Ленинград, 1952. – С.228-229; Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / В. Г. Тизенгаузен. – Т. I. – Санкт-Петербург, 1884. – С. 25-28; Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / В. Г. Тизенгаузен. – Т. II. – Москва, Ленинград, 1941. – С. 20; Bretschneider E. Mediaeval researches from Eastern Asiatic Sources: Fragments towards the knowledge of geography and history of Central and Western Asia from 13-th to the 17-th century / E. Bretschneider. – London, 1910. – P. 297-298; та ін.

³ Генрих Латвийский. История Ливонии. Введение, перевод и комментарий С. А. Аннинского. – Москва, Ленинград, 1938. – С. 222 (I.XXVI,1).

⁴ Христианский мир и «Великая монгольская империя». Материалы францисканской миссии 1245 года Подготовка латинского текста и перевод С. В. Аксенова, А. Г. Юрченко. Экспозиция и исследование А. Г. Юрченко. – Санкт-Петербург, 2002. – С.53.

⁵ Фома Сплитский. История архиепископов Салоны и Сплита. Вступительная статья, перевод и комментарий О. А. Акимовой. – Москва, 1997. – С.105.

⁶ Калка – на думку більшості істориків, це сучасна річка Кальміус або приток Кальміуса Кальчик в Донецькій області. Проте, на наш погляд, заслуговує на увагу думка Б. В. Черкаса, що на справді битва на р. Калка відбулася набагато ближче до Дніпра, а саме в районі річки Кінські броди. Див. Черкас Б. В. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, адміністративно-територіальний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.) / Б. В. Черкас. – Київ, 2014. – С.54-55.

⁷ Буланин Д. М. Повесть о битве на Калке / Д. М. Буланин // Словарь книжников и книжности Древней Руси. XI – первая половина XIV в. – Ленинград, 1987. – С. 346-348.

⁸ Романов В. К. Статья 1224 г. о битве при Калке Ипатьевской летописи / В. К. Романов // Летописи и хроники. 1980 г. В. Н.Татищев и изучение русского летописания. – Москва, 1981. – С. 79-103.

⁹ Fennell J. The Tatar Invasion of 1223: Source Problems / J. Fennell // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. – Bd. 27. – Wiesbaden, 1980. – P. 18–31.

¹⁰ Цыб С. В. Когда была битва на Калке? (Историография вопроса) / С. В. Цыб // Известия Алтайского государственного университета. – 2008. – Вып. 4. Исто-

рия. – Т. 2. – С. 217-222.

¹¹ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В. Т. Пашуто. – Москва, 1950. – С. 205, пр. 1.

¹² Паславський І. В. Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.). Дослідження з історії європейської політики Романовичів / І. В. Паславський. – Львів, 2009. – С. 89.

¹³ В джерелах не згадується ім'я другої дружини Романа Мстиславича. В літературі довгий час існувала традиція називати її іменем «Анна (або Ганна)», рідше «Марія». О. В. Майоров у своїх новітніх публікаціях наголошує, що світське ім'я матері Данила і Василька Романовичів не Анна, а Єфросинія. Див., наприклад: Майоров О. В. Єфросинія Галицька / О. В. Майоров. – Біла Церква, 2013; та ін. Цей погляд підтримано у монографії: Александрович В. Король Данило Романович / Л. Войтович. – Біла Церква, 2014. – С.27. В нашій публікації ми згадуємо її так, як її називає єдина пам'ятка, що про неї пише, а саме Галицько-Волинський літопис – «княгиня Романова». Див. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 718, 720, 721 та ін.

¹⁴ Матузова В. И. Английские средневековые источники. IX–XIII вв. / В. И. Матузова – Москва, 1979. – С. 125, 151, 179, 181.

¹⁵ Петрушевский И. П. Поход монгольских войск в Среднюю Азию в 1219–1224 гг. и его последствия / И. П. Петрушевский // Татаро-монголы в Азии и Европе. Изд. 2-е, перераб. и дополн. – Москва, 1977. – С. 123.

¹⁶ І Цар. 8,2; 14,17; та ін.

¹⁷ Мухамедова Р. Г. Татары / Р. Г. Мухамедова, Г. М. Хисамудинова, А. Х. Халиков // Советская историческая энциклопедия. – Москва, 1973. – Т. 14. – С. 143-145.

¹⁸ Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана. – Москва, 2005. – С. 325-331.

¹⁹ Bretschneider E. Mediaeval researches from Eastern Asiatic Sources: Fragments towards the knowledge of geography and history of Central and Western Asia from 13-th to the 17-th century. – P. 297-298; Кычанов А. А. Сведения из «Истории династии Юань» («Юань ши») / А. А. Кычанов // Источниковедение истории улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. 1223–1556.– Казань, 2001. – С.36.

²⁰ Каргалов В. В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники / В. В. Каргалов. – Москва, 1967. – С.78; Войтович Л. В. Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів / Л. В. Войтович. – Львів, 2004. – С.86.

²¹ Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе / С. А. Аннинский // Исторический архив. – Т. 3. – Москва, Ленинград, 1940. – С.81.

²² Козин С. А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием MONGGOL-UN NIĞUՇA TОВՇIYAN. Юань Чао Би Ши. Монгольский обыденный изборник / С. А. Козин. – Москва, Ленинград, 1941. – С. 188-189.

²³ Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилев. – Москва,

1989. – С. 501. Історик безпідставно називає мешканців Русі російською мовою «русские». В XIII ст. ніяких росіян («русских») ще не було. Вони появилися в Східній Європі через декілька століть і однозначно про них не можна говорити як про населення, що мешкало на території середньовічної України.

²⁴ Єремеев П. Військові плани монголів щодо Половецького степу та їх трансформація в ході дальнього рейду Субедея і Джебе (напередодні першого русько-монгольського зіткнення) / П. Єремеев // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Харків, 2008. – Вип. 11. – С. 36-43.

²⁵ Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана. – С. 326.

²⁶ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Т. I, ч. 2. – С. 225.

²⁷ Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана. – С. 326-327.

²⁸ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 740.

²⁹ Плетнева С. А. Половецкая земля / С. А. Плетнева // Древнерусские княжества X–XIII вв. – Москва, 1975. – С. 350-351.

³⁰ Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siècle / N. Baumgarten. – Romae, 1925. – Table X. – №8. – С. 44.

³¹ НПЛ. – С. 215.

³² Бубенок О. Б. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.). – К., 2004. – С. 24.

³³ НПЛ. – С. 261.

³⁴ Головкин О. Б. Половецкий хан Котян Сутоевич у політичному житті Центрально-Східної Європи першої половини XIII ст. / О. Б. Головкин // Хазарський альманах. – Вип.5. – К., Харків, Москва, 2007. – С. 78-87.

³⁵ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 741.

³⁶ Там же.

³⁷ Черепнин Л. В. Пути и формы политического развития русских земель XII – начала XIII вв. / Л. В. Черепнин // Польша и Русь. – Москва, 1974. – С. 29.

³⁸ ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 446-447.

³⁹ ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 741.

⁴⁰ Романов В. К. Статья 1224 г. о битве при Калке Ипатьевской летописи. – С. 79-103.

⁴¹ НПЛ. – С.261.

⁴² Феннел Дж. Кризис средневековой Руси: 1200–1304. – Москва, 1989. – С. 104.

⁴³ ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 505.

⁴⁴ Нерознак В. П. Названия древнерусских городов / В. П. Нерознак. – Москва, 1983. – С. 74; Максимов Е. В. Городище Монастирьок VIII–XIII ст. на Середньому Дніпрі / Е. В. Максимов, В. В. Петрашенко // Археологія. – К., 1980. – Вип. 33. – С. 3-18; Петрашенко В. В. Городище Монастирьок VIII–X вв. в свете новых исследований / В. В. Петрашенко // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. – К., 1985. – С. 71-83.

⁴⁵ Головкин О. Б. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблеми витоків українського козацтва / О. Б. Головкин // Український історичний журнал. – 1991. – №11. – С. 24-35; Його ж. Слов'янське населення

причорноморських степів XII – першій половині XIII ст. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – Вип.1. – К., 1993. – С. 40-46; Бубенок О. Б. Етнічний склад осілого населення причорноморських степів наприкінці X – початку XIII ст. / О. Б. Бубенок // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип. 2. – К., 2002. – С.14-37.

⁴⁶ ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 742.

⁴⁷ Інше розуміння інформації про «выгонцев Галичьских» дає А. Юсупович, який вважає, що вони прийшли безпосередньо із Галицької землі, а слово «выгонци» означало населення, що мешкало біля рік (типу бродників). Див.: Юсупович А. Галицкие «выгнанцы» или «выгонци»? / А. Юсупович // *Rossica antiqua*. – 2012. – №2(6). – С.114-133.

⁴⁸ Мавродин В. В. Очерки по истории феодальной Руси. – Ленинград, 1949. – С.105.

⁴⁹ Пашуто В. Т. Внешняя политика древней Руси. – Москва, 1968. – С. 250.

⁵⁰ ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 30.

⁵¹ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 742.

⁵² Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана. – С. 332.

⁵³ ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 507.

⁵⁴ Там же – Стб. 509.

⁵⁵ М. Ждан вважає, що «...погром княжих військ не був зумовлений непорозумінням між князями, але кращим татарським плянуванням, високими кваліфікаціями татарського проводу та перевагою татарської професійної армії над українськими військами». Див.: Ждан М. Битва над Калкою і другий напад татар на Україні в світлі «Історії України-Руси» М. Грушевського / М. Ждан // Український історик. – 1966. – №1-2 (9-10). – С. 64.

⁵⁶ Черепнин Л. В. Монголо-татары на Руси (XIII в.) / Л. В. Черепнин // Татаро-монголы в Азии и Европе. Изд. 2-е, перераб и дополн. – Москва, 1977. – С. 189.

⁵⁷ Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. 1200–1304... – С.105-106.

⁵⁸ ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 446-447.

⁵⁹ ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 743.

⁶⁰ Там же. – Стб. 742.

⁶¹ ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 509.

⁶² НПЛ. – С.267.

⁶³ Ще більше подиву викликають констатації істориків про якусь начебто зраду русів, яку вчинили під час битви бродники і яка стала однією з причин невдачі руських князів (див., наприклад: Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. – С. 106). Для того, щоб зрадити комусь, треба бути в системі певних взаємовідносин з суб'єктом подібної зради. Однозначно, що мешканці причорноморських степів – бродники – не були підлеглими південноруських князів, а тому вказані звинувачення на їх адресу з боку науковців виглядають не дуже коректними. З літописної розповіді відомо, що ватажок бродників Плоскиня виступив посередником між монголами і київським князем Мстиславом Рома-

новичем, приніс клятву останньому, що монголи не будуть чинить розправу над русами та відпустять їх. Як відомо, цю обіцянку монголи зухвало порушили. Отже Плоскиня був не зрадником, а реально порушником клятви, проте невідомо наскільки винним у цьому порушенні був ватажок бродників. Весь цей епізод стався вже тоді, коли бойові дії на Калці фактично завершилися (ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 446).

⁶⁴ НПЛ. – С. 268.

⁶⁵ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. I. – С.27.

⁶⁶ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Т. I, Ч. 2. – С. 229.

⁶⁷ Bretschneider E. Mediaeval researches from Eastern Asiatic Sources: Fragments towards the knowledge of geography and history of Central and Western Asia from 13-th to the 17-th century. – P. 297-298.

⁶⁸ Щербатов М. М. История Российская от древнейших времен / М. М. Щербатов. – Т. 2. От начала царствования Изяслава Ярославича до покорения России татарами. – Санкт-Петербург, 1771. – С. 517; та ін.

⁶⁹ ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 509; НПЛ. – С. 266; та ін.

⁷⁰ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. I. – С. 27.

⁷¹ Карпини П. История монгалов; Рубрук Г. Путешествие в восточные страны. Под ред. Н. П. Шастиной. – Москва, 1957. – С. 52.

⁷² Приселков М. Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста / М. Д. Приселков. – Москва, Ленинград, 1950. – С. 306-307.

⁷³ ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 506; ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 742.

⁷⁴ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 744. Див. також: ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 505; ПСРЛ. – Т. 10. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – Санкт-Петербург, 1885. – С. 91; ПСРЛ. – Т.15. Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью. – Санкт-Петербург, 1853. – Стб. 335-343; та ін.

⁷⁵ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 744.

⁷⁶ Новгород Святополчський (Святополч-город) – місто, що було засноване в 1095 р. київським князем Святополком Ізяславичем (1093–1113 рр.) на так званому Витичевському пагорбі неподалік від давньоруського міста Витичев (ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 230). На початку 60-х років ХХ ст. цю місцевість в археологічному плані досліджував Б. О. Рибаків. Науковці з цим містом пов'язують городище між сучасними селами Вітичев та Стайки Обухівського району Київської області (приблизно 57-58 км від Києва).

⁷⁷ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.745.

⁷⁸ В. Н. Татищев пише, що відмова монголів від продовження походу на Русь була викликана тим, що їх керівництво довідалося про прихід до Чернігова дружини на чолі із ростовським князем Васильком Константиновичем, яку послав на допомогу південноруським князям його дядя суздальський князь Юрій Всеволодович (див. Татищев В. Н. История российской с самых древнейших времен / В. Н. Татищев. – Кн. третья. – Санкт-Петербург, 1774. – С. 440-

441). Як нам здається, таке припущення виглядає наївним, оскільки суздальський контингент навряд чи був настільки сильним, щоб налякати Джебе і Субедея. Російський історик називає нереальні, просто астрономічні цифри втрат монголів під час їх війни з Руссю. Однак поряд з цим однозначно можна погодитися з В. Н. Татищевим, що саме значне ослаблення монгольського війська примусило його керівників дати наказ про відхід на схід.

⁷⁹ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. I. – С. 27.

⁸⁰ Гимади Х. Г. Народы Среднего Поволжья в период господства Золотой Орды / Х. Г. Гимади // Материалы по истории Татарии. – Вып.1. – Москва, 1948. – С. 189.

⁸¹ Не можна погодитися з думкою Р. В. Бабенка, що лише відсутність наказу з боку Чингіз-хана врятувала Русь від широкомасштабного вторгнення монголів влітку 1223 р. (Див.: Бабенко Р. В. Взаємовідносини Золотої Орди та Південно-Західної Русі в XIII ст. Дисертація на здоб. наук. ступ. канд. істор. наук. Рукопис / Р. В. Бабенко. – К., 2004. – С. 68). Подібний наказ від Чингізхана вони, на нашу думку, отримали на початку своєї виправи, але на початку літа 1223 р. для проведення такої кампанії проти Русі у монгольських нападників не було необхідних можливостей.

⁸² Фома Сплитский. История архиепископов Салоны и Сплита. – С. 105.

⁸³ Hunyadi Z. The Teutonic Order in Burzenland (1211–1225): recent reconsiderations / Z. Hunyadi // L'Ordine Teutonico tra Mediterraneo e Baltico: incontri et sconti tra religioni, popoli et culture. Der Deutschen Orden zwischen Mittelmeerraum und Baltikum. Begegnungen und Konfratationum: zwischen Religion, Volker und Kulturen. – Galatina, 2008. – P. 161-162.

⁸⁴ Пашуто В. Т. Половецкое епископство / В. Т. Пашуто // Ost und West in der Geschichte des Denkens und kulturellen Beziehungen. – Berlin, 1966. – С. 35-38; його ж. Внешняя политика Древней Руси. – С. 268-271; Параска П. Ф. Политика Венгерского королевства в Восточном Прикарпатье и образование Молдавского феодального государства / П. Ф. Параска // Карпато-Дунайские земли в Средние века. – Кишинев, 1975. – С.33-43.

Olexander Golovko. The Reid Of Tumens Jeb and Subedeya to Eastern Europe in 1222–1223 in the process of creation of the Mongol Empire and Pax Mongolica. In article is examined the history of first Mongol army invasion to territory of Eastern Europe in 1222–1223, circumstances of their war against Cumans and Rus'. Author draws a conclusion of unsuccessful endeavour of Mongols to conquer peoples of Eastern and Central Europe.

Key words: Mongol invasion, Jebe and Subetei incursion, Cumans, Rus', battle of the Kalka river.

Отримано: 03.10.2015 р.

КАПУКЕХАИ – ПОСТОЯННЫЕ ПРЕДСТАВИТЕЛИ МОЛДАВСКИХ КНЯЗЕЙ В СТАМБУЛЕ (XVI–XVII ВВ.)

Евген Черненко. Капукехайі – постійні представники молдавських князів в Стамбулі (XVI–XVII ст.). У даній статті розглядається еволюція інституту капукехайі в Молдавському князівстві. Капукехайі молдавських князів у Стамбулі виконували різні завдання. Їх функції та обов'язки впливали з еволюції відносин і зобов'язань Молдови перед Османською імперією. Таким чином, у порівнянні з дипломатичними представниками суверенних країн, молдавські капукехайі виконували деякі обов'язки характерні для османських адміністративних установ. У той же час, будучи представниками господаря при османському дворі і розвиваючи свою діяльність в Стамбулі, разом з постійними представниками іноземних держав, капукехайі виконували дипломатичні функції, хоча і не мали визнаного дипломатичного статусу і посольського імунітету. Це була постійна адміністративно-дипломатична місія, при центральній владі Османської імперії, зі специфічними функціями, характерними для васальних відносин між Молдавією і Портою.

Ключові слова: капукехайі, Османська імперія, Молдова, постійна адміністративно-дипломатична місія

Евгеній Черненко. Капукехайи – постоянные представители молдавских князей в Стамбуле (XVI–XVII вв.). Эта статья рассматривает эволюцию института капукехайи в Молдавском княжестве. Капукехайи молдавских князей в Стамбуле выполняли различные задачи. Их функции и обязанности вытекали из эволюции отношений и обязательств Молдавии перед Османской империей. Таким образом, по сравнению с дипломатическими представителями суверенных стран, молдавские капукехайи выполняли некоторые обязанности характерные для османских административных учреждений. В то же время, являясь представителями господаря при османском дворе и развивая свою деятельность в Стамбуле, вместе с постоянными представителями иностранных держав, капукехайи выполняли и дипломатические функции, хотя и не имели признанный дипломатический статус и посольский иммунитет. Это была постоянная административно-дипломатическая миссия, при центральной власти Османской империи, со специфичными функциями, характерными для васальных отношениях существующих между Молдавией и Портой.

Ключевые слова: капукехайи, Османская империя, Молдова, постоянная административно-дипломатическая миссия

Важным учреждением в дипломатической практике Румынских Княжеств (имеется в виду Молдавское Княжество и Валашское княжество), был институт – капукехайлык. Османский, по своему происхождению, он был за-

имствован Молдавией, Валахией и Трансильванией в результате установления и эволюции сюзеренитета Великой Порты над этими странами. Если в Османской империи это было лишь административное учреждение, то в Румынских Княжествах оно имело и дипломатические атрибуты и функции. Официальный агент молдавского господаря в Стамбуле назывался Богдан капукетхудасы (*Bogdan kapu-kethudasî*), Валашского княжества – Ефлак капукетхудасы (*Eflac kapu-kethudasî*), Трансильвании – Капитиха (*Kapitiha*). В историографии общепринятым названием, для всех трёх стран, стал термин – капукехая.

Проблема возникновения института капукехай затрагивает важные вопросы, связанные с характером отношений между Портой и Румынскими Княжествами, особенностями их политического режима и правового положения этих стран в составе Османской империи. Эволюция учреждения, связанно с важными событиями в истории этих трёх стран в XVI–XVII вв. – ограничение автономии, увеличение обязательств перед Портой, и т.д. Будучи институтом турецкого происхождения, с различными функциями в османской административной системе, капукехайлык отличается в случае румынских княжеств, где стал учреждением особого характера и с долгосрочной продолжительностью существования (около трех веков). Возникновение этого института и его развитие затрагивает различные аспекты внешнеполитической истории Молдавского княжества и истории организации его дипломатической деятельности.

Первая работа, посвященная исключительно и непосредственно этой тематике, является книга И. Д. Кондураки «Послы и агенты господарей Молдовы у Великой Порты в XVII в»¹. Исследование основано на относительно богатых документальных материалах, в том числе переводы турецких документов. Главы работы, указывают на основные вопросы, которым автор уделил особое внимание: терминология, деятельность основных капукехай XVII в., их число, кто мог стать капукехай, их полномочия, привилегии и иммунитеты, льготы и жалование, резиденция в Стамбуле. Данное исследование имеет то преимущество, что в ней впервые подробно были указаны основные полномочия и прерогативы молдавских агентов при османском дворе; их отличие от временных послов, капукехай служба не только как представитель господаря, но и в качестве администратора и заложника, неся ответственность за выполнение обязанностей, которые должны были выполнять перед империей молдавские князья.

Изучение института капукехай возобновилось позднее, в работе А. Х. Голимаш «О капукехаях Молдовы и приказы Порты до 1829 года. Очерки истории отношений между Молдовой и Турцией»². Верхние хронологические рамки определены 1829 годом, когда, по мнению автора, атрибуты и функции капукехай полностью изменили свой характер. Многие из глав работы исследуют ту же тематику что и книга И. Д. Кондураки. В то же время А. Х. Голимаш дополняет исследование и ведёт её до 1829 года, привлекая новые сведения, извлеченных из более многочисленных источников для XVIII в. (по сравнению с XVI–XVII вв.). Он также пытался внедрить тему в комплекс вопросов связанных с османским сюзеренитетом над Молдавским Княжеством и видение

международных отношений из Константинополя, где молдавские капукехаи часто играли немалую политическую роль.

Тем не менее, работы И. Д. Кондураки и А. Х. Голимаш в настоящее время устарели во многих отношениях, как в результате открытия нового богатого документального материала, так и в результате новых интерпретаций фундаментальных проблем связанных с османским сюзеренитетом над Молдавским Княжеством.

Исследование института капукехаи молдавских господарей в XVI–XVII века, осложняется сравнительно малым числом исторических сведений. Основными источниками являются нарративные тексты (молдавские хроники, работы Димитрия Кантемира и др.), а также внутренние и иностранные документальные источники, доклады послов и посланников иностранных государств, аккредитованных в Константинополь и др. Несмотря на свой спорадический характер, турецкие документы также дают драгоценные сведения. История капукехаи в большей мере освещена в источниках XVIII столетия. По этому, важно исследовать историю возникновения и специфику этого учреждения Молдавского Княжества в XVI–XVII века.

В начале установления мирных отношений между Османской Империей и Молдавским Княжеством, значительную роль играли дипломатические миссии. В литературе были отмечены различные категории представителей княжества отправленных в Константинополь (послы, заложники, агенты, покровители, капукехаи)³.

На первом этапе, который длится с середины XV века до первой половины XVI века, урегулирование политических и военных отношений между Молдавией и Османской Империи осуществлялось временными дипломатическими миссиями, то есть посольствами. Послы (по тур. – *elciyân*) князей регулировали политические, экономические, финансовые отношения с Османским государством путем переговоров. Об этом сообщает в 1490 году, гуманист Филиппо Буонаккорси Каллимах (1437–1496) «*Valachi vero repressis illius armis et conatibus non ut victi, sed tanquam victores pactionibus deciderint*»⁴. Известно и о первом посольстве, во главе с логофетом Михул, который в 1456 году был наделен особыми полномочиями господарем Петр Арон (1451–1457) и представительным собранием Молдавского Княжества, которое имело место в городе Васлуй, «абы пошёл до турков, подняти нашу тяготу, узавши Бога на помощь, и учинити нам мир, как бы наша земля не гибла далее»⁵.

Впоследствии Молдавия будет платить Порте ежегодную дань, которая должна будет вноситься в османскую казну, до праздника Святого Георгия (6 мая, но фактически до 1 мая), господарским послом. Вначале эти послы будут обозначены в османских документах общим термином – *elciyân* (посланник, посол)⁶. Это же слово османь будут использовать для обозначения послов Венеции, Польши, Франции, Англии и других стран. Однако, с ужесточением османского сюзеренитета, Молдавское Княжество постепенно начало интегрироваться в состав административной системы Османской империи. В результате чего,

представитель молдавского господаря, который приносил дань, начиная со второй половины XVI века, всё чаще упоминается в османских документах не *elcin* а капукетхудасы (*Kapukethudasi*), что означает «представитель при Порте». Так же назывались и представители валиде-султан (мать султана), крупных сановников, бейлербеев (губернаторов провинций Османской империи) в Стамбуле. Таким образом, принижение международного статуса господарей Молдавии в отношениях с Османской империей, привело к снижению статуса их представителей в Стамбуле.

Уже в первой половине XVI века, в результате интенсификации связей и усиления зависимости Молдавии по отношению к Османской империи, господа почувствовали необходимость, чтобы их интересы и интересы страны перед османской администрацией были защищены, не только заложниками (княжеские сыновья и дети бояр) и покровителями, находившиеся уже в Константинополе, но и одним или несколькими доверенными людьми. Возникают, таким образом, так называемые «уполномоченные при Блистательной Порте» или, как их называет в своей хронике Ион Некулче, «оберегатель дел страны, у визиря и других глав Великой Порты»⁷. В турецких документах и хрониках они упомянуты как капу-кетхудалары (*kapu-kethudalari*) или капу-кехаялары *kapu-kehayalari* (в единственном числе капу-кетхудасы, капу-кехаясы). Этот термин окончательно утвердился в XVII веке. В румынских источниках их называли – капукехаи, капикехаи и т.д.⁸. Димитрий Кантемир в своей книге «Описание Молдовы» объясняет термин «капукехая-агаси, то есть <...> представитель (господаря) при дворе (Порта)»⁹. Иногда, в дипломатической переписке аккредитованных представителей европейских держав в Стамбуле (Венеции, Франции, Нидерланды, Габсбургов и т.д.), молдавские капукехаи будут обозначены общим термином – агенты. Например, Симон Контарини, венецианский байл (постоянный представитель) в Константинополе, писал в 1609 году о Караман Аге, капукехая господарей династии Мовилэ, называя его «*agente del Principe Moldave*»¹⁰.

В Османской империи капукехая, означал любой официальный представитель высокопоставленного сановника (великого визиря, губернаторов провинций, крымского хана) или иностранного государства, представляющий их интересы в Стамбуле. Следует, однако, отметить, что агенты Молдавского Княжества, которые выполняли ещё и консульские и дипломатические функции, отличались от капукехаи губернаторов османских провинций, которые были простыми интендентами выполнявшие административные задачи. Во-вторых, следует отметить, что турецкие документы иногда называют капукехаями не только представителей господарей Румынских Княжеств, но и Франции, Габсбургов, России и т.д. Например, фирман 1734 года говорит о Тельмане, капукехая габсбургского императора Карла VI, а в 1771 году султан Мустафа III упоминает барона Тугута, «капукехая австрийского девлета»¹¹.

В историографии существуют разные мнения о том, когда впервые появились постоянные представители Румынских Княжеств в Османской им-

перии. Что касается Молдавского Княжества, Ион Д. Кондураки предполагал что первые капукехай появились только в конце XVI века¹². Аурел Х. Голиманш, указывает на то что «только после 1538 года, который знаменует собой начало вассальной зависимости Молдавского Княжества, можно говорить о постоянных агентах при Блистательной Порте». В то же время он считает, что первыми представителями были сыновья молдавских господарей, посланных в качестве заложников в Стамбуле. Таким образом, Александра, сына Штефана Великого (1457–1504), его внука Штефана IV (1538–1541) и Ильяша, сына Петра Рареша (1527–1538, 1541–1546) «можно считать первыми постоянными молдавскими резидентами при Блистательной Порте»¹³. Исследователь Иоан Матей относит дату появления капукехай первой половиной XVI века. Более того, он утверждает, что капукехай Румынских Княжеств «вместе с венецианскими байлами, были первыми представителями иностранных держав, аккредитованных в Константинополе»¹⁴.

Согласно информации представленной Димитрием Кантемиром капукехая был личным представителем господаря «*principes residente*»¹⁵ при османском дворе «*karukehaia in aula otomanicae residens*»¹⁶. В то же время он определяет его как представителя страны «*karukehaia Moldaviae*»¹⁷. Так же, капукехай представляли господаря перед иностранными послами, постоянных резидентов в Константинополе¹⁸.

Капукехай, как правило, назначались господарем. Однако, как и в дипломатической практике того времени, кандидаты также должны были иметь согласие османских властей. Тот же Димитрий Кантемир сообщает, что во время торжественной аудиенции кандидата на молдавский трон у великого визиря, новый господарь представлял официальным властям Османской империи своего капукехая в Константинополе «представляет визирю своего капукехая-агаси, то есть своего представителя при дворе, и просит визиря удостоить его своим покровительством и попечением»¹⁹. Таким образом благосклонность великого визиря по отношению к кандидатуре капукехай, заменяло официальную аккредитацию послов практиковавшуюся в странах Западной Европы.

Что касается организации деятельности молдавских капукехайи в Константинополе, исторические источники не дают нам много деталей. В «Истории иероглифов» Димитрия Кантемира, в аллегорической форме описана деятельность главного капукехай в Стамбуле, опиравшегося на помощь других агентов (названных в произведении «собаками»), шпионов («щенки») и курьеров («борзые»), которые обеспечивали отправку и доставку корреспонденции²⁰.

Организация деятельности молдавских капукехай в Стамбуле была хорошо известна Димитрию Кантемиру. Эту должность выполнял его отец, Константин Кантемир, который был «*ad aulam Sultaneam carukehaia (rezidentem)*»²¹, с конца 1681, до первой половины 1682 года²², в третьем правлении князя Георгия Дука (1678–1683)²³. Несмотря на то, что Константин Кантемир был неграмотным, его всё таки назначили в качестве капукехай, потому что «знал много языков, турецкий и татарский»²⁴ и потому мог выполнять обычные обязанно-

сти связанные с этой должностью. Димитрий Кантемир был знаком с работой капукехайлыка в период когда жил в Константинополе в качестве заложника (с начала 1690, до середина 1692)²⁵, во время правления своего отца. Позже, он сам служил в качестве капукехаи, вместе с Кирицэ Михалаки, будучи агентом своего брата, Антиоха Кантемира в его первое княжение (1695–1700)²⁶.

Очевидно, что господари должны были проявить большую осторожность и осмотрительность при назначении своих капукехаи в Константинополе, так как от их деятельности, во многом, зависело благосклонность Порты. Летописец Мирон Костин пишет что Георгий Гика не случайно стал капукехаем в 1652–1653 годы, так как «Василий воевода (Василий Лупу 1634–1653) имея великую веру в нём, отправил его капукехаем в Великую Порту, видя в нём взвешенного и дорогого во всём человека, как должно быть когда капукехаем являешься»²⁷. Следующий господарь, Георгий Штефан (1653–1658), считая Георгия Гику достойным человеком для должности капукехаи «послал его снова <...> к Великой Порте», где «был он по делам воеводы Штефана» до 1658 года, когда сам добился господарского трона с помощью и подкупом великого визиря Кёпрюлю Мехмед-паши²⁸. В одном турецком документе упоминается что Андроник Кантакузин был назначен в 1592–1593 капукехаем для обеих румынских княжеств, Молдавии и Валахии, так как «является сведущим во всех делах»²⁹.

Важным аспектом деятельности капукехаи в Константинополе были расходы, связанные с выполнением их задач и обязательств. Известно, что господари вознаграждали капукехаи подарками, поместьями и деньгами³⁰. Также на ежедневные расходы они получали определенную сумму денег из страны. Например, в одном документе 1604 года говорится о том что представители Молдавии и Валахии получали по 5-6 флоринов в день³¹. Некоторые источники указывают, что молдавские капукехаи в Стамбуле получали определённые суммы денег от Порты. В одном из произведений османского историка Киатиб Челеби (ум. 1657) говорится что господарь «имел у Блистательной Порты капукехая (kapikethuda), который получал фиксированное жалование от Порты»³².

Любые вопросы при османском дворе решались путём предоставления официальных и неофициальных подарков. Поэтому в руках капукехаи были значительные финансовые средства. Расходы на осуществление деятельности капукехаи оплачивались из государственных доходов. Первоначально эти расходы находились под контролем господаря и княжеского совета, которые – как сообщает Ион Некулче – «всегда шли к Порте и платили потребности, а также брали суммы для капукехаи»³³. Расходы значительно возросли с XVIII века. В большинстве случаев не делалось различия между деньгами предназначенными для защиты интересов господарей и деньгами предназначенными для оплаты службы капукехаев. Пользуясь этим капукехаи злоупотребляли и присваивали себе значительные суммы. Поэтому Ион Некулче с горечью пишет «Капукехаи, будучи греками, сколько скажут что потратили, столько им и дают...»³⁴. Большая часть денег, запрашиваемых у господаря капукехаями, были

необходимы для поддержания или получения поддержки как можно большего количества должностных лиц и высших сановников Османской Империи. «Поклоны с подарками» (деньги, меха, золотые часы, лампы и т.д.) являлись неперемennым условием, особенно в конце XVII века, чтобы не потерять трон в пользу другого претендента.

Но если капукехая не выполнял добросовестно свои обязанности и не отстаивал интересы своего господаря перед интригами его врагов, он смещался с должности. Один из таких случаев, о котором рассказывает Димитрий Кантемир, произошёл с капукехаем князя Константина Кантемира – грека Спандони. Последний, был «... устранён от службы и оставлен без жалования <...> потеряв хлеб и честь» из за интриг валашского господаря Константина Брынковяну³⁵.

Существовал широкий спектр задач, которые должны были решать капукехаи в Константинополе или других частях Османской империи. Андроник Кантакузино должен был «заботиться обо всем», а именно выполнять «справедливо и честно все важные поручения»³⁶. Как подчеркивал историк Иоан Матей, обязанности капукехаи исходили из специфики молдо-османских отношений, установленные переговорным путём, между двумя сторонами после долгого сопротивления Молдавии против турецкой армии. Среди самых важных функций в деятельности капукехаи можно выделить следующие: представлял господаря и страну и их интересы перед османскими властями; функция наблюдателя и информатора, которая должна была осуществляться в пользу обеих сторон, молдавской и турецкой; защита интересов жителей Молдовы находящиеся в Османской империи; подача протестов в случае нарушения турецкими властями привилегий Молдавского Княжества. Среди этих функций не было четкой дифференциации. Они дополняли друг друга, образуя одно целое. В силу вышеизложенного, главной целью деятельности капукехаи была защита интересов князя и страны.

Документы раскрывают функцию наблюдения и сбора информации. Для выполнения этой задачи капукехаи выделяли своё основное время. Они должны были стремиться получить как можно более достоверную информацию, которую надо было передать своевременно господарю, о политической ситуации в Стамбуле, о любом изменении, способным повлиять на безопасность страны и трона. Осуществляя эти действия в Стамбуле, капукехаи устанавливали отношения не только с представителями османской администрации, но и с иностранными представителями в Константинополе, содействовав, таким образом оптимизации внешней политики Молдавского Княжества, а также ее участие в дипломатических отношениях, которые разворачивались в столице Османской империи.

Так как Молдавия не входила в состав территорий находившихся под прямой османской администрацией (*dar al-Islam* дар аль-Ислам / дом Ислама) между двумя странами сохранялись границы. Одной из задач капукехаи была подача жалоб и протестов великому визирю или султану, в случае нарушения или отторжения со стороны османских властей территорий страны. Например, капукехая князя Константина Мовилэ (1607–1611), Караман Ага обратил-

ся с жалобой на кадия (*kâdi*) Исмаильского Брода (Вадул Исмаил), который «насильственно овладел» тремя озёрами левого берега Дуная, являвшимися территорией княжества. В связи с этим султан Ахмед I (1603–1617), приказал в ноябре 1609 турецкому сановнику запретить подобные нарушения молдавской границы³⁷. Такие протесты были частыми и сопровождались более масштабными дипломатическими действиями, которые, к сожалению, не всегда выявляются в официальных документах. Более содержательны нарративные источники, но и они лишь частично освящают эту сферу деятельности. В «Хронике Гикулештов» рассказывается, что в 1713 году князь Николай Маврокордат «узнав, что османское царство хочет взять Хотин», написал немедленно «своим капукехаям» потому что лишь они были способны установить контакт «со всеми его влиятельными друзьями», чтобы повлиять на решение Порты и вместе «усердствовать чтобы это ни в коем случае не делалось»³⁸.

Капукехай выполняли важные финансовые функции, которые исходили из характера и специфики вассальных отношений между Молдавией и Османской Империей. Димитрий Кантемир выделяет среди их главных обязанностей, предоставление дани (*ciziye / harâç*) Молдавского Княжества в казну Османского государства³⁹. Так же он сообщает, что когда капукехаям поручалось раздавать пешкеш (*pişkeş / peşkeş*) турецким сановникам, они получали от господаря письменные инструкции о полученных суммах, как «их раздать по списку, каждому сколько требуется»⁴⁰. К этим выплатам добавлялись байрам-пешкеш, большой мукарер и малый мукарер, хавале и др.

Молдавские капукехай в Константинополе имели и определённые консульские компетенции, в частности, право требовать защиты для своих сограждан, находившиеся на территории Османской империи. Часто они ходатайствовали при османском дворе и протестовали против злоупотреблений властей, требуя защиты для курьеров (кэлэрашь) перевозивших почту, бояр, купцов, пастухов из Молдавии, которые приходили или уходили из Стамбула. Распоряжения султанов запрещали местным сановникам, находившиеся на пути между Константинополем и Румынскими Княжествами, взимать джизию (*ciziye* – индивидуальный налог с немусульманских подданных) с людей северодунайских земель⁴¹. Так же по сообщениям Димитрия Кантемира, молдавский капукехая из Стамбула имел право выкупать из рабства любого молдаванина находившегося в этом городе⁴².

Как упоминалось выше, в отличии от постоянных представителей европейских стран в Стамбуле, на капукехай Молдавского Княжества не распространялся режим дипломатического иммунитета и неприкосновенности личности. В целом, в Османской Империи существовала традиция гарантировавшая жизнь, свободу и имущество посла, пока он выполнял свою дипломатическую миссию. В этой связи, часто ссылались на принцип неприкосновенности личности посла «*elciye zeval olmaz* – посланнику нельзя причинять вред»⁴³. Но, не редко, Порта нарушала иммунитет и привилегии дипломатических миссий, ставя под арест и тюремное заключение даже послов Венеции, России или Габ-

сбургов, вплоть до XVIII века. Такое же обращение, а иногда и более жёсткое (смертная казнь), было и по отношению к капукехаем, особенно когда они или их господаи проводили политику не соответствующую интересам Османской Империи⁴⁴.

Впервые формальное международное обязательство Османской империи соблюдать иммунитет и привилегии капукехаи Румынских Княжеств, было принято в 1774 году при заключении Кючук-Кайнарджийского мира. Айналы-Кавакская конвенция 10/21 марта 1779 года между Портой и Россией уточняла «Иметь каждому княжеству в Константинополе своего *поверенного в делах* из христиан греческого закона, которые будут Блистательной Портой благо-склонно принимаемы и почитаемы народным *правом пользующимися*, то есть: никакому насилию и поруганию не подверженными»⁴⁵.

Капукехаи молдавских князей в Стамбуле выполняли различные задачи, разнообразных и непредсказуемых. Их функции и обязанности вытекали из эволюции отношений и обязательств Молдавии перед Османской империей, конкретной ситуации внутри империи и роли княжества в политике Порты. Таким образом, по сравнению с дипломатическими представителями суверенных стран, молдавские капукехаи выполняли некоторые обязанности характерные для османских административных учреждениях. В тоже время, являясь представителями господаря при османском дворе и развивая свою деятельность в Стамбуле, вместе с постоянными представителями иностранных держав, капукехаи выполняли и дипломатические функции, хотя и не имели признанный дипломатический статус и посольский иммунитет.

Учитывая отношение Порты и представителей иностранных держав аккредитованных в Стамбуле, имея в виду видение господарей, и учитывая практику их деятельности, можно попытаться определить сущность капукехайлыка, как учреждение. Это была *постоянная административно-дипломатическая миссия*, при центральной власти Османской империи, со специфичными функциями, характерными для вассальных отношениях, существующих между Молдавией и Портой.

Примечания:

¹ Condurachi Ioan D. Soli și agenți ai domnilor Moldovei la Poartă în secolul al XVII-lea. – București, 1920.

² Golimaș Aurel H. Despre capuchehăile Moldovei și poruncile Porții către Moldova până la 1829. Contribuții la cunoașterea raporturilor de drept dintre Moldova și Turci. – Iași, 1943.

³ Condurachi Ioan D. Указ. соч. – С. 12; Golimaș Aurel H. Указ. соч. – С. 23-24.

⁴ Papacostea Șerban, Tratatetele Țării Românești și Moldovei cu Imperiul Otoman în secolele XIV–XV: ficțiune politică și realitate istorică // Stat, Societate, Națiune. Interpretări istorice. – Cluj-Napoca, 1982. – С. 98.

⁵ Documenta Romaniae Historica, A. Moldova, Vol. II (1490–1486), întocmit de L. Șimanschi, G. Ignat și D. Agache, 1976. – С.86, док. № 58. Подробности смо-

три – Șimanschi L. «Închinarea» de la Vaslui (5 (iunie) 1456) // Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol». – Iași, 1981. – Tom. XVIII. – C. 613-638; Gorovei Ștefan S. Moldova în «Casa Păcii». Pe marginea izvoarelor privind primul secol de relații moldo-otomane // Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol». – Iași, 1980. – Tom. XVII. – C. 635-667.

⁶ Maxim Mihai Noi documente turcești privind Țările Române și Înalta Poartă (1526-1602). – Brăila, 2008. – C. 41-45, doc. nr. 1; C. 122-127, doc. nr. 16,17.

⁷ Neculce Ion Letopisețul Țării Moldovei // Letopisețul Țării Moldovei. – Chișinău, 1990. – C. 335.

⁸ Instituții feudale din Țările Române. Dicționar. – București, 1986. – C. 42.

⁹ Cantemir Dimitrie Descrierea Moldovei. Traducere după originalul latin de Gheorghe Guțu. – București, 1973. – C. 158-159.

¹⁰ Documente privitoare la istoria românilor, culese de Eudoxiu de Hurmuzachi. – București, 1884. – T. IV/2. – C. 306, doc. CCCX, CCCXI.

¹¹ Guboglu Mihail Catalogul documentelor turcești. – București, 1965. – Vol. II. – doc. 787, 972.

¹² Condurachi Ioan D. Указ. соч. – C. 28-29.

¹³ Golimaș Aurel H. Указ. соч. – C. 26-27.

¹⁴ Matei Ioan Reprezentantii domnilor români la Poarta otomană // Istoria dreptului românesc. – București, 1980. – Vol. I. – C. 468.

¹⁵ Cantemir Dimitrie Descrierea Moldovei..., C. 162-163, 272-273, 300-301.

¹⁶ Там же. – C. 142-143, 158-159.

¹⁷ Там же. – C. 142-143.

¹⁸ Там же. – C. 163, 193-194.

¹⁹ Там же. – C. 60.

²⁰ Cantemir Dimitrie Istoria ieroglifică // Opere complete. – București, 1973. – Vol. IV.

²¹ Его же. Viața lui Constantin Cantemir. text stabilit și tradus de Radu Albala. Intro-ducere de C. C. Giurescu. – București, 1973. – C. 42-43.

²² Rezachevici Constantin Constantin Cantemir (1627–1693). O viață neobișnuită – de la Silișteni la scaunul Moldovei // Dinastia Cantemireștilor. Coordonator și redactor științific, acad. Andrei Eșanu. – Chișinău, 2011. – C. 64.

²³ Cantemir Dimitrie Viața lui Constantin Cantemir... – C. 42-45.

²⁴ Neculce Ion Указ. соч. – C. 313.

²⁵ Eșanu Andrei, Valentina Eșanu Dimitrie Cantemir (1673–1723). Viața și activitatea politică // Dinastia Cantemireștilor. Coordonator și redactor științific, acad. Andrei Eșanu. – Chișinău, 2011. – C. 165-166.

²⁶ Neculce Ion Указ. соч. – C. 335.

²⁷ Costin Miron Letopisețul Țării Moldovei // Letopisețul Țării Moldovei. – Chișinău, 1990. – C. 233.

²⁸ Costin Miron Указ. соч. – C. 233-234.

²⁹ Guboglu Mihail Mihai Viteazul în documente turcești // Revista arhivelor. – București, 1975. – №. 2. – doc. 6.

³⁰ Golimaș Aurel H. Указ. соч. – C. 53.

- ³¹ Там же. – С. 54.
- ³² Guboglu Mihail Cronici turcești privind Țările Române. Extrase. Vol. II. Sec. XVII – începutul sec. XVIII. – București, 1974. – С. 123.
- ³³ Neculce Ion Указ. соч. – С. 314.
- ³⁴ Там же. – С. 324.
- ³⁵ Cantemir Dimitrie Viața lui Constantin Cantemir... – С. 165, «Residens a suo officio depositus et stipendio privatus».
- ³⁶ Guboglu Mihail Mihai Viteazul în documente turcești. – doc. 2 и 4.
- ³⁷ Gemil Tahsin Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană în documente turcești (1601–1712). – București, 1984. – doc. 48.
- ³⁸ Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695 și 1754. – ediție critică de N. Camariano și A. Camariano-Cioran. – București, 1965. – С. 171.
- ³⁹ Cantemir Dimitrie Descrierea Moldovei... – С. 273.
- ⁴⁰ Его же. Viața lui Constantin Cantemir... – С. 43.
- ⁴¹ Gemil Tahsin Указ. соч. – doc. 213; Documente turcești privind istoria României. – București, 1983. – Т. I. – doc. 201.
- ⁴² Cantemir Dimitrie Descrierea Moldovei... – С. 301.
- ⁴³ Decei Aurel Istoria Imperiului otoman până la 1656. – București, 1978. – С. 153.
- ⁴⁴ Condurachi Ioan D. Указ. соч. – С. 55-58; Golimaș Aurel H. Указ. соч. – С. 68-72.
- ⁴⁵ Veliman Valeriu Relațiile româno-otomane, 1711–1821. Documente turcești. – București, 1984. – doc. 127.

Eugene Chernenko. Kapuke Hai – The Permanent Representatives of Moldavian Princes in Istanbul (XVI–XVII centuries). This paper examines the evolution of the kapukehai institution in Moldova. Moldovan kapukehai princes in Istanbul were dealing with various tasks. Their roles and responsibilities were deriving from the Moldova's relations and obligations evolution to the Ottoman Empire, the particular situation within the empire, and the principality's role in the Ports politics. Hence, in comparison with the diplomatic sovereign states' representatives, the Moldovan kapukehai were performing some duties distinctive to the Ottoman administrative institutions. At the same time, acting as representatives of the king to the Ottoman court and developing its activities in Istanbul, along with the permanent representatives of foreign powers, kapukehai were performing diplomatic functions as well, though not being granted any recognized diplomatic status and immunity from the embassy. It was a constant administrative and diplomatic mission to the Ottoman Empire central power, with specific functions typical for the existing vassal relations between Moldova and the Port.

Key words: kapukehai, Ottoman Empire, Moldova, constant administrative and diplomatic mission.

Отримано: 01.10.2015 р.

**НА ШЛЯХУ ДО ГАДЯЧА. У ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ТРИКУТНИКУ:
ЧИГИРИН – МОСКВА – ВАРШАВА**

Володимир Газін. На шляху до Гадяча. У геополітичному трикутнику: Чигирин – Москва – Варшава. У статті здійснено аналіз політики Речі Посполитої, Московської держави та козацької України на етапі підготовки польсько-української угоди 1658 р. Звертається увага на чинники, що спонукали Чигирин та Варшаву до пошуку компромісу, який би дав можливість припинити тривале протистояння, політичну боротьбу (насамперед у владних колах Речі Посполитої) навколо питання угоди з Україною, бачення майбутньої угоди та її ключових положень гетьманським урядом Івана Виговського. Окрім цього, автором окреслюється вплив московського чинника на розвиток тогочасних українсько-польських відносин.

Ключові слова: Гадяцька угода, Річ Посполита, Військо Запорозьке, Московська держава, «українське питання», переговори.

Владимир Газин. На пути в Гадяч. В геополитическом треугольнике: Чигирин – Москва – Варшава. В статье осуществлен анализ политики Речи Посполитой, Московского государства и казацкой Украины на этапе подготовки польско-украинского соглашения 1658. Обращается внимание на факторы, побудившие Чигирин и Варшаву к поиску компромисса, который бы дал возможность прекратить затянувшееся противостояние, политическую борьбу (прежде всего в властных кругах Речи Посполитой) вокруг вопроса соглашения с Украиной, видение будущего соглашения и его ключевых положений гетманским правительством Ивана Выговского. Кроме этого, автором определяется влияние московского фактора на развитие тогдашних украинского-польских отношений.

Ключевые слова: Гадячский договор, Речь Посполитая, Войско Запорожское, Московское государство, «украинский вопрос», переговоры.

Осінь 2015 р. позначилася однією помітною подією. Поблизу Гадяча, на місці укладення відомої угоди з Річчю Посполитою від 6 вересня 1658 р. було урочисто відкрито меморіальний комплекс. Дійсно, Гадяцька угода увійшла в історію України та українсько-польських відносин як нереалізований проект тристоронньої унії, проект, який міг би відкрити Україні шлях в Європу та забезпечив її від московської експансії. Реалізація цього проекту могла б кардинально змінити історію не лише України, а й всієї Європи. Однак, на жаль, подією як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників дана угода так і не відбулася на практиці.

Про Гадяцьку угоду багато написано, про її значимість не вщухає дискусія в наукових колах, аналізуються причини її краху. У даній статті звернемо увагу на

підготовку українсько-польської унії 1658 р., чинники, що спонукали Чигирин та Варшаву до пошуку компромісу, який би дав можливість припинити тривале протистояння та роль московського фактору в підготовці Гадяцької угоди.

До кінця 1657 р. український гетьманський уряд вів політичну гру з Польщею і займав вичікувальну позицію. Притримуючись принципу багатовекторності зовнішньої політики, Виговський пробував зіграти на протиріччях між Варшавою та Москвою. Як відзначав М. Грушевський, він «... годував польський двір солодкими словами і приємними обіцянками <...> а на московську адресу жалувался на ворожі польські замисли, старався <...> вплинути на відновлення московських операцій проти Польщі. Одночасно – запевняючи польські круги в своїм бажанні відновити приязні і навіть підданські відносини»¹.

Однак, уже з початку 1658 р., коли Москва посилює свої наступальні дії проти українського суверенітету (у цей час чітко окреслюється політика Москви, спрямована на перегляд існуючих українсько-московських угод в напрямку посилення позицій Кремля, що виявилось в настійливому бажанні запровадити воєводське управління в українських містах, підживленні анигетьманської опозиції з метою послаблення позицій гетьманського уряду та його здатності протистояти московському наступу), Виговський активізується в напрямку досягнення українсько-польського порозуміння. Уже 9 січня 1658 р. до Варшави з листом до Беневського було відправлено львівського купця Федосія Томкевича², який мав прозондувати ставлення королівського двору до Війська Запорозького та визначити можливі перспективи переговорів з Польщею, «... чи не хочуть їх (український уряд – В. Г.) обманути»³. Прибувши до Варшави 1 лютого 1658 р.⁴, той змалював складну ситуацію в Україні та запевнив у бажанні гетьмана вернутися під владу короля. Слід погодитися з думкою польського історика П. Кролля, що риторика Томкевича відображала дипломатичну «гру» Виговського з метою збереження перемир'я з Польщею⁵.

Власне Станіслав-Казімеж Беневській у цей час виступав чи не найпослідовнішим прихильником здійснення активної української політики та мирного розв'язання «українського питання». Наголошуючи, що «... козаки не можуть ужитися з Москвою», що вкрай складним видається становище самого гетьмана Івана Виговського («... цар московський про нього погані думки» і загалом який «... у всіх в ненависті»), він вважав, що склалися найсприятливіші умови для проведення переговорів з Виговським, що «... слід кувати залізо, поки воно гаряче»⁶. Беневській був переконаний, що уряд козацької України задля стабілізації внутрішньої ситуації та стримування московського наступу змушений піде на поступки Польщі.

Український вектор був складовою загальної зовнішньополітичної стратегії Варшави, спрямованої на покращення її позицій, насамперед стосовно Москви. У цей час польські дипломати активно діяли з метою заручитися підтримкою Австрії, Туреччини та Криму, розв'язати конфлікт з країнами Раднотської коаліції (особливо з Швецією), знявши загрозу розчленування Речі По-

сполитої. Другим кроком мало стати створення антимосковського альянсу, потенціальними учасниками якого разом з Польщею могли бути Австрія, Швеція, придунайські князівства, Туреччина та Крим, а також козацька Україна. Насамкінець, поляки, використовуючи зміни в керівництві Війська Запорозького, прагнули схилити гетьманський уряд до розриву з Москвою та відновлення єдності з Річчю Посполитою. Визначальною рисою польсько-українських стосунків цього періоду стало домінування в середовищі польської еліти міркування про необхідність та можливість піти на досить суттєві компроміси Чигирину заради досягнення поставленої мети.

Для вирішення, «українське питання» складалися сприятливі умови. Після смерті Богдана Хмельницького та відсторонення від влади його сина Юрія гетьманська булава опинилася в руках Івана Виговського, який позиціонував себе як політик лояльний до Польщі, з яким можна домовлятися. У Варшаві були обізнані з розвитком внутрішньополітичного протистояння в Україні, знали про невдоволення Виговського політикою Москви та активізацію українсько-кримських контактів. У польському були переконані, що за таких умов український гетьман шукатиме підтримки з боку Польщі, а також виявлятиме готовність до значних компромісів.

Перші кроки для налагодження конструктивного діалогу з гетьманським урядом були уже зроблені. Зусиллями Беневського під час його перебування в Чигирині влітку 1657 р. було досягнуто домовленості про встановлення перемир'я⁷.

Водночас, у середовищі керівництва Речі Посполитої не було єдності як щодо загальних пріоритетів у зовнішній політиці, так і стосовно шляхів розв'язання «української проблеми».

До пошуків порозуміння з українським керівництвом на початку 1658 р. все більше схилився королівський двір. Там вважали, що розв'язання проблеми козацької України гарантуватиме забезпечення східних кордонів перед агресією з боку Москви, створить можливості без зайвого кровопролиття повернути українські землі, а також дозволить залучити козацькі полки у війнах Корони. Звичайно, польське керівництво зважало на можливе відновлення через Україну війни з Москвою, проте там вважали її і без того неминучою⁸.

Ще одним важливим чинником, який визначав прагнення двору до порозуміння з українським керівництвом та мирними засобами повернення під свою владу козацтва, був розрахунок, що успішне розв'язання «українського питання» зіграє на користь двору, посилить його вплив всередині держави та створить умови для обрання на польський престол французького кандидата ще за життя Яна Казімежа. Підстави для таких планів давав історичний досвід, зокрема, вплив українського чинника на обрання короля наприкінці 1648 р. На думку королеви Марії-Людвіки, він окрім цього приведе до зміцнення позицій Речі Посполитої на міжнародній арені, особливо в стосунках з Москвою та Швецією⁹. Слід відзначити, що ще в 1657 р. Беневській, проводячи переговори з Виговським, торкався питання реформування політичного ладу

Речі Посполитої та підтримки королівської політики з боку українського козацтва¹⁰. Тоді ж у розмовах з українськими урядовцями королівським послом були сформульовані перші ідеї «руської унії», згідно якої «Велике князівство Руське» мало стати аналогом ВКЛ. Навіть обговорювалося питання можливості поширення козацького патронату на західноукраїнські землі¹¹. Безумовно, такими жєстами королівський двір прагнув залучити Військо Запорозьке на свій бік у боротьбі не лише з зовнішніми ворогами, а й із внутрішньою шляхетською опозицією, яка, категорично не бажала посилення королівської влади.

Останні, аналізуючи дану ситуацію та не бажуючи реалізації королівських планів, не були зацікавлені й у мирному вирішенні стосунків з козацькою Україною. Одним з лідерів «партії війни» стосовно України був Є. Любомірській, який доводив необхідність якомога швидшого замирення з Швецією та Пруссією та спрямування зусиль на «оружну реституцію» України. Він стверджував, що «... ми обернули б усі війська сюди (проти козацької України – В. Г.), – і страхом примусили б приступити до Речі Посполитої цю чернь, що тепер твердо тримається Півночі (Москви) і не хоче повертати до нас»¹².

Любомірській і його партія у своїй агресивній політиці стосовно України отримали підтримку з боку верхівки ВКЛ. Чи не найбільшу активність у цьому сенсі демонстрував литовський гетьман Павел Сапега, закликаючи дати жорстку «відсічі ребелії козацької». У литовців викликало тривогу бажання багатьох представників польської верхівки, уклавши мир зі Швецією, спрямувати всі сили на війну з Московією, при цьому поклавши весь її тягар на плечі литовських військ та козаків, з якими мало бути досягнуте порозуміння. Литовці ж виступали за продовження мирного процесу з Московією, реалізацію на практиці Віленських домовленостей 1656 р. та спільну польсько-російську війну проти шведів. Вирішення «українського питання», на їх думку, слід здійснювати таким чином, щоб не спровокувати загострення відносин з Московською державою¹³.

Приводом до силових дій проти України «партія війни» намагалася використати поширення протекторату Війська Запорозького на ряд територій на Волині, Поділлі та Пінщині під час походу Антона Ждановича. Це питання в тогочасних українсько-польських стосунках постало досить гостро. Так, С. Беневській, готуючи ґрунт для майбутніх переговорів, в листах докоряв Виговському, що за його наказом в порушення умов перемир'я були запроваджені козацькі залоги в Полонному, Костянтинові, Заславі, Меджибожі, Острозі, Гощі, Степані, Межиріччі та Корці¹⁴.

Попри активізацію «партії війни» на початок 1658 р. перевага залишалася за прихильниками дипломатичного шляху вирішення «українського питання»¹⁵. Саме за таких умов і розпочалися переговори з підготовки українсько-польського договору, укладеного у вересні 1658 р. в Гадячі.

У лютому 1658 р. у Варшаві було скликано Раду сенаторів за участю відомих представників шляхетського стану, на якій були обговорені питання, що стосувалися перспектив польсько-українських переговорів. Схваливши

ідею продовження переговорного процесу з Військом Запорозьким, сенатори постановили (4 (14) березня) направити до кордонів козацької України 30-тисячне військо на чолі з гетьманами Потоцьким, Любомірським та Сапегою, що, на їх думку, мало б вплинути на позицію українського гетьманського уряду¹⁶. Це вказує, що в польському керівництві зберігалася хитка рівновага між прихильниками війни і миру з Україною. Польська еліта готова була на мирний діалог і навіть деякі поступки, водночас не відкидала «закручування гайок» і навіть збройного розв'язання польсько-українських проблем.

Польсько-українські консультації розпочалися уже в березні 1658 р. в Межиріччі. Польську сторону представляв С. Беневській, а українську – Павло Тетеря, який поряд з Виговським позиціонувався (в польських урядових колах) як прихильник пропольського курсу¹⁷. Останній від імені гетьмана передав умови, на яких можливі були переговори з перспективою відновлення єдності двох держав. Першою була необхідність якомога швидшого укладення польсько-шведського миру. На думку української сторони, у разі, коли б Москва випередила Варшаву, тоді б перспективи українсько-польської унії були б мінімальними «цар став би тоді непереможним». При цьому Тетеря зазначав, що Москва активно добивається укладення миру зі шведами, після чого має намір «... осідлавши Україну, впровадити війська до Польщі й зайняти по Віслу; царський посол Хітрово уже проголосив на Україні війну з Польщею». Наступною умовою була б військова допомога з боку Криму, «... щоб орди вже зараз були виведені в поле, не чекаючи весняної пори». У Чигирині сподівалися, що саме король має вплинути на хана. Третьою умовою була строга секретність переговорного процесу. Для цього пропонувалося запровадити на кордоні найсуворіший режим, оскільки «... перебіжчики купці часто утруднюють справи своїми реляціями». Насамкінець, гетьман закликав привести в бойову готовність польські війська, які, однак, мають бути розташовані на певній відстані від українських кордонів¹⁸.

Зі свого боку, Виговський обіцяв вивести з волинських міст козацькі залоги, які викликали у поляків вкрай негативну реакцію. Загалом, тогочасна політика гетьмана спрямовувалася на те, щоб не дати полякам використати українські усобиці для походу в Україну і утримати в цілості західну лінію, все це ціною обіцянок та дрібних поступок «теж по можливості більше «язиком», чим на ділі»¹⁹.

Як показує початок переговорів, сторони не демонстрували особливої довіри одна до одної та підійшли до переговорного процесу з певною пересторогою (присутність готових до походу військ з польського боку, козацькі залоги – з українського).

Хоча переговори в Межиріччі відбувалися в умовах строгої секретності, інформація про них доходила до московського керівництва, що викликало занепокоєння та активізацію політики Москви як стосовно козацької України, так і в контексті російсько-польських відносин.

Саме на цей час припала спроба Москви «осадити» найбільші українські

міста стрілецькими залогами на чолі з воєводами. Також на весну 1658 р. припав апогей протистояння уряду Івана Виговського з антигетьманською опозицією, яку таємно підтримувала Москва. Однак, гетьман, мобілізувавши вірні полки та заручившись допомогою татар, наприкінці травня розгромив основні опозиційні сили під Полтавою. Перемога далася ціною значних втрат, однак стала вирішальною для посилення позицій гетьмана, що й дало йому можливість опанувати ситуацію у Війську Запорозькому та обмежити для Москви можливість тиску на українське керівництво.

Однак, ситуація в Україні залишалася критичною. Завдяки гнучкій дипломатичній позиції Виговському, в умовах загрози відкритої інтервенції Москви на підтримку опозиції, вдалося переконати царя в своїй лояльності, що дало можливість розправитися зі своїми противниками. Але в Москві й надалі продовжували наполягати на необхідності введення воєвод в українські міста (на це під тиском обставин змушений був погодитися Виговський під час ради в Переяславі 1658 р.). Така ситуація не виключала можливості прямої агресії з боку Москви.

Царські урядовці, отримуючи інформацію про переговори в Межиріччі, вимагати від Чигириня пояснень. Щоб їх заспокоїти Виговський, через свого посланця Григорія Лісницького, що прибув до Москви в квітні 1658 р., пояснював, що переговори з поляками ведуться лише з метою укладення перемир'я для вирішення внутрішніх проблем в Україні. А термінове відбуття Тетері в район Острога й Корця було викликане надходженням інформації про напади польських жовнірів на прикордонні українські міста²⁰.

У Москві намагалися будь-що зберегти контроль над політичними процесами в козацькій Україні. Провал запровадження воєводського управління в українських містах та ставки на розпалювання конфлікту між гетьманом та опозицією змушували царських урядовців шукати нових форм впливу на гетьманський уряд. А з огляду на активізацію українсько-польського діалогу на перший план виступила проблема недопущення дрейфу Війська Запорозького в бік Варшави. Це питання, зокрема, стало одним з основних в ході підготовки та проведення чергових російсько-польських переговорів, до яких росіяни намагається залучити й Чигирин. Гадається, у Москві переслідували дві цілі: згладити проблеми, що виникли в російсько-українських відносинах після віленських переговорів 1656 р., а також участю українських представників в посольських з'їздах «прив'язати» козацьку Україну до Московської держави та не допустити її зближення з Річчю Посполитою.

Про майбутній посольський з'їзд Алексей Михайлович повідомляв Івана Виговського в грамоті, направленій через Івана Апухтіна 5 квітня 1658 р.²¹. Він запропонував гетьманові вислати туди своїх представників «... з полковників чи з якогось іншого відповідного чину, людей тямущих і розумних, з цими справами обізнаних». Обіцялося включити їх до складу московської делегації на переговорах. У разі ж провалу останніх наказувалося бути готовим до походу проти Польщі. Тут варто погодитися з думкою Б. Флорі, що власне головною

метою московської політики на даному етапі було змусити Військо Запорозьке в умовах відновлення військових дій проти Польщі виступити на боці Москви²².

Також гетьманові наказувалося провести дискусію серед козацької старшини на предмет розмежування українських і королівських міст та скласти докладні граничні мапи: «... велів накреслити, як між нашими царської величності Малої Росії порубіжними містами з польськими коронними землями з яких місць і на яке місце урочищами вчинити рубіж і по кресленню написати розпис». Зробити це слід було в декількох варіантах (для ведення дискусії з поляками), а також визначити з якого варіанту слід починати і до якого можна поступатися²³. Послом від Війська Запорозького на переговорах у Москві хотіли бачити Павла Тетерю, «як людину розумну й значну»²⁴. Думається, така позиція царя була зумовлена тим, що саме Тетеря вів переговори з поляками. Відтак, в Москві просто хотіли зірвати останні²⁵.

Іван Виговський зволікав з визначенням складу української делегації на майбутній російсько-польський посольський з'їзд. У розмові з Апухтіним він пояснював це складною ситуацією в Україні та необхідністю скликання ради для вирішення питання участі української делегації у переговорах: «...говорити одному без військової ради не можна: буде у нас про те рада, а з ради, що приговорять...»²⁶. Все ж перед самим від'їздом московського посла Виговський назвав такі імена представників Війська Запорозького на посольський з'їзд. Делегацію, що мала відбутися до Вільна до кінця червня мали очолити Тетеря та бувший київський полковник Антон Жданович²⁷.

Безумовно, зволікання гетьмана були пов'язані, насамперед, з українсько-польськими переговорами, які тривали в цей час у Межиріччі і доходили свого логічного завершення. Укладення угоди з полякам кардинально змінювало ситуацію не лише в українсько-польських відносинах, а й впливало на українсько-російські та польсько-російські. У разі, якщо б Виговському вдалося добитися суттєвих поступок з боку Варшави стосовно суверенітету козацької України (гетьман дотримувався програми, висунутої у свій час Богданом Хмельницьким, яка передбачала поширення влади Чигирин на всі етнічні українські землі), він отримував би опору для діалогу з Москвою. Союз з Польщею забезпечував і військові, і політичні основи недопущення російської експансії в Україні. Звичайно, повного задоволення вимог гетьмана з боку польського керівництва годі було сподіватися. Але, враховуючи гостру зацікавленість поляків у вирішенні «українського питання» як передумови до остаточного розв'язання конфлікту з Москвою та Швецією, можна було очікувати на доволі значні поступки, як стосовно територій, так і статусу козацької України в складі Речі Посполитої.

У Польщі в цей час не вщухали дискусії стосовно пріоритетів зовнішньої політики й тактики її проведення як щодо Москви та Чигирин. Головними противниками дипломатичного розв'язання «українського питання» залишалися коронний гетьман Станіслав Потоцький та маршалок Єжи Любомірський. Останній у листі до С. Беневського від 6 травня 1658 р. виказував недовіру до

українського гетьмана, вважав головним завданням польського уряду досягнення миру зі Швецією, що, на його думку, дасть змогу сконцентрувати усі сили на Україні та, скориставшись з тамтешньої політичної кризи, змусити гетьмана Виговського до визнання влади короля: «... укріпити зброєю все те, що до цих пір зроблено в Україні переговорами»²⁸. Перемогу над козаками як єдиний метод повернення втрачених воєводств розглядав і Потоцкій²⁹. Дійшло навіть до того, що коли Павло Тетеря в другій половині травня 1658 р. дещо запізнився на зустріч з Беневським, коронний гетьман, вважаючи, що український уряд «...зрадив своїм намірам та обманув наші (польського уряду – В. Г.) сподівання»³⁰, видав наказ військам рушити в напрямку козацької лінії³¹.

Серед тих, хто підтримував ідею переговорів з українським керівництвом були представники родини Лещинських. За чимшвидше укладення угоди виступав архієпископ гнєзненський Анджей Лещинський. На його думку, угоди з козаками та шведами мають стати вирішальною передумовою успішних переговорів з Москвою³².

Напередодні Варшавського конвокаційного сейму, який мав відбутися на початку липня 1658 р. і де мало вирішуватися питання стосовно переговорів з Москвою та Чигирином, між зазначеними групами розгорілася справжня війна пропаганди. Прихильниками угоди з Москвою було поширений лист, з промовистою назвою: «Дискурс політичний перед сеймом великим варшавським, з ким ґрунтовний укласти мир: чи з Московитом, чи з Шведом», у якому зверталася увага на користі, які отримає Річ Посполита в разі завершення мирного процесу, започаткованого Віленською угодою 1656 р. Автори наголошували, що мир з Москвою не лише дасть змогу повернути Литву та Ліфляндію, але й призведе до заспокоєння України. Наголошувалося, що Річ Посполита не здатна протистояти силам царя, а можливий союз з татарами та козаками не гарантує повернення втрачених земель. «Унія наша з Москвою, говорилося в листі, – козаків нам поверне» (!). Фактично, мова йшла про те, що розв'язання конфлікту з Москвою на основі обрання царя спадкоємцем польської корони приведе до звільнення захоплених росіянами земель ВКЛ та створить умови для повернення козацької України під владу Польщі, а втрачених маєтків – шляхті. Також у спеціальному зверненні закликали сеймового маршалка припинити переговори з козаками. У якості доказу ворожих намірів українського уряду, вони представляли інформацію, що посланець гетьмана Феодосій Томкевич був направлений до Польщі з метою шпигування³³.

У свою чергу Ян Казімеж напередодні сейму 9 травня 1658 р., займав неприховану антимосковську позицію. Зокрема, він виказував крайнє невдоволення діями царя, який «... ще без елекції, вже титулувався королем польським». При цьому король, позитивно оцінюючи саму ідею об'єднання (мова йшла лише про союз двох держав, з певних умов об'єднаний персоною єдиного правителя, який буде водночас і царем московським і королем польським та великим князем литовським, а не утворення єдиної держави) Польщі з Росією

з «... як з давніх-давен одного слов'янського народу люди», що могло б створити перевагу для них над всіма супротивниками³⁴. Подібна позиція короля чітко проявилася і в універсалі від 10 травня 1658 р. Укотре говорячи про скликання, призначеного на 1 липня (н. с.), сейму, Ян Казімеж наголошував на необхідності завершення, розпочатого в 1656 р. у Вільні процесу укладенням миру з Московією, чим «... завершити цю вкрай потрібну і для всього слов'янства необхідну справу»³⁵.

Гострі дискусії щодо зовнішньої політики Речі Посполитої, зокрема, шляхів вирішення й «українського питання», тривали й на сеймі, який розпочав роботу 1 (10) липня 1658 р.³⁶. Урешті більшість депутатів схилилася до необхідності пошуку порозуміння з шведами, компромісу з українським керівництвом та відновлення війни проти Москви³⁷.

В «українському питанні» делегати сейму схилилися до рішення, суть якого полягала у створенні цілком нового формату українсько-польських відносин, певного різновиду унії, на кшталт стосунків між Короною та ВКЛ, що було явним прогресом у порівнянні з попередніми угодами, в основі яких лежав принцип підданства чи автономного статусу козацької України у складі Корони. Розглядалося питання визнання за «козацтвом (українцями – В. Г.)» права користуватися певними привілеями в республіці, такими, які були у литовців (призначати своїх урядовців, направляти представників на сейм і «творити своє окреме тіло в тілі республіки»).

Загалом, постанови сейму відповідали очікуванням гетьмана Виговського, й могли створити основу для майбутніх переговорів й вироблення остаточного варіанту українсько-польських відносин.

Одним з щирих прихильників тривалого замирення з українським козацтвом був познанський воєвода Ян Лещинський (за визначенням Грушевського, це був «освічений магнат, «республіканин на римський взірць» апологет шляхетської вольниці, вважав вартими поважання козацькі почуття гідності і свободоловності, признавав справедливим трактувати козаків на рівні з шляхтою, задовольнити їх домагання автономії»³⁸), який ще в лютому 1658 р. в одному з листів до Є. Любомірского писав: «Навіть якби козаки домагалися окремої провінції, я не дуже б противився – аби тільки вони від нас були залежними <...> коли б тільки та провінція стояла в якомусь зв'язку з нами, то відірватись вона б не могла, з самої природи своєї. Химери і байки це, що козаки думають, що вони можуть бути Голландією чи Швейцарією: кожний з тих народів має інші сприятливі прикмети місцеві і засоби оборони, а козаки живуть в такій країні, що самі собою, без сторонньої опіки обстати не можуть, а кому б не піддалися під протекцію, кожному будуть підозрілі <...>. А полишені самі на себе вони впадуть – і з нами з'єднаються...»³⁹. Під час сейму він оприлюднив своє бачення напрямів тогочасної зовнішньої політики Речі Посполитої в сенсі стосунків з Московською державою, Швецією та козацькою Україною. У своєму листі «Мир з ким? Чи з Шведом, чи з Козаками, чи з Московією?», обґрунтовував недоцільність зриву переговорів з українським ке-

рівництвом та довів важливість для Польщі цієї угоди, вважаючи її такою, що змусить до миру і Швецію, і Москву. На думку Лещинського, продовження переговорів з Чигирином є доцільним навіть на умовах, запропонованих Виговським⁴⁰.

У «меморіалі» Лещинського було окреслено основні принципи, на яких мали вибудовуватися польсько-українські стосунків. Так, наголошував, що у діалозі з українцями слід максимально демонструвати свою щирість. На його думку, причина провалу усіх попередніх спроб переговорів крилася саме в зверхній позиції поляків, які розмовляли з козаками «... згорда, не вважаючи їх за людей». Лещинській наголошував, що останні «варті великої пошани <...> Ми стали нижчими від них, бо вони билися за свободу, а ми за своє безсиле панування». Він був переконаний, що на заваді миру не може стояти навіть прагнення українців утвердитися як окремий народ і мати своїх керівників. Це може бути вирішене шляхом укладення унії на зразок польсько-литовської, «... аби один народ не мав прерогатив над іншим».

Зважаючи на московську загрозу, Лещинській пропонував вести переговори з українцями одночасно з переговорами з московськими послами. При у розмові з останніми комісари мають чітко поставити умову, що жодного порозуміння не буде досягнуто без повернення України під владу польського короля⁴¹.

Ідея одночасного замирення з Москвою, Швецією та козацькою Україною займала ключове місце в концепції Я. Лещинського і розглядалася як важливий момент в сенсі вирішення «українського питання». Але порозуміння слід було насамперед досягнути саме з керівництвом Війська Запорозького, лише після цього з росіянами та шведами. Тут він висловив цікаву ідею щодо тактики замирення з Москвою: «Потім, як погодимося з козаками – що для мене вже безсумнівне, одночасно треба трактувати з Москвою – аби вона не скандалізувалася, що з козаками згода, і на злість не ввійшла в союз з шведами: інформувати панів комісарів, аби могли витолкувати Москві, що ця згода не перебиває згоди з нею, бо не вернувши собі козаків ми ніколи не прийшли б до згоди з нею <...> Дбати, що ми не вирікаємося по давньому трактувати з нею і про наслідство царя і справді трактувати з нею – тільки щоб не видумувала якихось нових непотрібних кондицій, а йшла ясно, – щоб майбутні королі забезпечили недоторканість нашої релігії, забезпечили свободу України і нашу <...> для забезпечення свободи і усунення яких-небудь побоювань аби цар вивів залоги і з України, і з Литви»⁴².

Відтак, просування до Гадяча відбувалося в тісному зв'язку з вирішенням долі переговорів з Москвою. Засідання комісії з цього питання відбувалися утаємничено. Наслідком її роботи стало вироблення офіційної інструкції королівським комісарам на переговори з московськими послами, яка в обхід нижньої палати сейму була відразу передана до сенату, який і затвердив її 15 липня 1658 р.⁴³ Королівські комісари були уповноважені говорити про визнання Польщею положення Віленької угоди 1656 р. щодо обрання царя спадкоємцем

польського престолу. Однією з основних умов цього визначалося безумовне повернення України під владу польського короля і виведення звідти всіх московських військ. Важливим є саме трактування майбутнього статусу козацької України, що розглядалася «як провінція, що належала Короні польській та Великому князівству Литовському, так має залишатися як здавна залишалася»⁴⁴. Тут слід вбачати неспроможність польської еліти (навіть за умови, що під впливом «партії миру» вона погодилася на переговори з Чигирином) йти на кардинальні поступки й визнати рівний статус Польського королівства та козацької України. Це в кінцевому результаті проявилось в контексті імплементції Гадяцького договору.

Події в козацькій Україні (триваюча внутрішньополітична криза, прагнення українського керівництва уникнути московської експансії) та успіхи в переговорах з гетьманським урядом, переконували Варшаву у недоцільності йти на суттєві поступки останньому. Утверджувалося переконання, що саме Чигирин, кровно зацікавлений у досягненні угоди з польським урядом, змушений буде ти на будь-які умови.

Успішні переговори з українцями переконували королівський двір, що й стосовно Москви вони можуть зайняти доволі міцну позицію. Поляки утверджувалися в думці, що й без надання корони московському царю зможуть повернути собі втрачені українські землі і не тільки. Зокрема С. Беневській, після того, як переговори з українським керівництвом підійшли до завершального етапу і практично всі питання двосторонніх відносин було погоджено, в червні 1658 р. рекомендував королю пришвидшити розв'язання «справи з Україною» та водночас максимально зволікати з укладенням польсько-московської угоди. Укладення угоди з Чигирином мало створити перевагу Варшави проти Москви й дати змогу продиктувати росіянам свої умови⁴⁵.

Наголошуючи на успішному завершенні переговорів з керівництвом Війська Запорозького, Беневській не був далеким від істини. Уже до кінця червня 1658 р. сторонами були вироблені основні пункти майбутнього договору, які ввійшли в документ під назвою: «Пункти на супліку Війська Запорозького, уложені вельможним каштеляном волинським і делегатом гетьмана запорозького Павлом Тетерею і подані на увагу його Королівській Милості і всієї Речі Посполитої – без порушення прав комісії». Його статті торкалися ряду важливих аспектів польсько-українських стосунків. Насамперед йшлося про гарантування прав та привілеїв козацтва. Зокрема, говорилося про те, що «з огляду на те, що гетьман та Військо Запорозьке, зрікаючись усіх протекторів (Москви – В. Г.), добровільно повертається до свого власного пана <...> гарантується, що ніхто не буде чинити помсти ні козацтву, ні окремим особам...». Скасовувалися всі кадуки (конфіскації), проголошені на козаків і на шляхту, що визнала протекторат Війська Запорозького. Їм поверталися їх титули та майно, скасовувалися всі рішення судів стосовно видачі підданих, звинувачених у сваволі.

Цілий блок «Пунктів» стосувався питань релігії. Йшлося про зрівняння в правах католицької та православної церкви та відновлення всіх привілеїв

останньої. Митрополиту київському і владикам луцькому та львівському надавалися місця в сенаті, а для представників названих єпископій – в люблінському трибуналі. Світські люди православного віросповідання зрівнювалися в правах з католиками. Церкви, забрані уніатами, поверталися до попередніх власників з усіма маєтностями.

Польська сторона погодилася на фактичне визнання автономних прав Війська Запорозького, Козацькій Україні підтверджувалися всі права та привілеї, зберігалися всі давні вольності та звичаї, залишалися всі прибутки. Підтверджувалася юрисдикція гетьмана на всій підпорядкованій йому території. Зазначалося, що всі уряди й сенаторства в Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах (на території де поширювався суверенітет Війська Запорозького) можуть роздаватися виключно шляхті грецького віросповідання.

Позитивними бачаться й пункти, що стосувалися розвитку освіти на українських землях. У Києві передбачалося відкриття шкіл з тими ж привілеями й імунітетами як краківська академія. Заборонялося відкривати єзуїтські школи та колегіуми.

Водночас, пункти містили гарантії повернення всім власникам майна, втраченого з 1648 р. Це неодмінно мало б призвести до конфліктів між шляхтою, що мала до революції маєтки на території козацької України та їх новими власниками⁴⁶.

М. Грушевський, даючи оцінку домовленостям між Беневським і Тетерею, відзначав, що «... домагання Виговського начисто кастровано <...> Не тільки вичеркнено всяку «удільність» України, «Велике князівство Руське», але й вимежування козацької території: «пункти» повертали назад навіть від зборівських пактів»⁴⁷. Гадається, не слід бути настільки категоричним, оскільки, це була лише попередня домовленість, рамковий документ, який потребував подальшого доопрацювання сторонами переговорного процесу, що й продемонстрував текст Гадяцької угоди. На той час не можна було розраховувати на більш суттєві поступки від польської сторони. Звичайно, дана угода потрібна була Варшаві, але там добре розуміли і те, що, перебуваючи у критичному внутрішньо- та зовнішньополітичному становищі, козацька Україна ще більше зацікавлена не лише у завершенні війни з Польщею, а й в отриманні в особі останньої союзника проти Москви.

Відтак, можна оцінити як доволі позитивні українсько-польські домовленості весни – початку літа 1658 р., як такі, що створювали перспективу для подальших переговорів. Водночас вони суттєво впливали на подальший розвиток польсько-російських стосунків, як і ситуації в козацькій Україні. Фактично і у Варшаві, і у Москві козацька Україна продовжувала розглядатися в якості головного «козиря» в боротьбі за домінування в регіоні ЦСЄ. З огляду на позицію гетьманського уряду та результати української політики, яка активно здійснювалася супротивниками, і царські, і королівські урядовці формували свою позицію напередодні віленських переговорів 1658 р.

Примітки:

- ¹ Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1998. – Т. X. – С. 286.
- ² Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ (далі – ПВК). – К.: Университетская типографія, 1852. – Т. 3. – Р. 3. – С. 181-183.
- ³ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – LL., nr. 33. Informatia z Ukrainy od Commissarów JKМci Anno Domini. – S. 79-80; ПВК. – Т.3. – Р.3. – С. 220; Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwa w latach 1658–1660. – Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. – S. 59.
- ⁴ ПВК. – Т. 3. – Р. 3. – С. 220.
- ⁵ Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. – S. 59.
- ⁶ ПВК. – Т. 3. – Р. 3. – С. 221-225.
- ⁷ Там само. – С. 161-173.
- ⁸ Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. – S. 63.
- ⁹ Ibid. – S. 65.
- ¹⁰ Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657–1660. Szkiców historycznych. Serya VI. – Lwów: Księgarnia wydawnicza H.Altenberga, 1922. – С. 63.
- ¹¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 287.
- ¹² Там само. – С. 299-302.
- ¹³ Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. – S. 62.
- ¹⁴ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 294.
- ¹⁵ Там само. – С. 312-313.
- ¹⁶ Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski... – S. 67.
- ¹⁷ Памятники, изданные Киевскою комиссией для разбора древних актов (далі – ПКК). – К., 1898. – Т. 3. – С. 344.
- ¹⁸ Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowie (далі – Czart). 399. S. Beniewski do króla. – S. 255; Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. – S. 60; Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski... – С. 538-540; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т.Х. – С. 307-308.
- ¹⁹ ПКК. – Т.3. – С. 305; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 310-311.
- ²⁰ Акты, относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссией (далі – АЮЗР). – СПб.: Тип В. В. Платц, 1873. – Т. 7. – С. 207-208.
- ²¹ Там само. – С. 195.
- ²² Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.) // Б. Н. Флоря. – М.: «Индрик», 2010. – С. 330.
- ²³ АЮЗР. – Т. 7. – С. 196, 226; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 182-183.
- ²⁴ АЮЗР. – Т. 7. – С. 208, 227; Rawita-Gawroński F.R. Próba pojednania z Rusią.

Poselstwo Bieniewskiego: od śmierci B. Chmielnickiego do umowy hadziackiej. – Kraków: G. Gebethner i Spółka, 1907. – S. 53.

²⁵ АЮЗР. – СПб.: Тип. А. Катанскаго и К⁰, 1892. – Т.15. – С. 162; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 188.

²⁶ АЮЗР. – Т. 7. – С. 225, 235.

²⁷ Там само. – С. 242.

²⁸ ПВК. – Т. 3. – Р. 3. – С. 254-259; ПКК. – Т. 3. – С. 297-300; Rawita-Gawroński F. R. Próba pojednania z Rusią. – S. 69.

²⁹ Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. – S. 65-66.

³⁰ ПВК. – Т. 3. – Р. 3. – С. 264.

³¹ Dąbrowski J. Polsko-moskiewskie rokowania pokojowe w 1658 roku // Rzeczpospolita w latach Potopu. – Kielce, 1996. – S. 94-95; Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. – S. 66; ПВК. – Т. 3. – Р. 3. – С. 217; ПВК. – Т. 3. – Р. 3. – С. 235.

³² Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668 /

³³ Zebrala I opracowała Stefania Ochmann-Staniszevska. – Т. I (1648–1660). – Wrocław-Warszawa: «Volumen», 1989. – S. 213-219.

³⁴ Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. – Poznań: Nakład i czcionkami N. Kamińskiego i spółki, 1859. – Т. 1. – S. 328-329.

³⁵ Акты, издаваемые комиссией, высочайше учрежденною для разбора древних актов в Вильне. – Вильно, 1909. – Т. 34. Акты относящиеся к времени войны за Малороссию (1654–1667). – С. 125.

³⁶ Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski... – S. 71.

³⁷ Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. – S. 63.

³⁸ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.Х. – С. 317.

³⁹ Czart. – 388. – S. 383; Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski... – S.545-546. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т.Х. – С. 319.

⁴⁰ Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII ст. – Львів: Вид-во АН України, 1994. – С. 76-82.

⁴¹ Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski... – S. 543; Czart. – 388. – S. 445; Герасимчук В. Матеріали... – С. 76-82.

⁴² Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski... – S. 543; Czart. – 388. – S. 445; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 319-322.

⁴³ Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski... – S. 131-132, 554-560., Czart. – 387. – k. 31.

⁴⁴ Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski... – S. 73, 130-132, 559.

⁴⁵ ПВК. – Т. 3. – Р. 3. – С.277; Rawita-Gawroński F. R. Próba pojednania z Rusią. – S.70.

⁴⁶ Герасимчук В. Матеріали... – С. 85-87.

⁴⁷ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.Х. – С. 325-327.

Volodymyr Gazin. On the way to Hadiach. In geopolitical triangle: Chyhyryn –

Moscow – Warsaw. The policy of Poland, Muscovite State and cossack Ukraine at the stage of preparation of the Polish-Ukrainian agreement in 1658 was analyzed in the article. The attention was paid to the factors that prompted Chyhyryn and Warsaw to find a compromise that would give the opportunity to stop the continued opposition, the political struggle (especially in authority circles of Rich Pospolyta) around the issue of agreement with Ukraine, a vision of the future agreement and its key principles by Hetman's Ivan Vyhovsky government. Moreover the author outlines the impact of Moscow on the development of the then Ukrainian-Polish relations.

Key words: Hadiach agreement, Rich Pospolyta, Zaporozhian Host, Moscow state, «Ukrainian issue» negotiations.

Отримано: 24.04.2015 р.

УДК 94 (437.1/2): 328 «11/18»

Руслан Постоловський

ФОРМУВАННЯ ТРАДИЦІЙ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В ЧЕСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Руслан Постоловський. Формування традицій парламентаризму в чеських землях. У статті розглядаються чинники, які вплинули на формування сучасного чеського парламентаризму. Автор на основі аналізу чеської політичної історії XII–XIX ст. доходить висновку, що демократичним підґрунтям для формування традицій парламентаризму в Чеських землях стали парламентські способи боротьби в чеській політиці, участь в роботі Чеського провінційного сейму та формування інституту політичних виборів.

Ключові слова: парламентаризм, Чехія, сейм, конституція, вибори.

Руслан Постоловский. Формирование традиций парламентаризма в чешских землях. В статье рассматриваются факторы, которые повлияли на формирование современного чешского парламентаризма. Автор на основе анализа чешской политической истории XII–XIX вв. приходит к выводу, что демократическим основой для формирования традиций парламентаризма в Чешских землях стали парламентские способы борьбы в чешской политике, участие в работе Чешского провинциального сейма и формирования института политических выборов.

Ключевые слова: парламентаризм, Чехия, сейм, конституция, выборы.

Зародження сучасного парламентаризму в Чеських землях припадає на період власних початків чеської політики XIX ст. Тим не менше, не варто ігнорувати довгу і багату традицію чеських сеймів.

Насамперед визначимо, що, на думку польського історика С. Русоцького, протягом XII–XV ст. чітко окреслилась тенденція розвитку демократичних

устремлінь чеських народних мас, політичною формою яких безперечно став своєрідний чеський протопарламентаризм, який сформувався до початку XV ст. Слово «протопарламентаризм», на думку польського дослідника, краще охоплює широкий комплекс питань, пов'язаних з першопочатками тих інституцій, які протягом багатьох віків привели до формування властивих парламентарних інституцій¹.

Земельні сейми, які є попередниками сучасних представницьких зібрань, були частиною політичної системи Чехії, Моравії і Сілезії від XIII ст.

Тільки склад загальних зібрань, з якими зустрічаємось в Чехії від 80-х рр. XIV ст., виразно багатший на представників міст, нижчого рицарства і духовенства, дозволяє визначити їх як етапові зібрання. Подальший розвиток і кристалізація чеських станових зібрань наступили в специфічних неповторних умовах демократизації суспільства (підвищення і політична активізація міщанства і середнього рицарства, яка сприяла революційному гуситському рухові)².

Багатовікові традиції чеських сеймів були не тільки одним із символів безперервності чеської державності в кордонах Габсбурзької монархії, але й також важливим аргументом у конституційній боротьбі чеської політики у другій половині XIX ст., незважаючи на те, що фактичне значення сенатних сеймів XVII ст. постійно слабло в порівнянні з ростом потужності центральних органів влади монархії Габсбургів. Активність сеймів була незначною, а рівень участі в їх діяльності – низький. Слабка позиція земельних сеймів в політичній системі – не єдина різниця в порівнянні з пізнішим періодом формування конституціоналізму. Важливою характеристикою, яку необхідно пам'ятати, є той факт, що традиційні сейми були невиборними зібраннями, вони відображали станову організацію суспільства, члени сейму займали місця в основному на основі приналежності до роду³.

У доберезневий період, що передуює революційному 1848 р., у зв'язку з земельними сеймами можна знайти дві тенденції, які визначили наступний парламентський розвиток. У чеському земельному сеймі можна було спостерігати підвищену активність з появою так званої опозиції. Її політична програма мала опору в історично особливій позиції Чеського королівства. Вимоги шляхти були спрямовані насамперед проти влади королівських чиновників з метою підняти правове, а також і фінансове становище країни. Для чеських аристократів сейм був інструментом для просування свого політичного впливу в боротьбі проти віденського централізму. У ході дебатів щодо форми сейму також звучала думка розширити сейм представниками третього стану – міщанства, буржуазії, соціальний статус яких випливав із майбутнього майна або освіти. Соціально-економічний підйом цих осіб мав супроводжуватися частковою участю в політичній владі аналогічним чином, як це було в Західній Європі. Однак сміливі пропозиції щодо реформування сейму не були переведені до практичної площини, і представництво у сеймі більш широких верств суспільства вирішувалась тільки у подіях 1848 р.⁴.

Виборам в Австрії другої половини XIX ст. передувало чимало проектів

зміни політичної системи, з яких ціла низка стосувалась парламентаризму.

Прикметно, що в ході революції 1848–1849 рр. чеська політична еліта орієнтувалась на парламентські способи боротьби, що свідчило, зокрема, про її політичну зрілість⁵.

У липні 1848 р. в результаті виборів в Габсбурській монархії був сформований однопалатний законодавчий імперський сейм. Після нових жовтневих заворушень у Відні цей імперський сейм переїхав у Кромержіж.

У рамках проекту конституції, розробленої Кромержізьким сеймом, було сформульовано бачення імперського сейму, який мав складатися з двох палат: національної палати та палати земель. Національній палаті належало мати 360 депутатів – 80 міських та 280 сільських – вибраних прямо⁶.

Аналізуючи проект Кромержізької конституції, чеська дослідниця Кароліна Адамова дійшла висновку, що всі параграфи, які стосувалися прав людини, громадянських прав, їх гарантій, відповідали ідеям лібералізму – періоду сучасних принципів конституційних проектів і законів інших держав. Головною тут була думка рівних, справжніх прав громадян, які в собі містили і право на життя. В парламенті вже відчувалося і досить суттєво піднімалося питання ідеї чеського державного права⁷.

І хоча Кромержізький імперський сейм за допомогою військ був розігнаний 7.03.1849 р.⁸, саме він започаткував формування традицій парламентаризму не тільки в Чеських землях, але і в країнах середньої Європи. Про це наголошувалось на міжнародній конференції, присвяченій 150 річчю імперського сейму в Кромержіжі⁹.

Не зважаючи на мінімальні політичні результати, події 1848–1849 рр. мали велике значення для парламентської ідеї та формування модерної політичної культури. Принциповою у проекті Кромержізької конституції була ідея суверенітету народу. Конституція була заснована на ідеї громадянської рівності. Держава повинна була своїм жителям забезпечити основні громадянські свободи і право на приватну власність. Громадськість стала безпосереднім учасником і важливим чинником політичного життя. 1848–1849 рр. були боротьбою за громадську думку. Громадяни вперше випробували можливість обирати своїх представників. Виборці почали вчитися формувати свою думку у виборчій кампанії, до якої інтенсивно залучалася преса. Для депутатів цей парламентський досвід був першим досвідом участі в політичній владі і можливістю продемонструвати свої ораторські здібності у пленарних поєдинках¹⁰.

Незабаром знову настає хвиля неоабсолютизму, яка придушує перші па-ростки демократичного руху в Чеських землях.

Бахівський абсолютизм тримається 9 років, а після його падіння знову розпочинається чеський емансипаційний рух з новою силою.

Саме в Чехії розгорнулася найбільш вперта боротьба за національну емансипацію. Угода 1867 р. досить розчарувала чеських діячів. На їх думку, чеське державне право, яке включало земські установи Середньовіччя і раннього нового часу, було рівноцінним угорським привілеям, визнаним імператорською

владою. Чехи розглядали Грудневу конституцію, яка затвердила компроміс з Угорщиною, як недійсну, адже вона була прийнята без згоди Чехії. У наступні роки чехи перейшли до так званої політики відсутності: вибрані в парламент чеські депутати відмовлялися від будь-якої участі в політиці. Вони приїжджали тільки на засідання рейхстагу у Відень і тільки для того, щоб протестувати там проти неправової ситуації¹¹.

«Політика відсутності» привела у 1871 р. до очевидного успіху. Імператор змінив курс свого уряду, ліберали втратили владу, а консервативний уряд Гоченварта-Шеффле спробував за допомогою «фундаментальних статей» добитися компромісу з Чехією¹². Чеські діячі, обмануті в своїх надіях, реагували принциповим бойкотом австрійської держави, розширивши політику відсутності і на ландтаг¹³.

Тим часом пасивна резистенція чеських депутатів тривала 16 років. У стіни імперської ради вони повернулися аж у 1879 р.¹⁴

Проте поступово формувалась внутрішня опозиція політиці відсутності, котру вважали помилковою і багато старочеських діячів. Тим часом, після краху лібералів младочехам вдалось переконати чеських депутатів бути присутніми в рейхстазі і тим самим використовувати і можливості, котрі давала парламентська дискусія.

Згідно з парламентською демократичною традицією, що сформувалася в стінах імперської ради у віденському парламенті, чеські політики детально вивчили азбуку парламентської праці, яку могли перенести до Національних зборів у Празі. Тут оволоділи мистецтвом політичних переговорів і компромісу, тут звичайно, на жаль, влаштовували обструкції, які явно обмежували працездатність австрійського парламенту. Мас-медіа тієї епохи з задоволенням описували, як чеські депутати у своїх виступах не робили найменших обмежень: їх протестні виступи в австрійському парламенті були здебільшого знаменитими¹⁵.

Взірцем органічного поєднання боротьби за визнання чеського державного права й гарантії адміністративної єдності чеських земель був стиль парламентської роботи майбутнього першого президента Чехословаччини Т. Г. Масарика.

Депутатом імперського парламенту Т. Г. Масарик був протягом трьох мандатних періодів, в роках 1891–1893 рр. і в двох наступних один за одним періодах 1907–1911 рр. і 1911–1914 рр.¹⁶. Масарик протягом двох років першого парламентського мандату проголосив в стінах віденської палати депутатів раніше нечуваних²⁶ промов¹⁷, із 36 проголошених між травнем 1891 р. та червнем 1893 р.¹⁸.

Кожен виступ у імперській раді занотовували стенографісти. Парламентські виступи не підлягали цензурі¹⁹.

Т. Г. Масарик із задоволенням брав участь у спеціальних парламентських дебатах, які стосувалися конкретних проблем. Саме він торкнувся і одного з тогочасних табу – закордонної політики монархії. Питань зовнішньої політики, а також армії до цих пір у своїх виступах не торкався жоден депутат. Предметом критики стала ситуація в окупованій Боснії та Герцеговині.

Вишуканий спосіб ораторського мистецтва показав Масарик у віденському законодавчому засіданні в п'ятницю 18 листопада 1892 р. У чітко сформульованій вступній промові він логічно та ясно виклав суть австрійського і чеського питання. Говорив, що чеський народ не є малим, як про нього звикли думати в Австрії, а є народом європейським і світовим, який має свою власну культуру, велике минуле, право на самостійність²⁰.

«Народ, який є свідомим, – стверджував Т. Г. Масарик, – який має, як чехи, славу історію, який знає, що чесно працював для людства і що хоче для людства чесно працювати і надалі, такий народ не може бути пригнобленим»²¹.

Слід зауважити, що не тільки Масарик, який став першим президентом самостійної Чехословаччини, але й інші шістнадцять його колег з групи депутатів імперського парламенту, котрі у міжвоєнний період стали міністрами урядів Чехословацької республіки, отримали основу свого політичного досвіду у Відні²².

У становленні демократичних інститутів представницької демократії в Чеських землях важлива роль належала провінційному чеському сейму, еволюція якого мала глибокі історичні традиції.

Чеський провінційний сейм, представницький орган Чеського королівства, тогочасним правовим урегулюванням, своєю структурою, компетенцією і власною діяльністю в окремих часових моментах XIX ст. точно відбивав політичне значення чеського державного утворення тієї доби в рамках його входження до австрійської імперії²³.

Стіни чеського провінційного сейму в залежності від моменту політичної ситуації більше чи менше нагадували і звертали особливу увагу на традицію стародавньої самостійності чеської держави і чеського народу, причому чеські політики усвідомлювали сувору реальність неможливості здійснювати вплив на владний апарат австрійської імперії²⁴.

Важливим рубежем в діяльності чеського провінційного сейму стала лютнева (Шмерлінгова) конституція 1861 р. Її складовою був закон про представництво в імперії та земські устрої з положеннями про вибори до провінційних сеймів. У той же час головним предметом критики лютневої конституції все ж стали саме положення про вибори до провінційних сеймів, котрі яскраво виводили на перший план шляхту та підприємницькі кола, тобто в той час переважно німців.

Сейми були поділені на три курії – великих землевласників, курію міст та торговельних і підприємницьких палат, і, нарешті, курію сільських населених пунктів. Тим часом, як до поміщицьких курій вибирали власників великих маєтків, виборче право в останніх двох куріях отримали лише ті, котрі платили визначену мінімальну суму прямих податків (так званий виборчий ценз).

Чеський провінційний сейм за таким виборчим устроєм, який діяв з деякими змінами аж до 1918 р., мав мати у всіх трьох куріях 236 депутатів: у поміщицькій курії 70, в курії міст і торговельній палаті 87 і в сільській курії 79 депутатів. До всієї кількості 241 депутата потрібно ще додати т. зв. вірілістів, тобто не вибраних депутатів, які засідали в сеймі з огляду на свої функції – йшлося

про чотирьох високих церковних ієрархів і ректора Празького університету²⁵.

Чеський провінційний сейм, репрезентуючи зв'язок чеських політиків з представниками традиційної шляхти і громадянського суспільства у шістдесятих роках ХІХ ст., став трибуною чеської державотворчої політики. У свідомості та почуттях народу провінційний сейм аж до розпаду монархії залишався символом довготривалої чеської державності, хоча з формально-правової точки зору цієї функції він не мав. Провінційний сейм був найвизначнішою владою та інституційною базою чеського населення в Австрії тієї доби²⁶.

У процесі становлення та еволюції демократичних традицій чеського народу, важлива роль належала формуванню інституту політичних виборів як фактора, який виконував функцію легітимації політичних акторів, детермінував процеси політичного структурування чеського суспільства та сприяв розвитку політичної складової громадянського суспільства в Чеських землях – політичних партій.

Сучасна виборча культура в Чехії веде свою історію від 1848 р., коли маси виборців – чоловіків на основі майже загального і прямого виборчого права чи не щодня ставали перед виборчими комісіями, щоб підтримати своїх кандидатів на виборах до провінційного сейму, до імперського сейму у Відні, а вразі необхідності й до всенімецького парламенту у Франкфурті і врешті – решт до парламенту в Празі й до муніципального самоврядування²⁷.

Звичайно, порівняно з революційним 1848 роком виборчі умови після відновлення конституційного порядку в 1861 р. набагато змінилися. Колишньої, продиктованої революційними обставинами демократичності не було, виборче право ліберальним урядом Шмерлінга було визнано лише для найзаможніших, а ще для освічених верств, як компроміс, що мав спрощенням доступу до політичної влади поширити старі й нові еліти, тобто шляхту та колишнє міщанство. Політична система стала авторитарною конституційною монархією, де парламентам було відведено відносно малий простір і виконавча влада мала цілком переважати над законодавчою²⁸.

За грудневою конституцією 1867 р., яка підтвердила характер монархії як парламентської держави, право вибирати й бути вибраним залежало від обсягу майна, обсягу податків та соціального становища. Жінки не були допущені до участі у виборах. Вирішальні зміни наступили аж в 1897 р., коли виборче право стало загальним, і в 1907 р., коли було прийняте загальне і рівне виборче право²⁹.

Важливо не забувати того факту, що організація виборів в Чеських землях Габсбурзької монархії сприяла формуванню демократичної політичної культури громадян, супроводжувалась громадянськими чеснотами і сумлінням. Так, у своїх спогадах журналіст-младочех Й. Пеніжек зазначав: «Дні виборів були великим святом, при якому всі будинки були прикрашені прапорами в національних кольорах. Хто не брав участі у таких виборах у той час, той не мав уявлення про те, чим вони були, як вони концентрували і виснажували весь інтерес, як підносили ентузіазм і бойовий дух, а також наскільки повчальними вони були для широких верств населення»³⁰.

Незважаючи на складний розвиток земського парламентаризму з початку 60-х рр. XIX ст., слід підкреслити, що земельні сейми являють собою важливу ланку у процесі формування політичної культури в Чеських землях. Парламент новоствореної Чехословаччини міг зіпертися на персональну і частково процесуальну безперервність зі своїм попередником монархічного періоду. Парламент Цислейтанії і земельні сейми були, поруч з самоврядуванням, реальною школою для чеської політики, звідки вона могла черпати традиції парламентської демократії в майбутньому. Сейми постійно нагадували про чеську державність.

Базова структура законодавчого органу від 60-х рр. XIX ст. аж до розпаду монархії кардинально не змінилась. Однак змін зазнавала виборча система та обсяг виборчого права. Діяльність імперської ради була паралізована, якщо окремі земельні сейми не присилали своїх національних делегацій. Тому у 1873 р. були введені прямі вибори до палати депутатів і кількість депутатів зросла до 353. У прямих виборах депутатів обирали у чотирьох куріях – великих землеволодінь, підприємницьких і торгових палат, міст і сільських громад. Щоб отримати мандат у першій курії потрібно було у кілька разів менше голосів, ніж у сільській курії. Вибори проводилися за принципом більшості голосів. Виборчий регламент поступово демократизувався. У 1882 р. податковий ценз було знижено з десяти до п'яти золотих, а у 1896 р. було створено п'яту – загальну курію. Фактично було введено загальне виборче право, котре через збереження системи курій залишалось нерівним³¹.

Вирішальним поворотним моментом для розвитку виборчого права в Габсбурзькій монархії став 1907 р., коли було узаконено загальне рівне пряме таємне виборче право для чоловіків, старших 24 років. У зв'язку з цим збільшилась кількість депутатів до 516. Імператор вирішив зробити цей крок в надії, що «народний» парламент, обраний на демократичних засадах, подолає національні суперечності, які дедалі частіше супроводжували його діяльність. У пленарній залі, де засідали представники восьми національностей і декількох політичних партій, політичний консенсус знаходився важко. Демократизація виборчого законодавства, однак, не принесла бажаного ефекту, і в роки, що передували Першій світовій війні, парламент постійно паралізували обструкції.

Початок світової війни означав підпорядкування всіх компонентів держави військовим потребам. Будучи переконаний в тому, що парламент буде перешкоджати ефективному й оперативному управлінню державою під час війни, Франц Йосиф I розпустив імперську раду. Вона була відновлена імператором Карлом I. Його прагнення повернутися до парламентаризму і зусилля, спрямовані на перебудову імперії з урахуванням побажань окремих націй, вже не були успішними³².

Таким чином, парламентські способи боротьби в чеській політиці, участь в роботі Чеського провінційного сейму, формування інституту політичних виборів забезпечили міцне демократичне підґрунтя для формування традицій парламентаризму в Чеських землях.

Примітки:

- ¹ Russocki S. Protoparlamentarzym Czech do počatku XV Wieku. Warszawa, 1973. – S.11.
- ² Op. cit. – S.112.
- ³ Tomeš Josef a kolektiv. Tváře našich parlamentu 150 let parlamentarismu v českých zemích 1861 – Praha: Lidové noviny, 2012. – S. 11.
- ⁴ Op. cit. – S.11-12.
- ⁵ Idea československého statu. Red. Kapras J., Němec F., Soukup F. Svarek prvý. Praha, 1936. – S. 89; Vykonpil Libor. Slovník českých dějin. Brno, 2000. – S. 664-665.
- ⁶ Krejčí Oskar. Nová kniha o volbách. Praha, 2006. – S. 159.
- ⁷ Adamová Karolina. Občanská práva a svobody v rakouských ustavách XIX století // Vývoj české ústavnosti v letech 1618–1918. Praha, 2006. – S. 420.
- ⁸ Vykonpil Libor. Slovník českých dějin. Brno, 2000. – S. 290.
- ⁹ Див.: Кромěřížскы sněm 1848–1849 a tradice parlamentarismu ve střední Evropě. Slovník příspěvků ze stejnojmenné mezinárodní konference komané v rámci oslav 150.výročí říšského sněmu v Kroměříži 14-16 zaří 1998 v Kroměříži. Kroměříž, 1998.
- ¹⁰ Tomeš Josef a kolektiv. Op. cit. – S. 4-5.
- ¹¹ Воцелка Карл. История Австрии. Культура, общество, политика. М., 2007. – С. 298-299.
- ¹² Там само. – С. 299.
- ¹³ Там само. – С. 300.
- ¹⁴ Parlament České Republiky. Poslanecká Sněmovna. Praha, 1996. – S. 27.
- ¹⁵ Pernes J. Op. cit.
- ¹⁶ Doubek V. Poznámky ke stylu parlamentní práce T. G. Masaryka // Masarykův sborník XIV 2006–2008. Praha, 2009. – S. 35.
- ¹⁷ Op. cit. – S. 43
- ¹⁸ Op. cit.
- ¹⁹ Bobikova L. Šouša J. Parlament kolbiště národů a narodnosti. Z zakouského parlamentu 1861–1914. Praha, 1992. – S. 18.
- ²⁰ Op. cit. – S. 34-35.
- ²¹ Masaryk T. G. Řeč o statním právu a česko-německé otazce (18.11.1892) // Masaryk T. G. Parlamentní projevy 1891–1893. Praha, 2001. – S. 260.
- ²² Pernes J. Op. cit.
- ²³ Soukup L. Zemský sněm český v 19 století // Vývoj české ústavnosti v letech 1618–1918. – S. 358
- ²⁴ Op. cit. – S. 390-391.
- ²⁵ Valenta A. Politické dějiny českých zema habsburské monarchie 1848–1914. Hradec Králové. Gandeamus. – S. 66-67.
- ²⁶ Soukup, L. Op. cit. – S. 392.
- ²⁷ Velek Luboš. Mandat za uzenku. Volební nátlak a podvody v české politické kultuře 19 století // Dějiny a současnost. Kulturně historická revue, 2006, ročník

XXVIII, №5. – S.33.

²⁸ Op. cit.

²⁹ Dohnalová M., Malina J., Müller K. Občanská společnost: minulost-současnost-budoucnost. Brno, 2003. – S. 91.

³⁰ Velek L. Op. cit. – S. 33.

³¹ Tomeš Josef a kolektiv. Op. cit. – S. 9.

³² Op. cit. – S. 9-10.

Ruslan Postolovsky. *The formation of parliamentary traditions in the Czech lands.* The article examines the factors that influenced the formation of the modern Czech parliamentary system. The Author on the basis of analysis of Czech political history of XII–XIX centuries concludes that the democratic basis for the formation of parliamentary traditions in the Czech lands became parliamentary methods of struggle in Czech politics, participating in the work of the Czech provincial Sejm and the formation of the institute of political elections.

Key words: parliamentary, Czech Republic, parliament, constitution, elections.

Отримано: 17.10.2015 р.

УДК 321:355.02(477)

Віталій Лозовий

ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ: АКТУАЛЬНІ АНТИУКРАЇНСЬКІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Віталій Лозовий. *Історична політика Російської Федерації: актуальні антиукраїнські інтерпретації.* У статті проаналізована історична політика Російської Федерації (РФ) як складник гібридної війни проти України. З'ясовуються російські інтерпретації історії як засіб легітимації політики РФ щодо України та загрози цих інтерпретацій для її національної безпеки.

Історична пам'ять українського народу вже давно стала винятковим полем інформаційних війн з боку РФ. Сучасна криза виявила значні відмінності в оцінці української історичної спадщини, значну регіональну поляризацію суспільної свідомості і настроїв, а відтак, суперечки щодо вибору внутрішньої та зовнішньополітичних стратегій. Щоб загострити протиріччя всередині українського суспільства та вплинути на громадську думку західних країн, РФ розв'язала пропагандистську війну проти України, використовуючи інтерпретації історії для легітимації своєї політики. Все це спрямовано на реалізацію деструктивно-нігілістичного сценарію у сфері національної ідентичності, «десуверенізацію» політичної свідомості, розкол і знищення України як держави. Тому Україна має втілювати власну історичну політику – систему заходів держави щодо розвитку колективної пам'яті основаної на правді історії, стійкої до пропагандистсь-

ких акцій інших держав.

Ключові слова: історична політика, Україна, Російська Федерація, національна ідентичність, інтерпретація, легітимація, десуверенізація політичної свідомості.

Віталій Лозовой. Историческая политика Российской Федерации: актуальные антиукраинские интерпретации. В статье проанализирована историческая политика Российской Федерации (РФ) как составляющая гибридной войны против Украины. Выясняются российские интерпретации истории как средство легитимации политики РФ в отношении Украины и угрозы этих интерпретаций для ее национальной безопасности.

Историческая память украинского народа уже давно стала исключительным полем информационных войн со стороны РФ. Современный кризис выявил значительные различия в оценке украинского исторического наследия, значительную региональную поляризацию общественного сознания и настроений, а соответственно, споры по выбору внутренне и внешнеполитических стратегий. Чтобы обострить противоречия внутри украинского общества и повлиять на общественное мнение западных стран, РФ ведет пропагандистскую войну против Украины, используя интерпретации истории для легитимации своей политики. Все это направлено на реализацию деструктивно-нигилистического сценария в сфере национальной идентичности, «десуверенизацию» политического сознания, раскол и уничтожение Украины как государства. Поэтому Украина должна проводить собственную историческую политику – систему мероприятий государства по развитию коллективной памяти основанной на правде истории, устойчивой к пропагандистским акциям других государств.

Ключевые слова: историческая политика, Украина, Российская Федерация, национальная идентичность, интерпретация, легитимация, десуверенизация политического сознания.

Революція гідності і європейський вектор розвитку України призвели до гібридної війни з боку Росії, потужної інформаційної атаки на український гуманітарний простір. Одним із засобів легітимізації власного існування нації та держави є історія. Тому, шукаючи ідеологічну опору для своєї політики, Росія сформулювала і почала втілювати агресивну історичну політику, спрямовану на розмивання національної свідомості та деструкцію української державності.

У даній статті ставиться мета проаналізувати історичну політику Російської Федерації (РФ) як складника гібридної війни проти України, з'ясувати російські інтерпретації історії як засіб легітимізації політики РФ щодо України та загрози цих інтерпретацій для національної безпеки Української Держави.

Окремі аспекти зазначеної проблеми знайшли висвітлення у вітчизняній історіографії. У монографії О. Андрєєвої описано шляхи формування української національної ідентичності з точки зору взаємовідносин з Росією. Авторка розглядає соціально-психологічні аспекти «пропагандистської війни» Росії

проти України, показує гальмівну роль у процесі формування української національної ідентичності російських міфів про Україну¹. У книзі, присвяченій аналізу різних підходів до висвітлення історії в Україні, Росії та Польщі, А. Портнов наголошує на засадничій неможливості розмежувати історіографію та політику і зазначає, що «прагматичні політичні рішення потребують сумнівної історичної аргументації»².

Під історичною політикою розуміють набір практик, за допомогою яких політичні сили або держави прагнуть затвердити певні інтерпретації історичних подій як домінуючі. Історична політика має три функції: 1. символічну (надання значущості події); 2. інтерпретативну (трактування події для потреб поточної політики); 3. ідентифікаційну (вплив на формування національної ідентичності). Історична політика – це вибір та трансляція державою системи суспільно-політичних цінностей. Відтак, історична політика Росії – це нав'язування українському суспільству своїх цінностей.

На початку ХХІ ст. російським керівництвом взято курс на зміцнення влади та посилення впливу російської держави на міжнародній арені. Потреба повернення Росією статусу наддержави, яка повинна брати участь у формуванні основ світопорядку, по-являється існуванням окремої «великої російської цивілізації». Російська цивілізація – це держава разом з «руським миром», під яким розуміється мережа людей і спільнот за межами Російської Федерації, так чи інакше включених у російський культурний та мовний простір. Його основою є сакральне поняття «Свята Русь» і пов'язана з ним етнокультурна спільність східнослов'янських народів: росіян, українців і білорусів³.

Доктрина відродження Росії після розпаду СРСР (визначається росіянами як геополітична катастрофа) та її реваншу на пострадянському просторі базується на таких засадах: 1. «розділеності російського народу» і його праві на возз'єднання; 2. «штучності» нових державних кордонів (розбіжність нових державних кордонів з національними (що розуміються як етнічні) вважається найбільшою історичною поразкою та загрозою безпеці Росії); 3. необхідності захисту співвітчизників, у тому числі силовими методами. Претензії на статус великої держави спонукали російське керівництво сформулювати та втілювати великий наднаціональний проект «збирання земель» – Євразійський союз.

Успіх політики відновлення статусу «наддержави» неможливий без населення і ресурсів України. Боротьба за геополітичний вектор розвитку України ведеться в контексті ідеологічного обґрунтування цивілізаційного вибору Євросоюз – Євразійський союз. Аргументація кожної із сторін своєї позиції фактами з історії провокує пропагандистсько-історичну війну. Росія ясно дає зрозуміти Україні і світу, що саме історичні прецеденти, події історії є легітимізуючим чинником її політичних кроків.

Революція гідності спонукала Кремль секьюритизувати проблему українського шляху в Європу, тобто перевести її у розряд найважливіших для виживання нації і держави. Масові протести та зміна влади у Києві були інтерпретовані Москвою як державний переворот, інспірований Заходом на території,

яка історично та цивілізаційно повинна входити в зону виключного впливу Росії. Оскільки в Україні живуть мільйони російських людей, Росія повинна стати на їх захист, адже вона є гарантом безпеки «руського мира»⁴.

Для того, щоб розхитати державність України, розколоти її, і продемонструвати Заходу свою рішучість, російське керівництво почало втілювати дезінтеграційні проекти «Крим» та «Новоросія». Їх ідеологічним обґрунтуванням стала концепція «розділеного народу», відновлення «історичної справедливості». Фактично офіційною стала ідеологія пострадянського реваншу, що включає в себе образ Росії – збирачки розділеного штучними кордонами «руського мира».

Російська влада вдається до історичних маніпуляцій, які нібито мають обґрунтувати право Росії на ті чи інші території. У риторичі весни 2014 р. найбільш активно задіяним виявилася категорія «руського мира», співзвучна з символічними поняттями «споконвічно російська земля» (Крим), «російське місто» (Севастополь), «російська військова слава» (Чорноморський флот). Приклади з історії мають на меті привчити українців та світове співтовариство до думки, що Крим – це частина Росії⁵. Кримський півострів, приєднаний до Російської імперії у 1783 р. з кримськими татарами, подається як «споконвічна російська земля». А входження Криму до складу України в 1954 р. визнається незаконним⁶. Як аргументи такої політики вводяться сакральні метафори, і анексія Криму виправдовується тим, що він для Росії є святим місцем (як «Храмова гора»), бо там хрестився князь Володимир⁷. Ці аргументи історично дискусійні й хибні в логічному та правовому сенсах. По-перше, Володимир – це київський князь, по-друге, виправдовування сучасних політичних дій тим, що відбулося з київським князем тисячу років тому, не може слугувати міжнародно-правовою підставою.

Наступним антиукраїнським дезінтеграційним проектом є «Новоросія». Російська влада використовує цей термін, щоб пред'являти претензії на колишні, нібито російські землі, з переважаючим російським населенням. Керівництво РФ визнало «легітимними права етнічних росіян та російськомовних» і декларувало історичне право на існування «Новоросії» «від Харкова до Одеси»⁸. Цей політтехнологічний проект базується на маніпуляціях з історією та перекручуванні фактів, адже Харківщина, або Слобожанщина, а також більша частина Луганщини та Донеччини ніколи до складу Новоросії не входили. Росія наполягає на тому, що Новоросія була подарована Україні більшовиками і своїм корінням вона пов'язана з російською державою, а її жителі – це люди з трохи іншим менталітетом, яким важко порозумітися з українцями. Сучасна українська влада нібито проводить імперську політику стосовно населення південного сходу, а воно чинить опір тому політичному режиму («фашистському»), тому вектору руху України (європейському), який нав'язується населенню⁹. Російською владою та ЗМІ це інтерпретується як «цивілізаційний ви-бір» цього населення на користь геополітичної підтримки Росії в боротьбі із «Заходом». Оскільки жителі південно-східних районів України – це фактично інший народ, отже, вони не сепаратисти, а прагнуть реалізувати право на самовизначення.

Історичне підґрунтя проекту «Новоросія» вкрай хитке. Повноцінної са-

мобутньої землі або республіки з такою назвою ніколи не існувало. Історично сформованих кордонів, окремої історично створеної земельної символіки у Новоросії не було. Її населення ніколи не вело боротьби за якісь окремі автономні права. Проект «Новоросія» сконструйовано, щоб розколоти Україну, пояснити нібито іншу самоідентифікацію жителів південного сходу, продемонструвати існування національної ідентичності, альтернативної українській, доказати неможливість співіснування з українцями в одній державі, виправдати нав'язвану їм ідею регіональної окремішності, яка повинна перерости в державність.

Історична політика, що проводиться російською владою у період В. Путіна, спрямована на вироблення і впровадження в суспільну свідомість концепції національної історії, в якій держава постає як основний сенс російської історичної традиції. Особливо вперта боротьба в українсько-російському історичному протиборстві ведеться за спадщину Київської Русі (у Росії цей термін часто замінюється терміном «Древнерусское государство»). Ядром легітимації російської держави є твердження, що єдиним спадкоємцем Київської Русі є середньовічна Росія. На прикладах історичного минулого доводиться міф про єдину давньоруську народність Київської Русі, з якої надалі виокремилися росіяни, українці і білоруси. Водночас постулюється його імперський різновид – існування триєдиного руського народу, який складається з великоросів, малоросів і білорусів. Концепцію підтверджували етимологічними засобами, щоб довести: 1. спільність між словами «російський (русский)» і «Русь», тобто першородство росіян в історії Київської Русі й їх пріоритетне право на стародавню культурну та державну спадщину; 2. ототожнення «України» з окраїною, що «підтверджувало» культурно-історичну та політичну другорядність українців.

Хоча за режиму В. Путіна бачимо спробу стимулювати дискурс про походження російської держави з Новгороду і Пскова, а не Києва, все ж тема Київської Русі залишається однією з центральних в історичній політиці РФ. Одним із прикладів, як дана тема використовується в сучасній політиці, є заява В. Путіна, що Київська Русь була ядром Російської імперії і з тих пір росіяни й українці мали спільну історію та культуру, менталітет, схожі мови. Звідси висновок – росіяни і українці один народ¹⁰. Путін чітко акцентував, що Київська Русь і Росія – це тотожні поняття. Такі заяви є ідеологічним обґрунтуванням російської влади на право не лише втручатися у внутрішні справи України, а вести політику її повної інкорпорації в Російську державу. Якщо Україна, втілюючи традиції власної державності, стає суб'єктом геополітики, інтегрується з Європою і виходить зі сфери впливу російської цивілізації, це підриває легітимацію Росії як тисячолітньої держави, Росія втрачає історичну підставу. Сучасна українська влада підкреслює значимість Київської спадщини для національної ідентичності та державності, про що свідчить Указ Президента України П. Порошенка «Про вшанування пам'яті князя Київського Володимира Великого – творця середньовічної європейської держави Руси-України»¹¹.

Шукаючи історичні події, придатні для політичного використання, Російська влада все більше повертається до радянської історії. Історія СРСР подає-

ться як історія «великої держави» в контексті міфу про переможну Велику Вітчизняну війну, як перемогу певного «історичного проекту», що став можливим завдяки об'єднанню в СРСР багатьох народів на чолі з російським.

Символ Великої Перемоги завдяки його інтенсивному політичному використанню, з одного боку, і вкоріненості у масовій свідомості, з іншого, є важливою вузловою точкою сучасної російської ідентичності. Цей міф нав'язується і українцям, як одна з основ історичної пам'яті народу. Підґрунтям таких поглядів є ідея «цивілізаційної єдності» з Росією.

Велика Вітчизняна війна інтерпретується у Росії як велична місія звільнення від всесвітнього зла, коли Червона Армія врятувала Європу і все людство. Підкреслюючи значення перемоги у війні, В. Путін надав цій події особливий гуманістичний сенс, назвавши його «днем торжества цивілізації над фашизмом», а солдатів Великої Вітчизняної – «солдатами свободи». Ця інтерпретація була пов'язана з проблемою відносин на пострадянському просторі: гуманістичний спадок перемоги Путін представляв як спільне надбання «колишніх республік СРСР, а нині незалежних держав», якому потрібно «разом відповідати»¹².

В Україні міф «Великої Вітчизняної війни» Радянського Союзу був частково заміщений міфом української національно-визвольної війни УПА проти Німеччини та СРСР. Але така інтерпретація поділяється не всіма в Україні. Частина українців (особливо у південно-східному регіоні) залишаються прихильниками радянської та російської точки зору на «Велику Вітчизняну війну». У своїй історичній політиці Росія враховує це і масовим вкиданням певного історичного матеріалу намагається поглибити розкол історичної свідомості українських громадян. У Росії стверджують, що спроба виробити український погляд на історію є елементом широкомасштабної кампанії Заходу, спрямованої на перегляд змісту та підсумків Другої світової війни, боротьбою за геополітичний переділ світу.

Міфологія війни активно використовується Кремлем у внутрішній та міжнародній політиці. Російська влада перетворила ідею фашизму в інструмент політичної боротьби. Постійно акцентуючи тему «неонацизму», тиражуючи інформацію про «фашистів», кремлівська пропаганда ставить за мету: у внутрішньо-українському контексті розколоти країну і потрактувати діяльність сепаратистів як боротьбу з фашизмом; у внутрішньо-російському контексті створити образ ворога і викликати потребу з ним боротися; у зовнішньополітичному контексті зробити вразливими для критики позиції прихильників України за підтримку нібито «фашистського режиму». Не випадково події війни рясніють аналогіями з сучасністю. Кремлівській пропаганді важливо переконати всіх, що Україну захопили саме «фашисти». Звірства нацистів під час Другої світової війни ототожнюються з діями українських військ на сході. Риторика пов'язана з Великою Вітчизняною війною («каратели», «нацисти», «ополченці»), стала використовуватися для опису того, що відбувається в Україні. Спікер РФ С. Нарішкін стверджує, що київські радикали посягають на

життя жителів південного сходу України за те, що ці люди пам'ятають свою історію, шанують велику Перемогу і хочуть говорити рідною мовою¹³.

Під час відзначення 70-ї річниці закінчення Другої світової війни російська пропаганда активно використовує проти України міф «Перемоги», вкидаючи в медійний простір тезу про прихід до влади сил («фашистів», «нацистів»), які були переможені у Другій світовій війні (Великій Вітчизняній війні) і яких знову треба перемогти¹⁴.

Отже, історична політика РФ підпорядкована геополітичній стратегії та спрямована на реалізацію ширококомасштабних цілей. Вона визначається пропагандистськими завданнями, які використовують історію для обґрунтування зовнішньої політики держави. Історичну політику Росії стосовно України слід розглядати у контексті реалізації таких важливих геополітичних проектів як «Русский мир», «Євразійський союз», які мають на меті інтеграцію пострадянського простору, а в перспективі, використовуючи міфологію «цивілізаційного вибору», повну інкорпорацію в Російську державу.

Потужна пропагандистська атака на українську історію може мати негативні наслідки для гуманітарної безпеки України. Насаджування ідеології «спільно-російськості», заперечення існування української мови, культури, нації, єдності території, поширення радянсько-російських міфів про спільне життя і боротьбу в одній країні, використання історичних прецедентів та метафор для дискредитації сучасної української влади, твердження, що українська держава не має історичних витоків та перспектив – все це спрямовано на реалізацію деструктивно-нігілістичного сценарію у сфері національної ідентичності, «де-суверенізацію» політичної свідомості, розкол і знищення України як держави.

Революція гідності, соціально-політична криза, криза національної пам'яті в Україні зумовлені процесами трансформації пострадянського, посттоталітарного, русифікованого суспільства у суспільство українське, громадянське, демократичне, гуманітарним складником якої є проблема трактування української історії.

Причинами кризи історичної свідомості та національної пам'яті є:

1. слабкість державної історичної політики;
2. масове використання російською пропагандою та місцевими проросійськими силами антиукраїнських інтерпретацій історичних подій;
3. деструктивні зовнішні інформаційні впливи та пропаганда із використанням викривлених трактувань історичних фактів;
4. регіоналізація історичної пам'яті;
5. конфронтація радянської та української державницької моделі викладу історичних фактів;
6. слабкість інформаційного забезпечення політики національної консолідації шляхом пропаганди історичних знань та формування національної пам'яті;
6. недостатність масової науково-популярної роботи.

Інформаційно-психологічна війна Росії проти України, за своєю інтенсивністю є безпрецедентною в ХХІ столітті. Пропагандистські бої на «історичному фронті» ведуться з метою знищити базовий контент історичної пам'яті українців і тим самим знівелювати його як важливу підвалину національної консолідації та цементування державності. Влада та громадянське суспільство

України мають активніше використовувати потенціал історичної політики як основи формування та збереження національної ідентичності і мовою документів, правдою фактів історії, деконструювати російські історичні інтерпретації нав'язувані українцям. Об'єктивні історичні дослідження, історична освіта будуть запорукою духовного суверенітету українців та незалежності держави. Потрібно пояснювати українцям, світовому співтовариству історичні витоки українського народу, традиції державності, наглядно показувати, що Україна і Росія – це цілком різні національні, соціокультурні та політичні утворення.

Таким чином, пріоритетними завданнями державної історичної політики мають стати: 1. формування засад та нормативно-правового забезпечення державної історичної політики з чітким визначенням її суб'єктів та механізмів координації та контролю; 2. посилення науково-експертного супроводження державної історичної політики та надання їй системного характеру; 3. деконструкція міфу «спільноруської» єдності; 4. подолання радянсько-російської історичної міфології; 5. конструювання україно-центричних уявлень про минуле; 6. включення в історію України історії народів, що її населяють; 7. інкорпорація в сучасний європейський соціокультурний простір української історії, національної пам'яті; 8. формування компромісної стратегії репрезентації історичного минулого.

В умовах пострадянського розвитку історична політика – це важливий складник формування та втілення комплексної державної політики ідентичності, це сфера творення та трансляції нових смислів в політиці та ідеології, які задовільно пояснюють історичні витоки та мету існування і значення держави Україна як для власних її громадян, так і світового співтовариства, тобто та сфера, де повинна вироблятися національна ідея.

Примітки:

¹ Андреева О. М. Національна безпека України в контексті національної ідентичності і взаємовідносин з Росією / О. М. Андреева. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 360 с.

² Портнов А. Історія для домашнього вжитку: Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті / А. Портнов. – К.: Критика, 2013. – 344 с.

³ Шангіна Л. «Русский мир» для України: російський і руський світи / Людмила Шангіна // Національна безпека і оборона. – № 4-5. – 2012. – С. 91.

⁴ Песков: Путин является гарантом безопасности русского мира [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ng.ru/news/459954.html>.

⁵ Встреча с молодыми учёными и преподавателями истории [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/news/46951>.

⁶ Решение о передаче Крыма в 1954 году УССР от РСФСР было принято с грубейшими нарушениями – председатель СФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://council.gov.ru/press-center/news/50024/>.

⁷ Послание Президента Федеральному Собранию [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kremlin.ru/news/47173>.

⁸ Пять громких заявлений Путина об истории Украины [Електронний ре-

сурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/ukraine_in_russian/2014/11/141110_ru_s_putin_on_history_ukraine.

⁹ Круглый стол «История и культура Новороссии» в Царицыно [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rushistory.org/?page_id=3489.

¹⁰ Путин: «Русские и украинцы – один народ» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.km.ru/v-rossii/2013/09/04/barak-obama/719884-putin-russkie-i-ukraintsy-odin-narod>.

¹¹ Указ Президента України № 107/2015 Про вшанування пам'яті князя Київського Володимира Великого – творця середньовічної європейської держави Руси-України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/19004.html>.

¹² Послание Федеральному Собранию Российской Федерации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.kremlin.ru/appears/2005/04/25/1223_type63372type63374type82634_87049.shtml.

¹³ Нарышкин: юго-востоку Украины угрожают за то, что они помнят историю [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ria.ru/world/20140505/1006594869.html>.

¹⁴ Спикер госдумы РФ Нарышкин: в Новороссии идёт восстание против нацизма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rusvesna.su/news/1413290480>.

Vitalij Lozovyi. The historical policy of Russian Federation: topical anti-Ukrainian inter-pretation. *The article analyzes the historical policy of the Russian Federation (Russian Federation) as a component of a hybrid war against Ukraine. Investigates the Russian interpretation of history as a means of legitimizing the policy of the Russian Federation in relation to Ukraine and the threat of these interpretations to the national security of the Ukrainian state.*

The historical memory of the Ukrainian people has long been the exclusive domain of information warfare on the part of the Russian Federation. The current crisis has revealed significant differences in the assessment of Ukrainian historical heritage, significant regional polarization of public awareness and attitudes, and suitability, disputes over the selection of the internal and foreign policies. To sharpen the contradictions within Ukrainian society and to influence public opinion of Western countries, the Russian Federation is a propaganda war against Ukraine, using the interpretation of history to legitimize their policies. All this is aimed at the implementation of destructive and nihilistic script in the field of national identity, «desovereignization» political consciousness, division and destruction of Ukraine as a state. Therefore, Ukraine should pursue its own historical policy – a system of measures of the state of development of the collective memory based on the truth of history, resistant to propaganda actions of other states.

Key words: *historical policy Ukraine, the Russian Federation, national identity, interpretation, legitimation, desovereignization political consciousness.*

Отримано: 03.09.2015 р.

ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 902:903.4(477.43)

Анатолій Гуцал

ДАВНЯ ФОРТЕЦЯ В СЕЛІ ГОРОДИСЬКА

Анатолій Гуцал. Давня фортеця в селі Городиська. Середнє Подністрів'я вже з давніх часів відіграло важливу роль в політичному, економічному, культурному житті Східної Європи. Особливо відчутно це проявилось з початком епохи раннього заліза, коли різко збільшилася чисельність населення на вищій рівень піднялось господарство, посилилися зв'язки з навколишнім світом і суттєво зросла зовнішня небезпека. З метою протистояти можливому вторгненню потенційного ворога в Середньому Подністрів'ї споруджується ціла система оборонних укріплень – городищ. Відомі вони як по Дністру, так і на територіях, прилеглих до нього. На окремих пам'ятках проводилися археологічні розкопки експедиціями на чолі з М. І. Артамоновим, О. А. Спіциним, Г. І. Смирновою, Ю. В. Болтриком та ін.

Археологічною експедицією Кам'янець-Подільського національного університету обстежувалося городище, розташоване в селі Городиська Дунаєвецького району Хмельницької області.

Пам'ятка розміщена на високому плато, що прилягає до правого берега річки Ушиці і займає площу близько 30 га. Місце для спорудження городища вибране досить вдало, воно мало надійні природні захисти. З напільного боку було зведено складну розгалужену систему фортифікацій, де зараз простежується, як мінімум, чотири лінії оборони. Культурний шар городища яскраво представлений артефактами епохи раннього заліза і Київської Русі. Зараз на території городища розміщене сучасне село, з усією, притаманною населеному пункту, інфраструктурою: будівлями, дорогами, городами тощо. Давні нашарування на всій площі пам'ятки інтенсивно руйнуються. Підйомний матеріал, переважно уламки битого посуду, зустрічається повсюдно, що підтверджує щільну заселеність у ті часи всієї території городища.

Вже за попередніми даними можна впевнено говорити, що городище відіграло важливу роль як адміністративний, господарський та культурний центр регіону протягом і першого, і другого періодів свого функціонування.

Ключові слова: *Городиська, городище, ранній залізний вік, давньоруський період, кераміка, оборонні споруди, вал, рів.*

Анатолій Гуцал. Древняя крепость в селе Городыска. Среднее Поднепровье уже с давних времен играло важную роль в политической, экономической, культурной жизни Восточной Европы. Особенно ощутимо это проявилось с началом эпохи раннего железа, когда резко увеличилась численность населения, на более высокий уровень поднялось хозяйство, усилились разного рода связи с

окружающим миром и существенно возросла внешняя опасность. С целью противостоятъ возможному вторжению потенциального врага в Среднем Поднестровье сооружается целая система оборонительных укреплений – городищ. Известны они как по Днестру, так и на территориях, прилегающих к нему. На отдельных памятниках проводились археологические раскопки экспедициями во главе с М. И. Артамоновым, О. А. Спициным, Г. И. Смирновой, Ю. В. Болтриком и др.

Археологической экспедицией Каменец-Подольского национального университета обследовано городище в селе Городыска Дунаевецкого района Хмельницкой области.

Памятник расположен на высоком плато, примыкающем к правому берегу реки Ушицы и занимает площадь около 30 га. Место для сооружения городища избрано довольно удачно, оно имело надежную естественную защиту. С западной стороны была возведена сложная разветвленная система фортификаций, где прослеживается, как минимум, четыре линии обороны. Культурный слой городища ярко представлен артефактами эпохи раннего железа и Киевской Руси. Сейчас на территории городища размещено современное село, со всей, присущей населенному пункту, инфраструктурой: зданиями, дорогами, огородами и тому подобное. Древние наслоения на всей площади памятника интенсивно разрушаются. Подъемный материал, преимущественно обломки битой посуды, встречается повсеместно, что подтверждает плотную заселенность в те времена всей территории городища.

Уже по предварительным данным можно уверенно говорить, что городище

Рис. 1. Вигляд на городище зі сходу.

играло важную роль как административный, хозяйственный и культурный центр региона в течение и первого, и второго периодов своего функционирования.

Ключевые слова: *Городыска, городище, ранний железный век, древнерусский период, керамика, оборонительные сооружения, вал, ров.*

Поділля вже в доісторичні часи відіграло важливу роль в політичному, економічному, культурному житті Східної Європи. Особливо відчутно це проявилось з початком епохи раннього заліза, коли різко збільшилася чисельність населення, на вищий рівень піднялось господарство, посилилися різного роду зв'язки з навколишнім світом і суттєво зросла зовнішня небезпека. З метою протистояти можливому вторгненню потенційного ворога в Середньому Подністров'ї споруджується ціла система оборонних укріплень – городищ. На окремих пам'ятках проводилися археологічні розкопки експедиціями на чолі з М. І. Артамоновим¹, О. А. Спіциним², Г. І. Смирновою³, Ю. В. Болтриком⁴ та ін. Зокрема увага вчених, у свій час, була звернута до Григорівського⁵, Рудковецького⁶, Немирівського⁷, Северинівського⁸ городищ, на деяких інших виконувалися розвідкові роботи. Були отримані важливі відомості з життя регіону тої пори. Проте, це були лише перші кроки у вивченні найдавніших подільських фортифікацій.

Археологічною експедицією Кам'янець-Подільського національного університету проводилися обстеження городища, розташованого в селі Городиська Дунаєвецького району Хмельницької області. Ця пам'ятка лише побіжно згадується в літературі⁹ і археологічні розкопки на ній не проводилися. Мета цієї статті в тому, щоб довести до широкого кола шанувальників старовини результати експедиційних пошуків на городищі.

Пам'ятка розташована на високому плато, що прилягає до правого берега річки Ушиця (рис. 1). Місце для спорудження городища вибране досить вдало, воно мало надійні природні захисти з двох сторін. Зі сходу його прикривав глибокий (до 100 м) річковий каньйон із крутими схилами. З півдня – обривистий яр, по дну якого протікає невеликий струмок (права притока р. Ушиці). Південно-східний, під трикутний край плато, мисовидно видовжується і ніби втискається між ці два природні утворення. Вразливим залишався тільки напільний північно-західний напрямок. Тут і було зведено складну розгалужену систему фортифікацій, де зараз простежується, як мінімум, чотири лінії оборони.

Розташовані наступним чином. Плато помітно понижується у південному й східному напрямках, а потім різко переходить у крутий спуск в сторону р. Ушиці та струмка (рис. 2). Найбільш внутрішня (умовно перша) лінія укріплень зведена на плато за 95 м від того місця, де розпочинається крутизна. Вона представляє собою дугоподібний вал завдовжки 90 м, який своїми кінцями виходить на схили. З внутрішнього боку вал малорельєфний, хоча його контури читаються досить виразно. Зовнішня сторона виглядає більш респектабельно. Тут зберігся рів, ґрунт з якого був використаний для насипання самого валу. Сучасна висота валу разом із ровом сягає 3 м на північному відрізку й посту-

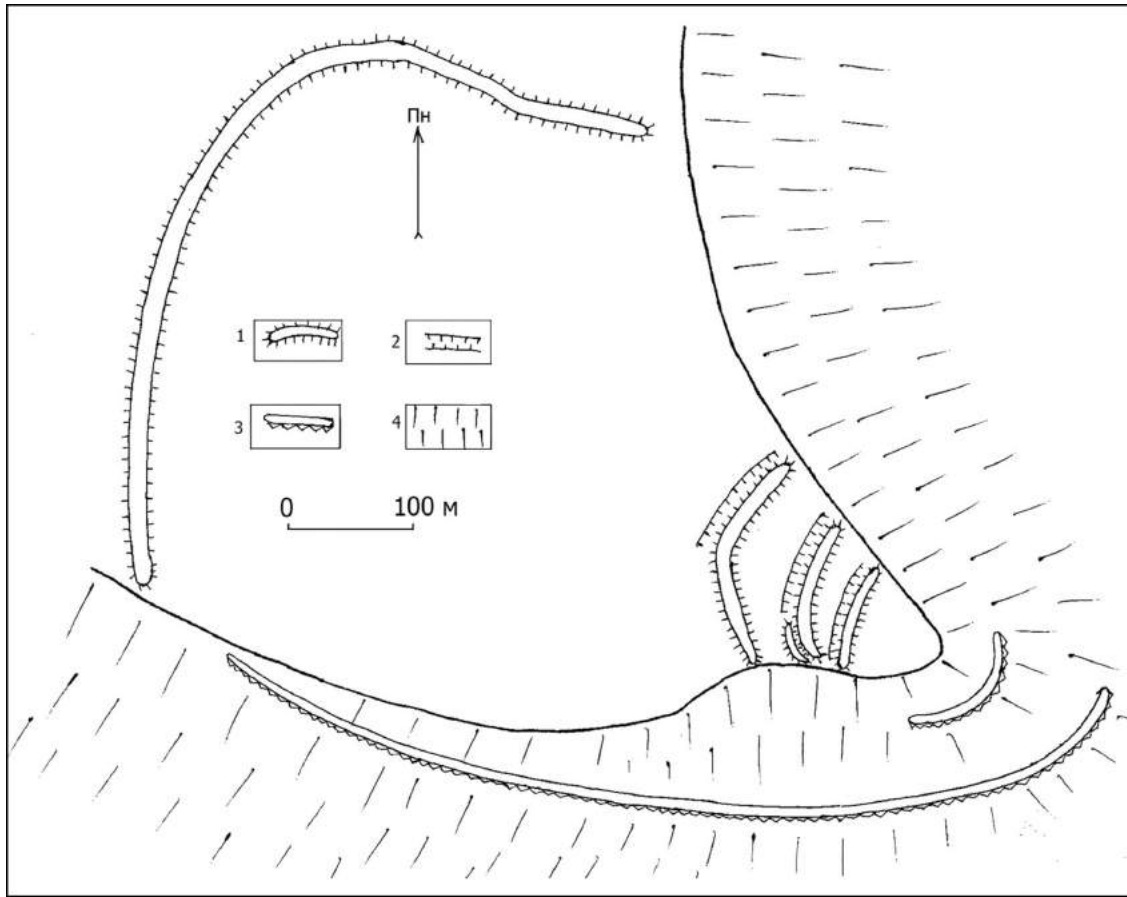

Рис. 2. Схематичний план укріплень с. Городиська:
1 - вал; 2 - рів; 3 - ймовірні укріплення на схилі; 4 - схил.

пово понижується до 1 м – на південному.

Метрів за 40 західніше паралельно першій розташована друга оборонна лінія протяжністю 140 м, а шириною в основі до 20 м. Рів, який був з напільної сторони, повністю заплив і ледве простежується. Висота валу різна: 2-4 м, у південній частині доходить до 5 м і далі (за 25 м до кінця) понижується і повністю нівелюється. У цьому місці, очевидно, був в'їзд на городище, який прикривав додатковий невеликий вал. Ширина цього в'їзду на вершині валу до 4,5 м, нижче по валу він вужчий. За 50 м північніше від нього зафіксоване ще одне пониження валу, яке можна вважати резервними воротами. Тут висота насипу не перевищує 1 м.

Приблизно за 80 м західніше від другої оборонної лінії збудована третя. Вона помітно нижча. Північний відрізок валу зберігся на висоту до 1 м, потім, продовжуючись у південному напрямку, він поступово збільшується до 1,5-2 м. Ширина основи валу близько 8-10 м. На віддалі 130 м вал майже прямий, але далі різко повертає на південний схід і простежується ще на 100 м. По цій його стометрівці прорізана сільська дорога. Перед валом видно сліди рову шириною до 20 м і глибиною до 0,9 м.

Четверта смуга фортифікацій найдовша. Зведено її за 340 м від – третьої (якщо міряти по східному краю плато). Вал зі слідами рову розорюється. Ширини-

на його основі місцями доходить до 50 м, а висота до 0,5-1,9 м. Спочатку він на відрізку 480 м робить кілька зигзагів у південно-західному та західному напрямках, після чого переходить у дорогу і метрів через 300 виходить на сільські городи, а через них прямує до обриву плато в його південній точці. Загальна

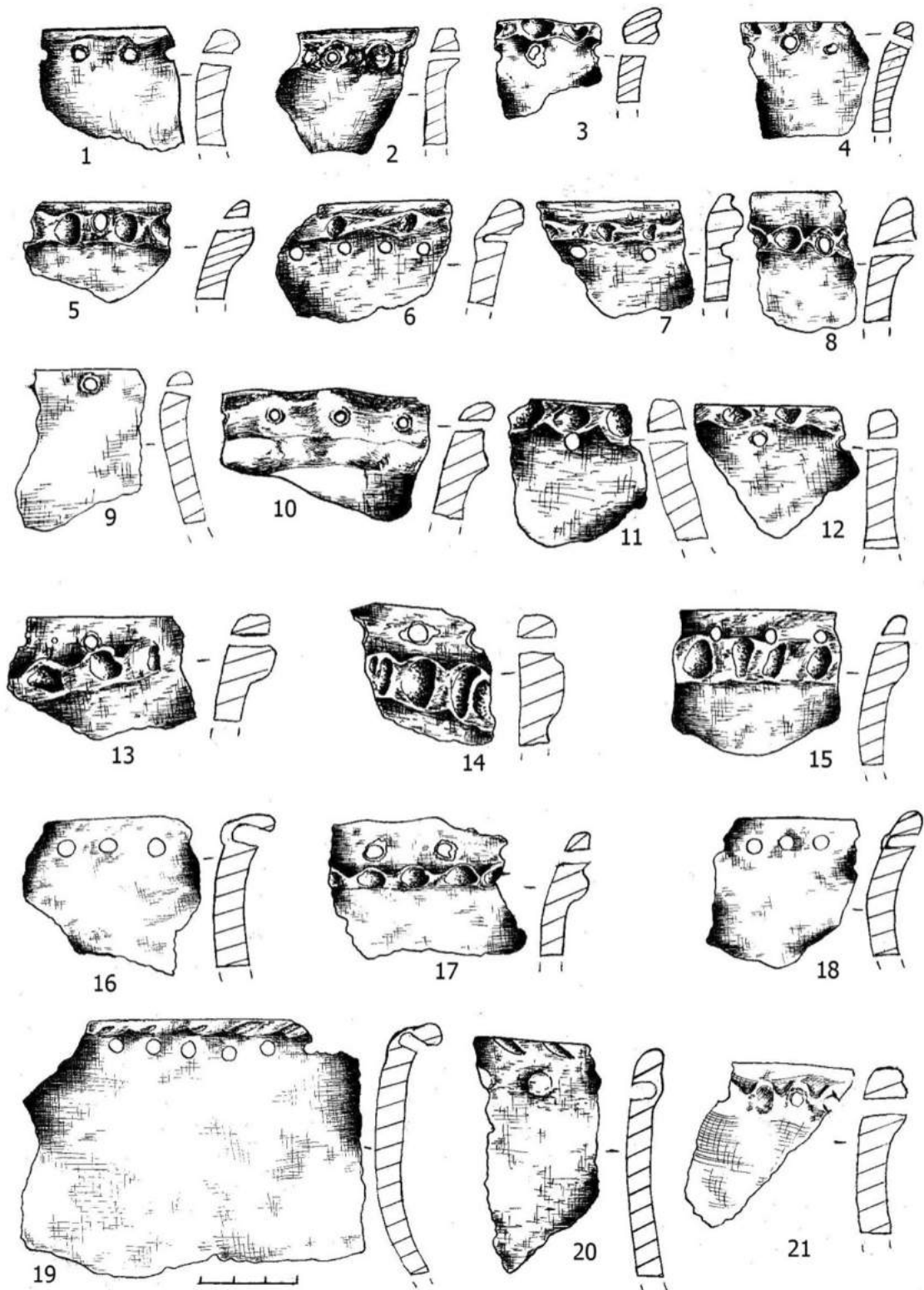

Рис. 3. Кераміка скіфського часу з городища.

протяжність цих укріплень наближається до 1 км. На західній ділянці валу прорито бульдозером новий проїзд. Тут виступають потужні шари випаленої глини з вкрапленнями вугілля, окремими каменями. Каміння присутнє і у насипах другого і третього валу, але його небагато. Таким чином, загальна площа, обмежена всіма укріпленнями, дорівнює майже 30 га.

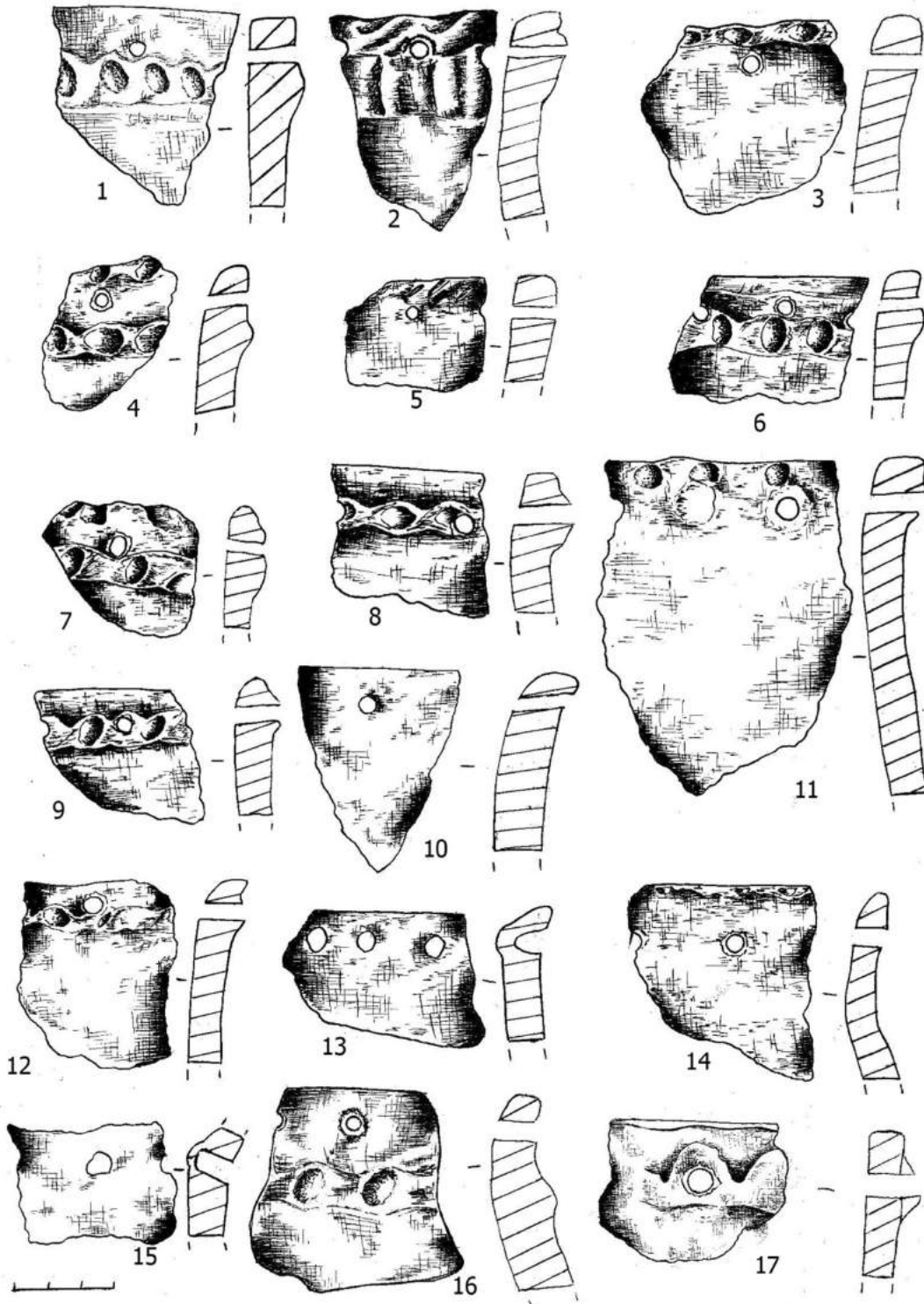

Рис. 4. Кераміка скіфського часу з городища.

Слід зазначити, що на цій території є ще ряд невисоких валоподібних насипів. Чи входять вони до системи фортифікацій, чи є результатом обвалування селянських наділів, сказати важко без спеціальних досліджень.

Більш впевнено, але не без застережень, можна говорити про ймовірні укріплення на обривистому схилі, що підпирає плато з південного і південно-

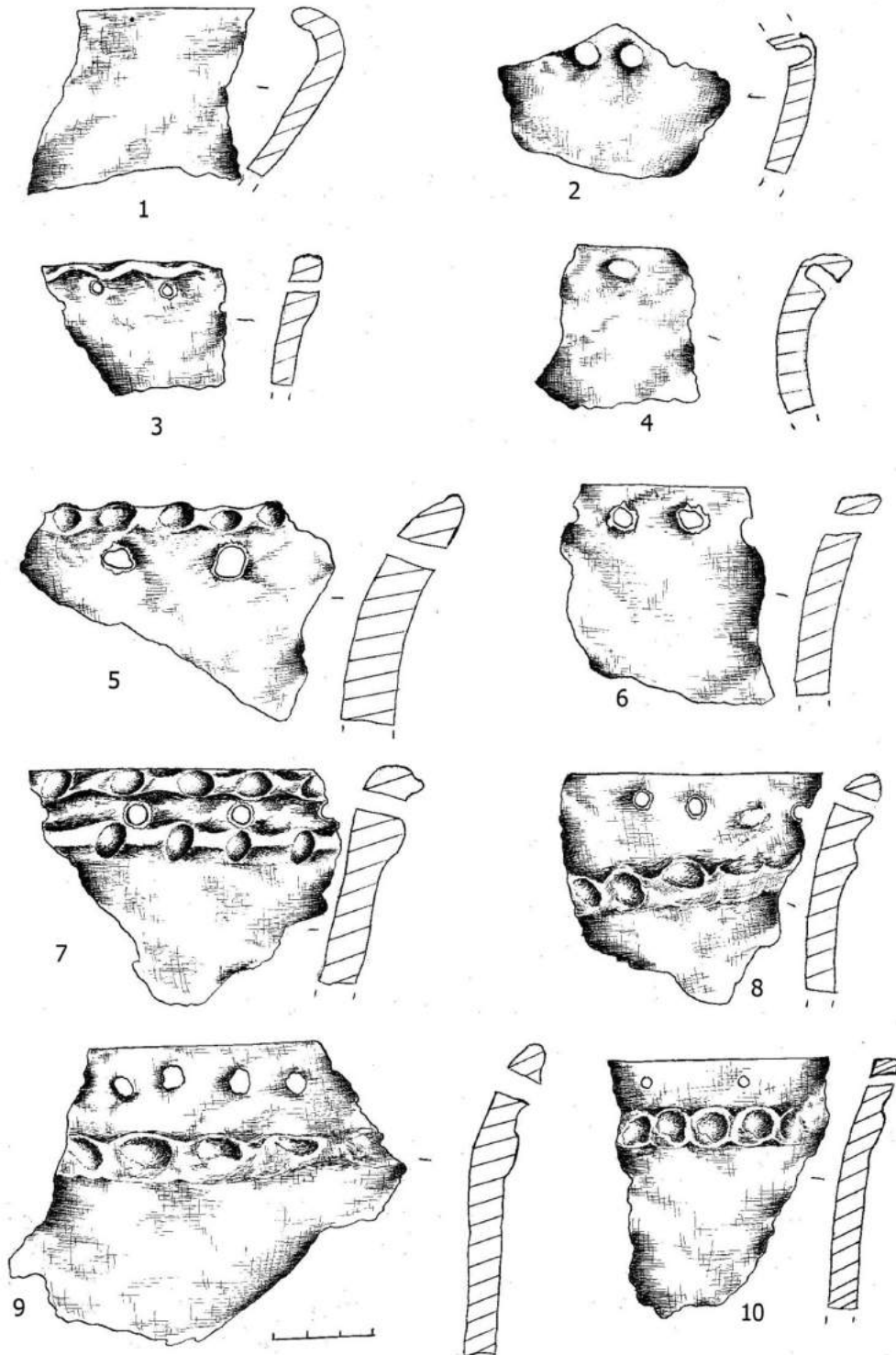

Рис. 5. Кераміка скіфського часу з городища.

східного боку. Цей напрямок, здавалось би, мав гарантований природний захист. І на більшості городищ у таких місцях ніяких захисних споруд не робили. На Городиськах, треба гадати, ситуація була іншою. Долиною річки Ушиці, яка здавна була густо заселена, пролягав важливий сухопутний шлях, який сполу-

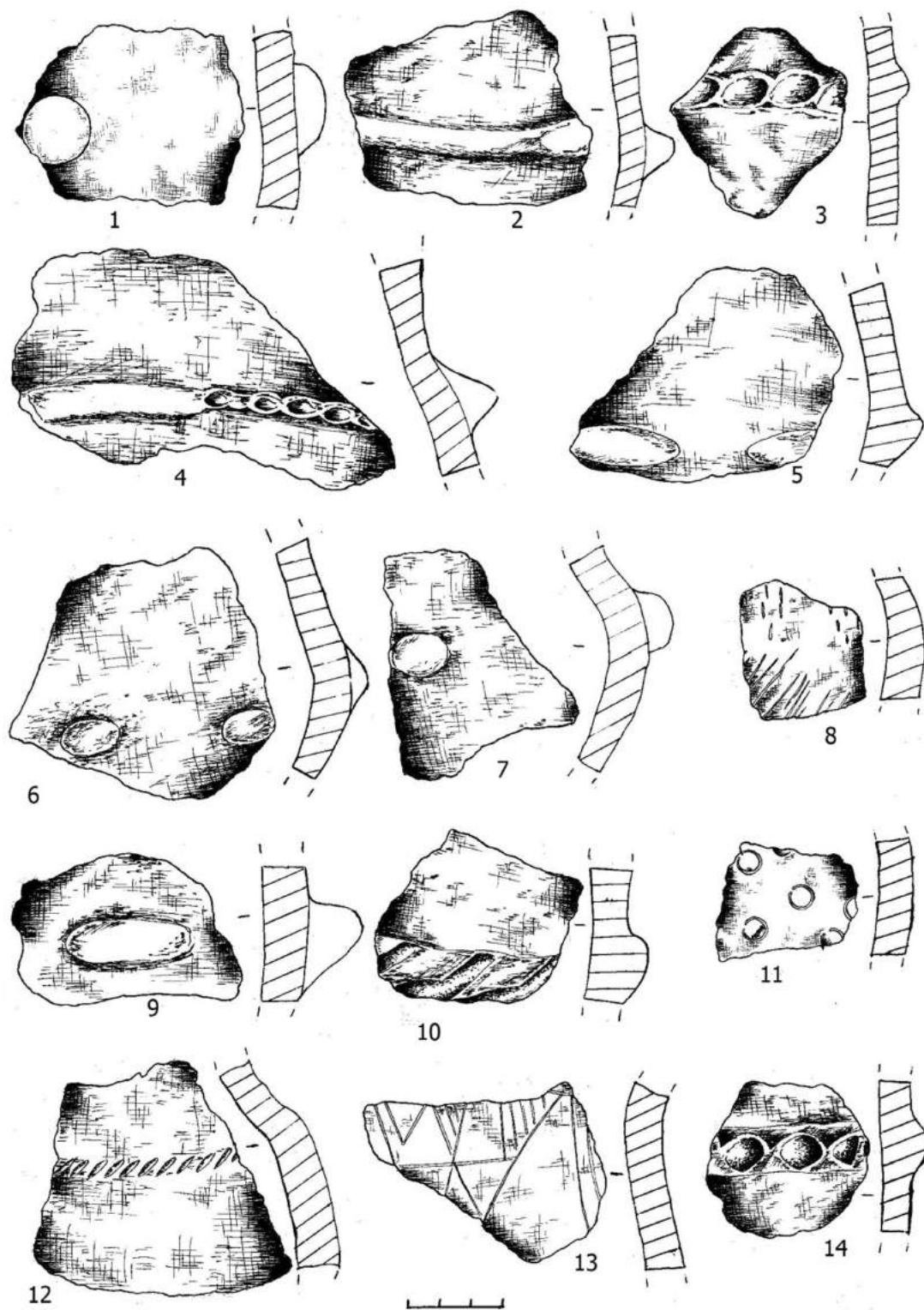

Рис. 6. Кераміка скіфського часу з городища.

чав, розташовані тут, населені пункти. Ним завжди міг скористатися ворог і непомітно підкрастися до городища. Для запобігання цьому, очевидно, було вирішено підсилити цю сторону. Значна крутизна (30-45 градусів) аж ніяк не сприяла збереженню захисних споруд. Зараз на схилі простежується дві лінії, які нагадують вал. Одна проходить за 50-80 м від краю плато. З її внутрішнього боку вал зарівнений і має вигляд неширокої площадки, яка тягнеться дугою метрів на 100, відповідно до контурів плато і самого схилу, зовні він читається дуже добре. Друга лінія розміщена майже у підніжжі схилу. Вона розпочинається внизу (на східному відрізку) і, продовжуючись на захід метрів на 700, непомітно піднімається по схилу до плато туди, де виходить південний кінець фортифікацій четвертої лінії (не виключено, що в давнину вони змикалися). На східному відрізку її внутрішня сторона заплила ґрунтом, а зовнішня – стрімка, висотою до 4-5 м. В той же час західний відрізок її представляє собою рів завглибшки 1-1,3 м, по обох боках якого простежується вал заввишки 0,5-0,6 м. Правда, місцеве населення донедавна використовувало цю лінію як дорогу. Чи мала ж вона у свій час оборонне значення ще слід з'ясувати.

Завдяки такому поєднанню природних і людських зусиль виникла потужна фортеця, яка функціонувала тривалий час. Культурний шар городища яскраво представлений артефактами епохи раннього заліза і Руської держави. Судячи по плануванню фортифікаційної системи і розмірам самої пам'ятки, можна вважати, що основні укріплення були побудовані на першому етапі її існування і використані у руський час. Зараз на території городища розміщене сучасне село. Давні нашарування на всій площі пам'ятки інтенсивно руйнуються. Шурфівка на північній ділянці городища показала, що культурний шар, потужністю до 0,45 м, залягає на глибині 0,20-0,25 м. За розповідями місцевих жителів під час різних сільськогосподарських чи будівельних робіт нерідко траплялися давні людські захоронення, викопувалась маса глиняного череп'я, кісток тварин тощо. Підйомний матеріал, переважно уламки битого посуду, зустрічається повсюдно, що підтверджує щільну заселеність у ті часи всієї території городища. Тому, очевидно, не випадково до нас із глибини віків доходять оригінальні перекази про місто, яке було на місці нинішнього села. В. Антонович, перебуваючи на Поділлі за розпорядженням статистичного комітету у 1873 р., в одному з донесень Миньковецької волості зустрів цікаву легенду. Народна пам'ять через віки донесла відомості про розбійного козака Солудивого Буйняка¹⁰, який, серед інших, зруйнував і місто, де нині знаходиться село Городиська. Це зайвий раз свідчить, що городище було, у свій час, важливим адміністративним, ремісничим, торговим, культурним центром. Це відбулося навіть в теперішній назві села, яка походить від давньоруського слова: «град»-«город» – Городиська.

Зупинимося коротко на характеристиці кераміки, знайденої на городищі. Уламки кераміки епохи раннього заліза, або точніше т.з. скіфського часу, представлені різними категоріями. Чи не найбільший відсоток складають горщики банковидних форм. Діаметри їх в місці вінчика здебільшого коливаються в

межах 18-22 см (рис. 3), але бувають і більші з масивними товстими стінками (рис. 4, 10, 11, 16). У них майже прямі (з легким розширення посередині висоти) стінки, ледь нахилений назовні, а інколи вертикально поставлений, вінець з різними елементами оздоблення. Найпростішими із них були наскрізні про-

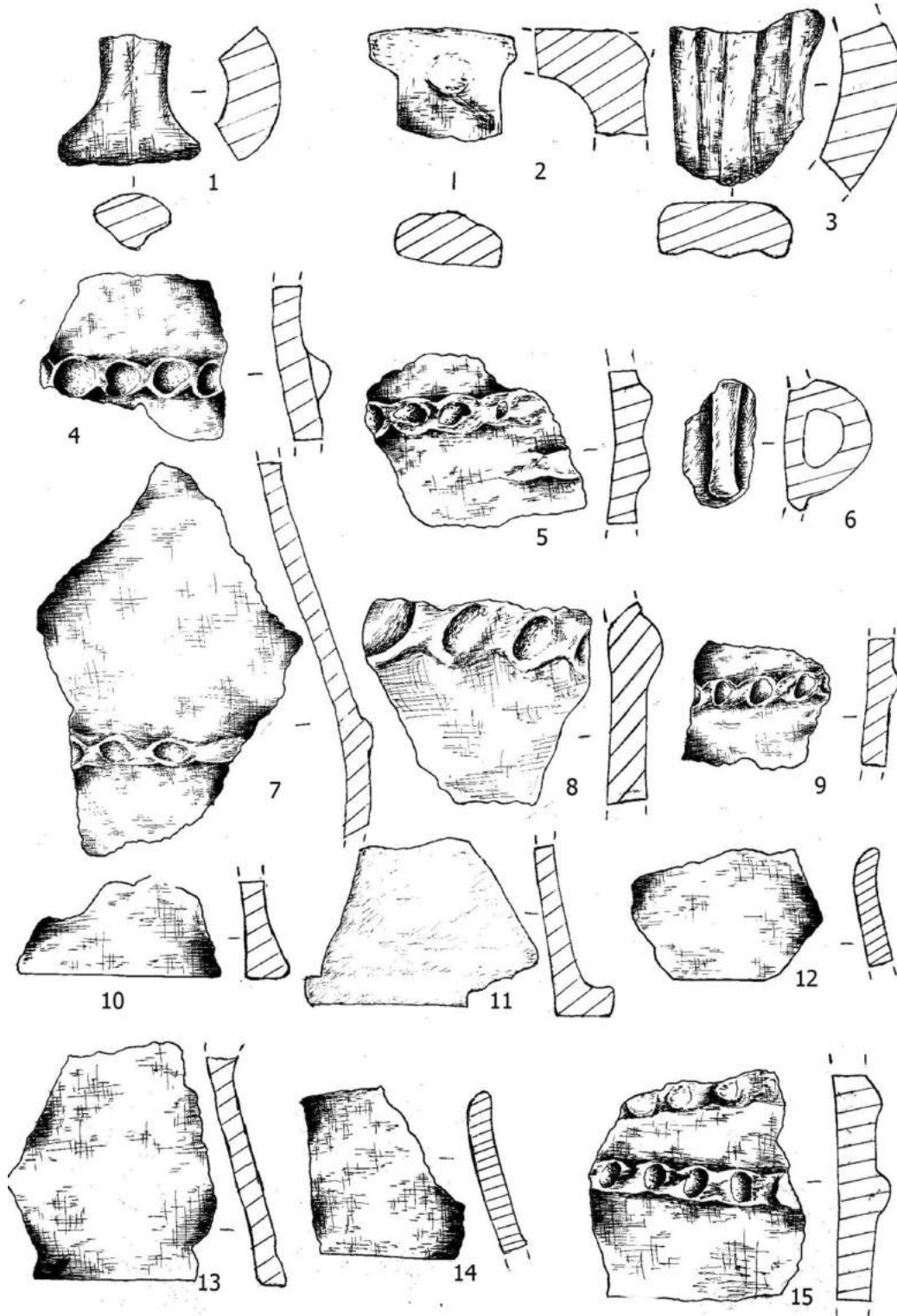

Рис. 7. Кераміка скіфського часу з городища.

коли, зроблені по краю круглим стержнем діаметром 3-6 мм (рис. 3, 1, 9). Проколи можуть доповнюватися неглибокими пальцевими вдавненнями по зовнішньому краю вінця (рис. 3, 3, 4; 4, 3, 11, 14; 5, 3) або косими нарізками, виконаними гострим знаряддям (рис. 4, 5). Втім, найчастіше зустрічається орнаментация вінця проколами в поєднанні з розчленованим пальцями валиком. Останній відносно проколів може розташовуватися вище (рис. 3, 6, 7, 12) чи нижче них (рис. 3, 10, 13, 14, 15, 17; 4, 1, 4, 6) і навіть проходить на одній лінії з ними (рис. 3, 2, 5, 8, 21; 4, 8, 9, 11, 17). Самі ж проколи, як правило, наносилися із зовнішнього боку, але відомі випадки, коли ця операція виконувалася із середини. Зрідка по вінцях робилися не проколи, а наколи, коли стержень заглиблювали приблизно на половину товщини стінки і з протилежного боку видавлювалися невеликі гульки (рис. 3, 6, 16, 18, 20; 5, 4). Нанесення таких наколів на горщики практикувалося в одних випадках з внутрішньої сторони, в інших – із зовнішньої. Такі посудини особливого поширення набувають у VII–VI ст. до н.е. практично по всьому українському лісостепу¹¹.

Інша серія керамічних знахідок відноситься до розряду корчаг. Це округлободі посудини із відігнутими назовні вінцями, прикрашеними проколами, а по найбільш розширеній частині тулуба шишковидними виступами. Зовнішня сторона їх підлощена, внутрішня – заглажена, колір – коричневий, сіро-коричневий, чорно-сірий, тісто – з помітними домішками дрібного піску і шамоту. Черепок на зламі коричневий, хоча іноді це забарвлення може бути двоколірне (сіро-чорно-коричневе). Шишки на тулубі наліпні. Вони мають різні форми: сосковидні (рис. 6, 7), бугоркоподібні (рис. 6, 6), круглі діаметром до 2,5 см (рис. 6, 1), овальні, згруповані по два, три наліпи (рис. 6, 5), великі овальні наліпи, витягнуті на 5-6 см (рис. 6, 9). Буває, що шишковидні виступи з'єднуються між собою суцільним гладким валиком (рис. 6, 2). Є фрагменти корчаг, у яких здвоєні виступи зв'язані розчленованим валиком (рис. 6, 4). Один з уламків прикрашений товстим валиком, розділеним глибокими косими вдавненнями, виконаними знаряддям подібним до тонкої дощечки (рис. 6, 10). Єдиний черепок належить посудині, яка була густо декорована кільцевидним штампом (рис. 6, 11). Трапляються корчаги чорного кольору зовні і коричневого всередині, оздоблені косими прокресленими лініями, розташованими паралельно одна до одної (рис. 6, 8) і лініями, що утворюють трикутники із пустими та заштрихованими полями, які широкою смугою розташовуються на тулубі (рис. 6, 13). Окремі вироби цього типу відрізняє невисокий відтягнутий валик, розчленований косими насічками (рис. 6, 12) чи нависаючий назовні вінець з насічками і наколами (рис. 3, 19). Корчаги, подібні гордиським, відомі на пам'ятках Подністров'я і за його межами¹².

Розповсюдженими на городищі були горщики, які за їхньою формою прийнято називати тюльпановидними. У них стрункіший, порівняно з банковидними посудинами, корпус у 30 см і більше висоти, трохи відхилений назовні вінець і злегка розширений тулуб. Орнаментальна частина залишається в основному без змін. Зустрічаються ті ж розчленовані валики і проколи по вінцях

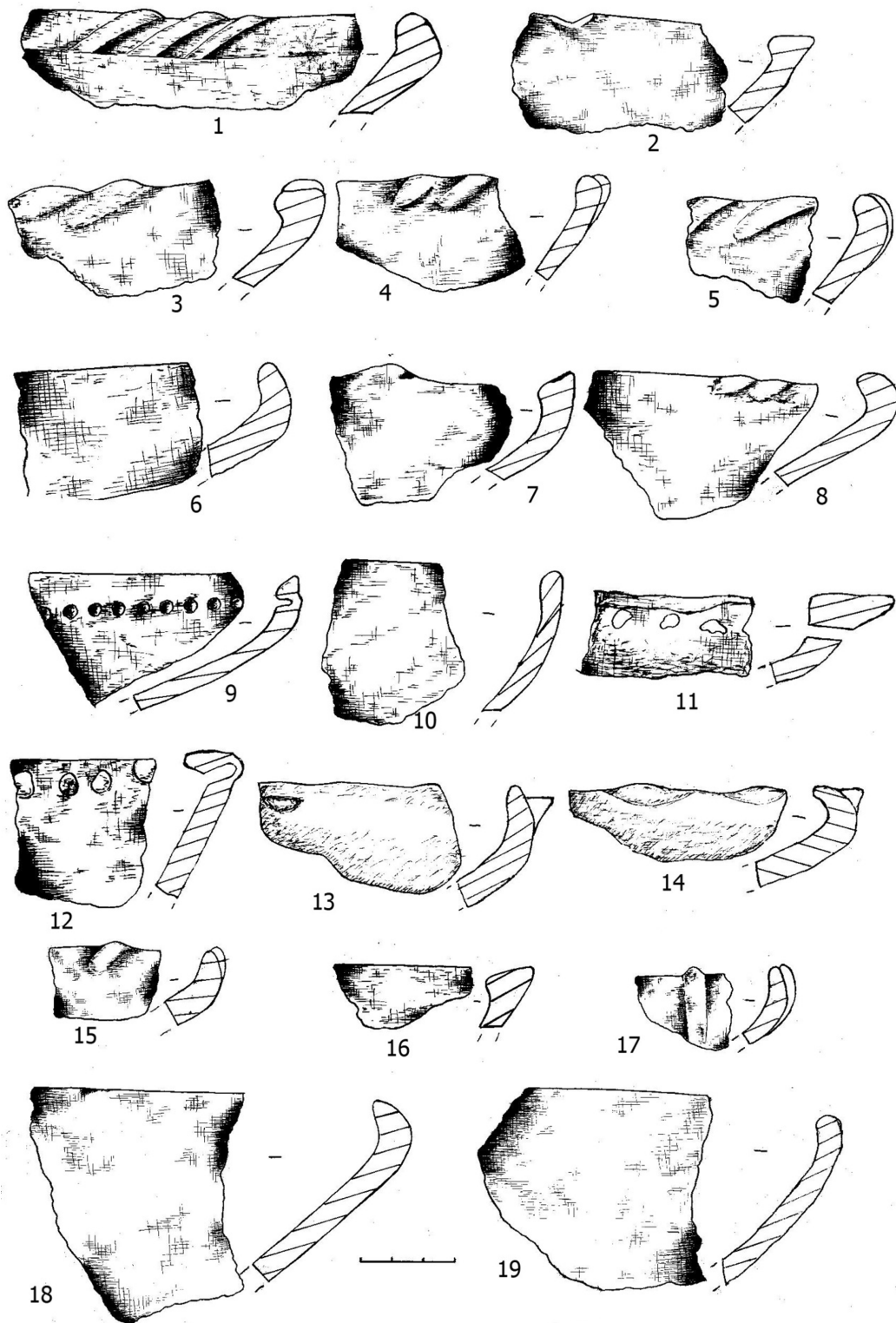

Рис. 8. Кераміка скіфського часу з городища.

(рис. 5, 5-10), защіпи. Проте, є горщики, які мають розчленований валик по тубу (рис. 6, 3, 14; 7, 4, 7, 9), інколи досить масивний (рис. 7, 8). На деяких горщиках кінці валика заходять один за одний (рис. 7, 5, 15), але в більшості випадків вони з'єднуються. Вироби таких форм і декору більше характерні для передскіфських старожитностей та не є виключенням і для ранньоскіфських¹³.

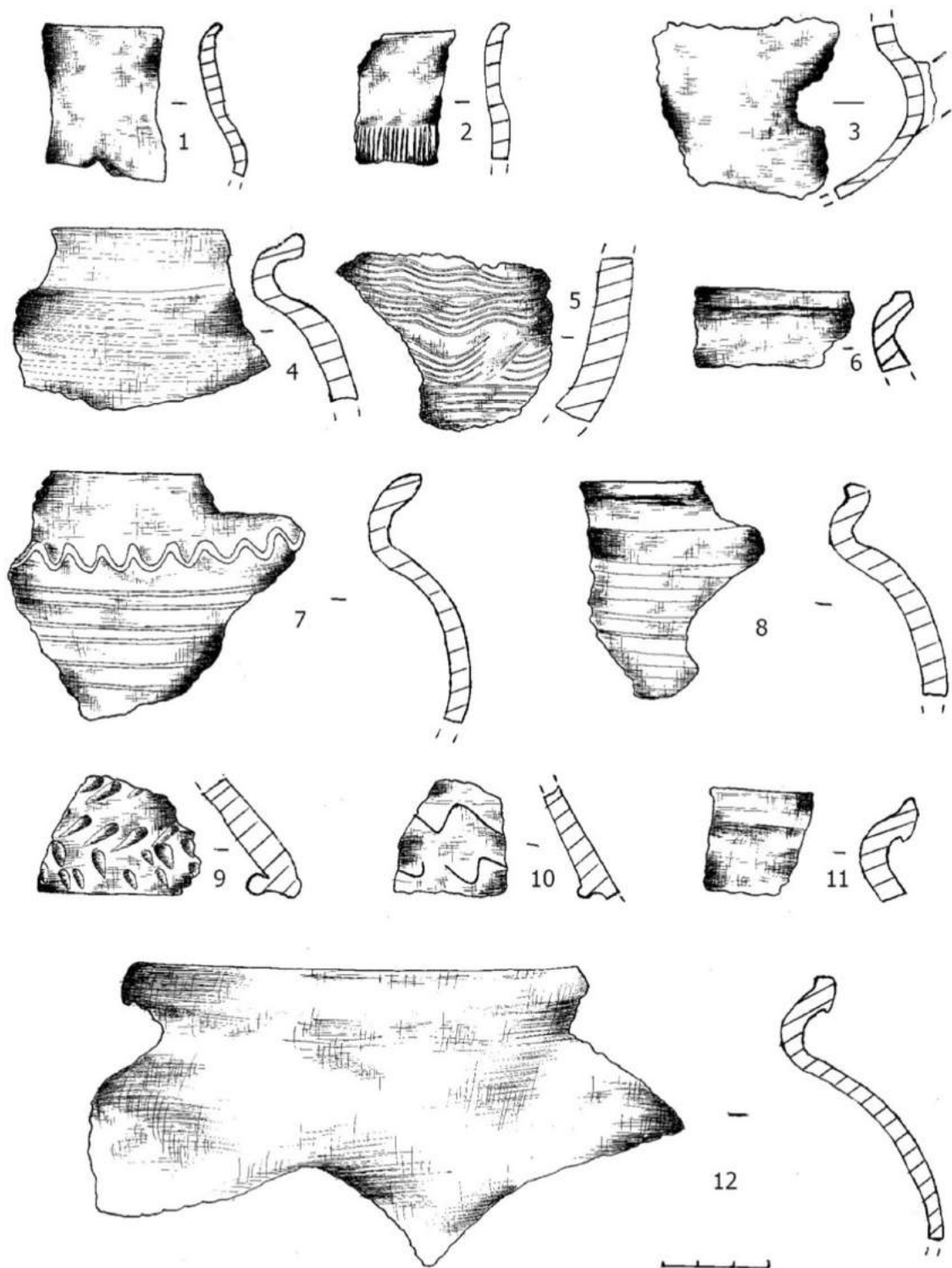

Рис. 9. Зразки кераміки скіфського (1-3) та давньоруського часу (4-12) з городища.

Серед керамічних виробів з городища значне число належить мискам. Це в основному посудини з конусовидним корпусом, плоским дном, із завернутим до середини вінцем різноманітного профіля і прикрашення. Поверхня лощена, сіро-чорно-коричневих відтінків. Край вінчика оформлявся заокруглено (рис. 8, 1, 4, 5, 6, 10, 19), був в перерізі близьким до трикутника (рис. 8,

16), або у вигляді широкої горизонтальної стрічки (рис. 8, 2, 11). Серед них є форми без будь-яких ознак декору (рис. 5, 1; 8, 6, 10, 18, 19). Але частіше трапляються миски, у яких по колу вінця проходять, розташовані на певній віддалі одні від одних, два-три короткі наліпні косі валики (рис. 8, 1, 3-5, 8, 15). Іноді валики бувають вертикальні (рис. 8, 17). Окремі посудини мають по зовнішній стороні горизонтальний рядок гульковидних виступів, отриманих шляхом витиснення із середини (рис. 5, 2; 8, 9, 12), або наскрізних проколів (рис. 8, 11). Деякі вироби декоровані по вінцю, звернутими назовні, пелюстковидними виступами (рис. 8, 7, 13, 14). Окрім цих є миски, або як їх ще називають фруктошниці, на піддоні. Ця деталь надає виробам елегантних, вишуканих форм. Піддони, залежно від величини посуду, варіюють розмірами. Вони мають вигляд кільцевидної підставки, розширеної донизу, нижній край якої може потовщуватися (рис. 7, 10, 13) і набирати навіть форму манжети (рис. 7, 11).

На пам'ятках, аналогічних нашому городищу, керамічні колекції представлені значною кількістю виробів, які прийнято називати черпаками і кубками (їх відрізняє наявність ручки у черпаків). Але у Городиськах такої продукції гончарного ремесла вкрай мало. Трапилося лише декілька уламків вінця, які могли належати і черпакам і кубкам. Вони засвідчують те, що це були невеликі округлободі посудини. У них виділена шийка, відігнутий назовні або прямий вертикальний вінчик (рис. 9, 1-3). Один фрагмент прикрашений нарізними лініями (рис. 9, 2). Черпаки репрезентовані уламками ручок (рис. 7, 1-3) і корпусу (рис. 9, 3). Одні з них мали виступи у верхній частині (рис. 7, 2), інші – оздоблені канелюрами (рис. 7, 3). Аналогії мискам, черпакам і кубкам також відомі на пам'ятках, згаданих вже вище.

Із знахідок руського культурного пласта цікавою виявилась залізна коса-горбуша доброї збереженості¹⁴. Але в основному матеріали епохи Руської держави рясніють уламками горщиків, виготовлених на гончарному колі. Трапляються фрагменти посудин різноманітних пропорцій із заглибленим орнаментом по верхній частині тулуба (рис. 9, 4-12). Такі форми розповсюджені на давньоруських старожитностях Поділля, Волині та суміжних територій XII–XIII ст.¹⁵

Отже, можна впевнено говорити, що городище було впливовим, багатофункціональним центром регіону протягом і першого, і другого періодів свого існування. Характер культурного шару та масштаби його поширення свідчать, про значну динамічність життя на городищі, значний розвиток ремесел, інтенсивні політичні і торгові зв'язки з близькими і далекими сусідами. Городище було складовою частиною єдиної Середньо-дністровської смуги оборони в добу раннього заліза¹⁶. Є досить серйозні підстави вважати, що на площі, оточеній укріпленнями, не тільки проживало населення, а й знаходився його некрополь. Таке поєднання трапляється дуже рідко. Видно для цього були велими вагомими соціальні чи політичні причини. На жаль, ступінь руйнації пам'ятки, із-за дії різних факторів, з кожним роком наростає і є реальна загроза повного її знищення. Тому перед археологами стоїть невідкладне завдання негайно розпочати її дослідження.

Примітки:

¹ Артамонов М. И. Археологические исследования в южной Подоли в 1952–1953 гг. / М. И. Артамонов // КСИИМК. – 1955. – № 59. – С.113-115.

² Спицын А. А. Скифы и Гальштат / А. А. Спицын // Сборник археологических статей поднесенных А. А. Бобринскому в день 25-летия председательства его в Археологической Комиссии. – С-Пб. – 1911. – С.155-168.

³ Смирнова Г. И. Севериновское городище (по материалам Юго-Подольской экспедиции 1947–1948, 1953 гг. / Г. И. Смирнова // АСГЭ. – 1961. – №2. – С. 87-103.

⁴ Болтрик Ю. Садиба на південно-західній частині Северинівського городища (за матеріалами 2009–2012 рр.) / Ю. Болтрик, І. Марцін, О. Шелехань // Археологія, фортифікація України. Зб. матеріалів. – Кам'янець-Подільський. – 2014. – С.84-92.

⁵ Смирнова Г. И. Материальная культура Григоровского городища: (К вопросу о формировании чернолесско-жаботинских памятников) / Г. И. Смирнова // АСГЭ. – Л. – 1982. – С.60-72.

⁶ Гуцал А. Ф. Рудковецьке городище і перший похід скіфів у Придністровський лісостеп / А. Ф. Гуцал // Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник). – Кам'янець-Подільський. – 2000. – С. 69-79.

⁷ Смирнова Г. И. Немировское городище – общая характеристика памятника VIII–VI вв. до н.э. / Г. И. Смирнова // Археологія. – 1996. – № 4. – С. 67-84.

⁸ Смирнова Г. И. Севериновское городище – С. 87-103.

⁹ Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 284-290, 285-286; Гуцал А. Ф. Городища скіфського часу на Дунаєвеччині / А. Ф. Гуцал // Тези доповідей республіканської наукової конференції «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля». – Дунаївці, 1993. – С.25-26; Гуцал В. А. Коса-горбуша з с. Городиська / В. А. Гуцал, В. П. Мегей // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків подій. Збірник науково-краєзнавчих праць. – Київ-Дунаївці-Кам'янець-Подільський, 2000. – Вип. II. – С. 79-83; Маярчак С. Городища IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я у межах Хмельниччини / С. Маярчак // Фортеця: збірник заповідника «Тустань»: на пошану Михайла Рожка. – Львів: Камула, – 2009. – С. 284-290; Маярчак С. Городище у с. Городиська на р. Ушиці / С. Маярчак // Археологія, фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: Медобори, 2011. – С. 66-69.

¹⁰ Антонович В. Подольская легенда о Буняке / В. Антонович // Київська старовина. – К. – 1892. – Т.XXXVII. – С.444-445.

¹¹ Смирнова Г. И. Новые данные о поселении у с. Долиняны (по материалам раскопок 1977–1978 гг.) / Г. И. Смирнова // АСГЭ. – 1981. – № 22. – рис. 2,1-3; Ковпаненко Г. Т. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья / Г. Т. Ковпаненко, С. С. Бессонова, С. А. Скорый. – К: Наукова думка, 1989. – С. 57, рис. 10, 16-19; Крушельницька Л. І. Чорноліська культура Серед-

нього Подністров'я / Л. І. Крушельницька. – Львів, 1998. – С.92. – Рис. 53,1-4.

¹² Кашуба М. Т. Раннежелезо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия-Сахарна) / М. Т. Кашуба // *Stratumplus*. – 2000. – № 3. – С. 241-488. – Рис. XIII, 6; Sulimirski T. Scytowie na zachodniem Podolu / T. Sulimirski. – Lwow. – 1936. – Tab. XVII, 10-12.

¹³ Тереножкин А. И. Передскифский период на Днепровском Правобережье / А. И. Тереножкин. – К: Издательство академии наук УССР. – 1961. – Рис. 36,2; Мелюкова А. И. Памятники скифского времени Лесостепного Среднего Поднестровья / А. И. Мелюкова // МИА. – 1958. – № 64. – С. 5-102. – Рис. 2, 1; Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б. А. Шрамко. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 180; Белозер В. Комплексы раннего железного века у с. Козлов на Среднем Днестре / В. Белозер, А. Могилов, С. Скорый // *Tyragetia, serienouă*, vol. IV [XIX], nr. 1, *Arheologie. IstorieAntică. Chişinău*. – 2010. – S. 149-174. – Рис. 7, 1.

¹⁴ Гуцал В.А. Коса-горбуша – С. 79-83.

¹⁵ Винокур І. С. Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля / І. С. Винокур, О. І. Журко, В. П. Мегей, В. І. Якубовський. – Київ – Кам'янець-Подільський – Хмельницький – Старо-костянтинів. – 2004. – Вип. І. – 207 с.

¹⁶ Гуцал А.Ф. Середньодністровська оборонна лінія епохи раннього заліза / А. Ф. Гуцал // Матеріали XI Кам'янець-Подільської краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2004. – С.115-119.

Anatolij Gutsal. The ancient fortress in the village Horodyska. *Middle Podnistrovia since ancient time has played an important role in the political, economic and cultural life of Europe. Especially notice is manifested from the beginning of the Early Iron Age, when number of population has increased dramatically, risen to a higher level of agriculture culture, increased various kinds of communications with the outside world and significantly increased external danger. In order to resist a possible invasion potential enemy in the Middle Podnistrovia built a whole system of defensive fortifications – settlements. Are known they are on the Dniester and the territories adjacent to it. In some monuments archaeological excavations conducted expeditions led by M. I. Artamonov, O. A. Spitsyn, H. I. Smyrnova, Yu. V. Boltryk and others.*

Archaeological expedition of Kamenetz-Podolsk National University investigated hillfort, located in the village Horodyska, district of Dunavtsi, Khmelnytsky region.

The monument is located on a high plateau, adjacent to the right bank of the river Ushytsya and covers an area of about 30 hectares. Location selected for the construction of the hillfort quite well, it had a reliable natural protection. From the side was built by complex an extensive system of fortifications, which is now can be traced at least four lines of defense. The cultural layer of the settlement clearly presented artifacts of the early iron and Kievan Rus. Now the settlement is located a modern village, with all the inherent human settlements, infrastructure: buildings, roads, gardens and more. Ancient layers on the entire area attractions intensively destroyed. Hoisting material, mainly fragments of broken dishes, found everywhere, confirming the dense population of the time in the whole territory of the hillfort.

Already on preliminary data we can confidently say that the hillfort played an important role as an administrative, agricultural and cultural center for the region and the first and second periods of its operation.

Key words: *Horodyska, hillfort, early Iron Age, Old Rusperiod, ceramics, defense works, rampart, moat.*

Отримано: 17.09.2015 р.

УДК 94(477)«10»

Олександр Баженов

ХРИСТИЯНСЬКЕ ХРАМОВЕ БУДІВНИЦТВО В ДАВНЬОРУСЬКІЙ ДЕРЖАВІ У X–XI ст.

Олександр Баженов. Християнське храмове будівництво в Давньоруській державі у X–XI ст. У статті розглядається церковне (храмове) будівництво в Київській Русі у X–XI ст., що було пов'язано з проникненням та утвердженням християнства. На прикладі побудови культових споруд, у першу чергу храмів, з'ясовується формування церковно-адміністративного устрою.

Визначено й аргументовано два періоди розвитку церковного будівництва: 1) перша половина X–XI ст. – час становлення християнства на Русі та початок централізованого спорудження храмів і монастирів; 2) XII–XIII ст. – розвиток місцевого культового будівництва в удільних центрах та єпархіях Русі. Проте в статті приділено увагу насамперед розгляду першого етапу.

На основі джерел аналізуються початки спорудження християнських храмів задовго до офіційного Хрещення Русі, їх роль та значення в розбудові нової віри, становленні християнських єпархій та церковного кліру.

Ключові слова: *Київська Русь, християнство, церква, церковне будівництво, храм, собор, єпархія, митрополит.*

Александр Баженов. Христианское храмовое строительство в Древнерусском государстве X–XI вв. В статье рассматривается церковное (храмное) строительство в Киевской Руси X–XI вв., которое было связано с проникновением и утверждением христианства. На примере построения культовых сооружений, в первую очередь храмов, выясняется формирование церковно-административного уклада.

Определены и аргументированы два периода развития церковного строительства: 1) первая половина X–XI ст. – время становления христианства на Руси и начало централизованного сооружения храмов и монастырей; 2) XII–XIII ст. – развитие местного культового строительства в центрах уделов и епархиях Руси.

На основе источников анализируются начала сооружения христианских

храмов задолго до официального Крещения Руси, рассмотрена роль и значение храмового строительства в развитии новой веры, становлении христианских епархий и церковного клира.

Ключевые слова: Киевская Русь, христианство, церковь, церковное строительство, храм, собор, епархия, митрополит.

Становлення і утвердження християнства серед східних слов'ян, відноситься до мало досліджених проблем з історії Київській Русі Х–ХІІІ ст. Такий стан речей зумовлений як складністю самої проблеми, так і непопулярністю даної тематики серед дослідників, які, в переважній більшості, приділяють увагу лише проблемі самого хрещення, оминаючи при цьому такі логічні складові: формування митрополії та епархій, храмове і монастирське будівництво тощо. У свою чергу, висвітлення вказаних складових дасть змогу розкрити сам процес християнізації населення Русі, становлення освіти та вплив нової релігії на матеріальну та духовну культуру, взаємовідносини між світською та духовною владою тощо. Одночасно, церковне (храмове) будівництво, що здійснювалося на Русі ще в «дохристиянський» період дає змогу простежити культурні та дипломатичні стосунки між язичницькою Русю з християнськими державами (Візантією, Священною Римською імперією), а в «християнський» – утвердження нової релігії в давньоруській державі. Таким чином, храмове будівництво є невід'ємною і супроводжуючою складовою утвердження християнства на Русі. У висвітленні цього процесу ми і вбачаємо актуальність даної статті.

Інтерес до історії православної церкви та становлення християнства на Русі серед дослідників з'явився досить пізно – в середині ХІХ ст. і до перших дослідників слід віднести не істориків за фахом, а навпаки – релігійних діячів, як наприклад, митрополита Макарія, який у 1846 опублікував ґрунтовне дослідження «Історія християнства в Росії»¹, єпископа Гермогена (К. П. Добронравін) з його нарисом по історії російської церкви². Також слід виділити роботу протоієрея А. П. Лаврова «Очерк истории христианской церкви» та ін.³ Зацікавлення ж істориками даною проблематикою відноситься до початку ХХ ст., і найбільш актуальним на сьогодні залишається науковий доробок Є. Є. Голубинського⁴, Є. В. Анічкова⁵, М. М. Гальковського⁶. В той же час, найбільш змістовними працями другої половини ХХ ст. були дослідження М. Ю. Брайчевського⁷ та Я. Н. Щапова⁸. Окрім того, чимало інформації, що стосується архітектури храмів, а також загальновідома інформація про основні віхи історії центральних храмів часів давньоруської держави вміщено в узагальнюючих працях на кшталт «История культуры Древней Руси. Домонгольский период»⁹, «История украинской культуры»¹⁰ та ін.

Отже, починаючи з найдавніших часів, все краще, що досягалось людством на різних історичних етапах свого розвитку, втілювалося, як правило, в культурних спорудах, багато з яких увійшли до світової скарбниці пам'яток архітектури та мистецтва. Проте, враховуючи історичний розвиток давньоруської дер-

жави, храмове будівництво на Русі можна умовно поділити на декілька етапів: 1) перша половина X–XI ст., тобто період становлення християнства на Русі та початок централізованого будівництва храмів та монастирів; 2) XII–XIII ст. – розвиток місцевого храмового будівництва в багатьох удільних центрах Русі. Проте, в нашому дослідженні буде розглянуто лише перший етап

Початок церковного будівництва, як і проникнення християнства на Русь, і на сьогодні викликає чисельні дискусії серед дослідників. Так, на думку М. Ю. Брайчевського, хрещення і зведення перших християнських храмів відбулося ще за часів напівлегендарних князів Аскольда і Діра, які, за Повістю минулих літ (далі – ПМЛ), хрестилися у 860 р. і лише з їхньою смертю в 882 р. християнство втратило статус державної релігії аж до 988 р. Також дослідник вказує на факт відсутності у візантійських і арабських джерелах, відомостей про хрещення Русі в 988 р. проте в них зафіксовано похід Володимира на Корсунь, договір з імператором Василієм II та шлюб з Анною¹¹. Окрім того, М. Ю. Брайчевський випускає той факт, що давньоруські літописці будучи ченцями, досить прискіпливо ставились до поширення християнства серед населення, не фіксували жодного церковного будівництва за часів Аскольда і Діра маючи при цьому, ймовірно, набагато більшу кількість джерел і живу народну пам'ять. Однак, якщо ж говорити про хрещення Аскольда і Діра як історичний, а не міфічний факт, то можна припустити, що в Києві було споруджено декілька храмів як для князів, так і, ймовірно, для інших городян, варягів або купців, що постійно контактували з Візантією і сповідували християнство.

Серед церков, які були збудовані до 988 р. слід віднести церкву св. Миколая, що була споруджена між 882 р. – на початку X ст., та церкву Св. Іллі, яка згадується лише в 944 р. Що стосується церкви св. Миколая, то у Лаврентієвському літописі міститься повідомлення, за яким, після вбивства Аскольда, і його поховання на горі, що зветься Угорською була поставлена церква св. Миколая, тобто при князеві Олегу¹². М. Ю. Брайчевський висуває припущення, що вказана церква була побудована невідомим іноземним правителем, конфліктувати з яким, через спорудження церкви Олегу було не з руки¹³. Одночасно, А. В. Карташов спираючись на саме повідомлення «и в той часть убивша Асколда и Дира и несша ихъ на гору, погребоша ю, ежы ся ныне нарицает Угорское, идеже есть дворъ Олминъ; на той могиле постави Олма церковь святаго Николу, а Дирева могила за святою Ириною»¹⁴, вказує на те, що ця церква була збудована наприкінці XI ст., тобто в часи масового будівництва церков¹⁵. І дійсно, в літописі ми можемо зустріти повідомлення, що датуються XI – початком XII ст. з приписами «де нині стоїть церква», що дає змогу наголошувати на будівництво храму вже після 988 р.

Окрім церкви Св. Миколая давньоруські літописи до 988 р. згадують ще одну церкву св. Іллі, яка потрапила в поле зору літописця в 944 р. лише з нагоди укладення мирного договору Ігоря з Візантією, за яким князь і дружина присягались відповідно до релігійних уподобань: християнська частина в соборній церкві Св. Іллі, а язичницька – Перуну¹⁶. Однак, локалізувати дану

церкву і вказати на її зовнішній вигляд також неможливо, але те, що вказана церква існувала не викликає жодних заперечень серед дослідників.

Безперечно, що в середині X ст., а саме за часів правління княгині Ольги, особливо після її хрещення були збудовані й інші храми, однак літописці не фіксують таких фактів. Відсутність повідомлень по будівництву церков в Києві та інших великих центрах Русі, таких як Новгород, Чернігів, Переяслав та ін. ще не означає відсутність церков. Так, серед населення, яке сповідувало християнство в умовах язичництва було поширено будівництво домових церков, або спеціальних кімнат, що отримали назви «хрестових», де в таємниці, або ж офіційно відправлялися служби. На існування домових церков на Русі в X-XIII ст. вказує і Є. Є. Голубинський, приводячи аналогії з Візантією, де наявність такої церкви було прикладом знатності¹⁷. Єдиним повідомленням з дохристиянського періоду Київської Русі про існування дворової церкви є подія 983 р., згідно якого, в пошуку людини для жертвоприношення вибір впав на сина одного варяга, який прийшов від греків і мав при своєму дворі церкву св. Богородиці «Иде Володимеръ <..>. Киеву и творяше потребу кумиромъ . с людми своими . и реща старци и болчре м[е]чемъ жребии . мечемъ жребии на отрока и девицу. на него же падеть. того зарежемъ бемъ . бяше Варягъ единъ . и бе дворъ его идеже есть црек стая Бца»¹⁸.

Оминаючи перипетії Хрещення 988 р. та дискусії з приводу самої дати події, проблем вибору релігії, перших митрополитів, зазначено, що на Русі розпочинається активне храмове будівництво. Нова релігія насаджувалася як мирними шляхами, так і силовими заходами князівської адміністрації, що в перспективі призвело до появи волхвів, які сповідували язичництво і знаходили розуміння і підтримку з боку місцевого населення. Загалом, храмове будівництво починаючи з 988 р. слід умовно розділити на князівське та некнязівське (зведення храмів з ініціативи місцевого населення та духівництва). Для першого етапу, який ми розглядаємо, характерне, в переважній більшості, лише князівське будівництво, оскільки в умовах поширення християнства серед давньоруського люду, які не завжди підтримували нову віру побудувати церкву було досить проблематично. Тому, лише політична та фінансова підтримка київських князів (князівська десятина) духовенства давала змогу успішно здійснювати церковне будівництво.

До князівського будівництва, тобто здійсненого за кошти князя та за особистого князівського розпорядження, слід віднести спорудження найбільших храмів Русі, центрів епархій. Окрім того, князівське спорудження церков припадає на перші роки з моменту хрещення Русі і масово тривало включаючи правління Ярослава I Володимировича, що пояснюється прагненням великих князів поширити нову віру серед населення, яке було віддалене від основних центрів. Згодом, князівське будівництво обмежується побудовою церков, як правило, в центрах своїх удільних князівств і триває, практично, до монгольського нашестя.

Отже, відразу ж після хрещення Русі в літописах ми починаємо зустріча-

ти повідомлення про централізоване будівництво храмів по всіх містах і селам Русі «и нача ставити по градомъ църквыи и попы и люди на крѣщение приводиди всемъ градомъ и селом»¹⁹. Зокрема, першою церквою збудованою за наказом князя Володимира була дерев'яна церква св. Василія на місці колишнього капища, Слід припустити, що церква св. Василія, яка була збудована відразу ж після хрещення, скоріш за все, була першою та єдиною в Києві на той час, оскільки інші християнські культові споруди були знищені Володимиром в ході його першої релігійної реформи початку 80-х рр. X ст. Її будівництво можна пов'язати з формуванням Київської митрополії та єпархії, яка на момент 988 р. гіпотетично включала в себе усю територію Київської Русі.

Іменне спорудження церков за різними джерелами нам відоме з 989–992 рр. Говорячи про іменне спорудження, ми маємо на увазі свідчення літописців про «адресне» закладення чи завершення будівництва храму в конкретному місті. Так, за повідомленням Новгородських літописів, в 989 р. владика Іаким (Іоаким) побудував у Новгороді дерев'яну церкву св. Софії, яка простояла 60 років²⁰. Одночасно, Іоаким влітку того ж 989 р. заклав першу кам'яну церкву Богоотця Іоакима та Анни. Проте, аналізуючи інші джерела, ми також можемо спостерігати певний хронологічний незбіг Новгородських літописів з іншими літописними джерелами. Так, перебування Іоакима в Новгороді в чині єпископа та формування єпархій київської митрополії за давньоруськими літописами слід віднести лише до 992 р. і це було з київський митрополитом Леонтом, який і призначив Іоакима Корсунянина в 992 р. єпископом у Новгороді. Отже, будівництво храмів могло відбуватися не раніше 992 р.²¹ Цікавим також виглядає той факт, що за літописами Новгород хрестили двічі: в 990 р. київським митрополитом Михайлом, Добринею і Анастасом Корсунянином та в 992 Іоакимом Корсунянином, якого призначили єпископом у Новгороді²².

Цікавими також виглядають повідомлення про хрещення Ростовської та Суздальської землі. Повертаючись з Новгорода, митрополит Михайло прямує до Ростова де хрестить місцеве населення та «многіа церкви въздвиже и презвитеры и діаконы постави»²³. Фактично, ми спостерігаємо лише факт хрещення та спорудження багатьох церков, проте локалізувати їх практично не можливо. Однак, з хрещенням Суздальської землі у 992 р. та будівництвом Володимира в літописах можна бачити певну плутанину. Зокрема, в Никонівському літопису в 992 р. Володимир I прямує до Суздальської землі, хрестить її та будує місто Володимир на Клязьмі з дерев'яною церквою Пречистої Богородиці²⁴. Проте у Софійському першому літописі, місто та дерев'яний храм були споруджені у Смоленській землі²⁵, а в літописі Авраамки²⁶, Новгородському четвертому²⁷ та інших (Тверському, Густинському) літописах – в Словенській землі. Однак, за В. Н. Татищевим, у 992 р. Володимир перебував не в Смоленській, Суздальській чи Словенській землі, а ходив по Дністру, а місто Володимир було засновано в Червенській землі де і залишився єпископ Стефан²⁸. На користь версії В. Н. Татищева свідчить той факт, що воно збігається з ПВЛ, за яким, у 992 р. князь Володимир ходив на хорватів²⁹. Тому, аналізуючи вищенаведене повідом-

лення про будівництво м. Володимира та різні версії літописців про територію, де це відбулося, зазначимо, що найбільш вірогідним може бути волинська версія з тим недоліком, що Володимир-Волинський вже фігурував у літописі як місто, де князь Володимир посадив свого сина Всеволода. Одночасно Смоленський, Словенський (ільменська земля), Суздальський напрямок, на нашу думку, слід віднести до маршруту слідування митрополита Михайла з місією хрещення Північно-Східної Русі, а що стосується Володимира на Клязьмі, то він був заснований Володимиром Мономахом і хронологічно не відповідає періоду.

Також, у північно-східних руських літописах (новгородські, софійський, тверський, московський та ін.) фіксується будівництво в Києві першої церкви Святого великомученика Георгія (Юрія) 26 листопада «постави князь Владимиръ в Кыеве перву церков святого Георгия»³⁰, яке відсутнє в інших джерелах (наприклад в ПМЛ, Іпатієвському, Лаврентієвському літописах тощо), однак локалізувати її практично неможливо. Проте ця церква згадується у ПМЛ під 1063 р. у зв'язку з похованням у ній брата Ярослава I Судислава Володимировича.

Початок організаційної розбудови київської митрополії слід пов'язати з діяльністю митрополита Леонта (992–1008). У 992 р. новий київський митрополит Леонт вирішив поставити єпископів в основних містах Русі, що на нашу думку, є початком формування місцевих єпархій Київської митрополії: «Новугороду Великому и Пскову поставлен бысть епископъ Иакимъ Корсунянинъ <...> Постави Леонтъ епископы по градом <...> Чернигову епископа Неофита, а в Ростовъ постави епископа Федора, а въ Владимиръ Стефана, а въ Белградъ Никиту, и по инымъ многимъ градом епископы постави»³¹. Отже, повідомлення Никонівського літопису вказує нам на формування лише п'яти іменних єпархій, що хронологічно відповідає та розширює повідомлення інших літописів. Однак відомості про назви центральних храмів відсутні, і ми можемо лише висловити припущення про їх назви з більш пізніших повідомлень, що буде розглянуто нижче.

Останні повідомлення про будівництво храмів за часів правління князя Володимира I припадає на 1007 р. Після смерті митрополита Леонта новим митрополитом був поставлений Іоанн I, який, прибувши до Києва, заклав кам'яну церкву апостолів Петра і Павла, а в Переяславі – Воздвиження Чесного Хреста. Варто зауважити, що дане повідомлення зустрічається лише Никонівському літописі та «Історії Російській» В. Н. Татищева. В більшості ж інших літописів повідомлення про призначення нового митрополита відсутні. Натомість, під 1007 р. є лише свідчення про перенесення «святинь» з Царгорода в церкву св. Богородиці (Десятину церкву)³². Тому, на нашу думку, повідомлення про спорудження даних храмів є вірогідним, а перенесення святинь хронологічно відповідає початку будівництва вказаних храмів і часу поставлення нового київського митрополита Іоана, який, ймовірно, прибувши з Царгорода, привіз ці «святині», під якими ми можемо розуміти ікони чи мощі (за В. Н. Татищевим³³).

Таким чином, до іменних храмів, що були збудовані з ініціативи та на кошти Володимира I, слід віднести дерев'яні церкви св. Василя, св. Георгія (989–991),

кам'яну церкву св. Богородиці (Десятина церква), що була закладена і зведена впродовж 991–996 рр. у Києві; церква Преображення Христового у Белгороді, початок будівництва якої припадає на 992 р. (за Лаврентієвським літописом закладення міста відбулося у 991 р.³⁴); дерев'яна церква Пречистої Богородиці у Володимирі (989–991); кам'яна церква Преображення Христового у Василеві, початок спорудження якої припадає на 996 р., та безліч безіменних. До храмів, що були зведені, гіпотетично на кошти духовенства, варто віднести: кам'яну церкву Богоотця Іоакими та Анни, дерев'яну церкву св. Софії у Новгороді (992), церкви апостолів Петра і Павла в Києві, та Воздвиження Чесного Хреста в Переяславі.

Водночас на часи правління Володимира I можна ідентифікувати лише обмежену кількість храмів (іменних), які потрапляли до поля зору літописця лише з нагоди якоїсь визначної події, як, наприклад, будівництво церкви у м. Василеві, що було здійснено на честь успішної для Володимира битви з печенігами³⁵. Більшість ж церков, які були зведені по всій державі, увійшли в літопис у вигляді цитат наступного змісту: «и многиа церкви въздвиже, и презвитеры, и диаконы постави»³⁶.

Поруч з будівництвом церковних споруд, наприкінці X – на початку XI ст. князем Володимиром I було складено церковний устав, який розмежував владу та підсудність між світськими та духовними судами. Фактично, прийняття даного уставу визначило юрисдикцію духовних судів, в компетенцію яких потрапили шлюбно-сімейні справи (відносини між подружжям, розлучення, кровозмішування, подружня зрада), злочини проти віри та церкви (чаклунство, сповідання язичницьких вірувань, богохульство), деякі цивільні відносини, що пов'язані з майном та його спадкуванням тощо. Тому цей устав мав виняткове значення для посилення православної церкви на території Русі та викорінення давніх язичницьких вірувань. У подальшому устав був доповнений Ярославом Володимировичем, внаслідок чого ці устами стали основою для всіх місницьких церковних уставів удільних князівств, наприклад, устав новгородського князя Святослава Ольговича, устав смоленського князя Ростислава Мстиславовича.

Завершуючи аналіз церковного будівництва часів Володимира I, зазначимо, що саме за часів його правління церковна організація знаходилася лише на стадії формування. Були сформовані перші єпархії, започатковано будівництво церков у головних містах, підготовлено законодавчу базу (церковний устав), який передбачав створення церковних судів та їхню компетенцію.

Подальша розбудова православної церкви пов'язана з іменем князя Ярослава I Володимировича. Загалом, друге десятиліття XI ст. в історії Русі увійшло під знаком феодальної війни за Київ між дітьми Володимира I. Ці події досить добре відображені, як у вітчизняних (Повість минулих літ), так і в іноземних джерелах (Еймундова сага, хроніка Тітмара Мерзебургського тощо). В них ми знаходимо досить цікаві свідчення про становище православної церкви та храми які були споруджені на Русі. Так, в хроніці Тітмара Мерзебургського ми фіксуємо відомості про наявність у Києві біля 400 церков, які згоріли під час пожежі³⁷.

Для міста, яке на XII–XIII ст., за підрахунками дослідників налічувало біля 50–60 тис. мешканців та площу близько 400 га, це була досить велика кількість релігійних споруд, котру можна пояснити лише існуванням домових церков³⁸.

Слід зауважити, що в давньоруських літописах про кількість церков, що були знищені пожежею, нічого не вказано, лише зафіксовано факт знищення церков «Ярославъ вѣде въ Кыевъ, и погореша църъкви»³⁹. Тому, будівництво нової церкви Ярославом було цілком логічним заходом нового київського князя. Так, в новгородському першому літописі під 1017 р. засвідчено початок будівництва храму св. Софії, який за даними ПМЛ, Лаврентієвського, Іпатієвського та інших літописів було закладено у 1037 р., а за відомостями Тітмара Мерзебургського, вже існував як монастир та резиденція київського митрополита. Така розбіжність дат закладення храму породила гострі дискусії серед дослідників, які й досі не вщухають. Лише зазначимо, що з нашої точки зору, початок будівництва церкви св. Софії цілком міг розпочатися у 1017 р., оскільки найдавніше графіті зі стін даного храму датується 1022 р.

З ініціативи Ярослава I було збудовано ряд храмів у м. Києві, які літописці відносять до 1037 р.: церкву св. Богородиці Благовіщення на Золотих воротах, монастир св. Георгія (в Никонівському літописі згадується церква св. Георгія) та св. Ірини⁴⁰. Можна припустити, що Георгієвська церква була присвячена небесному покровителю Ярослава, а церква св. Ірини – небесній покровительниці його дружини Ірини-Інгігерди. Також за часів правління Ярослава I були засновані собор св. Софії у Новгороді (1045), печерська церква та монастир (1051). Щодо інших церков, які були зведені часів правління цього князя, «іменна» інформація відсутня, в літописах вони фігурують під наступною цитатою «И ины църкъви ставляше по градом и по местомъ, поставляя попы»⁴¹.

Щодо периферійного церковного будівництва, то ми знаходимо відомості про вже існуючі церкви. Так, під подіями 1016 р., у ході яких було вбито князів Бориса і Гліба, виходить з тіні церква св. Василя у Вишгороді, де братів і поховали. В 1022 р. князь Мстислав Володимирович закладає в Тмутаракані церкву св. Богородиці та ймовірно, наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. будує церкву св. Спаса, де його було поховано в 1036 р.⁴². У Новгородських літописах також фіксується пожежа, в ході якої згоріла церква св. Софії (1049), що, ймовірно, була збудована першим новгородським єпископом Іоакимом у 992 р.⁴³.

Загалом, Ярослав I Володимирович вдало продовжив справу свого батька в плані розбудови православної церкви. На його правління також припадають деякі «символічні» заходи, що мали на меті піднести авторитет князівської влади та династії, а також духовенства та християнської віри: освячено церкву св. Богородиці (Десятину церкву) (1039), перепоховано та охрещено кістки Ярополка та його брата Олега (1044), обрано першого руського митрополита Іларіона з місцевих єпископів (1051), видано церковний устав Ярослава. Також можна припустити, що, згідно з літописних повідомлень, за часів правління Ярослава I головним собором на Русі стає храм св. Софії, оскільки до цього центральною спорудою київської митрополії була Десятинна церква.

Розбудова церкви після смерті Ярослава I продовжилася, проте на відміну від попереднього періоду, це велася повільними темпами. Цю повільність слід пояснити новими викликами, що постали перед давньоруською державою, а саме появою на південно-східних кордонах нових кочівників – половців. З 1061 р. сторінки літописів рясніють повідомленнями про набіги кочівників на Русь, яким завадити давньоруські князі в другій половині XI ст. було вкрай важко. До половецьких набігів додавалися ще й посухи та голод, як наприклад, у 1071 р., що підривало авторитет як церкви, так і князівської влади та сприяло появі волхвів, які сповідували язичництво.

Показовими заходами Ярославовичів є перенесення в 1072 р. праху князів Бориса і Гліба у Вишгороді до нової, збудованої на кошти київського князя Ізяслава, кам'яної церкви, ймовірно, першої Борисоглібської церкви на Русі. Одночасно, на думку Є. Є. Голубинського, М. К. Каргера, А. Поппе, Н. Н. Ільїна, це перенесення символізувало канонізацію князів Бориса і Гліба як мучеників-страстотерпців, котрі зазнали страждання в ім'я Ісуса Христа. Саме ж повідомлення також цікаве для нас тим, що в поле зору разом з митрополитом Геронтієм потрапляють і єпископи, які прибули на цю церемонію з Переяслава, Юр'єва, Чернігова та Белгорода, а також ігумени печерського монастиря Феодосій, михайлівського – Софоній, спаського – Герман та переяславського – Нікола. Це дає нам змогу припустити, що за часів правління Ярослава I кількість єпархій, котрі належали київській митрополії, збільшилося. Якщо в 992 р. згадується лише 5 єпархій: Новгородська, Чернігівська, Ростовська, Володимирська (Володимир-Волинська) та Белгородська, то за часів правління Ярослава та його наступників з'являється Юр'євська, Переяславська. Таким чином, церковна організація значно розширюється та ускладнюється.

За часів правління Ярославовичів було засновано церкву св. Михайла у Видубицькому монастирі (1070), церкву в Печерському монастирі (1075), церкву св. Андрія та при ній жіночий монастир (1086), кам'яну церкву св. Михайла, церкву Успіння святої Богородиці при Феодосієвому монастирі (1089), а також освячено церкви св. Федора та св. Андрія у Переяславі (1090). Побічно згадано існуючі церкви св. Георгія, де поховано Судислава Володимировича брата Ярослава I (1063), св. Спаса у Чернігові, що стала князівською усипальницею місцевої династії (1075, 1078), св. апостолів Петра і Павла (1089).

Таким чином, аналізуючи перший етап становлення церковного будівництва на Русі, зазначимо, що християнська віра серед слов'ян початку X ст. була вже відомою. Літописні джерела засвідчують хрещення перших київських князів напівміфічних – Аскольда та Діра, княгиню Ольгу та згадується існування перших християнських релігійних споруд у Києві (церква св. Іллі), що, безперечно, може вказувати та те, що давньоруське населення мало уявлення про християнство. Активне ж церковне (храмове) будівництво розпочинається після хрещення Русі у 988 р. і триває аж до монгольського завоювання Київської Русі в XIII ст. та було пов'язане з активною діяльністю як князів, так і духовенства, що на початкових етапах утвердження християнства відіграло

важливу роль у становленні церковної організації на Русі. Згодом, спорудження церков почало здійснюватися на кошти та з ініціативи місцевого люду, що дає змогу виділити не князівське храмове будівництво, яке характерне для XII – першої половини XIII ст.

Примітки:

¹ Макарий. История христианства в России до равноапостольнаго князя Владимира, как введение в историю русской церкви / Макарий. – СПб.: Тип. военно-учебных заведений, 1846. – 421 с.

² Добронравин К. Очерк истории русской церкви от начала христианства в России до настоящего времени (1860 года). / К. Добронравин. – СПб: Тип. духовного журнала «Странник», 1863. – 325 с.

³ Лавров А. Очерк истории христианской церкви / А. Лавров. 3-е изд. – Ярославль: Типография Г. В. Фальк, 1885. – 279 с.

⁴ Голубинский Е. Е. История Русской церкви / Е. Е. Голубинский. – СПб.: О-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1911. – Т. 1. – 616 с.

⁵ Аничков Н. М. Язычество и древняя Русь / Н. М. Аничков. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1914. – 386 с.

⁶ Гальковський Н. М. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. / Н. М. Гальковський. – М.: Епихиальная типография, 1916. – Т. 1. – 376 с.; Гальковський Н. М. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси / Н. М. Гальковський. – М.: Печатня А. И. Снегиревой, 1919. – Т. 2. – 308 с.

⁷ Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі / М. Ю. Брайчевський. – К.: Наукова думка, 1988. – 296 с.

⁸ Шапов Я. Н. Государство и Церковь в Древней Руси / Я. Н. Шапов. – М.: Наука, 1989. – 232 с.

⁹ История культуры Древней Руси. Домонгольский период. Том I. Материальная культура / Под ред. Б. А. Рыбакова. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – 501 с.

¹⁰ Історія української культури / Під ред. І. Крип'якевича. – К.: Либідь, 1994. – 656 с.

¹¹ Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. – С.65-66.

¹² ПСРЛ. Лаврентьевская летопись. – Ленинград: Изд.-во АН СССР, 1926-1928. – Т.1. – С.17.

¹³ Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. – С.18.

¹⁴ Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью / С привл. извлечений из монографии Б. М. Клосса «Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков» (Полное собрание русских летописей. Том IX). – М.: Языки русской культуры, 2000. – С.15.

¹⁵ Карташов А. В. Очерки по истории Русской Церкви / А. В. Карташов. – М.: Изд.-во Эксмо, 2006. – С.27.

¹⁶ ПСРЛ. Лаврентьевская летопись. – Л.: Изд.-во АН СССР, 1926. – Т.1. – Стб. 38.

¹⁷ Голубинский Е. Е. История Русской церкви / Е. Е. Голубинский. – СПб.:

О-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1911. – Т. 1. – 616 с.

¹⁸ ПСРЛ. Лаврентьевская летопись. – Ленинград: Изд.-во АН СССР, 1926–1928. – Т.1. – Стб.58.

¹⁹ Шахматов А. А. Повесть временных лет. Вводная часть. Текст. Примечания / А. А. Шахматов. – Петроград: Тип. А. В. Орлова, 1916. – С. 151.

²⁰ Летопись по сборнику архивному или Малиновского // ПСРЛ. Новгородские летописи. – СПб: Тип. Императорской академии наук, 1879. – Т. 3. – С. 2.

²¹ Летописный сборник именуемый Патриаршей или Никоновской летописью / С прил. извлечений из монографии Б. М. Клосса «Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков». (Полное собрание руських летописей. Том. IX). – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 64.

²² Летописный сборник именуемый Патриаршей или Никоновской летописью / С прил. извлечений из монографии Б. М. Клосса «Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков». (Полное собрание руських летописей. Том. IX). – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 64-65.

²³ Летописный сборник именуемый Патриаршей или Никоновской летописью / С прил. извлечений из монографии Б. М. Клосса «Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков». (Полное собрание руських летописей. Том. IX). – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 64.

²⁴ Летописный сборник именуемый Патриаршей или Никоновской летописью / С прил. извлечений из монографии Б. М. Клосса «Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков». (Полное собрание руських летописей. Том. IX). – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 64.

²⁵ ПСРЛ. Софийская первая летопись. – Л.: Изд.-во АН СССР, 1925. – Т. 5. – С. 72.

²⁶ ПСРЛ. Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. – СПб, 1889. – Т. 16. – С. 39.

²⁷ ПСРЛ. Новгородская 4-я летопись. – Петроград.: Тип. Я. Башмаков и К, 1915. – Т. 4. – С. 90.

²⁸ Татищев В. Н. История Росийская. В 3 т. Т.2. / В.Н. Татищев. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – Т.2. – С.57.

²⁹ Шахматов А.А. Повесть временных лет. Вводная часть. Текст. Примечания / А. А. Шахматов. – Петроград: Тип. А. В. Орлова, 1916. – С. 155.

³⁰ ПСРЛ. Софийская первая летопись. – Л.: Изд.-во АН СССР, 1925. – Т.5. – С. 72.

³¹ Летописный сборник именуемый Патриаршей или Никоновской летописью / С прил. извлечений из монографии Б. М. Клосса «Никоновский свод и русские летописи XVI-XVII веков». (Полное собрание руських летописей. Том. IX). – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 64-65.

³² Шахматов А. А. Повесть временных лет. Вводная часть. Текст. Примечания / А. А. Шахматов. – Петроград: Тип. А. В. Орлова, 1916. – С. 164.

³³ Татищев В. Н. История Росийская. В 3 т. Т.2. / В. Н. Татищев. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – Т. 2. – С. 64.

³⁴ ПСРЛ. Лаврентьевская летопись. – Л.: Изд.-во АН СССР, 1926. – Т.1. – Стб.122.

³⁵ Шахматов А. А. Повесть временных лет. Вводная часть. Текст. Примечания / А. А. Шахматов. – Петроград: Тип. А. В. Орлова, 1916. – С.158.

³⁶ Летописный сборник именуемый Патриаршей или Никоновской летописью / С прил. извлечений из монографии Б. М. Клосса «Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков». (Полное собрание русских летописей. Том. IX). – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 65.

³⁷ Титмар Мерзебургский. Хроника. В 8 книгах / 2-е изд., исп. / Перевод с лат. И. В. Дьяконова. – М.: Русская панорама, 2009. – С. 178.

³⁸ Толочко П. П. Древнерусский феодальный город / П. П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1989. – 256 с.

³⁹ Шахматов А.А. Повесть временных лет. Вводная часть. Текст. Примечания / А. А. Шахматов. – Петроград: Тип. А.В. Орлова, 1916. – С.181.

⁴⁰ Шахматов А.А. Повесть временных лет. Вводная часть. Текст. Примечания / А. А. Шахматов. – Петроград: Тип. А. В. Орлова, 1916. – С. 192; ПСРЛ. Лаврентьевская летопись. – Л., 1926. – Т. 1. – Стб. 151.

⁴¹ Шахматов А. А. Повесть временных лет. Вводная часть. Текст. Примечания / А. А. Шахматов. – Петроград: Тип. А.В. Орлова, 1916. – С. 194.

⁴² Шахматов А. А. Повесть временных лет. Вводная часть. Текст. Примечания / А. А. Шахматов. – Петроград: Тип. А.В. Орлова, 1916. – С. 171, 174, 191.

⁴³ ПСРЛ. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.: Изд.-во АН СССР, 1950. – Т.3. – С.181.

Oleksandr Bazhenov. Christian temple building in the Kyivan Rus' of X–XI centuries. *In the article church (temple) building is examined in Kyivan Rus' of X–XI centuries, that was related to penetration and claim of christianity on territory of the Old Rus'. On the example of construction of cult building, first of all temples, forming of the church-administrative mode (becoming of dioceses) turns out.*

Debatable problems are analysed in Ukrainian and foreign historiography in relation to the process of christianization of Kyivan Rus' and role in her church building, his architectural styles, in particular, labours of metropolitan Macarius, bishop Hermogen (Dobronrawin), Y. Y. Golubinsky, Y. V. Anichkov, Y. N. Shchapov, M. J. Braychevskiy of and other.

Two periods of development of church building are certain and argued: a 1) first half of X–XI of centuries is time of becoming of christianity on Rus' and beginning of the centralized building of temples and monasteries; 2) XII–XIII of centuries is development of local cult building in the centers of destinies and dioceses of Rus'. However in the article paid attention to church building of period of the first stage.

On the basis of certificates of the Kievan Rus' chronicles and other sources beginning of building of Christian temples is analysed long before official Christening of Rus', in particular, churches of St. Nicholas (882 – of the beginning X of centuries), churches of St. Elijah (944) and mass cult building in Kyiv and centers of princely destinies on

periphery. A role and value of temple building are considered in development of new faith, becoming of christian dioceses and church clergy.

Key words: *Kievan Rus', Christianity, church, church building, the church, the cathedral, the diocese, Metropolitan*

Отримано: 10.09.2015 р.

УДК 94:327 (438+470) «10/11»

Krzysztof Benyskiewicz

STOSUNKI POLSKO-RUSKIE W ŚWIETLE OPowieŚCI O OŚLEPIENIU WASYLKA TREMBOWELSKIEGO

Krzysztof Benyskiewicz. Stosunki polsko-ruskie w świetle Opowieści o oślepieniu Wasylka trembowelskiego. В статті розглядаються питання, що стосуються відносин польського князя Владислава Германа з волинським князем Давидом Ігоревичем, тербовлянським Васильком Ростиславичем і причини негативного ставлення Василька Ростиславича до Польщі.

Ключові слова: *Русь, Польське князівство, князь Владислав Герман, князь Василько Ростиславич, князь Давид Ігоревич, Тербовльське князівство, польсько-руські відносини.*

Krzysztof Benyskiewicz. Stosunki polsko-ruskie w świetle Opowieści o oślepieniu Wasylka trembowelskiego. В статті рассматриваются вопросы, касающиеся отношений польского князя Владислава Германа с волинским князем Давидом Игоревичем, тербовлянским Васильком Ростиславичем и причины негативного отношения Василька Ростиславича к Польше.

Ключевые слова: *Русь, Польское княжество, князь Владислав Герман, князь Василько Ростиславич, князь Давид Игоревич, Тербовльское княжество, польско-русские отношения.*

«Азь бо ляхом много зла творих, и хотѣль есмь створити и мстити Русьскѣй земли...»¹. Autorem cytowanej deklaracji był książę trembowelski Wasylko Rościsławic. Skąd w duszy młodego przedstawiciela dynastii Rurykowiczów tyle niechęci do Polski? Znalezienie odpowiedzi na to pytanie wydaje się skomplikowane, z tej choćby racji, iż powyższa kwestia wypowiedziana została w niecodziennych, można powiedzieć, ekstremalnych okolicznościach. Pojmanemu przez wrogów, oślepienemu Wasylkowi groziło przekazanie do polskiej niewoli. Nie oczekiwano go tam przyjaźnie. Strach przed śmiercią mógł zakłócać nieszczęśnikowi obiektywną ocenę rzeczywistości. Nasze informacje o kontaktach Rościsławica z Polską są niezwykle ubogie i nie wskazują na istnienie doświadczeń mogących skutkować taką intensywnością uczuć². Nic nie wiemy o krzywdach wyrządzanych jemu lub jego rodzinie przez Polaków. Wasylko

właściwie nigdy jako władca terytorialny nie sąsadował z ziemiami piastowskimi. Z Polską jako władca Przemyśla graniczył jego brat Ruryk, a następnie Wołodar.

Bracia: Ruryk, Wasylko i Wołodar w latach 80-tych XI wieku pojawili się na Podniestrzu³. Poszukiwali wówczas swego miejsca na ruskiej ziemi. Dotąd, wszyscy, jak niegdyś ojciec, byli izgojami. Zdecydował o tym nieszczęśliwy zbieg okoliczności. Pradziad kniaziów, Włodzimierz, syn Jarosława Mądrego, sprawował niegdyś rządy w Nowogrodzie⁴. Należał do pierwszoplanowych postaci dynastii. W latach 40-tych XI stulecia dowodził wielką wyprawą Rusinów na Konstantynopol. Jako najstarszy potomek wielkiego kniazia, miał spore szanse zadbać o przyszłość swoich następców⁵. Niestety, Włodzimierz żył krótko. Zmarł w 1052 roku, osierociwszy jedyne go syna Rościsława⁶. Nie wiadomo dokładnie jakie były losy młodego księcia po śmierci ojca⁷. Peregrynacje po ziemi ruskiej nie przyniosły mu satysfakcji. W 1064 roku Rościsław wraz z gronem przyjaciół i nowogrodzkich bojarów zaatakował Tmutarakań⁸. Pokonał panującego tu Gleba Światosławica i usunął go z tronu. Wówczas stała się rzecz, której należało się spodziewać – interweniował Światosław czernihowski. Uzurpator, unikając bezpośredniego starcia ze stryjem, wycofał się, by następnie powtórnie usunąć Gleba. Przepychanki wokół Tmutarakania trwały blisko dwa lata. Ostatecznie, Rościsław nie zaznał spokoju w nowych włościach⁹. Pogromcami Włodzimierzowego syna nie zostali Światosław i Gleb, lecz Bizantyjczycy. Kniazia otrul cesarski kotopan Korsunia¹⁰. Zmarły pozostawił po sobie wdowę, Annę Lanę, córkę króla węgierskiego Andrzeja i trzech nieletnich synów: Ruryka, Wasylka i Wołodara¹¹. Według Tatiševa, rodzina zamordowanego chciała wówczas opuścić Ruś, by udać się na Węgry. Nie pozwolił na to wielki książę Iziasław, który zatrzymał dzieci Anny¹². Synowie samowładczego władcy Tmutorokania pozostali w kraju, powiększając w przyszłości grono niezadowolonych, poszukujących swego miejsca izgojów. Rościsławice znaleźli się wówczas pod opieką któregoś z kniaziów dysponujących własnymi włościami. Możliwie, że wraz matką przebywali w Kijowie. Po 1066–1067 roku rodzina zniknęła z pola obserwacji źródeł. Dopiero w 1081 roku pojawił się Wołodar w towarzystwie Dawida Igorowica¹³. Obaj zbiegli spod kurateli nieznanego kniazia, dostrzegłszy szansę opanowania <...> Tmutarakania. Tamtejsi władcy, Oleg i Roman, w wyniku intryg Wsiewołoda, zostali usunięci i zastąpieni przez posadnika wielkiego kniazia – Ratybora¹⁴. Okazję wykorzystali wędrujący Dawid i Wołodar. Ich akcja zakończyła się sukcesem i kniaziewie wspólnie zasiedli w Tmutarakaniu. Nie cieszyli się długo zdobyczą, gdyż w 1083 r. powrócił z bizantyjskiej niewoli Oleg Światosławic, który wygnał przybyszów. Dawid i Wołodar musieli szukać nowej siedziby¹⁵.

W latach osiemdziesiątych swą aktywność ujawnili pozostali synowie Rościsława: Ruryk i Wasylko. W bliżej nieokreślonym czasie obaj zostali oddani pod opiekę Jaropełkowi Iziasławicowi we Włodzimierzu¹⁶. Wykorzystując nieporozumienia kniazia włodzimierskiego z Wsiewołodem, usunęli Jaropełka z jego włości. Zmiana nie znalazła akceptacji wielkiego księcia kijowskiego, który polecił swemu synowi Włodzimierzowi przywrócić bratanka na tron wołyński. Monomach wyгнаwszy Rościsławiców, osadził Jaropełka ponownie we Włodzimierzu. Pierwsza próba znalezienia «ojczyzny» przez Ruryka i Wasylka zakończyła się zatem podobnie jak tmutarokańska

eskapada ich młodszego brata. W 1084 roku Rościsławice koczowali gdzieś po południowych rubieżach Rusi, poszukując okazji do wrogiego przejęcia grodów nieuważnego krewniaka. Nadal szczególnie interesował ich Jaropełk, który zachowywał się niezbyt roztropnie. Czując wsparcie polskiego księcia Władysława, parł do konfliktu z Wsiewołodem. W 1085 roku wyprawił się na Kijów i został srogo skarcony przez Włodzimierza Monomacha. Pokonany, zbiegł do Polski, porzucając rodzinę i dziedzictwo. Z ogólnego zamieszania skorzystali Rościsławice. Przy wsparciu Połowców, zajęli południowe rubieże Jaropełkowych włości z Przemyślem, Trembowlą i Zwienigrodem. Zaaklimatyzowawszy się, szybko stali się groźbą, zarówno dla swych ruskich pobratymców, jak i sąsiadów polskich i węgierskich. Powracający w 1086 roku na swą dziedzinę Jaropełk musiał zadowolić się północną częścią Wołynia. Książę nie pogodził się ze stratą. Uregulowawszy stosunki z Wsiewołodem i Włodzimierzem, postanowił odzyskać zagarnięte terytoria. Niestety, zamiaru nie zrealizował, gdyż zginął w trakcie wyprawy do Zwienigrodu, zamordowany przez niejakiego Nieradca¹⁷. Zabójca schronił się u Ruryka w Przemyślu, a odium zbrodni spadło na Rościsławiców. Czy to faktycznie oni zgotowali śmierć Jaropełkowi, dziś nie wiadomo. W każdym razie akcja z 1085 roku przysporzyła synom Rościsława wielu wrogów. W tym gronie znalazł się następca zabitego Jaropełka, Dawid Igorowic. W 1086 roku, z woli wielkiego kniazia Wsiewołoda, syn Igora objął rządy we Włodzimierzu. Zapewne, podobnie jak poprzednik, uznawał władzę Ruryka i braci na zagarniętych terenach za uzurpację. Wówczas nie zdecydował się jednak na zbrojne wystąpienie. Nie wykorzystał problemów Rościsławiców z Monomachem i Władysławem I Świętym¹⁸. Wkrótce samozwańczy kniaziowie okrzepli na Podniestrzu na tyle, że zostali na zjeździe książąt Rusi w Lubeczu uznani przez większość sąsiadów za uciążliwy, lecz trwałe element krajobrazu politycznego¹⁹.

Zmiany na południowo-zachodnich rubieżach państwa ruskiego chyba źle przyjęto w Polsce. Dla polskiej polityki wschodniej ciosem była śmierć bliskiego Piastom Jaropełka. Tę stratę udało się w jakiejś mierze zrekompensować pozyskaniem Dawida²⁰. Pojawił się za to nowy, dotąd nieznan w tym rejonie problem: najazdy Rościsławiców i Połowców na ziemię piastowskie²¹. Nie potrafili przeciwdziałać temu ani książę polski, ani książę włodzimierski. Antagonizm rósł w miarę upływu czasu. Władysław Herman, współpracując z kolejnymi kniaziami włodzimierskimi, automatycznie wchodził w rolę wroga Ruryka i jego braci. Nie przeszkadzało to Wasylkowi wraz z Połowcami pustoszyć ziem polskich. O jednej z wypraw z 1092 roku informowała *Powieść*²². Książę Władysław miał kłopot z odpowiedzią na tego rodzaju przedsięwzięcia. Reakcja w postaci najazdu na ziemię Rościsławiców mogła spotkać się z niezadowolaniem wielkiego kniazia i być powodem nieporozumień. Zatem nie istniał dobry sposób utemperowania sąsiadów. Równie sfrustrowany jak Władysław Herman wydawał się być Dawid Igorowic. Książę włodzimierski, po niespełna dziesięciu latach władania Wołyniem, zdecydował się wreszcie na wystąpienie przeciwko synom Rościsława. W pierwszej kolejności postanowił pozbyć się Wasylka z Trembowli. Zadanie wydało się łatwiejsze po śmierci Ruryka przemyskiego. Plan Dawida nie przewidywał typowej akcji zbrojnej, lecz był, można rzec, wyrafinowaną intrygą po-

lityczną. Zbiegiem okoliczności, realizacja przedsięwzięcia znalazła swego kronikarza. Przemyski duchowny Wasyl, naoczny świadek wydarzeń, uwiecznił w dramatycznej *Opowieści o oślepieniu Wasylka trembowelskiego* mechanizm spisku przeciwko kniaziowi²³. Rzadka to okoliczność, kiedy mamy możliwość śledzenia kolejnych etapów intrygi politycznej. W przypadku zмовы przeciwko Wasylkowi i Włodzimierzowi Monomachowi brakuje jednego, niezwykle ważnego elementu: motywu działania bojarów inspirujących wystąpienie Dawida. Ludzie ci, w bliżej nieznanych okolicznościach rzekomo poznali zamiary spiskowców: «И влѣзе сотона в сердце нѣкоторымъ мужем и почаша глаголати к Давыдови Игоревичю, рекуще сице, яко Володимеръ сложился естъ с Василком на Святополка и на тя»²⁴.

Z taką informacją zgłosił się Dawid do Światopełka²⁵. Mógł liczyć na zainteresowanie wielkiego kniazia z dwóch względów: Rościsławice uchodzili na Rusi za zabójców jego brata Jaropełka, a Włodzimierz Monomach cieszył się wśród Rurykowiczów autorytetem, którego brakowało synowi Iziasława. Wydaje się, iż Światopełk nie ufał stryjecznemu bratu, podejrzewając go nielojalność. Prawdopodobnie nie potrafił zrozumieć niektórych posunięć Monomacha, a zwłaszcza powodów dobrowolnego ustąpienia z Kijowa po śmierci Wsiewołoda. Stąd każda wiadomość o niecnym zamiarach Włodzimierza zaspokajała kompleks Światopełka. Intrydze Dawidowych poddanych nie sprzyjał fakt niedawnych uroczystych deklaracji pokojowych w Lubeczu²⁶. Dopiero co kniaziewie całowali krzyż, przysięgając pokój Włodzimierzowi i Rościsławicom. Miał tego świadomość Światopełk. Trzeba przyznać, że początkowo jakby zachowywał rezerwę wobec intryg kniazia włodzimierskiego. Nad wątpliwościami przeważała drążąca duszę Iziasławica chęć zemsty. Ostatecznie uległ pokusie, zrzucając brzemień odpowiedzialności za oskarżenie na Dawida: «Да аще право глаголеши богъ ти буди послух; да аще ли завистью молвишь богъ будет за тѣмъ»²⁷.

Pod wpływem nacisków i perswazji Igorowica, Światopełk dostrzegł wreszcie w Wasylku ucieleśnienie zła. Straciwszy jasność oceny sytuacji, zaangażował się w spisek przynoszący korzyści Dawidowi. Zapomniał nawet o niebezpieczeństwie wynikającym z rzekomych planów Włodzimierza Monomacha. Dawid potrafił przekonać wielkiego kniazia, iż usunięcie Wasylka będzie dla obu rozwiązaniem wszelkich politycznych problemów. W konsekwencji, wspólnie przygotowali plan pojmania Rościsławca, który zrealizowano na terytorium należącym do Światopełka. Wielki książ podstępnie zwabił Wasylka do swej siedziby, a następnie, po spotkaniu, w którym brał udział również Dawid, rozkazał go uwięzić. Asekurując się, jakby jeszcze niepewny Dawidowych zapewnień, przedstawił sprawę bojarom i kijowianom na wiecu. Ci, na podstawie relacji Iziasławica, zaakceptowali «profilaktyczne» posunięcia wobec Wasylka. Ale werdykt wiecu miał charakter warunkowy: «тобѣ, княже, достоить блюсти головы своее. Да аще естъ право молвить Давыдъ, да приметъ Василко казнь; аще ли неправо глагола Давыдъ, да приметъ мечь от бога и отвѣчает пред богомъ...»²⁸.

Widać, Igorowic poza własnymi słowami, nie potrafił przedstawić dowodów wicherzycielskiej działalności kniaziew z Perejesławia i Trembowli. Zgromadzenie, choć

z dystansem, wspierało stanowisko Światopełka. Bojarzy nie byli zainteresowani poszukiwaniem prawdy. Warto zwrócić uwagę, iż wiec nie rozpatrywał w ogóle roli Włodzimierza Monomacha w domniemanym spisku. Nie zaplanowano też wobec niego żadnych kroków prawnych. Skupiono się na Wasylku, który nawet według wersji przedstawionej przez Igorowica, nie zagrażał pozycji wielkiego kniazia. Uczestnicy debat wokół domniemanego spisku nie wysłuchali stanowiska uwięzionego Rościsławica²⁹. Po naradzie postanowiono umieścić go w Białogrodzie. Światopełk nie skorzystał z ostatniej szansy wycofania się z niecnej machinacji – nie usłuchał prośby ihumenów o uwolnienie Wasylka. Wówczas jeszcze nie zapadły w sprawie pojmanego wiążące decyzje. Światopełk nie za bardzo wiedział co uczynić z Wasylkiem. I tu ponownie wykazał się inwencją Dawid, proponując oślepienie. Argumentacja była prosta: «Аще ли сего не створишь а пустишьи тобѣ княжити ни мнѣ»³⁰.

I tym razem Światopełk uległ Dawidowi. Oślepienia dokonali ludzie wyznaczeni przez kniaziów: koniuchowie Snowid Izeczewic i Dymitr oraz owczarz Berendy. Zapewne ten ostatni uchodził za biegłego w «delikatnych operacjach» i jemu poruczono wykonanie odpowiedzialnego zadania. Pierwsza próba zakończyła się niepowodzeniem i dopiero za drugim razem Berendy, jak to rzeczowo ujął Wasyl: «... и посем удари и в око, и изья зѣницю, и посем в другое око, и изья другую зѣницю»³¹. Okaleczonego Wasylka uwięził Dawid we Włodzimierzu. Aresztanta pilnowało 30 zbrojnych.

Oślepienie kniazia trembowelskiego przyjęto na Rusi w wielkim oburzeniu³². Przyczyną niezadowolenia wśród Rurykowiczów było złamanie niedawno złożonej przysięgi w Lubeczu. Uznano, iż Światopełk i Dawid naruszyli kruchy pokój w ojczyźnie. Najbardziej zbulwersowany był Włodzimierz Monomach, który wezwawszy Dawida i Olega Światosławiców, przekazał im posłanie: «... да поправим сего зла, еже ся створи се в Рускѣй земли и в насъ, в братьи, оже ввержень и ны ножь. Да аще сего не правимъ, то болшею зло встанеть на насъ, и начнетъ брат брата закатати, и погыбнетъ земля Руская»³³.

Kiedy armie Włodzimierza, Dawida i Olega spotkały się pod Gorodcem, postanowiono zaatakować Światopełka. Zagrożony Iziasławic odpowiedzialnością za porwanie i oślepienie Wasylka obarczył wówczas Dawida: «Повѣда ми Давыдъ Игоревичъ: яко Василко брата ти убиль Ярополка и тебе хоче убити и зяяти волость твою, Туровъ и Пинескъ, и Берестие и Поборину, а заходилъ ротѣ с Володимером, яко сѣсти Володимеру Къевѣ, а Василкови Володимери. А неволя ми своее головы блюсти»³⁴.

Mimo to, Włodzimierz i jego towarzysze gotowali się do bitwy. Świadom niebezpieczeństwa Światopełk chciał zbiec ze stolicy, ale został powstrzymany przez kijowian. Bojarzy wysłali do Włodzimierza poselstwo z wdową po Wsiewołodzie i metropolitą Mikołajem. Rozmowy zakończyły się porozumieniem. Włodzimierz poruszony poselstwem, w obliczu groźby ogólnoruskiej zawieruchy zrezygnował z działań wojennych. Nie dopuścił jednak, by sprawa Wasylka zakończyła się bez konsekwencji. Monomach, według *Opowieści* mnicha Wasyla, zdecydował się przyjąć do wiadomości wyjaśnienia stryjecznego brata o inspirującej roli Dawida, ale zo-

bowiżał Światopełka do pojmania lub wygnania Igorowica. I rzeczywiście, od tego momentu wielki kniaź stał się nieprzejednanym wrogiem Dawida. Tymczasem autor zamieszania, kniaź wołyński, po chwilach zwątpienia związanych z groźbą najazdu pojednanych Światopełka i Włodzimierza, odzyskawszy równowagę ducha, postanowił zebrać owoce spisku przeciw Wasylkowi³⁵. Znalazł też sojusznika w postaci polskiego księcia Władysława. Piast wyraził zainteresowanie przejęciem więźnia z rąk Igorowica. Intencje Hermana nie były przyjazne wobec oślepiętego aresztanta. Wówczas Wasylko ponownie stanął w obliczu śmiertelnego niebezpieczeństwa, gdyż Dawid zdawał się skłaniać ku takiemu rozwiązaniu³⁶. Przedtem jednak postanowił przyłączyć do swych włości Wasylkową Trembowlę. Wielkanocna wyprawa na ziemię jeńca zakończyła się niepowodzeniem, gdyż na drodze Dawida pojawił się Wołodar, brat Wasylka. Dawni sojusznicy z młodzieńczych, tmutarakańskich czasów stali się wrogami. Dawid, zaskoczony przez przemyskiego kniazia pod Buskiem, schronił się w grodzie. Znalazłszy się w sytuacji bez wyjścia, musiał przyjąć warunki Wołodara. Zawarty układ przewidywał zwolnienie z niewoli Wasylka, w zamian za odstąpienie od oblężenia. I tak też się stało: Wasylko wrócił do swej Trembowli, Wołodar do Przemyśla, a Dawid do Włodzimierza. Interesującą okolicznością towarzyszącą oblężeniu Buska był dialog między kniaziami. Na wyrzuty ze strony Wołodara, Dawid odpowiedział: «Ци я се створиль, ци ли в моем городѣ? Я ся сам бояль, аще быша и меие яли и створили тако же. Неволья ми быпо пристати в совѣтъ, ходяче а руку»³⁷.

Jak widać, na tę okazję Dawid stworzył nową wersję wydarzeń w Białogrodzie, przedstawiając siebie jako niedoszłą ofiarę okrutnego Światopełka! Wołodar, nie rozpatrując win uczestników spisku, przyjął do wiadomości tłumaczenia Dawida. Najpewniej nie miał ochoty wdawać się z przeciwnikiem w dyskusje. Celem było uwolnienie brata, a ten został zrealizowany. Wkrótce nadszedł czas zemsty. Nad Dawidem Igorowicem zebrały się «czarne chmury»: przeciw intrygantowi szykowali swe wojska zarówno ofiara – Wasylko – jak i współnik zbrodni – Światopełk. Najpierw na Wołyniu zjawili się obaj Rościsławice. Kniaziowie działali okrutnie, ale rozmyślnie i metodycznie. Ofiarą ich zbrojnej manifestacji stali się mieszkańcy Wsiewołoża; gród spłonął, a ludność zginęła. Wkrótce Rościsławice stanęli pod Włodzimierzem, gdzie schronił się Dawid. Stworzywszy atmosferę grozy i niepewności, Wasylko niespodziewanie zmienił taktykę: zrezygnował z przemocy na rzecz dyplomacji. Rozpoczął rozmowy z mieszkańcami Włodzimierza, ignorując jakby obecność Dawida. Zaproponował im wydanie sprawców swego nieszczęścia. Ciekawe że, nie chodziło mu o Dawida! Kniaź trembowelski wskazał na trzech poddanych Igorowica, którzy mieli nakłonić swego pana do wystąpienia przeciw Wasylkowi i Włodzimierzowi Monomachowi. O ludziach tych wspominał duchowny Wasyl na wstępie swej historii o oślepieniu Wasylka. Wówczas pojawili się anonimowo. Obecnie zostali zdemaskowani. Los Turiaka, Łazarza i Wasyla, bo to oni inspirowali Dawida, był przesądzony. Przemysłne posunięcie Rościsławiców postawiło Igorowica w sytuacji bez wyjścia. Wszelkie ustępstwa na kniazium wołyńskim wymogli już przerażeni włodzimierzanie. Mieszkańcy grodu nie mieli ochoty umierać za winy niepopelnione. Po wstępnych negocjacjach, okazało się, że wskazani inicjatorzy intrygi zostali uprzednio ode-

słani przez Dawida do Łucka. Stamtąd, dowiedziawszy się o grożącym im niebezpieczeństwie zbiegli: Turiak do Kijowa, a Łazarz i Wasyl do Turyjska. Pojmać udało się tylko Łazarza i Wasyla. Obu wydano w ręce Wasylka i obaj zginęli zawieszani na szubienicy i przebici strzałami. Dokonawszy zemsty, Wasylko i Wołodar, poniechawszy obłączenia, wycofali się na swe terytoria.

Obserwując finał konfliktu między synami Rościsława a Dawidem Igorowicem, możnaby odnieść wrażenie, że straceni bojarzy stali się ofiarami złożonymi na ołtarzu porozumienia Rurykowiczów. Ciekawe, że Wasylko nie tylko porzucił myśl zemsty na Dawidzie i Światopełku, ale i na bezpośrednich wykonawcach okaleczenia: Berendeju i obu koniuchach. Ograniczanie zemsty do środowiska bojarów czy mieszczan, inicjatorów zamachów, spisków i innych wystąpień politycznych stanowiło obyczaj praktykowany nie tylko na Rusi³⁸. Podobnie do Rościsławiców zachował się Iziaslław, powracając do kraju po pierwszym wygnaniu. Rękami swego syna, Mścisława wymordował wówczas sprawców uwolnienia Wsiesława oraz innych kijowskich buntowników³⁹. Identycznie postąpił Oleg, gdy po latach niewoli w Bizancjum odzyskał Tmutarakań. Pojmawszy zasiedlających jego dziedzictwo Dawida Igorowica i Wołodara Rościsławica, uwolnił ich. Pozbawił za to życia Chazarów, którzy byli «doradcami» w wystąpieniu przeciw niemu i jego bratu Romanowi⁴⁰. Nie była to oczywiście reguła w konfliktach wewnątrzdynastycznych. Często kniaziowie nie potrafili opanować żądzy zemsty na swych krewniakach. Jaskrawym przykładem takiej postawy okazał się Światopełk. O sposobie działania i egzekwowania «sprawiedliwości» decydowały zatem okoliczności i stan umysłów. Gdy górę brały emocje, dochodziło do krwawych rozliczeń między Rurykowiczami, gdy decydował rozsądek lub raczej rachuby polityczne, pojawiał się kompromis, który jednak również wymagał ofiar. Tak było w historii Wasylka.

Czas pokazał, iż nieeskalowanie konfliktu wyszło Rościsławicom na dobre. Warunki pokoju zawartego między nimi i Dawidem były przez obie strony przestrzegane. Nowych zatargów nie odnotowano, choć istniały między sąsiadami różnice w kwestiach polityki zagranicznej. Dotyczyło to przede wszystkim relacji polsko-ruskich i węgiersko-ruskich. Życie gotowało niedawnym wrogom niespodziankę – wkrótce mieli stać się sojusznikami. Podstawę przyszłego zbliżenia nieopatrznie stworzył Światopełk. Po porażce Dawida w starciu z synami Rościsława, wielki książę wystąpił przeciw Igorowicowi. Realizował w ten sposób obietnicę złożoną Monomachowi oraz szukał zemsty za upokorzenia związane ze sprawą Wasylka. Początkowo Światopełk nie dążył do rozwiązania problemu Dawida na polu bitwy, lecz drogą dyplomacji. W tych okolicznościach, po raz kolejny w dziejach księcia wołyńskiego, pojawiła się kwestia relacji polsko-ruskich. Poprzednio wiązała się ona z ewentualnością wydania Polakom uwięzionego Wasylka. Teraz chodziło o jego oprawcę – Dawida. Postępowanie Światopełka znamionuje silną pozycję polityczną Władysława Hermana na wschodzie. Inicjatywa wielkiego księcia zmierzała do rozluźnienia stosunków polsko-włodzimierskich. Zdając sobie sprawę z zażyłości powstałej między Piastem a synem Igora, badał możliwość izolowania niewygodnego krewniaka. Zaprosił w tym celu polskiego księcia na rozmowy w Brześciu. Zorientowawszy się w sytuacji, Dawid

schronił się «pod skrzydłami» Hermana. Władysław wyraźnie chciał uchodzić za protektora włodzimierskiego kniazia. Koncepcja polskiej dyplomacji zakładała stworzenie kompromisu, w ramach którego udałoby się utrzymać dobre relacje z Dawidem i jednocześnie zachować lub zdobyć przyjaźń wielkiego kniazia⁴¹. Władysław był początkowo dobrej myśli. Otrzymałszy od Dawida pięćdziesiąt grzywien złota z większym optymizmem przystępował do rozmów. Miał mówić do Igorowica: «Поиди с нами Берестью, яко се вабит ны Святополкъ на снем и ту умирим тя с Святополком»⁴².

Wkrótce okazało się, że polski władca przecenił swe możliwości lub nie docenił determinacji Światopełka. Iziaslawic nie chciał słyszeć o pojednaniu i przekazał Hermanowi «дары великы на Давыда»⁴³. Sprawa była przesądzona. Władysław przyjął prezenty od Światopełka, lecz jednocześnie uprzedził Dawida: «Не послушайте мене Святополкъ, да иди опять»⁴⁴.

Dał mu również nadzieję na wsparcie w razie ewentualnego najazdu Światopełka. W zaistniałej sytuacji Igorowic wycofał się do Włodzimierza. Herman, który jak się zdaje, grał dotąd na dwa fronty, począł skłaniać się wyraźnie ku wielkiemu kniazowi. Znakomite relacje ze Światopełkiem i, jak się spodziewał, nowo mianowanym przezeń kniazem włodzimierskim, tworzyły atrakcyjną wizję na przyszłość. Dawid stawał się zbędny. Dyplomacja polska działała jednak ostrożnie. Nie wiadomo, czy wpływ na to miały wyrafinowane koncepcje, czy sytuacja polityczna w kraju. W każdym razie, gdy armia Światopełka stanęła pod Włodzimierzem, obłączony książę nie doczekał się obiecanej pomocy zza miedzy. Herman nie interweniował. W efekcie, zamknięty przez siedem tygodni w grodzie, Dawid dojrzał do kompromisu. Zawarł wówczas ze Światopełkiem układ, którego treść, w świetle opowieści Wasyla, nie jest całkiem jasna. Wielki książę zajął Włodzimierz, a Dawid wycofał się do Czerwienia. Wkrótce stamtąd zbiegł do Polski⁴⁵. Przestał w ten sposób być kniazem włodzimierskim, a stał się, jak niegdyś, pozbawionym dzielnicy izgojem. Dysponując skoncentrowaną armią, podbudowany sukcesem, Światopełk postanowił rozprawić się z Rościsławicami. W miejsce Dawida we Włodzimierzu osadził syna Mścislawa, a drugiego, Jarosława, wysłał z misją dyplomatyczną na Węgry⁴⁶. Ostrożny książę budował koalicję przeciwko Wołodarowi i Wasylkowi. Nie oczekiwał żadnych «niespodzianek» ze strony bawiącego w Polsce Igorowica. Był to efekt układu z Hermanem. Z późniejszego rozwoju wydarzeń możemy wnosić, że Władysław i Światopełk respektowali porozumienie zawarte w Brześciu na początku 1099 roku. Ustalenia te położyły definitywnie kres współpracy Hermana z Dawidem. Mimo pobytu w Polsce książę nie uzyskał oczekiwanej pomocy i zwrócił się ku skorym do «awantur» Połowcom⁴⁷. Tak zakończyła się historia sojuszu Władysława Hermana z Dawidem Igorowicem. Piast i Światopełk wyreżyserowali niebaczenie nowy, niebezpieczny alians polityczny, łączący niedawnych wrogów: Dawida z Rościsławicami i Połowcami.

Interesującą i nie wyjaśnioną dotąd sprawą pozostaje kwestia okoliczności nawiązania bliskich stosunków między księciem Władysławem i Dawidem jako kniazem włodzimierskim oraz roli Wasylka w zawiązaniu tego układu. Można zaryzykować tezę, iż w końcu XI wieku dobre relacje z kniaziami zarządzającymi połud-

niowo-zachodnimi rubieżami Rusi należały do kanonu polskiej polityki zagranicznej. W drugiej połowie XI i początkach XII wieku we Włodzimierzu zasiadali m.in.: Światosław Jarosławic, Włodzimierz Monomach, Igor Jarosławic, Oleg Światosławic, Jaropełk Iziasławic, Dawid Igorowic, Mścisław Światopełkowic i Jarosław Światopełkowic. Panowanie Jaropełka, Dawida i obu synów Światopełka przypada na rządy Władysława Hermana w Polsce. Ze wszystkimi Piast nawiązał bliską współpracę. Wszyscy, w sytuacjach zagrożenia, szukali pomocy polskiego księcia. Jaropełk schronił się w Polsce, gdy nieco pochopnie zbuntował się przeciwko decyzjom Wsiewołoda. Dawid blisko współdziałał z Hermanem popadłszy w konflikt z Wasylkiem, a następnie ze Światopełkiem. Jarosław, syn Światopełka, przyszedł kniaź włodzimierski, uciekł do Polski po klęsce pod Przemyślem. Wspierając kniazów włodzimierskich, Piast unikał chyba poważniejszego zaangażowania militarnego poza granicami Polski. Wierzył, jak się zdaje, w moc dyplomacji i intrygi. Należy podejrzewać, że czynnikiem ułatwiającym zbliżenie Władysława I z Dawidem była wspólna niechęć do Rościsławiców, a zwłaszcza do Wasylka. Powody szczególnego stosunku Hermana do kniazia trembowelskiego tkwią w cytowanym na wstępie oświadczeniu. Zdaje się, że słowa Wasylka nie były tylko czczymi przechwałkami, skoro księżę Władysław pragnął dostać w swe ręce wojowniczego przeciwnika. Niesprecyzowane krzywdy bolały Piasta tak dalece, że szukał zemsty na Wasylku. Czy chodziło tylko o uciążliwe najazdy, czy o coś więcej? Tuż po pojawieniu się Rościsławiców na Podniestrzu tereny pogranicza polsko-ruskiego stały się areną tajemniczych zbrodni. W 1086–1087 zginął Jaropełk, a niespełna dwa lata później Mieszko Bolesławowic. Tropcy zabójcy Iziasławowego syna prowadziły ku Rościsławicom. Polskiego księcia zgładzono, jak na polskie zwyczaje, w sposób dosyć egzotyczny. Sprawca posłużył się trucizną, metodą raczej charakterystyczną dla «kultury» bizantyjskiej. Czyżby Władysław Herman podejrzewał Wasylka o zlecenie zamordowania Mieszka? Podejrzenie takie miałoby sens, gdyby księżę objął w Polsce władzę w dzielnicy krakowskiej i stałby się czynnikiem zakłócającym polityczne plany Wołodara i Wasylka. To skądinąd interesujące przypuszczenie nie poddaje się weryfikacji. Trudno bowiem postawić któremuś z Rościsławiców zarzut zabójstwa polskiego księcia, w warunkach, gdy nie ma ku temu dostatecznych podstaw. Nie ma pewności co do pozycji Mieszka w Polsce latach 1086–1089. W tej sytuacji istnieje niebezpieczeństwo budowy piętrowej hipotezy. Ogólnikowe deklaracje i zagadkowe wynurzenia Wasylka to zbyt mało, by rozbudować ten wątek. Nie wystarczą tu ani ewentualny motyw, ani przechwałki, ani też związki z niestroniącymi od trucizny sprzymierzeńcami⁴⁸. Źródła przybliżają nas do innej wersji zdarzeń. Rzecz w tym, że syn Szczodrego wzbudzał negatywne emocje w różnych środowiskach. Sprawa dotyczyła niezamkniętych wewnątrz-polskich i wewnątrzdynastycznych rozgrywek z czasów Bolesława Szczodrego. Przybycie Mieszka do kraju obudził «demony» nienawiści. Do entuzjastów powrotu Bolesławowica nie należeli moiżni, niegdysiejsi przeciwnicy jego ojca, tworzący w latach osiemdziesiątych XI wieku elitę władzy. Obecność bratanka w kraju uwierała także stryja Władysława⁴⁹. Pierwszy polski kronikarz Anonim Gall wskazał jako sprawców zabójstwa ludzi obawiających się zemsty ze strony Piastowica za krzywdy

ojca⁵⁰. Podsumowując ten wątek, stwierdzić możemy, że Mieszko zabity został raczej własnymi, polskimi siłami. Niechęć Władysława Hermana do Wasylka nie musiała zatem wiązać się ze śmiercią krewniaka. Wydaje się, że jej podstawą były krwawe, rujnujące gospodarke i raniące prestiż księcia, najazdy na wschodnie rubieże Polski.

Interesującą kwestią pozostaje znalezienie odpowiedzi na pytanie, czy Herman zaangażował się w spisek Dawida przeciw kniazowi trembowelskiemu. Niestety, za sprawą milczenia źródeł, jesteśmy w tym momencie bezradni. *Opowieść o osłepieniu Wasylka* zagadnienia nie podejmuje. Wydaje się, że książę polski obserwował działania Igorowica tylko z perspektywy zadowolonego sojusznika. W przedsięwzięciu nie widać też roli dla polskiego władcy. Prawdopodobnie wcześniej, czyli przed pojmaniem, Piast z kniazem wołyńskim nie planowali wspólnych działań przeciw Wasylkowi. Nie ma też przesłanek, by podejrzewać księcia Władysława o inspirowanie akcji Dawida⁵¹. Żaden z uczestników wydarzeń nie łączył trzech bojarów i Dawida z Polską. Najpewniej zainteresowanie kwestią ze strony Hermana wzrosło na wieść o uwięzieniu i osłepieniu nieszczęśnika. Wówczas Władysław, jeśli wierzyć *Opowieści*, wyraził zainteresowanie osobą Wasylka. Ostatecznie, szczęśliwie dla siebie, Dawid nie zdążył przekazać więźnia Piastowi. W sytuacji zagrożenia dysponował kartą przetargową – ociemniałym, ale wciąż żywym Wasylkiem. Władysław nie doczekał się zemsty, ale znając stan zdrowia kniazia, nie liczył na niespodzianki z jego strony. Spotkał go srogi zawód. Rościsławic wrócił do Trembowli i wcale nie miał zamiaru prowadzić życia ubezwłasnowolnionego kaleki. Jako pierwszy przekonał się o tym Dawid. Nieco później również strona polska. Książ kontynuował chyba zapowiadaną misję zemsty za krzywdy Rusi, choć nie miało to wymiaru politycznego. Około 1100 roku Polskę dotknął kolejny najazd połowiecki. Wiadomość o nim zawdzięczamy Anonimowi Gallowi. Z jego relacji dowiadujemy się, iż zagony Połowców za Wisłę stały się już swoistym obyczajem. Przyzwyczajono się również do bezkarności agresorów⁵². Atakując ziemie polskie Połowcy wykorzystywali jako bazę Podniestrze. Współpraca Wasylka lub Wołodara była niezbędną.

Jak pamiętamy, swe polityczne credo w sprawie polskiej Wasylko wypowiedział w 1098 roku. Ciekawe, jakie były podstawy przeświadczenia kniazia o krzywdach Rusi poniesionych z rąk polskich. Nie chodziło tu bezwzględnie o osobiste szkody, choć świadomość jakichś nieszczęść emanowała z jego słów. Analiza materiałów zawartych w *Powieści*, latopisach oraz kronice Anonima nie pozwala na ustalenie antyruskich działań władców piastowskich w czasach panowania Rościsławiców na Podniestrzu. Od momentu przejścia władzy przez Władysława Hermana nie słychać w ogóle o jakichkolwiek agresywnych poczynaniach strony polskiej. Jak widzieliśmy, Władysław I wybrał wariant pokojowego regulowania wzajemnych relacji⁵³. Podstawą dobrych stosunków była polityczna współpraca z kniaziami pogranicznymi, w tym przypadku, włodziemskimi. Naprzeciw tej koncepcji wychodzili wielcy kniazowie. Wsiewołod tuż po przejściu władzy po śmierci Iziaslawa osadził na Wołyniu spokrewnionego z Hermanem Jaropełka. Trafny w tym względzie okazał się też wybór Igorowica oraz późniejsze decyzje Światopełka, desygnującego na Wołyń swych synów, mających realizować politykę dobrego sąsiedztwa. Jeśli nie było aktualnych

podstaw do wrogości z polskiej strony, to może Wasylkowe krzywdy miały wymiar historyczny? Gdzie tkwiły ich korzenie, trudno dziś rozstrzygnąć. Książ trembowelski mógł mieć na myśli albo ostatni konflikt wokół Brześcia, albo, co bardziej prawdopodobne, obecność wojsk polskich na Rusi przy okazji pierwszej interwencji Bolesława II na rzecz Iziasława⁵⁴. Powieść nie rozwodziła się zbyt na temat nieprawości polskich sojuszników, ale wspomniała o skrytobójczych zamachach dokonywanych na przybyszów⁵⁵. Możliwe, że na Rusi pozostała «zła pamięć» tych czasów. Może nastroje przetrwały w legendzie, którą poznał także Rościśławic? Jego manifest, czy też program ujawniony w niewoli, jeśli wierzyć opowieści w mnicha Wasyla, znamionują człowieka o wielkiej wyobraźni i ambicjach. Wasylko jako człowiek wrażliwy, znalazłszy się w niezwykle trudnej sytuacji, gdy groziła mu ekspedycja do Polski, popadł w tony melancholijno-histeryczne. Wiedział, że oskarżenia Dawida i Światopełka były bezpodstawne. Bezsilny, wzruszony swym losem i zaskoczony niegodziwością prześladowców, w wyobraźni stworzył własny wizerunek jako niedosłzłego bohatera-mściciela ziemi ruskiej. Może pragnął, by postrzegano go jako herosa-rycerza oddającego życie za ojczyznę? W tej wizji wojował ze wszystkimi sąsiadami i wrogami Rusi: Lachami, Torkami, Połowcami, Berendejami i Pieczyngami. Wszystkich chciał zwyciężyć i mścić się za krzywdy wyrządzone ziemi ruskiej. Wasylko głosił ideę jedności i solidarności Rurykowiczów w obliczu mniej lub bardziej uzasadnionego zagrożenia zewnętrznego. Niedawny izgoj, przyjęty niejako na nowo do rodziny dzięki przysięgom w Lubeczu, podkreślał braterstwo z członkami dynastii. Ów neofita i samozwańczy mściciel chciał prześcignąć w deklaracjach miłości do ojczyzny wszystkich innych członków dynastii! Ten fragment jego wynurzeń adresowany był do «braci» i miał udowodnić pokojowe zamiary Wasylka wobec innych Rurykowiczów, a przez to unaocznic bezpodstawność oskarżeń Dawida⁵⁶.

Uwieczniony piórem Wasyla zapis ambitnych planów trembowelskiego kniazia traktować można również jako rejestrację refleksji-skargi człowieka niezrozumianego, który korzystał z ostatniej, jak się mu wydawało, szansy naprawienia niesprawiedliwego wizerunku warchoła i awanturnika. Nuty antypolskie wynikały z kontekstu sytuacyjnego: Wasylko, przeżywszy cierpienia zadawane przez Dawida i Światopełka, zwyczajnie obawiał się o swój los w polskiej niewoli. Zdawał sobie sprawę ze śmiertelnego niebezpieczeństwa zagrażającego mu ze strony księcia Władysława. Z drugiej strony stosunek Wasylka do Polski odbiegał od obyczajów obserwowanych na Rusi. Współcześni Wasylkowi kniaziowie, bracia Iziasława: Światosław i Wsiewołod, Dawid Igorowic, czy Włodzimierz Monomach, nie manifestowali wrogich uczuć wobec Polski. Wszyscy, świadomi doświadczeń przeszłości, gotowi byli do współpracy i budowy pokojowych stosunków z zachodnim sąsiadem. Wasylko, poza Monomachem, jako jedyny z tego grona faktycznie wojował z Polakami⁵⁷. Podłożem tych konfliktów nie były agresywne poczynania strony polskiej⁵⁸. Wojny te nie miały nawet politycznego charakteru – były to, jeśli wierzyć Gallowi, zwykłe grabieżcze rejzy. Manifest uwięzionego Wasylka, w jakiejś mierze zapewne udramatyzowany przez autora *Opowieści*, można interpretować jako próbę nadania głębszego sensu peryferyjnym skądinąd waśniom. Polityczny charakter zmagania, pojawiający się w

skardze oślepiętego nieszczęśnika, miał przeobrazić niedawnego uzurpatora i rozbójnika w obrońcę ziemi ruskiej. Uwolnienie pozwoliło wrócić Wasylkowi do rzeczywistości, w której nie było już miejsca na niezwykle wyczyny. Pozostała niechęć do zachodniego sąsiada oraz nieufność wobec Władysława Hermana i jego następcy. Apogeum wzajemnej wrogości stanowiły wydarzenia z 1122 roku, kiedy więźniem Bolesława Krzywoustego został brat Wasylka, Wołodar⁵⁹. Niespodziewanie, zawarte w następstwie porwania porozumienie doprowadziło do pierwszego polsko-podniestrzańskiego przedsięwzięcia – wspólnej wyprawy na Włodzimierz w interesie Jarosława Światopełkowica.

Примітки:

¹ Повесть временных лет. подгот. текста, пер., ст. и коммент. Лихачев Д. С.; ред. Адрианова-Перетц В. П. – Москва, Ленинград, 1950. – Ч. 1. – С. 176. Problemem Opowieści o oślepieniu Wasylka jest kwestia wiarygodności relacji i stopnia dramatyzacji. Na ocenę wpływ mają dwa czynniki – osobisty udział jej autora, mnicha Wasyla, w opisywanych wydarzeniach oraz jego prawdopodobny (choć bliżej nie sprecyzowany) związek z księciem trembowelskim. Niebagatelne znaczenie ma widoczne zaangażowanie autora po stronie skrzywdzonego kniazia i Włodzimierza Monomacha, domagającego się sprawiedliwego ukarania winnych oślepienia. Niestety, możliwości weryfikacji obiektywizmu i prawdomówności Wasyla są skromne. Możemy stwierdzić, że jego relacja nie zawiera elementów fantastycznych i sprzecznych z informacjami Powieści minionych lat. Szczególne wątpliwości mogą wzbudzać cytowane przez mnicha dialogi i monologi bohaterów dramatu. W ramach niniejszego artykułu uznałem, iż są one nie tyle wiernym zapisem wypowiedzianych kwestii, ile odzwierciedleniem zaistniałych w niewoli sytuacji i problemów. Jednym z nich była sprawa relacji Polski z książętami Podniestrza. Stamtąd wyruszały nękające Piastów najazdy Połowców. Na tym tle, wiadomości o szczególnym stosunku Władysława Hermana do Wasylka i odwrotnie, zawarte w Opowieści, nabierają wiarygodności. Ja-ko, że nie widać powodów, dla których mnich Wasyl miałby wymyślić specyficzny przecież motyw niezwyklej niechęci Rościsławica do Polski, należy przyjąć, że odzwierciedlał on stan faktyczny, wynikający między innymi z niezbyt przyjaznego zainteresowania polskiego władcy więźniem Dawida. Czynnikiem podnoszącym wiarygodność relacji mnicha Wasyla jest sposób prezentacji relacji polskiego księcia z innymi książętami ruskimi – Światopełkiem i Dawidem. Przedstawiony w Opowieści stan tych stosunków możemy pozytywnie zweryfikować dzięki zapisom Powieści minionych lat.

² Na temat Wasylka i jego stosunku do Polski w świetle opowieści o oślepieniu Wasylka Rościsławica m.in.: Линниченко И. А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст. – Ч. 1: Русь и Польша до конца XII в. – С. 121-124; Grabski A. F. «Povest' wriemiennych let» jako źródło do dziejów Polski – w świetle nowszej literatury // Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego. – № 1-2. – 1955. – S. 290; Ловмянський Г. Взаимные отношения Польши и Руси в средние века. Советское славяноведение. – 1967. – № 3. – С. 26; Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – Москва, 1956. – С. 427-428; Пашуто В. Т.

Внешняя политика Древней Руси. – С. 44; Головки А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – Киев, 1988. – С. 61-62; Sielicki F. Polsko-ruskie stosunki kulturalne do końca XV wieku // Acta Universitatis Vratislaviensis. – № 43. – 1997. – S. 29-31; Powierski J. Data konsekracji katedry gnieźnieńskiej (1 V 1099) na tle sytuacji politycznej Polski, Rusi i krajów sąsiednich // Roczniki Historyczne. – № 60. – 1994. – S. 81; Benyskiewicz K. Władysław Herman książę polski 1079–1102. – Kraków, 2014. – S. 207-208, 319 i in.

³ Biogramy Rościszawiców: Bieniak J. Ruryk // Słownik starożytności słowiańskich (dalej: SSS). – Т. 4. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1970. – S. 578; Swoboda W. Wasylko // SSS. – Т. 6. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1977. – S. 340-341; Kijas A. Wołodar // SSS. – S. 572-573; Войтович Л. Княжа доба на Русі. Портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 327-331.

⁴ Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 103-104; Kijas A. Włodzimierz (1020–1052) // SSS. – Т. 6. – S. 534.

⁵ Іліа, первородны сын Ярослава zmarł około 1020 roku: Войтович Л. Княжа доба на Русі. Портрети еліти. – С. 305. Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 108, nazywa Włodzimierza najstarszym synem Jarosława.

⁶ Лосский К. Ростиславъ Владиміровичъ // Русскій Біографическій Словарь (dalej: РБС). – Т. 17. – 1918. – С. 169; Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 108; Войтович Л. Княжа доба на Русі. Портрети еліти. – С. 305-306, 322-323; Bieniak J. Rościszaw (1038–67) // SSS. – Т. 4. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1970. – S. 555-556.

⁷ Na ten temat i sytuacji w Nowogrodzie w początkach lat 50-tych m.in; Татищев В. Н. История Российская / В. Н. Татищев. – Москва, 1995. – Т. 2. – С. 81; Янин В. Л. Новгородские посадники. – Москва, 1962. – С. 15-16, 47-48, Фроянов И. Я, А. Ю. Дворниченко. Города-государства Древней Руси. – Ленинград, 1988. – С. 159-160; Мартышин О. В. Вольный Новгород: Общественно-политический строй и право феодальной республики. – Москва, 1992. – С. 75-76; Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – Москва, 1968. – С. 84; Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. – Київ, 1998. – С. 177, Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. – Москва, 2001. – С. 506; Гадло А. В. Тмутороканские этюды IV. (Старшие Ярославичи и Ростислав) // Вестник ЛГУ. – № 4. – 1990. – С. 5-6, Bieniak J. Rościszaw. – S. 556, Poppe A. Ostromir-Józef // SSS. – Т. 3. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1967. – S. 549-550.

⁸ Котляр Н. Ф. Тмутороканские заботы киевских князей // Норна у источника судьбы. Сборник статей в честь Елены Александровны Мельниковой. – Москва, 2001. – С. 191-198; Гадло А. В. К истории Тмутороканского княжества во второй половине XI в. / А. В. Гадло // Историко-археологическое изучение Древней Руси. итоги и основные проблемы. Славяно-русские древности. – Ленинград, 1988, – С. 206; tenże. Тмутороканские этюды. IV. (Старшие Ярославичи и Ростислав) // Вестник ЛГУ. – № 4. – 1990. – С. 5-6; Чхайдзе В. Н. Тмутаракань – владение Древнерусского государства в 80-е гг. X – 90-е гг. XI веков // Вестник Московского городского Педагогического Университета. Исто-

рические Науки. – № 1. – 2010. – С. 28-29; tegoż. Тмутаракань (80-е гг. X в. – 90-е гг. XI в.): Очерки историографии // Материалы и исследования Северного Кавказа. – Т. 6. – Армавир, 2006. – С. 143 (tu omówienie literatury dotyczącej Тмутараканя).

⁹ Ciekawe, że Gleb został osadzony przez ojca w Nowogrodzie: Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 132.

¹⁰ Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 111. O przyczynach zamachu m. in.: Якобсон Л. А. Средневековый Херсонес (XII–XIV в.) // Якобсон Л. А. Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва, Ленинград, 1950. – С. 20-23; Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – Москва, 1956. – С. 403-404; Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа X–XIII в. – Санкт-Петербург, 1994. – С. 97-101.

¹¹ Baumgarten N. Genealogies et mariages occidentaux des Rurukides russes du Xe au XIIIe siècle // *Orientalia Christiana*. – № 9, z. 1. – P. 15. – Tabl. 3, jako córka Beli I.

¹² Татищев В. Н. История Российская. – Ч. 2. – Москва, 1995. – С. 84; Шушарин В. П. Русско-венгерские отношения второй трети XI в. // Международные связи России до XVII в. Сборник статей. – Москва, 1961. – С. 154.

¹³ Войтович Л. Княжа доба на Русі. Портрети еліти. – С. 324-327.

¹⁴ Oleg został pojmany przez Chazarów i oddany w niewolę do Bizancjum, a Roman zginął zabity przez swych niedawnych sojuszników Połowców: Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 135; Грушевский М. История-України-Руси. – Т. 2. – Київ, 1992. – С. 72-23.

¹⁵ Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 135.

¹⁶ Яроплкъ Изяславиць // РБС. – Т. 25. – 1913. – С.162-163; Войтович Л. Княжа доба на Русі. Портрети еліти. – С. 353-354; Головко О. Б. Галицька держава князів Ростиславичів в історії Центрально-Східної Європи (IX–XIII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі 3 найдавніших часів до кінця XVIII ст. – Вип. 5. – Ред. В. А. Смолій. – Київ, 2005. – С. 96-97.

¹⁷ Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 136.

¹⁸ Benyskiewicz K. Mieszko Bolesławowic 1069–1089: Źródła i tradycja historyograficzna. – Kraków, 2014. – S. 114-115.

¹⁹ Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 170–171.

²⁰ Головко О. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – С. 59-60; Benyskiewicz K. Władysław Herman. – S. 319 i in.

²¹ Линниченко И.А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст. – Ч.1. Русь и Польша до конца XII в. – С. 121-124.

²² Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 141: «В се же лето воеваша половци ляхы с Василькомъ Ростиславичем».

²³ Tytuł relacji Wasyla umieszczonej w Powieści minionych lat nie jest oryginalny. O utworze i jego autorze m. in.: Бестужев-Рюмин К. Н. О составе русских летописей до конца XIV века – СПб., 1868. S. 44; Brückner A. Historia literatury rosyjskiej. – Т. 1 – Lwów, 1922. – S. 99; Хрущов И. П., Сказание о Васильке Ростисла-

виче // Чтения въ историческомъ обществе Нестора летописца. – Кн. 1, ред. В. С. Иконников. – Киевъ, 1879. – С. 55-62. Грушевський М. Волинське питання 1097–1102 рр. Джерела // <http://www.m-hrushevsky.name/uk/History/1890/VolynskePytannja1097-1102.html> (data dostępu: 25.06.2015); Повесть временных лет. – Ч. 2. – С. 130 (komentarz D. S. Lihačeva); Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – Москва, 1963. – С. 276-277; Творогов О. В. Василий // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Ленинград, 1987. – С. 91-92; Толочко П. П. Давньоруські літописи і літописці Х–ХІІІ ст. – Київ, 2005. – С. 107-108.

²⁴ Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 171.

²⁵ Куманинъ Л. Святопелкъ (Михаиль) Изяславичъ // РБС. – Т. 18. – С.-Петербургъ, 1904. – С. 242-244;

²⁶ Повесть временных лет. – Ч. 1, С. 170-171. Na temat postanowień i znaczenia zjazdu m.in.: Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Москва, 1960. – С. 382-383; Толочко П. П. Любецкий з'їзд князів // Любецкий з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 11-17.

²⁷ Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 171.

²⁸ Там же. – С. 172.

²⁹ Черепнин Л. В. Общественно-политические отношения в древней Руси и Русская Правда // Древнерусское государство и его международное значение. ред. Пашуто В. Т., Черепнин Л. В. – Москва, 1965. – С. 221-223.

³⁰ Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 172–173.

³¹ Там же. – С. 173.

³² Na temat przyczyn oślepienia oraz obyczajów i kontekstów kulturowych jemu towarzyszących m.in.: Плахонин А. «Сего не бывало в Русьской земли»: вплив візантійського права та пережитки кровної помсти в князівському середовищі // Соціум. Альманах соціальної історії. 2003. Вип. 3. – С. 197-208. Писаренко Ю. Слепление Василька теребовльського (1097г.). Мифологический подтекст // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип. 3. – С. 179-196; Писаренко Ю. «Зрение» и «слепота» как социальные символы // История уявлень та идей. Социум // Альманах соціальної історії. – 2010. – Вып. 9. – С. 293-317. Symbolicznego znaczenia oślepienia Wasylka możemy się tylko domyślać. Możliwe, że decyzja o takim potraktowaniu księcia trembowelskiego tkwiła korzeniami w prawie i obyczaju bizantyjskim. W ramach rozważań związanych z tragedią Wasylka warto jednak wziąć pod uwagę obecność podobnego obyczaju u zachodnich sąsiadów Rusi. W 1003 roku Bolesław Chrobry wziął do niewoli czeskiego księcia Bolesława II Rudego i oślepił go (wcześniej uczynił tak ze swymi oponentami możnowładczymi w kraju). Podobnie zachował się brat Bolesława Rudego, Udalryk wobec trzeciego z synów Bolesława II – Jaromira (także swego brata). Król Węgier Stefan I pozbawił wzroku swego krewnego, pretendenta do tronu – Wazula. Tą metodą posłużył się Koloman, który oślepił swego brata Almosa i jego syna Belę. Identycznie nieco wcześniej postąpił książę polski Bolesław Krzywousty wobec swego przyrodniego brata i konkurenta Zbigniewa. Wszystkie te działania miały na celu wyeliminowanie krewnych-

adwersarzy z aktywnego życia politycznego.

³³ Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 174.

³⁴ Tamże. – С. 174. Warto zauważyć, że plany Wasylka w kolejnych wersjach ewoluowały. Według tej wypowiedzi Światopełka miał książę trembowelski planował zamordowanie Iziaławica.

³⁵ Według Татищева В. Н. История Российская. – Ч. 2. – С. 116, inaczej wyglądała sprawa powstrzymania Włodzimierza i Światopełka przed najazdem na Dawida. Według tej wersji uwięziony Wasylko doszedł do porozumienia z Dawidem na mocy, którego książę trembowelski miał odzyskać wolność i wszystkie ziemie. Poseł Wasylka udał się rzekomo do Kijowa i poinformował o zawarciu pokoju. Wówczas Włodzimierz i Światopełk poniechali wyprawy. Dawid, rzecz jasna, nie miał zamiaru wywiązać się z umowy ze swym więźniem. Wiosną wyprawił się na Trembowłę i wtedy spotkał na swojej drodze Wołodara z armią.

³⁶ Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 176.

³⁷ Tamże. – С. 177.

³⁸ Przykładowo, zamachowcy w państwie Franków (poza okresem rządów Merowingów) skazywani byli na osadzenie w klasztorze, a możnowładcy tracili życie lub byli okaleczani. W Niemczech buntowników i przeciwników dynastii skazywano m.in. na banicję lub utratę (niekiedy czasową) dóbr. Na ten temat zob. np.: Krause I. Konflikt und Ritual Herrschaftsbereich der frühen Capetinger: Untersuchungen zur Darstellung und Funktion symbolischen Verhaltens. – Münster, 2006; Althoff G. Das Privileg der deditio: Formen gütlicher Konfliktbeendigung in der mittelalterlichen Adelsgesellschaft // Nobilitas: Function und Repräsentation des Adels in Alteuropa. Red. Oexle O. G., Paravicini W. – Göttingen, 1997. – S. 27-52; tenże, Potęga rytuału: Symbolika władzy w średniowieczu. – Warszawa, 2011.

³⁹ Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 116.

⁴⁰ Tamże. – С. 135.

⁴¹ Na temat relacji między Władysławem a Światopełkiem w tym okresie nie wiemy wiele.

⁴² Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 178.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ Tamże. – С. 179.

⁴⁷ Na stosunek polskiego księcia do Dawida mogły mieć również wpływ wydarzenia w Polsce związane z drugim buntem juniorów: Benyskiewicz K. Władysław Herman. – S. 170-189.

⁴⁸ Wasylko planował sprowadzenie na Wołyń Bułgarów naddunajskich. Bułgarzy, zagrożeni przez Połowców, otruli starszyznę koczowników z księciem Ajepą na czele: Повесть временных лет. – Ч. 2. – С. 176, 202.

⁴⁹ Benyskiewicz K. Mieszko Bolesławowic. – S. 130-142.

⁵⁰ Anonima tzw. Galla kronika czyli dzieje książąt i władców polskich. Oprac. Maleczyński K. – Kraków, 1952. – Lib. 1. – Cap. 29. – P. 55.

⁵¹ Nie angażuję się głębiej w kwestię analizy kulis spisku przeciwko Wasylkowi. Sprawa wydaje się niemożliwa do rozwiązania, gdyż nie znamy powodów intrygi bojarów. Centralną postacią spisku wydaje się być jednak Dawid Igorowic. Spotykane dotąd w literaturze hipotezy wokół inspiratorów pojmania Rościsławica wskazują na polskich możnowładców: Grabski A.F. «Povest' wriemiennych let» jako źródło do dziejów Polski. – S. 290; Bizantyjczyków: Повесть временных лет. – Ч. 2. – С. 461 (komentarz Lihačeva); Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – С. 427-428; oraz kniazia wołyńskiego: Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – С. 44; Powierski J. Data konsekracji katedry gnieźnieńskiej (1 V 1099) na tle sytuacji politycznej Polski, Rusi i krajów sąsiednich. – S. 81.

⁵² Anonima tzw. Galla kronika. – Lib. 2. – Cap. 19. – P. 86-87. Pierwszym pogromcą najeźdźców okazał się oczywiście «syn Marsa» czyli Bolesław Krzywousty.

⁵³ Benyskiewicz K. Władysław Herman. – S. 300-323.

⁵⁴ Nie da się wyłączyć ewentualności oddziaływania na wyobraźnię kniazia utworów literackich opowiadających o smutnych dla Rusi czasach ekspansji Bolesława Chrobrego. Historiografia rosyjska wymienia tu dwa nieistniejące dziś utwory: Żywot św. Antoniego Peczerskiego (znany fragment to żywot Mojżesza Węgrzyna) czy domniemaną Opowieść o Przedstawie, córce Włodzimierza Wielkiego. Zob. Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С. 260 i in.; Королюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь в X-XI вв. – Москва, 1964. – С. 309 i in.

⁵⁵ Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 115-116. O braku respektu i szacunku ze strony Bolesława Szczodrego wobec Iziaslawa wspominał Anonima tzw. Galla kronika. – Lib. 1. – Cap. 23. – P. 48-49.

⁵⁶ Lihačev D. S. w komentarzu do Повесть временных лет. – Ч. 2. – С. 461, przyjmował, iż Wasylko przedstawił swój polityczny program, który przed porwaniem został ujawniony lub w jakiejś formie publicznie ogłoszony. Stąd jego przypuszczenia uwięzienia z inspiracji cesarza bizantyjskiego. Sądzę, że wynurzeń Wasylka nie należy interpretować dosłownie.

⁵⁷ Przyjmuję, że w przypadku drugiej wyprawy Bolesława Szczodrego w interesie Iziaslawa nie doszło do walk polsko-ruskich na Wołyniu.

⁵⁸ Kuczyński S. M., Stosunki polsko-ruskie do schyłku wieku XII // S. M. Kuczyński, Studia z dziejów Europy Wschodniej X-XIII w. – Warszawa, 1965. – S. 24; Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – С. 44.

⁵⁹ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Лѣтопись по Ипатьевскому списку. – Москва, 1998. – С. 286, 319; Mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem Kronika polska, ed. M. Plezia // Pomniki dziejowe Polski. Seria II. – T. 11. – Kraków, 1994. – Lib. 3. – Cap. 20. – P. 108-109; Kronika wielkopolska. Ed. B. Kürbis // Pomniki dziejowe Polski. Seria II. – T. 8. – Warszawa, 1970. – Cap. 28. – P. 40-44; Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae. – Lib. 3-4. – Varsaviae, 1969. – P. 295.

Khrystofor Benyskiewicz. Polish-Russian mutual relations in the light of Story about ośle-pieniu of Wasyl'ka of Trembowla. Questions, that touch the relationships

of the Polish prince Vladyslav Herman with Volyn a prince Davyd by Ihor, Wasyl'ko Rostyslavovych of Trembowla and reason of negative relation of Wasyl'ko Rostyslavovych to Poland, are examined in the article.

Key words: Rus, Polish principality, prince Vladyslav Herman, prince Wasyl'ko Rostyslavovych, prince Davyd Ihor, principality of Trembowla, polish-rus relations.

Отримано: 15.09.2015 р

УДК 903.2 (477)

Степан Тимків

КЕРАМІЧНИЙ КОМПЛЕКС ІЗ РОЗКОПОК ГУБИНСЬКОГО ГОРОДИЩА У 2014 РОКУ

Степан Тимків. *Керамічний комплекс із розкопок Губинського городища у 2014 року.* У статті аналізується керамічний матеріал, отриманий у 2014 році, з розкопок південної укріпленої частини Губинського літописного городища. Вказане городище розташоване у сучасному с. Губин Старокостянтинівського району Хмельницької області. Його складовими є чотири площадки, які в літературі названі Південний, Північний, Південно-Західний та Південно-Східний майданчики. Дослідження на його території здійснювала Кам'янець-Подільська археологічна експедиція впродовж 1997–2007 і 2009–2014 років. Польові роботи до 2005 року здійснювалися під орудою І. С. Винокура, далі і зараз вони проводяться під керівництвом професора В. І. Якубовського.

Досліджуються уламки окремих видів посуду, відповідниками яких є цілі форми горщиків і глечиків із розкопок попередніх літ у час вивчення історико-структурних частин літописного Губина XII–XIII ст.

Крім того, у культурному шарі городища виявлені знахідки трипільської культури – фрагменти кераміки та керамічна зооморфна статуетка.

Ключові слова: городище, гончарне виробництво, горщик, глечик, Губин, вид, орнамент, кераміка.

Степан Тымкив. *Керамический комплекс из раскопок Губинского городища в 2014 году.* В статье анализируется керамический материал, полученный в 2014 году из раскопок южной укрепленной части Губинского летописного городища. Указанное городище расположено в современном с. Губин Староконстантиновского района Хмельницкой области. Его составляющими являются четыре площадки, которые в литературе названы Южный, Северный, Юго-Западный и Юго-Восточный площадки. Исследования на территории древнерусского г. Губин проводила Каменец-Подольская археологическая экспедиция в течение 1997–2007 и 2009–2014 годов. Полевые работы до 2005 года осуществлялись под руководством И. С. Винокура, дальше и сейчас они прово-

дяться под руководством профессора В. И. Якубовского.

Исследуются обломки отдельных видов посуды, соответствиями которых есть целые формы горшков и кувшинов с раскопок предыдущих лет в изучении историко-структурных частей летописного Губина XII–XIII в.

Кроме того, в культурном слое городища обнаружены находки трипольской культуры - фрагменты керамики и керамическая зооморфная статуэтка.

Ключевые слова: *городище, гончарное производство, горшок, кувшин, Губин, вид, орнамент, керамика.*

Керамічний комплекс з 2014 польового сезону виявлено у процесі розкопок південної частини Губинського городища, яке знаходиться в однойменному селі Старокостянтинівського району Хмельницької області.

Вивчення керамічної колекції з Болохівської землі започаткував археолог В. І. Якубовський, який узагальнив керамічні надходження з розкопок літописного Божька в кандидатській дисертації «Давньоруські пам'ятки XII–XIII ст. верхів'їв річок Південного Бугу та Случа» (К., 1984 р.)¹ та в монографії «Скарби Болохівської землі» (2003 р.)², а також в окремих дослідженнях³. Характеристика кераміки з розкопок північної частини Губинського городища подана у колективній монографії «Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля» (2004 р.)⁴, а також у статті В. П. Мегея⁵. Інформація про кераміку з культурного шару вказаного городища наявна також у двох розробках автора⁶.

Введення в науковий обіг керамічної колекції з розкопок 2014 року складає мету цього повідомлення.

У процесі археологічних робіт 2014 року виявлено 367 фрагментів давньоруського посуду, з них 310 фрагментів з трьох клітей №№ 25, 26, 27 та 62 уламки з ділянки L, LI. Окрему групу знахідок кераміки з Губинського городища складають 64 уламки трипільської культури.

Результати дослідження фрагментів колекції давньоруського посуду, здійснені в умовах археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, зведено у таблиці 1 та 2. Відомості про трипільську кераміку подано в таблиці 3.

У таблиці 1 та 2 проаналізовано 358 фрагментів кружального давньоруського посуду. З них 72 уламки виявляють вінчики з привінцевими частинами, що складає 20 % від кількісного прояву колекції, і 59 фрагментів денець (15.5% від кількості уламків в колекції). Серед фрагментів найбільше уламків посідають стінки (232 шт.), що складає 62% колекції.

Тіло глечиків представлено 9 уламками (2.5 %), із яких 6 екз. – вінчики; 2 екз. – денця; 1 екз. – ручка. Вінчики, у профілі, виявили пряму форму. Шийка глечиків довга з різким переходом у тулуб.

Отже, аналіз показав, що переважну частину виявленої колекції складають уламки горщиків. Їх, згідно з даними таблиць 1 і 2, виготовлено з добре відмуленої глини (в основному сірої) за допомогою ножного гончарного круга. У складі глиняної маси виявилися присутніми пісок, шамот, жорства, та вкра-

плення піску-піриту, який наявний на дні р. Случ⁷.

З'ясовано, що кількісно переважали фрагменти горщиків сірого кольору – 252 уламки, що складає 69.5 %. Уламки горщиків з рожевою поверхнею виявлено 84 екз. (23 %), білою – 27 екз. (7.5 %). Поверхня фрагментів горщиків на стінках та привінцевих частинах декорована заглибленими горизонтальними (44 шт.) та хвилястими лініями (7 шт), які наносились паличкою чи гребінцевим знаряддям з кількома зубцями по сирій глині під час обертання посудини на гончарному крузі. Зустрічається також 1 фрагмент орнаменту у вигляді відтисків зубців штампа.

На одному з фрагментів денць, який знайдено на подвір'ї кліті № 26, наявне зображення двозуба (фрагмент сірого кольору, діаметр дна – 8 см; товщина стінок – 0.8 см), який морфологічно подібний до клейм, на персях-печатках із речового скарбу с. Городище⁸ та на денці мисочки із розкопок північного майдану Губинського городища у 2001 році⁹.

Разом з тим, в колекції фрагментів давньоруських горщиків з кліті № 25 виявилися уламки (1 вінчик, 1 стінка, 2 денця), які дозволили реставрувати зразок цілого горщика (рис. 1). Він належить до типу середньовисоких макітровидних, округлобоких посудин. Вінця прямі й одразу переходять у тулуб. Висота горщика – 15 см, діаметр горла – 24 см, діаметр тулуба – 28 см, діаметр денця – 14 см. Товщина стінок – 0.6 см, ближче до дна – 0.8 см. Горщик виготовлений з глини сірого кольору з домішками піску. Характерним виявом посудини є йо-

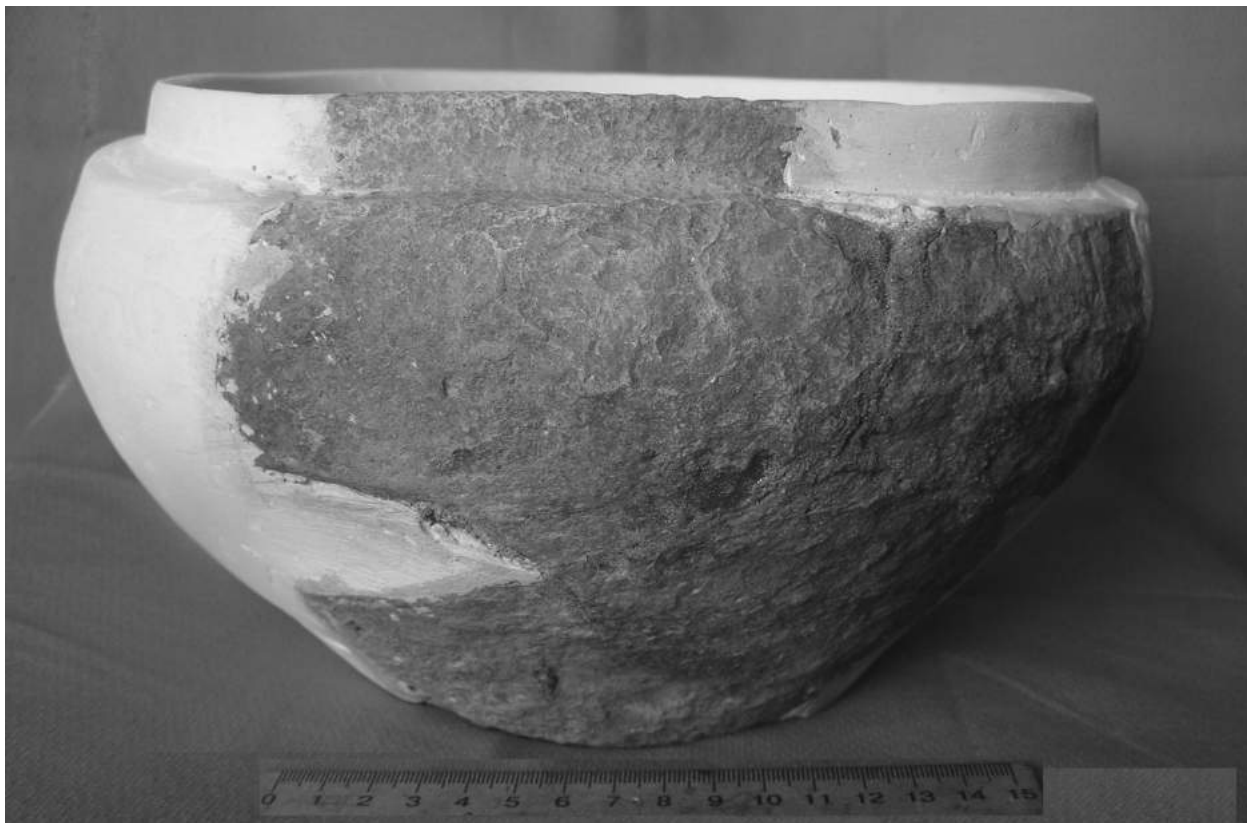

Рис. 1. Реставрований горщик з кліті №25 (кв. 3 - А; гл. 0.75 м). Південний укріплений посад Губинського літописного городища. Розкопки 2014 р.

го зовнішня пролощена поверхня. Внутрішня поверхня заглажена, випал наскрізний.

Отже, як показав аналіз, відповідниками колекції уламків давньоруського посуду з розкопок 2014 року є цілі форми горщиків і глечиків, виявлених на Губинському городищі у попередні археологічні сезони. Згідно з опублікованими даними, фрагменти вінець проаналізованої нами колекції, належали, очевидно, горщикам двох видів (рис. 2).

Вид I – високі і стрункі посудини з широкими плічками, короткою шийкою і круто відігнутими на зовні вінчиками та плоским дном. Діаметр горла посудин – 14 см і більше. Діаметр денця переважно 10-14 см. Це – тонкостінні посудини (0.6–0.8 см), переважно сірого кольору. Вид I може мати свої типи горщиків (при наявності реставрованих форм).

Вид II – округлободі горщики з косо зрізаними назовні вінчиками, виїмкою, для накривки і дуже короткою шийкою. У межах цього виду є горщики з вертикально зрізаними вінцями (прямими) та вінцями у вигляді пташиного дзьоба, кінець якого повернуто всередину. Діаметр горла 16-24 см, відповідно діаметр денця – 10-14 см.

Що ж до вінець з колекції кераміки 2014 року то вони виявили у профілі два типи: вінця з косо зрізаними зовнішніми гранями – перший тип, і вінця з прямо зрізаними зовнішніми гранями – другий тип.

У колекції вінець першого типу – 44 екземпляри, що складає 82%, а вінець другого типу – 9 екземплярів, що становлять 18%.

Дослідження орнаментованих сюжетів поверхні посуду показали, що на привінцевих частинах вінчиків лінійний орнамент наявний на 10 фрагментах (19 %), а хвилястий – на 3 екземплярах (6%). Інші привінцеві частини вінчиків зафіксовано без орнаменту (41 екземпляр, що становить 75%).

Отже, дослідження керамічного давньоруського комплексу з розкопок 2014 року дозволило автору експериментально здійснити підрахунок горщиків, які були у власників клітвових приміщень № 25, 26, 27. За основу визначення покладено кількість фрагментів, з яких реставровано вище означений горщик з кліти № 25: 1 вінце, 2 стінки; 1 денце та давньоруський горщик, який виявлено у 2013 році¹⁰.

Виходячи з наявних 17 уламків вінець, 14 фрагментів денця та 82 стінок, які зібрано з площі кліти № 25, з'ясовується, що у ній, очевидно, було 3 горщики, з яких 1 горщик за кількісно-формальними ознаками був подібний до I виду горщиків та 2 горщики до II виду означеного реставрованого горщика. Загалом же, на ймовірну процедуру реставрації треба було б відібрати приблизно 56 дрібних фрагментів. Тобто, у власників кліти № 25 разом з реставрованим горщиком у вжитку було не більше 4-ох форм горщиків.

У кліти № 26, де знайдено було лише 19 фрагментів вінець, 15 уламків денця, 100 стінок та з кліти № 27, де зібрано 18 фрагментів вінець, 16 уламків денця та 60 фрагментів стінок, за нашими підрахунками, очевидно, було також не менше трьох горщиків.

Статистично з'ясовано, що у власників клітей №№ 25, 26, 27 горщики I виду (високі і стрункі посудини з широкими плічками, короткою шийкою і круто відігнутими на зовні вінчиками та плоским дном) могли бути представлені 1 екземпляром, а горщики II виду (округлобокi з косо зрізаними назовні вінчиками, виїмкою, для накривки і дуже короткою шийкою) по 2 екземпляри у кожному з приміщень. Також вияснено, що у приміщеннях клітей лише один з горщиків був декорований орнаментом. До кліті № 27 варто віднести і зерновик, хоч він представлений 1 фрагментом вінчика з привінцевою частиною. Однак, можна припустити, що інші частини його знаходяться ще у недослідженій частині схилу валу.

Стосовно видів глечиків, то їх з'ясувати не вдалося, через невелику кількість екземплярів, які не підлягають реставрації.

Хронологічно виявлений посуд належить до XIII ст. На це вказує більша кількість косо зрізаних вінець, на внутрішніх гранях яких наявні виїмки-жолобки для накривок, які дослідники вважають характерними до XIII ст.¹¹ Крім того, виявлений фрагмент денця, на якому зображено клеймо двозуба, що відображає геральдичні знаки чернігівських князів XIII ст.¹²

При вивченні трипільського культурного шару трапилося 3 крем'яні пластини, кам'яна розтирачка, крем'яний відщеп, керамічна фігурка бика та 64 уламки посуду. Показники ліпного посуду зведено у таблиці № 3.

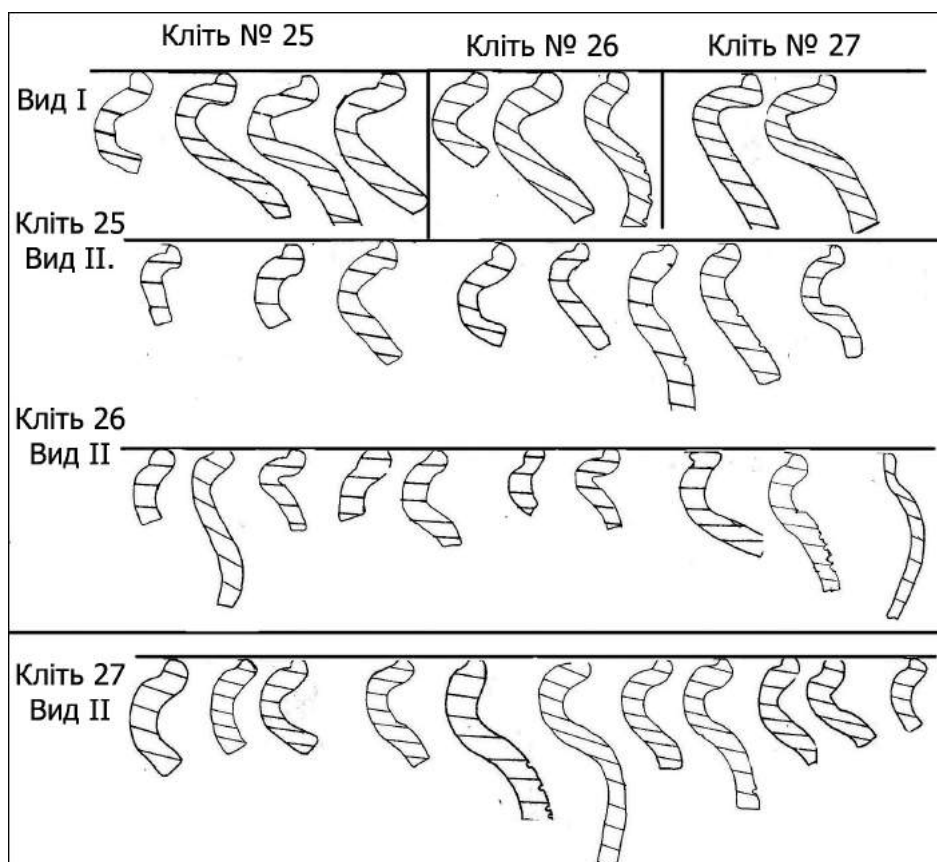

Рис. 2. Фрагменти вінець з площі клітей №№ 25, 26, 27. Південний укріплений майдан середньовічного м. Губин, розкопки 2014 р.

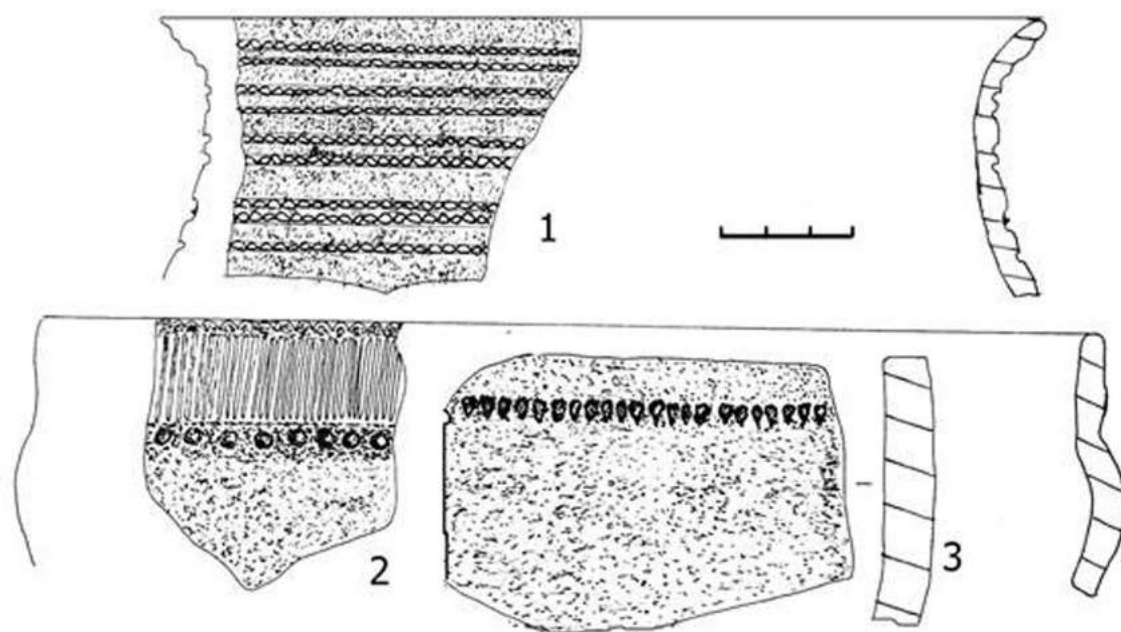

Рис. 3. Фрагменти ліпної кераміки з площі ділянки L. Південний укріплений посад Губинського городища. Розкопки 2014 р.

Згідно з отриманими даними, фрагменти трипільського посуду належали ліпним горщикам двох видів: горщики з діаметром горла 14 см, 16 см, 18 см і посудини широкогорлі діаметром 30 см, 34 см, 36 см. Окрему групу виявили миски малих розмірів. Товщина стінок широкогорлих горщиків великих розмірів – 0.8-1.2 см, невисоких горщиків – 0.6-0.8 см, товщина стінок мисок – 0.4-0.6 см.

Аналіз фрагментів горщиків трипільського часу показав, що їх виготовлено з добре перемішаної глини. Випал – якісний, колір – оранжевий. Цей колір переважає на поверхні більшості уламків. Але, виявлено фрагмент тіла тулуба та вінчика, поверхня яких розписана наступним чином. Так, на тілі вінчика наявні вертикальні гребінчасті розчіси, нанесені зазубреним ремісничим інструментом шириною до 3 см, а на тулубі нанесено орнамент у вигляді округлих вдавлень (рис. 3, - 2). Стінка розписана однією горизонтальною лінією коротких насічок (рис. 3, - 3).

На ділянці LI виявлено також 1 фрагмент вінчика з привінцевою частиною, поверхня якого прикрашена шнуровим орнаментом (рис. 3, - 1). Фрагмент – жовтого кольору, діаметр – 18 см.

Таким чином, керамічний комплекс з розкопок південного укріплення доповнює знання стосовно продукції давньоруського гончарства, які були зафіксовані у трьох об'єктах південної частини історичного центру середньовічного м. Губин у 2014 році. Виявлені фрагменти та реставрований давньоруський горщик за часовими і видовими параметрами, технікою виготовлення, характерним на той час орнаментом у вигляді врізаних, прямих та хвилястих ліній виявляють подібність до посуду, який був виявлений на північному¹³, південному¹⁴ та південно-західному майданах¹⁵ Губинського городища. Зага-

лом, аналоги посуду з Губина знаходимо серед гончарного виробництва давньоруського Воїня¹⁶, Волині¹⁷, Середнього Подніпров'я¹⁸, Галицької землі¹⁹ та інших давньоруських землях.

Ліпний комплекс кераміки показав, що мисовий виступ на р. Случ, де проводяться зараз розкопки, був заселений трипільцями 4,5 тис років тому.

Примітки:

¹ Якубовський В. І. Давньоруські пам'ятки XII–XIII ст. верхів'їв рік Південного Бугу і Случі. Автореф... канд. іст. наук. / В. І. Якубовський. – К.: Ін-т археології АН УРСР, 1984. – С.13. – [Електронний ресурс]. – Код доступу: <http://94.158.144.72/opac/index.php?url=/auteurs/view/85607/source:default>.

Таблиця 1																																	
Результати досліджень давньоруського керамічного комплексу із ділянки XLIX (кліть №№ 25, 26, 27).																																	
Горщики: к-сть шт.												Глечики: 5 фрагментів																					
Вінець: 54 фрагменти				Денець: 45 фрагментів				Стінки: 206 фрагментів																									
Без орнаменту 41 шт.		Вінець з привинцевими частинами тіла посуду (з орнаментом). 13 шт		Колір		Товщина: см, шт		Випал		Профіль		Без малюнка 45 шт		3 орнаментом 26 шт..		Без орнаменту 180 шт.		Вінець		Денець		Ручки		Колір		Товщина		Випал					
Колір		Товщина		Випал		Профіль		Колір		Товщина		Діаметр		Випал		Колір. А) 2; Б) 8; В) 16;		Товщина		Колір. А) 17; Б) 38; В) 125		Товщина		3		1		1		Б - 4; В - 1		0,6 - 4; 0,8 - 1	
Діаметр		Діаметр																															
М - 8 С - 13 В - 20		М - 2 С - 5 В - 6																															
Товщина		Колір		Лінійний		Хвильовий		Штамповий		Лінійний		Хвильовий		Штамповий		0,4 - 3; 0,5 - 5; 0,6 - 10; 0,7 - 4; 0,8 - 4		Випал		0,4 - 13; 0,5 - 17; 0,6 - 111; 0,7 - 12; 0,8 - 22; 1 - 5		Діаметр		Діаметр						П - 1; Д - 4			
0,4 - 3; 0,5 - 5; 0,6 - 22; 0,7 - 4; 0,8 - 7		А) 3; Б) 11; В) 27		10		3				2 3		2		2				Н - 28; П - 37; Д - 141;				М - 3		М - 1									
Б) 4; В) 9		0,4 - 1; 0,5 - 2; 0,6 - 7; 0,7 - 1; 0,8 - 2		Н - 6; П - 9; Д - 42		К) 5; Ш) 9; 3) 40		А) 2; Б) 7; В) 36		0,5 - 2; 0,6 - 27; 0,7 - 6; 0,8 - 9; 1 см - 1		М - 6; С - 36; В - 3		Н - 5; П - 8; Д - 32																			
Ангабований посуд рожевого кольору білою фарбою: а) горщики: вінець – 2 шт; стінки – 4 шт; б) глечики: вінець – 1 шт; ручка – 1 шт.																																	
Опрацьовано 310 уламків																																	
Вихідні умовні позначення, які застосовано у процесі обробки кераміки:																																	
Колір: А) Білі глиняні посудини; Б) Рожеві (червоно глиняні посудини); В) сіро глиняні посудини.																																	
Випал фрагментів: Н) – недопал; П) – перепал; Д) – допал.																																	
Діаметр горла: М - до 14 см ; С- 15 см -18 см; В - 20 см і більше.																																	
Діаметр денець: М - до 10 см; С- 10 см-14 см; В- 15 см і більше.																																	
Профіль: К) косо зрізані назовні гранями вінець; П) прямо зрізані назовні гранями вінець; 3) косо зрізані на зовні гранями вінець, окремі з них заокруглені у вигляді валика на внутрішніх гранях наявні виїмки-жолобки для накривок, які характерні до XIII ст.																																	

² Якубовський В. І. Скарби Болохівської Землі / В. І. Якубовський. – Кам'янець-Подільський держ. ун-т. – 2-ге вид., доп. – Кам'янець-Подільський: Медобори, 2003. – С. 66-69.

³ Якубовський В. І. Давньоруська кераміка XIII ст. з верхньобузоких поселень / В. І. Якубовський // Тези доповідей четвертої Вінницької області історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1996. – С. 50; Його ж. Кераміка в контексті історії Болохівської землі / В. І. Якубовський // Поділля і Волинь у контексті українського національного відродження: науковий збірник. – Хмельницький, 1995. – С. 231-242.

⁴ Винокур І. С. Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля: за мате-

Таблиця 2																															
Результати досліджень давньоруського керамічного комплексу із ділянок L та LI.																															
Горщики: к-сть шт.														Глечики:																	
Вінця: 18 фрагментів						Денця: 14 фрагментів				Стінки: 26 фрагментів				4 фрагменти																	
Без орнаменту		Вінця з привинцевими частинами тіла посуду (з орнаментом).				З малюнком 1 шт.		Без малюнка 13 шт.		3 орнаментом 8 шт.		Без орнаменту 18 шт.		Вінця		Денця		Ручки		Колір		Товщина		Випал							
13		5		Колір		Товщина: см, шт		Випал		Діаметр		Профіль		Колір		Товщина		Колір		Товщина		Випал		Діаметр							
Товщина		Колір																													
0.4 - 1; 0.5 - 1; 0.6 - 9; 0.8 - 2		А) 1; Б) 3; В) 9		Лінійні		Хвильовий		Штамповий		Б) 1; В) 4		0.5 - 1; 0.6 - 3; 0.7 - 1		Н - 2; П - 3; Д - 13		М - 2; С - 9; В - 7		К) 3; П) 2; 3) 13		В) 1		0.6 - 1		Б) 3; В) 10		0.5 - 1; 0.6 - 8; 0.7 - 2; 0.8 - 2		Н - 1; П - 2; Д - 10		М - 4; С - 8; В - 2	
7		1		Випал		Н - 4; П - 6; Д - 16;		0.4 - 2; 0.5 - 3; 0.6 - 10; 0.8 - 3		М - 2; С - 1		М - 1										Д - 4									
Лінійний		Хвильовий		Штамповий		0.4 - 1; 0.5 - 1; 0.6 - 5; 0.8 - 1																									
<p>Ангабований посуд рожевого кольору білою фарбою: а) горщики: вінця – 1 шт; стінки – 2 шт; б) глечики: вінця – 2 шт.</p>																															
<p>Опрацьовано 62 уламки</p>																															
<p>Вихідні умовні позначення, які застосовано у процесі обробки кераміки: Колір: А) Білі глиняні посудини; Б) Рожеві (червоно глиняні посудини); В) сіро глиняні посудини. Випал фрагментів: Н) – недопал; П) – перепал; Д) – допал. Діаметр горла: М - до 14 см; С- 15 см -18 см; В - 20 см і більше. Діаметр денця: М - до 10 см; С- 10 см-14 см; В- 15 см і більше. Профіль: К) косо зрізані назовні гранями вінця; П) прямо зрізані назовні гранями вінця; 3) косо зрізані на зовні гранями вінця, окремі з них заокруглені у вигляді валика на внутрішніх гранях наявні виїмки-жолобки для накривок, які характерні до XIII ст.</p>																															

ріалами археол. дослідж. 1997–2003 рр.: До 800-річчя Губина / І. С. Винокур, О. І. Журко В. П. Мегей, В. І. Якубовський. – Київ, Кам’янець-Подільський, Хмельницький, Старокостянтинів, 2004. – С.36-38.

⁵ Мегей В. П. Керамічний комплекс Губинського городища / В. П. Мегей // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі XII-XIII ст. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 26 червня 2004 р. Присвячені 800-річчю Губина в м. Старокостянтинів. – Київ – Хмельницький – Кам’янець-Подільський – Старокостянтинів, 2004. – С. 129-137.

⁶ Тимків С. А. Давньоруська кераміка з південно-західного укріплення Губинського городища / С. А. Тимків // Старокостянтинів і край в україно-руській історії доби XVI–XVIII ст. Матеріали науково-практичної конференції / [редкол.: Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін.]. – Старокостянтинів: 2012. – С. 112-116; Його ж. Керамічний комплекс із розкопок Губинського городища 2013 року / С. А. Тимків // Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: у 3-х томах. – Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. – Вип. 13. – Т. 1. – С. 61-62.

⁷ Винокур І. С. Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля: за матеріалами археол. дослідж. 1997–2003 рр.: До 800-річчя Губина... – С. 38.

⁸ Якубовський В. І. Давньоруський скарб із с. Городище Хмельницької області / В. І. Якубовський // Археологія. – 1975. – № 16. – С. 102-104.

⁹ Винокур І. С. Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля: за матеріалами археол. дослідж. 1997–2003 рр.: До 800-річчя Губина... – С. 104, рис. 4.

¹⁰ Тимків С. А. Керамічний комплекс із розкопок Губинського городища 2013 року... – С. 62.

¹¹ Якубовський В. І. Давньоруська кераміка XIII ст. з верхньобузоких поселень... – С. 50.

¹² Якубовський В. І. Давньоруський скарб із с. Городище Хмельницької області... – С. 102-103.

¹³ Винокур І. С. Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля: за матеріалами археол. дослідж. 1997–2003 рр.: До 800-річчя Губина... – С.36-38.

Таблиця 3. Результати досліджень трипільського ліпного посуду з ділянки L та LI

Фрагменти вінець	Фрагменти донець	Фрагменти вінець мисок	Стінки	Вушка
К-сть - 7 шт.	К-сть - 7 шт.	К-сть - 2 шт.	К-сть - 47 шт.	К-сть - 1 шт.
Діаметр горла від 14 см; 16 см; 18 см; 30 см; 34 см; 36 см	Діаметр від 8 см; 10 см; 12 см; 14 см	Діаметр вінця 10; 12 см		
Товщина 0.5 см - 2 шт; 0.6 см - 3 шт; 0.7 см - 1 шт; 0.8 см - 1 шт.	Товщина 0.6 см - 2 шт; 0.7 см - 1 см; 0.8 - 2 шт; 1 см - 1 шт; 1.2 см - 1 шт.	Товщина 0.6; 0.8 см	Товщина 0.4 см - 6 шт; 0.5 - 4 шт; 0.6 см - 17 шт; 0.8 - 9; 1 см - 5 шт; 1.2 - 2 шт.	Товщина 0.6 см
Разом 64 фрагменти				

¹⁴ Тимків С. А. Керамічний комплекс із розкопок Губинського городища 2013 року... – С. 61-62

¹⁵ Тимків С. А. Давньоруська кераміка з південно-західного укріплення Губинського городища... – С. 112-116.

¹⁶ Довженок В. Й. Древньоруське місто Воїнь / В. Й. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 81-82.

¹⁷ Кучинко М. М. Волинська земля X–XIV ст.: археологія та історія / М. М. Кучинко. – Луцьк : Вежа, 2002. – С.107.

¹⁸ Козловський А. О. Господарська діяльність осілого населення X–XIII ст. Південному Подніпров'ї / А. О. Козловський // Археологія. – 1982. – № 37. – С. 65.

¹⁹ Гупало В. Д. До методики дослідження давньоруського орнаменту / В. Д. Гупало // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині: Тези наук. конф. присвяченої 90-річчю від дня народження М. Ю. Смішка. – Львів. – С.88-89.

Stepan Tymkiv. Ceramic complex of excavations of Gubin settlement in 2014.
The article analyzes the ceramic material obtained in 2014 from the excavations of the southern fortified part of the Gubin annalistic site of ancient settlement.

The above-stated settlement is located in the present-day village Gubin Starokonstantinovsky district of Khmelnytsky region. Its components are four sites, which in the literature are called the Southern, Northern, South-West and South-East area. Studies on the territory of ancient city Gubin were conducted by Kamenetz-Podolsk archaeological expedition during 1997–2007 and 2009–2014 years. Field works were carried out under the direction of I. S. Vinokurov up to 2005, then and now they are conducted under the supervision of Professor V. I. Jakubowski.

The article researches the fragments of certain types of crockerys, the counterparts of which are intact forms of pots and jugs of excavations in previous years, during the studies of historical and structural parts of chronicle Gubin XII–XIII century.

In addition, the findings Tripoli culture – fragments of pottery and ceramic zoomorphic statuette are revealed in the cultural layer of the site of ancient settlement.

Key words: *site of ancient settlement, pottery, pot, jug, Gubin, view, ornament, ceramics.*

Отримано: 12.09.2015 р.

НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94+27(477.83/.86) «1891»

Дмитро Корбяк

ЛЬВІВСЬКИЙ СОБОР 1891 РОКУ: ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ТА ЇХ ВИРІШЕННЯ

Дмитро Корбяк. Львівський собор 1891 року: дискусійні питання та їх вирішення. У статті розглянуто перебіг та результати Львівського собору 1891 року. Визначено основні дискусійні питання та здійснено аналіз їх вирішення. Особливий акцент зроблено на значенні польських сил в основних етапах проведення собору та затвердженні соборних рішень. Охарактеризовано місце церковних ієрархів у цій події та їх взаємодію з духовенством митрополії.

Ключові слова: Греко-католицька церква, собор, Сильвестр Сембратович, celibat, єпархіальний синод.

Дмитрий Корбяк. Львовский собор 1891 года: дискуссионные вопросы и их решения. В статье рассмотрен ход и результаты Львовского собора 1891 года. Определены основные дискуссионные вопросы и осуществлен анализ их решения. Особый акцент сделан на значении польских сил в основных этапах проведения собора и утверждении соборных решений. Охарактеризованы место церковных иерархов в этом событии и их взаимодействие с духовенством митрополии.

Ключевые слова: Греко-католическая церковь, собор, Сильвестр Сембратович, celibat, епархиальный синод.

Львівський собор Греко-католицької церкви 1891 р. займає особливе місце у церковному і суспільно-політичному житті Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. Релігійно-обрядове значення цієї події визначається давністю проведення подібного духовного зібрання та появою за цей час значної кількості відповідних питань, що потребували свого вирішення¹. З іншого боку, події кінця ХІХ ст. суттєво змінили позицію греко-католицького духовенства у суспільно-політичному житті Галичини. «Святоюрська» верхівка в умовах зростання впливу представників світської інтелігенції, активізації громадських організацій та появи перших політичних партій була змушена шукати нові рішення для збереження провідної ролі у громадсько-політичному житті краю. Очевидно, переслідуючи саме цю мету, у 1880-х – на початку 1890-х рр. галицький митрополит Сильвестр (Сембратович) (1885–1898) поступово зближується з народовцями, відмовляючись водночас від підтримки русофільських поглядів². Таке зближення було увінчане т. зв. «новою ерою», що була проголошена 25 листопада 1890 р. Юліаном Романчуком на засіданні Галицького сейму. Офіційна підтримка митрополитом такої політики знаменувала протегування ним основних політичних постулатів народовецької партії³. Крім цього,

відчувався суттєвий вплив поляків на церковне життя русинів, який проявлявся у вигідному для перших поданні до Ватикану і Відня інформації про т. зв. «холмську трагедію» та перехід парафії с. Гнилички Збаразького повіту до православного обряду, врахуванні польських інтересів у процесі реформування Василіанського чину, спробі ліквідації греко-католицької духовної семінарії у Відні тощо. Такий церковно-політичний контекст проведення собору у Львові привів до панування напруженої атмосфери у ході його роботи. Тому метою даної роботи є характеристика суперечливих моментів, встановлення мотивів сторін конфліктів та аналіз вирішення дискусійних питань, що розглядалися на соборі.

Проблеми, пов'язані з Львівським собором Греко-католицької церкви 1891 р., недостатньо вивчені в історіографічній спадщині. У загальних студіях із церковної історії міститься лише зазначення самого факту проведення цього духовного зібрання і побіжно розглядаються пов'язані зі собором питання⁴. Спроба всебічного огляду цієї події здійснена у роботі Ірини Антопяк⁵. У деяких роботах розглядаються окремі проблеми собору. Зокрема, стаття Юрія Герича⁶ присвячена дискусії навколо справи celibату. Тому питання визначення та характеристики основних соборних проблем потребує окремого дослідження.

Джерельну базу роботи становлять опубліковані постанови собору та додаток до них⁷, матеріали релігійних та політичних періодичних видань («Руський Сіон»⁸, «Діло»⁹, «Галицкая Русь»¹⁰) («Gazeta Narodowa»¹¹, «Kurjer Lwowski»¹²), архівні документи Центрального державного історичного архіву України у Львові¹³ та Державного архіву в Перемишлі¹⁴, а також спогади учасників зібрання, поміщені у роботах о. Олександра Стефановича¹⁵, о. Платона Мартинюка¹⁶, Василя Ваврика¹⁷ та о. Северина Матковського¹⁸.

Проведення Львівського собору Греко-католицької церкви 1891 р. було зумовлене необхідністю організації розгляду та вирішення багатьох питань церковного життя, що накопичилися за більш ніж 170 років з часу скликання попереднього уніатського провінційного зібрання Замойського синоду 1720 р.). Ідея проведення собору стала нагальною ще у 60-х рр. ХІХ ст., коли посилюлись т. зв. священики-обрядовці, які виступали за очищення греко-католицького обряду від латинських елементів¹⁹. Крім цього, парафіяльне духовенство хвилював ряд питань, що потребували вирішення: справа патронату, проблема «душехватства» з боку римо-католицького кліру, відносини між парохами і сотрудниками тощо²⁰. Сприятливі умови для проведення провінційного собору визріли у середині 80-х рр. ХІХ ст. У зв'язку із загостренням протиріч між об'єднаною Німеччиною та Російською імперією²¹, зросло зацікавлення австрійського цісарського уряду до «українського» питання, де особливе місце належало Греко-католицькій церкві. Разом з тим, проведення собору уможливило утворення у 1885 р. Станіславівської єпархії та, відповідно, наявність третього духовного ієрарха, необхідного для такого зібрання.

У зв'язку з обмеженням обсягу статті, свідомо опускаємо характеристику підготовчих заходів Львівського собору²² й аналіз поглядів та інтересів представників тогочасних суспільно-політичних течій Галичини²³.

Після затвердження папською столицею соборних постанов митрополит С. Сембратович видав послання до духовенства та вірних. Цей документ містив інформацію про попередні соборні зібрання, про необхідність проведення собору та сприятливі умови для цього у даний період, про узгодження основних питань організації цієї події з папськими представниками²⁴. Митрополитом також визначалося порядок проведення собору. Відповідно до нього передбачалася організація напередодні відкриття соборного зібрання підготовчого засідання з метою визначення основних питань, які мали б обговорюватися, та обрання т. зв. офіціалів (урядників), функції яких були чітко визначені²⁵. Апарат урядників складався із соборних суддів, промоторів (приспівників), секретарів, нотарів, церемоніала, богословів та каноніків²⁶. Крім інструкції для соборних офіціалів, лист С. Сембратовича відповідними декретами регламентував поведінку учасників собору²⁷. Звернення митрополита визначило склад учасників собору. Члени зібрання не обиралися, а запрошувалися²⁸ (фактично, призначалися під контролем «святоюрської» верхівки). До участі у соборі були залучені представники вищої греко-католицької ієрархії, крилошани митрополичої та єпархіальних капітул, протоігумен та ігумени монастирів ЧСВВ, професори теології, ректори духовних семінарій і директор Львівської академічної гімназії, декани та управителі деканатів²⁹ і ті, хто «особливими листами запрошення від нас (митрополита та єпископів – Д. К.) одержав»³⁰. Папським делегатом на соборі був титулярний архієпископ Ларисси, префект архівів Ватикану, член Конгрегації пропаганди віри кардинал Августин Чяска. Право вирішального голосу належало лише митрополитові та єпископам, решта членів зібрання мали дорадчий голос³¹. Обговорення питань та прийняття рішень мало відбуватися за такою схемою: винесення питань на загальні зібрання, у яких брали участь усі члени собору; детальний розгляд питань на нарадах спеціальних комісій (секцій); прийняття рішень на загальних засіданнях. Митрополитом передбачалося створення трьох соборних комісій, у яких мала б відбуватися основна робота³². Під час проведення собору функціонувало три спеціальні секції: обрядова, дисциплінарна та наукова³³. У соборному зібранні, що тривало з 24 вересня до 8 жовтня 1891 р., взяло участь 168 осіб із 250 запрошених³⁴.

На Львівському соборі питання *целібату*, яке було предметом дискусій упродовж багатьох століть³⁵, було найбільш складним і суперечливим. Спроба його введення для греко-католицьких священників та кандидатів на них розцінювалася галицькою громадськістю як один з інструментів латинізації русинів та як одна з головних причин проведення соборного зібрання³⁶. Основним каталізатором введення *целібату* була позиція на соборі галицького митрополита і папського делегата. С. Сембратович поширював ідею загального безшлюбного стану духовенства ще із середини 80-х рр. XIX ст. У систематизованому ним у 1870 р. релігійному часописі «Руський Сіон» розміщувалися статті та повідомлення, присвячені священничому (обов'язковому) і добровільному (бажаному для усіх) безженству³⁷. Однак підготовка до офіційного запровад-

ження загального целібату для греко-католицького кліру відбувалася поза межами Галицької митрополії: ініціатива цього процесу виходила з польських політичних середовищ, основні підготовчі заходи проводилися у Відні, а їх результати передавалися до Риму³⁸.

Неможливість одномоментного введення безженства греко-католицького духовенства була очевидною як для віденської нунціатури, так і для римської курії. Тому було вирішено внести у проекти соборних рішень нечіткі пункти³⁹, виконання яких у майбутньому мало сприяти поширенню загального целібату. Перший варіант постанови про семінарії підносив статус неодружених священників над одруженим духовенством⁴⁰, рекомендував ректорам духовних навчальних закладів заохочувати «питомців» не одружуватися у період здобуття освіти⁴¹. Метою такого рішення було обмеження впливу представників одруженого духовенства та заснування семінарій нового типу, які б виховували кандидатів на священників з переконанням у необхідності безшлюбного стану. Однак соборне духовенство не сприйняло такого нововведення. Спротив греко-католицького кліру запровадженню безженства у публічних обговореннях обґрунтовувався численними аргументами ідеологічного характеру⁴², хоча, насправді, така позиція визначалася тривалою традицією та реаліями душпастирського життя. Право на одруження розцінювалось уніатським духовенством як чи не єдина можливість прожити якщо не заможного, то принаймні в рамках більш-менш нормального забезпечення⁴³. Священники виразили своє незадоволення у протесті, укладеному парохом с. Залісся о. Іваном Негребецьким, який підписало близько 80 отців, і 27 вересня депутація духовних передала документ митрополитові. У цій петиції йшлося про можливість ліквідації Греко-католицької церкви, у зв'язку із затвердженням подібних рішень, а також про одруження священників східного обряду як офіційно задокументоване право⁴⁴.

Проблема целібату була основним предметом дискусій протягом усього собору. Вона спочатку обговорювалася на засіданнях наукової комісії, однак 30 вересня розгляд цього питання було передано у компетенцію членів обрядової секції, у зв'язку з гостротою суперечностей навколо даної справи. Більшість представників духовенства на засіданні виступила проти запропонованого проекту постанови. Після завершення обговорення голова обрядової комісії перемишльський єпископ Юліан (Пелеш) зазначив, що не має наміру вводити безшлюбність⁴⁵.

Подальше обговорення питання безженства було заплановано на засіданні 3 жовтня. З позицією проти целібату мали виступити о. Йосиф Левицький, о. Євстахій Мерунович, о. Омелян Огоновський та о. Василь Чернецький. Проте дискусія з даної проблеми цього дня велася лише у кулуарах. Учасники собору вирішили врегулювати справу з папським легатом кардиналом Августиним Чяскою. З цією метою до нього було вислано депутацію священників. Після повернення вони повідомили про підтримку кардиналом введення безшлюбності. Все це завершилося погрозами духовенства передчасно покинути зібрання⁴⁶.

Зростання опозиції до С. Сембратовича в середовищі духовенства змусила його шукати шляхи компромісу насамперед зі священством своєї архієпархії. Тому наступного дня під час обіду він зустрівся з їх представниками. У ході розмови греко-католицький ієрарх заявив, що не хоче вводити загальний цілібат, а також просив не допустити передчасного завершення собору⁴⁷. Тоді ж, на третьому загальному засіданні професор Львівського університету Ісидор Шараневич, від імені Ставропігійського братства, вручив папському делегатові листа з протестом проти введення цілібату⁴⁸, а власний проект постанови про безшлюбність запропонував віце-ректор Львівської духовної семінарії о. Йосиф Мельницький. Згідно з ініціативою останнього, безженний стан духовних вважався кращим і бажаним, але, якщо семінаристи відчували, що цілібат буде для них «небезпечним чи навіть шкідливим», їм дозволялось одружуватись. Таким чином, за вихованцями семінарії залишалось право на шлюб⁴⁹. Цей проект постанови був узгоджений з перемишльським єпископом Юліаном (Пелешом), який вніс до нього лише незначні поправки. В остаточному варіанті тексту постанови безшлюбний стан духовенства вважався кращим, ніж одружений, однак наголошувалось на пораді цілібату у Святому Письмі, а не необхідність для священників⁵⁰. Чергова депутація отців передала даний проект папському делегату, який наполягав на запровадженні цілібату, аргументуючи це несприйняттям латинниками одружених духовних як справжніх католиків. Однак не переконавши священників, кардинал звернувся до них в образливій формі⁵¹. У такій ситуації Ю. Пелеш порадив соборним духовним звернутися до митрополита. Гостра дискусія між С. Сембратовичем і священниками, позитивного результату не дала⁵².

На соборному засіданні 5 жовтня митрополит Сильвестр виступив з промовою, у якій вказав мету своїх дій та позиції – збільшення кількості неодруженого греко-католицького духовенства, а не введення загального цілібату. Під час виступу митрополит засудив учасників депутацій до папського делегата, назвавши їх бунтівниками, а окремим з них навіть погрожував суспензією⁵³. З гострою критикою слів ієрарха виступили отці Іван Негребецький та Йосиф Крушинський⁵⁴. Після завершення засідання духовенство працювало над редакцією постанови. Було узгоджено два варіанти рішення стосовно цілібату. Перший з них нагадував видозмінний проект о. Й. Мельницького. На початку ухвали цитувалися згадані вище слова апостола Павла, а далі містилося доведення канонічного права греко-католицьких священників на одруження⁵⁵. Інша постанова була укладена отцями Іваном Копистянським та Теофілом Сембратовичем. Дане рішення також включало слова апостола Павла і визнавало перевагу нежонатих духовних над одруженими. Тут за семінарстами залишалось право вибору щодо шлюбу. Постанова закінчувалась словами апостола Павла: «краще одружитися, ніж розгулювати»⁵⁶.

Остаточне рішення стосовно цілібату було прийняте 6 жовтня на загальному засіданні. Учасники наради розглядали два проекти постанови: запропоновану С. Сембратовичем та змінену священниками⁵⁷. Після незгоди більшості духо-

венства з варіантом ухвали, ініційованим митрополитом⁵⁸, греко-католицький ієрарх поставив на голосування проект постанови отців І. Копистянського та Т. Сембратовича, який, очевидно, був узгоджений з Ю. Пелешом. Єпископи з більшістю духовенства схвалили цей варіант, однак С. Сембратович не дав остаточної згоди на затвердження даного рішення. Тому учасники собору побоювалися його зміни на урочистому засіданні. Незважаючи на прочитання 8 жовтня апробованої духовенством постанови стосовно celibату⁵⁹, в опублікованих у 1896 р. ухвалах собору згадане рішення все-таки було змінено.

Різниця поглядів у середовищі монахів-василіан, парафіяльного духовенства та греко-католицьких ієрархів, галицьких політиків у кінці ХІХ ст. стосовно *реформи ЧСВВ* (1882–1904) зумовила розгортання дискусії на відповідну тему під час проведення Львівського собору. Реформування Василіанського чину було доручено єзуїтам⁶⁰. Щоправда, на початку 1880-х рр. пропонувалося два варіанти реорганізації василіан. Перший проект був сформульований галицьким митрополитом Йосифом Сембратовичем, який передбачав створення інших та оновлення діючих новіціатів самими представниками ЧСВВ та підпорядкування монастирів греко-католицькими ієрархам⁶¹. Протоігумен Галицької провінції Чину о. Климентій Сарницький запропонував інший варіант реформи. На його думку, ефективна реорганізація Василіанського чину була можливою лише за допомогою представників інших орденів: воскресенців або єзуїтів⁶². Саме проект протоігумена було затверджено на нараді у галицького намісника графа Альфреда Потоцького, що відбулася 29 квітня 1882 р. у Львові⁶³. Початок реформи викликав хвилю протестів василіан та парафіяльних священиків, а Й. Сембратович під тиском державної влади та римської курії був змушений зрезигнувати з митрополичого престолу. На його місце було призначено С. Сембратовича, який ще у статусі адміністратора митрополії, зайняв протилежну до свого попередника і дядька позицію. Він рішуче протиставляв себе критикам реформи і демонстрував свою підтримку єзуїтам⁶⁴.

Здійснення перетворень ЧСВВ єзуїтами було засуджено більшістю духовенства Львівського собору. Священики вважали більш необхідним не стільки реорганізацію новіціатів, скільки реформування старших монахів. Греко-католицький клір вимагав передати керівництво проведенням перебудови Чину місцевим ієрархам. Дізнавшись про дискусію навколо василіанської реформи, митрополит С. Сембратович заборонив обговорення цієї проблеми⁶⁵. Згідно із соборними рішеннями, оновлення ЧСВВ єзуїтами повністю схвалювалася⁶⁶. Позитивні наслідки реорганізації василіан засвідчують правильність позиції С. Сембратовича.

Визначення *статусу та повноважень ієрархів Греко-католицької церкви* було не менш дискусійним питанням Львівського собору, оскільки з часу Берестейської унії права останніх поступово обмежувались⁶⁷. Так, о. Олексій Торонський запропонував звернутися до папи римського з проханням надати галицькому митрополитові статус патріарха, що дало би змогу самостійно затверджувати єпископів⁶⁸. У свою чергу, о. О. Стефанович вимагав гідного пред-

ставництва греко-католиків у Римі⁶⁹. Крім цього, соборне духовенство виступило за скасування постанови Замойського синоду «Про єпископів», згідно з якою очолити єпархію міг лише вихованець монастиря ЧСВВ: «синод <...> вирішив постановити, щоби в майбутньому ніхто, хіба отримав би дозвіл Святого Престолу, не міг бути Єпископом, котрий не зложив ісповідання монашого. Ніхто же не може зложити таке ісповідання, хто перед тим не відбув у стінах монастирських рік іспитання монашого і шість тижнів після установ і звичаїв чина св. Василя Великого»⁷⁰. Власне, тільки остання вимога була узаконена соборними ухвалами⁷¹. Стосовно інших пропозицій священників з питань статусу та повноважень греко-католицьких ієрархів А. Чяска висловив чітку позицію – подібні рішення не можуть прийматися на провінційному соборі⁷².

Спроба введення до руського календаря чотирнадцяти латинських свят, а також внесення до списку святих Греко-католицької церкви Ігнатія Лойола, Педро Арбуеса і Томаса Торквемаду була ще однією точкою перетину поглядів учасників Львівського собору⁷³. Вже на початку соборного зібрання поширилися чутки про можливість скасування руських свят⁷⁴. Більша частина уніатського духовенства виступила проти затвердження даної постанови. Священники аргументували свій спротив такому нововведенню можливістю заміни руських ікон на латинські, а юліанського календаря – на григоріанський, а також на науковому рівні доводили окремішність обох обрядів. Протилежну позицію знову ж таки зайняв С. Сембратович. Митрополит пояснював доцільність прийняття згаданої пропозиції попереднім внесенням до календаря кількох латинських свят. У процесі дискусії навколо цього питання мали місце навіть скарги духовенства на С. Сембратовича до соборного суду. Зокрема, у такий спосіб на дії митрополита нарікав о. Ілля Мардарович⁷⁵. Незважаючи на тиск церковного ієрарха на отців, постанова про внесення латинських свят до руського календаря та поповнення списку святих Греко-католицької церкви латинськими праведниками була відхилена⁷⁶.

Греко-католицький обряд містить елементи як православної, так і католицької традицій богослужіння, що уможлиблює певні впливи кожної з них на клір. Інтенсивність та напрями таких впливів часто мали політичний характер. У 80-90-ті рр. XIX ст. у Галичині були поширені переходи духовенства та цілих парафій з одного обряду до іншого. Зміни обрядової приналежності були двох напрямів: з греко-католицизму до православ'я⁷⁷ та з греко-католицизму до латинства⁷⁸. З однієї сторони, православні впливи давали підстави ставитися до священників як до прихильників Російської імперії та схизматиків. З іншого боку, поширення католицьких елементів дозволяло говорити про колонізацію та латинізацію греко-католицьких отців. Тому для соборного духовенства важливо було врегулювати питання чистоти обряду та релігійного індивідуалізму (толерантності до релігії). На Львівському соборі священники ставили перед собою мету зберегти окремішність східного католицизму. Тому вони вимагали заборонити перехід парафій з греко-католицького до будь-якого іншого обряду⁷⁹.

Рішення, прийняті на Львівському соборі, були передані до Риму, де у 1895 р. затверджені Конгрегацією поширення віри і папою римським, а через рік опуб-ліковані⁸⁰. Постанови собору регулювали питання догматичного, обрядового, організаційного та суспільно-політичного характеру. Соборні ухвали мали бути затверджені на єпархіальних синодах. Проведення таких зібрань в усіх трьох греко-католицьких областях в силу тих чи інших обставин відбулися неодноразово: у Станіславові – 28-30 вересня 1897 р.⁸¹; у Львові – 7-9 грудня 1897 р.⁸²; у Перемишлі – 1-3 листопада 1898 р.⁸³. Під час єпархіальних синодів духовенству надавалося право вносити власні поправки та пропозиції. Священики Перемишльської єпархії, скориставшись цим правом, консолідовано виступили зі своїми ініціативами у справах дяків, парафіяльного кліру, шкільництва тощо⁸⁴. Місцеві духовні «в мирі і спокої виміняли свої думки між собою, висказали Преосвященному свої бажання і розійшлися так між собою, як і з своїм Єпископом Константином (Чеховичем – Д. К.) в найбільшій любові та гармонії і з піднесеним почуттям повернули...»⁸⁵. Проте далеко не весь клір митрополії зумів використати можливість внести поправки до ухвал собору на єпархіальних синодах. На синодальному зібранні у Львові до розгляду пропозицій духовенства справа навіть не дійшла через витрату значного часу на зачитування соборних постанов та важкий стан здоров'я митрополита, хоча «багато справ були вельми пекучі і клір покладав всяку надію, що вони будуть обговорені та розпочнуться бодай вступні праці до їх полагодження»⁸⁶. Запрошене на місцевий синод духовенство Станіславівської єпархії не було ознайомлене з прийнятими на соборі 1891 р. рішеннями і не могло прослідкувати поправок, зроблених у Римі, а тому прийняло затверджені Апостольським престолом соборні ухвали⁸⁷. Отже, греко-католицькі ієрархи намагалися уникнути опозиції парафіяльного кліру апробованим римською курією постановам Львівського собору, однак запобігти протестам духовенства їм не вдалося.

Питання celibату, що викликало на Львівському соборі найгострішу полеміку, було вирішено на користь віденської нунціатури, папського престолу, польських сил та галицького митрополита. Прийнятий більшістю духовенства проект постанови, що регулював функціонування духовних семінарій⁸⁸, був змінений в опублікованих рішеннях собору⁸⁹. По-перше, незважаючи на опозицію священиків, до тексту ухвали було додано слова апостола Павла «неодружений піклується про Господні (справи – Д. К.), як угодити Господу, одужений піклується про світські, як угодити дружині.» По-друге, керівництву духовних семінарій надавалися вказівки стосовно наполегливого заохочення майбутніх отців до безшлюбності, на відміну від прийнятого на соборі проекту постанови, де передбачалася лише порада celibату як досконалішого стану, ніж подружнє життя. Такі зміни зводили нанівець усі спроби соборного духовенства позитивно для себе вирішити проблему безженства. Крім того, до ухвали собору про заборону семінаристам одружуватись перед завершенням навчання було додано пункт про заручини, згідно з яким питомцям не дозволялося ставати нареченими під час навчального процесу⁹⁰. Така зміна су-

перечила попереднім рішенням собору. Змінені положення соборних постанов у справі подружнього життя уніатського духовенства стали причиною протестів галицьких священників на єпархіальних синодах. Такі протести підписало 36 отців Львівської архієпархії та 92 духовних Перемишльської єпархії. У цих документах інформувалося про незгоду кліру з опублікованою ухвалою та наводився текст прийнятої на соборі постанови⁹¹. Пояснення митрополита С. Сембратовича, дані на вимогу священників після Львівського архієпархіального синоду, про подання на затвердження до Риму двох проектів ухвали про семінарії (прийнятий більшістю духовенства на соборі та власний, що містив неапробовані соборним кліром положення), свідчать про визначальну роль у вирішенні проблеми celibату віденських та римських чинників. Адже, незалежно від авторства схваленої у Ватикані постанови (був це С. Сембратович чи А. Чяска), намір введення безшлюбності для греко-католицького духовенства формувався під тиском польських релігійних (Мечислав Ледоховський) та політичних (К. Бадені) сил⁹².

Затверджені рішення собору, що визначали статус і повноваження уніатських ієрархів, також не у повній мірі задовольняли галицьке духовенство. Якщо учасники соборного зібрання прийняли аргументи папського делегата стосовно неможливості вирішення на соборі питань про створення патріархату та формування відповідного представництва Греко-католицької церкви у Римі, то у справі висвячення та номінації єпископів вони рішуче відстоювали свою позицію. Як наслідок, було скасовано постанову Замоїського собору, що надавала можливість очолити єпархію тільки монахам-василіанам. Згідно з апробованими Конгрегацією поширення віри постановами Львівського собору, єпископську хіротонію міг отримати й представник нежонатого духовенства. Проте ця ухвала також зазнала змін у Римі, оскільки на соборі було прийнято рішення про можливість надання архієрейських свячень не лише целебсам, але й вдівцям⁹³. Така модифікація згаданої постанови була розкритикована синодальними священниками. Вона являється ще однією ілюстрацією того, що впровадження безшлюбності серед греко-католицького духовенства було однією з основних причин проведення собору.

На Львівському соборі 1891 р. найбільше дискусій викликали питання, які у певній мірі могли свідчити про внесення латинських практик до греко-католицького обряду. Проблеми celibату, василіанської реформи, зміни руського календаря супроводжувалися гострими дискусіями, які інколи досягали найвищого рівня напруги. Зважаючи на підтримку митрополита Сильвестра усіх вище згаданих ініціатив, визріло невдоволення діями останнього серед соборного духовенства. Особливо палкі суперечки зумовлювала постанова про духовні семінарії, через яку, власне, робилися спроби початку впровадження безшлюбності для уніатського кліру. Аргументи галицького архієпископа на користь celibату, що зводилися до необхідності створення відповідної основи для зайняття найвищих церковних урядів, видавалися духовним недостатньо переконливими. Тому останні, засвідчуючи здатність захищати традиції свого обряду, твердо відстоювали право греко-католицького духовенства на одруження. Аналіз найбільш обговорюваних на Львівському соборі 1891 р. проб-

лем розкриває сутність церковно-політичної ситуації у Галичині кінця XIX ст. Польські політики та релігійні діячі за допомогою Апостольської столиці та «святоюрської» верхівки намагалися поставити Греко-католицьку церкву під свій контроль. В умовах сприйняття католицизму в цілому як визначального атрибуту польського впливу на національний розвиток українців та як уособлення ворожої релігійної експансії⁹⁴, галицька громадськість вбачала у проведенні собору один з інструментів реалізації польських інтересів. У таких умовах позицію С. Сембратовича можна визначити як компроміс між декларуванням лояльності пропольським сферам та пошуком порозуміння з більшістю духовенства митрополії.

Примітки:

¹ Попередній собор Греко-католицької церкви відбувся 1720 р. у Замості. Отже від часу його проведення до собору 1891 р. у Львові минув аж 171 рік.

² Аркуша О. Український національно-політичний рух у Галичині наприкінці 80-х рр. XIX ст. / Олена Аркуша. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів: Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1997. – Вип. 3-4. – С. 122; Матковський С., о. Три синодальні архієреї. Споми́ни з життя і діяльності преосвящених о. Юліана Куїловського, д-ра Юліана Пелеша і д-ра Сильвестра Сембратовича / о. Северин Матковський. – Львів: Бібльос, 1932. – С. 49-50.

³ Детальніше про проголошення «новоєрівської» політики та її підтримки С. Сембратовичем див.: Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. / Ігор Чорновол. – Львів: Львівська академія мистецтв, 2000. – С. 123-133.

⁴ Серед таких праць можна виділити роботи о. Атанасія Великого (Великий А. Г. З літопису християнської України. Церковно-історичні радіолекції з Ватикану: в IX т. / А. Г. Великий. – Рим: Видавництво оо. Василіан, 1968. – Т. VIII: XIX ст. – 1976. – С. 9-25, 245-253), о. Софрона Мудрого (Мудрий С., о. Нарис історії Церкви в Україні / о. Софрон Мудрий. – Рим-Львів: Видавництво оо. Василіан, 1995. – С. 434-435) тощо.

⁵ Антоняк І. Львівський собор Греко-Католицької Церкви 1891 року / Ірина Антоняк // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2008 р. – Львів: Логос, 2008. – С. 160-171.

⁶ Герич Ю. Проблема celibату на Львівському Провінційному Синоді (1891) / Юрій Герич. // Збірник на пошану Василя Орелецького (1895–1976). Науковий Збірник Том IX. – Мюнхен, 1982. – С. 111-127.

⁷ Чинности і рішення руского провінціального собора в Галичині отбувшогося в Львові в р. 1891. – Львов, 1896. – 272 с.; Додаток до Чинностей і рішень руского провінціального собора в Галичині отбувшогося в Львові в р. 1891. – Львов, 1897. – 640 с.

⁸ Руський Сіон. – 1884.

⁹ Діло. – 1882, 1891, 1897, 1898.

¹⁰ Галицкая Русь. – 1891, 1892.

¹¹ Gazeta Narodowa. – 1891.

¹² Kurjer Lwowski. – 1891.

¹³ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ), ф. 684 (Протоігуменат монастирів ЧСВВ), оп. 1, спр. 48.

¹⁴ Archiwum Państwowe w Przemyślu (далі – APP), zespół 142 (Archiwum Biskupstwa Grekokatolickiego w Przemyślu (далі – АВГК)), syg. 440, 441, 9525.

¹⁵ Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів з років 1891 і 1897 / о. Олександр Стефанович та ін. – Львів: Друкарня Наукового товариства ім. Шевченка, 1924. – 41 с.

¹⁶ Мартинюк П., о. Неподілене серце священика в службі Бога і Церкви / о. Платон Мартинюк. – Жовква: Друкарня оо. Василіан, 1929. – С. 175-202

¹⁷ Ваврикъ В. Р. Материалы, относящиеся къ истории львовскаго синода въ 1891 / В. Р. Ваврикъ. – Львовъ, 1931.

¹⁸ Матковський С., о. Три синодальні архієреї... – 101 с.

¹⁹ Там само. – С. 6-7; Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С. 2.

²⁰ Матковський С., о. Три синодальні архієреї... – С. 9-10.

²¹ Див.: Чорновол І. Польсько-українська угода... – С. 97-98.

²² Для ознайомлення з підготовкою до собору див.: Антоняк І. Львівський собор Греко-Католицької Церкви... – С. 160-171; Герич Ю. Проблема цілібату ... – С. 111-127; Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – 41 с.

²³ Про позицію народовців дивись у циклах статей газети «Діло» «В справі руського провінційного синоду церковного» (Діло. – 1891. – Ч. 180, 182), «З нагоди будучого синоду провінційного» (Там само. – Ч. 190, 191, 193, 194, 195, 197, 199, 200, 203) та «Русько-католицький синод у Львові (Там само. – Ч. 208, 211, 216). Погляди русофілів на собор висвітленні у дописах під назвами «Матеріали для учасників провінційного синода» (Галицкая Русь. – 1891. – Ч. 74, 76, 77) і «Чого тре буем від синода?» (Там само. – Ч. 97-107, 110-116, 121-125, 128-133).

²⁴ APP, АВГК, syg. 440, S. 17-22; В справі руського синоду церковного / Діло. – 1891. Ч. 182, 14 (26) серпня. – С. 1-2; Програма синода / Приложеніє до Галицкої Русі. – 1891. – № 105 і 106. – С. 1.

²⁵ APP, АВГК, syg. 440, S. 26-27.

²⁶ Про функції цих груп урядників та їх склад див.: APP, АВГК, syg. 440; Чинности і рішення ... – 272 с.

²⁷ Детально про ці декрети див.: APP, АВГК, syg. 440, S. 28-30; Чинности і рішення ... – С. 25-26.

²⁸ APP, АВГК, syg. 440, S. 20-21.

²⁹ Див.: Чинности і рішення ... – 272 с.

³⁰ APP, АВГК, syg. 440, S. 21. Інформацію про учасників собору див.: Чинности і рішення ... – 272 с.

³¹ APP, АВГК, syg. 440, S. 22; В справі руського синоду церковного / Діло. – 1891. – Ч. 182, 14 (26) серпня – С. 1; Приложенія до Галицкой Русі. – 1891. – № 105

і 106. – С. 1.

³² APP, AVGK, syg. 440, S. 35-36.

³³ Інформацію про склад комісій див.: Відкриття синоду / Галицкая Русь. – 1891. – № 131, 13 (25) вересня. – С. 2; Новинки / Діло. – 1891. – Ч. 206, 12 (24) вересня. – С. 3.

³⁴ Чинности і рішення ... – С. 57-61, 258-264; Русько-католицький синод у Львові / Діло. – 1891. – Ч. 216, 25 вересня (7 жовтня). – С. 1.

³⁵ Характеристику історичного аспекту проблеми целібату див.: Герич Ю. Проблема целібату... – С. 111-115.

³⁶ Із синода / Галицкая русь. – 1891. – № 133, 17 (29) вересня. – С. 1.

³⁷ До безшлюбного життя автори часопису закликали не лише священників, але й усіх парафіян, вважаючи це «великою офірою для Господа Бога». (Целібат / Руський Сіон. – 1884. – Ч. 8, 16 (28) квітня. – С. 248-251; Целібат / Там само. – Ч. 9, 1 (13) травня. – С. 278-282).

³⁸ Свідченням цього є таємне листування галицького намісника Бадені, австрійських міністрів Кальнокі та Гауча та послів при Ватикані Ревертери і Брандіса. (Герич Ю. Проблема целібату... – С. 116-120).

³⁹ Наприклад, учасникам собору пропонувалися наступні питання: «Чи синод визнає за корисну річ, щоб руські єпископи впливали на підвладне їм духовенство, щоб якнайбільша кількість духовних висвячувалась в целібаті?» (Synod ruski / Kurjer Lwowski. – 1891. – № 269, 28 wrzeźnia. – S. 1); «Чи не потрібно обирати на посади, що вимагають вільного умислу і постійної уваги, безженних?» (Synod grecko-katolicki / Gazeta Narodowa. – 1891. – № 233, 28 wrzeźnia. – S. 1).

⁴⁰ У проекті рішень наводилися слова апостола Павла: «Нежонатий старається про Господніх, як угодити Господеві, а жонатий старається про світських, як угодити дружині» (Записник о. Мирона Подолинського // Мартинюк П., о. Неподілене серце священника в службі Бога і Церкви. / о. Платон Мартинюк. – Жовква: Друкарня оо. Василіан, 1929. – С. 177; Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С. 10).

⁴¹ У тексті постанови читаємо: «... намагати належить настоятелям семінарії, щоби їх (семінаристів – Д. К.) у даному випадку поучали поздерженість життя або безженство (целібат) в вищій ціні мати <...> Ті ж питомі, котрі хочуть прийняти стан супружий, хай не відважуються того скоріше зробити, як після відповідно закінчених всіх науках богословських і відпущені уже із семінарії, що також повинно розумітися і про самі заручини...» (Записник о. Мирона Подолинського... – С. 177).

⁴² Священники говорили, що сімейні відносини сприяють взаєморозумінню між парохами і парафіянами, що священницькі родини являються головним джерелом поповнення національної духовної і світської інтелігенції тощо. (Колб Н. Основні статті витрат та організація побуту греко-католицького парафіяльного духовенства Галичини наприкінці ХІХ століття / Наталя Колб // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2014 р. – Львів: Логос, 2014. – С. 239, 247).

⁴³ Там само. – С. 239-240.

⁴⁴ Записник о. Мирона Подолинського... – С. 178-180; Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С. 11.

⁴⁵ Записник о. Мирона Подолинського... – С. 180.

⁴⁶ Там само. – С. 181-182; Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С. 11-13; Герич Ю. Проблема celibату... – С. 121.

⁴⁷ Записник о. Мирона Подолинського... – С. 182-183.

⁴⁸ Там само. – С. 183.

⁴⁹ Там само. – С. 184-185.

⁵⁰ Повний текст проекту постанови Ю. Пелеша див.: Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С. 13-14; Герич Ю. Проблема celibату... – С. 121-122.

⁵¹ Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С. 14-16; Герич Ю. Проблема celibату... – С. 123.

⁵² Про стійкість позиції духовенства свідчить висловлювання одного з учасників депутації до митрополита: «Якщо би й ангел зійшов з неба і до вас говорив, то не змогли би ви нас переконати». Більше того священники дали зрозуміти С. Сембратовичу, що вважають його позицію та дії зобов'язанням, даним полякам (Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С. 16-17).

⁵³ Повний текст цієї промови С. Сембратовича див.: Записник о. Мирона Подолинського... – С. 187-188.

⁵⁴ Так, о. І. Негребецький наголошував на порушенні митрополитом папського декрету про свободу слова на соборі. У свою чергу, о. Й. Крушинський звинувачував С. Сембратовича у поступках Риму задля отримання нових титулів. Докладніше про це див.: Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С. 17-18.

⁵⁵ Записник о. Мирона Подолинського... – С. 189.

⁵⁶ Повний текст цього проекту постанови див.: Записник о. Мирона Подолинського... – С. 189-190.

⁵⁷ Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С. 18; Герич Ю. Проблема celibату... – С. 124.

⁵⁸ Інформацію про виступи усіх противників (о. Й. Левицького, о. О. Огоновського, І. Шараневича, о. М. Малиняка та о. Й. Черлюнчакевича) та прихильників (о. І. Кобилянського та о. І. Костецького) введення celibату під час згаданого обговорення див.: Записник о. Мирона Подолинського... – С. 191-196.

⁵⁹ Там само. – С. 197-199; Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С. 20.

⁶⁰ Булла папи римського Лева XIII «*Singulare praesidium*» від 12 травня 1882 р. затвердила проведення реформи ЧСВВ представниками Товариства Ісуса. (ЦДІАЛ, ф. 684, оп. 1, спр. 48; Jackowski H. *Bazylianie i reforma dobromilska* / Henryk Jackowski. // *Przegląd Powszechny*. – Dodatek do №. 6-7. – 1884. – S. XXIII-XXIV).

⁶¹ Свою позицію Й. Сембратович висловив після проведення канонічної візитації монастирів ЧСВВ Галичини у листі від 2 січня 1882 р. до префекта Конгрегації пропаганди віри у Римі кардинала Джовані Сімеоні. (Zięmba A.

Sembratowicz Józef / Andzej Zięmba. // Polski Słownik Biograficzny (далі – PSB). – Т. XXXVI/2, Zeszyt 149. – Warszawa-Kraków, 1995. – S. 210; Каровець М., о. Велика реформа Чина св. Василя В. 1882 р. / о. Макарій Каровець.: у 4 Ч. – Жовква-Львів: Бібліотека УКО, 1933–1938. – Ч.1. – С. 98; Матковський С., о. Три синодальні архіереї... – С. 63).

⁶² Каровець М., о. Велика реформа... – Ч.1. – С. 48-50; Упадок чина св. Василя / Діло. – 1882. – Ч. 3., 1 (13) травня. – С. 2.

⁶³ Каровець М., о. Велика реформа... – Ч. 2. – С. 40-41.

⁶⁴ Zięmba A. Sembratowicz Józef... – S. 211.

⁶⁵ Записки д-ра Исидора Шараневича о синоде, отбывшемся 1891 г. // Ваврикъ В. Р. Материалы, относящиеся къ истории львовскаго синода въ 1891 / В. Р. Ваврикъ. – Львовъ, 1931. – С. 26-27, 31.

⁶⁶ Чинности і рішення ... – С. 237-238.

⁶⁷ Федорів Ю, о. Організаційна структура Української Церкви. / о. Юрій Федорів. – Торонто: НТШ в Канаді, 1990. – С. 27-42; 64-73.

⁶⁸ Записки д-ра Исидора Шараневича... – С. 12-13.

⁶⁹ Там само. – С. 24.

⁷⁰ Додаток до Чинностей і рішень... – С. 236.

⁷¹ Чинности і рішення... – С. 194.

⁷² Записки д-ра Исидора Шараневича... – С. 24.

⁷³ Із синода / Галицкая Русь. – 1891. - № 133, 17 (29) септєбря. – С. 1; Synod ruski / Kurjer Lwowski. – 1891. - № 269, 28 wrzeźnia. – S. 1.

⁷⁴ Русько-католицький синод у Львові / Діло. – 1891. – Ч. 208, 16 (28) вересня. – С. 1.

⁷⁵ Заява о. І. Мардаровича до Суду синодального // Ваврикъ В. Р. Материалы, относящиеся къ истории... – С. 50-51.

⁷⁶ Русько-католицький синод у Львові / Діло. – 1891. – Ч. 213, 21 вересня (3 жовтня). – С. 1; Із синода / Галицкая Русь. – 1891. - № 140, 25 септєбря (7 октєбря). – С. 2.

⁷⁷ Наприклад, у 1882 р. з греко-католицького до православного обряду перейшла парафія с. Гнилички. (Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 / Кость Левицький. – Львів: Друкарня оо. Василіан у Жовкві, 1926. – С. 195).

⁷⁸ Так, 1892 р. греко-католицька парафія с. Тучапи перейшла до латинського обряду. (Галицька Русь. – 1892. – №. 158, 167, 171, 185, 196, 206).

⁷⁹ Записки д-ра Исидора Шараневича... – С. 23.

⁸⁰ Чинности і рішення руского провінціального собора в Галичині отбувшогося в Львові в р. 1891. – Львов, 1896. – 272 с.

⁸¹ Новинки – Діло. – Ч. 209, 16 (28) вересня. – С. 3.

⁸² Проведення Львівського єпархіального синоду двічі переносилося (на 12-14 жовтня і на 7-9 грудня 1897 р.), у зв'язку із хворобою С. Сембратовича. (Діло. – 1897. – Ч. 155, 205, 244, 251).

⁸³ APP, AVGK, syg. 441, S. 1-6; Синод дієцезіальний в Перемишлі / Діло. –

1898. – Ч. 241, 29 жовтня (10 листопада). – С. 1-2.

⁸⁴ АРР, АВГК, syg. 441, S. 52-56.

⁸⁵ Синод дієцезіальний в Перемишлі / Діло. – 1898. – Ч. 241, 29 жовтня (10 листопада). – С. 1.

⁸⁶ Новинки / Там само. – 1897. – Ч. 270, 28 листопада (10 грудня). – С. 3

⁸⁷ Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С. 20-21.

⁸⁸ Повний текст цього проекту див.: Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С. 13-14.

⁸⁹ Текст цієї ухвали наступний див.: Чинности і рішення... – С. 216-217; Герич Ю. Проблема celibату... – С. 125; Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С. 21-22.

⁹⁰ Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С. 24-25.

⁹¹ Там само. – С. 22-24; Антоняк І. Львівський собор Греко-Католицької Церкви... – С. 68.

⁹² Герич Ю. Проблема celibату... – С. 126-127.

⁹³ Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С. 25-27.

⁹⁴ Див.: Куций І. Образ католицизму в українській історичній думці Східної Галичини ХІХ ст. / Іван Куций // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2014 р. – Львів: Логос, 2014. – С. 209-216.

Dmytro Korbyak. Lviv cathedral of 1891: debatable questions and their de-cisions. The article deals with the course and results of Lviv Concilium 1891. Defined the main discussion questions and analyzed solutions. Particular emphasis is placed on the importance of Polish forces in main stages of the concilium and the approval decisions. Characterized the place of Church leaders at this event and their interaction with the clergy.

Key words: The Greek Catholic Church, concilium, Sylvester Sembratovych, celibacy, diocesan synod.

Отримано: 22.09.2015 р.

УДК 94:329.14 (477) «1904/1905»

Олександр Федьков

РОСІЙСЬКИЙ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТ ІСАК БІСК: РОЗЛАМ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ ТА СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ СПІЛКИ

Олександр Федьков. Російський соціал-демократ Ісак Біск: розлам Революційної української партії та створення Української соціал-демокра-

тичної спілки. У статті автор залучив новий архівний матеріал – листування російського соціал-демократа, меншовика Ісака Біска з керівними органами меншовицької фракції, що зберігаються в Російському державному архіві соціально-політичної історії. В зазначених епістолях відбито різні аспекти партійно-політичного життя РСДРП, зокрема роль останньої в розколі Революційної української партії та створенні Української соціал-демократичної спілки. Вказані та інші використані джерела дозволили в жанрі «нової історичної біографії» («персональної» або «індивідуальної історії») дослідити зазначені події. Особливість цього виду наукової біографії полягає в тому, що об'єктом інтересу дослідників є активна особистість, яка своєю діяльністю впливає на соціальну реальність, творить її. Це не обов'язково видатний діяч, а може бути постать другого чи третього плану, або «звичайна» людина. При цьому, епізод із біографії історичної особи дозволяє не лише відтворити певний відтинок її життєвого шляху, але й адекватніше відобразити історичні процеси, події, в яких вона брала безпосередню участь. Меншовик І. Біск у 1904–1905 рр. очолював транспортну групу фракції, що перебувала у Львові (Австро-Угорщина). Він тісно співпрацював із діячами Закордонного комітету Революційної української партії та членами редакції її партійних видань. У ході спілкування з'ясувалося, що більшість «закордонців» поділяють погляди російських марксистів на розвиток соціал-демократичного руху в Російській імперії та виступають за входження до складу РСДРП на автономних засадах. Цю частину членів ЗК І. Біск називав автономістами. Водночас нечисленна група рупівців була прихильницею національних форм пролетарського руху й виступала за входження РУП до складу РСДРП на федеративних засадах. І лише незначна група серед «закордонців» виступала за самостійне існування української соціал-демократії.

І. Біск та автономісти здійснювали заходи, спрямовані на включення РУП до складу РСДРП. Однак на II «невідбутому» з'їзді в грудні 1904 р. (січні 1905 р. за н.с.) отримати більшість і прийняти рішення про входження в російську марксистську партію їм не вдалося. Тому вони 31 грудня 1904 р. (13 січня 1905 р.) оголосили про вихід зі складу РУП і намітили заходи по створенню нової організації, що незабаром отримала назву Українська соціал-демократична спілка. Поділяючи інтернаціоналістські принципи, спілчани поставили собі за мету негайно ввійти до складу РСДРП. Вони сподівалися, за допомогою цієї потужної партії, добитися соціального та національного визволення України. Це відповідало також інтересам російських марксистів. Внаслідок домовленостей, 2 (15) лютого 1905 р. Українська соціал-демократична спілка ввійшла в РСДРП як автономна організація. Спілка розгорнула значну видавничу роботу, спрямовану на друк газети «Правда», брошур і листівок, спрямованих переважно на селянську аудиторію.

Ключові слова: «персональна історія», російська соціал-демократія, Революційна українська партія, Українська соціал-демократична спілка.

Александр Федьков. Российский социал-демократ Исаак Биск: разлом

Революционной украинской партии и создание Украинского социал-демократического союза. В статье автором использовал новый архивный материал – переписку российского социал-демократа, меньшевика Исаака Биска с руководящими органами меньшевистской фракции, хранящиеся в Российском государственном архиве социально-политической истории. В указанных эпистолиях отражены различные аспекты партийно-политической жизни РСДРП, в частности роль последней в расколе Революционной украинской партии и создании Украинского социал-демократического союза (Спилки). Указанные и другие использованные источники позволили в жанре «новой исторической биографии» («персональной» или «индивидуальной истории») исследовать указанные события. Особенностью этого вида научной биографии заключается в том, что объектом интереса исследователей является активная личность, которая своей деятельностью влияет на социальную реальность, творит её. Это не обязательно выдающийся деятель, а может быть фигура второго или третьего плана, или «обычный» человек. При этом эпизод из биографии исторической личности позволяет не только воссоздать определенный отрезок её жизненного пути, но и адекватно отразить исторические процессы, события, в которых она принимала непосредственное участие. Меньшевик И. Биск в 1904–1905 гг. возглавлял транспортную группу фракции, которая находилась во Львове (Австро-Венгрия). Он тесно сотрудничал с деятелями Заграничного комитета Революционной украинской партии и членами редакции ее партийных изданий. В ходе общения выяснилось, что большинство деятелей ЗК разделяют взгляды российских марксистов на развитие социал-демократического движения в империи Романовых и выступают за вхождение в состав РСДРП на автономных началах. Эту часть членов ЗК И. Биск называл автономистами. В то же время небольшая часть руповцев была сторонницей национальных форм пролетарского движения и выступала за вхождение РУП в состав РСДРП на федеративных началах. И лишь незначительная группа среди членов ЗК партии выступала за самостоятельное существование украинской социал-демократии.

И. Биск и автономисты осуществляли меры, направленные на включение РУП в состав РСДРП. Однако на II «несостоявшемся» съезде в декабре 1904 г. (январе 1905 по н. с.) получить большинство и принять решение о вхождении в российскую марксистскую партию им не удалось. Поэтому они 31 декабря 1904 (13 января 1905) объявили о выходе из состава РУП и наметили меры по созданию новой организации, вскоре получившей название Украинский социал-демократический союз (Спилка). Разделяя интернационалистские принципы, создатели Спилки поставили себе целью немедленно войти в состав РСДРП. Они надеялись с помощью этой мощной партии добиться социального и национального освобождения Украины. Это соответствовало также интересам российских марксистов. В результате договоренностей, 2 (15) февраля 1905 Украинский социал-демократический союз вошел в РСДРП как автономная организация. Спилка развернула значительную издательскую работу, направленную на печатание газеты «Правда», брошюр и листовок, направленных преимущественно

но на крестьянскую аудиторию.

Ключевые слова: «персональная история», российская социал-демократия, Революционная украинская партия, Украинская социал-демократический союз (Спилка).

Історія вітчизняного та світового соціал-демократичного руху була та залишається важливим напрямком наукових досліджень. Соціал-демократія на початках свого існування заявляла себе представником інтересів робітничого класу. Сьогодні – це потужний політичний напрям, із яким значна частина людей у світі пов'язує надії на розв'язання складних цивілізаційних проблем. Водночас, до цього часу залишаються недостатньо вивченими ключові питання історії української соціал-демократії, зокрема причини та розкол Революційної української партії та створення Української соціал-демократичної спілки. Їх розв'язання вбачаємо у виявленні та використанні нових історичних джерел і застосуванні сучасної методології дослідження проблеми. Саме такі підходи пропонуються в цій статті.

Із найдавніших часів і дотепер біографія належить до популярних жанрів історіописання. Найчастіше об'єктом уваги дослідників були «знамениті» особистості. Але в темпоральному вимірі теоретико-методологічні вимоги до біографії змінювалися¹. Сьогодні цей популярний різновид наукового дослідження переживає, на думку відомого російського історика Л. Репіної, «друге народження»². Зараз формується напрям, який називають «нова біографічна історія» («індивідуальна» або «персональна історія»), що має своїм завданням «дослідження одного життя». Відтепер вчених цікавить не «типовий», а конкретний індивід; це не обов'язково «видатна» особистість, а може бути постать другого, третього плану чи «звичайна людина», але особа неординарна або така, яка здатна приймати важливі рішення за складних обставин.

Утверджуються методологічні настанови «персональної історії»: розглядаючи формування світогляду, розвиток внутрішнього світу, історик через особисте життя й діяльність людини на різних за тривалістю хронологічних відтинках досліджує історичний соціум, у якому вона діє й котрий творить. При цьому, «індивідуальна історія» є водночас стратегічною метою дослідження й адекватним засобом пізнання³. Такий підхід дозволяє відрефлектувати погляд на події та наблизитися до адекватнішого відтворення історичного процесу. Ефективним інструментом досліджень у рамках «нової історичної біографії» слугують соціологічні й антропологічні моделі мережевого аналізу міжособистісних взаємин. Цей метод дозволяє встановити соціальні зв'язки індивіда на конкретному відтинку його життя в коекзистенційному цілому⁴.

При розробці такого типу біографій важливе значення мають історичні джерела особового походження. Це можуть бути мемуари – «сучасні історії», мемуари-автобіографії, щоденники, есе, сповіді, листи⁵. Для «персональної історії» літературних і мистецьких діячів такими джерелами можуть слугувати їхні твори⁶, для вчених – наукові праці⁷. Усі вони, чи їх частина, разом з даними так

званої «об'єктивної інформації» – джерел, які фіксують факти «збоку» дозволяють повніше з'ясувати «індивідуальну історію»⁸.

Епізод з біографії меншовика І. Біска стосується взаємин російських та українських соціал-демократів на початку ХХ ст. Цей діяч не належав до партійних лідерів і був постаттю «другого плану» – один із учасників подій партійного життя РСДРП⁹. Він очолював транспортну групу меншовиків і у 1904–1905 рр. перебував у Львові. Ми виявили в Російському державному архіві соціально-політичної історії (м. Москва) нові архівні матеріали – листи І. Біска з 13 (25) квітня 1904 по 18 квітня (1 травня) 1905 р. до керівних меншовицьких органів у Женеві¹⁰. Зазначені епістоли й інші історичні джерела розкривають взаємини автора з меншовицькими лідерами (Г. Плеханов, Ю. Мартов, В. Крохмаль та ін.), а також із діячами Закордонного комітету Революційної української партії, причетними до розколу останньої та створення Української соціал-демократичної спілки. Досліджуючи випадок із життя І. Біска, ми, завдяки цьому, відтворюємо важливу сторінку партійно-політичного життя України та Росії початку ХХ ст.

Найповніша інформація про І. Біска вміщена у біобібліографічному словнику діячів революційного руху в Росії, виданому на межі 1920-х та 1930-х рр. У ньому повідомлялося, що Біск, Ісак Соломонович («Павлов»), потомствений почесний громадянин. Народився близько 1874 р. Після закінчення гімназії в Києві був студентом Гейдельберзького університету. Соціал-демократ із середини 1890-х рр. У 1898 р. перебував під слідством у справі київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». За «височайшим повелінням» 22 березня 1900 р. відданий під нагляд поліції в обраному місці проживання в «смузі єврейської осілости» на 1 рік, але вирок не був виконаний, оскільки Біск, проживши після звільнення з в'язниці деякий час у Чернігові, виїхав знову за кордон. Жив у Швейцарії та в Берліні, входив до закордонного «Союзу російських соціал-демократів», близького до «рабочедельцев»-економістів – течії в російському соціал-демократичному русі, що гуртувалася навколо газети «Рабочее дело»¹¹.

Після II з'їзду РСДРП І. Біск примкнув до меншовиків. У 1904 р. йому доручили очолити транспортну групу меншості. На той час головним чинником партійного життя був розкол, внаслідок якого російська соціал-демократія поділилася на більшовиків та меншовиків або, за тодішньою термінологією, «твердих» і «м'яких» «іскрівців»¹². З кінця 1903 по кінець 1904 р. між ними точилася гостра боротьба, зокрема за місцеві комітети, та жорстка літературна полеміка¹³. Внаслідок цього центральний друкований орган партії, газета «Искра», починаючи з № 53 від 20 листопада 1903 р., стала виходити під контролем меншовиків. Водночас більшість у Раді партії також склали меншовики¹⁴. Центральний Комітет, до складу якого на II з'їзді обрали тільки прихильників В. Леніна, починаючи з липня 1904 р., фактично, став підпорядковуватися «м'яким»¹⁵.

Боротьба в РСДРП зачіпала й місцеві організації, які все більше втягувалися в неї та виступали прихильниками переважно більшовиків, дещо менше –

меншовиків і частково таких, що займали нейтральні позиції¹⁶. Характерно, що Україна належала до регіонів, де більшою підтримкою користувались меншовики¹⁷. Та, незважаючи на гостру ідейно-політичну та організаційну кризу, яка охопила російську марксистську партію, вона була доволі впливовою політичною силою з розгалуженою мережею організацій, які користувались популярністю переважно серед міських робітників¹⁸.

Програмні засади усіх марксистських партій ґрунтувалися на Ерфуртській програмі німецької соціал-демократії, тому, по суті, не відрізнялися. Це створювало ідейні передумови для ймовірного об'єднання. Складніше було з оцінкою національного питання, яке залишалося ахілесовою п'ятою марксизму. Програма РСДРП вимагала рівноправності усіх громадян, незалежно від статі, релігії, раси й національності; виступала за впровадження широкого місцевого, зокрема обласного самоврядування для місцевостей з особливими побутовими умовами та складом населення; обстоювала право населення отримувати освіту рідною мовою та використовувати її на зібраннях, у громадських та державних установах. Проголошувалося також «право на самовизначення за всіма націями, які входять до складу держави»¹⁹. Насторожувало лише те, що російські соціал-демократи відмовлялися конкретизувати цю вимогу партійної програми²⁰. У питанні про взаємини з іншими марксистськими партіями романівської імперії російські соціал-демократи, незалежно від фракційної належності, виступали за їх включення до свого складу на автономних засадах²¹. Їхня точка зору на цю проблему викладена у доповіді делегації РСДРП Амстердамському міжнародному соціалістичному конгресу²². Доповідь цікава ще й тим, що на конгресі, якому вона адресувалася, були присутні делегати української соціал-демократії. Для них погляди російських марксистів на означені проблеми мали негативні практичні наслідки.

Підходи «меншості» РСДРП до організаційного та національного питань, звісно, поділяв і І. Біск. Вони знайшли розуміння також і в більшій частині членів ЗК РУП, який зосереджувався у Львові. Робота в складі РСДРП дозволяла «закордонцям» відчувати себе членами могутньої соціал-демократичної партії, яка здатна розв'язати завдання, що стоять перед суспільством. Все це разом спонукало членів ЗК до активної співпраці з російськими соціал-демократами. Водночас, вони недооцінювали наслідків впливу централістичних принципів побудови російської соціал-демократії²³. Реалізація останніх на практиці могла покласти край українській соціал-демократії як національній політичній партії.

Осередок роботи керівника транспортної групи меншовиків Павлова зосереджувався у Львові – тоді Лембергу, адміністративному центрі Галичини, яка входила до складу Австро-Угорщини. Місце вибору «штаб-квартири» зумовлювалося низкою причин. Найперше, політичних емігрантів з Російської імперії приваблювала робота в умовах конституційної держави²⁴. По-друге, близькість до кордонів Російської імперії дозволяла революціонерам, за допомогою «пачкарів» (контрабандистів)²⁵, швидко діставатися до Російської імперії та вдало доставляти соціал-демократичні видання, насамперед газету «Ис-

кру», які друкувалися в партійній друкарні у Женеві (Швейцарія).

Побачивши І. Біска у Львові, уважний незнайомець міг пізнати у ньому успішного підприємця «середньої руки» або ж удачливого комівояжера: «якийсь дуже шикovníй закордонний джентльмен: лаковані черевики блищать, на голові сяє шовковий казанок, весь він – немов малюнок з модного журналу. На руці приїжджий мав елегантне сіре пальто, шовковий парасоль і невеликий жовтий сакво́яж. До того всього і сам був з лиця вродливий та дуже приємний»²⁶. Насправді «тов. Павлов», як ми вже знаємо, був активним соціал-демократом, меншовиком-практиком, професійним революціонером – одним із тих людей, які приводили в життя складний і не завжди доладний партійний механізм.

Листування І. Біска засвідчує, що щодня йому доводилося розв'язувати низку питань, які стосувалися отримання літератури із Женеви, вибору шляхів подальшого транспортування партійних видань, роботи з агентами транспортної групи, «провалів» транспортів, співпраці з партнерами з інших політичних партій і, звісно, фінансових аспектів партійного «підприємства». До цього слід додати постійні листи-звіти про виконану роботу в центральні установи меншовиків²⁷. З усього масиву інформації ми зосередимо увагу на тих аспектах, які безпосередньо стосувалися розколу РУП та участі у цьому І. Біска та РСДРП.

Пов'язаний із соціал-демократичним рухом в Україні, І. Біск продовжував цікавитися його перебігом. Зокрема, у мемуарних замітках Г. Чикаленко повідомляла, що навчалася в Одесі в гімназії та на вищих жіночих курсах з двоюрідною сестрою І. Біска Катею. Остання наприкінці січня 1904 р., знайомлячи Ганну з кузенком, представила його як такого, що «дуже цікавився українським революційним рухом»²⁸.

Цей інтерес посилювався навесні 1904 р. у Львові, коли Павлов познайомився з діячами з Закордонного комітету РУП, і не був намарним²⁹. У листі в Женеву він писав: «Навесні минулого року я познайомився тут з членами Закордонного комітету РУП і з редакцією «Селянина» та «Праці». З розмов з'ясувалося, що частина редакції і Зак[ордонного] ком[ітету] в питаннях організаційних і з національного питання поділяють по-суті, самі того не усвідомлюючи, погляди партії» (РСДРП – О. Ф.)³⁰. Оцінивши належно ситуацію, І. Біск став діяти у напрямку включення РУП до складу РСДРП. Звісно, це відповідало інтеграторській лінії партії у взаєминах з національними соціал-демократіями. Виходячи з цього, він написав у ЦК партії записку «з приводу об'єднання з РУП»³¹. Останній документ нам не вдалося виявити, але подальші події свідчать, що він знайшов схвалення в партійного керівництва. Згодом, оцінюючи свою роль у спробі приєднання РУП до РСДРП та в утворенні Української соціал-демократичної спілки, І. Біск писав: «я діяв, так би мовити, за лаштунками»³². Трохи далі він конкретизував: «Тепер пару слів про себе. Я декілька разів згадував у листі вираз «ми», «наша група». Це не означає, що я увійшов в «Союз» (Українську соціал-демократичну спілку – О. Ф.). Фактично я його створив...»³³. Зазначені твердження не є перебільшенням – І. Біск справді відіграв визначну

роль у розколі РУП та створенні Української соціал-демократичної спілки.

З листів І. Біска та спогадів діячів РУП відомо, що до зазначених подій був причетний П. Тучапський³⁴. Дослідник історії Спілки А. Ріш називає його навіть другим, після М. Меленевського, «основоположником» цієї організації³⁵. Павло Лукич – відомий марксист, делегат I з'їзду РСДРП – був арештований і в березні 1900 р. на чотири роки засланий у Вологодську губ.³⁶. Внаслідок цього він був відірваний від соціал-демократичного руху та перебував поза увагою партійних товаришів. Тому І. Біск повідомляв меншовицький центр у Женеві, що П. Тучапський «ніколи не був членом РУП, тим паче її представником» і залишається членом РСДРП³⁷. «По-1-е, він не берштейніанець, як про це ходили чутки, – уточнював Павлов. – По-2-е, він підтримує резолюції ЦК щодо партійної політики і заявляє, що цілком поділяє погляди меншості на сучасне політичне становище»³⁸.

П. Тучапський поділяв позицію Павлова в питанні про об'єднання РУП з РСДРП. З ініціативи останнього він написав листа в контрольований на той час більшовиками ЦК, щоб останній «не вважав всієї орудки (об'єднання РУП з РСДРП – О. Ф.) справою «меншості»...»³⁹. Це був вдалий хід І. Біска – використання авторитету П. Тучапського для отримання підтримки з боку конкуруючої фракції. Зазначений факт засвідчує також, що ініціатива об'єднання з РУП була узгоджена не лише з меншовицьким центром, але й з центральним партійним керівним органом, що перебував тоді під контролем більшовиків.

Павлов та налаштовані на союз з російською соціал-демократією «закордонці» вирішили залучити Сергія Михайловича (один із псевдонімів П. Тучапського – О. Ф.) до справи видання партійного органу. Необхідність такого кроку пояснювалася тим, що, як зазначав І. Біск, «частина редакції на угоду не піде; з іншого боку, відчувався брак в досить солідній науково-підготовленій силі, яка могла б поставити орган на необхідну висоту»⁴⁰. Саме такою людиною був П. Тучапський. Йому пропонували редагувати «Селянина» «в тому випадку, якщо вдасться домогтися більшості на з'їзді на користь приєднання до партії – або заснувати новий орган, якщо це не вдасться»⁴¹.

Але, приїхавши до Львова восени 1904 р., П. Тучапський, за свідченням І. Біска, поставив дві умови, за яких погоджувався взяти на себе ведення газети. Перша – якщо група, яка видає її, увійде до складу РСДРП. Другою умовою була «повна незалежність органу, оскільки він вважав, що в РУП збереглося не мало націоналістичних тенденцій»⁴². Водночас, «С[ергій] Мих[айлович] не захотів брати участі в агітації перед з'їздом і повернувся до Росії, обіцяючи негайно приїхати, якщо група доб'ється виконання поставлених ним умов»⁴³. Отже, П. Тучапський загалом виступав пасивним прихильником об'єднання РУП та РСДРП. Водночас, відразу після розколу він відіграв важливу роль у створенні Спілки⁴⁴.

Обрання саме Сергія Михайловича для виконання відповідального завдання відбулося не випадково ще й з інших міркувань, адже він продовжував перейматися проблемами українського соціал-демократичного руху, цікавив-

ся історією та становищем Революційної української партії. Про це свідчила його стаття, поміщена в №80 «Искры»⁴⁵. Оминемо ту частину публікації, яка присвячена історії РУП, а звернемо увагу лише на подану у ній оцінку становища партії. Автор стверджував, що соціал-демократичні ідеї стали переважаючими серед рупівців. Відзначалося, зокрема, що у 1904 р. у всіх своїх виданнях і, зокрема, звіті про роботу ЦК РУП Амстердамському конгресу II Інтернаціоналу партія заявляла про свою соціал-демократичність⁴⁶. «Українець-іскривець», а саме під таким псевдо вийшла стаття П. Тучапського, вказував на переваги об'єднання РУП у складі РСДРП: ми живемо не в самостійній Україні, а в колосальній державі. А велика територіально держава зручніша для об'єднання та ведення класової боротьби⁴⁷. Відтак, якщо РУП «не націоналістична партія, якщо слова «пролетарі всіх країн, єднайтесь» для неї не порожній звук, то вона повинна всіма силами прагнути до об'єднання з РСДРП», – писав П. Тучапський⁴⁸. Така необхідність, як стверджував автор, усвідомлюється усіма рупівцями, за винятком «крайніх шовіністів». Водночас, у питанні про об'єднання він виділяв у партії дві групи. Перша, симптоматично названа «іскривцями», яка прагнула об'єднати пролетарський і соціал-демократичний рух усієї Росії. Друга група кваліфікувалася як «відстала», оскільки «свій світогляд обмежує рамками своєї національності»⁴⁹. Вона «сприйняла бацили бундизму» (ідеї Бунду – О. Ф.) і прагнула до союзу з російською соціал-демократією на засадах федерації. У цьому «українець-іскривець» бачив «глибокий опортунізм, якщо не більше»⁵⁰. З такою оцінкою П. Тучапським становища в РУП солідаризувався, власне, і сам І. Біск.

Подібна ситуація була і в ЗК партії. У листах в Женеву Павлов поділяв прихильників об'єднання з РСДРП на «автономістів» та «федералістів»⁵¹. Історичні джерела дозволяють з'ясувати ідейні та організаційні відмінності між цими групами й встановити їхній персональний склад. Отже, «автономісти» утворювали більшість ЗК і редколегії партійних видань, і до них належали М. Меленевський, П. Канівець, П. Крат, М. Ткаченко. Згодом, на з'їзді, до них приєдналися Віктор Мазуренко та М. Корінецький. Вони прагнули ввійти до складу РСДРП на основах автономії. Саме автономісти були близькими до І. Біска, що неодноразово ідентифікував їх як «наші»⁵². «Федералістами», прихильниками «національних форм пролетарського руху», як згодом згадував О. Скоропис-Йолтуховський, були подружжя Євген і Катерина Голіцинські та він сам⁵³. Вони, за даними І. Біска, розійшлися «з ЦК та його прихильниками з питань організаційних і не цілком довіряли витриманості його с[оціал-]д[емократичних] переконань»⁵⁴. Цю інформацію згодом підтвердив О. Скоропис, визнаючи водночас, що підозрювали провідного діяча ЦК М. Порша (Чацького) та його групу у «несоціал-демократизмі» «цілком неслушно», тобто – помилково⁵⁵. Водночас, едало «автономістів» та «федералістів» те, що вони сподівалися використати тактичний союз із російськими соціал-демократами для досягнення соціального і національного визволення України (хоча, звісно, конкретні результати такої спілки було важко передбачити).

Павлов вказував на присутність також третьої групи; двох осіб «з літературних сил», які перебували в Галичині й після розколу залишились прихильниками РУП⁵⁶. При цьому І. Біск стверджував, що «з них один стоїть на РПС-івській точці зору «Самостійної України»...»⁵⁷. Мова йшла, очевидно, про С. Петлюру та П. Понятенка. Вони, втікаючи від переслідувань поліції в Росії, з'явилися в Львові лише напередодні розколу, у другій половині листопада 1904 р. Вказані особи направлялися за кордон для поживлення роботи ЗК і тісно співпрацювали з партійним лідером М. Поршем⁵⁸. Враховуючи те, що останній, як буде показано далі, знав про заходи «закордонців» щодо об'єднання з РСДРП, він небезпідставно сподівався на підтримку С. Петлюри та П. Понятенка на з'їзді.

У 1904 р. РСДРП та РУП тісно співробітничали, особливо в справі транспортування літератури. Про це І. Біск неодноразово рапортував у Женеву. «Присланий Вами тов[ариш] на днях буде переправлений РУП, – писав Павлов. – Він зможе взяти з собою пуд літ[ератури] і перехід обійдеться всього за 15-20 р[уб.] (тобто перехід кордону без витрат)»⁵⁹. Він повідомляв також, що за допомогою РУП веде переговори з місцевими українцями⁶⁰. Очевидно, вони теж стосувалися перевезення через кордон літератури. Остання, завдяки рупівцям, як свідчив Павлов, доставлялася в організації РСДРП Житомира⁶¹, Києва⁶², Санкт-Петербурга⁶³. Біск вказував також на співпрацю РУП з більшовиками: отримавши від останніх 40 руб. готівкою, вони надавали їм транспортні послуги⁶⁴. Інколи рупівці самі виступали «кредиторами»: вони позичили Павлову 150 руб. на транспортування 74 та 75 номерів «Искры»⁶⁵.

Про співпрацю свідчив, зокрема, наступний факт: за угодою з ЦК РСДРП РУП отримувала від російських соціал-демократів їхні партійні видання. Але з якихось причин замість 10 примірників «Искры» і всіх брошур стали надсилати лише по одному. «Очевидно це непорозуміння. – писав Павлов, – Зробіть, будь ласка, щоб старе становище було відновлено»⁶⁶. Така позиція І. Біска зумовлювалася не лише турботою про виконання партійних зобов'язань. «Искра» на той час була надзвичайно впливовим виданням і сприймалася більшістю соціал-демократів у Російській імперії, й не лише українцями⁶⁷, як «останнє слово в марксизмі». Про це свідчать і згадки рупівця В. Дорошенка, який влітку 1904 р. перебував у Львові і близько зійшовся з «закордонцями». «Пригадую собі й досі, – писав згодом він, – якими завзятими іскрівцями були вони, як нетерпляче дожидали чергового числа «Искри», як пильнували, щоб [у рупівських] виданнях не просочилось щось, що могли би російські товариші взяти за «єресь», як безпардонно конфіскували статті, які хоч трохи відбігали від іскрового канону, або миналися з рекомендованою «Искрою» тактикою»⁶⁸. Звісно, такі обставини сприяли поширенню соціал-демократичних ідей, однак у російському прочитанні.

Серед чинників, які спонукали «закордонців» до укладення угоди РУП із російськими соціал-демократами, на думку Павлова, були: спільність поглядів на організаційне та національне питання, вихід брошури Череваніна, перемога «меншості» в РСДРП та розмови з ним⁶⁹. Порозумівшись, вони стали

здійснювати заходи, спрямовані на реалізацію об'єднавчих планів.

Маючи тісні контакти з членами ЗК РУП, Павлов прагнув впливати також на рядових партійців. Він скористався можливістю зустрітися з представниками української молоді, багато з яких належали до партії, що приїхали на літні університетські курси (1904 р.) до Львова⁷⁰. Це були Всеукраїнські наукові курси для молоді, організовані Товариством прихильників української літератури, науки і штуки під керівництвом М. Грушевського⁷¹. «З ініціативи цих осіб (членів ЗК РУП – О. Ф.), – писав І. Біск в Женеву, – я прочитав перед укр[аїнською] молоддю (дек[ілька] десятків молодих людей приїхало сюди літом слухати лекції в Українському вільному унів[ерситеті] – просто кажучи низку літніх курсів, прочитаних українськими ученими) реферат про націоналізм, який викликав жвавий обмін думками»⁷². Вказане зібрання відбувалося у приватному помешканні на вулиці Курковій, 10, де зупинилися студенти з Наддніпрянщини⁷³. Звісно, виступ Павлова мав вплив насамперед на прихильників єднання з РСДРП.

Проте планам І. Біска виникла несподівано загроза. Справа в тому, що у серпні 1904 р. в Амстердамі мали відбутися засідання Міжнародного соціалістичного конгресу⁷⁴. Вперше, з часу заснування II Інтернаціоналу, на нього були делеговані представники української соціал-демократії. Делегат галицької УСДП М. Ганкевич та РУП Є. Голіцинський водночас мали мандати обох партій і прагнули скласти окрему секцію. Плани українських соціал-демократів могли порушити задуми включення РУП до складу РСДРП.

У переддень конгресу засідав координаційно-виконавчий орган II Інтернаціоналу – Міжнародне соціалістичне бюро (МСБ). На засіданні розглядалися звернення низки делегацій, зокрема й української, про надання їм самостійного представництва⁷⁵. Однак, за прийнятою практикою, окремі делегації на конгресах (відповідно – секції в Інтернаціоналі) формувалися за державною, а не національною ознакою. Виняток було зроблено лише для деяких націй з сильними державними традиціями, які боролися за своє визволення й незалежність, наприклад поляків, угорців та чехів⁷⁶. Давалося взнаки також негативне ставлення до національного питання в II Інтернаціоналі. Там провідну роль відігравали представники великих державних націй, які недооцінювали його значення для пригноблених «неісторичних» націй. Показовим у цьому сенсі було те, що, розглядаючи проект порядку денного Амстердамського конгресу, МСБ не прийняло пропозицію чехів обговорити на ньому програму соціал-демократії з національного питання⁷⁷.

Така позиція позначилася на ухвалі з «українського питання». МСБ не визнало окрему українську делегацію і запропонувало, щоб представники УСДП і РУП увійшли як повноправні делегати до якої-небудь з уже існуючих секцій – австрійської, польської або російської⁷⁸. Проти голосували також російська й польська делегації⁷⁹. Отже, українській делегації було відмовлено у створенні окремої секції.

Протестуючи проти такої позиції бюро, делегат УСДП М. Ганкевич відмо-

вився від свого мандата. Однак представник РУП Є. Голіцинський вступив до російської делегації⁸⁰. До таких дій його підштовхнули заходи російських соціал-демократів. Ще 6 серпня 1904 р. І. Біск у листі в Женеву повідомляв, що на Амстердамському конгресі «буде представлена українська організація, до того ж мандат матиме Ганкевич, видний соціал-демократ Львова. Він буде вимагати окремого представництва як нації» (підкреслено автором листа – О. Ф.)⁸¹.

Об'єднавчі наміри українських соціал-демократів суперечили планам російських марксистів. Тому Павлов вирішив діяти рішуче – особисто поїхати в Амстердам, а потім у Женеву для зустрічі з керівником російської делегації на конгресі, головою Ради партії Г. Плехановим⁸². Зустріч з останнім була потрібна, щоб попередити його про об'єднавчі зусилля українських соціал-демократів. «Оскільки я знайомий з укр[аїнським] рухом, – писав І. Біск, – то рос[ійським] делегатам можливо буде цікаво поговорити попередньо зі мною. Я міг би повідомити їм деякий матеріал. Тому то я і хотів би застати Г[еоргія] В[алентиновича] (Плеханова – О. Ф.)⁸³. Павлов, очевидно, зустрівся з останнім, хоча й сам перебував у Амстердамі під час роботи конгресу.

Заходи І. Біска дали результати; Є. Голіцинський, як вже зазначалося, не став наслідувати М. Ганкевича. Про це він повідомляв у листі до члена РУП М. Русова: «Ну і от я, взявши до уваги це і де-що друге, не можна-ж всього написати, зробив на свій страх і ризик слідуючий рішучий крок (його цілком підтримала і жинка) (в Амстердамі перебувала дружина Є. Голіцинського – О. Ф.): зголосився в делегації російс[ькій] (у с[оціал]-д[емократичній]) як делегат РУП»⁸⁴.

Те, про що не міг написати Є. Голіцинський, очевидно стосувалося дій російських соціал-демократів. Підтвердження цієї думки знаходимо у листі І. Біска: «В Амстердамі я наполіг на тому, щоб делегат від РУП (який належав до числа тих, хто вагається і не знав про переговори частини РУП з Партією) не покидав конгрес, як це зробив делегат Галицької Укр[аїнської] соц[іал]-демократії. Крок цей виявився для нього вирішальним – він змушений був остаточно схилитися до спілкування з Партією» (РСДРП – О. Ф.)⁸⁵.

Після цього делегат РУП звернувся з заявою в МСБ, у якій зазначав, що партія і надалі домагатиметься власного представництва в Інтернаціоналі, але водночас повідомляв про підкорення постанові і входження до складу російської соціалістичної делегації⁸⁶. Отже, завдяки І. Біску, російським марксистам вдалося запобігти консолідації української соціал-демократії Наддніпрянщини і Галичини, що могло зашкодити планам включення РУП до складу РСДРП.

Тим часом тривала спільна робота Павлова та членів ЗК РУП над організаційними засадами майбутньої організації. В одному з листів він писав: «ми спільно виробили проект статуту «Союзу Укр[аїнського] соц[іал]-дем[ократичного] тов[ариства]» як автономної частини Партії» (РСДРП – О. Ф.)⁸⁷. Згодом І. Біск поїхав до Женеви, де передав проект для ознайомлення а також «познайомив наших товаришів з РУП і наполіг на запрошенні її на с[оціал]-д[емократичну] конференцію»⁸⁸. Тут йшлося, ймовірно, про квітневу конфе-

ренцію меншовиків 1905 р.

Очевидно, проект схвалили, про що свідчила його публікація в меншовицькій «Искре» 15 грудня 1904 р.⁸⁹. Український соціал-демократичний Союз або Спілка визначався як частина РСДРП, яка «має за мету організацію пролетаріату, що розмовляє українською мовою». Вона, відповідно до статутних положень, наділялася правами «союзу комітетів партії». Очолював Спілку комітет, «який вибирався з'їздом представників громад»⁹⁰. При комітеті створювалася літературна комісія, могли створюватися спеціальні технічні групи. Спілка отримувала представництво на загальнопартійних форумах російської соціал-демократії⁹¹. Отже, проект статуту визначав автономний статус української соціал-демократії у складі РСДРП. Залишалось лише прийняти рішення про входження РУП до складу російської соціал-демократичної партії.

Робота зі скликання партійного з'їзду, за свідченнями І. Біска, розпочалася наприкінці літа 1904 р.: «Один з членів нашої групи негайно після Амст[ердамського] конгр[есу] поїхав у Росію, щоб підготувати ґрунт для об'єднання і щоб залучити нові сили в редакцію»⁹². Очевидно, поборник союзу з РСДРП прагнув добитися делегування на з'їзд прихильників об'єднання з нею. За результатами поїздки, як зазначав Павлов, можна було розраховувати на отримання більшості на з'їзді⁹³. Однак, такі заходи «закордонців» викликали протидію з боку ЦК РУП, який, за словами І. Біска, «дізнавшись про нашу агітацію, розпочав контрагітацію»⁹⁴. Тодішній партійний лідер М. Порш (Чацький) також об'їхав «вільні громади» з метою мобілізації своїх прихильників⁹⁵. Отже, вже напередодні з'їзду розпочалася гостра боротьба в партії з питання шляхів її подальшого розвитку.

Засідання з'їзду відбувалися у Львові на Різдвяні свята – 24, 25 і 27 грудня 1904 (6, 7 і 9 січня 1905 за н. с.). На першому засіданні, 24 грудня (6 січня), поборники об'єднання з РСДРП побачивши, що співвідношення голосів делегатів не на їхньому боці, розпочали «боротьбу за мандати». Однак, їх підтримали тільки Карась (Віктор Мазуренко) від Донського комітету та Мрієнко (М. Коренецький) від «вільної громади» на Полтавщині (м. Лубни). Більшість піддержала ЦК РУП⁹⁶. За словами І. Біска, «в результаті наші [прихильники] пішли зі з'їзду і цим зірвали його»⁹⁷. Водночас М. Меленевський негайно подав письмову заяву, в якій назвав з'їзд зборами, самовільно підтасованим ЦК, а тому вважав його рішення незаконними і необов'язковими для членів партії й покинув засідання. Подібні заяви зробили подружжя Голіцинських, В. Мазуренко, М. Корінецький та О. Скоропис, які також залишили з'їзд (щоправда, останній повернувся і був присутній на другому засіданні, але врешті знову покинув його)⁹⁸.

Демарш «закордонців» викликав дискусію на з'їзді. Була пропозиція Деде (В. Винниченка) запросити опозиціонерів для продовження роботи. Але лідер більшості М. Порш заявив, що в закордонній групі проявилася «інтелігентська риса поставити себе вище всіх». Він зауважив також, що заяви товаришів «були завчасно підготовлені», як і їхній виступ⁹⁹. Ця думка знайшла підтвердження того ж дня, 25 грудня (7 січня). «Сецессіоністи» звернулися зі спільною заявою

в ЦК, у якій просили повідомити дату, на яку «буде призначено II черговий партійний з'їзд», даючи зрозуміти більшості, що засідання, які відбуваються, вони з'їздом не вважають¹⁰⁰.

Павлов, описуючи перебіг зазначених подій, писав: «ЦК пропонував відновити status quo, тобто залишити стару редакцію і З[акордонний] К[омітет] і вважати з'їзд таким, що не відбувся»¹⁰¹. Власне, було ще одне коротке засідання 27 грудня (9 січня), але події 24-27 грудня (6-9 січня) так і увійшли в історію як «невідбутий II з'їзд РУП»¹⁰².

Загалом, умовний план «А» І. Біска та більшості «закордонців» зазнав поразки, тому вони перейшли до реалізації плану «Б». За даними Павлова, федералісти спробували зайняти у цій складній ситуації компромісну позицію. Не бажаючи залишатись з меншістю РУП, вони вирішили вийти зі складу ЗК і редакції та надати повну свободу дій автономістам. Проте останні пішли на рішучий розрив. «Нашим (автономістам – О. Ф.) це було не вигідно – оскільки процес розпаду розпочався, необхідно мати руки розв'язаними, – писав І. Біск. – Тому наші (більшість редакції та ЗК) вирішили вийти з РУП та заснувати «Союз Укр[аїнських] соц[іал]-дем[ократичних] тов[ариств]»¹⁰³. 29 грудня (11 січня) М. Меленевський від імені частини «сецесіоністів» подав письмову заяву до ЦК про вихід з партії¹⁰⁴. Надалі вони обіцяли подати вмотивовану заяву. Згодом така з'явилася у формі відозви «Розкол Революційної Української Партії» за підписом «група колишніх членів Революційної української партії»¹⁰⁵.

Важливою подією, що завершила розкол і, водночас, поклала початок Українській соціал-демократичній спілці стала нарада, яка відбулася напередодні Нового року – 31 грудня 1904 р. (13 січня 1905 р.). У листі в Женеву, написаному того ж дня, Павлов писав: «Сьогодні ми вирішили (тепер я офіційно беру участь на нарадах нової групи; до цього часу я діяв, так би мовити, за лаштунками) – видати заяву про причини розколу (вишлю текст її днями; там пояснено детально причини розколу – це одна з причин, чому я в цьому листі торкаюсь лише зовнішнього боку подій»¹⁰⁶. Із листів І. Біска дізнаємося про основні рішення згаданої наради¹⁰⁷. «Тактика, якої ми дотримуємося, – зазначав він, – зводиться до наступного: 1) видати зараз же № газети для селян (редактор і майже всі співр[обітники] «Селянина» на нашому боці), 2) випустити прокл[амацию] з поясненням причин розколу (організ[аційні] чвари в РУП зовсім не будуть зачеплені – буде з'ясована необх[ідність] розмежуватися з демокр[атичними] націон[альними] елементами і необх[ідність] створити централізовану загально-рос[ійську] організацію пролет[аріату] – шлях до цього один – приєднання до РСДРП); 3) концентрувати роботу в 2-3 пунктах і не бентежитися «резолуціями», які <...> будуть прийматися проти баламутів, 4) випустити ряд брошур-статей з питань націоналізму, про самості[йну] Укр[аїну], 5) увійти негайно в переговори з Партією (РСДРП – О. Ф.) про приєднання і запропонувати Донській та Полтавській організ[аціям] post factum визнати законними постанови конференції з представників Ред[акції], Зак[ордонного] Ком[ітету] і цих 2-х організацій»¹⁰⁸. Отже, по суті, «організаторами» були накрес-

лені першочергові заходи роботи товариства, що створювалося. Далі, крок за кроком, цей план стали втілювати в життя.

Оскільки друкарня перебувала під контролем «сецесіоністів»¹⁰⁹, вони оперативно видали прокламацію, в якій пояснювали підстави розколу РУП. Вона датована 12 січням 1905 р. (за н. с.), хоча видрукувана пізніше¹¹⁰. Власне, текст відозви написав М. Ткаченко, а остаточну редакцію здійснила «колегія» у складі М. Меленевського, П. Канівця й І. Біска»¹¹¹. У ній розкольники стверджували, що в РУП співіснували дві частини української інтелігенції. Партийна більшість, яка, керуючись своїми вузькокласовими інтересами, штовхала пролетаріат на шлях «націоналістичної боротьби»¹¹². «Сецесіоністи» називали своїх недавніх товаришів «хитливими, націоналістично зафарбованими елементами»¹¹³. Водночас, автори документу називали себе зрілішою частиною, «пролетарськими елементами», що складала меншість у партії. Саме вони у своїй діяльності керувалася революційним принципом пролетаріату – «солідарності націй, підпорядкування своїх тимчасових вузькокласових національних інтересів, більш високим інтересам революційної боротьби всього пролетаріату Росії»¹¹⁴. Між цими двома частинами велася боротьба за керівне становище в партії. Під впливом українських «буржуазних радикалів, буржуазних демократів»¹¹⁵ (малися на увазі нещодавно утворені Українська народна та Українська демократична партії¹¹⁶), в РУП посилилися націоналістичні елементи¹¹⁷. Для уникнення «підпорядкування українського пролетаріату буржуазним завданням», «пролетарські елементи» зрозуміли, що «вони повинні прагнути або остаточно перемогти або розійтись»¹¹⁸. Але, оскільки досягти перемоги не вдалося, вони вирішили вийти з партії й організувати українське робітництво у складі всеросійського пролетарського руху та «пособити збудуванню централізованої пролетарської партії усїєї Росії»¹¹⁹.

Колишні рупівці у відозві дещо уточнювали ті завдання, які стояли перед ними, у порівнянні з інформацією, надісланою І. Біском у Женеву. Наприклад, зазначалось, що «організатори» нової групи «зроблять усе, аби прихилити усі пролетарські елементи з РУП до своїх рядів, як окремих осіб, так і цілі організації»¹²⁰. Звісно, реалізація цього завдання означала поглиблення розколу партії, перенесення політичної боротьби на рівень низових партійних організацій. У відозві уточнено також умови, на яких «пролетарські елементи» мали ввійти до складу російської соціал-демократії – «на підставі автономії»¹²¹. Отже, автономісти не будували планів заснування окремої соціал-демократичної партії, а відразу готувались стати частиною РСДРП¹²². Прокламація засвідчувала також, що «організатори» визначились з назвою газети, яка мала видаватись – орган для селян «Правда»¹²³. Мимохідь зазначимо, що неформальним членом цієї групи був І. Біск, який і надалі переймався своїм «творінням», виступав його «лобістом» перед центральними партійними установами, які на той час контролювались уже меншовиками¹²⁴.

Як у зазначених обставинах діяли федералісти? У час, коли настала пора самовизначитися, вони, за даними Павлова, спробували зайняти компромісну

позицію. Федералісти вирішили вийти зі складу ЗК РУП і надати можливість автономістам діяти на свій розсуд. Проте останні пішли на остаточний розрив. «Нашим (автономістам – О. Ф.) це було не вигідно – оскільки процес розпаду розпочався, необхідно мати руки розв'язаними, – зазначав І. Біск. – Тому наші (більшість редакції та З[акордонного] К[омітету]) вирішили вийти з РУП та заснувати «Союз Укр[аїнських] соц[іал]-дем[ократичних] тов[ариств]»¹²⁵.

Проте федералісти (5) 18 січня все ж вийшли зі складу ЗК і загалом із Революційної партії. Приводом до цього стало через непорозуміння щодо майна партії, яке раніше перебувало в користуванні Закордонного комітету. Справа в тому, що представники більшості РУП під керівництвом С. Петлюри «революційним способом» захопили бібліотеку, яка знаходилася у приватному помешканні члена ЗК¹²⁶. Федералісти пропонували за допомогою третейського суду розв'язати цей конфлікт. Однак, коли ЦК РУП проігнорував таку оферту, вони вийшли з партії¹²⁷.

Подаючи женевам інформацію про подальші дії федералістів, І. Біск зазначав: «Вони обіцяли примкнути до наших (автономістів – О. Ф.), якщо переконуються, що ті поставлять справу належно»¹²⁸. І справді, члени цієї групи на деякий час дистанціювались від партійного життя, взявшись за наукові студії: О. Скоропис-Йолтуховський – у Берлінському університеті, а Голіцинські – у Празькому¹²⁹. З федералістів лише О. Скоропис згодом приєднався до Спілки.

Які причини зумовили розкол РУП? Погляди дослідників на це питання розійшлися; частина вчених вважає, що вони лежали в площині національної проблеми¹³⁰, інші пов'язують розкол із питанням про взаємини з РСДРП¹³¹. Спробуємо й ми відповісти на це запитання.

Виховані на ідеалах служіння своєму народу, рупівці прагнули досягнути його соціального і національного визволення. Але перед ними поставали питання вибору шляхів і засобів реалізації цього завдання, чітких відповідей на які не було. Досягнути самостійності України можна було лише за умови існування незалежних національних політичних партій, зокрема соціал-демократичної. Характерно, що протягом 1904 р., замість того, щоб теоретично осмислювати національне питання, воно на сторінках партійних видань не обговорювалося. О. Скоропис, описуючи діяльність ЗК та редакції партійних видань, зазначав: «Як справжні «педагоги» ми уникали всяких непевних питань і напр. національне питання, як найгостріше з всіх, що могло б розбити нашу видавничу працю, ми цілком свідомо усували, а на протязі цілого 04 року ні одним словом про нього не згадали»¹³². Звісно, це зумовило те, що серед партійців існувала плутанина та різнобій у поглядах на нього. Питання про самостійність України ставили як прихильники єднання РУП з РСДРП (О. Скоропис-Йолтуховський)¹³³, так і поборники існування самостійної української соціал-демократичної партії. І. Біск вказував на присутність у РУП самостійників, серед яких був «зокрема, і найавторитетніший член ЦК» (мався на увазі, звісно, М. Порш)¹³⁴. Це підтверджував О. Скоропис, який стверджував, що перед з'їздом Чацький агітував «за прийняття в програму партії пункт «Самостій-

ності України»...»¹³⁵. Водночас, М. Меленевський виступав проти «вузької націоналістичної» точки зору опонентів і вважав, що слід об'єднатися з російською соціал-демократією, яка має значний вплив серед зрусифікованого міського робітництва і «в інтересах загальної економії революційних сил, іти насамперед в село»¹³⁶. Об'єднаними зусиллями передбачалось досягнути повалення самодержавства і завоювання політичної волі. Такий союз видавався йому природним, тим більше, що російською соціал-демократією «у принципі розв'язання національного питання визнавалося <...> конечним» (обов'язковим – О. Ф.)¹³⁷. Точка зору більшості РУП або «наших противників», як зазначав М. Меленевський, видавалася «закордонцям» вузькою, націоналістичною та неревольюційною¹³⁸. Воднораз, один із засновників та лідерів партії Д. Антонович, що підтримував більшість, ідейно був ближчим до «закордонців»¹³⁹. Він називав національне питання «неіснуючим» і вигаданим буржуазією задля затемнення класової свідомості пролетаріату¹⁴⁰. Врешті, національне питання було внесено до порядку денного з'їзду¹⁴¹. Однак, до його розгляду делегати так і не приступили.

Отже, як серед прихильників входження РУП до складу РСДРП, так і серед партійної більшості не було єдності у поглядах на національне питання. При цьому прихильники самостійної України перебували як серед партійної більшості, так і поміж «закордонців».

Причиною розколу РУП було питання про характер організаційних взаємин з російською соціал-демократією. Про це переконливо зазначали А. Жук та М. Меленевський¹⁴². Глибокий знавець історії українського національного руху А. Жук¹⁴³ стверджував, що «на ґрунті незгод в справі з'єднання з РСДРП в РУП назрівав внутрішній ідейний конфлікт. Непорозуміння при провірці мандатів делегатів, які з'їхались на II з'їзд, стали формальною причиною для виходу з партії, головно з закордонного комітету, кількох осіб, котрі зорганізували потім так звану «Українську Спілку Російської СДРП»¹⁴⁴. Схоже пояснення щодо розколу подав М. Меленевський. Він стверджував, що причиною «наших розходжень того часу по лінії програмового самостійництва треба признати дуже вузько-шабляновою. Я сказавби, що багато більшу роль в цих розходженнях грали не національно-програмові, а загально-революційні організаційно-тактичні питання»¹⁴⁵. Характерно, що і в листах І. Біска нічого не йдеться про лінію розколу між прихильниками союзу з РСДРП та прибічників самостійного існування РУП із національного питання. Таким чином, питання про організаційні взаємини з російською соціал-демократією стало причиною розколу РУП. Як виявиться згодом, в українській соціал-демократичній партії залишалось ще чимало прихильників тіснішого єднання з РСДРП. Однак, у той спосіб, як це прагнули зробити члени ЗК РУП – шляхом таємних домовленостей з представниками російської соціал-демократії – більшість рупівців не погодились на такий союз.

Оцінка розколу була дана у доповіді ЦК УСДРП Штутгартському міжнародному соціалістичному конгресу (1907 р.). З'ясовуючи ті розбіжності, що зу-

мовили вихід членів ЗК із складу РУП і створення ними Української соціал-демократичної спілки, зазначалося: «Тримаючися тих же поглядів на принципи соціал-демократії, які поділяли ми, вони розходилися з нами тільки в питаннях організаційних, визнаючи не корисним, як організування пролетаріату по національностям, так і з'єднування всіх соціал-демократичних організацій Росії на основі федерації»¹⁴⁶. Зазначений фрагмент засвідчує, що РУП та Спілка притримувалися різних ліній у соціал-демократичному русі – національній та інтернаціональній.

В історичній науці існує тотальна однаковість, що новоутворена група спочатку назвалася «Українська соціал-демократія» й лише згодом отримала назву Українська соціал-демократична спілка¹⁴⁷. Виявлені нами листи І. Біска, що брав безпосередню участь у зазначених подіях, спростовують це. Зазначені епістоли писалися безпосередньо під час описуваних подій і тому викликають довіру як правдиве історичне джерело. Натомість, твердження авторів ґрунтуються на двох документах: відозві «Розкол Революційної української партії», у першому рядку якої, де зазвичай міститься назва організації, що її видала, зазначалося «Українська соціал-демократія»¹⁴⁸, та мемуарних замітках М. Меленевського¹⁴⁹. Аргументуємо свою точку зору. Герменевтичний аналіз тексту відозви засвідчує, що йшлося не про назву організації, а про ідейно-політичний напрям, який репрезентували її автори, колишні рупівці. Що стосується заміток М. Меленевського, то варто брати до уваги те, що вони писалися майже через два десятиліття по тому й автор міг забути не принципові деталі подій.

Звернемося до листів І. Біска. Одразу після розколу, 31 грудня (13 січня), він повідомляв у Женеву, що автономісти «вирішили вийти з РУП і заснувати «Союз Укр[аїнських] соц[іал]-дем[ократичних] тов[ариств]»¹⁵⁰. Проте зазначена назва створюваної організації виявилася, так би мовити, «робочою». Справа в тому, що за місяць перед цим у проекті статуту планувалось назвати її «Український соціал-демократичний союз або Спілка»¹⁵¹. Хоча час і квапив, проте ініціатори «проекту» ще роздумували щодо наймення. На користь цієї версії свідчить інший лист І. Біска у Женеву, написаний через кілька днів після публікації відозви «Розкол Революційної української партії» (нагадую: саме у цьому єдиному документі містився напис «Українська соціал-демократія» – О. Ф.). У епістолі Павлов наполягав: «Надішліть мені ті зміни, які ЦК пропонує зробити в статуті. Чи наполягає ЦК, щоб назва групи була не «Союз українських соц[іал]-дем[ократів]», а якоюсь іншою? (Якщо не помиляюся, Мартов пропонував назвати організацію якимось інакше). Повідомляйте негайно про це, оскільки, не бажаючи змінювати назву, група поки що виступає як група колишніх членів РУП, але випускаючи перший № газети треба ж якимось назвати себе!» (тут і далі підкреслення адресанта. – О. Ф.)¹⁵². Отже, «Союз Українських соціал-демократичних товариств», «Союз українських соціал-демократів» та «Український соціал-демократичний союз» на початках розглядались як можливі назви організації, що створювалась. Врешті, закріпилось останнє найменування, відповідниками якого ще були «Українська соціал-демократична спілка» або просто

«Спілка», та аббревіатура УСДС.

Меншовицьких провідників цікавило, чим є новостворена організація? Чи не буде вона ідейно та організаційно орієнтуватися на більшовиків? Павлов заспокоював женевців: «Напрямок Союзу різко виражений меншовицький; ставлення до партії саме зворушливо-довірливе. Це видно вже з того, що гол[овним] редак[тором] запрошений член Рос[сійської соціал-демократичної робітничої] партії (П. Тучапський – О. Ф.), а головним адміністратором і касиром є фактично я»¹⁵³.

Проте, оцінюючи рівень впливовості Спілки в Російській імперії, І. Біск називав лише міцну Полтавську губернську та вкрай слабку Донську¹⁵⁴ громади, а загалом визнавав відсутність значної підтримки серед партійців. Цю інформацію підтверджував спілчанин, який об'їхав окремі південні комітети РСДРП. Він повідомляв, що «усюди зустрів співчуття і обіцянку комітетів поширювати в селах видання Укр[аїнського] Союзу. Літер[атурні] сили колишньої РУП майже всі в новому Союзі, але в Росії приєдналося небагато народу»¹⁵⁵. В іншому місці І. Біск уточнював: «У Києві приєднуються окр[емі] особи з громади, в Чернігові, завдяки зв'язкам, які у нас є, можна буде створити свою організацію. Пітерський делегат, бувший спершу на нашому боці, перейшов (здається з форм[альних] причин) на бік ЦК (РУП – О. Ф.) і в результаті зайняв невизнач[ену] позицію. Більшість пітер[ської] студент[ської] укр[аїнської] орг[анізації] стала, як це нам відомо, на наш бік»¹⁵⁶. Отже, сподівання на те, що багато рупівців приєднається до новоствореної організації не справдилась. Павлов пояснював це тим, що «частина налаштована націоналістично (середнє між Бундом і PPS)»¹⁵⁷. Інші, на перехід яких розраховували, за твердженням І. Біска, цілком стоять «на нашій точці зору, але вважають, що розкол небажаний, оскільки, мовляв, залишаючись в РУП, можна всю організацію перевести в Партію»¹⁵⁸. І справді, в РУП ще залишалось чимало партійців, готових ввійти до лав російської соціал-демократії¹⁵⁹. Проте в таку перспективу він не вірив. «Це, звичайно, дурниця», – писав Павлов у Женеву.

Відразу після розколу розпочалися переговори про входження Української соціал-демократичної спілки до складу РСДРП. Листи І. Біска в Женеву засвідчують про безпосередню причетність меншовицького центру до перемовин. У цьому контексті згадувалось, зокрема, ім'я Мартова¹⁶⁰. Окрім того, серед його адресатів із зазначеної проблеми був член ЦК, меншовик В. Крохмаль (Загорський)¹⁶¹. В обставинах міжфракційної боротьби залучення УСДС на свій бік могло розглядатися «м'якими» як значний успіх.

Меншовицьке керівництво пропонувало скликати конференцію з питання об'єднання Спілки з РСДРП у Росії. Однак, за обставин, коли в Наддніпрянщині практично не було спілчанських організацій (за згаданими винятками), проводити там приєднання нової групи до партії І. Біск вважав за недоцільне. «Чому остаточне укладення угоди має відбутися в Росії? – запитував він женевців. – Для групи це вкрай незручно. Вона бажала б остаточно вирішити питання тут, за кордоном. Випустити пару № №, організувавши декілька груп, ті-

льки після всього цього буде в змозі скликати конференцію цих груп у Росії. Поки цього не буде, зручніше вести переговори з групою закордонною»¹⁶².

Були й інші причини технічного характеру, які перешкоджали об'єднанню. Боротьба фракцій, підпільне функціонування партійних осередків та й звичайна розхлябаність перешкоджали успішному функціонуванню партії. «В українців відбувається розкол. Меншість йде і приєднується до партії на засадах, викладених у проекті статуту. ЦК ні слова ні їм, ні мені не писав з приводу моєї заяви. Чому це? З ким же їм мати зносини?»¹⁶³ – запитував І. Біск. Він розумів, що приєднання Спілки до РСДРП мало велике значення для останньої. Найперше, це могло б посилити вплив російської соціал-демократії в українському селі, адже досвід роботи рупівських громад та агітаційно-пропагандистська агітація українською мовою могли повернути українське селянство до неї. По-друге, зміцнилися б позиції РСДРП у майбутніх переговорах з РУП. Представники останньої вже не змогли б категорично наполягати на тому, що вона є єдиним представником українського пролетаріату й вимагати встановлення федеративних взаємин з РСДРП. У тому ж листі Павлов зазначав: «Було б бажано, щоб угода відбулася до конференції <...> Так, щоб партія прибула на неї представницею частини українців. Цим послабиться позиція більшості РУП. Формальний розкол відбудеться завтра»¹⁶⁴. Цитований вище лист був написаний у вівторок. Однак проблема полягає в тому, що цей, як і абсолютна більшість листів І. Біска недатовані й лише зазначено день тижня.

У середу Павлов повідомляв: «Частина (колишніх членів РУП – О. Ф.) склали Укр[аїнський] с[оціал-]д[емократичний] союз, який увійшов уже в Партію (РСДРП – О. Ф.). Перший № «Правди» (тієї ж редакції, що і «Селянин» у 1904 р.) уже вийшов»¹⁶⁵. Зазначена подія відбулася, очевидно, 2 (15 лютого) 1905 р. Ще раз про цю неї І. Біск повідомив у листі, написаному в суботу, напевне 5 (18) лютого¹⁶⁶. Можливість уточнити датування епістоли маємо завдяки іншій інформації, яка містилася в ній. Так, автор згадував убивство в Росії есерами вел. кн. Сергія Олександровича, яке відбулося напередодні – 4 (17) лютого і висловлював ставлення до цієї події¹⁶⁷. Інформацію про цю топ-новину того ж дня повідомило львівське «Діло», а наступного дня, у суботу, та ж газета подала її детальніший опис¹⁶⁸. У іншому його листі, написаному тієї ж суботи, адресант підводив певні підсумки роботи транспортного підприємства: «За січень у нас пройшло (через кордон – О. Ф.) 11 1/2 пуд[ів], а загалом вже більше 70!»¹⁶⁹. Без сумніву, такий підсумок за попередній місяць робився на початку лютого 1905 р.

Пряме підтвердження факту вступу Спілки до складу РСДРП маємо завдяки публікації «Правди» – друкованого органу Української соціал-демократичної спілки. У передовій статті П. Тучапського «Хто такі соціал-демократи?», вміщеній у лютневому номері газети за 1905 р., зазначалося, що соціал-демократи очолять соціальну революцію, «котра приведе до рівності і справедливості по всій землі». Далі автор повідомляв: «Є така соціал-демократична партія і в Росії, називається вона «Соціал-Демократична Робітничка Партія Росії» або по-руськи «Российская Социал-Демократическая Рабочая Партия». І ми – Україн-

ська Соціал-Демократична Спілка – становимо тільки частину її»¹⁷⁰.

Таким чином, комплексний аналіз історичних джерел однозначно засвідчує, що у середу, 2 (15) лютого 1905 р., Українська соціал-демократична спілка ввійшла до складу РСДРП. Це відбулося на підставах автономії, визначеної проектом статуту, опублікованому в «Искре». Дані А. Ріша про те, що «в результаті перемовин питання про входження Спілки в партію (РСДРП – О. Ф.) оформлене на загальноросійській конференції в Або, де був затверджений статут і умови входження»¹⁷¹ не знаходять підтвердження. Більше того, така конференція в науковій літературі та історичних джерелах узагалі не згадується. Об'єднання відбулося «у робочому порядку» й організатори акції прагнули, щоб на меншовицькій конференції, скликання якої передбачалося згодом, спілчани прибули як представники «українського пролетаріату»¹⁷². І справді, представник Спілки був присутній на меншовицькій конференції партійних працівників у Женеві (квітень-травень 1905 р.) уже як посланець «партійного союзу» РСДРП¹⁷³.

Отже, російський соціал-демократ, меншовик І. Біск виступив провідником партійної політики, спрямованої на включення української соціал-демократії до складу РСДРП. Члени Закордонного комітету та редакції партійних видань РУП, які підтримали цю ідею, сподівалися за допомогою російських марксистів досягнути політичних цілей – соціального і національного визволення України. Однак, ініційовані Павловим спільні дії з більшістю «закордонців» не дали очікуваного результату. На «невідбутому з'їзді» у грудні 1904 р. (січні 1905 р. за н. с.) більшість делегатів склали прихильники єдиної української соціал-демократичної партії. Тому поборники союзу з РСДРП покинули з'їзд, чим зірвали його роботу і спричинили розкол української соціал-демократичної партії. Власне, 31 грудня 1904 р. (13 січня 1905 р. за н. с.) відбулася нарада осіб, на якій прийняли рішення про вихід зі складу РУП і згодом заявили про це у відозві «Розкол Революційної української партії». Водночас, вони намітили план створення нової організації – Української соціал-демократичної спілки, яка дещо більше ніж через місяць, 2 (15) лютого 1905 р., увійшла до складу РСДРП на автономних засадах.

Примітки:

¹ Беленький И.Л. Биография и биографика в отечественной культурно-исторической триаде / И. Л. Беленький // История через личность: Историческая биография сегодня / Под ред. Л. П. Репиной. – 2-е изд. – М.: Квадрига, 2010. – С. 37-54.

² Репина Л. П. «Новая историческая наука» и социальная история. Изд. 2-е, испр. и доп. / Л. П. Репина. – М.: ЛКИ, 2009. – С. 285.

³ Там же. – С. 285-286.

⁴ Репина Л. П. «Персональная история»: биография как средство исторического познания / Л. П. Репина // Казус: индивидуальное и уникальное в истории. 1999 (вып. 2). Под ред. Ю. Л. Бессмертного и М. А. Бойцова. – М.: Российск. гос.

гуманит. ун-т, 1999. – С. 82-83.

⁵ Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие / И. Н. Данилевский В.В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998. – С. 466-468.

⁶ Источниковедение новейшей истории России: теория, методология и практика / Под общ. Ред. А. К. Соколова. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – С. 360-366.

⁷ Калакура Я. Українська історіографія. Курс лекцій / Ярослав Калакура / Вид. 2-е, доп. – К.: Генеза, 2012. – С. 20.

⁸ Репина Л. П. «Новая историческая наука» и социальная история. – С. 291-292.

⁹ Тютюкин С. В. Меньшевизм: страницы истории / С. В. Тютюкин. – М.: «Российская политическая энциклопедия» РОССПЭН, 2002. – С. 116.

¹⁰ Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ). – Ф. 278. – Оп. 1. – Ед. хр. 262. – 4 л.; Там же. – Ед. хр. 273. – 72 л.; Там же. – Ед. хр. 275. – 43 л.; Там же. – Ед. хр. 276. – 20 л.

¹¹ Деятели революционного движения в России: биобиблиографический словарь: От предшественников декабристов до падения царизма: [В 5 т.]. – Москва, Т. 5. Социал-демократы. 1880–1904. Вып. I. А – Б. – 1931. – [Электронный ресурс]. – Код доступа: <https://slovari.yandex.ru/~книги/Революционеры/~Б/42/>.

¹² Тютюкин С. В. Указ. соч. – 67.

¹³ Волобуев О. В. Меньшевики накануне и в годы Первой российской революции / О. В. Волобуев // 1905 год – начало революционных потрясений в России XX века. Материалы международной конференции. – Москва, 1996. – С. 116.

¹⁴ Тютюкин С. В. Указ. соч. – С. 77.

¹⁵ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. В 6 тт. – Т. 1: Створення більшовицької партії. 1883–1903 рр. / Ред. П. М. Поспелов. – К., 1965. – С. 483-485; Очерки истории Коммунистической партии Украины. Изд. 2-е, доп. / [И. Д. Назаренко [и др.]. – К., 1964. – С. 62. Тютюкин С. В. Указ. соч. – С. 59, 101.

¹⁶ Тютюкин С. В. Марксисты и русская революция / С. В. Тютюкин, В. В. Шелохаев. – М.: «Российская политическая энциклопедия» РОССПЭН, 1996. – С. 42.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Уткин А. И. К вопросу о численности и составе РСДРП в 1905–1907 гг. / А. И. Уткин // Политические партии России в период революции 1905–1907 гг. Количественный анализ. Сб. ст. Отв. ред. А. П. Корелин. – М.: Наука, 1987. – С. 30-45; Рудич Ф. М. Історичний досвід: минуле, сучасне, майбутнє // Маршрутами історії / Упоряд. Ю. І. Шаповал; Ред. кол.: Ф. М. Рудич, І. Ф. Курас та ін. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 10-13; Головченко В. І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. / Володимир Іванович Головченко. – Харків: Майдан, 1996. – С. 28. Усвідомлюємо певну некоректність порівняння даних про кількість партійних організацій наприкінці 1904 р. та на весну – літо 1905 р.; під час революції вони швидко зростали. Однак, це пов'язано з тим, що в історіографії немає повнішої

статистики щодо чисельності організацій РСДРП в Україні на початку ХХ ст.

¹⁹ Второй съезд РСДРП: июль-август 1903 года. Протоколы // Протоколы и стенографические отчеты съездов и конференций Коммунистической Партии Советского Союза. Государственное издательство политической литературы, М.: Госполитиздат, 1959. – С. 421.

²⁰ Сучасний російський дослідник О. Міллер зазначає, що ставлення соціалістичних партій до національного питання залишається нерозробленим. Див.: Міллер А. И. История понятия нация в России / Алексей Ильич Миллер // «Понятия о России»: К исторической семантике имперского периода. Т. II. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 41, 42.

²¹ Федьков О. М. «Товариш Павлов» і розкол РУП // Укр. іст. журнал. – 2015. – № 3. – С. 92-93.

²² Доклад делегации Российской Соц.-Дем. Рабочей партии Амстердамскому Международному социалистическому конгрессу (14-20 августа 1904 г.). – Женева, 1904.

²³ Головченко В. І. Вказ. праця. – С. 47.

²⁴ Романович-Ткаченко Н. На дорозі до революції. Уривки споминів / Наталія Романович-Ткаченко // Україна. Науковий двомісячник українознавства. Орган історичної секції академії під ред. академіка М. Грушевського. – К.: ДВУ, 1925. – Кн. 4. – С. 103-128.

²⁵ Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т.1. Революційна Українська Партія (РУП) / О. Гермайзе. – Київ: Книгоспілка, 1926. – С. 216.

²⁶ Романович-Ткаченко Н. Вказ. праця – С. 117. Як видно, зовнішність І. Біска була яскравою і запам'яталася у деталях, дарма що авторка спогадів забула його псевдонім та ініціали – «тов. Михайлов», «С. М. Биск». – О. Ф.

²⁷ РГАСПИ. – Ф. 278. – Оп. 1. – Ед. хр. 273. – 72 л.; Там же. – Ед. хр. 275. – 43 л.

²⁸ Чикаленко Г. Українська студентська громада в Одесі в 1903-4 р. / Ганна Чикаленко // З минулого. Збірник. Том. II. – Варшава, 1939. – С. 85.

²⁹ РГАСПИ. – Ф. 278. – Оп. 1. – Ед. хр. 275. – Л. 1, 1 об.

³⁰ Там же. – Л. 1, 1 об.

³¹ Там же. – Л. 1.

³² Там же. – Л. 4.

³³ Там же. – Л. 6.

³⁴ РГАСПИ. – Ф.278. – Оп. 1. – Ед. хр. 273. – Л. 42; Романович-Ткаченко Н. Вказ. праця. – С. 117.

³⁵ Риш А. Очерки по истории украинской социал-демократической «Спилки» / А. Риш. – Харьков: Пролетарий, 1926. – С. 14.

³⁶ Дембо В. Павел Лукич Тучапский. Краткий биографический очерк // П. Л. Тучапский. Из пережитого (90-е годы). – Одесса, 1923. – С. 6-8.

³⁷ РГАСПИ. – Ф.278. – Оп. 1. – Ед. хр. 273. – Л. 42; Там же. – Ед. хр. 275. – Л. 1.

³⁸ Там же. – Ед. хр. 273. – Л. 42.

³⁹ Там же.

- ⁴⁰ Там же. – Ед. хр. 275. – Л. 2, 2 об.
- ⁴¹ Там же. – Л. 2 об.
- ⁴² Там же. – Л. 2 об. – 3.
- ⁴³ Там же. – Л. 3.
- ⁴⁴ Там же. – Л. 22 об.
- ⁴⁵ Українець-искровец Об Украинской Революционной Партии // Искра. – 15 декабря 1904 г. – № 80. – С. 2-3.
- ⁴⁶ Там же.
- ⁴⁷ Там же.
- ⁴⁸ Там же.
- ⁴⁹ Там же.
- ⁵⁰ Там же.
- ⁵¹ РГАСПИ. – Ф.278. – Оп. 1. – Ед. хр. 275. – Л. 2 – 4.
- ⁵² Там же. – Л. 2, 3, 4.
- ⁵³ Скоропис О. Соціал-демократичний рух в Сквирським і Васильківським повітах в 1906 р. / О. Скоропис // Наш голос. – 1911. – Ч. 11-12. – С.509; Меленевський М До історії Української С.-Д. Спілки (З приводу брошурки В. Дорошенка: Революційна Українська Партія, нарис з історії укр. с.-д. партії» / М. Меленевський // Нова громада. – 1923. – Ч. 3-4. – С. 133.
- ⁵⁴ РГАСПИ. – Ф. 278. – Оп. 1. – Ед. хр. 275. – Л. 3 об,
- ⁵⁵ Скоропис О. Вказ. праця. – С.509.
- ⁵⁶ РГАСПИ. – Ф.278. – Оп. 1. – Ед. хр. 275. – Л. 5.
- ⁵⁷ Там же.
- ⁵⁸ Степень С. С. Львівський період життя С. Петлюри: вплив галицького середовища на молодого українського політика (листопад 1904 – грудень 1905 р. / С. С. Степень // Укр. іст. журнал. – 2009. – № 3. – С. 28.
- ⁵⁹ РГАСПИ. – Ф.278. – Оп. 1. – Ед. хр. 273. – Л. 6.
- ⁶⁰ Там же.
- ⁶¹ Там же. – Л. 15.
- ⁶² Там же. – Л. 24.
- ⁶³ Там же. – Л. 42 об.
- ⁶⁴ Там же. – Л. 44 об.
- ⁶⁵ Там же. – Л. 45.
- ⁶⁶ Там же.
- ⁶⁷ Урилов И. Х. История российской социал-демократии (меньшевизма). Часть третья: Происхождение меньшевизма / И. Х. Урилов. – М.: Собрание, 2005. – С. 165-166.
- ⁶⁸ Дорошенко В. Революційна Українська Партія (РУП). (1900–1905 рр.). Нарис з історії української соціалдемократичної партії / В. Дорошенко. – Львів, Київ: Видання ЦК УСДРП, 1921. – С. 26.
- ⁶⁹ РГАСПИ. – Ф. 278. – Оп. 1. – Ед. хр. 275. – Л. 1, 1 об.
- ⁷⁰ Дорошенко В. Вказ. праця. – С. 26.
- ⁷¹ Ясіновський Ю. П. Товариство прихильників української літератури /

Ю. П. Ясіновський Ю. П. // Енциклопедія історії України. 10 том. Т – Я. – К.: Наукова думка, 2012. – С. 111; Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.): Науково-популярне видання / Дмитро Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – С. 82-90; ЦДАВОУ. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 23. – Л. 3-9.

⁷² РГАСПИ. – Ф. 278. – Оп. 1. – Ед. хр. 275. – Л. 1.

⁷³ Качмар Л. Иван Франко та наддніпрянські політичні емігранти / Людмила Качмар // Вісник Львів. ун-ту. Серія мист-во. – 2006. – № 6. – С. 114-120; Детальніше про ці події можна прочитати у спогадах українського суспільно-політичного діяча, тоді рупівця Д. Дорошенка. Проте, у джерелах є певні розходження. Більше довіри викликають мемуарні замітки першої половини 1930-х рр. «Мої спомини про РУП. 1901–1906», у яких він зазначав: «Приходив на наші збори і російський соціал-демократ Павлов, що все поучав нас про «отрезки», якими російська соціал-демократія хотіла залагодити аграрну справу». (ЦДАВОУ. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 23. – Арк. 5). «У споминах про давнє минуле», описуючи той самий епізод, він помилково вказував, що це був «російський меншовик Ларин (власне його ім'я було Лур'є)» (С. 90).

⁷⁴ История Второго Интернационала. Отв. ред. Л. И. Зубок. – М.: Наука, 1966. – Т. II. – С. 97-118.

⁷⁵ Плеханов Г. В. В Амстердаме (Мысли и заметки) / Г. В. Плеханов // Г. В. Плеханов Сочинения. [Под. ред. Д. Рязанова]. – Москва, Ленинград, 1925. – Т. XVI. – С. 319; ЦДАВОУ. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 6.

⁷⁶ Жерноклеев О. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.) / Олег Жерноклеев. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 263.

⁷⁷ Плеханов Г. В. Указ. соч. – С. 321; Кривогуз И. М. Второй Интернационал. 1889–1914. / И. М. Кривогуз. – М.: Наука, 1964. – С. 232.

⁷⁸ Жерноклеев О. Вказ. праця. – С. 263-264; Митрулявичюс Г. Социал-демократия Литвы и России: некоторые аспекты взаимоотношений в конце XIX в. – первой четверти XX в. / Гинтарас Митрулявичюс // Социал-демократия в российской и мировой истории: Обобщение опыта и новые подходы: Материалы международного науч. конф., 21-22 апр. 2008 г., Москва. – Москва, 2009. – С. 162; ЦДАВОУ. – Ф.3807. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 6.

⁷⁹ Жерноклеев О.С. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.) / Олег Жерноклеев. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2006. – С.264; Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть. – Соціально-політичний портрет / Г. В. Касьянов. – К.: Либідь, 1993. – С. 78.

⁸⁰ ЦДАВОУ. – Ф.3807. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 6.; Дорошенко В. Вказ. праця. – С. 25.

⁸¹ РГАСПИ. – Ф. 278. – Оп. 1. – Ед. хр. 262. – Л. 1.

⁸² Там же; Тютюкин С. В. Г. В. Плеханов. Судьба русского марксиста / С. В. Тютюкин. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. – С. 206.

- ⁸³ РГАСПИ. – Ф. 278. – Оп. 1. – Ед. хр. 262. – Л. 1-1 об.
- ⁸⁴ ЦДАВОУ. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 7.
- ⁸⁵ РГАСПИ. – Ф. 278. – Оп. 1. – Д. 275. – Л. 2.
- ⁸⁶ ЦДАВОУ. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 7.
- ⁸⁷ РГАСПИ. – Ф. 278. – Оп. 1. – Ед. хр. 275. – Л. 1 об.
- ⁸⁸ Там же. – Л. 1 об., 2.
- ⁸⁹ Спиридович А. И. История большевизма в России от возникновения до захвата власти. 1883–1903–1917. С приложением документов и портретов / А. И. Спиридович. – М.: Айрис-прес, 2007. – С. 407.
- ⁹⁰ Там же.
- ⁹¹ Там же.
- ⁹² РГАСПИ. – Ф. 278. – Оп. 1. – Ед. хр. 275. – Л. 2.
- ⁹³ Там же. – Л. 3.
- ⁹⁴ Там же.
- ⁹⁵ Скоропис О. Вказ. праця. – С. 509.
- ⁹⁶ ЦДАВОУ. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 39.
- ⁹⁷ РГАСПИ. – Ф. 278. – Оп. 1. – Ед. хр. 275. – Л. 3, 3 об.
- ⁹⁸ ЦДАВОУ. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 39-40, 51.
- ⁹⁹ Там само. – Арк. 40.
- ¹⁰⁰ Там само. – Арк. 41.
- ¹⁰¹ РГАСПИ. – Ф. 278. – Оп. 1. – Ед. хр. 275. – Л. 3 об,
- ¹⁰² Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 37.
- ¹⁰³ РГАСПИ. – Ф. 278. – Оп. 1. – Ед. хр. 275. – Л. 3 об. – 4.
- ¹⁰⁴ Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 36.
- ¹⁰⁵ ЦДАВОУ. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 41; Меленевський М. Вказ. праця. – С. 133-134.
- ¹⁰⁶ РГАСПИ. – Ф. 278. – Оп. 1. – Ед. хр. 275. – Л. 4.
- ¹⁰⁷ Там же. – Л. 3 об. – 4, 11 об. – 12.
- ¹⁰⁸ Там же. – Л. 11 об. – 12.
- ¹⁰⁹ Там же. – Л. 4 об. – 5.
- ¹¹⁰ Меленевський М. Вказ. праця. – С. 133-134.
- ¹¹¹ Там само. – С. 133.
- ¹¹² ЦДАВОУ. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 136.
- ¹¹³ Там само. – Арк. 135 зв.
- ¹¹⁴ Там само.
- ¹¹⁵ Там само. Зазначені рядки стали підставою для твердження низки дослідників про те, що колишні члени РУП звинуватили своїх товаришів у буржуазному радикалізмі. Див.: Касьянов Г. Вказ. праця. – С. 80; Головченко В. І. Вказ. праця. – С. 49; Кривенький В. «Спилка» / В. Кривенький // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. – С. 582. Насправді у тексті відозви йшлося про виникнення та діяльність національних політичних партій – УНП та УДП.

¹¹⁶ Колесник В. Ф. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ століття: Монографія / В.Ф. Колесник, Л. П. Могильний. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005, С. 80-81; Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні, зародження, еволюція, діяльність, історична доля Кінець ХІХ століття – лютий 1917 р.: Монографія / А. І. Павко. – К.: Іван Федоров, 1999. – С. 80, 92.

¹¹⁷ ЦДАВОУ. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 136.

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Там само. – Арк. 135 зв.

¹²⁰ Там само.

¹²¹ Там само.

¹²² У науковій літературі побутує думка про Українську соціал-демократичну спілку як партію. Див.: Касьянов Г. Вказ. праця. – С. 80; Єкельчик С. Історія України. Народження модерної нації / Сергій Єкельчик; авториз. пер. з англ. А. Цимбал. – К.: Laurus, 2011. – С. 84 та ін.. Однак це твердження не відповідає дійсності, оскільки суперечить тим ідейним принципам та організаційним заходам, на основі яких діяла організація.

¹²³ ЦДАВОУ. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 135 зв.

¹²⁴ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. В 6 т. – Т. 1: Створення більшовицької партії. 1883–1903 рр. / Ред. П. М. Поспелов. – К.: Політвидав України, 1965. – С. 483-485; Очерки истории Коммунистической партии Украины. Изд. 2-е, доп. / [И. Д. Назаренко [и др.]]. – К.: Политиздат Украины, 1964. – С. 62. Тютюкин С. В. Меньшевизм. – С. 59, 77, 101.

¹²⁵ РГАСПИ. – Ф. 278. – Оп. 1. – Ед. хр. 275. – Л. 3 об., – 4.

¹²⁶ ЦДАВОУ. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 35.

¹²⁷ Там само; ЦДІАУК. – Ф. 275. – Оп. 2. – Спр. 79. – Арк. 73.

¹²⁸ РГАСПИ. – Ф. 278. – Оп. 1. – Ед. хр. 275. – Л. 4.

¹²⁹ Скоропис О. Вказ. праця. – С. 509-510.

¹³⁰ Дорошенко В. Вказ. праця. – С. 23-24; Гунчак Т. Україна перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії / Тарас Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – С. 39-40.

¹³¹ Касьянов Г. В. Вказ. праця. – С. 79-80; Головченко В. І. Вказ. праця. – С. 46-48.

¹³² Скоропис О. Вказ. праця. – С. 508.

¹³³ Вишневський О. На переломі. Уваги про сучасні відносини Росії / Олександр Вишневський. – Львів, 1905. – С.74-76.

¹³⁴ РГАСПИ. – Ф. 278. – Оп. 1. – Ед. хр. 275. – Л. 5 об.

¹³⁵ Скоропис О. Вказ. праця. – С. 509.

¹³⁶ Меленевський М. Вказ. праця. – С.131-132.

¹³⁷ Там само. – С.131.

¹³⁸ Там само.

¹³⁹ Головченко В. І. Вказ. праця. – С. 51-52.

¹⁴⁰ Войнилович С. Неістнующе питання / С. Войнилович // Праця. – 1905. –

№ 11. – С. 2-5; Войнилович С. Ще про неіснуюче питання / С. Войнилович // Праця. – 1905. – № 12. – С. 3-5.

¹⁴¹ ЦДАВОУ. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 38.

¹⁴² А-ко А. Соціалістичні організації на Україні: Українська соціаль-демократична робітничка партія // Праця. – 1909. – Ч.1. – С. 23 – 34; Він же. Короткий нарис партійної історії // Наш голос. – 1911. – Ч.6-8. – С. 277 – 294. (за криптонімом А-ко А. приховувався А. Жук – О. Ф.); Меленевський М. Вказ. праця.

¹⁴³ Гирич І. У тіні В. Липинського (Андрій Жук як мислитель й дослідник історії визвольного руху) / Ігор Гирич // Молода нація. – 2002. – № 3 (24). – С. 35-36.

¹⁴⁴ А-ко А. Короткий нарис партійної історії // Наш голос. – 1911. – Ч.6 - 8. – С. 280-281.

¹⁴⁵ Меленевський М. Вказ праця. – С. 130.

¹⁴⁶ Доклад Української соціалдемократичної робітничої партії Росії Міжнародньому Соціалістичному Конгресові в Штутгарті. – Львів: Загальна друкарня, Академічна, ч. 8, 1907. – С. 10.

¹⁴⁷ Дорошенко В. Вказ. праця. – С. 29; Касьянов Г. Вказ. праця. – С. 80; Головченко В. І. Вказ. праця. – С. 49.

¹⁴⁸ Гермайзе О. Вказ. праця. – С. 383, 388.

¹⁴⁹ Меленевський М. Вказ. праця. – С. 133.

¹⁵⁰ Там же. – Л. 3 об. – 4.

¹⁶⁰ Спиридович А. И. Указ. соч. – С. 407

¹⁶¹ РГАСПИ. – Ф. 278. – Оп. 1. – Ед. хр. 275. – Л. 12 об.

¹⁶² Там же. – Л. 28.

¹⁶³ Там же. – Л. 4 об.

¹⁶⁴ Там же. – Л. 26.

¹⁶⁵ Там же. – Л. 11 об.

¹⁶⁶ Там же. – Л. 26.

¹⁶⁷ Там же. – Л. 26-26 об.

¹⁶⁸ Головченко В. І. Вказ. праця. – С. 51-57.

¹⁶⁹ РГАСПИ. – Ф. 278. – Оп. 1. – Ед. хр. 275. – Л. 12 об.

¹⁷⁰ Там же. – Л. 6 об.

¹⁷¹ Там же. – Л. 12 об.

¹⁷² Там же. – Л. 20.

¹⁷³ Там же

¹⁷⁴ Там же. – Л. 22 об.

¹⁷⁵ Там же. – Л. 32 об.

¹⁷⁶ Там же. – Л. 27 об.

¹⁶⁸ Діло. – п'ятниця, 4 (17) лютого 1905. – Ч. 26. – С. 3; Діло. – субота, 5 (18) лютого 1905. – Ч. 27. – С. 1

¹⁶⁹ РГАСПИ, ф. 278, оп. 1, ед. хр. 275, л. 29 об.

¹⁷⁰ Хто такі соціаль-демократи? // Правда. – февераль 1905. – Ч. 2. – С. 3.

¹⁷¹ Риш А. Указ. соч. – С. 16. Зазначене твердження без належної верифікації

було повторене окремими дослідниками. Див.: Касьянов Г. Вказ. праця. – С. 80; Кривенький В. Указ. соч. – 582.

¹⁷² РГАСПИ. – Ф. 278. – Оп. 1. – Ед. хр. 275. – Л. 5 об.

¹⁷³ Первая общерусская конференция партийных работников. Отдельное приложение к № 100 «Искры». – Женева: Типография партии Rue de la Coulouvreniere, 27, 1905. – С. 3.

Oleksandr Fed'kov. Russian Social-Democrat Isaac Bisk, the rupture of Revolutionary Ukrainian Party and creation of Ukrainian Social-Democratic Union
In the paper the author attracted new archival material – correspondence of the Russian Social-Democrat, Menshevik Isaac Bisk with the authorities of the Menshevik faction, stored in the Russian State Archive of Socio-Political History. In these epistles reflected different aspects of party-politics life of RSDLP, including the role of the party in the split of Ukrainian Revolutionary Party and creation of the Ukrainian Social Democratic Union. These and other sources used allowed in the genre of «new historical biography» («personal» or «personal history») to investigate these events. The feature of this type of scientific biography is that the object of interest of researchers is an active person who affects the social reality, creates it. This is not necessarily a prominent figure, it could be a figure of the second or third plan, or «ordinary» person. In this episode of the biography of the historical figure can not only play a certain span of life's journey, but also adequately reflect historical processes and events in which it was directly involved. Menshevik I. Bisk in the 1904-1905 headed the fraction's transport group in Lviv (Austria-Hungary). He co-operated closely with the leaders of the Foreign Committee of Ukrainian Revolutionary Party and members of the editorial board of the party publications. In the communication it became clear that most of the «zakordontsiv» shared Russian Marxists views on the development of the social democratic movement in the Russian Empire and in favor of joining the RSDLP on stand-alone basis. This part of the FC members I. Bisk called autonomists. However, a small group of RUP members supported the national forms of the proletarian movement and advocated the entry of the RUP to RSDLP on federal basis. And only a small group of «zakordontsiv» advocated independent existence of the Ukrainian Social-Democracy.

I. Bisk and autonomists carried out activities aimed the inclusion of the RUP to RSDLP. However, in the second «unserved» Congress in December 1904 (January 1905 by NS) they could not get a majority and decide to join the Russian Marxist party. So in December 31, 1904 (13 January 1905) they announced the withdrawal from the RUP and outlined steps to create a new organization that will soon named Ukrainian Social-Democratic Union. Sharing the internationalist's principles, members of the Union decided immediately join the RSDLP. They hoped to achieve social and national liberation of Ukraine by this powerful party. This is also consistent with the interests of the Russian Marxists. As a result of the agreements 2 (15) February 1905 Ukrainian Social Democratic Union entered the RSDLP as an autonomous organization. The Union has deployed a large publishing work aimed at the printing of the newspaper «Pravda», brochures and leaflets mainly for the peasant audience.

Key words: «personal history», Russian Social-Democracy, Revolutionary Ukrainian Party, Ukrainian Social-Democratic Union.

Отримано: 17.09.2015 р.

УДК 316.3 (477.4): 323.285 (470+571) «1901/1904»

Сергій Щур

СУСПІЛЬНА ДУМКА НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ І ПОЛІТИЧНІ ВБИВСТВА ПОЧАТКУ ХХ ст. В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Сергій Щур. Суспільна думка Наддніпрянської України і політичні вбивства початку ХХ ст. в Російській імперії. У статті розглядається ставлення української громадськості до гучних політичних вбивств міністрів та губернаторів на початку ХХ ст. Показано, що терористи піклувалися про позитивне сприйняття їх дій у суспільстві. Описано вплив на суспільну думку преси і агітаційно-пропагандистської літератури. Звернено увагу на те, що політичні вбивства чиновників не лякали пересічних людей, бо ті не загрозували їх життю. Висвітлено форми підтримки терористів суспільством. Відображено роль вихідців з України у російському тероризмі початку ХХ ст.

Ключові слова: тероризм, політичні вбивства, насилля, Наддніпрянська Україна, Російська імперія, суспільство.

Сергей Щур. Общественное мнение Надднепрянской Украины и политические убийства начале ХХ в. в Российской империи. В статье рассматривается отношение украинской общественности к громким политическим убийствам министров и губернаторов в начале ХХ в. Показано, что террористы заботились о позитивном восприятии их действий в обществе. Описано влияние на общественное мнение прессы и агитационно-пропагандистской литературы. Обращено внимание на то, что политические убийства чиновников не пугали обывателей, ибо не угрожали их жизни. Освещены формы поддержки террористов обществом. Отражены роль выходцев из Украины в российском терроризме начала ХХ в.

Ключевые слова: терроризм, политические убийства, насилие, Надднепрянская Украина, Российская империя, общество.

Окремим поколінням випадає доля жити в часи значних історичних потрясінь. Для Російської імперії одним із таких періодів був початок ХХ ст. Він ознаменувався низкою гучних терористичних актів проти високопосадовців, які передували революції 1905–1907 рр. Традиційно вважається, що вся освічена громадськість схвально поставилася до терактів. Однак, таке трактуван-

ня замовчує існування індивідуальної частини суспільства. Так само як і тепер, коли Україна, в умовах неоголошеної війни, переживає важкий етап, так і тоді, суспільство поділилося на два паралельні виміри. У першому значна частина населення переймалася проблемами свого часу, а інша – називаючи себе аполітичною, спокійно відвідувала різні культурні заходи, вважаючи себе не причетною до політики.

Ставлення населення до тероризму надзвичайно турбувало терористів. У революційній літературі його прихильники будь-що намагалися переконати пересічних людей у корисності й необхідності їх справи, виправдовували використання кривавих актів. У дослідженні ставлення суспільства до тероризму значних успіхів досягла російська історіографія. В масштабах Російської імперії його розглянули О. Будницький¹, Р. Ібатуллин², М. Носков³, І. Сибіряков⁴, І. Турицин⁵. В українській історіографії єдина спроба дослідження суспільної думки щодо політичних вбивств належить дніпропетровській дослідниці О. Ткаченко-Плахтій⁶. У своїй розвідці авторка значну увагу приділила пошуку в російській історії причини схвалення суспільством терористичних актів на початку ХХ ст. Однак ставлення українського суспільства до проявів революційного терору, на жаль, залишилося не з'ясованим.

У цій статті ми розглянемо ставлення українського суспільства до гучних політичних замахів на царських міністрів та губернаторів.

Російський історик І. Сибіряков відзначив, що інтелігенція на рубежі ХІХ і ХХ ст. поділялася на 3 групи, які по-різному сприймали проблеми політичного терору. До *першої* належали ті, що виправдовували необхідність скоєння терактів. Для цього вони оперували складною системою політичних, історичних та психологічних аргументів (С. Нечаєв, М. Морозов, П. Ткачов), завдяки яким створили масштабну систему міфів, теоретично обґрунтовуючи тероризм – його неминучість, особливу ефективність, священний характер тощо.

Представники *другої* групи категорично заперечували тероризм і будь-які спроби створення системи його виправдання. Найчастіше це були люди з адміністративно-поліцейських органів, які безпосередньо боролися з терористами. Вони створили власну систему міфів, протилежних до перших – про політичну і соціальну ізоляцію прихильників тероризму в суспільстві, низький рівень їх інтелектуального і духовного розвитку тощо.

Найчисельніша *третья* група, представлена переважно інтелігенцією, не мала однозначної та вираженої позиції щодо політичного тероризму та неодноразово міняла її залежно від політичної чи соціальної кон'юнктури. Її представники внаслідок найрізноманітніших причин і обставин відмовлялися засудити тероризм, водночас не підтримували дії органів, які боролися з ним. Відсутність осуду терористів з боку цієї частини суспільства інколи трактувалося терористами та їх опонентами як певна симпатія до них, що провокувало подальшу радикалізацію позицій⁷. Така прихована підтримка терористів, а часом і відкрите виправдовування їх дій в ліберальних виданнях, мотивувала його недоліками існуючого ладу в імперії, пояснювалася прагненням

революціонерів і лібералів змусити владу піти на політичні поступки⁸.

На початку ХХ ст. у Російській імперії було здійснено кілька гучних політичних вбивств. Загалом до початку революції 1905–1907 рр. есери організували 6 терактів. І. Сибіряков вважає, що російський політичний терор для багатьох «провінціалів» був «жахом столиць». Тобто, страшним і абсолютно далеким явищем, а його підтримка чи осуд були здебільшого формальністю⁹. Очевидно, що дана теза не зовсім підходить для Наддніпрянської України, бо одними з перших терористів стали українці. 14 лютого 1901 р. колишній студент Київського університету П. Карпович убив міністра народної освіти М. Боголєпова¹⁰. Він випередив іншого київського студента О. Покотилова, якому у січні не вдалося цього зробити¹¹. Згодом, коли в Петербурзі ще не встигли оговтатись від теракту, у Києві з'явилася чутка, що 21 лютого студенти університету планували шляхом жеребу визначити, хто з них має вбити начальника Київського ГЖУ¹². Інший колишній студент Київського університету – С. Балмашов розпочав есерівський терор, вбивши 2 квітня 1902 р. міністра внутрішніх справ Д. Сипягіна¹³. 29 липня у Харкові був скоєний невдалий замах на місцевого губернатора князя І. Оболенського. 27 травня 1903 р. Ф. Фрумкіна намагалася вбити начальника Київського ГЖУ В. Новицького. Після такого переліку зрозуміло, що тероризм для Наддніпрянської України не був «жахом столиць». Здійснення його місцевими вихідцями не могло не лякати представників влади Наддніпрянщини і свідчило, що в революційному плані ця частина імперії не була периферією.

На думку М. Леонова, теракт на М. Боголєпова в політичних колах залишився ніби не поміченим, а вбивство міністра не викликало жодного остраху у владних колах¹⁴. Проте, інша ситуація склалася, після того як вчинок одинака П. Карповича схилив партію есерів на бік застосування «індивідуального терору». Не зважаючи на аморальність тероризму, в очах населення есери стали народними месниками та всюди зустрічали симпатію простого люду¹⁵. Форми підтримки тероризму інтелігенцією були різноманітні: фінансова допомога, судовий захист, літературна пропаганда та моральне схвалення. Публічно висловлюючи симпатії до терористів і схвалюючи їх діяльність, людина не ризикувала і не могла бути покараною, але сумарний ефект маси таких виступів був відчутним¹⁶. В освіченому середовищі створювався психологічний клімат, у якому, за словами А. Гейфман, «допомога екстремістам стала ознакою хорошого тону»¹⁷. Теракти сприймалися зі значним інтересом та схвально. Він виявився зрозумілим і цікавим для населення, і на думку М. Носкова, відповідав запитам суспільства. Тероризм не сприймався як головна загроза суспільству і населенню, не вважався чимось винятковим. Взаємодія між тероризмом і громадською думкою була двосторонньою: теракти викликали відповідну реакцію в суспільстві, яка, натомість, змушувала його еволюціонувати¹⁸. Не в останню чергу цьому сприяла видавнича діяльність терористів.

У есерівській пресі особливо підкреслювалося значення тероризму як засобу оборони від «царських нелюдів», дезорганізації державного механізму,

збудження мас. Сукупний тираж апологетичної есерівської літератури – прокламацій, газетних статей, брошур – про славних «героїв», які «віддали життя за народ», «в ім'я світлого майбутнього», обчислювався багатьма мільйонами¹⁹. Зокрема, правобережні есерівські осередки впродовж 1902–1904 р. видали 131 видання прокламацій, брошур та газет ПСР²⁰. Засоби масової інформації тоді досягли небаченого раніше поширення та впливу. Перетворюючи кожен теракт на сенсацію, преса забезпечувала терористам необхідну публічність і мимоволі ставала провідником революційної «пропаганди дією»²¹. Тому, не дивно, що на початку ХХ ст. у свідомості населення імперії поширилося моральне виправдання політичних вбивств. Фізичне знищення високопосадовця трактувалося черговим кроком до свободи та звільненням від ще одного представника *реакційної* влади. Терорист ставав «героєм-месником»²². Одним із них був С. Балмашов, якого есерівська преса возвела до рангу мучеників²³.

Агітаційна література есерів з пропагандою тероризму як «правильного» методу революційної боротьби активно розповсюджувалася в Києві. Зокрема, видана 3 квітня 1902 р. у Петербурзі листівка містила текст листа С. Балмашова до батьків. У ньому, поряд із глибокими переживаннями терориста за батьків, відстоювалася традиційна думка радикалів, що до терактів їх «змусили» обставини суспільства: «... неблаганні, нещадні умови російського життя...» і борг перед суспільством: «... виконавши свій обов'язок громадянина...», «... я приношу своє життя в жертву...»²⁴. Все це мало надати терористу ореол мученика, який свідомо пожертвував життям заради народу. Страта терориста лише посилила цю думку²⁵. З приводу неї 4 травня есери видали гектографовану прокламацію з віршованим текстом. Епіграфом були слова: «і ви не змиєте всією вашою чорною кров'ю Героя правдиву кров»²⁶.

Есери у своїх виданнях добре висвітлили замах на харківського губернатора князя І. Оболенського. З цього приводу вийшла брошура «Почему стреляли в харьковського губернатора» і багато прокламацій та відозв, в яких терориста Ф. Качуру охрестили «народним героєм».

Хоча лідери соціал-демократичних організацій засуджували тероризм, їх рядові члени нерідко підтримували терористів. Про вбивство Д. Сипягіна схвально висловилися полтавські соціал-демократи, які у спеціальній прокламації схвалювали вбивства жандармів та поліції, які жорстоко розправлялися з робітничими демонстраціями та селянськими заворушеннями. Влітку 1902 р. вони ж виступили на захист есерівських терористів, які вчинили замах на харківського губернатора І. Оболенського, котрий жорстоко придушував селянські виступи²⁷. У Полтаві в ніч на 14 травня 1903 р. були розкидані прокламації «Ко всем полтавским рабочим» з підписом «Группы социалистов-революционеров» з приводу вбивства уфимського губернатора М. Богдановича 6 травня 1903 р.²⁸. Київський комітет ПСР 10 травня також видав прокламації щодо вбивства губернатора. «Нехай же їх сміливий революційний акт заразить прикладом самовідданості і героїства всю народну массу, яка бореться! ... І тоді зникне ... царство свавілля і насильства і засміється ... сонце правди, свободи і любові»²⁹.

Коли на початку ХХ ст. скоювалися найгучніші терористичні акти в Російській імперії, з боку ліберальної частини суспільства не було жодного офіційного звернення з осудом терористів³⁰. Р. Ібатулін підрахував, що інтелігенція була тією соціальною групою, в якій революційний тероризм користувався найбільшою підтримкою³¹. 15 липня 1904 р. стало поворотним моментом у діяльності соціалістів-революціонерів, які організували вдалий замах на міністра внутрішніх справ В. Плеве. Звістка про вбивство міністра швидко поширилася імперією. Суспільство сприйняло цей теракт схвально, бо вважало його «диктатором» і гнобителем усіх верств населення³². Особливу радість теракт викликав серед євреїв. Багато істориків «єврейський мотив» вбивства В. Плеве, як «ненависника єврейського народу», вважають основним³³. Це пояснювалось тим, що міністра вважали винним у єврейських погромах, зокрема у Кишинівському 1903 р.³⁴.

Проте, ставлення населення до політичних замахів не було однорідним. Лідер ревізіоністського сіонізму В. Жаботинський у ліберальному журналі «Освобождение» 2 вересня 1904 р. повідомляв, що в Одесі звістка про вбивство В. Плеве поширилася ще в день замаху на міністра. Однак, зовнішньо ніяких змін вона не спричинила. Люди займалися звичними для них справами і ніщо не вказувало на те, що загинув «фактичний правитель всієї імперії». Аналізуючи реакцію на подію історичного масштабу різних прошарків населення міста, автор зазначав, що лише не чисельна, свідома і освічена частина сприйняла цю новину радісно. Серед стриманих і далеких від схвалення терористичної діяльності людей телеграма про вбивство викликала почуття задоволення і полегшення³⁵.

Колишній революційний народник, а на початку ХХ ст. прихильник української ідеї, Л. Жебуньов гостював у подружжя Русових, коли вбили міністра. Він радісно сприйняв звістку його смерті, вигукуючи: «Плеве вмер, Плеве вмер!». Коли за таку поведінку йому дорікнули, що: «Хіба ж не гріх так радіти з смерті людини?», він відповів: «Гріх? Одним гадом злісним, шкідливим менше, а ви – гріх!»³⁶. Український громадсько-політичний діяч, член РУП М. Галаган у своїх спогадах зазначав, що після вбивства міністра «все політичне населення Лук'янівської тюрми, – у якій він перебував, – без розподілу на партійну приналежність, зустріло звістку про цей акт політичного терору найбільшою радістю»³⁷. Тому, склалася така ситуація, що посади міністрів внутрішніх справ, губернаторів стали вважатися «розстрільними», а чиновники, які їх займали починали писати заповіти³⁸.

Дії мрійників-ідеалістів на початку ХХ ст. надали ідеї терору колосальної популярності у суспільстві, особливо серед молоді. Сучасний дослідник І. Туріцин допускає можливість говорити про існування тоді ейфорії терору, жертвеного екстазу, поетизації смерті³⁹. Крім того, була ще одна сторона дії тероризму на суспільство – «виховна», воно стало звикати до насилля. Вбивство перетворилося у «нормальний» засіб політичної боротьби. Коли В. Плеве був вбитий, то його смерть багатьох тільки сколихнула і зацікавила – не більше⁴⁰. Про-

те, це стосується лише вбивств самих сатрапів. Під час вбивства В. Плеве, загинув його кучер і ще семеро осіб отримало поранення. Таку новину суспільство сприйняло болісно. Згодом, коли під час революції 1905–07 рр. набув розгулу анархічний терор, адепти якого не рахувалися із жертвами серед випадкових людей, то смерті останніх дискредитували весь революційний тероризм, і все суспільство стало його засуджувати.

Таким чином, схвалення перших політичних вбивств громадськістю Наддніпрянської України було спричинене поширеною думкою про помсту революціонерів за народ. Політичні вбивства чиновників, які на початку ХХ ст. скоювалися з великим хронологічним розривом не лякали пересічних людей, оскільки вони не могли загрожувати їх життю. Позитивному ставленню до терактів сприяло їх висвітлення у соціалістичній та ліберальній пресі. Есерівська публіцистика возвеличувала терористів, робила з них народних месників. Статті у інших виданнях робили з терактів сенсації, сприяючи тим самим, виникненню терористичної ейфорії. Схваленню терактів сприяв підбір жертв, і зрозуміле пояснення мотивів вбивств. Обрані чиновники «страчувалися» за дії проти народу, і на цьому революціонери посилено акцентували увагу. Також існувала чисельна група байдужих до політики і політичних вбивств. У суспільстві не схвалювали випадкових жертв терактів. Ця обставина згодом дискредитувала тероризм, бо робила можливою смерть будь кого, хто опиниться не в потрібному місці і не в підходящий час.

Примітки:

¹ Будницький О. В. «Кровь совести»: тероризм в России (вторая половина XIX – XX в.) / О. В. Будницький // Отечественная история. – 1994. – №6. – С.203-209.

² Ибатуллин Р. У. Интеллигенция и тероризм в России в начале XX века / Р.У. Ибатуллин // Исторический вестник. – 2012. – Т.2: Тероризм в России в начале XX века. – С. 48-64.

³ Носков М. А. Российский тероризм начала XX века в общественном восприятии: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / М. А. Носков. – Москва, 2011. – 24 с.4.

⁴ Сибиряков И. В. Интеллигенция и терор: исторический опыт России начала XX века / И. В. Сибиряков // Интеллигенция и мир. – 2011. – №1. – С. 7-18.

⁵ Турицын И. В. Власть, общество и тероризм: размышления о российской исторической традиции / И. В. Турицын // Современная научная мысль. – 2014. – № 1. – С. 6-35.

⁶ Ткаченко-Плахтій О. П. Ставлення українського та російського суспільства до проявів революційного терору на початку ХХ ст. / О. П. Ткаченко-Плахтій // Проблеми політичної історії України. – 2013. – Вип. 8. – С. 21-28.

⁷ Сибиряков И. В. Интеллигенция и терор... – С. 8-10.

⁸ Носков М. А. Российский тероризм начала XX века... – С. 17-18.

⁹ Сибиряков И. В. Интеллигенция и терор... – С.13-14.

- ¹⁰ Центральний державний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 477. – Арк. 5.
- ¹¹ Волковинський В.М. Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX – початок XX ст.) / В.М. Волковинський, І.В. Ніконова. – К. : Старий світ, 2006. – С. 168.
- ¹² ЦДІАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 590. – Арк. 69.
- ¹³ Волковинський В.М. Революційний тероризм... – С. 169, 171.
- ¹⁴ Леонов М. И. Террор и смута в Российской империи начала XX века / М. И. Леонов // Вестник Самарского государственного университета. – 2007. – №5/3(55). – С. 177.
- ¹⁵ Леонов М. И. Партия социалистов-революционеров в 1905–1907 гг. / М. И. Леонов. – М.: РОССПЭН, 1997. – С.77.
- ¹⁶ Ибатуллин Р. У. Интеллигенция и терроризм... – С. 56-59.
- ¹⁷ Гейфман А. Революционный террор в России, 1894–1917 / Анна Гейфман / Пер. с англ. Е. Дорман. — М.: КРОН-ПРЕСС, 1997. – С. 62.
- ¹⁸ Носков М. А. Российский терроризм начала XX века... – С. 20-22.
- ¹⁹ Леонов М. И. Террор и смута... – С. 179
- ²⁰ Хоптяр А. Ю. Діяльність Партії соціалістів-революціонерів в Правобережній Україні у 1896–1907 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Хоптяр Андрій Юрійович; Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2015. – 20 с.
- ²¹ Ибатуллин Р. У. Интеллигенция и терроризм... – С. 49.
- ²² Ткаченко-Плахтій О. П. Ставлення українського та російського суспільства... – С. 24.
- ²³ Революционная Россия. – Декабрь 1902. – №14. – С. 1-4.
- ²⁴ Національна бібліотека імені В. Вернадського. – Відділ стародруків та рідкісних видань. – Колекція листівок (Далі – НБУ ім. В. Вернадського. ВС та РВ. КЛ). – Письмо Балмашева из тюрьмы к родителям. Петербург, 3 апреля 1903. – 1 арк.
- ²⁵ Ткаченко-Плахтій О. П. Ставлення українського та російського суспільства... – С. 25.
- ²⁶ НБУ ім. В. Вернадського. ВС та РВ. КЛ. – Прокламація ПСР [з приводу страти С. Балмашова], 4 мая 1902 г., 1 арк.
- ²⁷ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 102.
- ²⁸ ЦДІАУК. – Ф. 1597. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 55.
- ²⁹ НБУ ім. В. Вернадського. ВС та РВ. КЛ. – Прокламація Київського Комітету ПСР з приводу вбивства Богдановича – 1903, 10 травня.
- ³⁰ Ткаченко-Плахтій О. П. Ставлення українського та російського суспільства... – С. 25.
- ³¹ Ибатуллин Р. У. Интеллигенция и терроризм... – С. 53.
- ³² Політичний терор і тероризм в Україні... – С. 89.
- ³³ Турицын И. В. Власть, общество и терроризм... – С. 23.

³⁴ Дубнов С. М. Книга жизни: Воспоминания и размышления: Материалы для истории моего времени / С.М. Дубнов. – СПб: Петербургское востоковедение, 1998. – С. 241.

³⁵ Кацис Л.Ф. Моральные проблемы индивидуального террора от убийства Плеве до гибели Столыпина. Точка зрения В. Жаботинского / Л.Ф. Кацис // Исторический вестник. – 2013. – Т. 4 (151). – С.103-105.

³⁶ Русов О. О. Щоденники та спогади / О. О. Русов; Упорядкування, підготовка до друку, вступна стаття, коментарі О. Я. Рахна. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – С. 55.

³⁷ Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.) / М. Галаган. – К.: Темпора, 2005. – С. 106.

³⁸ Турицын И. В. Власть, общество и терроризм... – С. 22.

³⁹ Там само. – С. 16-17.

⁴⁰ Будницкий О.В. «Кровь совести»... С. 206.

Sergij Shchur The public opinion of Naddniprorians'ka Ukraine and political assassination in Russian Empire in the early XX century. The article analyzes the attitude of the Ukrainian public opinion to the loud political assassinations of ministers and governors in the early XX century. It is shown that terrorists cared about a positive perception of their actions in the society. The influence of mass media and agitational literature on the public opinion is described. The article pays attention that the political assassinations of officials did not frighten ordinary people, because they did not endanger their life. The forms of the support for terrorists by the society are highlighted. The role of the immigrants from Ukraine in the Russian terrorism in the early XX century is reflected.

Key words: Terrorism, assassination, violence, Naddniprorians'ka Ukraine, Russian Empire, society.

Отримано: 10.09.2015 р.

УДК 94:329 (477) 1905/1906

Микола Циганюк

ПАРТІЯ «СОЮЗ 17 ОКТЯБРЯ» У ВИБОРАХ ДО І ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ В УКРАЇНІ

Микола Циганюк. Партія «Союз 17 октября» у виборах до І Державної думи в Україні. У статті розглянуто процес формування партійних організацій «Союзу 17 октября» в Україні та їх участь виборах до І Державної думи. Саме в першодумський період сформувалися всі губернські комітети партії октябристів в українських губерніях. Нами виділені найчисельніші і впливові комітети – Катеринославський (1000 членів), Київський (100 членів), Полтавський (60 членів). Соціальну основу партії становили представники торгово-

промислових кіл (банкіри, підприємці, промисловці), поміщики, держслужбовці різних рангів, священники, викладачі, які об'єдналися навколо «Союзу 17 октября» на основі їх партійної програми, що відображала основні принципи царського Манифесту 17 жовтня.

Проаналізовано стратегію і тактику виборчої кампанії ЦК партії, а також губернських комітетів і повітових відділів октябристів в Наддніпрянщині. Також, розкрито тактичні кроки по створенню виборчих блоків членами Харківського і Київського губернських комітетів «Союзу 17 октября», проаналізовано основні причини поразки партії у виборчій кампанії.

Ключові слова: Державна дума, октябристи, партія, вибори, виборчий блок, Наддніпрянщина.

Николай Цыганюк. Партия «Союз 17 октября» в выборах до I Государственной думы в Украине. В статье рассмотрено процесс формирования партийных организаций «Союза 17 октября» в Украине та их участие в выборах в I Государственную думу. Именно в перводумский период сформировались все губернские комитеты партии октябристов в украинских губерниях. Нами выделены наиболее многочисленные и влиятельные комитеты – Екатеринославский (1000 членов), Киевский (100 членов), Полтавский (60 членов). Социальную основу партии составляли представители торгово-промышленных кругов (банкиры, предприниматели, промышленники), помещики, госслужащие разных рангов, священники, преподаватели, которые объединились вокруг «Союза 17 октября» на основе их партийной программы, что отображала основные принципы царского Манифеста 17 октября.

Проанализирована стратегия и тактика избирательной кампании ЦК партии, а также губернских комитетов и уездных отделов октябристов в Надднепрянщине. В исследовании отображены факты использования административного ресурса октябристами в Украине во время выборов в Государственную думу, проанализированы основные причины поражения партии в избирательной кампании.

Ключевые слова: Государственная дума, октябристы, партия, выборы, избирательный блок, Надднепрянщина.

Демократичний виборчий процес, пов'язаний з участю різних політичних та соціальних груп українського суспільства становить значний інтерес як з боку безпосередніх учасників виборів, а також науковців. Тому зростає роль досліджень різних виборчих кампаній не лише в сучасному вимірі, але і в попередні періоди нашої історії. Наглядним прикладом, може бути політична боротьба, під час виборчої кампанії до I Державної думи к. 1905 – п.п. 1906 рр. Помітне місце у змаганнях за депутатські мандати займала загальноросійська партія «Союз 17 октября», яка репрезентувала інтереси заможних верств суспільства. З'ясування її ідейно-програмних засад, стратегії й тактики дозволить мати повніші уявлення про суспільні процеси в Наддніпрянській Україні на поч. ХХ ст.

Дослідженням даної проблеми опосередковано займалися Е. Д. Черменський¹, С. М. Сидельніков², В. В. Шелохаєв³, В. І. Старцев⁴, Л. М. Спирин⁵, А. О. Патрікеєва⁶, А. І. Павко⁷, М. Д. Ясир⁸. Водночас відсутні роботи, у яких було б комплексно проаналізовано виборчу кампанію октябристських партійних організацій в українських губерніях в першодумську добу.

Партія «Союз 17 октября», яка представляла праве крило російського лібералізму, була основним конкурентом кадетів у першодумській виборчій кампанії. Вона виникла після опублікування маніфесту 17 жовтня 1905 р. Її очолили барон П. Корф, великий землевласник Д. Шипов, гласний Московської міської думи О. Гучков⁹.

Починаючи з листопада 1905 р. по березень 1906 р. відбувався інтенсивний процес формування октябристських організацій в українських губерніях і повітах. Зокрема, в Київській губернії було створено Київський губернський комітет та повітові відділи у Черкасах¹⁰, Василькові, у містечках Златополі, Городищі, Чорнобилі, на станціях Житове, П'яти-Гори, Калинці, Райгородок, Катеринопіль, Голендри¹¹; у Чернігівській – Новозибкові, Глухові, Козельці, Сосниці¹², Конотопі, Борзні, Ямполі¹³; Волинській – у Рівному¹⁴, Полонному, Старих Валевниках, на станціях Потелюс, Овруч, у селі Тятцевичі; Полтавській – Ромнах, Кременчуці, Карості¹⁵; Лубнах, Гадячі, Зінькові. У січні 1906 р. конститувався на Поділлі губернський комітет октябристів¹⁶. У Харківській губернії існували повітові відділи у Валках, Ізюмі, Славянську, Сумах¹⁷. На Катеринославщині діяв найчисельніший в Україні губернський комітет, до його складу входило близько 1 тис. членів. Крім того, партійні осередки октябристів існували в найбільших повітових центрах губернії в Павлограді, Маріуполі, Мелітополі, Юзівці¹⁸. Соціальну основу партії склали представники великих торгово-промислових кіл (банкіри, промисловці), поміщики, чиновники різних рангів, священики, викладачі.

Таким чином, на передодні виборів до I Державної думи октябристам вдалося створити партійну мережу, яка за своєю географією охопила всі губернські центри в Україні та значну кількість повітових міст. Це створювало вигідні умови для розгортання політичної боротьби за депутатські мандати. Однак, як з'ясувалося, цього було недостатньо. Політична ситуація в імперії та у Наддніпрянщині вимагала від керівників союзу розробки чіткої політичної програми і тактичних кроків під час виборчої кампанії. З цією метою з 8 по 12 лютого 1906 р. у Москві відбувся I Всеросійський з'їзд партії, участь в якому взяли представники всіх губернських октябристських осередків України¹⁹.

Відкриваючи з'їзд, один із лідерів Московського ЦК Д. Шипов закликав усі мирні прогресивні партії об'єднатися для проведення в життя реформ, проголошених маніфестом 17 жовтня. Основну увагу делегати з'їзду приділили обговоренню і прийняттю політичної програми²⁰.

Серед важливих проблем, які знайшли відображення в програмі, вагоме місце належало аграрному питанню. На його вирішенні наполягав представник харківського комітету октябристів С. Павловський. Він висловив думку,

що це питання має загальний характер, оскільки торкається інтересів значної частини «російського населення»²¹. Саме завдяки думській діяльності октябристи мали розв'язати земельне питання. Планувалося наділити селян усіма громадянськими правами, підвищити культуру землеробства, реорганізувати діяльність селянського поземельного банку, сприяти розселенню і перенаселенню, створити спеціальні державні й удільні земельні фонди²².

Також вагомим, на їх думку, було робітниче питання. Його вирішення полягало, на думку октябристів, у вдосконаленні законодавства для робітників із урахуванням місцевих особливостей окремих виробництв; законодавчому закріпленні соціального захисту у випадку інвалідності, хвороби, смерті. Крім того, октябристи виступали за впровадження заходів із страхування праці робітників, а також обмеження тривалості робочого часу для дітей і жінок. Октябристи задекларували визнання свободи професійних спілок, свободу мітингів, як засобів захисту робітниками своїх інтересів²³.

Октябристи виступали за невідкладність скликання Державної думи, яка, на їх думку, мала взяти на себе проведення політичних реформ, спрямованих на вдосконалення народного представництва. Крім того, вони затвердили план тактичних дій під час першодумської виборчої кампанії. Згідно з ним, місцеві комітети й групи партії повинні були вступати у відносини з силами, чії програми наближалися до їхньої. Новоутворенні партійні блоки на місцях мали розробити план спільних дій²⁴.

Для пропаганди своїх ідей при ЦК партії було створене спеціальне бюро пропаганди, з редакційною комісією. До її складу ввійшли журналіст та директор літературно-художнього товариства Ю. Мілютін, голова Петербурзької міської ради союзу, брат майбутнього прем'єр-міністра А. Століпін, а також редактор-видавець органу ЦК, газети «Слово» М. Перцов²⁵. Саме на сторінках цього друкованого органу повідомлялися факти з життя партійних осередків²⁶. Крім того, октябристи звертали увагу на партійній діяльності своїх політичних опонентів – «Русского собрания»²⁷, конституційно-демократичній партії²⁸.

Основну увагу в політичній діяльності серед населення октябристи зосередили на розповсюдженні друкованого пропагандистського матеріалу, зокрема, листівок і відозв, які виходили великими тиражами. Наприклад, листівка «О Государственной Думе» вийшла тиражем 4-5 млн. екземплярів. 200-тисячним тиражем видрукували відозви «О стачках и забастовках», «К Крестьянам», «К рабочим». Їх поширювали всі місцеві комітети і групи, які також передруковували листівки Петербурзького і Московських комітетів²⁹.

У брошурі «О земле» октябристи закликали селян не бунтувати без причини, накликаючи на себе «справедливу» кару закону. Натомість їм пропонувалося помолитися богові та домовитися, кого слід обрати в Державну думу³⁰.

Октябристи з українських губерній, підтримуючи лінію центрального керівництва, теж приділяли значну увагу друкованим органам. Однак, із цим у місцевих правих лібералів виникла низка нерозв'язаних проблем, пов'язаних з відсутністю необхідних коштів. Спроби фінансування тих чи інших періо-

дичних видань часто були безуспішними й нетривалими. Наприклад, Харківська газета «Центр», «Севастопольська газета» потребували великих сум грошей, які місцеві комітети партії не могли зібрати. Частими були випадки, коли газети, які сповідували політичні принципи октябристів, змінювали свої пріоритети. Так, відбулося із Херсонською газетою «Родной край» яка відійшла від партійної платформи³¹.

Виборча кампанія октябристів відбувалася в умовах лояльності з боку місцевих губернських адміністрацій. Особливо відзначались прихильністю до октябристів державні структури Катеринославської губернії. Зокрема, на сторінках губернського друкованого органу «Приднепровский курьер» систематично велась пропаганда партії «Союз 17 октября»³². Для розповсюдження відозв місцевих октябристів, серед населення губернії, використовувалися нижчі чини поліції³³. В Умовах, коли на території губернії заборонялась будь-яка організація зборів з метою обговорення виборчих питань, ця заборона не стосувалася власне октябристів.

На Лівобережжі активну першодумську виборчу кампанію розгорнув також Харківський губернський комітет. Його члени у своїй політичній діяльності зосередились на створенні виборчих блоків із партіями, які за своєю політичною платформою були близькими до їхньої. Так, в січні 1906 р. місцеві октябристи уклали попередню домовленість про створення виборчого блоку із комітетом партії промисловців і торгівців³⁴. Крім того, харківські октябристи багато уваги приділяли проведенню своїх членів у виборщики. Тому вони регулярно на сторінках місцевих газет друкували відозви й звернення до населення, в яких намагалися його залучивши до виборчого процесу³⁵.

27 лютого 1906 р. відбулося створення політичного об'єднання харківських октябристів з місцевим комітетом торгово-промислової партії. У двосторонній угоді узгоджувались майбутні спільні дії. Наступним кроком, мала стати підготовка списків кандидатів у виборщики від двох партій. Також харківські октябристи прийняли рішення направити телеграму від відділу присяжному повіреному, відомому юристу і члену ЦК партії Ф. Плевако із запрошенням до Харкова. Його просили виголосити доповідь про союз та його цілі, а також про діяльність інших партій. Члени місцевого комітету октябристів сподівалися, що його присутність посприє зростанню популярності партії³⁶.

У середині березня 1906 р. об'єднаний виборчий блок харківських октябристів і торгово-промислової партії підготував звернення «Граждане»³⁷, в якому закликали городян Харкова голосувати за їх кандидатів, які відстоюють реалізацію Маніфесту 17 жовтня. До звернення додавався список осіб блоку, рекомендованих у виборщики від міста³⁸.

Активністю в Харківській губернії відзначалися члени Валківського відділу союзу. Основну діяльність вони зосередили на зверненнях до населення повіту з закликами до участі у виборах³⁹.

Під час виборчої кампанії тимчасових труднощів у пропаганді своїх ідей зазнали представники Сумського комітету «Союза 17 октября» узв'язку з запро-

вадженням військового стану. Для розв'язання цієї проблеми вони надіслали телеграму на ім'я міністра внутрішніх справ П. Дурново, в якій оскаржували дії тимчасового генерал-губернатора, що забороняв діяльність їхнього партосередку. Останній намагався бездоганно виконувати свої обов'язки по забезпеченню правопорядку в повіті. Тому, перестрашувавшись, обґрунтував свою позицію тим, що надасть можливість працювати октябристам лише при умові «довіри з боку урядових органів»⁴⁰. Розглянувши вищевказану скаргу, міністр внутрішніх справ видав наказ місцевому чиновнику дозволити діяльність сумським октябристам за умови нагляду з боку поліції⁴¹. Таким чином, розв'язавши непорозуміння з представниками влади, місцеві октябристи надалі налагодили плідну роботу. Зокрема, про це свідчить безперешкодне розповсюдження листівок місцевого комітету партії⁴².

Київські октябристи, з метою успішного поширення своїх партійних ідей, пішли на блокування із місцевим комітетом конституційно-прогресивної партії. У лютому 1906 р. була підписана відповідна угода. Нове політичне утворення почало називатися «Союз 17 жовтня» (Конституційно-прогресивна партія), а Київський комітет – «Комітет Союзу 17 жовтня для Юго-Западного краю»⁴³. На спільних засіданнях проводилося обговорення й висунення кандидатів до об'єднаного списку у виборщики. Так, 18 лютого 1906 р. на черговому зібранні виступив лідер місцевих октябристів М. Шестаков, який наголосив, що союз буде впроваджувати в життя принципи Маніфесту 17 жовтня. У якості головного завдання він розглядав скликання Державної думи. Одним з ключових був виступ делегата Петербурзького відділу М. Красовського, який відповів на актуальні питання стосовно тактики блокування на виборах з іншими партіями. Зокрема, зазначив, що блокуватися «наша партія може лише з тією, яка охопила б більшу кількість громадян і підходила б до неї за принципами»⁴⁴.

У Криму активну пропаганду програми «Союзу 17 жовтня» проводили члени Сімферопольського губернського відділу. У їхній роботі чільне місце займала усна пропаганда. Місцеві октябристи проводили регулярні зібрання, куди запрошували усіх бажаючих і де пропагували партійну платформу. Щоб задовольнити зацікавленість людей в програмі партії, вирішено було засідання проводити в просторому приміщенні дворянського дому⁴⁵.

На території Полтавської губернії своєю активною агітаційною роботою відзначався, окрім Полтавського губернського комітету, повітовий партійний осередок у м. Ромни. Він конституювався 13 грудня 1905 р. Основні напрямки роботи місцеві октябристи сконцентрували на заспокоєнні населення та розповсюдженні конституційно-монархічних ідей, які проголошували збереження єдиної і неподільної Росії⁴⁶.

У січні 1906 р. був заснований губернський комітет октябристів у м. Кам'янці-Подільському⁴⁷. Його очолив полковник запасу, голова Подільського губернського управління у справах земського господарства П. Александров⁴⁸. Подільські октябристи теж намагалися використати свій адмінресурс. Так,

20 січня 1906 р. управляючий акцизними зборами з казенної продажі «питей» в Подільській губернії пропонував друкарні союзу «Товарищества художественной печати» вислати в кожен із 14 винних складів губернії по 150 екземплярів листка «О Государственной Думе» партії «Союза 17 октября»⁴⁹. Однак, фактів розповсюдження цих та інших листівок і відозв ЦК союзу не було виявлено. На нашу думку, це обумовлювалось тим, що місцеві октябристи, не змогли за короткий період структурно зорганізуватись і розгорнути широку агітаційно-пропагандистську роботу серед виборців.

На території Чернігівщини активністю виділялися члени Гухівського відділу октябристів, більшість якого становили чиновники місцевої управи, що й зумовлювало активне використання адмінресурсу для розповсюдження своїх агіток. Наприклад, 28 грудня 1905 р. від імені Глухівської управи Чернігівської губернії у ЦК октябристів надійшов лист, в якому місцеві октябристи просили керівників союзу вислати їм для подальшого розповсюдження партійні брошури й листівки, зокрема брошури «О Государственной Думе»⁵⁰.

Попри підтримку октябристів з боку місцевих адміністрацій в Україні у здійсненні виборчої кампанії до I Державної думи, вони не отримали бажаних депутатських місць. Основні причини поразки полягали, на думку голови Ялтинського відділу партії, в недосконалій політичній платформі, в якій не було приділено необхідної уваги «розв'язанню кардинальних питань – робітничому і земельному»⁵¹. Крім того, у виборчих списках були відсутні представники від селянства та робітників, що значною мірою вплинуло на вибір останніх. Негативно вплинули й організаційні негаразди: місцеві комітети «Союзу 17 октября» легко розпадались і знову створювались, особливо у виборчий період. Під час виборів лідери октябристів проявили пасивність, яка була зворотно пропорційною до кількості партійних організацій і слабо впливала на політичне життя. Однак октябристам і їхнім політичним союзникам все ж вдалося провести до I Державної думи 8 депутатів: від Волинської губернії Д. Андрю, А. Концевич, М. Журавський; від Катеринославщини – І. Способний, від Херсонської – М. Байдак, І. Мінх, С. Варун-Секрет, Харківську губернію представляв Г. Фірсов.

Отже, під час виборів до I Державної думи партія «Союз 17 октября» брала активну участь у виборчій кампанії, представляючи праве крило російського лібералізму. За короткий термін октябристами було створено розгалужену партійну структуру в Наддніпрянщині. Їм вдалося заручитися підтримкою з боку місцевих губернських, повітових адміністрацій та поліцейних органів, що створювало можливість для перемоги у боротьбі за депутатські мандати. Однак, внутрішньопартійні непорозуміння, прорахунки у політичній програмі не дозволили октябристам із українських губерній провести у I Думу більше депутатів ніж їх політичні конкуренти.

Примітки:

¹ Черменский Е. Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции /

Е. Д. Черменский. – Москва: Мысль, 1970. – 448 с.

² Сидельников С. М. Образование и деятельность первой Государственной Думы / С. М. Сидельников. – Москва, 1962. – 382 с.

³ Шелохаев В. В. Партия октябристов в период первой российской революции / В. В. Шелохаев. – Москва: Наука, 1987. – 158 с.

⁴ Старцев В. И. Русская буржуазия и самодержавие в 1905–1917 гг. / В. И. Старцев. – Москва: Наука, 1977. – 272 с.

⁵ Спирин Л. М. Крушение помещичьих и буржуазных партий в России (начало XX в. – 1920 г.) / Л. М. Спирин. – М: Мысль, 1977. – 364 с.

⁶ Патрикеева О. А. Выборы в Государственную думу Российской империи: ультраправые против октябристов и их союзников / О. А. Патрикеева // Политические партии России: прошлое и настоящее: Сб. статей. – СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 2005. – С. 25-33

⁷ Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: наприкінці ХІХ – початок ХХ ст. / А. І. Павко. – К.: Видавництво «Іван Федоров», 1999. – 248 с.

⁸ Ясир М. Д. З діяльності партійних осередків октябристів на Україні в 1905–1907 рр. / М. Д. Ясир // Наукові праці з питань політичної історії. – К.: Либідь, 1992. – Вип. 172. – С. 56-61.

⁹ Шелохаев В. В. Названа праця. – С. 35.

¹⁰ Там само. – С. 141.

¹¹ Ясир М. Д. Названа праця. – С. 57.

¹² Шелохаев В. В. Названа праця. – С. 150.

¹³ Ясир М. Д. Названа праця. – С. 57.

¹⁴ Шелохаев В. В. Названа праця. – С. 140.

¹⁵ Ясир М. Д. Названа праця. – С. 57.

¹⁶ Шелохаев В. В. Названа праця. – С. 145.

¹⁷ Там само. – С. 149.

¹⁸ Там само. – С. 141.

¹⁹ Партия «Союз 17 октября». Протоколы съездов, конференций и заседания ЦК. В 2-х томах. / Т. 1. Протоколы съездов и заседаний ЦК. 1905–1907 гг. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 107.

²⁰ Там само. – С. 108.

²¹ Там само. – С. 117.

²² Центральный державный исторический архив Украины. – Ф.1335. – Оп.1. – Спр. 568. – Арк. 490-491.

²³ Партия «Союз 17 октября». Протоколы съездов, конференций и заседания ЦК. В 2-х томах. / Т. 1. Протоколы съездов и заседаний ЦК. 1905–1907 гг. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 159-160.

²⁴ Там само. – С. 155.

²⁵ Шевцов А. В. Издательская деятельность русских несоциалистических партий начала XX века / А. В. Шевцов – СПб.: Российская национальная библиотека, 1997. – С. 88

²⁶ Союз 17 октября // Слово. – 1906. – №345. – 5 (18) января. – С. 3

- ²⁷ Русское Собрание и русское дело // Слово. – 1906. – № 350. – 11 (24) января. – С. 5.
- ²⁸ Всероссийский съезд депутатов конституционно-демократической партии // Слово. – 1906. – №350. – 11 (24) января. – С. 6.
- ²⁹ Черменский Е. Д. Названа праця. – С. 236.
- ³⁰ Там само. – С. 236.
- ³¹ Шевцов А. В. Названа праця. – С. 99.
- ³² Там само. – С. 104.
- ³³ Громадська думка. – 1906. - №20. – 24 січня. – С.3.
- ³⁴ Ясир М. Д. З діяльності партійних осередків октябристів на Україні в 1905–1907 рр. / М. Д. Ясир // Наукові праці з питань політичної історії. – К.: Либідь, 1992. – Вип. 172. – С. 59
- ³⁵ Харьковские ведомости. – 1906. – №58. – 12 марта. – С. 3.
- ³⁶ Харьковские ведомости. – 1906. – №48. – 1 марта. – С. 3.
- ³⁷ Харьковские ведомости. – 1906. – №59. – 14 марта. – С. 3.
- ³⁸ Там само. – С. 3.
- ³⁹ Харьковские ведомости. – 1906. – №48. – 1 марта. – С. 3.
- ⁴⁰ Черменский Е. Д. Названа праця. – С. 204.
- ⁴¹ Там само. – С. 204.
- ⁴² Письма из провинции. Харьков // Слово. – 1906. – № 398. – С.6.
- ⁴³ Ясир М. Д. Названа праця. – С. 60.
- ⁴⁴ Киевская жизнь. – 1906. – №16. – 21 февраля. – С. 4.
- ⁴⁵ Союз 17 октября // Слово. – 1906. – №345. – 5 (18) января. – С.3.
- ⁴⁶ Державний архів Харківської області. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 431. – Арк. 2.
- ⁴⁷ Шелохаев В. В. Названа праця. – С. 163.
- ⁴⁸ Партия «Союз 17 октября». Протоколы съездов, конференций и заседания ЦК. В 2-х томах. / Т.1. Протоколы съездов и заседаний ЦК. 1905–1907 гг. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 371.
- ⁴⁹ Шевцов А.В. Названа праця. – С. 103.
- ⁵⁰ Там само. – С. 102.
- ⁵¹ Черменский Е.Д. Названа праця. – С. 243.

Mykola Tsygan'uk. Party is «Union of 17 October» in elections to I Duma in Ukraine. The article describes the process of forming party's organizations «Union of October 17» in Ukraine and their participation in the elections of I Duma. All provincial committees of party of octyabrists were formed during the pervodumsky period in Ukrainian provinces. The most numerous and influential committees were allocated by us, they are Ekaterynoslavsky (1,000 members), Kievsky (100 members), and Poltavsky (60 members). The social basis of the party was formed of representatives of trade and industry (bankers, businessmen, industrialists), landlords, government officials of different ranks, the priests and teachers. They are all united around the «Union of October 17» on the basis of their party's program that displays the basic principles of the king's Manifesto of October 17. That's why, the right liberals advocated the pre-

servation of the monarchy in Russia and the establishment of legislative Duma. In addition, Octobrist became active participants in the election.

We analyzed the strategy and tactics of the elective campaign of the Central Committee's Party and provincial committees and county departments of octyabrists in Ukraine. The main focus of the research is made on printed campaign materials of the Central Committee's Party, which was distributed by members of local octyabrists' organizations in Ukraine. Also disclosed tactical steps to create electoral blocs members of Kharkiv and Kiev provincial committees «Union of October 17» with local committees of trade and industrial party. In the research the facts of use of administrative resources of octyabrists in Ukraine during the elections to the State Duma were examined. In addition, the main reasons for the defeat of the party «Union of October 17» in the election campaign were analyzed, which did not allow getting them more seats. For our calculations, octyabrists and their allies managed to hold eight deputies to the State Duma. Volyn and Kherson provinces were represented by three deputies, respectively, D. Andro, O. Kontsevich, M. Zhuravsky, M. Baidak, I. Minh, S. Varun-Secret, one deputy was elected from Ekaterinoslav and Kharkiv provinces, they are I. Sposobnyi, G. Firsov.

Key words: *State Duma, octyabrists, party, election, election bloc.*

Отримано: 3.09.2015 р.

УДК (477.83/.86) «1914-1917»:37

Сергій Олійник

УТИСКИ ТА РЕПРЕСІЇ ГАЛИЦЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ РОСІЙСЬКОЮ ВЛАДОЮ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Сергій Олійник. Утиски та репресії галицької інтелігенції російською владою в період Першої світової війни. Стаття присвячена подіям Першої світової війни на території Галичини. На основі аналізу джерел і літератури, досліджуються причини та складові утисків і репресій галицької інтелігенції на території окупованого російською владою краю. Робиться спроба з'ясувати масштабність цього процесу. Автор констатує цілий комплекс репресивних заходів, їх сутність.

На основі конкретних фактів відмічається, що дана політика російської окупаційної влади охопила різні сфери життя та діяльності галицької інтелігенції.

Зазначається, що активним творцем та учасником утисків і репресій щодо, насамперед, проукраїнської галицької інтелігенції, була й сама частина інтелігенції, яка пов'язувала своє майбутнє з Росією.

У статті робиться спроба показати і реакцію галицької інтелігенції

на утиски та репресії з боку російської окупаційної влади. Відмічаються як справедливі обурення діяч нової адміністрації, так і спроби пристосуватися до тих складних умов. Крім того, зазначається, що частина галицької інтелігенції, вбачаючи у російській владі загрозу своєму існуванню, змушена була виїжджати у незахоплені райони, і навіть емігрувати до інших держав.

Ключові слова: Галичина, галицька інтелігенція, Перша світова війна, Росія, російська окупаційна влада, репресії, утиски.

Сергей Олийнык. Притеснения и репрессии галицкой интеллигенции российской властью в период Первой мировой войны. Стаття посвящена событиям Первой мировой войны на территории Галичины. На основании анализа источников и литературы, исследуются причины и составляющие притеснений и репрессий галицкой интеллигенции на территории оккупированного российской властью края. Делается попытка выяснить масштабы этого процесса. Автор констатирует целый комплекс репрессивных мероприятий, их сущность.

На основании конкретных фактов отмечается, что данная политика российской оккупационной власти охватила разные сферы жизни и деятельности галицкой интеллигенции.

Отмечается, что активным творцом и участником притеснений и репрессий, в первую очередь, проукраинской галицкой интеллигенции, была и сама часть интеллигенции, которая повязывала свое будущее с Россией.

В статье делается попытка показать и реакцию галицкой интеллигенции на притеснения и репрессии со стороны российской оккупационной власти. Отмечаются как справедливые негодования действиям новой администрации, так и попытки приспособиться к этим сложным условиям. Кроме того, указывается, что часть галицкой интеллигенции видела в российской власти опасность своему существованию, должна была уезжать в незахваченные районы, и даже эмигрировать в другие страны.

Ключевые слова: Галичина, галицкая интеллигенция, Первая мировая война, Россия, российская оккупационная власть, притеснения, репрессии.

Події Першої світової війни на теренах Галичини знайшли своє відображення в значній кількості історичних досліджень. В коло уваги авторів потрапили різноманітні аспекти. Серед них чимало публікацій торкаються періоду окупації краю Російською імперією. Складовою останнього є становище галицької інтелігенції в умовах російської окупації та її взаємини з новою адміністрацією. Аналіз видань сучасників тих подій¹, радянських², зарубіжних³ і вітчизняних⁴ авторів дає змогу констатувати певні здобутки з даної проблеми. Однак, попри нагромадження значного фактажу, постає назріла потреба відповідних узагальнень, здійснення яких і зумовило появу даної статті.

Після окупації Галичини в 1914 р. російська влада активізувала процес інкорпорації регіону до складу Російської імперії. Реалізація його супроводжу-

валася подоланням певних труднощів, які мали безпосереднє відношення до галицької інтелігенції. У цьому плані потрібно в першу чергу відмітити прагнення російської влади ліквідувати проблему «мазепинства», центром якого вважалася Галичина, а його виразником – інтелігенція. Необхідно було також не забувати той факт, що місцева інтелігенція включала в себе й польську, німецьку (австрійську) та єврейську складові. Тому не випадково галицька інтелігенція була приречена відчувати на собі усю «привабливість» нової реальності. Разом з тим потрібно констатувати й той факт, що активним учасником реалізації означеного курсу була московфільська частина галицької інтелігенції.

Аналіз джерел та літератури дає підстави констатувати, що утиски та репресії нової адміністрації щодо галицької інтелігенції включали в себе такі компоненти: 1) русифікація освіти, науки і культури; 2) примусове нав'язування православ'я, гоніння уніатів, католиків, протестантів і іудеїв; 3) депортації, взяття в заручники, обмеження пересування.

Найперше і найпотужніше утиски торкнулися освітньої сфери. 18 вересня 1914 р. з'явився Циркуляр генерал-губернатора про тимчасове закриття в Галичині всіх навчальних закладів, він символізував перший крок нової влади в сфері освіти. Наступний полягав у з'ясуванні благонадійності вчителів, насамперед, нижчих учбових закладів, і по можливості середніх. Поряд із цим відбувалося виявлення тих вчителів, які володіли російською мовою. Відповідність до вимог благонадійності та знання російської мови відкривала перспективи відкриття деяких шкіл⁵.

На місцях розпочалося закриття шкіл. В їх приміщеннях часом відкривали шпиталі для поранених. Вводилися обмеження на вживання української мови. Без засобів для життя опинилися сотні вчителів⁶. З вересня 1914 р. у початкових і середніх школах, які не були закриті, розпочалося вивчення російської мови⁷.

Така політика отримала підтримку в московфільській інтелігенції. Більш того, її представники вимагали введення російської мови і російської школи та намагалися представити все це як відображення необхідності потреби всього населення Галичини⁸. А їх лідер В. Дудикевич, виразивши вірнопідданську промову призначеному губернатору, пропонував закрити всі школи. А відкриття їх планував лише за наявності викладачів з Росії. Середні навчальні заклади мали відкритися паралельно – чоловічі і жіночі (лише російські). Вищі навчальні заклади у Львові – університет, політехніка, Ветеринарний інститут, Лісова школа мали стати російськими. Для поляків радив надати університет і політехніку в Варшаві⁹.

Одним із нагальних завдань в освітній сфері для російської влади на окупованих територіях стала підготовка кадрів російськомовних вчителів. Вирішення цієї проблеми покладалося на запровадження з 1915 р. короткотермінових курсів російської мови у Львові, Самборі, Станіславові та Тернополі¹⁰.

Окремі представники освітян, щоб якось вижити йшли на співпрацю із окупантами. Так, зокрема, в період окупації міську управу Тернополя певний час очолював директор вчительської семінарії Є. Міхалковський¹¹.

Безумовно, така політика російської окупаційної адміністрації викликала невдоволення й інколи приводила в розпач українську галицьку інтелігенцію. Так, коли окупанти захопили Тернопіль, директор української гімназії проф. Р. Цеглинський зі своїм сином студентом у відчаї отруїлися¹².

Негативну реакцію викликав випадок у Львові з клопотання до генерал-губернатора в шкільній справі від українських жінок-вчительок, коли на запитання українською мовою, граф, обурившись і звинувативши виступаючого в «мазепинстві», «попрохали», якщо не вміють російською, то нехай спілкуються польською¹³.

У «Віснику Союзу Визволення України» згадуються факти про репресії щодо керівного складу Українського Педагогічного товариства у Львові¹⁴ та інших українських педагогічних товариств¹⁵.

Фактичне закриття усіх навчальних закладів на окупованій території викликало невдоволення також у польської інтелігенції Галичини. Однак тут втрутився політичний чинник. Г. Бобринський отримав листа, в якому зазначалося, що якщо раніше місцевим жителям здавалося, що під Росією їм краще б було жити, то дії цивільної адміністрації, зокрема в сфері народної освіти, змушують від цієї думки відмовитися. Під впливом суспільної думки та загально урядового курсу в польському питанні освітнє питання зазнало певного корегування. Польська громада отримала можливість відкрити у Львові польські народні школи та кілька приватних¹⁶.

Утисків нової влади зазнали наукова та творча інтелігенція. Розграбовувалися музеї, бібліотеки, наукові товариства і т. п. Влаштування концертів, постановка п'єс дозволялася лише з санкції адміністрації¹⁷. Російська влада вдалася до походу на українську книжку, українську школу, українські інституції, припинено функціонування українських наукових і просвітніх інституцій (наукове товариство ім. Т. Шевченка, товариства «Просвіта», Національний музей ім. митрополита Шептицького), з українських книгарень і бібліотек забрано всі українські книжки, а мешканці краю самі мали здавати українську літературу російським військовим командам, заборонено українську мову, навіть в приватному спілкуванні¹⁸. За невиконання інструкцій щодо української книжки передбачалося покарання трьома місяцями в'язниці чи штрафу у 3000 крб.¹⁹.

Болюче сприймалися галицькою інтелігенцією зміни в релігійній сфері. Попри оголошення про віротерпимість розпочалися утиски уніатської та насадження православної церков. Нова влада вважала за необхідне мати єдність віри в Росії і на приєднаній території²⁰.

Проти такої політики виступила польська частина галицької інтелігенції. Та обставина, що уніати підлягали Ватикану, та дії проти греко-католиків сприймалися поляками як порушення релігійних і національних прав²¹.

На запит російського журналіста щодо реакції інтелігенції щодо зазначених вище дій було дано відповідь: «Росія хоче відібрати у нас те, що ми відвоювали в німців ціною тяжких жертв»²².

На початку 1915 р. Галичину накрила нова хвиля репресій, російськими

жандармами було заарештовано та ув'язнено близько 300 осіб, серед яких переважну частину склали представники інтелігенції²³. Постійними були переслідування німців, хоча вони складали лише не велику частку населення. Вони тривали протягом всього часу російської окупації. У Львові відбулися арешти німецької інтелігенції²⁴. Мали місце і переслідування нечисленної єврейської інтелігенції²⁵.

У цей же час періодично здійснювалися хвилі жандармських трусів, арештів і депортацій. Достатньо було доносу, що це «мазепинець», людину хапали і вивозили. Ще одним приводом для арештів були підозри у шпигунстві. Російська влада, відступаючи з Галичини, взялася за примусове вивезення з території краю чоловіків віком 18-50 років, придатних до праці і розбудови власних губерній²⁶. Д. Дорошенко згадував як київські поліцейські відділення й візниці почали наповнюватися небаченими досі злочинцями, яких щоденно десятками, сотнями підвозили потяги з заходу (професори університету, поважні старі священики, інтелігенти всіх професій)²⁷.

Ще одним негативним явищем у відношенні нової влади до галицької інтелігенції стало взяття в заручники. За національним складом це були українці, євреї і поляки. В заручники брали людей «статечних, солідних, з становищем: послів до парламентського сейму, професорів вищих і середніх шкіл, директорів банків, музеїв, адвокатів». В основному це були люди віком 40-50 і старше років. У Києві в заручниках опинилося більше 150 осіб. Серед них опинилися директор «Дністра» С. Федак, професор І. Свенціцький, інженер І. Левінський²⁸.

На заваді нормального існування стали розпорядження генерал-губернатора, згідно яких встановлювалися обмеження права вільного в'їзду й виїзду з регіону²⁹.

Утиски і репресії російської окупаційною владою вплинули на погіршення матеріального становища галицької інтелігенції. Чи не найболючішим заходом з боку нової адміністрації стало для вчителів виселення з помешкань, які надавалися їм при школах, де у силу вимушених обставин залишалось чимало речей³⁰.

Зазнала галицька інтелігенція і такого явища як біженство. Загалом, попри складність статистичних обрахунків, частка її була значною³¹. З відступом російських військ з Галичини у 1915 р. до Наддніпрянщини вирушили ті представники галицької інтелігенції, які під час російського панування 1914 р. перейшли в православ'я, і тепер «цілком резонно боялися репресій» з боку австрійців. Їм нічого не лишалося як тікати з росіянами на схід. До цього їх спонукали російська влада та церковна адміністрація, обіцяючи їм в Росії наділи землі з садибами³².

А частина галицької інтелігенції, справедливо вбачаючи в російській армії, зокрема адміністрації, загрозу своєму існуванню, змушена була відступити з австрійською армією. Окремі представники галицької інтелігенції навіть емігрували до інших держав³³.

Взагалі, як свідчить Д. Дорошенко, в ставленні російської окупаційної влади до галицької інтелігенції, як і до всіх мешканців краю, склалися неприпустимі, з точки зору міжнародних правил відносини. Як піддані «ворожої держави» галичани могли б сподіватися на шанування в окупованій території національних та релігійних прав. Загалом російська влада поставилася до галичан, як до населення, яке повстало проти своєї митрополії, і якого тепер доводиться втихомирювати і карати³⁴.

Таким чином, встановлення контролю над Галичиною з боку російської окупаційної адміністрації супроводжувалося систематичними і різноплановими утисками та репресіями щодо місцевої інтелігенції, котрі мали викоринити прояви «мазепинства» та сприяти інкорпорації цих територій в існуючу державну систему Російської імперії. Активну допомогу в цих процесах окупантам надавали галицькі москвофіли.

Примітки:

¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки): Науково-популярне видання / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.; Петрович І. Галичина під час російської окупації: серпень 1914 – червень 1915 / І. Петрович. – Накладом в-цтва «Політична бібліотека», 1915. – 116 с.

² Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. – К. Наукова думка, 1978. – Т. 4.: Україна в період імперіалізму (1900–1917). – 531 с.

³ Бахтурина А. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / А. Бахтурина / [В. В. Шелохаев (предисл.)]; Ассоциация исследователей российского общества XX века. – М.: АИРО – XX, 2000. – 239 с.; Савченко В. Н. Восточная Галиция в 1914–1915 годах // Отечественная история. – 2002. – №5. – С. 76-89.

⁴ Баран І. В. Нищення російськими властями української мови, школи та освіти в Галичині на початку Першої світової війни / І. В. Баран, О. Я. Мазур. «Держава та армія» № 724 // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – Львів, 2012. – С. 99-107; Берест І. Р. Репресивні акції щодо населення Східної Галичини в роки Першої світової війни / І. Р. Берест. «Держава та армія» №584 // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – Львів, 2012. – С. 99-107; Брицький П. Західноукраїнські землі у роки Першої світової війни / П. Брицький // Історична панорама: Збірник наукових статей / П. Брицький. – Чернівці: Рута, 2004. – Випуск II. – С. 98-109; Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Кн. 1. Історичні нариси. – К: ТОВ «Вид-во «КЛІО»», 2014. – 784 с.; Глизнер В. Боротьба російського царизму з «мазепинським рухом» у Галичині в період Першої світової війни: 1914–1917 роки / В. Глизнер // Галичина. – 2013. – Ч. 24. – С. 45-51; Олійник С. В. Галицьке вчительство в умовах освітньої політики окупаційної влади російського царизму в період Першої світової війни / С. В. Олійник // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [рекол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-

Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. – Вип. 6: На пошану професора А. Г. Філінюка. – С. 573-580.

- ⁵ Державний архів Тернопільської області. – Ф. 322. – Оп. – Спр. 1. – Арк. 71.
- ⁶ Дуда І. М. Тернопіль. 1540–1944. Історико-краєзнавча хроніка. Ч. 1. / І. М. Дуда. – Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2010. – С. 153.
- ⁷ Бахтурина А. Вказана праця. – С. 94.
- ⁸ Там же. – С. 92.
- ⁹ Баран І. В. Вказана праця. – С. 104.
- ¹⁰ Державний архів Тернопільської області. – Ф. 322. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 267.
- ¹¹ Дуда І. М. Вказана праця. – С. 157.
- ¹² Там же. – С. 153-154.
- ¹³ Вісник Союзу Визволення України. – 1915. – Ч. 7-8. – С. 20.
- ¹⁴ Там же. – Ч. 35-36. – С. 10.
- ¹⁵ Там же. – Ч. 37-38. – С. 12.
- ¹⁶ Бахтурина А. Вказана праця. – С. 93.
- ¹⁷ Історія Львова. У 3 т. / Редкол. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. – Т.2. – Львів: Центр Європи, 2007. – С. 512-513.
- ¹⁸ Вісник Союзу Визволення України. – 1914. – № 3-4. – С. 1.
- ¹⁹ Там же. – С. 3.
- ²⁰ Бахтурина А. Вказана праця. – С. 142.
- ²¹ Там само. – С. 159.
- ²² Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX–XX ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 310.
- ²³ Берест І. Р. Вказана праця. – Львів, 2012. – С. 54-55.
- ²⁴ Історія Львова. – С. 511.
- ²⁵ Там само. – С. 515.
- ²⁶ Вісник Союзу Визволення України. – 1915. – Ч. 29-30. – С. 22.
- ²⁷ Дорошенко Д. Вказана праця. – С. 29.
- ²⁸ Там же. – С. 53.
- ²⁹ Центральний державний архів історичний архів України у м. Києві. – Ф. 361. – оп.1. – Спр.6. – Арк.43.
- ³⁰ Державний архів Тернопільської області. – Ф. 370. – Оп.1. – Спр. 4. – Арк. 29.
- ³¹ Мазур О. Галицька «Руїна»: соціально-економічне становище Східної Галичини (1914–1915 рр.) / О.Мазур, І.Патер. «Держава та армія» № 584. // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – Львів, 2007. – С. 44-52.
- ³² Дорошенко Д. Вказана праця. – С. 50-51.
- ³³ Діло. – 1915. – 29 травня. – С. 3.
- ³⁴ Дорошенко Д. Вказана праця. – С. 24.

Sergiy Oliynyk. Oppressions and repression Galician intelligentsia Russian

authorities in period of the First World War. *The article is devoted to the events of the First World War in Galicia. Based on analysis of sources and literature, studied the causes and components of oppression and repression Galician intellectuals in the territory occupied by the Russian government land. An attempt to clarify the magnitude of this process. The author notes a range of repressive measures, their essence.*

Based on the specific facts observed that this policy Russian occupation authorities embraced different spheres of life and activities of the Galician intelligentsia.

It is reported that the founder and active member of oppression and repression on primarily pro-Ukrainian Galician intellectuals, was the very intellectuals who linked their future with Russia.

The article attempts to show the reaction and Galician intellectuals on various harassment and repression by the Russian occupation authorities. Are marked as righteous indignation at the actions of the new administration, and attempts to adapt to the difficult conditions. In addition, it is noted that part of the Galician intelligentsia, seeing the Russian authorities threaten their existence, was forced to leave not captured areas, and even to immigrate to other countries.

Key words: *Galicia, Galician intellectuals, World War I, Russia, Russian occupation authorities, repression, oppression.*

Отримано: 17.09.2015 р.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94: 378 (477.4) «192/193» – 057.87

Олександр Комарницький

ВЛАДА І СТУДЕНТСТВО ПЕДАГОГІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ: ПЕРЕХІД НА ПЛАТНУ ВИЩУ ОСВІТУ (20-ті рр. – ПЕРША ПОЛОВИНА 1930-х рр.)

Олександр Комарницький. Влада і студентство педагогічних навчальних закладів Правобережної України: перехід на платну вищу освіту (20-ті рр. – перша половина 1930-х рр.). У статті на прикладі педагогічних навчальних закладів Правобережної України показано політику більшовицького режиму, спрямовану на обкладення платнею окремих категорій студентства. Автор вважає, що цим самим влада відійшла від декларованого нею принципу безкоштовності освіти. Аналізуються нормативно-правові документи – інструкції про звільнення від плати за навчання, відповідно до яких відповідальність за обкладання платою чи звільнення від неї покладалася на комісії, що функціонували при виконавчих бюро профспілок.

Ключові слова: студенти, інститут, технікум, плата за навчання, інструкція, категорія.

Александр Комарницький. Власть и студенчество педагогических учебных заведений Правобережной Украины: переход на платное высшее образование (20-е гг. – первая половина 1930-х гг.). В статье на примере педагогических учебных заведений Правобережной Украины показано политику большевистского режима, направленную на обложения платой отдельных категорий студенчества. Автор считает, что тем самым власть отошла от декларируемого ею принципа бесплатности образования. Анализируются нормативно-правовые документы – инструкции об освобождении от платы за обучение, согласно которым ответственность за обложения платой или освобождения от нее возлагалась на комиссии, которые функционировали при исполнительных бюро профсоюзов.

Ключевые слова: студенты, институт, техникум, плата за обучение, инструкция, категория.

Розв'язання проблеми «пролетаризації» вищів вимагало від партійних і радянських органів поліпшення умов життя і навчання студентів, вихідців із робітничого середовища й трудового селянства. Державна політика щодо соціального захисту студентської молоді передбачала низку заходів, які мали забезпечити хоча б мінімальний прожитковий рівень студентства. Водночас, на початку 1920-х рр., незважаючи на важке становище студентства, для них запровадили

плата за навчання. Окремі аспекти цієї проблеми вивчали сучасні українські історики М. М. Кузьменко¹, В. В. Липинський², В. І. Прилуцький³, радянський вчений М. А. Бистров⁴. Комплексно дане питання не вивчалось. У нашій публікації на прикладі педагогічних навчальних закладів Правобережної України покажемо політику більшовицького режиму, спрямовану на обкладення платнею окремих категорій студентства.

Плата за навчання була введена як «тимчасова міра, як засіб для підтримки господарського добробуту шкільних закладів»⁵. Цим самим влада відійшла від декларованого нею принципу безкоштовності освіти, який запровадили 1 березня 1919 р., коли плату за навчання у вишах скасували⁶.

Безкоштовно студенти навчалися до березня 1922 р. Тоді органи державної влади, відшуковуючи джерела фінансування навчальних закладів, запровадили платну форму навчання⁷. 2 березня того року вийшла постанова РНК УСРР «Про запровадження платні за навчання у вузах УСРР», відповідно до якої студенти інститутів, технікумів, вищих трирічних педкурсів щосеместра мали вносити диференційовану плату⁸. 17 березня політбюро ЦК КП(б)У схвалило урядову постанову про те, що від плати за навчання звільнялися робітфаківці, а також студенти пролетарського походження. Нововведення впроваджувалося з 1 березня⁹.

У вересні 1922 р. колегія Укрголовпрофосвіти прийняла постанову про поділ студентів на три категорії в залежності від їх платоспроможності: 1) ті, що платили за навчання повністю; 2) ті, що вносили пільгову плату; 3) звільнені від плати. Не платили за навчання студенти, що отримували державну стипендію; молодь пролетарського походження та члени КНС, які не мали роботи або заробляли не більше 40 крб на місяць; студенти, що до вступу у виш вели педагогічну, науково-просвітницьку та наукову роботу у закладах НКО; інваліди війни та праці¹⁰.

Відповідно до інструкції у 1922–1923 навчальному році (далі – н.р.) по повному тарифу мали платити 44,3% студентів вишів усіх типів (по 85 крб), пільгового тарифу – 31,4% (43 крб), звільнялися від плати 24,3% молоді. Водночас, аналіз обкладання платнею студентів вишів різних типів показує, що найсприятливішою була ситуація у педагогічних навчальних закладах. Тут від плати звільнили 40% студентства, платили по пільгових тарифах 40%, по повному тарифу – 20%. Для порівняння: в індустріально-технічних та мистецьких інститутах – відповідно 30, 30 і 40%; сільськогосподарських, соціально-економічних і медичних – 20, 30 і 50%; музичних – 10, 20 і 70%. В усіх вишах, окрім музичних, повна плата становила 80 крб, пільгова – 40 крб, в музичних – відповідно 120 і 60 крб¹¹. Можемо погодитися з В. В. Липинським, який спростовував тезу радянського історика М. А. Бистрова, що студенти пролетарського походження звільнялися від оплати, норма плати становила 12–36 крб. Останній наводить дані, що найбільше студентів, яких обклали платою, було у мистецьких вишах – 75% (платили по 36 крб), педагогічних – відповідно 40% і 12 крб, індустріально-технічних – 30% і 24, сільськогосподарських – 25% і 18, медичних – 20% і 24, соціал-

льно-економічних – 15% і 1812. У журналі «Студент революції» з приводу запровадження плати писали: «Введення платні за навчання поставило у катастрофічний стан саме пролетарську частину студентства»¹³.

В окремих вишах вищезазначених відсоткових норм не дотримувалися. Так, у 1922 р. в Кам'янець-Подільському ІНО платою обклали 88 студентів (30,3% від загальної кількості). Інших 202 студенти звільнили від її внесення, серед яких були 75 стипендіатів, 40 членів КНС, 44 члени профспілки «Родос», 28 членів інших спілок¹⁴. Водночас, у Київському ІНО норми майже дотримали: восени 1922 р. платили по пільговому тарифу 965 студентів (4,8% від загальної кількості), повному – 441 (18,6%)¹⁵.

19 листопада 1922 р. політкомісар Кам'янець-Подільського ІНО Л. Ізбінський повідомляв, що запровадження плати є малоефективним засобом, зважаючи на малозабезпеченість молоді: «Введення платні за право навчання не дасть Інституту солідних матеріальних ресурсів. Се пояснюється тим, що завдяки політичній і двом трудовим чисткам в інституті залишилося дуже мало платежоспособного елемента»¹⁶. У квітні 1923 р. в одному із звітів зазначалося, що введення плати не дало помітних результатів через «бідняцький склад студентства». Зверталася увага на «протиріччя – з одного боку пролетаризуємо школу, а з другого беремо плату за навчання»¹⁷.

Напередодні 1923–1924 н.р. Укрголовпрофосвіта прийняла нову інструкцію про звільнення від плати за навчання, відповідно до якої відповідальність за обкладання платою чи звільнення від неї покладалася на комісії, що функціонували при виконавчих бюро профспілок. Від оплати за навчання звільнялися: «пролетарський елемент», які мали «революційні» (громадські, партійні і військові) заслуги і були у важкому матеріальному становищі; члени КНС, які вступили в організацію не пізніше 1921 року; діти військовослужбовців до 18 років; працівники освіти (члени спілки «Робос»), які були членами спілки не менше 1 року і працювали в навчальних закладах чи по профспілковій лінії, а також їх утриманці; державні стипендіати; робітники, які отримували зарплату нижче 10 розряду 17-ти розрядної тарифної сітки; члени профспілок (службовці), які мали зарплату нижче 6 розряду¹⁸.

У залежності від розміру плати за навчання студентів поділили на 5 категорій. У Волинському ІНО в 1923–1924 по I категорії сплачували 19 студентів (розмір плати становив 4 крб на рік), по II-й – відповідно 10 і 8, III-й – 3 і 16, IV-й – 5 і 20, V-й – 5 і 30. Окрему категорію складало студентство, яке здійснювало повну оплату навчання. Таких платників було 5, які сплачували по 40 крб. Загалом, за навчання сплачували 17,38% студентства¹⁹. У 1924–1925 н.р. по I-й категорії сплачували 29 студентів, II-й – 8, III-й – 6, IV-й – 4²⁰. У Кам'янець-Подільському ІНО в 1923–1924 н.р. по I категорії платили 5 студентів (розмір плати становив 1 крб 33 коп.), по II-й – відповідно 8 і 2 крб 66 коп., по III-й – 2 і 5 крб 33 коп., по IV-й – 3 і 8 крб 66 коп., по V-й – 2 і 10 крб; повну оплату здійснювали 3 особи (по 16 крб 66 коп)²¹. У 1924–1925 н.р. в ІНО налічувалося 16 платників, які сумарно вносили 131 крб 66 коп., з них по I категорії платили

4 особи (по 4 крб), по II-й – відповідно 3 і 5, III-й – 2 і 5 крб 33 коп., IV – 4 і 15. Повністю сплачували вартість навчання 4 студенти (15 крб)²².

Як і в попередньому році не всі мали можливість внести плату за навчання. У звіті Волинського губернського відділу народної освіти за березень-квітень 1923 р. йшлося про те, що запровадження плати за навчання на Волині не дало бажаних результатів, оскільки «населення Волині завдяки імперіалістичній і горожанській [громадянській] війні дуже вже збідніло, ріжні збори й податки підірвали його економічно». Це ж стосувалося й Волинського ІНО, де «заможних мало»²³. Через неспроможність внести плату за навчання заклад у 1923–1924 н.р. покинули 11 студентів²⁴. У Кам'янець-Подільському ІНО в осінньому триместрі 1923–1924 н.р. сумарна плата за навчання мала скласти 190 крб 62 коп., а внесли лише 22 крб 58 коп.²⁵.

29 листопада 1925 р. НКО УСРР видав нову «Інструкцію про плату за навчання в інститутах і технікумах на 1925–1926 навчальний рік», яка встановлювала розмір плати в інститутах та технікумах. Так, студенти соціально-економічних, медичних, художніх та музичних інститутів мали платити по 120 крб на рік, індустріально-технічних – 100 крб, сільськогосподарських, педагогічних, ветеринарних і землевпорядних – по 60 крб. Студентство музичних технікумів щорічно сплачувало 120 крб, сільськогосподарських і медичних – по 60 крб, індустріально-технічних, соціально-економічних і художніх – по 50 крб, педагогічних і землевпорядних – по 30 крб.

Робітники та службовці, а також особи, що знаходилися на їх утриманні, які мали заробіток 40-50 крб на місяць, сплачували 20% повної плати за навчання, 50-60 крб – 25%, 60-70 крб – 30%, 70-85 крб – 40%, 85-100 крб – 60%, 100-125 крб – 75%, 125 крб і більше – 100%. Особи вільних професій і ті, хто знаходився на їх утриманні вносили 100-200% в залежності від розміру заробітку. Ті, хто жив на нетрудові доходи, платили 200-300% встановлених норм плати.

В інструкції також регламентувалося, що якщо в особи на утриманні перебувало 2 студента, то плата скорочувалася до 50%, якщо 3 – 33%, якщо 4 – 25% визначеної для кожного плати. Для студентів, які мали сім'ї, плата могла бути знижена на 50% у залежності від майнового стану і кількості осіб, що знаходилися на утриманні.

Від плати за навчання звільнялися: студенти, що отримували державні стипендії; студенти «пролетарського» складу і члени КНС, коли вони не мали зарплати чи не мали заробітку, що не перевищував 40 крб в місяць у межах 1-го поясу; червоноармійці, матроси і особи командного, адміністративного, політичного, медичного і ветеринарного складу Червоної армії і флоту, а також їхні діти; безробітні, які користувалися правом на допомогу в порядку соціального страхування і не мали ніяких джерел прибутку; особи, які вели педагогічну, науково-педагогічну чи наукову роботу в закладах НКО, а також їхні діти і діти персоналу, які обслуговували заклади НКО; інваліди війни і праці, які були на соціальному забезпеченні; студенти, які до вступу у виші вели педагогічну, науково-педагогічну чи наукову роботу в закладах НКО і припинили

свою роботу внаслідок зарахування у виш, а також їхні діти, що були на їх утриманні.

Віднесення студентів до тієї чи іншої категорії за розміром плати проводилося стипендіальними комісіями вишів. Плата вносилася тричі на рік (кожного триместру) у такі терміни: з 1 по 15 жовтня, з 1 по 15 лютого, з 1 по 15 травня. Студенти, які своєчасно не вносили плати, мали бути відраховані з вишів²⁶.

11 листопада 1926 р. нова інструкція внесла зміни до нарахування розміру плати за навчання. Її особливістю було те, що особи, які мали заробіток від 125 до 140 крб сплачували 90% від загальної суми нарахованої плати, від 140 до 225 крб – 100%, від 225 до 300 крб – 125%, від 300 до 400 крб – 150%, від 400 і вище – 175%. Якщо декілька дітей навчалося одночасно, то за першу дитину сплачували 100%, за другу – 50%, за третю – 35%, за четверту – 25% від загальної суми²⁷.

Окремі архівні документи свідчать про кількість студентів педвишів, які вносили плату за навчання. Так, у Київському ІНО в 1926–1927 н.р. платили 140 осіб (11,6% від загальної кількості студентів), у т.ч. до 20 крб – 70 студентів, 21-40 крб – 35, понад 40 крб – 35²⁸.

У Волинському ІНО в 1925–1926 н.р. плату за навчання вносили 13 осіб (5,09%): по 41 крб 25 коп. платили 7 студентів; 22 крб 50 коп. – 4; 45 крб – 2²⁹. У 1926–1927 н.р. по 12 крб платили 5 осіб; 24 крб – 2; 30 крб – 2; 60 крб – 1. Повною платою обклали дітей «куркуля» Андрущенко, однак вони невдовзі залишили ІНО³⁰. У Кам'янець-Подільському ІНО платою обклали 13 студентів (7,8%); 2 особи платили по 20 крб, 2 – по 15 крб, 2 – по 6-8 крб, 7 – по 7 крб³¹.

Сплачували за навчання і частина студентів педтехнікумів. Так, у Житомирському українському педтехнікумі в 1925–1926 н.р. платою обклали 13 студентів (12,1% від загальної кількості студентів): по 9 крб платили 2 особи, 10 крб – 1, 15 крб – 1, 30 крб – 832. У тому ж навчальному році сплачували 6 студентів (7,05%) Житомирського єврейського педтехнікуму³³. Тоді ж у Могилів-Подільському педтехнікумі за навчання платили 17 осіб (16,1%): 2 – по 2 крб 50 коп., 1 – 5 крб, 4 – по 6 крб, 3 – по 7 крб 50 коп., 1 – по 10 крб, 3 – по 15 крб, 2 – по 20 крб, 1 – 60 крб³⁴. У 1926–1927 н.р. кількість платників зменшилася до 7 осіб (4,8%), 6 студентів платили до 20 крб, один – понад 40 крб³⁵. У тому ж навчальному році в Тульчинському педтехнікумі платили за навчання 22 особи (14,6%), у т.ч. до 20 крб – 19, 21-40 крб – 3³⁶. Тоді ж в Уманському педтехнікумі було 24 платники (14,5%)³⁷.

Загалом, у 1927–1928 н.р. сплачували за навчання 19,8% від загальної кількості студентів інститутів всіх типів УСРР³⁸.

12 червня 1929 р. вийшла постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про плату за навчання в державних учбових закладах». Плату за навчання вносили робітники, батраки, службовці та особи, які були на їх утриманні у відсотковому відношенні до їхнього заробітку. Якщо вони мали заробіток від 101 до 150 крб, то в інститутах вони сплачували 3% від цієї суми, у технікумах – 2%; від 151 до 210 крб – відповідно 3 і 3%, від 211 до 250 крб – 4 і 3%, понад 250 крб – 5 і 4%. Платою обкладалися і селяни, що платили сільськогосподарський податок

не менше 50 крб в рік з господарства. Для них встановлювалося таке відсоткове співвідношення до сплачуваного сільськогосподарського податку: для тих, хто платив від 50 до 100 крб податку розмір плати за навчання становив 25% від цієї суми; від 101 до 150 крб – 30%, від 151 до 200 крб – 35%, від 201 до 250 крб – 40%, від 251 до 300 крб – 45%, вище 300 крб – 50%. Ремісники і кустарі, які використовували найману працю, вносили плату у розмірі 15% від сплачуваного ними прибуткового податку, але не більше 300 крб на рік.

Особи «вільних професій» (лікарі, адвокати, архітектори), зарплата, яких не перевищувала 400 крб на місяць сплачувала за навчання як робітники і службовці. Коли загальна сума їхньої зарплати перевищувала 400 крб, то плату за навчання здійснювали подібно до ремісників і кустарів. Плата за навчання з кількох студентів, що одночасно навчалися у навчальному закладі, незалежно від їх типу, береться з такого розрахунку: за наявності двох студентів плата зменшується для кожного з них на 30%, трьох і більше – плата зменшується на 50% на кожного з них. За наявності у платника 4-х утриманців, що не мали самостійного заробітку, дозволяється зменшувати норми плати за навчання, або зовсім звільнити від неї.

Від плати за навчання зовсім звільнялися: слухачі робітфаків; робітники, батраки і службовці, коли їхній заробіток не перевищував 100 крб на місяць; селяни, звільнені від єдиного сільськогосподарського податку, або ті що сплачували податок розміром до 50 крб; особи, що були членами сільсько-господарських колективів (комун, артілей, ТСОЗів і т.д.), коли зазначені колективи їх відряджали на навчання; червоноармійці, міліціонери, співробітники ДПУ; колишні «червоні» партизани і червоноармійці; інваліди праці та війни; безробітні, що мали право на допомогу засобом соціального страхування; герої праці; особи, нагороджені орденами «Червоного прапора» та «Трудового Червоного прапора»; державні стипендіати; члени товариства колишніх політичних «каторжан» і засланих поселенців, а також товариства «старих більшовиків»; пенсіонери, що отримували державну пенсію; особи, що займалися педагогічною, науково-педагогічною і науково-дослідною роботою, якщо їх заробіток не перевищував 250 крб на місяць.

Пільги вищезазначеним категоріям, окрім робітфаківців, поширювалися і на членів їх родини.

Плата за навчання вносилася по півріччях: за перше півріччя необхідно було сплатити до 15 вересня, за друге – до 15 березня³⁹.

Внесення плати за навчання фіксувалося у «єдиному студентському білеті», який було запроваджено у квітні 1923 р. відповідно до циркуляра Укрголовпрофосвіти⁴⁰.

Не всі мали змогу внести зазначені суми, насамперед, через важке матеріальне становище. Зокрема, у наказі по Кам'янець-Подільському ІНО від 14 березня 1923 р. зазначалося, що більшість студентів не внесли плату за навчання⁴¹. У 1923–1924 н.р. у боржниках числилися 50%⁴². Наприкінці жовтня 1924 р. ректор у своєму звіті зазначав, що за літній триместр одержано лише 10% від при-

значеної суми, додавши, що «інститут ніколи й не сподівався на нормальне одержання платні з огляду на незаможній елемент, з якого складалося студентство»⁴³.

Адміністрація цього вишу певною мірою боролася із недоїмками. Так, у березні 1923 р. ректор своїм наказом попереджав студентів, що у разі несплати боргів їх притягнуть до судової відповідальності⁴⁴. У грудні 1924 р. керівник розпорядився не приймати заліки у студентів-боржників⁴⁵, а частину їх довелось відрахувати з інституту (у 1923–1924 н.р. – 7 осіб)⁴⁶.

Щоб створити нормальні матеріальні умови для навчання пролетарських студентів, переважну більшість їх звільнили від плати за навчання. У першу чергу, під цей захід попали студенти, що мали «революційні заслуги» і перебували у важкому матеріальному становищі; члени КНС, які не мали заробітку; члени профспілки «Робос» із 2-річним стажем; військовослужбовці та їхні діти до 18 років; інваліди війни та праці; особи, які вели педагогічну, науково-педагогічну або наукову роботу в установах НКО⁴⁷. Так, у Вінницькому ІНО лише у листопаді-грудні 1923 р. від внесення плати звільнили 92 студенти⁴⁸. У Кам'янець-Подільському ІНО в осінньому триместрі 1922–1923 н.р. від плати за навчання звільнили 202 студенти із 296, у весняному – 130 із 264, у лютому 1924 р. – 139 із 202⁴⁹. У 1927–1928 н.р. у вишах усіх типів УСРР від плати за навчання звільнили 92,7% робітників, 84,2% селян і 17,9% кустарів та ремісників⁵⁰.

13 січня 1934 р., «зважаючи на пролетаризацію учбових закладів, у яких навчаються в основному робітники і колгоспники, а також діти трудової інтелігенції», постановою ВУЦВК і РНК УСРР плату за навчання ліквідували⁵¹.

Таким чином, на початку 1920-х рр., незважаючи на важке становище студентства, для них запровадили плату за навчання. Цим самим влада відійшла від декларованого нею принципу безкоштовності освіти. Водночас, аналіз обкладання платнею студентів вишів різних типів показує, що у педагогічних навчальних закладах була найсприятливішою ситуація. Тут був найбільший відсоток молоді, звільненої від плати або тієї, що платила по пільгових тарифах. Загалом, запровадження плати було малоефективним засобом, зважаючи на малозабезпеченість молоді. Не всі мали змогу внести суми, насамперед, через важке матеріальне становище.

Примітки:

¹ Кузьменко М. Матеріально-побутове забезпечення науково-освітньої інтелігенції українського суспільства 20-30-х років ХХ ст. / М. Кузьменко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. статей / [редкол.: С. І. Білокінь, В. М. Даниленко (відп. ред.), О. В. Добржанський та ін.]. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2004. – Вип. 7. – С.368-379.

² Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки: монографія / В. В. Липинський. – Донецьк: РВА Донецьк. держ. техн. ун-т, 2000. – 247 с.

³ Прилуцький В. І. Матеріально-побутові умови життя студентства радянської України 1920-х рр. / В. І. Прилуцький // Укр. іст. журн. – К., 2008. – №3. –

С. 86-101.

⁴ Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917–1937 рр.) / М. А. Бистров. – Харків: Вища шк., 1974. – 144 с.

⁵ Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької обл.). – Ф. Р.302. – Оп. 1. – Спр. 385. – Арк. 15.

⁶ Шепель Л.Ф. Проблема спеціалістів в контексті соціально-економічної ситуації в УСРР на початку 1920-х рр. / Л. Ф. Шепель // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. статей / [редкол.: С. І. Білокінь, В. М. Даниленко (відп. ред.), О. В. Добржанський та ін.]. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2002. – Вип. 6. – С.232.

⁷ Кузьменко М. М. Система освіти в УСРР у 1920-х рр.: історико-теоретичний аспект / М. М. Кузьменко // Укр. іст. журн. – К., 2004. – №5. – С. 74.

⁸ Лаврут О. О. Студентство Радянської України в 20-ті рр. ХХ ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Лаврут Ольга Олександрівна; Донецький національний університет. – Донецьк, 2004. – С. 88.

⁹ Кузьменко М. Матеріально-побутове забезпечення... – С. 370.

¹⁰ Прилуцький В.І. Вказ. праця. – С. 90.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1572. – Арк.12; Київський університет за 50 років радянської влади / [редкол.: І. Т. Швець (гол. ред.), А. А. Чухно, П. Г. Богач та ін.]. – К.: вид-во Київ. ун-ту, 1967. – С. 21.

¹² Липинський В. В. Вказ. праця. – С. 89; Бистров М. А. Вказ. праця. – С.53-54.

¹³ Липинський В. В. Вказ. праця. – С. 90.

¹⁴ Держархів Хмельницької обл. – Ф. П.3. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 94; Ф. Р.5. – Оп.1. – Спр.563. – Арк.35; Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.395. – Арк.17.

¹⁵ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.1077. – Арк.177.

¹⁶ Центральний державний громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1513. – Арк.48; Держархів Хмельницької обл. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.203. – Арк.33.

¹⁷ Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.5. – Оп.1. – Спр.563. – Арк. 87, 97зв.

¹⁸ Інструкція по освобождению от платы за правоучение уч-ся ВУЗов и профшкол УССР в 1923–24 уч. году // Студент революції. – Харків, 1923. – №7-8. – С.128-129.

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.843. – Арк.66; Спр.1057. – Арк.90зв.; Оп.4. – Спр.629. – Арк.38.

²⁰ Там само. – Оп.5. – Спр.566. – Арк.562.

²¹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.471. – Арк.6; Спр.566. – Арк.81зв.

²² Там само. – Спр.601. – Арк.8, 55.

²³ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.843. – Арк.16.

²⁴ Там само. – Спр.1057. – Арк.20.

²⁵ Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.5. – Оп.1. – Спр.589. – Арк.5.

²⁶ Сборник действующего законодательства УССР по народному просвещению / [сост. М. А. Глейзер; под ред. Я. П. Ряппо]. – Харьков: Юридич. изд-во Наркомюста УССР, 1926. – С.92-94; Держархів Хмельницької обл. – Ф. Р.302. – Оп. 1. – Спр. 619. – Арк. 4.

²⁷ Хроніка. В Н.К.О. Плата за навчання в вузах // Студент революції. – 1926. – № 5-6. – С.47.

²⁸ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 289. – Арк. 633.

²⁹ Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.). – Ф. Р.266. – Оп. 1. – Спр. 135. – Арк. 50зв.

³⁰ Там само. – Ф. П.211. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 10.

³¹ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 289. – Арк. 475зв.; Держархів Хмельницької обл. – Ф. Р.5. – Оп. 1. – Спр. 611. – Арк. 4зв.; Ф. Р.302. – Оп.1. – Спр. 710. – Арк. 59зв.

³² Держархів Житомирської обл. – Ф. Р.266. – Оп. 1. – Спр. 140. – Арк. 48зв.; Ф. Р.344. – Оп. 1. – Спр. 107. – Арк. 23.

³³ Там само. – Ф. Р.266. – Оп. 1. – Спр. 142. – Арк. 19зв.

³⁴ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 205. – Арк. 6зв.

³⁵ Там само. – Арк.67.

³⁶ Там само. – Арк.155.

³⁷ Там само. – Спр. 207. – Арк. 207.

³⁸ Сірополко С. Народна освіта в Україні під час советської займанщини [Народня освіта на советській Україні. – Варшава, 1934] / С. Сірополко // Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наук. думка, 2001. – С. 750.

³⁹ Держархів Хмельницької обл. – Ф. Р.1584. – Оп.1. – Спр. 7. – Арк.83-85.

⁴⁰ Там само. – Ф.Р.5. – Оп.1. – Спр.587. – Арк.49.

⁴¹ Там само. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.385. – Арк.15.

⁴² Там само. – Спр.566. – Арк.81зв.; ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.4. – Спр. 646. – Арк. 56.

⁴³ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 630. – Арк. 82.

⁴⁴ Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.385. – Арк.15.

⁴⁵ Там само. – Спр.601. – Арк.8; Спр.618. – Арк.102.

⁴⁶ Там само. – Спр.400. – Арк. 51.

⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.4. – Спр.619. – Арк.6; Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької обл.). – Ф. П.1. – Оп. 1. – Спр. 1612. – Арк.4; Держархів Хмельницької обл. – Ф. Р.302. – Оп.1. – Спр. 206. – Арк. 75; Спр. 260а. – Арк. 3, 37; Спр. 398. – Арк. 59зв.; Спр.619. – Арк.3, 50.

⁴⁸ Держархів Вінницької обл. – Ф. Р.1941. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.5-40, 42, 43, 44, 55-98; Спр. 47. – Арк. 81, 86, 89, 90 (підр. автора).

⁴⁹ Держархів Хмельницької обл. – Ф. Р.302. – Оп.1. – Спр. 51. – Арк. 230; Спр. 260а. – Арк. 41; Спр. 395. – Арк.17; Спр.398. – Арк. 13-13зв.; Спр. 414. – Арк.18; Спр. 459. – Арк. 6; Спр. 471. – Арк. 6; Спр. 584. – Арк.3; Ф. П.1. – Оп.1. – Спр. 1542. – Арк. 13-14.

⁵⁰ Вища школа Української РСР за 50 років / [кер. авт. кол., відп. ред. В. І. Пі-

чов]. – К.: Київ. держ. ун-т ім Т. Г. Шевченка, 1967. – С.201.

⁵¹ Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду. 1917–1959 рр.: зб. документів / [редкол.: О. І. Євсєєв (ред.), Л. В. Гусєва, О. В. Килимник та ін.]. – К.: Держ. вид-во політ. л-ри УРСР, 1960. – Т.1. 1917 – червень 1941 рр. – С.630; Історія України від найдавніших часів до сьогодення: зб. док. і матеріалів / [за заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес]. – К., Чернівці: Книги – ХХІ, 2008. – С.719.

Oleksandr Komarnitskiy. Power and student teacher training institutions Right-Bank Ukraine: the transition to paid higher education (20-ies – the first half of the 1930s.). In the article on the example of pedagogical educational establishments of Right-bank Ukraine shows the policy of the Bolshevik regime aimed at imposing a salary of certain categories of students. An author considers that power stepped back this same from the principle of free of chargeness of education declared by it. It is noted that the analysis of salary taxation of different types of university students shows that teacher training institutions has been most favorable situation. It was the highest percentage of youth released from the board or the one that paid for preferential tariffs. Analyzes legal documents – manuals for exemption from tuition fees, according to which the responsibility for payment of taxation or exemption relied on commissions that operate in the executive bureau of trade unions. It is reported that, depending on the size of tuition fees students were divided into 5 categories. The author notes that the majority of students exempt from tuition fees in order to create normal conditions for learning material. First, during the event got students who had «revolutionary achievements» and were in a difficult financial situation; Committee members of poor peasants who had no earnings; union members «Robos» with a two-year period; military personnel and their children up to 18 years; disabled war and labor; persons who were teaching, scientific or research work in the institutions of the People’s Commissariat of Education. In general, according to the author, the introduction of fees was ineffective means, given the low income youth. Not all were able to make the amounts, primarily because of the difficult financial situation.

Key words: students, institute, college, tuition, instruction, category.

Отримано: 10.10.2015 р.

УДК 94(477.83) «ХХ»

Василь Ільницький

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ВОЄННОЇ ОКРУГИ 4 «ГОВЕРЛЯ»

Василь Ільницький. Особливості формування воєнної округи 4 «Говерля». У статті на основі невідомих та маловідомих документальних матеріалів

розкривається структура ВО-4 «Говерля». Відтворено особливості формування та діяльності однієї з найпотужніших складових УПА. Встановлено структуру та кадрове наповнення складових ланок воєнного штабу ВО-4 «Говерля». Виявлено, що кожна ВО отримала свій порядковий номер і назву. У 1944–1946 рр. відбувалася повномасштабна війна ОУН і УПА проти всіх підрозділів радянських репресивно-каральних органів і ЧА. Саме в цей час повстанці намагалися застосовувати наступальну тактику проти більшовиків. З'ясовано, що відділи чисельно зросли особливо в час переходу фронту. Основою для творення та зросту відділів стали старі, добре вишколені частини. Виявлено, що в березні 1944 р. ряди УПА поповнилися великим числом української поліції, яка на евакуйованих німцями теренах в більшості перейшла до УПА з повним озброєнням і магазинами, між ними було також досить багато людей з добрим військовим вишколом, які пізніше стали керівниками відділів і підвідділів УПА.

Ключові слова: повстанці, ВО-4 «Говерля», УНС, командування.

Василий Ильницький. Особенности формирования военной округи 4 «Говерля». В статье на основе неизвестных и малоизвестных документальных материалов раскрывается структура ВО-4 «Говерля». Воспроизведены особенности формирования и деятельности одной из самых мощных составляющих УПА. Установлена структура и кадровое наполнение составляющих звеньев воєнного штаба ВО-4 «Говерля». Обнаружено, что каждая ВО получила свой порядковый номер и название. В 1944–1946 гг. происходила полномасштабная война ОУН и УПА против всех подразделений советских репрессивно-карательных органов и КА. Именно в это время повстанцы пытались применять наступательную тактику против большевиков. Выяснено, что отделы численно выросли особенно во время перехода фронта. Основой для создания и роста отделов стали старые, хорошо вышколенные части. Виявлено, что в марте 1944 г. ряды УПА пополнились большим числом украинской полиции, которая на эвакуированных немцами территории в большинстве перешла к УПА с полным вооружением и магазинами, между ними было также достаточно много людей с хорошим военным подготовкой, которые позже стали руководителями отделов и подотделов УПА.

Ключевые слова: повстанцы, ВО-4 «Говерля», УНС, командования.

Історія ОУН і УПА, попри наявність наукових, науково-популярних і навіть публіцистичних праць, досі сприймається частиною громадян упереджено, а визвольну боротьбу взагалі схильні вважати маргінальним явищем. Водночас значна кількість наукових досліджень із історії українського визвольного руху, в яких висвітлюються окремі аспекти проблеми, не дають підстав говорити про наявність її комплексного наукового опрацювання. Це обумовлено розпорошеністю та відсутністю доступу до архівних джерел, ідеологічною заангажованістю деяких авторів та низкою інших причин.

Першою працею, де широко розглянуто питання кадрового складу керівних ланок структурних одиниць УПА в 1943–1949 рр., зокрема Воєнна округи

га-4 «Говерля», став довідник Петра Содоля¹. З'явилася також низка публікацій, особливо в останні роки, які торкаються життя і діяльності окремих командирів повстанського руху та працівників Карпатського крайового проводу. Їх авторами або упорядниками є Р. Грицьків², М. Романюк³, О. Іщук та Н. Ніколаєва⁴, В. Мороз⁵, С. Лесів⁶, Нестор Мизак⁷, М. Зеленчук⁸ та ін. Частково функціонування ВО-4 «Говерля» розглянуто в узагальнюючих працях Д. Веденева і Г. Биструхіна⁹, А. Кентія¹⁰, Ю. Киричука¹¹ та А. Русначенка¹². Однак спеціального дослідження, присвяченого особливостям утворення та функціонування, кадровому наповненню ВО-4 «Говерля», немає. Складність висвітлення цих аспектів зумовлюється самотутністю повстанської діяльності, а також недостатньою джерельною базою.

У грудні 1943 р. відбувається завершення організації УНС, яким, фактично, закінчується початковий етап організації УПА. З 24 грудня 1943 р. наказом ГВШ ч. 1/43 введено єдину структурну організацію УПА для всіх українських земель. Зліквідували назву повстанських відділів у Галичині УНС, уніфікували та використовували назву УПА. Цьому наказу ГВШ передувала нарада керівного активу ОУН і УПА від 5 грудня 1943 р., яка прийняла рішення про поширення боротьби УПА на всі українські землі, формування на базі УНС УПА-Захід¹³, першим командиром якої став О. Луцький – «Беркут» (07 – 11.1943 в УНС; 11.1943 – 01.1944 в УПА). 26 січня 1944 р. його змінив Василь Сидор – «Шелест», «Вишитий» (формально пробув на цій посаді до загибелі 14.04.1949 р.). Цим рішенням оформили нову структуру у складі УПА-Північ (Волинь, Поділля), УПА-Південь (Поділля), УПА-Захід (Галичина) та УПА-Схід.

Керівником усіх військових дій був Головний Командир УПА, якому допомагав у військових справах Головний військовий штаб УПА. Безпосередньо Головному командирі підпорядковувалися Крайові командири УПА. Кожний із них вів на своєму терені також військові справи за допомогою штабів, начальники яких безпосередньо йому підпорядковувалися. Крайовий військовий штаб керував суто військовими справами на відповідній території. Крайовому командиріві УПА підпорядковувалися Командири Воєнних округ із відповідними штабами (Військовий штаб Воєнної округи (ВШВО)). Всі оперативні відділи підпорядковувалися на своєму терені командирі Воєнної округи (ВО) і його ВШВО, а через нього крайовому командирі УПА (і його КВШ). Зауваження стосувалися лише того, щоб командири оперативних відділів не виконували одночасно функції по лінії ОУН¹⁴.

Створення Головної команди та Головного військового штабу (ГВШ) завершилося в листопаді 1943 р. формуванням структури УПА. До Головної команди УПА входили головний командир і члени ГВШ. Наказ ч. 1/44 від 23 січня 1944 р. щодо організації військових штабів запроваджував відповідну структуру побудови військового штабу (за підписом в.о. шефа ГВШ О. Перебийноса, в.о. гол. Командира УПА Т. Чупринки). Зокрема, очолював військовий штаб шеф, який водночас був заступником командира по військових справах. Шефові штабу підпорядковувалися відділи: 1) оперативний (оп.); 2) розвідуваль-

ний (роз.); 3) тиловий (господарчий) (тил.); 4) організаційно-персональний (орг. пер.); 5) вишкільний (виш.); 6) виховний (вих.)¹⁵. Кожен відділ очолювали начальники відділів (нач. від.). Окремі відділи штабу розбудовували на поодиноких щаблях в міру потреби. Крім цього, при командирові міг існувати спеціальний відділ інспекторів (інс.)¹⁶. На чолі штабу стояв шеф штабу, який був водночас заступником командира під час його відсутності. Начальники окремих відділів військового штабу керували безпосередньо підпорядкованими відділами. За належну працю своїх відділів вони відповідали перед шефом штабу. Начальники відділів штабу були діловими зверхниками відповідних начальників підпорядкованих їм штабів. Письмові звіти складали командирові через шефа штабу, а усні перед командиром у присутності шефа штабу або перед шефом штабу¹⁷.

Наказом КВШ УПА-Захід №2/44 від 1.02.1944 р. «Про організацію військових штабів ВО УПА» дозволялося поєднувати в одній особі начальника штабу, оперативного і вишкільного. Саме на першій конференції у грудні 1943 р. відбувається створення Головного військового штабу УПА. Крім цього, у роботі конференції було ухвалено низку рішень і постанов, якими закріплено структурну організацію УПА. Упродовж грудня – січня тривали організаційні заходи, пов'язані зі створенням Головного Військового Штабу та крайових військових штабів, визначенням основних засад створення та діяльності УПА. У наказах та інструкціях від січня–лютого 1944 р. визначалися основні засади праці, зокрема, підпорядкування командирів воєнних округ не тільки крайовому військовому штабові (у військових справах), а й обласним провідникам ОУН (у політичних і теренових справах, а також взаємовідносинах з іншими референтурами). На нижчому рівні командири УПА підпорядковувалися тільки своїм зверхникам¹⁸. Таким чином, основною одиницею УПА-Захід були визначені воєнні округи, які територіально та організаційно співвідносилися з областями ОУН. З них три було в УПА-Північ, 6 – в УПА-Захід, і два – в УПА-Південь. У серпні 1944 р. в УПА-Північ залишилось 2 ВО, а в УПА-Захід з лютого 1945 р. стало 4 ВО. Після 1944 р. УПА-Південь практично перестала існувати. Кожна ВО ділилася на тактичні відтинки (ТВ), особливо УПА-Захід із 11.1944 р.¹⁹. Кожною ГВО і ВО керував командир і його штаб – із шефом штабу та штабовими відділами, як при ГВШ. Проте з огляду на відсутність кваліфікованих старшин виконання поодиноких функцій було дуже нерівномірне²⁰.

Кожна ВО отримала свій порядковий номер і назву. Зокрема, Дрогобицька воєнна округа мала номер 5 та назву «Маківка» (скорочено – ВО-5 «Маківка»), Станіславівщина відповідно номер 4 «Говерля» (скорочено – ВО-4 «Говерля»). Нижчими адміністративними одиницями УПА були відтинки або військові з'єднання (відповідали у військовому відношенні бригаді), а в адміністративному – окрузі. Наступним щаблем були курені, сотні, чоти та рої. Переважно сотні будувалися за трійковим принципом: три чоти, у кожній три рої (ділився на дві ланки), переважно 10-12 бійців (на озброєнні були легкий кулемет, два-три автомати, решта – гвинтівки). Як правило, командир першої чоти

був заступником сотенного. Чисельно кожна сотня мала нараховувати 163 бійці, хоча бойові сотні влітку 1944 р. склалися із 180-200 бійців, з осені 1944 р. – 100-120, а в 1946–1949 рр. менше половини. До складу куреня входило дві – чотири сотні піхоти. В окремих куренях додатково було по одній і більше спеціальних чот (ВПЖ, важких кулеметів, сотенних мінометів тощо). У склад почоту куреня входили шеф штабу (або ад'ютанта для оперативних справ), політвиховник, бунчужний, капелан, лікар. Курені були самостійними тактичними одиницями, які для проведення масштабних бойових акцій могли об'єднуватися в більші з'єднання (групи), командирами, яких призначав штаб воєнної округи, рідше ставав найстарший за віком, курінний командир. Командування загоном перебирав командир ВО або начальник штабу. Лише для ведення оборонних боїв відділи могли самостійно об'єднуватися в курені, якщо не можна було отримати дозвіл²¹.

На теренах УПА-Захід у 1944–1945 рр. загони задіявалися на час проведення окремих акцій тільки у поодиноких випадках. Загалом у кожному ТВ мали бути курінь чи кілька сотень, хоча через брак кадрів не всюди це мало місце. Інколи в ТВ діяло кілька куренів. Наприклад, у ТВ-22 «Чорний ліс» функціонували п'ять куренів (1945–1946). Примітна деталь: командування ТВ-22 видало наказ про перейменування місцевостей «Чорного лісу» на честь командирів УПА²². Бойові відділи, а часом і деякі штаби мали особливі назви чи криптоніми, починаючи вже з весни 1943 р. Більшість цих назв не була відома воякам, оскільки вони вживалися тільки в оперативних звітах або в описах боїв для публікації. У вересні – жовтні 1945 р. усім відділам і чотам УПА надано числові номери: сотні – двоцифрові, чоти – трицифрові. Відтак восени 1945 р. відділи УПА ВО-4 «Говерля» отримали нумерацію №58-93 (№58-68 – ТВ-21 «Гуцульщина», ТВ-22 «Чорний ліс» – №69-80; ТВ-23 «Магура» – №81-88; ТВ-24 «Маківка» – №89-93). Таким чином діяло 35 сотень УПА (хоча треба відняти 5 сотень з ТВ-21, які не були створені, тобто існувало 30 відділів УПА). Отже, якщо врахувати, що сотня мала 100-120 бійців, тоді загальна чисельність відділів нараховувала близько 3 000-3 600 бійців. Після наказу Р. Шухевича (липень 1946 р.) про перехід до нових методів боротьби чисельність відділів УПА суттєво скоротилася, залишилися тільки найбільш боєздатні формування²³. У вересні 1945 р. провідник Карпатського крайового проводу ОУН Я. Мельник – «Роберт» видав наказ, щоб відділи УПА підпорядковувались тереновим провідникам. Кожний відділ УПА отримав район своєї діяльності. На території Коломийщини військові керівники УПА спромоглися створити навіть запасні сотні – резерв діючим відділам УПА. В них переважно перебували чоловіки старші за віком, чого, до речі, не було в інших ТВ ВО-4. У липні 1944 р. провід наказав членам ОУН, які були в поліції, перейти до лав УПА²⁴. Для Карпатського краю певною особливістю була наявність короткоіснуючих відділів УПА.

Відділи чисельно зросли особливо в час переходу фронту. Основою для творення та зросту відділів стали старі, добре вишколені частини «Різуна», «Благого» та «Рена» на Бойківщині, а «Скуби» і «Недобитого» на Гуцульщині. Серед

них була частина легіонерів та випускників II курсу старшинської школи. Із них створено інструкторський та командний склади для новобранців. У березні 1944 р. ряди УПА поповнилися ще великим числом української поліції, яка на евакуйованих німцями теренах в більшості перейшла до УПА з повним озброєнням і магазинами. Між ними було також досить багато людей з добрим військовим вишколом, які пізніше стали керівниками відділів і підвідділів УПА. Прорив радянських військ та термінова евакуація німців у лютому – березні 1944 р. прискорили мобілізацію відділів УПА, які до того часу законспіровано вишколювалися в терені. Крім уже вишколених, до УПА вливалися великі маси добровольців, утікачів із вже зайнятої більшовиками території. Потрібно було зорганізувати людей у відділи, вишколити та створити з них бойові одиниці. Кількамісячна стабілізація фронту вважалася сприятливою, чим повною мірою скористалося командування УПА²⁵. По цілому терені Галичини повстають нові курені і сотні. Під час переходу фронту до відділів УПА влилося декілька сотень колишніх бійців дивізії СС «Галичина», а також багато колишніх українських поліцаїв, які не хотіли відступати з німцями, а вирішили продовжити боротьбу із більшовиками в рядах УПА. В час переходу фронту до УПА-Захід влилося більше 1 000 бійців дивізії СС «Галичина» і української поліції. Значна частина з них опинилася на території ВО-4 і ВО-5. Втім, як зауважує В. Сидор – «Шелест», цей елемент не був ідейним. Відтак чисельність і значення української поліції, які перейшли у ліс із зброєю, не потрібно переоцінювати. Тому основні кадри доводилося шукати через військові вишколи членів ОУН і симпатиків²⁶. У 1944–1946 рр. відбувалася повномасштабна війна ОУН і УПА проти всіх підрозділів радянських репресивно-каральних органів і ЧА. Саме в цей час повстанці намагалися застосовувати наступальну тактику проти більшовиків. Однак з роками відбувся перехід до оборонної тактики. Відповідно до цього керівництво ЦК КП(б)У і війська перейшли до наступу. РК КП(б)У і органи РВ НКВС і НКДБ практично кожний день здійснювали бойові операції з метою зашкодити наступальній тактиці УПА. Безумовно, за рахунок цих категорій певною мірою вдалося вирішити проблему підготовлених кадрів для новосформованих відділів і сприяло їхньому інтенсивнішому зростанню. До цього навіть не було готове вище командування УПА. Лави повстанців поповнилися представниками української інтелігенції, яка працювала в німецькій адміністрації, тобто всі ті, хто не пішов з німцями і прагнув боротися із новим окупантом²⁷. До речі, цікаву характеристику повстанців подавав М. Твердохліб на конференції керівництва Карпатського краю ОУН 22 жовтня 1945 р. біля с. Сукіль Козаківської сільської ради (тепер у складі Болехівської міської ради Івано-Франківської обл.). Зокрема, він стверджував, що 80% бійців УПА не були членами ОУН, а серед командирів – до 40% становили не члени ОУН. За віковою характеристикою учасники УПА становили молоді люди у віці від 18 до 35 років. М. Твердохліб стверджував, що в основному в УПА перебували добровольці, а примусово бралися тільки в окремих випадках. Відтак примусово мобілізовані демобілізувалися із УПА. Наголо-

шувалося на погано поставленій політвиховній роботі. Командний склад навчався переважно в самих відділах. Сам М. Твердохліб зазначав, що серед учасників УПА військовослужбовців інших армій порівняно мало²⁸. У серпні 1944 р. фронт тимчасово зупинився в Карпатах і розділив відділи УПА навпіл. Одні опинилися в радянському тилу, а інші – на німецькій стороні. У результаті наступу ЧА літом 1944 р. за німцями залишалась вузька смуга Карпат в Дрогобицькій і Станіславівській областях. Зокрема, на терені Турківщини і Старосамбірщини було багато відділів УПА, які не змогли перейти fronti і опинились між німецькими і радянськими військами. В цей час на терені Дрогобицької області перебував шеф ГВШ УПА О. Гасин «Іван Чорнота» – «Дор», який в с. Довжки Турківського району зустрівся з О. Луцьким – «Беркутом» і наказом від 22.08.1944 р. створив тимчасову групу УПА-Захід-«Карпати», призначивши його керівником цієї групи²⁹. Вона проіснувала до кінця вересня 1944 р., коли фронт рушив вперед, а відділи із складу групи зуміли без втрат перейти лінію фронту. О. Луцький – «Беркут», який в січні 1945 р. був полонений НКВС, залишив розлогу розповідь про цю групу. Так, вона складалась з сотень: 1) «Месники»; 2) «Яструба»; 3) «Нечая»; 4) «Байди»; 5) «Осипа»; 6) «Громенка»; 7) «Вікторії»; 8) «Євгена»; 9) СШ «Олені» в складі 3 сотень. Начальник штабу став полковник УНР «Шпак». О. Луцький називає чисельність УПА-Захід «Карпати» до 3 000 бійців (базувалася в горах Дрогобицької області)³⁰.

Штаб ВО-4 «Говерля» складався з командира округи, начальника штабу, він же перший заступник командира округи, другого заступника командира округи, 2 відділу (3 особи), служби зв'язку і підслуховування (17 осіб), санітарної служби (30 осіб), інженерно-саперної служби (100 осіб), польової жандармерії (13 осіб)³¹. ВО-4 «Говерля» в січні – грудні 1944 р. територіально охоплювала Станіславівську область, а після реорганізації і ліквідації ВО-5, ВО-7 вона покривала терен Станіславівської, частково Дрогобицької, Чернівецької і Закарпатської областей ОУН. Загалом до складу ВО-4 «Говерля» входили: 1) Іван Белейович – «Дзвінчук» (12.1943 – 01.1944); 2) командир ВО-4 І. Бутковський – «Гуцул» (01 – 07.1944), влітку 1944 р. знятий з посади і відправлений на Захід; 2) командир ВО-4 Микола Твердохліб – «Грім» (літо 1944–1949); 3) начальник штабу С. Фрасуляк – «Хмель» (наказ ГК УПА від 16.05.1944 р.). Відкритим залишається питання, до якого часу «Хмель» був начальником штабу, бо в листопаді 1944 р. прибув на терен Калуської округи і очолив там групу УПА, а пізніше керував ТВ-23 до травня 1945 р.; 4) начальник 6 політвиховного відділу ВО-4 С. Слободян – «Єфрем», «Клим» (1945–1947); 5) начальник 5 вишкільного відділу ВО-4 «Щит» (1945–1946); 6) начальник 4 організаційно-персонального відділу ВО-4 Кобилиця – «Козак» (? – 24.11.1944); 7) почот (ад'ютант) командир ВО-4 Б. Драч – «Дунай» (1944–1946); 8) працівник штабу ВО-4 К. Петер – «Сокил» (1944–1945); 9) працівник 6 вишкільного відділу ВО-4 Козак – «Запорожець» (1945–01.1947) потрапив у полон; 10) член штабу ВО-4 І. Белейович – «Дзвінчук» (1945–1947), потрапив у полон, командир ВО-5 «Маківка»; 11) начальник ВПЖ ВО-4 «Говерля» (11.1944 – 05.1945) Дмитро Вітовський – «Зміюка»

(ВПЖ створено в 11.1944 р. і ліквідовано як окремий орган у травні 1945 р.); 12) член Штабу ВО «Говерля», ад'ютант командира ВО Ярослав Струтинський – «Яспар», «Новий» (11.1943); 13) член штабу Станиславівської ВО-4, керівник розвідки Сильвестр Маланюк – «Дуб» (? – 10.1944).

У січні-лютому 1944 р. завершилася трансформація УНС в УПА-Захід (наказ КВШ УПА-Захід № 1/44 від 20.01.1944 р.), почав формуватись штаб ВО-4. У березні 1944 р. О. Луцький передав командування В. Сидору – «Шелесту». Ще в лютому 1944 р. на терені Станиславівської і Дрогобицької областей ОУН почали створюватися ВО УПА. ВО-5 «Маківку» очолив І. Белейович – «Дзвінчук» (02 – 12.1944), Станиславівська ВО-4 «Говерля» очолив І. Бутковський – «Гуцул» (до серпня 1944 р.). Щодо командування штабу ВО-7 і ВО-8, то інформації не виявлено, очевидно, його і не призначили. Кожна ВО мала свій штаб. Начальником штабу ВО-4 став С. Фрасуляк – «Хмель». Уже наказом УПА-Захід «Замок» №8/44 від 25 вересня 1944 р. створили ТВ в межах ВО³². Весною 1944 р. відбувалася посилена праця військових референтів із створення і розбудови УПА. Найкраще ця робота відбувалася у Станиславівській області, гірше у Дрогобицькій. Щоправда, В. Сидор – «Шелест» зазначав, що особливостями Дрогобицької області було те, що питання кадрів тут стояло краще у порівнянні з іншими регіонами. Це, очевидно, й зумовило існування та діяльність останніх відділів УПА, які проводили операції аж до кінця літа 1949 р.³³. Стосовно Буковини, то там у 1943 р. румуни повели масштабні арешти членів ОУН і тим самим паралізували роботу. Тільки у березні 1944 р. туди направили провідника Артемізію Галицьку – «Мотрю», яка змогла відновити мережу ОУН, а Мирослав Гайдук – військову роботу. Весною (04 – 05.1944 р.) створено курінь під керівництвом Василя Шумки – «Лугового» чисельністю до 400 осіб, який і отримав назву Буковинська українська самооборонна армія. Влітку 1944 р. «Луговий» самовільно встановив контакти з німцями і провів з ними переговори, що в кінцевому призвело до розпаду відділу (09.1944 р.), а «Луговий» і частина бійців пішла з відступаючими німецькими підрозділами, хоча інша частина перейшла до новозорганізованої УПА. У документах УПА відділи на Буковині належали до ВО «Сучава» №7³⁴. Новозорганізований курінь Буковини, що складався із 4 сотень, очолив Назарій Данилюк – «Перебийніс». На Закарпатті ОУН була дуже малочисельна, більше того, майже всіх керівників ОУН заарештували і засудили угорці. Також в документах ОУН писалося про слабкі позиції на теренах ВО-8 «Срібна» (Закарпаття), а відповідно і неможливість організувати там жодного місцевого відділу УПА.

Першим командиром ВО-4 «Говерля» став Іван Бутковський – «Гуцул» (перша половина 1944), який після важкого поранення не міг повноцінно виконувати свої обов'язки (07.1944 р. пішов на Захід). Саме тому його наступником І. Бутковського став Микола Твердохліб – «Грім» (07.1944 – 05.1954), оскільки у 1944 р. події на фронтах були динамічними необхідно було перейти фронт, зберегти кадри, розширити чисельний склад для продовження боротьби у радянській дійсності. Використання цих завдань довірили новопризначеному у

липні 1944 р. командир Станиславівської ВО-4 Миколі Твердохлібу – «Грому». Саме із його приходом пов'язують налагодження впродовж літа 1944 р. – осені 1945 р. цілісного функціонування шести ТВ (ТВ-20 Буковинський, ТВ-21 «Гуцульщина», ТВ-22 «Чорний Ліс», ТВ-23 «Магура», ТВ-24 «Маківка», ТВ-25 Закарпатський), вони діяли на теренах Прикарпаття, Закарпаття і Буковини.

Серйозна реорганізація відбулася згідно наказу УПА-Захід «Замок» №9/44 від 25.11.1944 р., за якого було ліквідовано ВО-5 «Маківка», ВО-7 «Сучава» (Буковина) і ВО-8 «Срібна» (Закарпаття), а всі ці колишні ВО ввійшли до складу ВО-4 «Говерля», як ТВ. Зокрема, на базі ВО-5 «Маківка» створили ТВ-24 «Маківка», ВО-7 «Сучава» – ТВ-20 «Сучава», а ВО-8 «Срібна» формально стала основою ТВ-25. Щоправда, на Закарпатті відділів УПА взагалі не було зорганізовано (спроба закинути із інших теренів призводила до їхнього знищення), фактично відділи УПА там були розбиті весною 1945 р.

На початок 1949 р. у ВО-4 «Говерля» залишились тільки 2 малі підвідділи УПА: один в ТВ-21 «Гуцульщина» (до 20 бійців) і другий підвідділ 91 «Басейн» в ТВ-24 «Маківка» (до 20 бійців). Дрогобицький підвідділ у першій половині 1949 р. провів кілька акцій: зокрема знищив підполковника О. Колодяжного, начальника 5 відділу УМДБ Дрогобицької області (05.1949), а підвідділ ТВ-21 в червні 1949 р. чисельністю 17 осіб здійснив закордонний рейд у Румунію. Очолював підвідділ сотник П. Мельник – «Хмара», а політкерівником був Н. Данилюк – «Перебийніс», який володів румунською мовою. Пробувши там понад два тижні, щасливо повернувся в УРСР. Після цього цей підвідділ було розпущено, а стрільців переведено в збройне підпілля. 3 вересня 1949 р. ГВШ УПА видав наказ про припинення діяльності УПА. Обидва підвідділи внаслідок цього наказу були розформовані, а бійці влились в мережу збройного підпілля. До кінця 1949 р. залишався тільки 4 відділ організаційно-персональний, який вів облік нагороджених і представлених до нагородження³⁵.

Отже, бойова, пропагандистська діяльність відділів УПА у ВО-4 «Говерля» була однією з найпотужніших. Відділи УПА провели сотні бойових зіткнень. Порівняно з іншими, відділи ВО-4 «Говерля» протрималась найдовше. Зокрема, на інших теренах УПА припинила свою діяльність в 1946–1947 рр. (ВО-2 «Буг», ВО-3 «Лисоня» та ін.), натомість останні повстанські відділи у ВО-4 «Говерля» розформували 3 вересня 1949 р.

Примітки:

¹ Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–[19]49. Довідник / Петро Содоль. – Нью-Йорк: [б.в.], 1994. – 199 с.; Содоль П. Українська Повстанча армія 1943–1949. Довідник другий / Петро Содоль. – Нью-Йорк: [б.в.], 1995. – 295 с.

² «Грім» – полковник УПА Микола Твердохліб. Спогади і матеріали / [упор. Грицьків р.]. – Торонто-Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2008. – Кн. 5. – 128 с. (Літопис УПА. Серія «Події і люди»).

³ Романюк М. Петро Федун – «Полтава» – провідний ідеолог ОУН та УПА / Михайло Романюк. – Торонто; Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2009. –

Кн. 6. – 126 с. (Літопис УПА. Серія «Події і люди»).

⁴ Іщук О. Життя та доля Михайла Дяченка – «Марка Боєслава» / Олександр Іщук. – Торонто; Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2010. – Кн. 9. – 140 с. (Літопис УПА. Серія «Події і люди»); Іщук О. Ярослав Богдан – «Всеволод Рамзенко» / Олександр Іщук, Наталія Ніколаєва. – Торонто; Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2011. – Кн. 14. – 128 с. (Літопис УПА. Серія «Події і люди»).

⁵ Мороз В. До початків діяльності Української Головної Визвольної Ради / В. Мороз // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2007. – Збірник 10: До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. – С. 213–222.

⁶ Лесів С. Референт ОУН «Дністровий» / С. Лесів; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://museum-bandera.if.ua/main.php?m0prm=6&showItem=13> [02.08.2011].

⁷ Мизак Н. С. За тебе, свята Україно. Заліщицький повіт у визвольній боротьбі ОУН, УПА / Н. С. Мизак. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Книга третя. – 418 с.

⁸ Зеленчук М. Смерть командира Миколи Твердохліба-Грома / М. Зеленчук // Альманах «Гомону України» на рік 1992: У 50-річчя повстання Української Повстанської Армії. – Торонто: «Гомін України», 1992. – С. 59–70.

⁹ Веденеев Д. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки: Монографія / Дмитро Веденеев, Геннадій Биструхін. – К.: К.І.С., 2007. – 568 с.

¹⁰ Кентій А. Нарис боротьби ОУН–УПА в Україні (1946–1956 рр.) / Анатолій Кентій. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 111 с.; Кентій А. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. / Анатолій Кентій. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 220 с.

¹¹ Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Юрій Киричук. – Львів: Добра справа, 2003. – 464 с.

¹² Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 – 50-х роках / Анатолій Русначенко. – К.: Університетське видавництво «Пульсари», 2002. – 519 с.

¹³ Мороз В. До початків діяльності Української Головної Визвольної Ради. – С. 213–222.

¹⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 217–217зв.

¹⁵ Там само. – Т. 62. – Арк. 111–111зв.

¹⁶ Там само. – Т. 60. – Арк. 220; Т. 62. – Арк. 95; Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. – Т. 9: Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА / [упоряд. Олександр Іщук, Сергій Кокін]. 1944–1945. – К.; Торонто : [б.в.], 2007. – С. 542.

¹⁷ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 222.

¹⁸ Там само. – Т. 62. – Арк. 94–103.

¹⁹ Там само. – Арк. 73.

²⁰ Содоль П. Українська Повстанча Армія... – С. 24-25.

²¹ Бутковський І. Організаційна структура УПА / І. Бутковський // Визвольний шлях. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник. – 1967. – Кн. 10 (235). – Річник ХХ. – С. 1100–1101; Мороз В. Перемиська Воєнна округа УПА «Сян» (1944 р.) // Український визвольний рух. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Центр досліджень визвольного руху, 2012. – Збірник 17. – С. 271.

²² ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 61. – Арк. 139.

²³ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 18: Група УПА «Говерля». Документи, звіти та офіційні публікації / [упоряд. Петро Содоль]. – Торонто: Видавництво «Літопис УПА», 1990. – Кн. 1. – С. 7-11.

²⁴ Ріпецький М. Історія куріня «Рена» // Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 33: Тактичний відтинок УПА 26-ий «Лемко»: Лемківщина і Перемищина (Документи і матеріали) / [ред.-кол. Петро Потічний, Іван Лико]. – Торонто; Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2001. – С. 107.

²⁵ Чижевський В. Організація військової праці ОУН / В. Чижевський / Архів ЦДВР (у стадії опрацювання). – Арк. 47.

²⁶ Ріпецький М. Історія куріня «Рена». – С. 107.

²⁷ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 14: Перемищина: перемиський курінь УПА. Денники сотні «Кричала» / [відп. ред. Є. Штендера, співред. П. Потічний]. – Торонто: Видавництво «Літопис УПА», 1987. – Кн. 2. – С. 27; Герасимів І. («Палій»). З юнацьких мрій – у ряди УПА (Спогади ройового УПА) / І. Герасимів // Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 29 / [відп. ред. Євген Штендера, співред. П. Потічний]. – Торонто; Львів: Видавництво «Літопис УПА», 1999. – С. 54–55; Дмитрик І. Записки українського повстанця (В лісах Лемківщини) / Іван Дмитрик. – Львів: Червона Калина, 1992. – С. 7–8; Архів управління Служби безпеки України у Львівській області. – Спр. П-37827. – Т. 1. – Арк. 47.

²⁸ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 33286 фп. – Т. 1. – Арк. 211.

²⁹ Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. – Т. 9. – С. 343.

³⁰ Там само. – С. 344.

³¹ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 98 (1954). – Спр. 7. – Арк. 12зв.

³² Там само. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 62. – Арк. 73.

³³ Там само. – Спр. 372. – Т. 9. – Арк. 19, 138.

³⁴ Там само. – Спр. 376. – Т. 62. – Арк. 137.

³⁵ Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. – Т. 10: Життя і боротьба генерала «Тараса Чупринки» (1907–1950). Документи і матеріали / [упоряд. Сергій Богунов, Віктор Даниленко, Анатолій Кентій, Сергій Кокін, Володимир Лозицький, Микола Посівнич]. – К.; Торонто: [б. в.], 2007. – С. 350.

Vasyl Ilnytskyj. Features of formation of military district 4 «Goverla». On the basis of unknown and little-known documentary material it is revealed the structure MD-4 «Hoverlia». The formation and activities features of the UPA's most powerful

components are reproduced. The staff structure and content components of MD-4 «Hoverlia» military headquarters units are established. It is founded that each MD has received its own number and name. The author proved that in 1944–1946 there was a full-scale war against the OUN and UPA units against the Soviet repressive secret police and RA. That is when the rebels tried to apply offensive tactics against the Bolsheviks. It is found that departments numerically greatly increased, especially in the transition front, and the basis for the creation and growth of departments were old, well-trained part. It is revealed that in March 1944 the UPA ranks replenished even a large number of Ukrainian police, which in evacuated by the Germans territory the majority moved to the UPA with full armament and stores, among them were also quite a few people with good military training, which later became the UPA departments and subdivisions heads.

Key words: *rebels, MD-4 «Hoverlia» UNS, command.*

Отримано: 12.09.2015 р.

УДК 94(477) «164/195»: 323.113 (=161.2)

Василь Яблонський

КОНСОЛІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЕМІГРАЦІЙНИХ ПОЛІТИЧНИХ СИЛ І ГЕТЬМАНСЬКИЙ РУХ (СЕРЕДИНА 1940 – ПОЧАТОК 1950 рр.)

Василь Яблонський. Консолідація українських еміграційних політичних сил і гетьманський рух (середина 1940 – початок 1950 рр.). У статті розглядаються взаємини між республіканським та монархічними політичними таборами української політичної еміграції через призму процесу реорганізації Державного центру Української Народної Республіки в екзилі в середині 1940 – початку 1950 рр.

Новий етап боротьби з більшовизмом, який розпочався після другої світової війни, потребував реального об'єднання зусиль еміграційних політичних сил. Шанс для такого об'єднання відкривався з ухваленням Закону про реорганізацію ДЦ УНР. Запропонована організаційна структура еміграційного передпарламенту враховувала інтереси існуючих політичних сил. Загальне партійне представництво базувалося на квотній основі за ідеологічною спрямованістю партій – від соціалістів до монархістів.

Останні були репрезентовані Союзом гетьманців-державників, лідери якого були незадоволені запропонованим квотним принципом в УНРаді, існуванням інституту президентства в екзилі та збереженням домінування державної традиції УНР.

Кілька раундів політичних консультацій між представниками гетьманців та іншими політичними силами не призвели до віднайдення консенсусу, що призвело до нового витка конфронтації та практично унеможливило контакти

між СГД та ДЦ УНР. Конструктивний політичний діалог був відсутній увесь повоєнний період, аж до проголошення незалежності України у 1991 році.

Ключові слова: Державний центр УНР в екзилі, Союз гетьманців-державників, Українська національна рада, повоєнна політична консолідація.

Василий Яблонский. *Консолидация украинских эмиграционных политических сил и гетманское движение (середина 1940 - начало 1950 гг.).* В статье рассматриваются взаимоотношения между республиканским и монархическими политическими лагерями украинской политической эмиграции через призму процесса реорганизации Государственного центра Украинской Народной Республики в эмиграции в середине 1940 – начале 1950 гг. Новый этап борьбы с большевизмом, который начался после второй мировой войны, нуждался в реальном объединении усилий эмиграционных политических сил. Шанс для такого объединения открывался с принятием Закона о реорганизации ДЦ УНР. Предложенная организационная структура эмиграционного предпарламента учитывала интересы существующих политических сил. Общее партийное представительство базировалось на квотной основе за идеологической направленностью партий – от социалистов к монархистам. Последние были представлены Союзом гетьманців-державників, лидеры которого были неудовлетворены предложенным квотным принципом в УНРаде, существованием института президентства в эмиграции и сохранением доминирования государственной традиции УНР.

Несколько раундов политических консультаций между представителями гетьманців и другими политическими силами не привели к консенсусу, что в целом привело к новому витку конфронтации и практически сделало невозможными контакты между СГД и ДЦ УНР. Конструктивный политический диалог отсутствовал весь послевоенный период, вплоть до провозглашения независимости Украины в 1991 году.

Ключевые слова: Государственный центр УНР в эмиграции, Союз гетьманців-державників, Украинский национальный совет, послевоенная политическая консолидация.

Проблема політичного згуртування українських еміграційних політичних сил стояла на порядку денному весь час їх діяльності. Українська еміграція діяла розрізнено і з великими внутрішніми суперечками в 1921–1939 рр. Не зникли вони і пізніше, в повоєнний час. Винятком може бути лише період середини 1940-х – початку 1950-х рр. Він цікавий насамперед тим, що навколо одного центру об'єдналися майже всі політичні сили в екзилі. Метою даної статті є вивчення політичної співпраці в зазначений період партій монархічного та республіканського спрямування, які вели свою діяльність від антагоністичних політичних режимів – УНР та Української Держави.

Дана тематика в українській історіографії – співпраця СГД та ДЦ УНР у повоєнний період, практично не розроблялася. У діаспорі було опубліковано декілька праць, зокрема роботи В. Маркуся та В. Маруняка¹, а також кілька ви-

дань під егідою Державного Центру УНР².

Прагнення до об'єднання зусиль української еміграції можна пояснити новою геополітичною ситуацією, яка склалася в Європі після другої світової війни та певним негативним досвідом взаємного поборювання, набутим у міжвоєнний період. Перша практична спроба створення всеукраїнського еміграційного політичного центру була зроблена ще 1941 р. у Кракові на Конференції української еміграції. Однак за свідченням одного із активних українських діячів того часу, Дмитра Андрієвського, «вона не могла вдатися, бо була хибно продумана і хибно переведена»³. Наступні дві зустрічі-консультації у відбулися у 1944 та 1945 рр. На першій з них були присутні А. Ливицький, П. Скоропадський, А. Мельник і С. Бандера. У серпні 1945 р. розмова була продовжена між представниками Державного центру УНР, СГД та обох частин ОУН. Наступний раунд переговорів припадає на березень 1946 р. Коло учасників було розширене до дев'яти партій. Однак справа зайшла в глухий кут, головним чином, через непоступливість ОУН(б). Попри те, що на цих нарадах не ухвалювалися спільні документи, такі зустрічі позначили нову тенденцію в середовищі емігрантських сил – до зближення та порозуміння.

Як стверджує один із активних творців еміграційної Української Національної Ради, Степан Баран, ідея її створення виникла на нараді представників демократичних еміграційних партій, яка відбулася 19 квітня 1947 року в Майнц-Кастелі⁴. Ініціатива скликання такої наради, як стверджує С. Баран, належала Президенту УНР Андрію Ливицькому. Нарада ухвалила створити – Національну Раду – еміграційний передпарламент, куди б увійшли представники всіх українських еміграційних партій, які обстоювали ідею незалежності України. Тоді ж було створено комісію з підготовки скликання УНРади, на чолі з экс-прем'єр-міністром УНР Ісаком Мазепою.

До праці в комісії були запрошені практично всі діючі політичні партії і вона розпочала свою роботу. За одними даними комісія провела своє перше засідання 23 травня 1947 року (за іншими – 12 вересня 1947 р). Остання дата наводиться у «Меморіалі у справі відношення ОУНр до УНРади», документі, який був підготовлений в УНРаді у першій половині 1950 р. Ми можемо також побачити розбіжності і у визначенні дати підписання представником ОУН(р) А. Рябишенком проекту «Тимчасового закону про реорганізацію Державного Центру УНР в екзилі»: С. Баран стверджує, що ця подія сталася 28 травня 1948 року, у «Меморіалі...» йдеться про 11 червня 1948 року. На нашу думку, або у «Меморіалі...» вкралася помилка, адже цей Закон вже був підписаний днем раніше Президентом А.Ливицьким, або тут йдеться про два різні підписання: 23 травня підписувався проект вироблений комісією, а 11 червня – політичними партіями парафувався уже підписаний Президентом Закон.

У перших засіданнях підготовчої комісії не брали участь представники СГД, ОУН(р) Степана Бандери та ОУН Андрія Мельника. Не дивлячись на це, комісія менше ніж за півроку виготовила перший проект статуту УНРади: з жовтня 1947 року було розпочато постатейне обговорення проекту Статуту.

Приблизно в цей час було також вирішено про повторне запрошення обидвох ОУН та гетьманців. Першими відгукнулися мельниківці і вже з 18 листопада 1947 року брали повноцінну участь у роботі комісії. З березня наступного року до участі в комісії зголосилися й представники ОУН (р).

Позиція ОУН С.Бандери відрізнялася від позицій інших політичних партій. Головна відмінність її полягала у тому, що останні наполягали на визнанні Української Головної Визвольної Ради (УГВР) Керівним центром визвольної боротьби на українських землях. Пропонуючи таку біцентричність і маючи визначальний вплив на УГВР, ОУН (р) претендувала, таким чином, на свою особливу роль в системі українських еміграційних владних органів. Попри те, що на ці умови не погоджувалися всі інші сили, які входили до комісії, ОУН (р) вирішила стати співзасновницею зреформованого Державного Центру. Схильність до такого компромісу, очевидно лежить у площині назріваючого на той час конфлікту між Закордонними частинами ОУН та Закордонним представництвом УГВР. Офіційна позиція ОУН (р) була викладена в спеціальному комунікаті. У ньому зазначалося, що «Організація Українських Націоналістів заявляє готовність увійти до Української Національної Ради на еміграції, не зважаючи на те, що дотепер між ОУН і іншими політичними угрупованнями, які входять до Української Національної Ради, не дійшло до узгодження української визвольної політики. За правильність цієї визвольної політики і її реалізацію ОУН буде змагатися на форумі Української Національної Ради.

Організація Українських Націоналістів визнаватиме переформований, оновлений і розбудований на широкій політичній і громадській базі відповідно до нинішніх вимог українського визволення, єдиний на еміграції Державний Центр Української народної Республіки зо всіма прерогативами, які повстають від такого визнання»⁵.

Ще більш складними були стосунки із СГД. Традиційно, упродовж тридцяти років, стосунки між гетьманським середовищем, які згодом став репрезентувати союз-гетьманців-державників і республіканським табором – Державним Центром у вигнанні були досить напруженими. Гетьманський табір, як сторона, що зазнала поразки у протистоянні з Директорією насторожено ставився до ініціатив політичних суперників. У СГД небезпідставно побоювалися підсилення «групи Лівіцького» і не бажали вступати у гру за чужими правилами. Власні пропозиції СГД, як правило, не сприймалися іншими політичними партіями.

Комісія уповноважила С. Барана, як найстаршого за віком свого члена, зконтактуватися із лідером СГД Данилом Скоропадським для ознайомлення його із напрацюваннями комісії, майбутньою структурою УНРади та її завданнями. Крім того, С. Баран просив Д. Скоропадського уповноважити чільних представників СГД на переговори про вступ гетьманців до комісії. «Незабаром д[окто]р С.Баран одержав від інж[енера] Д. Скоропадського листа такого змісту, що він вважає за доцільне створення на еміграції одного політичного осередку, але передбачає труднощі в його здійсненні, не подаючи, в чому ж саме полягають ці труднощі та які від себе ставить він пропозиції. Одним сло-

вом, це була дипломатична відмова на відповідь»⁶. Повторне запрошення представників СГД до співпраці сталося у січні 1948 року, коли до гетьманців звернувся Голова підготовчої комісії І. Мазепа.

Представники СГД В. Гришко, Д. Рознатовський та А. Кмета прибули на засідання комісії 6 лютого 1948 року. Подальшу участь своєї організації у роботі комісії вони обумовлювали кількома принциповими застереженнями. УНРада, на їхню думку, мала б постати не як еміграційний передпарламент, а як координаційний центр для узгодження діяльності політичних партій. Такий «Верховний орган» мав складатися із представників чотирьох різних ідеологічних напрямів. Очолювати УНРаду, на переконання гетьманців мав би колективний орган, а не одна особа. Неприйнятною для них була також і назва УНР. Застереження ці носили ультимативний характер і були відхилені усіма членами комісії. Після цього гетьманці не брали участі в роботі комісії.

Із включенням до роботи комісії представників ОУН і ОУН (р) до проекту статуту УНРади були внесені певні зміни. В остаточній редакції його було підписано повноважними представниками усіх політичних партій, які брали участь у роботі комісії 28 травня 1948 року. Свою остаточну назву – «Тимчасовий Закон про реорганізацію Державного Центру УНР в екзилі» (фактично конституції ДЦ УНР в екзині – В. Я.) – цей документ отримав 10 червня того ж року після підписання його Президентом УНР А. Лівіцьким. Комісія І. Мазепа, підготувавши проект регламенту та проект відозви першої сесії УНРади 15 липня 1948 року закінчила свою роботу.

Згідно «Тимчасового Закону...» «Органами Державного Центру Української Народної Республіки в екзині є: Президент УНР в екзині і його заступник з титулом Віцепрезидента, Уряд¹, і Українська Національна Рада»⁷. Структура УНРади передбачала утворення чотирьох політичних секторів. До соціалістичного сектору належали: Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП), Українська революційно-демократична партія (УРДП). Центро-демократичний сектор репрезентували Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) та Український національно-демократичний союз (УНДС). Націоналістичний сектор: Організація українських націоналістів (ОУН) та Організація українських націоналістів (революціонерів) (ОУН (р)). Четвертий сектор, монархічний мав би репрезентувати Союз гетьманців-державників (СГД). Перші три сектори нараховували по 12 мандатів, четвертий – 4. СГД впродовж всього існування УНРади так і не скористався своїм правом на включення до роботи еміграційного передпарламенту, залишаючись практично єдиним претендентом на ці вакантні місця. Ще на першій сесії голова УНРади Борис Іваницький зауважив, звертаючись, насамперед, до СГД: «Не всі політичні організації увійшли до Національної Ради. Двері для інших відкриті і даліше поширення Національної Ради та скріплення її внутрішньої будови нашою солідарністю й повною довір'я співпрацею – і

¹ Уряд, в силу свого еміграційного становища, називався Виконний (Виконавчий) орган.

стає одним з наших спільних обов'язків»⁸.

Попри це СГД практично не виявляв ініціативи щодо офіційних переговорів з УНРадою, тим більше не йшлося про його вступ до цієї інституції. Підтвердженням позиції СГД стала «Заява Союзу Гетьманців-Державників в справі консолідації українських політичних сил на еміграції» від 12 квітня 1949 року. У заяві наголошувалося на «непрезентативності УНР» і замість останньої пропонувався проект «Верховного Керівництва» в складі чотирьох осіб, з такими характеристиками концепцій: А. Лівіцький (республікансько-ліберально-соціалістично-марксистівська), С. Бандера (революційно-народницька), А. Мельник (провідницько-націоналістична) і Гетьманич Данило (Трудова Монархія)». Крім «Верховного Керівництва, мали б діяти Національна Рада, створена «шляхом виборів або анкетним порядком», та Виконний Орган, як екзекутива Н[аціональної] Р[ади]»⁹.

Свою позицію союз гетьманців-державників активно обстоював як у пресі так і на зустрічах з українською еміграційною громадою. Основними теренами боротьби за еміграційний «електорат» стали українські табори на території Західної Німеччини. Зокрема, активну пропагандистську діяльність розгорнули чільні представники СГД В. Євтимович та В. Гришко доводячи неправочинність і недоцільність існування ДЦ УНР в екзилі та пропагуючи гетьманський устрій у постбільшовицькій Україні¹⁰. Намагаючись протидіяти цій пропаганді у таборах розгорнули свою діяльність і партії, які входили до УНРади. Осібну позицію посідала ОУН (р).

Характерним тут є спосіб комунікації між СГД та УНРадою. СГД уникав безпосереднього звернення до чільних представників Державного Центру. Так, згадана Заява від 12 квітня 1949 р. була передана до УНРади через В. Мудрого як Голову Центрального представництва української еміграції, а не як заступника Голови Виконного Органу УНРади.

Інше звернення до УНРади було неофіційно поширене під час її засідання 23-27 червня 1949 року, у ньому також ігнорувалося керівництво УНРади¹¹. Документ за підписом В. Гришка та М. Овчинникова, які представляли Управу СГД у Німеччині та Австрії адресувався, оминаючи Президію, безпосередньо Сесії УНРади. Тут йшлося про те, що «Президія Національної Ради, як і Виконний Орган її до цього часу не зайняли становища до нашої Заяви, таке поступовання свідчить про небажання органів Національної Ради досягти завершення повної консолідації через включення до неї і СГД. Повідомляючи про це Пленум Української Національної Ради, Союз Гетьманців Державників, який щиро стремить до органічної і повної консолідації, підкреслює, що в разі, коли і Пленум Національної Ради не займе становища Заяви СГД, цим самим скріпиться думка, що і ціла Національна Рада не шукає шляхів до порозуміння, в наслідок чого витвориться ситуація, відповідальність за яку паде на Національну Раду»¹².

Сесія УНРади, за поданням своєї адміністративно-політичної комісії 27 червня 1949 р. ухвалила постанову у справі участі СГД в УНРаді¹³. Із її тексту видно, що УНРада не вважала згадані нами документи від 12 квітня та 25 червня

1949 р. офіційними зверненнями союзу гетьманців-державників щодо вступу до УНРади. Президія УНРади робила висновок, що «що СГД відкидає рацію правного пов'язання УНРади з законами і органами УНР, впливає, СГД сам собі унеможлиблює участь в УНРаді»¹⁴. При цьому наголошувалося на готовності продовжити переговори на умовах УНРади.

В одній із аналітичних записок, підготовлених у Державному центрі, наголошувалося «що одною з головних причин, що відхиляє групу СГД від участі у державно-відповідальній акції разом з другими політичними групами, що творять нині Державний Центр УНРади, є пов'язання монархічної концепції СГД з родом бувшого гетьмана Павла Скоропадського». Далі йшлося, що «виразно видно нічим не умотивовані династичні концепції в данім випадку і в історії гетьманської України, взагалі»¹⁵. На підтвердження такої позиції в усіх офіційних документах УНРади не вживалося прийняте в СГД титулування її лідера – «Гетьманич», а натомість, Д. Скоропадського величали уживаним в республіканському середовищі зверненням «інженер».

Сторони не бажаючи поступитись своїми поглядами і намагаючись зберегти політичне обличчя, радше виконували певний ритуал, ніж намагалися домовитися. СГД, усіяко уникаючи визнання вже існуючого Державного Центру, поспішала зняти з себе відповідальність за зупинення об'єднавчих процесів в еміграційному середовищі. УНРада, володіючи політичною ініціативою, намагалася змусити гетьманців діяти за своїми правилами.

Погляди, які панували в УНРаді стосовно СГД, досить повно передав, згадуваний нами «мельниківець» Д. Андрієвський. Ось що він пише. «В справі УНР є моменти, які можуть і мусять бути продискутовані, особливо коли мова про вдосконалення самої установи і про її діяльність. Але її правно-моральні підвалини треба уважати пози дискусією. Факт неучасті в УНРаді СГД <...> дещо послаблює моральні позиції її і то без огляду на вагу і чисельність тої групи. Відсутність там групи консерватистів відбирає українському національному фронтові суцільність і повноту. В цім полягає шкода, вчинена гетьманцями національно-державній справі, але яку не тяжко направити. <...> Гетьманці вважають, що приступлення їх, монархістів, до цієї «республіканської» установи (УНРади – В. Я.) було би рівнозначне з їх політичною смертю. Тим часом відомо, що італійські чи французькі монархісти належать до республіканських парламентів їх країн і тим самим себе політично не убивають»¹⁶.

Філадельфійський часопис «Америка», який складно пов'язати із тим чи іншим політичним табором у жовтні 1948 р. писав: «Як звісно, еміграційна група Союзу Гетьманців-Державників покищо не вступила в склад Укр[аїнської] Нац[іональної] Ради на скитальщині. Вина в тім – нашу думку – по обох боках: українських соціалістів різної масті та зв'язаних з ними націоналістів табору полк[овника] Мельника, як і Гетьманців, що ставлять справу не політично а ідеологічно – цебто не як квестію практичної політики, а як питання принципів ідеології. На наш погляд вони могли і повинні були прилучитись до УНРади з відповідними застереженнями та могли, будучи в ній, переперти такі зміни,

які вказані і які лиш скріпили б українську єдність і авторитет Ради»¹⁷.

Однак справа тут не стільки в різних підходах до сторін концептуального бачення та принципів творення української державності: республіканській чи монархічній формі правління. Коріння такого неприйняття і, як наслідок, неготовності до співпраці та компромісу, очевидно, слід шукати у способі приходу до влади Гетьманату у квітні та Директорії у листопаді-грудні 1918 року. А те, що і монархічна і республіканська форми правління так і не відбулися в Україні в 10-20-х роках минулого століття, поступившись місцем більшовицькій диктатурі, лише додавало аргументів сторонам у безкомпромісній полеміці та взаємних обвинуваченнях.

Таким чином, у другій половині 1940 – початку 1950 років українська політична еміграція фактично втратила реальний шанс на створення спільного фронту національно-визвольної боротьби проти комуністичного режиму. Як ми бачимо, партійні інтереси різних політичних груп, досить часто брали верх над загальноукраїнськими. На нашу думку, було б неправильно покладати одноосібну відповідальність за припинення політичного діалогу на якусь із протидіючих сторін. Однак, ми можемо констатувати що і СГД і різною мірою політичні партії із середовища УНРади, до кінця не використали всі можливості у досягненні компромісу.

Неучасть української політичної сили консервативного, монархічного спрямування в еміграційному передпарламенті демонструвала не стільки неповну репрезентативність цієї інституції, стільки низький рівень відповідальності і сформованості української національної еліти, нездатної подолати минулі політичні суперечності заради спільної мети – здобуття незалежності власної держави.

Примітки:

¹ Маркусь В. Українські політичні партії на еміграції в 1945–1955 роках / В. Маркусь // Сучасність. – 1984. – Ч.10. – С. 64-79; Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні / В. Маруняк – Мюнхен: Академічне вид-во д-ра Петра Белея, 1985. – Т. I. – С. 240-241.

² Рудницький Я. ДЦ УНР в екзилі між 1941 і 1991/2 роками / Ярослав Рудницький. – Оттава, 1995; Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: статті і матеріали / Зредагували Любомир Р. Винар і Наталія Пазуняк. – Філядельфія; Київ; Вашингтон: Фундація ім. С. Петлюри: Веселка, 1993.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 29.

⁴ Неділя. – 1949. – 7 серпня.

⁵ Українська трибуна. – 1948. – 13 червня.

⁶ Українська Національна Рада: Документи, матеріали, статті, інформації. – Лондон: 1949. – С. 3.

⁷ Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. – С. 311.

⁸ ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 7.

⁹ Там само. – Арк. 8.

- ¹⁰ Там само. – Арк. 5.
¹¹ Там само. – Спр. 58. – Арк. 51.
¹² Там само.
¹³ Там само. – Спр. 30. – Арк. 8.
¹⁴ Там само.
¹⁵ Там само. – Арк. 7.
¹⁶ Там само. – Спр. 40. – Арк. 29.
¹⁷ Америка. – 1948. – 22 ЖОВТНЯ.

Vasyl Yablonsky. Consolidation of Ukrainian Immigration Political Forces and Hetman Movement (mid 1940s – beginning of 1950s). *This article analyzes the relations between republican and monarchy political supporters in Ukrainian political immigration in the context of reorganization of State Center of Ukrainian People's Republic in exile in the mid of 1940s – beginning of 1950s.*

New stage of fight with bolshevism, which began after the Second World War, needed real consolidation of emigration political forces. The chance for such consolidation was created by the adoption of the Law on Reorganization of State Center of Ukrainian People's Republic. The suggested organization structure of emigration before-parliament took into consideration interests of existing political forces. General party representation was based on quota principle by ideology of parties – from socialists to monarchists.

Monarchists were to be represented by the Union of Hetmanists-Statists. But its leaders were disappointed by the quota principle in Ukrainian People's Republic Rada, by the institution of President in exile and continuing of domination of state tradition of Ukrainian People's Republic.

Several political negotiations between representatives of hetmanists and other political forces didn't lead to consensus, which was followed by new confrontation and made almost impossible any further contacts between Union of Hetmanists-Statists and State Center of Ukrainian People's Republic. There was no constructive political dialogue for the whole after-war period up to declaration of independence of Ukraine in 1991.

Key words: *State Center of Ukrainian People's Republic in exile, Union of Hetmanists-Statists, Ukrainian People's Republic Rada, constructive political dialogue for the whole after-war period.*

Отримано: 6.09.2015 р.

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

УДК 329(477):94(477.43) «19»

Сергій Ткач

ДІЯЛЬНІСТЬ ОСЕРЕДКІВ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Сергій Ткач. Діяльність осередків українських політичних партій у Подільській губернії на початку ХХ ст. У статті зроблено спробу на основі сучасної методології, аналізу праць вітчизняних і зарубіжних учених, залучених архівних джерел та опублікованих документів і матеріалів дослідити діяльність осередків українських політичних партій у Подільській губернії на початку ХХ ст.

Події, які розпочались в Наддніпрянській Україні сприяли активізації національного руху, створенню та активній діяльності українських політичних партій, які відіграли вирішальну роль у національному самоствердженні українців. Аналіз матеріалів показав, що на початку ХХ ст. на Поділлі діяли осередки таких національних партій як Революційна українська партія, Українська соціалістична партія, Українська демократична партія та Українська соціал-демократична робітничка партія. Вони, як правило, займалися агітацією і пропагандою своїх поглядів серед місцевого населення, друкували й поширювали нелегальну літературу.

Національно-визвольний рух у Подільській губернії не набув масового характеру, особливо серед робітників, які були переважно євреями або зрусифікованими українськими селянами. Водночас проаналізовано діяльність центрів цього руху, одним з яких була Подільська духовна семінарія в м. Кам'яниці-Подільському. Це пояснюється тим, що у цьому закладі навчалися переважно вихідці із сіл, які потенційно складали соціальну базу українського руху. Також висвітлено діяльність Кам'янецької організації УСДРП, яку очолював лікар П. Блонський та проаналізовано причини глибокої політичної кризи 1908–1909 рр.

Ключові слова: Поділля, Подільська губернія, український національно-визвольний рух, Революційна українська партія, Українська соціалістична партія, Українська демократична партія, Українська соціал-демократична робітничка партія, Кам'янецька організація УСДРП.

Сергей Ткач. Деятельность ячеек украинских политических партий в Подольской губернии в начале ХХ в. В статье сделана попытка на основе современной методологии, анализа работ отечественных и зарубежных ученых, привлечение архивных источников и опубликованных документов и материалов исследовать деятельность ячеек украинских политических партий в Подольской губернии в начале ХХ в. События, что начались в Надднепрянской Украине в исследуемый период, способствовали активизации националь-

ного движения, созданию и активной деятельности украинских политических партий, которые сыграли решающую роль в украинском национальном движении. Анализ материалов показал, что в начале XX в. на Подолье действовали ячейки таких политических партий как Революционная украинская партия (позже переименованная в Украинскую социал-демократическую рабочую партию), Украинская социалистическая партия и Украинская демократическая партия. Они, как правило, занимались агитацией и пропагандой своих взглядов среди местного населения, печатали и распространяли нелегальную литературу. Национально-освободительное движение в Подольской губернии не получило массового характера, особенно среди рабочих, которые были преимущественно евреями или русифицированными украинскими крестьянами. В то же время проанализирована деятельность центров этого движения, одним из которых была Подольская духовная семинария в г. Каменец-Подольском. Это объясняется тем, что в этом заведении учились преимущественно выходцы из сел, которые потенциально составляли социальную базу украинского движения. Также освещены деятельность Каменецкой организации УСДРП, которую возглавлял врач П. Блонский и проанализированы причины глубокого кризиса политических партий в 1908–1909 гг.

Ключевые слова: Подолье, Подольская губерния, украинское национально-освободительное движение, Революционная украинская партия, Украинская социалистическая партия, Украинская демократическая партия, Украинская социал-демократическая рабочая партия, Каменецкая организация УСДРП.

Вивчення діяльності українських політичних партій на початку XX століття залишається пріоритетною проблемою вітчизняної історіографії. Зусиллями вчених створені узагальнюючі монографічні дослідження з історії окремих політичних партій, які діяли на території України. Серед наукових видань останнього часу, присвячених вивченню історії українських політичних партій, варто виділити праці О. Висоцького¹, О. Голобуцького², В. Головченка³, А. Голуба⁴, Г. Касьянова⁵, І. Михальського⁶, А. Павка⁷.

У Росії після 1991 р. вийшла низка наукових праць, присвячених висвітленню політичної історії країни. Заслужують на увагу енциклопедичні видання з історії політичних партій Росії. В них подаються відомості не тільки з історії російських політичних партій, а також національних партій, які діяли на території Російської імперії, зокрема і Наддніпрянщини⁸.

Висвітленню діяльності політичних партій і просвітницьких організацій на території Правобережної України, зокрема Подільської губернії, присвячені дослідження А. Глушковецького⁹, В. Лозового¹⁰, О. Симчишина¹¹, О. Федькова¹². Однак, у цих та інших наукових виданнях регіональні аспекти партійно-політичного життя висвітлені недостатньо.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі архівних джерел, наукового доробку вчених охарактеризувати діяльність організацій українських політичних партій у Подільській губернії на поч. XX ст.

На завершальному етапі українського національного відродження в підросійській Україні відбувається утворення українських політичних партій, які мають відігравати важливу роль у національному самоутвердженні українців.

Першою політичною партією в Наддніпрянській Україні була Революційна українська партія (РУП), яка утворилася 29 січня 1900 р. в Харкові на так званій «раді чотирьох» (Д. Антонович, Б. Камінський, Л. Мацієвич і М. Русов). На початку 1902 р. партія складалася із шести «вільних громад». Київська вільна громада РУП поширювала свою діяльність на Київську, Подільську і Волинську губернії¹³.

Джерела засвідчують, що український національно-визвольний рух у Подільській губернії не вирізнявся масовістю, особливо серед робітників, які склались переважно із єврейської меншини, або зрусифікованих українських селян. Його центром слугувала Подільська духовна семінарія в Кам'янці-Подільському. Це пояснюється тим, що в гімназіях і училищах міста здобували освіту переважно діти міщан, дворян, чиновників та інших верств населення, вихованих на засадах російської культури. Натомість у духовній семінарії навчались переважно вихідці із українських сіл, які потенційно складали соціальну базу національного руху. Тому активними діячами і симпатиками національних політичних партій були саме предстаники цього закладу.

Одним із чинників, що сприяв активізації національно-свідомих учнів, стала поява в семінарії у 1901–1902 рр. представників українського руху. Саме тут, на початку ХХ ст., працював помічником інспектора В. Чехівський – відомий діяч РУП–УСДРП, майбутній голова уряду УНР доби Директорії. Він надзвичайно активно переймався вихованням майбутніх українців й разом з першими національно-свідомими семінаристами Г. Степурою та П. Богацьким (пізніше його брата Д. Богацького затримали як пропагандиста РУП, під час розповсюдження в с. Чорна Кам'янецького повіту прокламації цієї партії «До робітників»)¹⁴ проводив агітацію серед семінаристів¹⁵.

У семінарії функціонувала підпільна бібліотека, в якій зберігалася нелегальна, переважно українська література. Розгортання національного руху викликало репресивні заходи з боку адміністрації, результатом яких стало звільнення В. Чехівського з роботи і одночасне виключення багатьох семінаристів старших класів. Але це не зупинило рух. До нього залучалися нові сили, які в майбутньому прославились на ниві українських національно-визвольних змагань. Серед них: В. Піснячевський – дописувач «Громадської думки» та «Ради», В. Голубович – прем'єр-міністр уряду Центральної Ради, Т. Туркало – активний член УСДРП, В. Приходько – діяч Подільської «Просвіти», Л. Юркевич – активіст РУП та УСДРП. Останній був виключений з семінарії за революційну діяльність й згодом вів там агітацію вже як рупівець. Також він передав до підпільної бібліотеки (якою після звільнення В. Чехівського опікувався вчитель С. Іваніцький) брошури видавництва РУП, серед яких «Солдатики» В. Винниченка, «Павуки та мухи» К. Лібкнехта, «Дядько Дмитро», «Добра порада в лиху годину» та ін.¹⁶

У важливий центр діяльності РУП на Поділлі перетворилась Вінниця. У

червні 1902 р. тут з'явилися перші агітатори, які співпрацювали з Київською вільною громадою партії¹⁷. У жовтні – листопаді 1904 р. у місті та навколишніх селах, зокрема Сокиринці та Хижинці, стали поширювати прокламації «Робітники та селяни», «Товариші», «До запасних» видавництва РУП тощо¹⁸.

У 1900 р., незалежно від РУП, у Києві утворилася Українська соціалістична партія (УСП), керівником і ідеологом якої був Б. Ярошевський. Основним регіоном діяльності УСП стала Київська губернія¹⁹. На Поділлі у досліджуваний період прослідковуються лише поодинокі випадки агітації УСП. Так, у березні 1904 р. у с. Стодудьці Літинського²⁰ та на станції Козятин Вінницького повітів²¹ мали місце факти поширення майже сотні примірників прокламації ЦК партії «Правдиве слово про війну». Вони були розповсюджені, очевидно, місцевими агітаторами.

У січні 1905 р. подіями у Санкт-Петербурзі відомими під назвою «кривава неділя», розпочалася революція 1905–1907 рр. Діяльність українських партій у цей період набула більшої організаційної оформленості. У травні – серпні 1905 р. активізувалися вінницькі рупівці, які основну увагу в роботі звертали на село, оскільки чисельність українських робітників у містах була невеликою. Свою діяльність вони поширювали на такі населені пункти Вінницького повіту як містечко Станіславчик, села Сокиринці, Хижинці, Стрижевська Слобідка та ін. Серед місцевого населення розповсюджувалися брошури і прокламації «Товариші робітники», «Товариші надходять жнива», «Чого домогтися?», видрукувані Київською вільною громадою та ЦК РУП²². Ці видання містили жорстку критику державного устрою Російської імперії, висвітлювали скрутне становище українського селянства та закликали подолян до боротьби за свої права шляхом організації і проведення страйків. До активних діячів Вінницького осередку РУП належав син місцевого священика С. Вікул, який 3 жовтня 1905 р. був заарештований поліцією. Під час проведеного обшуку в нього вилучили 628 екземплярів різних найменувань нелегальної літератури видавництва Спілки і РУП²³.

Ще одним осередком діяльності РУП на Поділлі було містечко Муровані Курилівці Ушицького повіту. Тут, упродовж березня – червня 1905 р., діяла рупівська група, що підпорядковувалася Київській вільній громаді партії. Члени цієї організації займалися агітацією та поширенням нелегальної літератури в таких населених пунктах Ушицького повіту, як містечко Муровані Курилівці, м. Вербівець, села Гірчична, Житники, Петримани та ін.²⁴. Однодумців очолили акцизний контролер Г. Кибальчич і репетитор його дітей О. Новоградський. Вони розповсюджували брошуру «Страйк та бойкот» видавництва Київської вільної громади РУП та проводили публічні бесіди з місцевими селянами, закликаючи їх до боротьби проти місцевого поміщика М. Чихачева. Обидва активісти також організували селян на проведення страйку з вимогами підвищення заробітної плати і зменшення робочого дня²⁵. Згодом організація налагодила зв'язок з Українською демократичною партією, про що свідчить той факт, що з червня 1905 р. у містечку Муровані Курилівці разом із прокламаціями РУП з'явилися й прокламації УДП²⁶.

У травні – червні 1905 р. на решті території Подільської губернії зустрічалися поодинокі випадки агітації РУП та Спілки у Брацлавському (с. Олександрівка), Могилівському (с. Кизинець) і Проскурівському (містечко Ярмолинці) повітах. Тут розповсюджувалися прокламації «Гірка доля селянина», «Про державний лад», «Селянам війни не треба» та ін.²⁷

На початку ХХ ст. на хвилі загального піднесення українського політичного руху виникають партії ліберального спрямування. Восени 1904 р. із Всеукраїнської безпартійної загальної демократичної організації відокремилася Українська демократична партія. Її керівниками були Б. Грінченко, І. Стешенко, С. Єфремов та інші²⁸. УДП не мала значного впливу на Поділлі. Крім вже згаданого випадку розповсюдження нелегальної літератури в містечку Муровані Курилівці, у жовтні 1905 р. в с. Шурари Ямпільського повіту мав місце поодинокий випадок розповсюдження брошури видавництва цієї партії «Війна з Японією»²⁹.

У грудні 1905 р. завершилася ідейна та організаційна еволюція РУП. Частина діячів цієї партії, яка об'єдналася навколо М. Порша, В. Винниченка, Д. Антоновича, С. Петлюри, скликала з'їзд, який фактично завершив офіційне існування РУП та проголосив про створення Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП)³⁰. Свої зусилля партія спрямувала переважно на міський пролетаріат. Проте, не зважаючи на всі спроби перемістити центр партійної роботи до міста, вона залишилася здебільшого організацією сільського пролетаріату. Невипадково найбільший вплив і кількість осередків ця партія мала на Полтавщині та Поділлі³¹.

Відомим діячем УСДРП у Подільській губернії був П. Блонський. Він вів активну пропагандистську діяльність на селі, особливо в містечку Смотрич Кам'янецького повіту, де працював дільничним лікарем і мав чимало прихильників. Свою популярність П. Блонський здобув завдяки полум'яному виступу 24 листопада 1905 р. в м. Кам'янці-Подільському (Пушкінський будинок) на передвиборному зібранні, учасниками якого були жителі міста і багатьох навколишніх сіл. Промовець зачитав прокламацію Всеросійського селянського союзу (ВСС) «Чего хотят люди, которые ходят с красным флагом», а також складену ним програму вимог. Зміст останньої дізнаємося із вилученого жандармами документу: встановлення прямого виборчого права до складу Державної думи; селянський страйк без насилля – основний засіб боротьби для досягнення своїх цілей; конфіскація землі з викупом або без нього; створення єдиного прогресивного податку з прибутку та спадщини; поступове запровадження народної міліції на заміну регулярної армії; проведення реформи законодавства і судочинства (виборність судів, рівність усіх перед законом, запровадження умовного засудження) тощо³². Намагаючись згуртувати подолян навколо УСДРП, П. Блонський на початку літа 1906 р. запросив до Кам'янця-Подільського одного із авторитетних членів ЦК партії В. Винниченка. Останній взяв участь у зборах революційного активу міста, де прочитав один реферат на тему автономії України³³.

У середині серпня 1906 р. у м. Кам'янці-Подільському на квартирі П. Блон-

ського жандарми викрили роботу таємної конференції. Її учасниками були П. Блонський, його брати І. та Б. Блонські, вчитель М. Бялківський, чиновник Подільської земської управи В. Затонський та інші, загалом 18 осіб. За словами В. Приходька – одного з її учасників, делегати конференції мали на меті створити українську організацію, яка б змогла використати революційний настрій селянства і спрямувати його в одне русло. Під час обшуку в присутніх вилучили низку агітаційних матеріалів, у тому числі прокламації «Постановление учредительного съезда Всероссийского крестьянского союза», «Устав волостных комитетов» та «Справоздання виконавчого комітету Київської організації Української соціал-демократичної робітничої партії за місяць червень – липень 1906 р.». Спочатку всіх учасників зібрання заарештували. Однак за недостатністю доказів органи влади змушені були припинити судове переслідування і лише П. Блонського покарали на певний термін ув'язнення³⁴.

У фондах Центрального державного архіву органів влади та управління України у м. Києві зберігаються матеріали про діяльність УСДРП в Подільській губернії на початку ХХ ст. Серед таких документів, що висвітлюють розвиток соціал-демократичного руху в краї, передусім узагальнююча записка «Стан організацій УСДРП на селах Поділля в 1906–1907 рр.» та «Звіт про стан і діяльність Кам'янецької організації УСДРП за 1907 р.»³⁵.

На початку 1906 р. на території Подільської губернії виникла Кам'янецька організація УСДРП. За перший рік свого існування зусиллями її членів було створено дев'ять сільських і три міських гуртки. Наприкінці 1907 р. гуртки українських соціал-демократів діяли в семи населених пунктах Кам'янецького повіту (м. Кам'янець-Подільський, м-ко Городок, села Армяни, Боришківці, Залуччя, Черче, Чернокозинці) в одному селі Ушицького (Привороття) та двох селах Гайсинського (Жерданівка, Метанівка) повітів. Крім того, поодинокі члени організації перебували у восьми населених пунктах Кам'янецького (містечка Маків і Смотрич, села Баговиця, Біланівка, Гуменці, Карабчієв, Криничани, Мукша) і в чотирьох населених пунктах Ушицького (м-ка Дунаївці, Кривчик, села Дерев'яни, Рахнівка) повітів. Загалом українські соціал-демократи проводили агітаційно-пропагандистську діяльність у 22 подільських населених пунктах (Кам'янецький повіт – 15, Ушицький – 5, Гайсинський – 2). До складу Кам'янецької організації УСДРП входило щонайменше 170 членів, котрі переважно представляли сільський і міський пролетаріат та інтелігенцію³⁶.

Найбільшою кількістю і активністю вирізнялися осередки УСДРП у Приворотті (30 членів), Городку (20), Чернокозинцях (20), Армянах (12) тощо. У трьох населених пунктах (Армяни, Городок, Привороття) гуртки в своєму користуванні мали гектографи, на яких тиражували різноманітні антиурядові брошури, прокламації та відозви. Так, у серпні 1907 р. Приворотська група УСДРП виготовила прокламацію «До селян» з інформацією про підготовку до виборів у III Державну думу та закликом до виборців голосувати за соціал-демократів³⁷.

За період з 1906 по серпень 1907 рр. Кам'янецька організація провела три конференції. Зокрема, з метою обговорення стану справ в організації 7 січня

1906 р. була скликана перша конференція. Друга відбулася в квітні-травні 1907 р. з питання вибору делегата на III з'їзд УСДРП. Третя – у червні 1907 р., на якій було обрано делегата на загальнопартійну конференцію з приводу вироблення перед-виборної тактики до III Державної думи³⁸.

Під час виборів до II Державної Думи члени Кам'янецької організації УСДРП вели агітацію серед робітників, у результаті чого вдалося провести одного члена партії на губернське зібрання. У серпні 1907 р., під час роботи загальноосвітніх курсів для вчителів початкової школи, українські соціал-демократи провели три зібрання, на яких прочитали декілька рефератів і виробили статут спілки вчителів. 27-го серпня у Кам'янці-Подільському відбулося зібрання членів організації. На ньому були ухвалені такі рішення: розпочати агітаційну роботу серед сільської молоді, яка мала йти на службу у військо; провести на початку вересня цього року четверту конференцію, на якій обговорити питання щодо виборів у III Державну думу (відбулася ця конференція чи ні, з наявних джерел нам не відомо)³⁹.

Упродовж січня – травня 1907 р. представники Подільського губернського жандармського управління зафіксували випадки агітаційно-пропагандистської діяльності членів УСДРП у Брацлавському⁴⁰, Літинському⁴¹ та Ушицькому⁴² повітах. На їх території розповсюджувалися такі прокламації видруку УСДРП як «Добра порада в лиху годину», «Українська соціал-демократична робітничка партія», «До всього робочого люду» та ін.

У середині 1907 р. по всій Наддніпрянській Україні прокотилася хвиля масових арештів українських соціал-демократів. Наслідком наступу реакції стало те, що вже у вересні до Львова змушені були емігрувати В. Винниченко, Д. Донцов, А. Жук та ін., де вони започаткували Закордонну групу УСДРП⁴³. У 1908–1909 рр. партію охопила глибока криза, яка була викликана спільними для всіх організацій причинами: урядовими репресіями, зневірою у перспективі подальшої боротьби, політичною апатією трудящих мас тощо. Підтвердженням цього є інформація з листування між Департаментом поліції і Подільським ГЖУ за 1910⁴⁴ і 1915⁴⁵ рр. Аналізуючи стан діяльності місцевих організацій УСДРП за ці роки, начальник Подільського ГЖУ зазначав, що «в межах Подільської губернії груп Української соціал-демократичної партії не існує»⁴⁶.

Таким чином, суспільно-політичне життя Подільської губернії на початку XX ст. вирізнялося появою організацій і формуванням мережі багатьох українських партій. Свій вплив вони переважно зосереджували сільську місцевість, оскільки чисельність українських робітників у містах краю була незначною, а за етнічною ознакою більшість із них складалась з неукраїнців, яким українська національна ідея була чужою. Поразка революції у 1907 р. супроводжувалась посиленням репресій, припиненням діяльності або витісненням таких організацій із політичної палітри краю.

Примітки:

¹ Висоцький О. Українські національні партії початку XX століття: соціал-

лістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні): Монографія / О. Висоцький. – Дніпропетровськ: ДДФЕІ, 2001. – 160 с.

² Голобуцький О. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX століття: Дослідження / О. Голобуцький, В. Кулик. – К.: Смолоскип, 1996. – 124 с.

³ Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії соціал-демократії початку XX ст. / В. Головченко. – Х.: Майдан, 1996. – 189 с.

⁴ Голуб А. Європейські обрії української соціал-демократії (кінець XIX – перша половина XX століття) / А. Голуб. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. – 92 с.

⁵ Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть. Соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.

⁶ Михальський І. Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. / І. Михальський. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 344 с.

⁷ Павко А. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX ст.: зародження, еволюція, діяльність / А. Павко. – К.: Іван Федоров, 1999. – 250 с.

⁸ Общественная мысль России XVIII – начала XX века. Энциклопедия / [Ред. кол. В. Журавлев, А. Репников и др.] – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. – 604 с.; Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия / [Ред. кол. В. Шелохаев (отв. ред.), В. Булдаков, И. Ерофеев и др.] – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. – 872 с.

⁹ Глушковецький А. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних думах Російської імперії: Монографія / А. Глушковецький. – Кам'янець-Подільський: ПП. Буйницький О., 2010. – 400 с.

¹⁰ Лозовий В. Діяльність Подільської «Просвіти» в 1906–1914 рр. / В. Лозовий // Просвітницький рух на Поділлі. – Кам'янець-Подільський: Видання Подільського братства «Кам'янець на Поділлі», 1996. – С. 5-20.

¹¹ Симчишин О. Зародження бундівських осередків на території Правобережної України та їх діяльність на першому етапі революції 1905–1907 рр. / О. Симчишин // Гуманітарний журнал. – 2005. – № 1–2. – С. 72-77.

¹² Федьков О. Політичні партії і селянство в 1905–1907 рр. (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України): Монографія / О. Федьков. – Кам'янець-Подільський: Абетка – Нова, 2007. – 248 с.

¹³ Дорошенко Д. Революційна Українська Партія. (РУП). (1900–1915 рр.): Нарис історії української соціал-демократичної партії / В. Дорошенко. – Львів-Київ: вид-во ЦК УСДРП, 1921. – С. 7.

¹⁴ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО), ф. 281, оп. 1, спр. 7890, арк. 7-8.

¹⁵ Приходько В. Під сонцем Поділля / В. Приходько. – Львів: Червона калина, 1935. – С. 52.

¹⁶ Там само. – С. 58-59, 80-82, 96, 98-104.

¹⁷ Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – К-ПМДА), ф. 228,

оп. 1, спр. 7142, арк. 35-35зв.

¹⁸ ДАХМО, ф. 281, оп. 1, спр. 7809, арк.2; там само, спр. 7828, арк. 4; Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК), ф. 419, оп. 1, спр. 3913, арк. 6-6зв.

¹⁹ Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст.: курс лекцій / П. Феденко. – Подєбради: Вид-во Укр. техніко-господарського ін-ту, 1934. – С.15-16.

²⁰ ДАХМО, ф. 281, оп. 1, спр. 7819, арк. 26-27.

²¹ Там само, спр. 7807, арк. 3.

²² ЦДІАК, ф. 301, оп. 1, спр. 742, арк. 1-1зв.; там само ф. 419, оп. 1, спр. 4140, арк. 1зв.; там само, спр. 4139, арк.1, 9-9зв.

²³ Там само, ф. 442, оп. 855, спр. 5, арк. 32.

²⁴ Там само, спр. 113 ч. 1, арк. 43; там само, ф. 301, оп. 1, спр. 776, арк. 1, 97; ДАХМО, ф. 281, оп. 1, спр. 7862, арк. 280; К-ПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 7416, арк. 88; Там само, спр. 7244, арк. 1, 24.

²⁵ ЦДІАК, ф. 301, оп. 1, спр. 776, арк. 100; К-ПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 7338, арк. 1зв.

²⁶ ЦДІАК, ф. 301, оп. 1, спр. 776, арк. 100.

²⁷ К-ПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 7244, арк. 146-146зв.; там само, ф. 228, оп. 1, спр. 7275, арк. 54.

²⁸ Михальський І. Джерела з історії українських політичних партій кінця ХІХ – початку ХХ ст. / І. Михальський. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – С. 9.

²⁹ К-ПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 7244, арк. 194.

³⁰ Феденко П. Соціалізм давній і новочасний / П. Феденко. – Лондон-Париж-Мюнхен : Наше слово, 1936. – С. 196.

³¹ Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії соціал-демократії початку ХХ ст. / В. Головченко. – Х.: Майдан, 1996. – С. 64.

³² ЦДІАК, ф. 419, оп. 1, спр. 4098, арк. 5-6; ДАХМО, ф. 281, оп. 1, спр. 7899, арк. 26-27.

³³ Приходько В. Під сонцем Поділля / В. Приходько. – Львів : Червона калина, 1935. – С. 237-238.

³⁴ Приходько В. Вказ. праця. – С. 240-245; ЦДІА України у Києві, ф. 301, оп. 1, спр. 894, арк. 3-3зв.

³⁵ ЦДІАК, ф. 301, оп. 1, спр. 894, арк. 100, 102-103.

³⁶ Там само. – арк. 102-103.

³⁷ Центральний державний архів органів влади та управління України у м. Києві, ф. 3807, оп. 1, спр. 6, арк. 105-106.

³⁸ ЦДІАК, ф. 301, оп. 1, спр. 894, арк. 99-100.

³⁹ Там само, арк. 100.

⁴⁰ Там само, спр. 1167, арк. 1, 32.

⁴¹ Там само, спр. 1165, арк. 2. 19.

⁴² Там само, спр. 1166, арк. 7.

⁴³ Павко А. Політичні партії, організації в Україні: кінець ХІХ – початок

XX ст.: зародження, еволюція, діяльність / А. Павко. – К. : Іван Федоров, 1999. – С. 203.

⁴⁴ ЦДІАК, ф. 301, оп. 1, спр. 1231, арк. 114-123.

⁴⁵ Там само, ф. 301, оп. 2, спр. 148, арк. 41зв., 71-71зв.

⁴⁶ Там само, оп. 1, спр. 1231, арк. 22.

Sergij Tkach. Activities of Ukrainian political parties in Podillia in the early twentieth century. In the paper based on the modern methodology there made an attempted of analyzing the works of local and foreign scientists, the attraction of archival sources and published documents and materials to explore the activity center of the Ukrainian political parties in Podillia province in the early twentieth century.

It is noted that the events that began in Dnieper Ukraine in the period contributed to enhance national movement, creation and active role of the Ukrainian political parties which played a decisive role in Ukrainian national self-assertion. The analysis of the material showed that in the early twentieth century in Podillia there were centers of political parties such as the Revolutionary Ukrainian Party, Ukrainian Socialist Party, Ukrainian Democratic Party and Ukrainian Social-Democratic Labour Party. They are usually engaged in agitation and propaganda of its views among the local population, printed and distributed illegal literature.

In the paper noted that the national liberation movement in Podillia province has not received widespread, especially among workers who were mostly Jews or Russified Ukrainian peasants. However, analysis of the activity centers of the movement, one of which was Podillia seminary in the town Kamianetz-Podilsk. This is due to the fact that in this institution studied students mostly come from villages that potentially constituted the social base of the Ukrainian movement. Also highlighted the activities of Kamianets organization of USDLP headed by Doctor P. Blonsky and analyzed the causes of deep political crisis in 1908–1909 years.

Key words: *Podillia, Ukrainian national liberation movement, Revolutionary Ukrainian Party, Ukrainian Socialist Party, the Ukrainian Democratic Party, Ukrainian Social-Democratic Labour Party, USDLP organization of Kamianets.*

Отримано: 17.10.2015

УДК 94 (477.43 / . 44) «19»:378.4(477.25)

Андрій Чуткий

**ВИХІДЦІ З ПОДІЛЛЯ В СТІНАХ КИЇВСЬКОГО
КОМЕРЦІЙНОГО ІНСТИТУТУ (НОВІ МАТЕРІАЛИ
ДО ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ ПОЧАТКУ ХХ СТ.)**

Андрій Чуткий. Вихідці з Поділля в стінах Київського комерційного інституту (нові матеріали до історії Поділля початку ХХ ст.). У статті

досліджено невідому сторінку, що пов'язує Поділля і Київ на початку ХХ ст. – діяльність у Київському комерційному інституті, що став першим вітчизняним ВНЗ економічного профілю, організації вихідців з Поділля – Подільського земляцтва, що функціонувало в інституті з листопада 1910 р. по липень 1914 р. З'яовано його особовий склад та проаналізовано зміст статуту.

Також подано невідомі факти з біографії І. В. Луцицького та В. Є. Свідзинського, пов'язані з Київським комерційним інститутом, що поглиблюють загальний контекст вивчення життєвого шляху цих визначних персоналій української науки і культури.

Ключові слова: історія України ХХ ст., Київський комерційний інститут, персоналістика, Подільське земляцтво, студентські земляцтва.

А. Чуткий. Выходцы из Подолья в стенах Киевского коммерческого института (новые материалы к истории Подолья начала ХХ в.). В статье исследуется неизвестная страница, связывающая Подолье и Киев в начале ХХ в. – деятельность в Киевском коммерческом институте, который стал первым отечественным вузов экономического профиля, организации выходцев из Подолья – Подольского землячества, которое функционировало в институте с ноября 1910 по июль 1914 г. Определен личный состав его руководства, а также проанализировано содержание устава.

Также представлены неизвестные факты из биографии И. В. Луцицкого и В. Е. Свидзинского, связанные с Киевским коммерческим институтом, которые углубляют общий контекст изучения жизненного пути этих выдающихся персоналий украинской науки и культуры.

Ключевые слова: история Украины ХХ в., Киевский коммерческий институт, персоналистика, Подольское землячество, студенческие землячества.

Київський комерційний інститут – унікальний вищий навчальний заклад. Заснований на початку ХХ ст. на хвилі російської демократичної революції 1905–1907 рр. він став першим в Україні вищим навчальним закладом економічного профілю і так само першим ВНЗ, де спільно навчались представники обох статей. Так само у ньому не існувало обмежень за етнічним та конфесійним принципами, особливо до прийняття статуту 1912 р.¹ Це було можливо завдяки його приватному статусу та керівництву ліберальним діячем М. В. Довнар-Запольським². Як наслідок, дослідження історії Київського комерційного інституту належить до надзвичайно важливих тем, що водночас виводить на більш широку тематику. З-поміж них, зокрема, й сфера регіональної історії, яка прослідковується через діяльність в стінах цього ВНЗ студентських громад, що утворювались за принципом походження студентів.

Студентські організації – явище, що має давні традиції в європейському соціокультурному просторі³. В Україні вони були пригнічені імперською владою, але з початку ХХ ст. активізують діяльність у провідних навчальних закладах⁴. Не став винятком і Київський комерційний інститут⁵. Однак внаслідок свого

приватного статусу й ліберального керівництва умови для їх існування були набагато ширшими аніж у державних вишах, що й зумовило діяльність у Київському комерційному інституту до Першої світової війни кількох десятків студентських організацій, які за кількістю і спектром своєї діяльності перевищували аналогічні об'єднання у інших вищих навчальних закладах України того часу.

Студентські організації, утворені за принципом походження студентів (що в статутних документах іменуються як земляцтвами, так і гуртками та товариствами) і за кількістю серед всіх студентських організацій інституту та за чисельністю своїх членів були найбільшими. З-поміж них були єврейські організації, Кавказьке та Північнокавказьке земляцтва, Гурток студентів з Грузії, Гурток студентів-осетин, Товариство польської молоді тощо⁶. Найбільше серед них було земляцтв, утворених вихідцями з різних російських⁷ і особливо українських губерній Російської імперії. Так, у Київському комерційному інституті існували Волинське, Єлизаветградське, Катеринославське, Миколаївське, Полтавське, Роменське, Ровенське, Чернігівське земляцтва, Гурток киян та Український студентський гурток, що був вже організацію яскраво вираженого національного спрямування⁸.

Оскільки перед узагальненим вивченням всіх студентських земляцтв Київського комерційного інституту, що представляли вихідців з різних регіонів України, доцільно провести ряд більш вузько-спрямованих, але натомість і більш деталізованих досліджень, то дана розвідка присвячена одному з таких студентських земляцтв – Подільському.

Подільське земляцтво було засноване на підставі подання «групи студентів-подолян», котра звернулась із ним до керівництва інституту 17 жовтня 1910 р.⁹, тобто це не було перше студентське земляцтво інституту (такі виникли у 1908 р.), але й не останнє за часом створення¹⁰.

У заяві про заснування Подільського земляцтва (яка була підписана десят'ма студентами інституту, що походили з Подільської губернії) зазначалось, що земляцтво буде мати назву «Подільське земляцтво при Київському комерційному інституті»¹¹. З розшифрування підписів засновників слідує, що переважна їх більшість мала єврейське походження, а отже засвідчується особлива тяга представників цієї етнічної групи до економічної діяльності, оскільки в загальній чисельності населення Подільської губернії їх відсоток був неспівмірно меншим аніж серед представників цієї губернії серед студентів Київського комерційного інституту. Аналогічною, між іншим, була ситуація і при розгляді етнічної структури членів багатьох інших студентських земляцтв Київського комерційного інституту і в цілому – в зведених даних по студентству відсоток представників єврейської національності часто перевищував половину студентського контингенту. Приміром, з 251 студента, що навчались у цьому ВНЗ станом на травень 1907 р. (тобто наприкінці першого року його функціонування) 177 осіб належали до юдейського віросповідання 12; у 1910 р. – їх було 1014 осіб при загальній кількості студентів в інституті близько 2000¹³. Лише з прийняттям нового статуту у 1912 р., який прирівнював Київський комерційний інститут до державних ВНЗ і водночас вводив жорсткіші вимоги щодо абі-

турієнтів, чисельність євреїв серед його студентів почала зменшуватись¹⁴.

Повертаючись до справи заснування Подільського земляцтва студентами Київського комерційного інституту зазначу, що, по-перше, на відміну від решти земляцтв, які засновувались студентами старших курсів, першим ініціатором його створення значився студент першого курсу Лайнер¹⁵. По-друге, при його заснуванні виникли якісь внутрішні суперечки, що проявилось у проханні засновників (які названі в документі «група студентів «подолян»») до керівництва інституту дозволити проведення спеціальних зборів «для остаточного розгляду статуту», датоване 30 листопада 1910 р.¹⁶. Керівництво інституту дозволило проведення відповідних зборів 3 грудня 1910 р. З цього часу Подільське земляцтво розпочало свою роботу. Перший склад його керівництва був наступним: голова – Лайнер (перший з ініціативної групи його створення), Моїсєєв, Гольденберг, Райтберг та Немировський (секретар)¹⁷.

У цьому сенсі варто зазначити, що у подальшій документації з архіву Київського комерційного інституту значиться, що статут Подільського земляцтва був затверджений ще 21 листопада 1910 р.¹⁸, тобто незрозумілим є його перезатвердження постфактум. Це наводить на думку про можливі внутрішні суперечки серед засновників цього земляцтва. Почасти на це вказує переобраний 15 листопада 1912 р. керівний склад Подільського земляцтва, у якому опинились представники інших етнічних груп, серед яких були й національно свідомі особи: Немировський (голова земляцтва, який до того займав посаду секретаря, тож забезпечив певну спадковість), Коцюбинський (товариш голови), Свідзинський (член правління), Сенкевич (бібліотекар)¹⁹. У цьому зв'язку зазначу, що це не був якийсь шовіністичний заколот чи щось подібне, адже ж скарбником земляцтва став представник єврейської громади (Ройтберг)²⁰. Серед зазначених осіб особливий інтерес, безперечно, становить Володимир Єфімович Свідзинський.

Як слідує з особової справи В. Є. Свідзинського з архіву Київського комерційного інституту, він подав заяву про вступ вільно-слухачем (тобто вживаючи сучасну термінологію – заочником) на економічне відділення Київських вищих комерційних курсів (які у травні 1908 р. стали іменуватись комерційним інститутом) 24 листопада 1907 р., тобто вже після початку навчального року. У цій заяві зазначено і місце його проживання – «Кам'янець-Подільський, Польські фільварки, Георгіївська вулиця, квартира священика Сулковського»²¹. Заява про вступ була задоволена, але у виданому В. Є. Свідзинському матрикулі зазначено, що він вступив до інституту в 1908 р.²². Зазначу, що попри те, що Свідзинський належав до вільно-слухачів (рівень успішності яких був доволі низьким), він навчався переважно на «чотири» і «п'ять» («три» в його матрикулі значиться тільки по цивільному праву і по цивільному та торговому процесу). При цьому особливо успішним було вивчення ним іноземних мов (німецької, французької, англійської) та предметів гуманітарного профілю, що засвідчувало ранній нахил Свідзинського до літературної творчості та перекладацької діяльності, а отже і про справжній потяг до цієї сфери діяльності. В інституті В. Є. Свідзинський

навчався до 26 січня 1913 р.²³, тобто ввійшов до керівництва Подільського земляцтва буквально за кілька місяців до закінчення свого навчання в інституті. Це до певної міри показово, оскільки може засвідчувати його активну громадську позицію та прагнення долучитись до вирішення долі своїх земляків в інституті.

Після перевиборів керівництва діяльність Подільського земляцтва суттєво пожвавилась. Так, 16 березня 1913 р. правління Подільського земляцтва звернулось до директора інституту з проханням дозволити «влаштувати вечоринку або гуляння в м. Кам'янець-Подільський протягом квітня або травня 1913 р.»²⁴. Керівництво інституту задовольнило дане прохання²⁵.

Подібні заходи влаштовувались й іншими земляцтвами, що діяли при Київському комерційному інституті у місцях звідки походили їх члени (а отже серед членів Подільського земляцтва були й вихідці з Кам'янець-Подільського або прилеглих населених пунктів), і їх метою було зібрання коштів до каси земляцтва. Цікавим у цьому проханні є те, що воно підписано В. Є. Свідзинським (який значиться секретарем правління Подільського земляцтва), хоча згідно його особової справи він навчався в інституті до 26 січня 1913 р. Це дає підстави припускати, що і після закінчення терміну навчання він залишався пов'язаним із Київським комерційним інститутом і єдиним зв'язуючим елементом могло бути лише складання ним випускних іспитів. Тобто спростовується усталена в його біографії інформація начебто він їх не складав, а отже не здобув диплома. Хоча це питання потребує подальшого вивчення для здійснення остаточних висновків.

9 жовтня 1913 р. керівництво Подільського земляцтва надало інформацію директору Київського комерційного інституту щодо своїх членів, котрі мали особливо скрутне матеріальне становище, для отримання пільг в платі за навчання чи іншій допомозі. Було подано інформацію про двох таких осіб. При цьому щодо першого зазначено, що його батько «вже років 12 як виїхав до Америки і жодних відомостей про себе не надсилає»; а щодо другого зазначено, що він мав певні заощадження, які він збирає «під час літніх кондицій»²⁶. Ця інформація додає змісту в справі оцінки матеріального становища студентства в Україні на початку ХХ ст. і навіть масштабів еміграції.

На початку грудня 1913 р. Подільське земляцтво отримало від керівництва інституту дозвіл на проведення поза інститутом загальних зборів²⁷. Їх метою був вибір нового керівництва земляцтва і відповідне прохання від земляцтва на ім'я директора інституту було підписано вже не В. Є. Свідзинським, а виконуючим обов'язки секретаря земляцтва Пономарем, хоча голова правління земляцтва значився старий²⁸. Це зібрання, як слідує з доповідної про його проведення, відбулось 10 грудня 1913 р. у приміщенні клубу «Батьківщина» по вул. Великій Володимирській № 42 і до правління Подільського земляцтва були обрані наступні особи: «Пономар Григорій Романович (Столипінська, д. 72, кв. 12), Моралевич Яків Михайлович (Фролівська д. 11, кв. 3), Зарицкий Василь Іванович (Кадетське шосе д. 17, кв. 65), Лісіцька Неоніла Дем'янівна (Тарасівська д. 9, кв. 13) (рідкій виняток, коли в склад керівництва земляцтва обиралась

представниця жіночої статі – А. Ч.), Анжуловський Олександр Захарович (Тургенівська д. 5, кв. 6)»²⁹. При цьому Пономар став головою земляцтва, а секретарем – Зарицький.

Нове керівництво Подільського земляцтва вже 14 грудня 1913 р. звернулось з проханням до керівництва інституту про дозвіл на проведення «вечоринки в м. Тульчин Подільської губернії»³⁰ під час різдвяних свят, яке було задоволено за умови, що на неї «запрошення та почесні квитки розсилатися та розвозитися не повинні»³¹. Рівно за місяць (13 січня 1914 р.) Подільське земляцтво подало керівництву інституту аналогічне прохання (вже на проведення вечоринки у Києві у лютому 1914 р.)³². А 1 лютого 1914 р. правління Подільського земляцтва подало прохання директору Київського комерційного інституту про влаштування в приміщенні інституту 26 лютого «вечора на користь названого земляцтва»³³ – подібної активності у проведенні заходів зі збору коштів не було у інших земляцтв інституту, що могло бути і свідченням особливої потреби у коштах саме у Подільського земляцтва, а також і засвідчує високий ступінь ініціативності його керівництва. Цікаво, що згідно заявки на проведення цього заходу «обов'язки відповідального розпорядника погодився взяти на себе професор М. В. Довнар-Запольський»³⁴, тобто директор інституту, що зайвий раз засвідчує його лібералізм та добре ставлення до студентів, що проявлялось і в інших ситуаціях³⁵. М. В. Довнар-Запольський звернувся особисто до київського губернатора з проханням дозволити даний захід «чистий збір з якого надійде на посилення засобів земляцтва»³⁶, що підтверджує думку про пріоритетність збору коштів і особливу потребу Подільського земляцтва у них.

18 лютого 1914 р. правління Подільського земляцтва зверталось до директора Київського комерційного інституту з проханням дозволити продаж в інституті квитків на призначену на 26 лютого 1914 р. вечоринку, що також було задоволено³⁷.

6 березня 1914 р. керівництво Київського комерційного інституту дозволило (у відповідь на прохання Подільського земляцтва) проведення його зборів у приміщенні клубу «Батьківщина», програма яких передбачала обговорення наступних питань: звіт тимчасового правління та ревізійної комісії, вибори нового правління та ревізійної комісії, звіт про вечір 27 лютого, обрання почесних членів земляцтва (положення про них були і в статутах інших студентських земляцтв інституту), питання про зміну статуту земляцтва та поточні справи³⁸. Як слідує зі звіту земляцтва на ім'я директора інституту ці збори відбулись 15 березня 1914 р. і на них було обрано наступний склад правління Подільського земляцтва: студент 4-го семестру економічного відділення Г. Д. Шандровський (голова), студент 4-го семестру економічного відділення Я. М. Моралевич (товариш голови), студент 2-го семестру комерційного відділення М. М. Воїнов (секретар), Г. Ф. Карічковський (касир) і студентка 5-го семестру економічного відділення Н. Д. Лісіцька (бібліотекар – отже і Подільське земляцтво за прикладом інших земляцтв почало створення власної книгозбірні)³⁹.

З наближенням літніх канікул 1914 р. Подільське земляцтво звернулось до

керівництва інституту з проханням «видати йому дозвіл на проведення благодійних вечорів на користь земляцтва в наступних пунктах Подільської губернії: в м. Кам'янець-Подільську, Винниці, Проскурові, Ямполі, Жмеринці та м. Браїлові, для надання пану подільському губернатору»⁴⁰. Подібна географія запланованих благодійних заходів мала відповідати і географії походження вихідців з Подільської губернії, котрі тоді навчались у Київському комерційному інституті, оскільки ці заходи організовувались завдяки місцевим зв'язкам студентів (що були членами відповідних земляцтв) та їх близьких. Отже, таким чином можна вести мову і про місця походження студентів Київського комерційного інституту, котрі були вихідцями з Поділля. Цю інформацію можна буде поповнити і деталізувати при вивченні особових справ студентів цього навчального закладу.

Водночас, на відміну від усіх інших студентських земляцтв, що представляли населені пункти й регіони, географічно близькі до Києва, Подільське земляцтво жодного разу не звернулось із проханням до керівництва інституту про організацію екскурсій студентів до Подільської губернії. Оскільки подібні заходи часто організовувались різними студентськими земляцтвами інституту 41 з метою спрощення і здешевлення проїзду додому, то це дає підстави припускати про відносну дешевизну і доступність проїзду вихідців з Подільської губернії з Києва додому.

Слід зазначити, що у справі з архіву Київського комерційного інституту, яка присвячена Подільському земляцтву, зберігається його статут, затверджений Радою Київського комерційного інституту 21 листопада 1913 р. Він був надрукований у Києві в 1913 р. окремою брошурою, що засвідчує його корегування після першої редакції 1910 р. Як слідує з тексту статуту, метою Подільського земляцтва (як і інших подібних організацій, що діяли в інституті) було «задоволення матеріальних та культурних потреб своїх членів» шляхом «надання позик, внесення плати за право слухання лекцій, безкоштовне надання книг і підручників з бібліотеки земляцтва і пошук засобів та заробітків для потребуючих членів»⁴². Щодо підстав членства в земляцтві, то вони були визначені досить широко («дійсними членами Подільського земляцтва можуть бути студенти ККІ, котрі своїми інтересами пов'язані з Подільською губ.»⁴³) і були тотожними з аналогічними положенням зі статутів інших земляцтв вихідців з різних українських та російських губерній і водночас докорінно різнилось від організацій студентів, що походили з Прибалтики чи Кавказу: в останніх єдиною підставою членства було походження (по суті – етнічна приналежність)⁴⁴. Отже, Подільське земляцтво за своєю суттю було саме об'єднанням студентів не за етнічним, а регіональним чинником – пов'язаністю з Подільською губернією. При цьому цей зв'язок міг полягати як у народженні і (або) проживанні у цій губернії, так і в навчанні або праці у ній.

Винятком з аналогічних статутних положень інших студентських земляцтв інституту було те, що розмір щомісячних членських внесків не був чітко встановлений і визначався як «посильний». Наступні розділи статуту були при-

свячені засобам земляцтва (які складались з членських внесків, процентів на капітал каси земляцтва та зборів з концертів, лекцій, спектаклів тощо, випадкових пожертв і надходжень)⁴⁵ та його керівництву. Останнє було представлене правлінням та зборами земляцтва (які можуть бути звичайними – скликаються не менше двох разів на рік, та надзвичайними). Справи на загальних зборах земляцтва (як слідує зі статуту) вирішувались простою більшістю голосів та за наявності не менше третини членів, а для виключення членів земляцтва та внесення змін до статуту мали бути присутніми не менше 2/3 членів і затвердження відбувається при поданні не менше 2/3 голосів⁴⁶. Безпосереднє управління справами земляцтва здійснювало правління у складі 5 осіб (голови, товариша голови, секретаря, скарбника, бібліотекаря і двох кандидатів) з розписом їх функціональних обов'язків⁴⁷. Перевірку «всієї наявної готівки в касі» здійснювала спеціально обрана ревізійна комісія у складі трьох осіб⁴⁸.

В останньому пункті статуту було розписано структуру наявних грошових коштів та порядок їх витрачання. Зокрема, наявний капітал поділявся на основний (утворювався шляхом відрахування 5% від усіх надходжень до каси і був недоторканим, забезпечуючи існування каси), позичковий (складався з 65% усіх надходжень за місяць) та бібліотечний (складався з 30% усіх надходжень за місяць)⁴⁹. Таким чином, основна частка надходжень йшла на надання позик членам земляцтва, що підтверджує головне призначення земляцтва (зазначене і в переліку цілей його діяльності) – вирішення матеріальних питань своїх членів. Позики поділялись на короткострокові та довгострокові (але на термін не більше чотирьох місяців). Бажаючи отримати позику (згідно п.п. 32, 33) мали подати про це відповідну заяву «з зазначенням терміну повернення»⁵⁰.

Відмінність редакції статуту Подільського земляцтва 1913 р. від його першого варіанту 1910 р. полягала у тім, що було деталізовано положення про почесних членів, а саме, що до таких можуть належати особи, «котрі надали або можуть надати великі послуги чи пожертви земляцтву»⁵¹; тоді як у першій редакції значилось лише, що такі особи «обираються загальними зборами»⁵². Також було прибрано чотири пункти у розділі «Операції каси», а саме: «34) якщо готівка каси не дозволяє задовольнити всі вимоги, то Правління визначає порядок і розмір на свій розсуд; 35) у випадку ліквідації справ Земляцтва всі рештки каси і все майно отримує те або інше призначення за постановою Загальних Зборів і з затвердження п. директора; 36) всі витрати по веденню справ Земляцтва покриваються з сум каси Земляцтва; 37) Правління Земляцтва зобов'язане наприкінці кожного півріччя надавати директору звіт про свою діяльність і про надходження та витрату сум»⁵³. Подібні зміни в тексті статуту засвідчували з однієї сторони – посилення ролі економічного чинника у його діяльності, а з іншої – впевненість у подальшому тривалому існування самого земляцтва. Та нажаль, справа по Подільському земляцтву Київського комерційного інституту (як і по більшості інших подібних організацій) була припинена влітку 1914 р. внаслідок початку Першої світової війни і зміни політики Російської імперії щодо громадських та інших організацій, що вили-

лась у черговий наступ реакції. Тож припинення існування Подільського земляцтва саме в цей час (і тоді, коли воно структурувалось та налагодило свою роботу) додатково підтверджує посилення реакційних тенденцій в політиці Російської імперії за умов війни.

Також варто зазначити, що оскільки у справі по Подільському земляцтву з архіву Київського комерційного інституту відсутні списки членів земляцтва, то це означає потребу опрацювання особових справ студентів інституту (кількість яких є величезною). При цьому вихідці з Поділля могли належати до членів інших, загальноінститутських організацій (наприклад, Товариства допомоги нужденним слухачам Київського комерційного інституту⁵⁴) чи утворених за національним (Група великоросів, Український гурток⁵⁵) чи іншим (Південно-Західне земляцтво⁵⁶) чинниками. Отже, справа виявлення студентів Київського комерційного інституту, котрі походили з Подільської губернії ще потребує тривалої науково-пошукової праці в київських архівах.

На останок слід відзначити, що в Київському комерційному інституті від моменту його заснування у 1906 р. (коли він ще іменувався Вищими комерційними курсами) і до 1908 р. викладав і такий славетний син Подільського краю як І. В. Лучицький. До Київського комерційного інституту він був запрошений його засновником і колегою по історико-філологічному факультету Університету св. Володимира М. В. Довнар-Запольським і викладав спочатку курс історії торгівлі Стародавнього Світу⁵⁷, а з 1907 р. – історію економічного ладу Західної Європи⁵⁸ та загальну історію⁵⁹. Зазначу, що участь М. В. Довнар-Запольського у запрошенні до Київського комерційного інституту І. В. Лучицького до певної міри знакова, оскільки свого часу останній взяв участь у запрошенні М. В. Довнар-Запольського з Москви до Києва⁶⁰. Нажаль з 1908 р. І. В. Лучицький не фігурував у складі викладацького корпусу Київського комерційного інституту, тобто припинив працю у ньому.

Роблячи ж загальні висновки, можемо стверджувати, що дане дослідження є корисним для подальшого поглиблення вивчення регіональної історії (включно з вивченням окремих персоналій), історії студентських організацій та вищої школи в Україні початку ХХ ст. загалом, а тому може прислужитись у дослідженнях подібної тематики.

Примітки:

¹ Чуткий А. Київський комерційний інститут: історія заснування / А. І. Чуткий // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 15. – К., 2007. – С. 131-136; Чуткий А. І. Еволюція студентського контингенту Київського комерційного інституту / А. І. Чуткий // Київська старовина. – 2010. – № 1. – С. 35-45; Чуткий А. І. Заснування Київських вищих комерційних курсів / А. І. Чуткий // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2011. – № 2. – С. 143-149; Чуткий А. І. Викладацькі кадри та склад студентства Вищих комерційних курсів у Києві (1906–1908 рр.) / А. І. Чуткий // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2011. – Вип. 63. – С. 218-229.

² Чуткий А. І. М. В. Довнар-Запольський і справа вищої економічної освіти в Україні / А. І. Чуткий // Історичний журнал. – № 4. – 2007. – С. 84-92.

³ Город в средневековой цивилизации Западной Европы. – Т. 4. Extra muros: Город, общество, государство. – М.: Наука, 2000. – С. 51-65.

⁴ Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. / Упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. – Т. 1. – К.: Прайм, 2000. – С. 225-249; 3 іменем Святого Володимира / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1994. – С. 345-356; Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іваненко, В. І. Фадеев, С. М. Пуделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов. – Х.: Сага, 2010. – С. 304-316.

⁵ Чуткий А. І. Самоорганізація студентства Київського комерційного інституту як одна із складових історії зародження профспілкового руху в Україні / А. І. Чуткий // Гілея. – 2011. – Вип. 51 (№ 9). – С. 40-46.

⁶ Держархів м. Києва (далі – ДАК), ф. 153, оп. 8, спр. 53, 322, 482, 483; Чуткий А. І. Студенческие землячества, созданные выходцами из Беларуси в Киевском коммерческом институте / А. І. Чуткий // Беларускі археографічны штогоднік. – Минск, 2013. – Выпуск 14. – С. 221-237.

⁷ Чуткий А. І. Студенческие землячества Киевского коммерческого института / А. І. Чуткий // Проблемы славяноведения. Сб. научных статей и материалов. – Брянск: Ладомир, 2013. – Вып. 15. – С. 102-120.

⁸ Чуткий А. І. Український студентський гурток у Київському комерційному інституті (1908–1914 рр.) / А. І. Чуткий // Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 2008. – Т. 8. – С. 122-128.

⁹ ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 142, арк. 4.

¹⁰ Там само, спр. 664, арк. 1-3; там само, спр. 881.

¹¹ Там само спр. 142, арк. 1а.

¹² Там само, ф. 229, оп. 1, спр. 19, арк. 3-4.

¹³ Записка о Киевском коммерческом институте. – К., 1910. – С. 42.

¹⁴ Чуткий А. І. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.) / А. І. Чуткий. – Ніжин, 2013. – С. 209, 213.

¹⁵ ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 142, арк. 4.

¹⁶ Там само, арк. 2.

¹⁷ Там само, арк. 5.

¹⁸ Там само, арк. 7.

¹⁹ Там само, арк. 8.

²⁰ Там само.

²¹ Там само, оп. 6, спр. 1166, арк. 1.

²² Там само, арк. 44.

²³ Там само, арк. 40, 42.

²⁴ Там само, оп. 8, спр. 142, арк. 9.

²⁵ Там само, арк. 10.

²⁶ Там само, арк. 11-11 зв.

- ²⁷ Там само, арк. 12-13.
- ²⁸ Там само, арк. 14.
- ²⁹ Там само, арк. 15.
- ³⁰ Там само, арк. 16.
- ³¹ Там само, арк. 17-17 зв.
- ³² Там само, арк. 19.
- ³³ Там само, арк. 20.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Чуткий А. И. Студенческие землячества, созданные выходцами из Беларуси в Киевском коммерческом институте / А. И. Чуткий // Беларускі археаграфічны штогоднік. – С. 226.
- ³⁶ ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 142, арк. 21.
- ³⁷ Там само, арк. 23.
- ³⁸ Там само, арк. 24.
- ³⁹ Там само, арк. 26.
- ⁴⁰ Там само, арк. 27.
- ⁴¹ Див.: ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 177, 178, 179, 180, 181, 184 та ін.
- ⁴² Там само, спр. 142, арк. 29.
- ⁴³ Там само, арк. 29 зв.
- ⁴⁴ Чуткий А. І. Самоорганізація студентства Київського комерційного інституту як одна із складових історії зародження профспілкового руху в Україні. – С. 40-46.
- ⁴⁵ ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 142, арк. 29 зв.
- ⁴⁶ Там само, арк. 29 зв.-30.
- ⁴⁷ Там само, арк. 30 зв.
- ⁴⁸ Там само, арк. 31.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ Там само, арк. 31 зв.
- ⁵¹ Там само, арк. 29 зв.
- ⁵² Так само, спр. 47, арк. 24.
- ⁵³ Там само, арк. 25 зв.
- ⁵⁴ Там само, ф. 229, оп. 1, спр. 10, 19; Отчет общества вспомоществования недостаточным слушателям Киевского коммерческого института. – К.: Типо-литография А. О. Штерензона, 1910. – 11 с.
- ⁵⁵ ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 8.
- ⁵⁶ Там само, спр. 145.
- ⁵⁷ Обзорение преподавания на Высших коммерческих курсах в Киеве. – К., 1907. – С. 4-5.
- ⁵⁸ Обзорение преподавания в Киевском коммерческом институте на 1907-8 год. – К., 1907. – С. 1-19.
- ⁵⁹ ДАК, ф. 229, оп. 1, спр. 8, арк. 10 зв.
- ⁶⁰ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України, ф. 66, спр. 45.

Andriy Chutkyi. Natives of Podolia in the walls of the Kyiv Commercial Institute (new materials for Podolia history beginning of XX centuries). The article explores undiscovered page that links Podolia and Kyiv in the beginning of XX century – activities in the Kyiv Commercial Institute, which became the first national University of Economics, organization of immigrants from Podolia – Podolsk brotherhood functioned at the Institute from November 1910 to July 1914. So, it is established that among the leadership (and, consequently, the total mass of the members) Podolsk community was initially dominated by representatives of the Jewish nation, but in 1912 they pushed back the Ukrainians, among which, in particular, there was V. Svidzinsky, who was Secretary of Podolsk fraternities in 1912–1913. At the same time Podolsk fraternities remained multinational and membership in it was not ethnic origin or religious affiliation, and contact with Podolia.

A content analysis of the Charter Podolsk community and the change that has demonstrated the increasing role of the economic factor in its activities, and with it the confidence of the members of the brotherhood in its continued long-term existence that suggests the success and necessity of the existence of this organization. Consequently, the fact of his sudden liquidation in the summer of 1914 (as the majority of such organizations) – was a result of the strengthening of the reactionary tendencies in the politics of the Russian Empire in the beginning of the First World War.

It was found that the activity of Podolsk community was identical with the activities of other student communities that existed in the Kyiv Commercial Institute and consisted in obtaining funds to meet the material needs of its members. Thus Podolsk fraternity has implemented measures to obtain funds particularly active in the last year and a half of its existence (different from other communities of students of the Institute).

Also presents unknown facts from the biography of I. V. Luchitskyi and V. E. Svydzinskyi today associate with the Kyiv Commercial Institute deepen the overall context of the study of the life path of those outstanding personalities of Ukrainian science and culture.

Key words: *history of Ukraine of the XX century, the Kyiv commercial Institute, personal style, Podolsk fraternity, student fraternities.*

Отримано: 20.05.2015 р.

УДК 94(477.43)«1913/1914»

Тимофій Герасимов

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ У ПЕРЕДДЕНЬ ТА НА ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Тимофій Герасимов. Кам'янець-Подільський у переддень та на початку Першої світової війни. На основі неопублікованих архівних документів, періодичної преси та мемуарної літератури зроблено спробу відтворити повсякденне життя м. Кам'янець-Подільського в переддень та на початку Першої

світової війни.

Акцентовано увагу на вплив географічного чинника на соціально-економічний розвиток подільського губернського центру, а також на активізацію діяльності російських, турецьких та австро-угорських спецслужб у передвоєнну добу.

Висвітлено сприйняття городянами початку війни. З'ясовано обставини захоплення міста військами Австро-Угорщини та особливості життя місцевого населення під час короткотривалої окупації в серпні 1914 р. Розглянуто негативний вплив початкового періоду «Великої війни» на продовольче становище міста та розвиток його інфраструктури.

Ключові слова: Перша світова війна, Кам'янець-Подільський, повсякденність, окупація, інфраструктура, продовольство.

Тимофей Герасимов. Камене́ц-Подольский накануне и в начале Первой мировой войны. На основе неопубликованных архивных документов, периодической печати и мемуарной литературы предпринята попытка воссоздать повседневную жизнь г. Камене́ц-Подольского накануне и в начале Первой мировой войны.

Акцентируется внимание на влиянии географического фактора на социально-экономическое развитие подольского губернского центра, а также на активизацию деятельности российских, турецких и австро-венгерских спецслужб в предвоенный период.

Освещено восприятие горожанами начала войны. Выяснены обстоятельства захвата города войсками Австро-Венгрии и особенности жизни местного населения во время кратковременной оккупации в августе 1914 г. Рассмотрены отрицательное влияние начального периода «Великой войны» на продовольственное положение города и развитие его инфраструктуры.

Ключевые слова: Первая мировая война, Камене́ц-Подольский, повседневность, оккупация, инфраструктура, продовольствие.

З усіх українських губернських міст, що на початку ХХ ст. входили до складу Російської імперії, Кам'янець-Подільський знаходився найзахідніше. Перебування в безпосередній близькості до кордону з Австро-Угорщиною багато в чому зумовило специфіку життя його мешканців як напередодні, так і на самому початку Першої світової війни.

Станом на сьогодні у фаховій літературі історія Кам'янця-Подільського в 1913–1914 рр. досліджена фрагментарно. У відомій радянській багатотомній енциклопедії «Історія міст і сіл Української РСР»¹ та праці С. Єсюніна² охарактеризоване становлення міської інфраструктури напередодні Першої світової війни. Щодо висвітлення перших воєнних місяців варто виокремити наукову розвідку В. Волковинського³ та дисертаційне дослідження П. Кліщинського⁴.

Мета даної статті полягає у висвітленні на основі неопублікованих архівних документів, періодичної преси та мемуарної літератури повсякденного жи-

ття Кам'янця-Подільського в переддень та на початку Першої світової війни.

У передвоєнні роки Кам'янець-Подільський, попри статус губерньського центру, перебував далеко не на провідних ролях в економічному розвитку подільського регіону, відстаючи від Вінниці, Проскурова й навіть Дунаєвця. Головними стримуючими чинниками для збільшення обсягів промисловості та торгівлі була віддаленість від залізниць та, як писала влітку 1913 р. місцева газета «Подільянин», «нерухливість та інертність міських верховодів». Про останнє переконливо свідчила, наприклад, відсутність в 50-тисячному місті бодай одної карети «швидкої допомоги»⁵. До того ж в останній мирний рік Кам'янець аж ніяк не міг похвалитися рівнем свого благоустрою, оскільки можливості місцевої електростанції та водогону задовольняли потреби далеко не всього міського населення, особливо – незаможних верств⁶.

Втім, перша половина 1914 р. для розвитку Кам'янця-Подільського виглядала багатообіцяючою. Прокладення залізничної лінії від Проскурова до міста, що йшло посиленням темпом, вселяло оптимізм міській владі. Відповідний настрій панував на засіданні кам'янецької думи, що відбулося 4 березня. На зібранні гласних з приводу будівництва залізниці заявлялося, що таким чином «Кам'янець долучиться до життя іншого культурного світу й отримає можливість завоювати собі в губернії те місце, яке по праву йому належить, як культурному та адміністративному центру. (...) Намічаються усі симптоми грядущого швидкого розвитку». За словами одного з присутніх, місто вже реагувало на можливе приєднання до залізничної мережі зростанням кількості міського населення, пожвавленням торгівлі й промисловості, «розростанням в усі сторони». Далі на засіданні обговорювали питання розробки проекту розширення водогону та будівництва каналізації. Згідно з ним, перший мав бути розрахований на 75 тис. населення, а довжина мережі другої – скласти 30 верст. Ураховуючи те, що для здійснення модернізації міського благоустрою потребувалися чималі кошти, місту вдалося домовитися про отримання позики в Лондоні на суму 2 млн. руб. на умовах оплати 5,25 % річних та погашення суми боргу протягом 60 років⁷.

Хоча життя Кам'янця-Подільського на початку 1910-х рр. відбувалося під мирним небом, місцевий ринок та населення певною мірою відчували на собі наслідки військових конфліктів, у яких Російська імперія не брала участі. У травневому номері за 1913 р. газети «Подільянин» повідомлялося про шкоду місцевому населенню, завдану Другою Балканською війною. Зокрема, мова йшла про те, що наслідком поразки Болгарії стало зникнення з базарів болгарських продавців зелені, що зазвичай недорого просили за свій товар. Цим скористалися місцеві садівники, які втричі підвищили ціни⁸. З іншого боку, затишшя на Близькому Сході стимулювало активізацію будівельних робіт у місті⁹.

З наближенням війни спокій в прикордонному губерньському місті дедалі більше ставав ілюзорним. Усе частіше в місцевій пресі з'являлися повідомлення про арешти шпигунів. Так, у лютому 1913 р. газета «Поділья» лісопромисловця А. Фрідмана, арештованого раніше на кордоні за підозрою в шпигун-

стві¹⁰. У лютому 1914 р. сповіщалося про затримання в Кам'янці-Подільському австрійських підданих Клінгера та Шехтера, яких, знову таки, звинувачували у шпигунській діяльності¹¹. Водночас об'єктами для ретельної перевірки стали місцеві турецькі пекарні. Згідно даних російської контррозвідки, випікання хліба слугувало лише прикриттям для шпигунської діяльності власників пекарень. Підозри у співпраці з іноземною агентурою падала і на місцевих євреїв. Зокрема, на початку 1914 р. до жандармського управління надійшло повідомлення про подібну діяльність утримувача кам'янецької земської поштової станції, єврея з національністю¹².

Після оголошення загальної мобілізації 30 липня 1914 р. життя в донедавна спокійному 50-тисячному місті завирувало. Увечері наступного дня на Новому бульварі зібралася група інтелігенції з національними прапорами й почала співати народний гімн «Боже, царя храни». Далі група маніфестантів, до якої постійно приєднувалися городяни, вирушила до будинку подільського губернатора та редакції газети «Подільський». Під час ходи лунали патріотичні пісні та вигуки «ура»¹³.

За даними місцевої преси, «мобілізація відбулася у вражаючому порядку, тих, що не явилися, не було»¹⁴. Однак не всі мешканці міста піддалися загальній ейфорії. Серед противників війни був відомий подільський земський діяч В. Приходько. У своїх спогадах він відверто зізнавався, що не бачив у війні жодного сенсу, підтверджуючи свій пацифістський світогляд словами про те, що йому «всьяке вбивство, насильство <...> глибоко чужі й противні». Від мобілізації його врятував поставлений напередодні війни діагноз міокардиту та знайомство з лікарем К. Солухою, що саме тоді працював на призовному пункті¹⁵.

Через прикордонне розташування Кам'янця-Подільського в перші дні війни розпочалася евакуація на схід частини губернських установ та банків. Помітно зменшилася кількість населення¹⁶.

Зовсім скоро побоювання щодо окупації Кам'янця справдилися. 15 серпня 1914 р. поблизу міста поліція затримала пошкоджений австрійський аероплан із двома льотчиками, що здійснили вимушену посадку¹⁷. Поява літального апарату з очевидною розвідувальною метою не віщувала для Кам'янця-Подільського нічого доброго. Уже за два дні австро-угорські війська, скориставшись незначною кількістю частин російської армії в Подільській губернії, розгорнули наступ в напрямку міста. Губернський центр мали захищати 7 рот ополченців, які однак відступили без бою¹⁸. Відсутність достатньої інформативної бази робить триденну окупацію Кам'янця-Подільського (17–19 серпня 1914 р.) одним із найзагадковіших епізодів початку Першої світової війни в історії України.

За словами однієї кам'янчанки, що в серпні того року опинилася в Москві й дала місцевій пресі інтерв'ю, австрійські війська, підійшовши до міста зробили, за їхнім звичаєм, кілька холостих пострілів. У відповідь з боку Кам'янця пролунало кілька рушничних залпів. Австрійці прийняли це за виклик та роз-

почали бомбардування міста з гармат, допоки на пожежній каланчі вони не помітили білий прапор. Австрійські війська припинили стрільбу. Однак, після того, як оборонці міста, які, скориставшись затишшям, знову відкрили вогонь, вбили лейтенанта австро-угорської армії¹⁹, вони знову розпочали уже значно потужніший, артобстріл. Того дня було випущено до 200 снарядів. Руйнувань зазнали 37 будівель, серед яких – Собор та більша частина урядових закладів. 4 мешканців міста загинули, 3 отримали поранення²⁰.

Згідно тієї ж розповіді, в помсту за смерть лейтенанта, командувач австро-угорськими військами наказав знищити Кам'янець разом із його мешканцями. Однак офіцери відмовилися виконувати його явно злочинний наказ та обмежитись лише збором з міського населення 200 тис. руб. Контрибуції. Гроші мали доставити до ранку 18 серпня. Кам'янецький нотаріус А. Загорський, який втік з міста ще під час його бомбардування, перебуваючи в Одесі, стверджував, що населенню вдалося зібрати лише 10 тис. руб. Решту вирішили віддати речами, для чого спеціальні уповноважені цілу ніч ходили по будинках. Налякані кам'янчани давали коштовності й навіть звозили до міської управи подушки. Місцеві церкви, костели та синагоги віддали своє начиння. Щоправда, останнє австрійці одразу повернули. 18 серпня населення Кам'янця, затамувавши подих, очікувало на повернення до міста депутації, відправленої до австрійського командування із зібраною контрибуцією. Загальний настрій був панічним, говорили про ймовірне поголовне винищення населення міста. Однак на великий подив городян, контрибуція була повернута. Іноземні офіцери аргументували це тим, що було доведено непричетність мирних мешканців у смерті їхнього лейтенанта²¹. Втім, генерал О. Брусилов у своїх спогадах висловив сумніви щодо благородності австрійців, пояснивши повернення контрибуції їхнім прагматичним розрахунком на аналогічні дії російських військ по відношенню до галицьких міст²².

Ставлення місцевих мешканців до «непротаних гостей» було неоднозначним. Для частини населення страх за своє життя поєднувався з природною цікавістю до австрійських військових, серед яких були, зокрема, й галицькі українці²³. У розповіді кам'янецького лікаря журналістам столичної газети «Речь» про пережиту окупацію (вересень 1914 р.) зазначалося: «Дивно було себе відчувати в цьому ворожому таборі, в якому з усіх боків було чути польську, малоросійську та якусь ломану російську мову»²⁴. Не обійшлося, звісно, й без фактів колабораціонізму. Згідно доповіді підполковника Подільського губерньського жандармського управління з окупантами охоче співпрацювали місцеві євреї, які нібито влаштували їм урочистий прийом та відкрито висловлювали симпатії. Допомога насамперед полягала в наданні інформації щодо місцезнаходження казенного майна, залишеного російськими військами під час відступу, та, власне, самих солдатів. Останніх одразу розшукували по міським квартирам, оскільки припускали, що городяни могли їх переховувати в себе. Жодного військового знайти так і не вдалося²⁵. Вже після звільнення міста кам'янецькими колабораціоністами зацікавилися царські спецслужби. Серед

них, наприклад, було подружжя Мовшевих, яке нібито 17 та 18 серпня пригостило в себе на квартирі трьох австрійських офіцерів, надаючи необхідну для них інформацію²⁶.

Наступ російської армії і її перехід через Збруч змусив австро-угорські війська залишити 19 серпня Кам'янець-Подільський²⁷. Городяни зажили в атмосфері типового прифронтового міста.

У пресі набирала обертів військова пропаганда. Переважно все зводилося до обґрунтування важливості перемоги у війні та поширення антинімецьких настроїв. В одному з вересневих номерів газети «Подолія» (1914 р.) писалося: «Всі ми повинні знати та вірити, що священна війна, яка для нас розпочалася, потребує найвеличніших зусиль і, може бути, небувалого самопожертвування»²⁸. Власне війна розглядалася крізь призму історичного протистояння між слов'янською та германською цивілізаціями²⁹. Пропагувалася ідея месіанства: «Очікується прихід слов'янства, щоб відродити Європу, запровадити принцип всесвітнього братства й царства Христового на землі»³⁰. Формувався образ ворога, якого наділяли найгіршими людськими вадами: жорстокістю, підступністю, розбещеністю тощо. У вересні 1914 р., наприклад, кам'яничани мали можливість прочитати в місцевій газеті про те, як у бельгійському місті Вілворді німецькі військові підпалили шпиталь³¹. У тому ж номері читачів жахали тим, що німці нібито завжди добивають та грабують поранених росіян, а вбитим розрізають животи та виймають нутроці³².

Тоді ж власники магазинів та різних торгівельних закладів почали знімати вивіски з написами «Німецький готель», «Берлінський магазин» та ін., замінюючи їх на назви російських та французьких міст. Підприємства, що носили називалися «Петербурзькі» перейменовували на «Петроградські»³³.

Поширювалися заклики про особистий внесок у майбутню перемогу. На початку жовтня при місцевій Громаді сестер милосердя відкрилися короткострокові курси. Мінімальний вік слухачів складав 20 років³⁴. Із сестер милосердя формували загони та відправляли на фронт³⁵. Водночас у Кам'янці-Подільському увійшло в моду робити благодійні пожертвування на користь поранених учасників бойових дій. З цією метою наприкінці 1914 р. у Пушкінському народному домі влаштовувалися спектаклі із відповідними відрахуваннями прибутку від продажу квитків, а власник кінотеатру Ш. Зінківський безкоштовно демонстрував у місцевому лазареті фільми³⁶.

Негативним чином вплинула на продовольчий ринок Кам'янця успішна літня кампанія російської армії, внаслідок якої була окупована сусідня з Подільською губернією Галичина. У вересні 1914 р. до міста почали масово приїздити галицькі селяни для закупівлі більш дешевих продуктів харчування³⁷. Кам'янецькі торгівці та подільські селяни, намагаючись використати чудову можливість заробити великі гроші на суттєвій різниці в цінах, розпочали вивезення продовольчих товарів у західному напрямку. Продукти в місті одразу подорожчали³⁸. Туди ж заради обіцяних непоганих заробітків щоденно стали виїжджати місцеві робітники³⁹.

Неприємним, але цілком очікуваним для кам'янецької влади, стало рішення, прийняте в жовтні 1914 р. начальником головного управління по справам місцевого господарства, щодо необхідності скасування запланованої напередодні війни позики на вдосконалення міського благоустрою. Проект мав бути відкладений до настання мирного часу⁴⁰. Натомість наприкінці 1914 р. місто все ж таки дочекалось відкриття залізничного сполучення⁴¹.

Таким чином, 1913–1914 рр. можна вважати особливим періодом історії м. Кам'янця-Подільського. Розташування міста безпосередньо біля кордону з Австро-Угорщиною та у відносній близькості до балканських країн створило в ньому особливу передвоєнну атмосферу. Місто перетворилося на арену боротьби між російськими, австрійськими та турецькими спецслужбами. Географічний чинник негативно вплинув і на економічний розвиток подільського губерньського центру, оскільки він вилився в зволіканні уряду Російської імперії із будівництвом залізниці, з огляду на військово-стратегічні міркування, а також призвів до триденної окупації Кам'янця-Подільського австро-угорськими військами вже за кілька тижнів після початку війни. Перша світова, крім іншого, завадила модернізації міської інфраструктури.

Водночас хронологічні рамки цієї статті не дають можливості висвітлити вплив «Великої війни» на повсякденне життя Кам'янця в 1915–1917 рр., а тому перспективи подальших досліджень проблеми є очевидними.

Примітки:

¹ Історія міст і сіл Української РСР: Хмельницька область / Тронько П. Т. (гол. гол. редкол.). – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. – 707 с.

² Єсюнін С. М. Благоустрій та створення міської інфраструктури у містах Подільської губернії у другій пол. XIX – на поч. XX ст. / С. М. Єсюнін // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції / [редкол.: О. М. Завальнюк, В. І. Войтенко, Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 323–336.

³ Волковинський В. М. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни / В. М. Волковинський // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут Історії України, 2004. – Вип. IV. – С. 52–69.

⁴ Кліщинський П. В. Правобережна Україна в роки Першої світової війни: соціально-економічний та громадсько-політичний аспекти (1914 – лютий 1917 рр.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Павло Володимирович Кліщинський. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 253 с.

⁵ Городские заметки // Подолянин. – 1914. – 28 июня. – С. 3.

⁶ Історія міст і сіл Української РСР: Хмельницька область. – С. 307.

⁷ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф. 409. – Оп. 1. – Спр. 437. – Арк. 2, 4зв.

⁸ В этом году... // Подолянин. – 1913. – 26 июня. – С. 3.

⁹ Балканская война... // Подолянин. – 1913. – 19 мая. – С. 3.

¹⁰ Задержанный австрийскими властями... // Подолянин. – 1914. – 8 февраля.

ля. – С. 4.

¹¹ В Каменце задержаны... // Подолія. – 1914. – 23 февраля. – С. 4.

¹² Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 1335. – Оп. 3. – Спр. 123. – Арк. 111.

¹³ Манифестация в Каменце // Подолія. – 1914. – 20 июля. – С. 3.

¹⁴ Письмо из Подолии // Южная копейка. – 1914. – 1 августа. – С. 2.

¹⁵ Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. / Віктор Приходько; упорядники і автори передмови Ю. Легун, О. Кравчук. – Вінниця : ТОВ «Консоль», 2011. – С. 146.

¹⁶ Письмо из Подолии // Южная копейка. – 1914. – 1 августа. – С. 2.

¹⁷ ЦДІАК. – Ф. 301. – Оп. 2. – Спр. 131. – Арк. 139.

¹⁸ Волковинський В. М. Вказ. праця. – С. 26.

¹⁹ Возвращённая контрибуция // Жизнь Волыни. – 1914. – 21 августа. – С. 2-3.

²⁰ ЦДІАК. – Ф. 301. – Оп. 2. – Спр. 131. – Арк. 184.

²¹ Набег австрийцев на Каменец-Подольск // Жизнь Волыни. – 1914. – 19 августа. – С. 2.

²² Брусилов А. А. Мои воспоминания. – М.: Военное издательство народного комиссариата вооружённых сил Союза ССР, 1946. – С. 77.

²³ Історія міст і сіл Української РСР: Хмельницька область. – С. 308.

²⁴ Австрийцы в Каменец-Подольске (Из записной книжки врача) // Жизнь Волыни. – 1914. – 28 августа. – С. 4.

²⁵ Набег австрийцев на Каменец-Подольск // Жизнь Волыни. – 1914. – 19 августа. – С. 2.

²⁶ ЦДІАК. – Ф. 301. – Оп. 2. – Спр. 131. – Арк. 173, 184, 366.

²⁷ Брусилов А. А. Вказ. праця. – С. 77.

²⁸ Война и наше духовенство // Подолія. – 1914. – 14 сентября. – С. 1.

²⁹ Николай Руднев / Цивилизация и прогресс // Подолія. – 1914. – 15 октября. – С. 1.

³⁰ Будущее принадлежит славянству // Подолія. – 1914. – 31 декабря. – С. 1.

³¹ Отголоски войны // Подолія. – 1914. – 14 сентября. – С. 3.

³² Подвиги русских и жестокости немцев // Подолія. – 1914. – 14 сентября. – С. 3-4.

³³ Содержатели магазинов // Подолія. – 1914. – 14 сентября. – С. 4.

³⁴ При Каменец-Подольской Общине... // Подолія. – 1914. – 17 сентября. – С. 4.

³⁵ Кліщинський П. В. Вказ. праця. – С. 160.

³⁶ Местная хроника // Подолянин. – 1914. – 30 декабря. – С. 3.

³⁷ В Каменец приезжают... // Подолія. – 1914. – 17 сентября. – С. 4.

³⁸ Министерством торговли и промышленности выяснено... // Подолія. – 1914. – 19 декабря. – С. 4.

³⁹ Ежедневно наблюдается... // Подолія. – 1914. – 24 сентября. – С. 4.

⁴⁰ ДАХМО. – Ф. 409. – Оп. 1. – Спр. 437. – Арк. 2, 4зв.

⁴¹ С 20-го декабря... // Подолія. – 1914. – 14 декабря. – С. 4.

Tymophiy Gerasymov. Kamyanets-Podilskiy on the eve and at the beginning of World War I. The attempt of daily life recreation in Kamyanets-Podilskiy on the eve and the beginning of World War I on the base of unpublished archives documents, press and memoirs literature is undertaken.

The attention to the influence of geographic factor on social-economic development in Podilskiy province center and activization of Russian, Turkey and Austrian-Hungarian special service is accented.

The perception of the beginning of World War I by the citizens is elucidated. The circumstances of town seizure by Austrian-Hungary troops and local population life peculiarities during the occupation of short duration in August, 1914 are made clear. The negative influence of the beginning of «Big War» on product situation in the town and the development of its infrastructure is examined.

Key words: World War I, Kamyanets-Podilskiy, daily life, occupation, infrastructure, foodstuff.

Отримано: 17.10.2015 р.

УДК 94(477.4) «1905/1907»

Світлана Оліпер

УЧАСТЬ ПОЛЯКІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПОДІЯХ РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 рр.

Світлана Оліпер. Участь поляків Правобережної України в подіях революції 1905–1907 рр. Стаття присвячується 110-й річниці початку революції 1905–1907 рр. у Російській імперії і, зокрема в Правобережній Україні. На основі використання досягнень української та зарубіжної історіографії з цієї проблеми та масиву документів фондів правоохоронних відомств самодержавного режиму, що зберігаються в Державному архіві Російської Федерації у Москві, Центральному державному історичному архіві України у м. Києві та Державному архіві Хмельницької області, в ній досліджуються і узагальнюються факти участі представників польської меншини Київщини, Волині й Поділля в революційних подіях того часу.

Абсолютна більшість панських землеволодінь, у тому числі польських, у 1905–1907 рр. опинилася у вирі селянських страйків, погромів, перерозподілів, в яких брали солідарну участь також низи (селяни, міщани, сільськогосподарські робітники) польського населення, тоді як верхівка польської меншини прагнула до угодовства з російським самодержавством. Демократичні верстви польської меншини виступили в революції на боці трудящих без різниці національностей за повалення самодержавного устрою, конституційні права і свободи та соціальну

справедливість. Така позиція, на думку автора статті, політично реабілітує польську меншину України, засвідчує про спільні інтереси її з українською нацією проти спільного ворога – російського самодержавства.

Ключові слова: Правобережна Україна, революція 1905–1907 рр., польська національна меншина, політичні партії, участь поляків у страйках, мітингах, демонстраціях.

Светлана Олипер. Участие поляков Правобережной Украины в событиях революции 1905–1907 гг. Стаття присвячується 110-й годовщині початку революції 1905–1907 гг. в Російській імперії і, в частині в Правобережній Україні. На основі використання досягнень української і зарубіжної історіографії по цій проблемі і масива документів фондів правоохоронительних ведомств самодержавного режиму, які зберігаються в Государственном архиве Російської Федерації в Москві, Центральном государственном историческом архиве України в Києві і Государственном архиве Хмельницької області, в статті досліджуються і обобщаються факти участі представителів польського національного меншинства Києвицини, Волини і Подолли в революційних подіях того часу.

Абсолютне більшість поміщицьких землевладень, в тому числі польських, в 1905–1907 гг. знаходилося в центрі крест'янських забастовок, погромів, перерозделів, в яких приймали солідарне участь також низи (крест'яне, мешчани, сільськогосподарські робітники) польського населення, тоді як імущая верхівка польського меншинства прагнула до угоди з російським самодержав'ям.

Демократичні шари польського населення, про які йдеться в статті, виступили в революції на стороні трудящихся без різниці національностей за сверження самодержавного строю, конституційні права і свободи, за соціальну справедливість. Така позиція, на думку автора статті, політично реабілітує польське меншинство України, свідчить про спільні інтереси її з українською нацією проти загального ворога – російського самодержав'я.

Ключевые слова: Правобережная Украина, революция 1905–1907 гг., польское национальное меньшинство, политические партии, участие поляков в забастовках, митингах, демонстрациях.

Як відомо, 9 (22) січня 1905 р. царські війська розстріляли перед Зимовим Палацом у Петербурзі 150-тисячну мирну демонстрацію робітників, які йшли до імператора, щоб вручили петицію зі скаргою на умови життя і праці. Загибло близько 1000 осіб. У відповідь усі регіони Російської імперії охопила хвиля страйків і демонстрацій трудящих під антимоноархічними гаслами, що призвело до трирічної революції у боротьбі з самодержавством. У вирі цих подій опинилась польська меншина Правобережної України, що стала, з одного боку, об'єктом революційного гніву народних мас, у першу чергу українського

селянства, а з другого, – суб'єктом, тобто прогресивна частина польського населення підтримала і брала активну участь у різних формах протистояння режиму.

Участь польського населення України та її регіонів у тогочасних революційних подіях певною мірою знайшло відображення у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Різні аспекти цієї проблеми переважно фрагментарно висвітлювали українські дослідники революції 1905–1907 рр. Л. Баженов¹, О. Білобровець², О. Буравський³, Я. Грицак⁴, Б. Гудь⁵, М. Лещенко⁶, І. Лісевич⁷, Ф. Лось⁸, Ю. Хитровська⁹, Н. Черкаська¹⁰, Н. Щербак¹¹ та інші, російські – Л. Горизонтов¹², С. Фалькович¹³, І. Хренов¹⁴, польські – Т. Епстейн¹⁵, С. Колабінський і Ф. Тих¹⁶, З. Лукавський¹⁷, К. Юрковський¹⁸, особливо французький історик Д. Бовуа¹⁹, японський – К. Мацузато²⁰, канадський – П.-Р. Магочій²¹. Відзначаючи нині 110-річчя першої російської революції, важливим завданням для її дослідників є подання об'єктивного розуміння тих революційних подій, участі в них різних верств суспільства, етносів (зокрема польської меншини), відновити історичну правду про них з тим, щоб вони зайняли достойне місце в історії України, що є метою цієї статті.

Чому ж польська громада, особливо її аристократичні і заможні верстви стали об'єктом народних виступів з початку і в ході революції 1905–1907 рр.? Нагадаємо, що на межі XIX–XX ст. польські землевласники Правобережної України володіли 3080 тис. десятинами землі, яка в основному розподілялася по 3386 маєткам. Більше 78% цих маєтків мали до 100 дес., близько 1/4 – від однієї тисячі дес. до 80 тис. дес. Землі²². Обробляли цю землю в абсолютній більшості українські селяни, які сповна несли гніт з боку поміщиків, управителів та їх челяді. Саме події революції 1905 р., за визначенням Д. Бовуа, загострили стосунки між «владою, шляхтою і народом у Правобережній Україні», або «шляхта опинилася між царизмом та українськими масами»²³.

На початку XX ст. у зв'язку із загостренням революційної ситуації російська адміністрація в Україні пішла на зближення із землевласниками-поляками, оскільки була зацікавлена у стабільності і спокої у краї, а в роки революції 1905–1907 рр. вона відверто кинула на їх захист війська, поліцію, суди. Селяни відповідали страйками, підпалами майна, а іноді й фізичною розправою над особливо ненависними їм управителями, орендарями та слугами. «Селянська «жакерія» на Правобережжі, то спалахуючи, то затихаючи, тривала всі роки революції 1905–1907 рр. і стала прологом наступної революції 1917–1921 рр.»²⁴. Про її запеклість свідчать дані, наведені М. Лещенком. Згідно з ними, впродовж 40 років від часу скасування кріпосного права до початку XX ст. в Україні зафіксовано понад 5 тис. селянських заворушень, які охопили 6530 сіл із населенням 5,2 млн. осіб. У період із 1900 до 1904 року сталося 1100 виступів, до яких причетні 1300 сіл із населенням понад 800 тис. осіб. Кількість цих виступів на Правобережжі в період революції 1905–1907 рр. перевершило ці показники втричі (3000 населених пунктів, більше 2 млн. осіб), а етно-соціальний конфлікт між малозабезпеченим українським селянством і

латифундистами-поляками був тут найгострішим²⁵.

Форми боротьби селян із землевласниками були найрізноманітнішими: в 11 випадках зафіксовано захоплення поміщицьких земель; у 50 випадках – боротьба за поліпшення умов оренди; у 21 – боротьба за випаси, луки та водопої; у 186 – потрави поміщицьких сінокосів і посівів; у 153 – самовільні вирубки лісу; у 24 – розгроми поміщицьких маєтків; у 338 – підпали поміщицьких маєтків і майна; у 10 – убивства поміщиків і царських чиновників; у 1490 випадках – селянські страйки²⁶. Пік заворушень на селі впродовж 1905–1907 рр. припадав на квітень-липень, коли традиційно загострювалися проблеми землі для випасання худоби, заготівлі кормів і палива на зиму, збору урожаю. В зв'язку з цим наблизений до польської землевласницької еліти Правобережжя «Dziennik Kijowski» апелював до уряду, щоб той, нарешті, скасував сервітути, які «отруюють співжиття селян і землевласників»²⁷.

Непросте переплетіння соціального і національного чинників у селянських рухах періоду революції найточніше витлумачив Я. Грицак. Він вважає, що соціальні відмінності, які відмежовували селян від маєтку, були разом з тим і національним бар'єром між українцями і не українцями. А тому боротьба селян за землю була одночасно боротьбою за національне визволення, оскільки її вістря спрямовувалось проти польських і російських поміщиків, зросійщених і спольщених українських землевласників²⁸.

Події революції 1905–1907 рр. стали для «українських» польських магнатів своєрідним «порогом перестороги». Дехто з них наляканий страхітливими селянськими погромами, рятувалися виїздом, скоріше втечею, з Правобережжя за кордон, інші, заздальгідь продавши свої маєтки, вклали гроші у банки, цукроварні, доходні доми, задля безпеки переселялися з резиденцій до міст. За даними Є. Чикаленка, дворянське землеволодіння на Правобережній Україні з 1905 по 1914 рр. скоротилось на 1937 тисяч десятин. Хоч у порівнянні з іншими регіонами України воно тут виявилось «особливо стійким»²⁹.

Загалом верхівка польської меншини Правобережної України зайняла ворожі позиції відносно революції 1905 р., прагнула у політичних маневрах зберегти свою корпорацію, захистити станові інтереси та власність, домогтися уступок з боку самодержавства на свою користь. Впливовими діячами цієї верхівки були найбільші землевласники і титуловані в шляхетстві (дворянстві) Володимир Грохольський, Адам-Міхал Замойський, Маврикій Замойський, Юзеф Потоцький, Владислав Браницький, Роман Сангушко, Франциск Потоцький, Костянтин Браницький та ін.³⁰. Для збереження свого політичного впливу ця верхівка вирішила залучити польське населення до виборів у першу російську Державну Думу 1906 р., щоб мати в ній своє представництво і впливати на хід революції.

З розвитком революційних подій та з метою використання їх у своїх інтересах у грудні 1905 р. польські землевласники Правобережжя України прагнули створити фракцію Конституційно-демократичної партії (ендеків), яка діяла в Королівстві Польському. Її лідер Роман Дмовський проголосив головну

ідею в програмі партії – відновлення національного руху на польських землях (у тому числі українських), кінцевою метою якого могло стати відродження незалежної Польщі³¹, хоча вважав нереальним відновлення її в кордонах 1772 р. Водночас ендеки відмовляли українцям у праві творення власної держави, за що піддавалися гострій критиці В'ячеславом Липинським³².

Творці фракції ендеків на Правобережжі спрямовували свою діяльність на залучення участі польського населення у виборах до першої Державної Думи у Росії, щоб здобути там своє представництво, та на захист станових інтересів польської меншини. Вже 2 грудня 1905 р. була поширена в губерніях України «Відозва Польської конституційно-демократичної партії України, Волині і Поділля» В ній, зокрема, писалося: «Поляки почувають себе не колоністами цієї землі, а є повноправними громадянами і бажають служити разом з її жителями. Будемо домагатися абсолютної рівності перед законом, свободи совісті, рівності церков усіх релігій і їх автономії, свободи слова, друку, зборів, союзів, товариств, свободи проживання... Будемо стояти за рівність всіх народностей і за розвиток культури кожної народності». Це загальноприйняті демократичні вимоги були ідейним підґрунтям революції. В національному питанні у відозві вимагалось: «Для Царства Польського визнаємо необхідність автономії із законодавчим сеймом. Для інших провінцій також будемо вимагати автономії і перш за все для нашого краю. Ми стоїмо за саму широку децентралізацію влади законодавчої та адміністративної». Тут ми не бачимо загально-революційного гасла «Геть самодержавство!», а лише пошуки компромісу з російською владою. Головне аграрне питання у відозві визначалося так: «Земельне питання повинно бути на першому плані. Усунути всі перешкоди в піднесенні культури власників. Знищити сервітути. Зробити доступними кредити і сприяти переселенню селян». Отже, обійдено увагою ключові аспекти розв'язання антагоністичних стосунків поміщиків і селян, перерозподілу земельної власності. Цим самим у відозві зберігається право на недоторканість земельної власності і привілеїв польських поміщиків, що й характеризує консерватизм так званої польської кадетської партії, яка так і не утворилась, а залишилася лише фракцією, котру очолили її ідеологи Станіслав Кноль, Юлій Крачкович, Йордан Солтан та інші³³.

Після указу 11 грудня 1905 р. щодо проведення в Російській імперії виборів до Державної Думи польські ендеки зніщували створення в українських землях спілки сільськогосподарських робітників «Зжечене» (З'єднання) з метою згуртувати всі верстви польського населення для голосування за своїх кандидатів по виборах до Думи. У «Зверненні до виборців», яке видрукував «Dziennik Kijowski» 15 лютого 1906 р., основним мотивом виступало об'єднання поміщиків, духовенства, інтелектуалів із зuboжілими дрібними власниками, чиновниками, орендарями в єдиному списку виборців, обіцяючи бідноті землю. Таку саму мету мав з'їзд аграріїв Волинської губернії в Житомирі 19 вересня 1906 р., на який прибуло 123 делегата переважно з числа великих польських землевласників. Почесним головою був обраний князь Р. Сангушко, а голову-

вали на з'їзді графи Олізар і Дерюжинський. Засновуючи аграрний союз, було визначено його мету: «захищати власність, великі володіння, мирне вирішення аграрного питання»³⁴. Однак, після розпуску Першої Думи 7 липня 1906 р. новий порядок голосування уже не передбачив участі у виборах дрібної землевласницької та безземельної шляхти. Інтерес до об'єднання всіх верств польського населення згас. На кінець 1907 р. «Зжечене» і аграрний союз перестали існувати³⁵.

Проти виборів до Першої Думи, які проходили в березні-квітні 1906 р., категорично виступили як російські революційні партії (РСДРП, есери), так і в Польщі та Правобережній Україні СДКПіЛ і ППС. Вони оголосили активний бойкот виборам у Думу і, незалежно від своїх політичних програм, вважали, що Дума слугуватиме ширмою для царизму, відволікатиме від повної ліквідації самодержавства в інтересах російського і польського пролетаріату. СДКПіЛ висунула гасло «Хай живе демократична республіка з автономією Польщі!», «Геть з царської Думи, геть з царського уряду!»³⁶. Прикладом може слугувати масовий мітинг проти виборів у Державну Думу та існуючого державного ладу, що відбувся 14 вересня 1905 р. у м. Києві. Учасники зібрання піддавали критиці «Положення про Думу», розглядали її як уступку царату перед наростанням революційного руху. В ході мітингу відбулися сутички з поліцією (три особи дістали поранення), затримано 271 учасника. З-поміж затриманих було 12 поляків, що зазначені у списках як «неблагонадійні», з яких 2 робітника, 7 студентів університету та політехнічного інституту, 1 учень, 2 службовці, у тому числі головувала на мітингу активна діячка революційного руху в Києві полька Софія Зелінська³⁷.

Така агітація призвела до того, що значна кількість виборців усіх національностей, у тому числі поляків України, не з'явилися на дільниці для голосування. Найбільше проігнорували вибори до Першої Думи залізничники, у Харкові брали участь у бойкоті 63 відсотки робітників, Одесі – 50, Києві – 29³⁸.

Все-таки за результатами виборів у I Державну Думу від 480 депутатів «Коло польське» представляло Королівство Польське 34 депутатами або 7 відсотків, «Коло поляків з Литви, Білорусі і України» (депутати з дев'яти губерній Західного краю – 19 депутатів або 2,5 відсотка), позафракційних депутатів-поляків з цього регіону було 6, ще по одному були поляки від Петербурга, Казані і Кишинєва. Разом у Думі налічувалося 55 поляків (10 % від усього складу Думи)³⁹. Комітет партії Народної Демократії Польщі (ендеція) закликав усіх поляків-депутатів Думи підтримати «Польське коло» і ввійти до його складу. Проте депутати від литовсько-білорусько-українських земель утворили самостійну фракцію за назвою «Група поляків із Західних дільниць» або «Коло територіальне» з метою захищати інтереси цих народів, у тому числі польського населення⁴⁰. За своїм соціальним складом всі депутати фракції, за винятком одного, були шляхетського походження, власниками великих маєтків. Депутатами від Правобережжя в Думі були латифундисти Юзеф Потоцький, володар 60 тис. дес. землі у Заславському та Новоград-Волинському повітах Волинської

губернії, Щасний Понятовський, юрист за фахом, землевласник, Володимир Грохольський. власник маєтку Гриців також Волинської губернії⁴¹. Тому вони вважали головною справою роботи в Думі в політичному плані домагатися від самодержавства зняття санкцій проти поляків й пошуки компромісів з владою, в національному питанні прагнути до польської автономії в Україні та захищати поміщицьку власність й, таким чином, були байдужі до інтересів, зокрема українського селянства, і не мали здатності подолати аграрний конфлікт на селі, що робило польську меншину Правобережної України об'єктом революційної боротьби з нею.

Інша площина – безпосередня участь представників польської меншини у революційних подіях 1905–1907 рр. на боці трудящих, в організаціях політичних партій і рухів, які діяли в Правобережній Україні, в першу чергу ППС, СДКПіЛ і російських – РСДРП, соціалістів-революціонерів (есерів) та ін.

Перша хвиля наростання революційної хвилі в Російській імперії та Україні припала на січень-травень 1905 р. Уже 12 січня цього року у відповідь на кризаву розправу в Петербурзі у Києві відбувся потужний страйк протесту, що тривав до 19 січня, який започаткували і поширили робітники Південно-російського машинно-будівного заводу. Поліція заарештувала багатьох активістів і серед них слюсаря поляка Вацлава Гуляницького⁴². Такі ж події відбулися в Житомирі. Зокрема, 13 лютого на квартирі мешканця цього міста поляка дворянина Адама Кашевського, який був членом місцевої організації РСДРП, під час жандармського обшуку було виявлено 254 примірника прокламації «Царь прощает, царь жертвует», 169 примірників вірша «К солдатам», 129 відозв «Ко всем честным гражданам города Житомира», які видані Житомирською організацією РСДРП, листівки «Ко всем гражданам России», «Всеобщая стачка и революция в Петербурге» та ін. Крім цього було конфісковано два гектографа, на яких друкувалися відозви⁴³. Слідство звинуватило А. Кашевського в підготовці і проведенні антисамодержавних маніфестацій в Житомирі, які відбулися в січні-лютому 1905 р.⁴⁴

Заворушення, демонстрації, страйки, мітинги під гаслами «Геть самодержавство!» та демократичних, економічних і соціальних перетворень повсюдно охопили як індустріальні, так і аграрні райони країни, які об'єднали мільйони робітників, селян, інтелігентів та інших верств трудящих. Уже в лютому 1905 р. в Україні відбулося 105 страйків, в яких взяло участь 71 тис. робітників⁴⁵. Навіть у відсталій економічно аграрній Подільській губернії, де було на підприємствах всього 36 тисяч робітників, у січні-квітні 1905 р. в економічних і політичних страйках брали участь 15 тисяч пролетарів⁴⁶. Водночас аграрний рух охопив усі повіти цього регіону. На Поділлі відбулося 475 селянських страйків та виступів проти поміщиків та управителів маєтків, які до 90 відсотків були поляками⁴⁷. Селяни нападали на панські садиби, розбирали збіжжя комор, здійснювали масові порубки у поміщицьких лісах, захоплювали пасовища, а під час страйків домагалися виконання економічних вимог.

Проте не тільки українські селяни боролися проти польського поміщництва,

але й до цього долучалися трудові верстви польської національної меншини. Зокрема, 3-4 квітня 1905 р. понад 400 селян містечка Городка та с. Сирватинці Кам'янецького повіту Подільської губернії влаштували страйк за свої права та підвищення зарплати проти місцевої економії польського землевласника. Проти страйкарів була кинута поліція, яка силою їх розігнала та арештувала 8 селян організаторів, з-між яких поляків Йосипа Радомського, Франца Цикельського, Петра Долинського, Григорія Гвоздовського було арештовано⁴⁸. Особливість етнічного складу м. Городка та навколишніх сіл полягає в тому, що тут здавна вагому частину місцевого населення складали поляки і українці-католики, серед яких переважали селяни, робітники та ремісники. Тому не дивно, що майже 50 відсотків страйкарів були селянами-поляками, а решта українці.

Загалом на Поділлі у 1905 р. відбули тюремне ув'язнення за участь у заворушеннях 1312 селян, зокрема, за нашими підрахунками, 192 селян-поляків або 13,9%⁴⁹. У слідчих справах того часу зберігаються звинувачення польських агітаторів, які створювали серед селян революційні гуртки та організували їх виступи за захоплення панських земель. Зокрема, заарештовувався Людвик Пшездзецький (він же Анджей Рудницький) за те, що в 1905 р. у містечку Коростишеві Київської губернії заснував гурток міщан і селян, в якому агітував боротися проти самодержавства та поміщиків, за негайну передачу селянам усієї землі⁵⁰. Таку ж роботу проводив серед міщан і селян м. Умані та сусідніх сіл Київської губернії студент школи землемірів та член соціал-демократичної групи Олексій Піонтковський (з шляхетської родини). Міщанин Михайло-Франц Лукашевич таку ж агітацію поширював серед селян міст Літина, Хмільника і Сальниці Подільської губернії⁵¹. 4 травня та 1 червня 1905 р. поляки Ян і Йосип Годзілевські поширили серед селян Фридрихівки Бердичівського повіту Київської губернії 103 різних прокламацій Бердичівської організації РСДРП, в яких закликалося боротися за свободу, землю, належну оплату праці⁵². Ці красномовні факти спільної боротьби селян обох національностей проти своїх гнобителів, що мали повсюдне місце на Правобережжі, вимагають подальших досліджень.

Демократичні кола польської національної меншини Правобережної України активізували свою участь під час Всеросійського жовтневого загального політичного страйку 1905 р. Його кульмінація досягла після опублікування царського «Маніфесту» 17 жовтня 1905 р. Хоча він «дарував» народам імперії демократичні свободи, проте всім стало зрозуміло, що це спроба самодержавства покінчити з революцією.

Уже 18 жовтня 1905 р. у Київському університеті розпочався мітинг, який переріс у 20-тисячну демонстрацію, котра з червоними знаменами та гаслами «Геть самодержавство!» пройшла по Хрещатику і Володимирській вулиці до міської Думи. Проти демонстрантів були стягнені війська, які застосували зброю⁵³. До ходи протесту приєдналися представники всіх трудових верств різних національностей Києва, у тому числі чимало поляків. Організували і очолили демонстрацію всі опозиційні режиму політичні партії. З-поміж них у

перших лавах демонстрантів були члени «Студентської організації Київського комітету РСДРП Едуард Козловський, Венедикт Яроцький⁵⁴, один з керівників «Бойової дружини Київського комітету партії соціалістів-революціонерів» Сигізмунд Верцинський, його колеги прапорщик запасу Всеволод Вержбицький, дворянин Петро Блонський та ін., від київської групи ППС дворянин Стефан Скварецький, в якого під час арешту було виявлено 6 чисел газети цієї партії «Robotnik», 157 прокламацій, 68 брошур польською мовою тощо⁵⁵.

Такі ж акції протесту прокотилися 18 та 19 жовтня 1905 р. у всіх губернських і багатьох повітових містах Правобережжя. Зокрема, у ці дні відбулися кількатисячні демонстрації у м. Кам'янці-Подільському, що завершилися на Губернаторській площі сутичками з поліцією. Серед організаторів революційних подій виступила місцева група РСДРП. В її складі були соціал-демократи з числа поляків: Є. В. Прушинська, Л. М. Захаржевська, на квартирі якої 19 жовтня була видрукувана гектографом прокламація «Голос народу до солдатів-громадян», що закликала до єднання з народом у революції під гаслами «Геть самодержавство!», «В бій за свободу»⁵⁶.

19 жовтня 1905 р., о 16 год. головну Олександрівську вулицю м. Проскурова Подільської губернії заповнили тисячі міщан і селян сусідніх сіл, які дружно вигукували «Геть царя!», «Геть самодержавство». По переду колони демонстрантів йшов і ніс червоний прапор місцевий учитель, колишній студент Варшавського університету Станіслав-Йосип Ельжановський, 1878 р. народження. Слідство з'ясувало, що він «дійсно займається організацією страйків серед робітників і веде протиправну агітацію в середовищі польського населення... брав участь в організації у Проскурові 19 жовтня протиурядової демонстрації і ходив по місту з червоним прапором»⁵⁷. Під час обшуку на його квартирі жандарми виявили 5 брошур польською мовою «Друзі і вороги робітничого класу», лондонські видання ППС («Розповіді з польської історії для селян» та ін.), роздруковки революційних пісень польською мовою «Варшавянка», «До робітників», вірш «Ви жертвою пали» тощо, які засвідчують про приналежність Ельжановського до партії ППС⁵⁸. С. Ельжановського арештували і утримували в тюрмі як політв'язня⁵⁹.

18 і 19 жовтня бурхливі події відбулися у м. Вінниці Подільської губернії. Вони розпочалися першого дня о 9 год. ранку із страйку учнів місцевого реального училища з призупинення занять, яких підтримали всі навчальні заклади міста. Цей страйк призвів до появи з 18 год. демонстрації за участю 5 тисяч жителів під червоними знаменами, гаслами «Ура!», «Геть Миколу II!», «Геть поліцію!», «Хай живе конституція» та революційними піснями. Наступного дня о 9 год. ранку, незважаючи на дощ, на головній вулиці міста знову зібралася чисельна демонстрація, в ході якої, крім червоних, був піднятий червоний прапор з польським написом «Хай живе робітнича республіка». Біля 12 год. під радісні вигуки до маніфестації приєдналася «польська партія» (велика група поляків). Зустрівши похоронну процесію померлого поляка з робітників заводу Левковича, демонстранти провели її до могили, відкрили труну черво-

ним прапором і поступово розійшлися⁶⁰. Цікаво, що в резолюції мітингу учнів реального училища 18 жовтня серед інших вимог записано: «усунення обмежень, які фактично існують при прийомі на навчання поляків», «введення для поляків вивчення польської мови та історії польської літератури польською мовою обов'язково у всіх класах»⁶¹. Все це є свідченням активної ролі польської громади Вінниці у політичному житті краю.

Такі ж виступи 18 і 19 жовтня розпочалися у навчальних закладах міст Луцька, Житомира на Волині. Зокрема, масові мітинги та страйки в ці дні були проведені в губернському Житомирі. Активним організатором виступила місцева організація РСДРП, керована присяжним повіреним, поляком Ігнатієм Загурським та місцева група ППС, які поширювали революційні листівки, їх члени очолювали страйки та інші масові акції протесту проти царату⁶².

У революційних подіях 1905 р. активну участь взяла студентська молодь підросійської України всіх національностей, у тому числі з числа поляків. Так, 21 лютого цього року в Київському університеті відбулося бурхливе коаліційне зібрання студентів міських вишів. Засвідчивши у промовах наростання революційної боротьби, мітинг ухвалив таку резолюцію: «Ми, студенти Київського університету і політехнічного інституту, зібравшись 21 лютого в кількості 679 чол., <...> закликаємо все революційне студентство до організації збройного академічного легіону як одного із загонів озброєного народу <...>, для приєднання до революційного пролетаріату...» Резолюція була підписана представниками студентської організації Київського комітету РСДРП, групи студентів соціалістів-революціонерів, студентської організації Київського комітету УСДРП, польської студентської корпорації, інших студентських земляцтв, які входили до коаліційних зборів⁶³.

Наростання революційного руху в другій половині 1905 р. змусило поляків Правобережжя України висловити своє ставлення та визначитися з участю та вимогами у ньому. Це сталося під час проведення зборів – «Польсько-го віча», яке ініціювало 29 вересня 1905 р. Польська корпорація студентів Київського університету та політехнічного інституту. На віче, що тривало в актовій залі університету з 12 до 19 год., прибуло до тисячі поляків, у першу чергу студентів вишів, до яких приєдналися до 400 осіб поляків різних професій (службовців, чиновників, адвокатів, лікарів, учителів, представників аристократії), а також брали участь делегації від Варшавського університету, представники ППС й інших польських громадсько-політичних організацій⁶⁴. Віче фактично перетворилося на з'їзд польської громади Правобережжя. На ньому відбулися гострі дебати стосовно участі поляків у революції. Делегати від Варшави гостро критикували київське польське студентство і місцевих поляків загалом, які начебто нічого не роблять для незалежності Польщі. В інших промовах лунали заклики до поляків консолідувати свої сили у поваленні самодержавства, до участі в завоюванні демократичних свобод, приєднуватися до революційної боротьби пролетаріату, ставилися вимоги до розширення автономії університетів, відкриття в них польських кафедр. Віче ухвалило резолюцію та-

кого змісту:

1. Висловлюючи повну солідарність з революційним рухом, який має на меті повалення російського самодержавства, ми стверджуємо повне сподівання у тому, що перемогу в цій боротьбі отримають трудящі класи <...>, що кінцевою метою революційної боротьби може бути вільне і незалежне існування, яке відповідатиме основним принципам демократії, яка гарантуватиме кожній народ-ності право на самовизначення і вирішення своєї долі.

2. Протестуючи проти тієї індиферентності, яка характеризує в цей момент польську частину Південно-Західного краю, ми пропонуємо молоді відмовитися від такої тактики і кличемо її в лави активних борців спільно з прогресивними елементами цього краю.

3. Ми не вважаємо нинішнє зібрання актом сепаратизму відносно своїх російських товаришів, не маємо бажання підбурювати національні міжусобиці, ми поставили собі мету приєднання свого голосу при цьому рідною мовою до того революційного хору протесту, який з кожним днем стає все гучнішим і сильнішим.

4. З приводу дарованої нещодавно вищим навчальним закладам Росії автономії, ми заявляємо, що не має змоги проведення в життя академічної автономії при існуючому державному ладі <...> ми вважаємо істинною академічною автономією вільний доступ до університету всім громадянам без різниці походження, статі і національності.

5. Визнаючи справедливим вимоги націоналізації школи <...>, ми вважаємо необхідним відкриття при Київському університеті кафедр польської літератури та історії Польщі у польському викладі⁶⁵.

Аналізуючи п'ять пунктів цієї резолюції, відзначимо, що справжньою перемогою більшості зібрання стало офіційне визнання поляками Правобережної України солідарності з революційними подіями на боці трудящих мас, відданості справі ліквідації самодержавства та завоювання демократичних свобод, заперечення можливості сепаратизму і роздмухування поляками між-національних усобиць у революції. Водночас, у резолюції ставляться цілком демократичні вимоги у національному питанні щодо рівноправності народів та права їх на самовизначення. Тільки в останньому пункті резолюції мова йде про відкриття при університеті польської кафедри історії та літератури, що цілком справедливо, оскільки у цьому виші поляки склали суттєву частину студентства.

Отже, спроба ізолювати поляків, особливо молодь, від революції, спрямувати їх тільки на стезю лише боротьби за незалежність Польщі, за національні права, за збереження станових і майнових привілеїв заможної верхівки – провалилася. Польське віче 20 вересня 1905 р. і його рішення стали виявом солідарності польської меншини з іншими народами Російської імперії на боці революційних подій, що характеризує її з позитивної сторони. Водночас верхівка поляків Правобережної України буде чинити все можливе, щоб зруйнувати таку солідарність, зберегти ізолюваність своєї общини в українському

суспільстві, піклуватися лише про вузькі національно-етнічні інтереси.

Революційні події в Україні у листопаді-грудні 1905 р. засвідчили активну роль у них демократичних верств польської меншини. Зокрема, у відомому повстанні саперних батальйонів у Києві 18 листопада 1905 р. брали участь поляки: дворянин Леонід-Ісідор Бельський, міщанин Юзеф-Франц Вишинський, селянин Діонісій Добровольський, студенти Київського університету Павло Блонський, Костянтин Нельговський, студент політехнічного інституту В'ячеслав Юрковський та ін.⁶⁶. Під час грудневого (1905 р.) всеросійського страйку в Україні відбулося 70 страйків, в яких взяло участь 96 тис. чол.⁶⁷. Активністю в страйках відзначалися поляки – робітники і службовці Подільської губернії Юліан Блонський, Діонісій Венцентовський, Станіслав Новицький, у м. Вінниці – Володимир Прусевич⁶⁸, у м. Козятині – Мечислав Голембіовський (один з головних організаторів загального страйку залізничників, делегат I-го всеросійського з'їзду службовців залізниць)⁶⁹. У Києві до складу обраної Київської ради робітничих депутатів на початку грудня 1905 р. увійшли поляки Всеволод Вержбицький, Петро Лесневський. Ця рада взяла на себе організацію і керівництво загальним страйком протесту проти самодержавства в Києві⁷⁰.

Про участь поляків у радикальних революційних партіях свідчить обшук поліцією в ніч з 9 на 10 липня 1906 р. на квартирі по вулиці Лагерній м. Кам'янець-Подільського, де мешкала Єлена Вікентіївна Прушинська з матір'ю, братом Казиміром, молодшими сестрами Яніною, Марією та Леонією. Як з'ясувалося, Єлена Прушинська, 1881 року народження (с. Людвинке Подільської губернії), полька, католичка, із збіднілих дворян, неодружена, учителька, давала приватні уроки в Кам'янці-Подільському. Околоточний, роблячи обхід вечором по вулиці Лагерній, випадково побачив через освітлене вікно будинку, як Є. Прушинська працювала на друкарському станку. Негайно був влаштований обшук, під час якого ця жінка чинила опір: не відчиняла двері, розкидала набір листівок, палила і рвала папери⁷¹. Поліція виявила друкарський верстат з 2 пудами шрифту, діючий гектограф з приладдям, склад соціал-демократичної літератури (120 книг і брошур), листівок та прокламацій, револьвер, мисливську рушницю та інше майно, яке належало Кам'янецькій організації РСДРП. Є. Прушинська, яка з 1905 р. входила до її складу, тримала на квартирі підпільну друкарню, власноруч із допомогою свого брата і сестер тиражувала революційні відозви, спрямовані проти самодержавства. З-поміж них вона видрукувала під грифом своєї організації прокламацію «На 1-е Травня» з революційними піснями, відозву «Ко всем рабочим г. Каменца», брошури «Песни революции» (російською та українською мовою), «Наши требования», «Устав союза равноправия женщин», «Підписний лист на збір пожертвувань політичним в'язням» та ін. Також були виявлені закордонні, петербурзькі і київські видання літератури і відозв РСДРП, які засвідчили широкі зв'язки місцевих соціал-демократів та їх ідеологічну спрямованість. Єлена Прушинська та її брат Казимір Прушинський, студент Львівського університету (він привозив революційні листівки для поширення, видрукувані польською та російською мовою у Львові,

Варшаві) були арештовані. Є. Прушинська в ході слідства вела себе мужньо, не відповіла на поставленні питання і не видала жодного члена місцевої організації РСДРП, за що була ув'язнена на два роки (до 1908 р.)⁷².

Отже, аналіз численних слідчих справ у справах учасників революції 1905–1907 рр. засвідчує, що поляки Правобережної України були присутні у всіх політичних партіях та громадських організаціях радикального спрямування, у складі страйкових комітетів, мітингів, демонстрацій, барикад у боротьбі з російським самодержавством за демократичні перетворення, свободу, землю. Це були ті поляки, які були розшаровані за майновим і соціальним станом, що протистояли як консервативній верхівці польської меншини, так і верхівці правлячих класів Російської імперії загалом. Це були поляки з числа низів, трудящих, інтелігенції, декласованої шляхти і збіднілого дворянства, а також ті, що вийшли із складу національної меншини і розділили долю українців та представників інших народів й поставили своєю метою боротися за спільні політичні, соціальні та економічні права.

Ті ж поляки, що знаходилися під впливом верхівки своєї меншини, в першу чергу поповнювали лави партій консервативного спрямування як російських, українських, так і польських, використовували події революції 1905–1907 рр., насамперед, для захисту національних і станових інтересів, були зацікавлені в розвитку польського визвольного руху та створення польської автономії в українських землях.

Примітки:

¹ Баженов Л. В. Участь демократичних верств польського населення Поділля у революції 1905–1907 рр. / Л. В. Баженов // Тези доповідей V-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1980. – С. 70-72.

² Білобровець О. М. Діяльність польських політичних організацій на Правобережній Україні на початку ХХ ст. / О. М. Білобровець // Наукові записки Тернопільського національного пед.ун-ту імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2005. – Вип. I. – С. 254-260.

³ Буравський О. А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.): монографія / О. А. Буравський. – Житомир, 2013. – 452 с.

⁴ Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. / Я. Й. Грицак. – К., 1996. – 520 с.

⁵ Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби : етносоціальний аспект : монографія / Богдан Гудь. – Харків: Акта, 2011. – 472 с.

⁶ Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. / М. Н. Лещенко. – К.: Наукова думка, 1977. – 359 с.

⁷ Лісевич І. Т. У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні у др. пол. ХІХ ст. – на поч. ХХ ст.) / І. Лісевич. – К., 1993. – 87 с.

⁸ Лось Ф. Є. Революція 1905–1907 років на Україні. – К., 1955. – 402 с.; Łoś

F. E. Udział klasy robotniczej Ukrainy i Polski w rewolucji lat 1905–1907 / F. E. Łoś, S. M. Falkowicz, A. G. Szewielew // *Kwartalnik Historyczny*. – 1977. – Nr. 4. – S. 989-1006.

⁹ Хитровська Ю. В. Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України напр. XVIII – на поч. XX ст.) / Ю. Хитровська. – К., 2011. – 471 с.

¹⁰ Черкаська Н. Польська шляхта на Правобережній Україні на початку XX століття: національна ідея чи крайова ідеологія? / Наталя Черкаська // *Український археографічний щорічник: збірник наукових праць*. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 186-206.

¹¹ Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кін. XVIII – поч. XX століття) / Надія Щербак. – К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.

¹² Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше / Л. Е. Горизонтов. – М.: Индрик, 1999. – 272 с.

¹³ Фалькович С. М. Пролетариат России и Польши в совместной революционной борьбе (1907–1912) / С. М. Фалькович. – М.: Наука, 1975. – 378 с.

¹⁴ Хренов И. А. Русско-польский революционный союз в годы первой русской революции / И. А. Хренов // *Советское славяноведение*. – М., 1975. – № 4. – С. 3-11.

¹⁵ Epstein T. Ziemianie polscy na Kresach (1863–1914) / T. Epstein // *ARCANA*. – 1996, № 6 (12).

¹⁶ Kolabiński St. Czwarte powstania czy pierwsza rewolucja. Lata 1905–1907 na ziemiach polskich / St. Kolabiński, F. Tych. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1969. – 443 s.

¹⁷ Łukawski Z. Ludność polska w Rosji. 1863–1914. / Z. Łukawski. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: PAN, 1978. – 245 s.

¹⁸ Jurkowski R. Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich. 1864-1904 / R. Jurkowski. – Warszawa, 2001.

¹⁹ Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1963–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даніель Бовуа; перекл. на укр. З. Борисюк. – К.: Критика, 1998. – 334 с.

²⁰ Мацузато К. Польский фактор в Правобережной Украине с XIX по начало XX века / Коміката Мацузато // *Ab Imperio*. – 2000. – № 1. – 81-99.

²¹ Магочій П.-Р. Україна. Історія її земель та народів / [Пауль-Роберт Магочій; пер. з англ. мови]. – Ужгород, 2012. – 794 с.

²² Черкаська Н. П. Назв. праця. – С. 192.

²³ Бовуа. Д. Назв. праця. – С. 306.

²⁴ Гудь Б. Назв. праця. – С. 297-300.

²⁵ Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905–1907 рр.... – С. 297-300; Лещенко М. Н. Селянський рух на Правобережній Україні... – С. 86, 216.

²⁶ Там само – С. 92-93.

²⁷ *Dziennik Kijowski* (Київ). – 1906. – 21 лют.

- ²⁸ Грицак Я.Й. Назв. праця. – С. 67, 100.
- ²⁹ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко. – Ч. III. – Львів, 1926. – С. 53.
- ³⁰ Черкаська Н. П. Назв. праця. – С. 193.
- ³¹ Павельева Т. Польская фракция в Государственной думе 1906–1914 гг. / Т. Павельева // Вопросы истории. М., 2000. – № 3. – С. 111.
- ³² Lipiński W. Szlachta na Ukrainie, udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów / W. Lipiński. – Kraków; Kijów, 1909. – S. 76.
- ³³ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 274, по. 1, спр. 2982, арк. 181.
- ³⁴ Речь (СПБ). – 1906. – 20 вер. – С. 20.
- ³⁵ Бовуа Д. Назв. праця. – С. 146.
- ³⁶ Łukawski Z. Koło polskie w rosyjskiej dumie państwowej w latach 1906–1909 / Z. Łukawski. – Warszawa; Kraków, 1967. – 186 s. – S. 19.
- ³⁷ Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф. 102, ДП-ОО, спр. 1300ч17, арк. 82-95.
- ³⁸ Łoś F.E. Назв.праця. – S. 1004.
- ³⁹ Łukawski Z. Назв.праця. – S. 30, 36.
- ⁴⁰ Там само. – S. 36, 38.
- ⁴¹ Щербак Н.О. Назв.праця. – С. 196, 198.
- ⁴² Гуревич М. Київська робітничка та шкільна молодь у революції 1905 року / М. Гуревич. – Харків; Одеса: Молодий більшовик, 1932. – 39 с. – С. 14-15.
- ⁴³ ЦДІАУК, ф. 318, оп. 1, спр. 310, арк.. 2-3.
- ⁴⁴ Там само, арк. 5.
- ⁴⁵ Łoś F.E. Udział klasy robotniczej Ukrainy i Polski... – S.993.
- ⁴⁶ Нариси історії Поділля: на допомогу вчителю / Авт.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур та ін. – Хмельницький, 1990. – 328 с. – С. 184; Зекцер А. 1905 рік на Поділлі. Ч. 1. Аграрні заколоти та заворушення наймитів рр. 1904–1908 / Аркадій Зекцер. – Вінниця, 1925. – С. 35, 38.
- ⁴⁷ Нариси історії Поділля... – С. 185.
- ⁴⁸ Державний архів Хмельницької області (Далі – ДАХМО), ф. 228, оп. 1, спр. 7409, арк. 9-12.
- ⁴⁹ Там само, ф. 281, оп. 1, спр. 7857, арк. 1-72; спр. 7858, арк. 3-24.
- ⁵⁰ ЦДІАУК, ф. 318, оп. 1, спр. 864, арк. 1-3, 5.
- ⁵¹ Там само, ф. 301, оп. 1, спр. 788, арк. 110, 144.
- ⁵² ДАРФ, ф. 102, ДП-ОО, спр. 5ч3, арк. 202.
- ⁵³ Łoś F.E. Udział klasy robotniczej Ukrainy i Polski... – S. 1000.
- ⁵⁴ ДАРФ, ф. 102, ДП-ОО, спр. 3ч36, арк. 98.
- ⁵⁵ Там само, спр. 5ч3лАт2, арк. 269.
- ⁵⁶ ДАХМО, ф. 281, оп. 1, спр. 7882, арк. 2, 14.
- ⁵⁷ ЦДІАУК, ф. 419, оп. 1, спр. 4142, арк. 2.
- ⁵⁸ Там само, ф. 301, оп.1, спр. 798, арк. 24, 26-27.
- ⁵⁹ ДАХМО, ф. 228, оп. 1, спр. 7284, арк. 7, 8.

⁶⁰ ДАРФ, ф.102, ДП-ОО, спр. 1350ч15, арк. 15-16.

⁶¹ Революційні події на Поділлі 1905-1907 рр. Збірник документів. – Хмельницький, 1956. – С. 51.

⁶² ДАРФ, ф. 102, ДП-ОО, спр. 1300ч6, арк. 2-3.

⁶³ Там само, спр. 108ч3, арк. 77.

⁶⁴ ДАРФ, ф. 102, ДП-ОО, спр. 3ч36, арк. 41.

⁶⁵ Там само, арк. 54-55.

⁶⁶ ДАРФ, ф. 102, ДП-ОО, спр. 1877ч5.

⁶⁷ Łoś F.E. Udział klasy robotniczej Ukrainy i Polski... – S. 1002/

⁶⁸ ДАХМО, ф. 228, оп. 1, спр. 7284, арк.7,39,103.

⁶⁹ ЦДІАУК, ф. 274, оп. 1, спр. 1180, арк. 44-47, 96, 100,141.

⁷⁰ Там само, ф. 275, оп.1, спр. 648. арк. 7.

⁷¹ ДАХМО, ф. 228, оп. 1, спр. 7284, арк. 150.

⁷² ЦДІАУК, ф. 301, оп. 1, спр. 981, ф. 348, оп. 1, спр. 101.

Svitlana Oliper. Participating of Poland of Right-bank Ukraine in events of revolution 1905–1907. *The article is dedicated to the 110th anniversary of beginning of revolution 1905–1907 in the Russian empire and, in particular in Right-bank Ukraine. On the basis of drawing on accomplishments of Ukrainian and foreign historiography on this issue and array of documents of funds of law-enforcement departments of the autocratic mode, that is saved in the Record office of Russian Federation in Moscow, Central record historical office of Ukraine in Kyiv and Record office of the Khmelnytsk area, the facts of participation of representatives of the Polish national minority of Kyivshchyna, Volyn and Podolia in the revolutionary events of that time are investigated in the article and summarized.*

The first part of the article is sanctified to the analysis of that fact, що influential Polish community of Right-bank Ukraine a magnate-aristocratic elite refueled that, proprietress 3386 estates and over 3 million the tithes of earth, aiming to save class privileges and way of life, appeared on the edge of socio-economic conflict with the Ukrainian peasantry and became the object of his fight against her in the crater of revolution. Absolute majority of all squire landownerships, including Polish, in 1905–1907 was in the center of peasant strikes, massacres, redistribution, in that accepted solidarity participation also bottoms (peasants, petty bourgeois, agricultural workers) of the Polish population. In reply the propertied apex of the Polish minority aspired to accede to Russian autocracy, to create own Polish political parties (for example, «Polish constitutional and democratic party of Ukraine, Volyn and Podolia»), have the representative office in state Thoughts of Russia on purpose to unscrew community from participating in revolution, to take her fight for creation of the Polish autonomy of Right bank.

The democratic layers of the Polish population, what are you talking about goes to the article, came forward in revolution on the side of worker without a difference nationalities for the overthrow of autocratic line-up, constitutional rights and freedoms, for a social justice. The certain facts of participation of Poland are pointed in Russian

one (RSDLP, the srs), Ukrainian (USDLP), Polish (Social Democracy of the Kingdom of Poland and Lithuania, PSP) and other political parties and motions, in the different forms of revolutionary fight. Participating of Students-Poland of Kyiv and other cities of Right bank is separately examined in development of revolutionary events. Such position, in opinion of author of the article, politically rehabilitates the Polish minority of Ukraine, testifies to general interests her with Ukrainian nation against a general enemy – Russian autocracy.

Key words: Right-bank Ukraine, revolution 1905–1907, Polish national minority, political parties, participating of Poland in strikes, mass meeting, demonstrations.

Отримано: 10.09.2015 р.

УДК 94 (477.43/.44) «1914/1917»

Олександр Вітюк

УШИЦЬКИЙ ПОВІТ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914 – ЛЮТИЙ 1917 рр.): СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Олександр Вітюк. Ушицький повіт Подільської губернії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): соціально-правовий аспект. На основі архівних та опублікованих джерел, праць українських істориків і краєзнавців, у статті зроблено спробу проаналізувати історію розвитку Ушицького повіту Подільської губернії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.) у соціально-правовому аспекті.

Висвітлено життя населення повіту у переддень та під час війни, охарактеризовано діяльність органів місцевого самоврядування та представників імперської влади щодо реалізації ними соціальної політики в регіоні. Одними із першочергових завдань перед владою на місцях були, належне забезпечення сімей військовослужбовців, що були призвані на дійсну службу в армію, регулювання цін на продукти і товари першої необхідності та боротьба зі спекуляцією в повіті.

Автор звернув увагу на сприяння населення повіту та органів місцевого самоврядування акумулюванню коштів у благодійні комітети, утворенні місцевих опікунств допомоги постраждалим на війні військовослужбовцям, відкритті і забезпеченні необхідним обладнанням медичних лазаретів та шпиталів для поранених.

Констатуються важливі зміни у питаннях судоустрою, які вперше чітко розмежували територію повіту за судово-мировими дільницями та закріпили за ними суддів, що вирішували спірні питання жителів кількох волостей. Доведено, що розподіл міст і волостей за «Новим законом про місцевий суд» був не раціональним, через що страждали жителі населених пунктів, які проживали на великій відстані від суду.

Ключові слова: Ушицький повіт, Подільська губернія, міська дума, міська управа, земство, Перша світова війна, опікунство, судово-мирова дільниця, воєнний стан.

Александр Витюк. Ушицкий уезд Подольской губернии в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917): социально-правовой аспект. На основе архивных и опубликованных источников, трудов украинских историков и краеведов, в статье сделана попытка проанализировать историю развития Ушицкого уезда Подольской губернии в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917) в социально-правовом аспекте.

Освещена жизнь населения уезда накануне и во время войны, охарактеризована деятельность органов местного самоуправления и представителей имперской власти по реализации ими социальной политики в регионе. Одними из первоочередных задач перед властью на местах были, надлежащее обеспечение семей военнослужащих, призванных на действительную службу в армию, регулирование цен на продукты и товары первой необходимости и борьба со спекуляцией в уезде.

Автор обратил внимание на содействие населения уезда и органов местного самоуправления относительно добровольного аккумулярованию средств в благотворительные комитеты, образовании местных опекунов помощи пострадавшим на войне военнослужащим, открытии и обеспечении необходимым оборудованием медицинских лазаретов и госпиталей для раненых.

Констатируются важные изменения в вопросах судоустройства, впервые четко было разграничено территорию уезда за судебно-мировыми участками и закрепили за ними судей, которые решали спорные вопросы жителей нескольких волостей. Доказано, что распределение городов и волостей за «Новым законом о местном суде» был не рациональным, из-за чего страдали жители населенных пунктов, которые проживали на большом расстоянии от суда.

Ключевые слова: Ушицкий уезд, Подольская губерния, городская дума, городская управа, земство, Первая мировая война, опекуны, судебно-мировой участок, военное положение.

Перша чверть ХХ століття в житті нашого народу стала надзвичайно насиченою у питаннях формування національної державності та власної системи управління, яка б функціонувала на користь територіальних громад, а не лише самодержавного ладу. Політичні інститути Російської імперії були свідомо далекі від реалій життя населення в регіонах. Маючи, насамперед, важливе стратегічне значення для імперії, родючі землі та працьовитих людей, наша держава була об'єктом зацікавленень багатьох лідерів європейських країн.

Важлива історична подія – Перша світова війна (1914 – лютий 1917 рр.) для населення Подільської губернії стала довгими роками військових, суспільно-політичних та економічних катаклізмів, що розгорнулись з її початком, події та наслідки якої, не оминули наш край у багатьох аспектах життя людей.

У радянську добу про трагізм подій Першої світової війни було не прийнято говорити. Науковці сучасності в останній час звертають все більше увагу на цю проблему, однак, мало вивченою та проаналізованою залишається повітова історія губернії в період Великої війни, особливо соціальний її аспект. Звернення до даної тематики на регіонально-повітовому рівні є актуальним у наш час.

Дослідники, які займалися питаннями вивчення на аналізу подій Першої світової війни не розглядали спеціально повітову історію краю, в тому числі, соціальний аспект, який є чи найважливішим для розуміння тогочасних проблем територіальних громад. Доробок науковців стосувався загальних питань історії губернії в даний історичний період. Серед них варто відзначити праці В. Шевченка¹ та В. Вінюкової². Сучасні науковці та краєзнавці, зокрема, О. Реєнт³, Л. Жванко⁴, П. Кліщинський⁵, Т. Герасимов⁶, А. Лисий⁷, зосередили свою увагу на вивченні окремих аспектів подій Першої світової війни в регіонах. Зрозуміти реальний перебіг подій війни та її вплив на життя населення у повітах досить важко. Осмислити й описати війну – справжнє випробування для інтелекту та морально-духовних засад людини й історика⁸.

У статті спробуємо проаналізувати життя населення Ушицького повіту Подільської губернії в добу Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.), дати оцінку діяльності органів місцевого самоврядування, представників імперської влади, одним із основних векторів роботи та першочерговим завданням яких була реалізація соціальної політики на місцях у правовому полі.

Відповідно до адміністративно-територіального устрою, до Ушицького повіту Подільської губернії входило 3 міста – Нова Ушиця, Стара Ушиця, Вербовець та 14 містечок, серед яких, Віньківці, Дунаївці, Минківці, Калюс, Муровані Курилівці, Солобківці, Китайгород, Заміхів, Тинна, Жванчик, Сокілець, Студениця, Ольховець і Кривчик, а всіх населених пунктів налічувалось приблизно 5849. Повіт у своєму складі охоплював 15 волостей, зокрема, Грушківську, Дунаєвецьку, Калюську, Капустянську, Китайгородську, Косиковецьку, Писецьку, Миньковецьку, Мукарівську, Мурованокуриловецьку, Осламівську, Пилипковецьку, Рахнівську, Солобківцевську, Струзьку.

Починаючи з 1913 р. жителі громад повіту мимоволі готувались до початку Першої світової війни, про яку тоді лише поширювались чутки. Передвісниками війни були також і факти розвідки прикордонної території повіту з повітря австрійськими військами, зокрема, 25 лютого 1913 р. над Новою Ушицею по направленню до Проскурова летів ворожий аероплан, що вивчав місцевість¹⁰.

Стан передчуття невідвортної трагедії ставив питання сенсу подальшого існування жителів повіту та виживання в скрутних умовах. Життя населення краю оберталось навколо новин, чуток і прогнозів на найближчі дні. Більшість з них: «... жили лише з дня на день, з години на годину, з хвилини на хвилину. Короткий сон, скромна їжа, а поза тим постійна гонитва за враженнями, за новинами, збиранням вістей і пліток»¹¹. Надійних та достовірних ін-

формаційних джерел бракувало, у пресі часто відображались неперевірені дані. Невідання людей затьмарювалось переважно власними думками та роздумами. Значна кількість населення розпочинала міграцію у безпечні, на їх погляд, райони імперії, і як виявилось згодом, не безпідставно. Багато селян Ушицького повіту звертались із клопотаннями до місцевої влади про видачу їм посвідчень на безкоштовний проїзд з сім'ями в Амурську і Приморську області¹². Лише з сільської громади Шелестяни 13 березня 1914 р. виїхало в Приморську область 10 сімей в кількості 46 чоловік¹³.

Вирішити спірні питання жителі повіту могли звернувшись до судді дільниці в залежності від їх місця проживання. З початку 1914 р. в Подільській губернії набув юридичної сили «Новий закон про місцевий суд», що був прийнятий в імперії 15 червня 1912 р., відповідно до якого вирішення в судовому порядку питань було покладено на З'їзди мирових суддів. Ушицький повіт був розподілений на 5 судово-мирових дільниць, тобто мав 5 суддів (по одному на дільниці). В першу мирову дільницю увійшло м. Вербовець, Струзька, Мурованокуруловецька і Калюська волості, в другу – м. Стара Ушиця, Косиковецька, Писецька і Грушківська волості, до третьої – м. Нова Ушиця, Осламівська і Капустянська волості, четверту склали Миньковецька, Рахнівська і Китайгородська волості, до п'ятої дільниці було віднесено Дунаєвецьку, Солобківецьку і Мукарівську волості¹⁴. Окрім 5 суддів, був ще 1 додатковий, 1 секретар при мировому з'їзді та 5 секретарів при мирових суддях.

Громади повіту напередодні війни намагались розвиватись у всіх галузях господарства, в першу чергу, вдосконалювати сільське господарство та, по можливості, працювати самим на землі. Самоврядні органи влади намагались сприяти цьому та влаштовували показові виставки для вивчення та запозичення кращого досвіду для розвитку галузі. Ушицька повітова земська управа влаштувала в м. Нова Ушиця з 6 по 9 серпня 1914 р. сільськогосподарську виставку з діючими секціями конярства, скотарства, бджільництва та садівництва¹⁵. Водночас, у містечку Тинна більшість поміщиків і орендаторів відмовились, у зв'язку з нерентабельністю, сіяти для заводів буряк, після чого заводи самі почали орендувати у власників землю під буряк. В містечку декілька ділянок було орендовано цукровим заводом «Левада», що належав євреям. Варто наголосити, що коли відбувалась проривка буряка, то з 6-ї години ранку в селі, і в обід – на полі, грала музика, різні марші і танці, молодь танцювала. Все це робилося для того, щоб обробити буряк подешевше. Слід зазначити, що всі ці заходи відбувались у Петрів піст, в який заборонялись шлюби і веселощі, і який наш народ дотримувався. Євреї ж, різноманітними способами намагались реалізовувати свої задуми, руйнуючи старий лад¹⁶.

У повіті, а особливо у селах, віруючі люди та їх духовні наставники приклали чимало зусиль, щоб громада мала свій храм, у який можна було прийти в будь-який час. Органи місцевого самоврядування по можливості допомагали громадам сіл. Ново-Ушицька міська дума виділила на завершення будівництва храму в с. Попелюхи 25 крб.¹⁷, що були надані безпосередньо громаді.

Багато спірних питань серед жителів Ушицького повіту, особливо у сільській місцевості, виникали стосовно чітких меж земельних ділянок, на яких вони господарюють. Органи місцевого самоврядування не могли самотужки врегулювати їх через відсутність планову-картографічних матеріалів на земельні ділянки. Дуже часто дані спори вирішувались у судовому порядку. Траплялися випадки коли через відсутність чітких меж міст та сіл, їх громади могли втратити частину земель. Показовим можна назвати судовий процес, що стався з містом Вербовець. Громада міста подала позов, оцінений в 700 тис. крб., на міністра землеробства Собанського з вимогами визнання права власності на приміські землі за громадою, незаконно захоплені відповідачем. Судова палата даний позов відхилила. На рішення Судової палати присяжний повірений міста Струменський подав в Сенат касаційну скаргу, в якій посилаючись на «Жалувану грамоту імператриці Катерини II Вербовцю», ряд інших історичних документів, доводить неправомірність відмови у позові. У касаційній скарзі Струменський просив відмінити рішення Судової палати і направити справу на новий розгляд. На цьому конфлікт було вичерпано¹⁸.

Різного роду благодійні комітети, що були створені з початком війни, спрямовували свою діяльність на акумулювання коштів для їх розподілу серед найменш захищених категорій громадян. Міста і містечка Ушицького повіту не були байдужими до збору коштів і теж долучились до доброї справи. Вербовецьке зібрання міських уповноважених виділило комітету княгині Тетяни Миколаївни 10 крб.¹⁹, а запроваджений міським старостою «кружечний збір» на користь сімей запасних, призваних на дійсну службу, дав 21 крб. 28 коп.²⁰. Не забували жителі Вербовця і про загиблих на війні городян. На влаштування в місцевій приходській церкві поминальної дошки з іменами загиблих військових міста було виділено 15 крб.²¹. Комітет Червоного Хреста також мав певні надходження, зокрема, міський староста Старої Ушиці передав кошти у сумі 8 крб. 50 коп., що були зібрані у різних осіб²².

В деяких волосних правліннях, наприклад, в Осламівському і Женишковецькому, було встановлено порядок виклику селян із сіл тієї чи іншої волості для вручення їм чи оголошення різних юридичних документів. Зокрема, щоб вручити селянину копію заочного рішення суду, його викликали з села за 8-10 км від волості. Таким чином, селянин, отримавши виклик про вручення, повинен був пройти 20 км. пішки і витратити цілий трудовий день. Зрозуміло, що такий порядок не відповідав інтересам населення та не міг бути визнаний законним. В інтересах населення було б за доцільне на той час спрощення цього порядку вручення документів і встановлення більш зручного способу оголошення та вручення їм через підвідомчих сільських старост. Варто відзначити наступний випадок, який відбувся на початку 1915 р. і що характеризує роботу чиновників, які, на жаль, не правильно трактували закони. В Осламівське волосне правління з'явився повірений жительки М. Дударської за отриманням на її ім'я виконавчого листа мирового судді. Не дивлячись на те, що повірений надав видане у встановленому законом порядку доручення, у видачі виконав-

чого листа йому відмовили, у зв'язку з тим, що по цій справі М. Дударська дала доручення і своєму батькові. Дарма повірений намагався переконати волосного писаря, що по закону, кожен може по одній і тій самій справі мати декілька повірених, що жодна установа не повинна давати перевагу одному перед другим і відмовляти у видачі документа, на отримання якого повірений має доручення. Писар на таку заяву відповів повіреному: «Не хочу і не видам!»²³. В результаті М. Дударська в той же день вимушена була сама їхати у волосне правління та витрати не лише кошти, а й дорогоцінний час.

З початком Першої світової війни відбулось різке падіння життєвого рівня населення. Значно зросли ціни на всі види товарів та продукти харчування. Заробітна плата при цьому залишалась незмінною. Одним із основних завдань влади на місцях було належне врегулювання ринку попиту і пропозиції, недопущення подорожчання та спекулятивних дій серед постачальників та реалізаторів товару. Такі різкі зміни в першу чергу відобразились на житті простих селян.

З 4 лютого 1915 р. у Новій Ушиці підвищилися ціни на борошно, особливо на пшеничне, ціна доходила до 3 крб. за пуд, а пшениця – до 2 крб. за пуд. Підвіз зерна в місто був малим, пшениця та борошно скупниками, що прибували з усіх боків, збувалися, як заявляли торгівці борошном, у Галичину, через що населення міста, більшість з якого було бідним, не мало можливості купити собі борошно²⁴. Зростання цін на муку змушувало чиновників відповідно реагувати, встановлюючи відповідні такси. При зниженні цін, міські голови вирішували питання щодо відповідного зниження і такси. Ново-Ушицький міський голова доповів Подільському губернатору, що у зв'язку з тим, що ціна на муку значно знизилась, міська управа утрималась від виконання затвердженої нової такси на хліб²⁵.

У Новій Ушиці такса на продукти і предмети першої необхідності хоча існувала, але багато торгівців і власників закладів з нею не рахувались. Доказом може слугувати накладення адміністративного штрафу в сумі 100 крб. на кондитера І. Чайковського за продаж хлібобулочних виробів по ціні, що була вище встановленої такси. Згодом була затверджена інша такса з цінами дещо вищими, але скупість і жадібність торгівців не знала меж, вони знову вимагали ціни вищі на багато предметів: керосин, крупа, цукор тощо²⁶.

Боротьба органів місцевого самоврядування із проявами такої соціальної проблеми як алкоголізм, в повіті набула неабияких масштабів та реалізовувалась чіткими та швидкими темпами. Ушицькою повітовою земською управою в квітні 1915 р. було внесено клопотання Подільському губернатору про заборону продажу в краї горілки, пива, виноградного і фруктового вин²⁷, і вже з 1 травня 1915 р. було прийнято рішення про закриття в повіті 50 казенних винних лавок, а продавців було виведено поза штат²⁸.

Соціальна допомога дружинам запасних, що були призвані на війну, часто викликала заздрість серед місцевих жителів, і, зазвичай, негативну. У містечку Вінківці дружини запасних, призваних в діючу армію отримували до-

помогу – казенний пайок, в залежності від кількості членів сім'ї визначалась допомога. В містечку більшість цих коштів можна було економити: багато дружин запасних за час війни заощаджували приблизно по 200-300 крб. і таким чином ставали відносно заможними, що породжувало заздрість в інших. Зокрема, дружини ратників ополчення 1-го розряду, непризваних ще на війну, висловились: «Яке Бог дав їм щастя, беруть та й беруть готові гроші без праці, а наші сидять дома, що зароблять, то з'їдять, як би же господь дав, щоб наших забрали на війну, може б ми склали якусь копійку»²⁹.

21 червня 1915 р. у містечку Віньківці під час сильної спеки група молодих євреїв, у віці приблизно 20 років, пішли купатись на ставок, де один з їхньої компанії втопився. Даний випадок охарактеризував феноменальну байдужість присутніх жителів до смерті молодої людини. На думку молодиків, можна було врятувати покійного без будь-якого ризику для себе. Характерно, між іншим, і те, що: «... друзі самі не пішли рятувати, а запропонували місцевому селянинові, що був гарним плавцем 10 крб., щоб врятувати покійного. Селянин вже майже роздягнувся і був готовий пірнати, але його дружина не дозволила це зробити через небезпеку для нього»³⁰.

Присутність російських військ на території краю не завжди відзначалась гарантією їх безпеки та власних заощаджень. В с. Слобідка-Гулівська з місцевого магазину шляхом незаконного проникнення всередину було здійснено крадіжку різних товарів на суму приблизно 35 крб. та 3 крб. готівкою з каси. В результаті слідчих дій було встановлено, що крадіжку скоїв один із нижчих чинів 420-ї пішої Полтавської дружини, що проходила через село; в магазині при огляді було знайдено австрійський ніж, що належав військовослужбовцю³¹.

Дорожнеча товарів, постійне зростання цін вимагали відповідно підвищення заробітної плати громадянам у всіх галузях господарства. Городові поліцейської команди Нової Ушиці звернулись до міського наглядача з клопотанням про збільшення їм утримання у зв'язку із подорожченням життя на 200-300 %. Ново-Ушицький повітовий справник, направив дане клопотання на обговорення в міську думу з зазначенням про підтримку та погодження зі свого боку. Міська дума, вислухавши доповідь міської управи, та беручи до уваги, що збільшення утримання городовим поліцейської команди не залежить від міста і думи, постановила дане клопотання відхилити³². Начальник міської амбулаторії лікар П. Дурач і фельдшер П. Шеллент, у зв'язку із подорожченням життя, також звернулись з проханням до міської управи про збільшення їм заробітної плати. Включаючи дане питання до порядку денного міської думи, міська управа зазначила, що лікар П. Дурач отримує лише 50 крб., а фельдшер П. Шеллент приблизно 30 крб. Міська дума одногосно вирішила збільшити заробітну плату обом на 10 крб.³³.

З-поміж лікарів, вчителі отримували ще меншу заробітну плату. Ушицька повітова земська управа просила Подільського губернатора внести клопотання в Міністерство народної освіти про збільшення заробітної плати вчителям початкових народних училищ, у зв'язку із дороговизною, окрім зробленого

вже підняття на 10 крб. щомісяця. При цьому управа доповіла, що отримання вчителями в місяць приблизно 40 крб. не вистачає навіть на прожиття, і завдяки цьому спостерігається їх звільнення та перехід на більш оплачувану роботу. Саме ж земство не змогло надати вчителям матеріальну допомогу, і через надмірні витрати викликані війною. Дане питання було залишено без розгляду³⁴.

Однією із статей наповнення місцевих бюджетів був продаж нерухомого майна німецьких та австрійських підданих, які з початком Першої світової війни вважалися військовополоненими та підлягали арешту і заслання. У постанові Головного начальника Київського військового округу генерал-ад'ютанта Л. Троцького від 3 лютого 1915 р. було зазначено, що всі німецькі, австро-угорські і турецькі піддані, які до цього часу були залишені на проживання в межах військового округу без урахування віку і статі, мали виїхати за межі імперії не пізніше 28 лютого 1915 р.³⁵, а вже 3 червня 1915 р. Подільський губернатор відправив телеграму на ім'я Ушицького справника із зазначенням, про виселення у 48-годинний термін до внутрішніх губерній всіх іноземних підданих ворогуючих з нами держав, які проживають в районі від Гусятина на Городок, Ярмолинці, шосе Солобківці, Дунаївці, річка Тернава до кордону Бессарабської губернії³⁶.

Результат останньої постанови начальника Київського військового округу особливо був помічений в Дунаївцях, де було сконцентровано велика кількість німців. Більшість дунаєвських німців підлягала виселенню. Вони в терміновому порядку продавали своє майно та ліквідували всі справи³⁷. В присутності Подільського губернського правління в м. Вінниці 18 і 19 липня 1916 р. відбувся аукціон з продажу нерухомого майна підданих – О. Стрельзе, М. Кінцле, О. Кінцле, Е. Крафт, Ю. Крафт, А. Зефельдтова, В. Зефельдтова, А. Бухгольцева, Е. Гетц, яке знаходилося в Дунаївцях³⁸. Особи, що приймали участь в аукціоні, перед його початком вносили кошти у сумі 10 % від оцінки майна лоту.

В останні місяці війни серед населення повіту зростала соціальна напруга, коли особливо набули проявів криміногенні прояви поведінки жителів, що виявлялись у крадіжках майна, нанесенні тілесних пошкоджень різних ступенів тяжкості, хуліганстві тощо. З оборонних бліндажів с. Крушанівка місцевими селянами Д. Поситно, К. Мендеграло і Ф. Гаврилюк було здійснено крадіжку 17-ти дерев'яних колод. При здійсненні обшуку у кожного з них було виявлено певну кількість колод та було доведено їх вину³⁹. На шляху Муровані Курилівці-Вербовець 2 січня 1917 р. селяни Дерешівської територіальної громади П. Слонюк та Г. Станьковський напали на перевізника Мурованокуріловецької казенної пошти Б. Вользона, побили його та забрали пошту⁴⁰. На полях в с. Зелені Курилівці 9 січня 1917 р. від підпалу селянином А. Ходаницьким згоріла парова машина, що належала поміщику с. Вахновці – Бельському. Спричинені збитки склали 2000 крб.⁴¹.

Отже, не зважаючи на складний період для жителів громад Ушицького повіту Подільської губернії, воєнний стан, постійно зростаюча соціальна напруга, складне фінансово-економічне становище, зниження їх життєвого

рівня, органи місцевого самоврядування намагалися перш за все регулювати питання соціального характеру, що створювало певний порядок та давало впевненість в недопущенні хаосу.

Примітки:

¹ Шевченко В. М. Селянський рух на Поділлі в роки Першої світової війни (1913 – лютий 1917 рр.) (Стан розробки та перспективи дослідження) / В. М. Шевченко // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція: тези доповідей, 15-17 листоп. 1990 р. / Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін.-т ім. В. П. Затонського [редкол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур (відп. ред.), С. К. Гуменюк, О. М. Завальнюк, М. Г. Кукурудзяк]. – Кам'янець-Подільський: [Дунаєвецька рай. друк.], 1990. Секція історії дожовтневого періоду. – С. 6-7.

² Вінюкова В. М. Поділля у Першій світовій війні / В. М. Вінюкова // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 90-річчю Української національно-демократичної революції, 70-річчю утворення Хмельницької області, 22-23 листоп. 2007 р. / Кам'янець-Поділ. держ. ун.-т та ін.; [редкол.: О. М. Завальнюк, В. І. Войтенко (співголови), Л. В. Баженов (відп. ред.), С. А. Копилов, В. С. Прокопчук]. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 1. – С. 344-347.

³ Реєнт О. П. Велика війна 1914–1918 рр. у сучасній українській історіографії / О. П. Реєнт, Б. М. Янишин // Український історичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 4-21.

⁴ Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918) / Л. М. Жванко. – Харків, 2010. – 360 с.

⁵ Кліщинський П.В. Правобережна Україна в роки Першої світової війни: соціально-економічний та громадсько-політичний аспекти (1914 – лютий 1917 рр.): автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Павло Володимирович Кліщинський. – Кам'янець-Подільський: Б.в., 2010. – 20 с.

⁶ Герасимов Т. Ю. Електропостачання міст Подільської губернії в роки першої світової війни (серпень 1914 р. – лютий 1917 р.) / Т. Ю. Герасимов // Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2015. – Вип. 95 (№ 4). – С. 35-38.

⁷ Лисий А. К. Вінниця і вінничани в буревії Першої світової війни / А. К. Лисий // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник (Межибіж) – 1, 2014). – Хмельницький: ІРД, 2014. – Ч. 1. – С. 114-121; Його ж. Повітове місто Поділля в буремні 1914–1917 роки / А. К. Лисий // Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 3-4 квітня 2015 р. – Вінниця, ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – С. 244-252.

⁸ Реєнт О. П. Перша світова війна і наслідки геополітичних катаклізмів початку ХХ ст. для України / О. П. Реєнт // Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 3-4 квітня 2015 р. – Вінниця, ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – С. 203-209.

⁹ Календар. Справочна книжка на 1919 рік. – Кам'янець–Поділ.: Друк. Когена і Дунаєвського, 1919. – С. 23-24.

¹⁰ Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІАК), ф. 442, оп. 859, спр. 45 ч. 6, арк. 42.

¹¹ Байдак М. «Живий живе думає»: жіноче розуміння часу в роки Великої війни 1914–1918 рр. / М. Байдак // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ століть» (22 травня 2015 р., м. Житомир) / За заг. ред. проф. Г. М. Стародубець. – Житомир: Полісся, 2015. – С. 21.

¹² Местная хроника // Подолия. – 1914. – 31 янв. – С. 4.

¹³ Корреспонденция // Подолия. – 1914. – 19 марта. – С. 4.

¹⁴ Местная хроника // Подолия. – 1914. – 12 февр. – С. 4.

¹⁵ Там само. – 05 февр. – С. 4.

¹⁶ Корреспонденция // Подолия. – 1914. – 15 июня. – С. 4.

¹⁷ Местная хроника // Подолия. – 1914. – 17 июня. – С. 4.

¹⁸ По Юго-Западному краю. Вербовец // Юго-Западный край. – 1915. – 17 янв. – С. 4.

¹⁹ Хроника // Подолянин. – 1915. – 22 янв. – С. 3.

²⁰ Там само – 14 февр. – С. 4.

²¹ Там само. – 21 февр. – С. 3.

²² Там само. – 24 февр. – С. 5.

²³ По Юго-Западному краю. Воньковцы // Юго-Западный край. – 1915. – 25 февр. – С. 4.

²⁴ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО), ф. 409, оп. 1, спр. 193, арк. 10.

²⁵ Хроника // Подолянин. – 1915. – 15 марта. – С. 4.

²⁶ По Юго-Западному краю. Новая Ушица // Юго-Западный край. – 1915. – 24 мая. – С. 4.

²⁷ Хроника // Подолянин. – 1915. – 09 апр. – С. 3.

²⁸ Там само. – 30 апр. – С. 4.

²⁹ По Юго-Западному краю. Воньковцы // Юго-Западный край. – 1915. – 25 апр. – С. 4.

³⁰ Там само. – 02 июля. – С. 4.

³¹ Хроника // Подолянин. – 1915. – 04 авг. – С. 3.

³² Хроника // Юго-Западный край. – 1916. – 24 июля. – С. 2.

³³ Там само. – 25 июля. – С. 2.

³⁴ Ходатайство земства о прибавке жалования учителям народных школ // Юго-Западный край. – 1916. – 11 нояб. – С. 4.

³⁵ ЦДІАК, ф. 278, оп. 1, спр. 222, арк. 67.

³⁶ ДАХМО, ф. 227, оп. 1, спр. 8616, арк. 6.

³⁷ Хроника // Подолянин. – 1915. – 10 марта. – С. 3.

³⁸ Там само. – 07 октяб. – С. 3.

³⁹ Там само. – 1917. – 24 янв. – С. 4.

⁴⁰ Хроника // Юго-Западный край. – 1917. – 04 февр. – С. 2.

⁴¹ Там само.

Oleksandr Vityuk. Ushyts'ky district Podolia during the First World War (1914– February 1917): the social legal aspect. *On the basis of archival and published sources, the works of Ukrainian historians and ethnographers, the article attempts to analyze the history of Ushyts'ky district Podolia during the First World War (1914 – February 1917) in the social legal aspect.*

Deals with the life of the population of the county on the eve of and during the war, described the activities of local authorities and representatives of the imperial power to implement their social policies in the region. One of the priorities of the authorities in place were adequate to ensure military families who were called up for active duty in the army, price controls on food and essential commodities and combating speculation in the county.

The author drew attention to regulations that significantly affect the living standards of the county in the First World War, the implementation of legislation concerning the most vulnerable social groups.

Shown separately promoting population of the county and local governments on a voluntary accumulation of funds to charitable boards, formation of local guardianship assistance to victims in the war military, opening and providing necessary equipment medical hospitals and hospitals for the wounded

The article notes the important changes in judicial matters for the first time clearly rozmezhuvaly the county for forensic amicable stations and secured their judges to decide disputes residents of several counties. It is proved that the distribution of cities and counties for the «new law on local court» was not rational, because of the suffering residents of settlements, who lived at a distance from the court.

Key words: *Ushyts'ky district, Podolsk province, city council, city council, district council, the First World War, guardianship, judicial settlement station, martial law.*

Отримано: 03.09.2015 р.

УДК 378.096:94+81 «1918/1920» (477.43)

Олександр Завальнюк

**ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ – ПРОВІДНИЙ
ПІДРОЗДІЛ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1918–1920 рр.)
(до 100-річчя заснування вишу)**

Олександр Завальнюк. Історико-філологічний факультет – провідний підрозділ Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) (до 100-річчя заснування вишу). На основі архівних і опуб-

лікованих джерел, праць сучасних українських істориків досліджуються питання про заснування, формування кадрового складу (професорів, приват-доцентів, лекторів), багатонаціонального, змішаного студентського контингенту – майбутню українську інтелігенцію, а також освітню, навчально-методичну, наукову, державно-політичну та громадську діяльність представників трудового колективу історико-філологічного факультету – провідного підрозділу Кам'янець-Подільського державного українського університету, який вніс помітний вклад у національне відродження країни у 1918–1920 рр.

Ключові слова: історико-філологічний факультет, Кам'янець-Подільський державний український університет, професура, доцентура, студенти, вступні лекції, навчальний процес, історико-філологічна секція Наукового товариства, лекційно-пропагандистська діяльність, студентський журнал «Нова думка».

Александр Завальнюк. Историко-филологический факультет – ведущее подразделение Каменец-Подольского государственного украинского университета (1918-1920 гг.) (до 100-летия основания вуза). На основе архивных и опубликованных источников, трудов современных украинских историков исследуются вопросы об основании, формировании кадрового состава (профессоров, приват-доцентов, лекторов), многонационального, смешанного студенческого контингента – будущую украинскую интеллигенцию, а также образовательную, научно-методическую, научную, государственно-политическую и общественную деятельность представителей трудового коллектива историко-филологического факультета – ведущего подразделения Каменец-Подольского государственного украинского университета, внесшего заметный вклад у национальное возрождение страны в 1918–1920 гг.

Ключевые слова: историко-филологический факультет, Каменец-Подольский государственный украинский университет, профессура, доцентура, студенты, вступительные лекции, учебный процесс, историко-филологическая секция Научного общества, лекционно-пропагандистская деятельность, студенческий журнал «Наукова думка».

Сучасна українська вища школа проходить складний і відповідальний процес реформування відповідно до цивілізаційних викликів і нових національних стандартів, які зорієнтовані на європейську університетську модель. Попри набуття нових якостей, традиційно властивих вищим навчальним закладам Європи, важливо, щоб українські вищі в своїй основі не втратили самобутнього характеру, який відповідає прогресивній історичній тяглоті і забезпечуватиме найбільш повне врахування національних запитів нових поколінь українців, використання набутого у минулому цінного досвіду.

Це стосується, зокрема, і функціонування українських університетів, які появились в добу яскравого національного відродження 1917–1920 рр. і де-факто стали піонерами в реалізації нової університетської моделі, виробленої у тодішніх передових наукових колах. Один із них – Кам'янець-Подільський державний український університет (К-ПДУУ), що функціонував найдовше із усіх за-

снованих тоді українських вишів, нагромадив найбільший досвід, який потребує узагальнення, систематизації і критичного осмислення. Найбільше виділявся заснований у його структурі історико-філологічний факультет – підрозділ, що залишив по собі унікальний, повчальний слід, який заслуговує на ґрунтовне вивчення.

У цьому зв'язку варто наголосити, що дослідники (Е. М. Мельник, А. Г. Філінюк¹, С. А. Копилов, В. В. Газін², Ю. О. Маркітантов, В. Б. Стецюк³, О. М. Завальнюк⁴ та ін.) частково звертали увагу на окремі аспекти (кадрові, навчальні, науково-дослідні тощо) піднятої теми, утім цілісно вони не розкрили процес творення, діяльності і розвитку цієї структури. Тому метою нашої статті є з'ясування її появи, формування професорсько-викладацької корпорації і студентського контингенту, а також усіх найважливіших складових повсякденного життя та багатогранної діяльності на основі залучення широкого кола архівних і опублікованих джерел та встановлених фактів.

Спочатку з'явилася ідея відкрити в структурі проектованого на початку 1918 р. Кам'янець-Подільського державного українського університету філологічний факультет, який мав бути одним із трьох навчальних підрозділів. Її вперше було оприлюднено під час спільного засідання міністерської делегації і університетської комісії Кам'янець-Подільської міської думи, яке відбулося 4 квітня 1918 р. під головуванням професора І. М. Ганицького⁵. За це проголосували усі 19 осіб, присутні на тому зібранні. Чому не запланували створити історико-філологічний факультет, як це було прийнято для класичних університетів, що діяли тоді в Україні ще з імперських часів, ніхто не пояснив. Скоріш за все, гості з Києва обговорили цю ідею ще до приїзду і зійшлися на тому, що для забезпечення його роботи не вистачить науково-педагогічних кадрів. У підписаному І. М. Ганицьким (голова) і О. М. Прусевичем (секретар) протоколі значиться саме філологічний факультет. Утім через 3 дні, коли делегація науковців повернулася до столиці, на черговому засіданні ради лекторів Київського народного українського університету (КНУУ), яке відбулося 7 квітня 1918 р. під головуванням ректора І. М. Ганицького, було схвалено рішення про відкриття в структурі майбутнього вишу у Кам'янці-Подільському 3-х факультетів, один з яких мав бути <...> історико-філологічний⁶. На жаль, ніхто із присутніх не пояснив, чому ухвалене у Кам'янці-Подільському рішення змінили, розширивши назву навчального підрозділу. Хоч протокол того засідання не дає змогу побачити дискусію з цього питання, можна вважати, що хтось із присутніх все-таки звернув увагу на те, що у класичному університеті українського зразка (а саме такий створювався на Поділлі) одним із провідних факультетів має стати історико-філологічний. Того ж дня ухвалили рішення про попереднє формування професорсько-викладацького складу всіх навчальних підрозділів університету. А 28 квітня 1918 р. І. І. Огієнко, який до того побував у Кам'янці-Подільському у складі зазначеної делегації, доповів раді лекторів КНУУ, що для історико-філологічного факультету вже намічено 8 кандидатів на різні кафедри, розпочалася робота із можливого залучення до викладацької роботи на

цьому факультеті вчених зі Львова і Чернівців⁷.

Гетьманський переворот вніс зміни у підготовку із заснування К-ПДУУ. Нею почала займатися створена при Міністерстві освіти (МО) Української держави тимчасова спеціальна комісія у справах вищих шкіл і наукових інституцій під головуванням академіка РАН В. І. Вернадського. На неї покладалося, зокрема, вироблення відповідного законопроекту. Спочатку члени комісії 1 липня 1918 р. розглянули підготовлений у департаменті вищої і середньої школи МО документ про заснування університету у Кам'янці-Подільському, де йшлося про 4 факультети (без назв)⁸. 11 липня утворили «підкомісію із організації факультетів» (Д. І. Багалій, В. І. Вернадський, І. В. Єгоров, Б. Л. Лічков, В. І. Лучицький, І. І. Огієнко, Г. Г. Павлуцький), яка виробила відповідні пропозиції. І вже 26 липня в остаточному варіанті, який був затверджений комісією і направлений міністрові освіти і мистецтва М. П. Василенку для подальшого розгляду, чітко фіксувалося, що одним із чотирьох факультетів К-ПДУУ є історико-філологічний. Цей пункт, як і багато інших, схвалила Рада Міністрів, після чого 17 серпня 1918 р. закон був затверджений гетьманом Павлом Скоропадським⁹.

Після цього ректор І. І. Огієнко у співпраці з Міністерством освіти і мистецтва зайнявся формування професорсько-викладацького штату двох факультетів (зокрема, історико-філологічного), які відкривалися першого навчального року. До відкриття університету, що відбулося 22 жовтня 1918 р., призначення на різні кафедри цього навчального підрозділу отримали всього 5 осіб (на посаду в.о. екстраординарного професора кафедри історії мистецтва – К. В. Широцький, приват-доцентів кафедр слов'янської філології, української літератури та історії України – М. О. Драй-Хмара, Л. Т. Білецький та І. П. Крип'якевич; професора В. І. Петра (Ніжинський історико-філологічний інститут) перевели на посаду ординарного професора кафедри грецької словесності). Сам І. І. Огієнко був фахівцем-філологом і посів посаду в.о. екстраординарного професора кафедри історії української мови¹⁰. Ці науковці повинні були розпочати навчальну роботу на факультеті. Утім, як виявилось, двоє з них – К. В. Широцький (через хворобу) та І. П. Крип'якевич (через початок Листопадової революції у Східній Галичині) до викладання не приступили. Тож студенти слухали всього кілька філологічних курсів, історичні дисципліни у осінньому семестрі не викладалися взагалі.

Зимовий семестр 1918–1919 навчального року на історико-філологічному факультеті розпочався із поповнення викладацького штату. У січні 1919 р. новий міністр освіти УНР І. І. Огієнко (за згоди уряду, залишив за собою посаду ректора К-ПДУУ) зробив нові кадрові призначення. Так, тут з'явилися перші історики: в.о. екстраординарного професора П. В. Клименко, приват-доценти Д. І. Дорошенко і П. Г. Клепатський. На курс романської філології призначили в.о. екстраординарного професора Д. Шелудька (до роботи не приступив), історії української літератури – приват-доцента М. А. Плевако, новогрецької мови – приват-доцента І. А. Любарського¹¹. Не увінчалася успіхом справа із за-

лучення до навчання студентів-істориків професора М. С. Грушевського, який у лютому 1919 р. прибув до Кам'янця-Подільського і більше місяця займався тут політичною, журналістською і науковою роботою¹². Маститий вчений не змінив свого рішення щодо відмови від продовження професорської кар'єри і після того, як рада професорів прийняла ухвалу про обрання його почесним членом університету за заслуги у галузі українознавства¹³.

Напередодні другого навчального року призначення на історико-філологічний факультет К-ПДУУ отримали ще кілька науковців: П. Филипович – на посаду приват-доцента кафедри російської мови, О. К. Еланич – приват-доцента кафедри російської історії, Г. М. Іваниця – в.о. приват-доцента кафедри класичної філології, Л. Б. Б'ялковський – приват-доцента кафедри полоністики, Г. К. Ватич – лектора французької, О. О. Попович – лектора німецької мови¹⁴. В жовтні 1919 р. у штат прийняли В. Бірчака – приват-доцентом кафедри нового українського письменства¹⁵ і тимчасово прикомандирували в.о. екстраординарного професора Київського державного українського університету Є. К. Тимченка, а у березні 1920 р. приват-доцентом кафедри історії всесвітнього мистецтва почав працювати Й. Л. Пеленський¹⁶. Влітку з'явився наказ МО про призначення С. Ю. Гаєвського приват-доцентом кафедри російської мови і літератури¹⁷, а на початку листопада 1920 р., коли йшов уже третій навчальний рік, на роботу оформили С. С. Дложевського – в.о. екстраординарного професора по кафедрі історії мовознавства, А. Г. Бориса – лектором філософії і К. А. Поля – лектором німецької мови¹⁸. На жаль, п'ятеро із зазначених осіб (Филипович, Еланич, Іваниця, Бірчак, Дложевський) до викладацької роботи не приступили через воєнні події, чим ускладнили організацію навчального процесу.

Студентський контингент історико-філологічного факультету формувався відповідно до тих нормативних актів, які виробляло освітнє відомство. Спочатку це були «Проект прийому в університети в 1918–19 рр.», затверджений міністром освіти й мистецтва 15 липня 1918 р., і «Правила прийому у вищі школи на Україні демобілізованих бувших студентів» від 5 серпня 1918 р. Для вступу до К-ПДУУ абітурієнти (юнаки і дівчата), незалежно від спеціальності, повинні були мати середню освіту – завершену (приймалися дійсними студентами) або незавершену (ставали вільними слухачами). Вступні іспити не проводилися. Обсяг зарахованих залежав від можливості розмістити їх в аудиторіях. У добу Директорії УНР правила прийому зазнали певних змін. 5 лютого 1919 р. міністр І. І. Огієнко затвердив «Тимчасові умови для вступу до Київського і Кам'янець-Подільського державних українських університетів». На відміну від практики минулого року, абітурієнти повинні були скласти вступні іспити в особливих комісіях¹⁹. Змінені умови прийому передбачали складання іспитів (за середню школу) з української мови і літератури та історії України замість російської мови і словесності та історії Росії²⁰. Особи, зараховані вільними слухачами, могли отримати статус дійсного студента після року навчання і складання щонайменше трьох іспитів при умові, що вони також витримують в університетських комісіях іспити за курс середньої школи²¹.

Починаючи з серпня 1918 р. канцелярія студентських справ розпочала прийом документів від бажаючих. 19 жовтня відбулося перше засідання комісії (складалася із викладачів) із зарахування абітурієнтів, яку очолював ректор. Того дня дійсними студентами історико-філологічного факультету стали Онопрій Чумак, Неофіт Ганчевський, Віктор Шанський, Володимир Харков (згодом демонстративно покине навчання через небажання слухати україномовні лекції), Олександр Садківський та інші²². Наприкінці 1918 р. у списку прийнятих на навчання нараховувалося вже 133 майбутніх істориків і філологів, які становили третину всіх студентів вишу²³. Упродовж навчального року кампанія із зарахування продовжувалася (приймали студентів різних вишів, іншу молодь, яка, рятуючись від російської інтервенції і шукаючи спокійного місця для проживання і продовження навчальної праці, вимушено опинилася у Кам'янці-Подільському). Так, у лютому-травні 1919 р. вільними слухачами факультету стали: Семен Антонов, Дмитро Ареф'єв, Любов Біднова, Надія Білецька, Микола Білий, Сава Благовісний, Микола Божко, Йосип Гончар, Євген Вировий, Яків Візенталь, Іван Вітязь, Микола Воробйов, Йосип Гавриляк, Феропонт Головатюк, Валентина Длугопольська, Євдокія Журманова (Коваленко), Марія Зільберман (Гортштейн), Олекса Іванов, Олекса Кабардін, Федір Коріненко, Петро Коробчанський, Тимофій Никоненко, Петро Олександрович, Олександр Омелянович, Конон Панченко, Трохим Савченко, Володимир Свідзінський, Василь Сухоребрий, Тетяна Фаранюк, Іта Фікс, Федір Хамов, Сильвестр Чернявський, Володимир Шамро-Вовк, Василь Шиманський і Степан Шишковський; дійсними студентами – Георгій і Олекса Ковальови, Євген Красовський, Григорій Ляшевський, Григорій Русавський, Олександр Снігурський, Володимир Ходацький, Володимир Шарбау, Іван Шевченко, Олександр Шпакович і Петро Щербинський²⁴. Отже, загалом кількість вільних слухачів і дійсних студентів поповнився на 46 осіб і досягла 179 осіб.

Наприкінці 1919 р. студентський контингент двох курсів нараховував уже 348 юнаків і дівчат²⁵. А восени 1920 р., коли розпочався третій рік роботи вишу, молодь історико-філологічного факультету нараховувала 412 осіб²⁶. Переважна більшість студентів була українцями християнської віри (православні і греко-католики), належала до чоловічої статі і представляла різні куточки Поділля. Також тут були вихідці з Волині, Київщини, Полтавщини, Слобожанщини, Галичини та інших регіонів. Не всі вони відвідували заняття. Частина з них добровольцями пішли до українського війська захищати свою державу і незалежність (при цьому з числа студентів їх не відраховували), інші покинули університет через політичні (прихід більшовиків), родинні та інші обставини. Непоодинокими були і випадки смерті через епідемії різних інфекційних хвороб.

Студенти обирали для майбутньої професії один із 4-х відділів: класичний, слов'яно-український, історичний та романо-германський, записувалися у канцелярії факультету на ті чи ті навчальні дисципліни (обов'язкові і за вибором). Перелік обраних для студіювання курсів вносився до студентської

книжки (проти кожної дис-ципліни значився обсяг лекційних і практичних годин, відведених для вивчення, а також прізвище професора, приват-доцента чи лектора). За вибіркоким обстеженням, у 1918–1919 навчальному році тижневе навантаження студента становило: в осінньому семестрі – 30 годин лекційних і практичних занять, у весняному – до 32 (на 10 дисциплін)²⁷. У 1919–1920 навчальному році той же показник коливався в межах 20-50 годин²⁸, що було пов'язано з різними інтересами молоді. І це при тому, що на цьому факультеті для неї встановили гра-ничні межі тижневих годин – 18-30²⁹. Записавшись на свій індивідуальний план, студент повинен був подати до канцелярії квитанцію про внесену ним плату за право навчання в семестрі – 125 крб.

Навчання відбувалось переважно у другу половину дня, що пояснювалося занятістю значної частини студентів до обіду на різних роботах, які давали засоби до життя. Через тих, хто приходив на заняття після роботи, доводилося скорочувати тривалість навчання, як це зробили, наприклад, у весняному семестрі 1919–1920 навчального року. Враховуючи побажання юнаків і дівчат, рада професорів ухвалила закінчити лекції й іспити до 15 травня 1920 р., а влітку, коли студенти менше працюватимуть фізично, повернутися до виконання навчальних планів усіх факультетів, зокрема й історичко-філологічного³⁰. Після складання усіх передбачених семестрових іспитів (курскових не було) декан факультет (спочатку ним працював П. В. Клименко, а згодом Л. Т. Білецький) зараховував студентам семестри. Якщо не всі випробування були витримані, запис на новий семестр заборонявся, тобто вважалося, що студент не виконав навчального плану і підлягав відрахуванню³¹.

Кожен професор і приват-доцент, яким доручали обов'язкові навчальні курси, розпочинав свою викладацьку роботу читанням вступної (пробної) лекції. 1 листопада 1918 р. цю традицію започаткував І. І. Огієнко. На його лекцію з вступу до історії української мови прибули викладачі і студенти різних факультетів, а також представники міської інтелігенції³². Л. Т. Білецький згадував, що «велика 1-ша аудиторія <...> ломилася від студентів-слухачів і приватних осіб та професорського складу університету. День початку викладів був другим святом університету. В гарній промові, з якою ректор звернувся до студентів і заохочував їх до науково-культурної праці, до наукових студій у всіх ділянках українознавства та інших галузів на добро української культури та українського народу. Ця перша лекція була справжнім тріумфом щодо єднання професури і студентства в однім гучнім голосі першого викладача в мурах нового університету. <...> Другу годину свого викладу проф[есор] Огієнко присвятив уже своїй черговій дисципліні по розкладу»³³. У 1918–1920 рр. подібні лекції прочитали усі, кого прийняли на науково-педагогічну роботу, крім одного. Викладання проводилося українською мовою (виняток становив 71-річний професор В. І. Петр, який мав дозвіл від міністра освіти і мистецтва на російськомовні заняття впродовж лише першого навчального року і через це з дозволу ректора він не прочитав вступної лекції; невиконання ним закону УНР від 1 січня 1919 р. про обов'язкове викладання українською у державних ви-

шах пов'язане, скоріш за все, з його хворобливим станом, через що незабаром відбув на лікування за кордон)³⁴. За спостереженням Д. І. Дорошенка, який викладав обов'язковий курс української історії, «молодь з живим інтересом ставиться до викладів, видно вона цінила й те, що Кам'янецький університет являється національною науковою інституцією»³⁵.

У зв'язку з бідністю фонду україномовної навчальної літератури, на історико-філологічному факультеті, як і загалом в університеті, викладачі готували до друку свої лекційні курси – основу вивчення різних навчальних дисциплін. Одним із перших зумів опублікувати свої лекції з історії української мови І. І. Огієнко³⁶. Услід за ним тексти своїх лекцій видрукували: П. Г. Клепатський (з джерелознавства історії України)³⁷, М. О. Драй-Хмара (з слов'янознавства)³⁸. Також були передруковані і україномовному перекладі лекції з методології історії літератури київського професора В. М. Перетця³⁹.

В умовах гострого дефіциту друкарського паперу і коштів низка авторів зуміли опублікувати окремі праці, присвячені окремим питанням навчальних курсів, творчості українських письменників тощо, доступну студентам. Зокрема, у 1919 р. Д. І. Дорошенко видав брошуру «Про минулі часи на Поділлі»⁴⁰, П. Г. Клепатський – змістовні нариси про життя і творчість І. П. Котляревського⁴¹, Марко Вовчок⁴², Євгена Гребінки⁴³, П. П. Гулака-Артемівського⁴⁴. Наступного року цей ряд поповнили праці інших науковців факультету: Л. Т. Білецького – хрестоматія з української літератури (у співавторстві з О. Дорошкевичем)⁴⁵, про характер творчості Тараса Шевченка⁴⁶ і народну поезію⁴⁷, М. М. Васильківського – про релігійність у творах Шевченка⁴⁸, П. Г. Клепатського – про філософа Г. С. Сковороду⁴⁹. Важливе значення для викладів з мовознавства мав переклад професора Є. К. Тимченка з німецької мови однойменного підручника Є. Санфельда⁵⁰. Такого вагомого доробку не мали інші факультети К-ПДУУ.

Чекали своє черги на друк в університетській літографії рукописи М. О. Драй-Хмари (підручник з історії сербської мови і літератури), Л. Т. Білецького (з історії староруського письменства), М. М. Васильківського («Грамматика німецької мови по Гамму»), М. А. Плевако (брошура «Життя та праці Б. Грінченка»), І. А. Любарського і В. І. Петра (підручники з латинської і французької мов), Д. І. Дорошенка (брошура «З минулого Катеринославщини» і «Оповідання про Ірландію»)⁵¹.

Викладачі факультету усвідомлювали, що державний український університет є не лише освітнім і культурним центром, а й важливим осередком наукового життя. До заснування К-ПДУУ у Кам'янці-Подільському діяли дві наукові структури – Подільське церковне історико-археологічне товариство, створене 1903 р., і Товариство подільських природодослідників і любителів природи (з 1911 р.). Вони об'єднували переважно краєзнавців. Учених у цих товариствах було мало. Вищим етапом організації наукових сил міста стало створення переважно з професорсько-викладацьких кадрів університету Наукового товариства. Початок його заснування припав на весну 1919 р. Утім активно воно працювало тільки з осені. У його складі були дві секції, одна з яких – історико-філологічна на чолі з Є. К. Тимченком – об'єднувала вчених-гуманітаріїв. У

1919–1920 навчальному році ця секція збиралася на засідання 19 разів (кожен із них запротоколюваний), було виголошено 29 наукових доповідей. Два засідання присвятили пам'яті Тараса Шевченка і Володимира Антоновича. Велика увага приділялася джерелознавчій проблематиці. Так, П. Г. Клепатський доповідав про литовсько-руські літописи, літописи Якова Лизогуба, листування російської великої княгині Катерини Олексіївни з англійським послом сером Чарльзом Вільямсом, про «Повість минулих літ» як початковий літопис, місцеві й монастирські літописи, а також місцеві синодики. П. В. Клименко проаналізував грамоти Міндовга. У доповіді Л. Т. Білецького йшлося про «Повість минулих літ» у баченні російського академіка О. Шахматова.

Крім того, Л. Т. Білецький і П. Г. Клепатський висвітлили творчість Тараса Шевченка. В академії на пошану В. Б. Антоновича з доповідями виступили П. Г. Клепатський («В. Б. Антонович як історик») і Ю. Й. Сіцинський («В. Б. Антонович як археолог»). На інших засіданнях висвітлювалися основні складові творчості А. Качича-Міюшича та його роль в історії сербо-хорватського письменства (М. О. Драй-Хмара), діяльність П. Куліша як критика та історика української літератури (М. А. Плевако). Увазі членів секції і відвідувачів також були запропоновані теми, пов'язані зі становленням українського письменства (Л. Т. Білецький), краєзнавчі (Ю. Й. Сіцинський, П. В. Клименко) і фольклорно-етнографічні (професорський стипендіат С. Ф. Якимович). М. М. Васильківський доповідав про своє бачення перспектив світової історії⁵². Таку активність не змогли продемонструвати представники секції точних наук.

Спеціальна комісія (В. О. Біднов, Ю. Й. Сіцинський і М. А. Плевако) взялася за підготовку «Словника українських вчених, письменників та інших діячів»⁵³. На жаль, завершити цей великий науково-культурний проект не вдалося через брак сил, коштів, а також відірваність Кам'янця-Подільського від визначних бібліотечних і архівних центрів країни.

Попри величезні труднощі з коштами і папером, виш заходився видавати свої наукові записки. Кожний із 5 факультет мав підготувати по одному тому своїх праць. Редагування підготовлених матеріалів доручили спочатку Д. І. Дорошенку, а після його відрадження за кордон – М. О. Драй-Хмарі. Згодом плани підкорегували, і підготували один змішаний том записок, у якому були представлені статті, зокрема, 6 професорів і приват-доцентів історико-філологічного факультету – Л. Т. Білецького⁵⁴, Л. Б. Б'ялковського⁵⁵, П. Г. Клепатського⁵⁶, П. В. Клименка⁵⁷, І. І. Огієнка⁵⁸ і Ю. Й. Сіцинського⁵⁹. У журналі «Нова думка», який видавався в університеті, Л. Т. Білецький опублікував розлогу і змістовну статтю «М. Євшан як критик»⁶⁰.

Студенти брали приклад із своїх наставників і створили свою наукову структуру – історико-економічний гурток, на якому зачитували свої реферати. Про один із них – «Історія Барського староства», виголошений В. Левицьким, розповідала місцева преса⁶¹. Частина студентів факультету працювала у бібліографічному гуртку під керівництвом М. А. Плевако. Цей гурток мав свій статут, який складався із 7 розділів і 29 параграфів. В ході роботи гуртківці

зачитували і обговорювали прослухані реферати, розпочали складання бібліографії Б. Грінченка⁶². Згодом студентські гуртки увійшли до новоствореного Наукового студентського товариства. Зразковою активністю в галузі науково-дослідної роботи відзначався член НСТ А. Животко (опублікував 8 наукових, науково-популярних та інформаційних статей), який здобував у К-ПДУУ другу вищу освіту⁶³.

Досить результативною була участь професури і студентів у державному, політичному та громадському житті. Крім ректора-філолога, який посідав високі державні посади (міністр освіти, міністр ісповідань, головноуповноважений міністр, т.в.о. Голови Ради Народних Міністрів УНР) і з літа 1919 р. очолював управу Подільського відділу Українського Червоного Хреста. 20 червня 1919 р. І. І. Огієнко разом з іншими діячами Поділля (понад 15 осіб) подав Директорії УНР меморандум, в якому пропонувалася нова програма діяльності уряду⁶⁴.

Свій вклад у розв'язання певних державно-політичних питань внесли й інші представники історико-філологічного факультету. Зокрема, Д. І. Дорошенко, який мав досвід вирішення різних стосунків між Українською державою і країнами Четверного союзу у 1918 р., за дорученням глави українського уряду В. М. Чехівського, в лютому-квітні 1919 р. очолював державну комісію із врегулювання прикордонного конфлікту між Румунією та УНР, провів раунд складних переговорів з представниками румунської військової влади у Бессарабії щодо припинення артилерійських обстрілів української частини Придністров'я. У листопаді-грудні 1919 р. Д. І. Дорошенко, яка рада професорів відрядила за кордон, за розпорядженням Директорії УНР виконував обов'язки уповноваженого Української місії Червоного Хреста на Балканах⁶⁵.

П. В. Клименко наприкінці серпня 1919 р. очолив Відділ охорони пам'яток старовини й національної культури і Архівну комісію (її членами були Ю. Й. Сіцінський, Л. Б. Б'ялковський, Й. Л. Пеленський) Міністерства народної освіти, які, завдяки наполегливості і енергійності керівника, доклали багатьох зусиль для збереження історико-культурної спадщини і архівних комплексів на Поділлі⁶⁶.

Є. К. Тимченко очолював створену за рішенням Міністерства ісповідань УНР Комісію з перекладу Святого Письма українською з грецької мови, входив до складу ще двох важливих комісій – термінологічної, яка мала на меті укласти російсько-український правничий словник, та з перекладу українською мовою з російської діючих карних і цивільних законів УНР (разом з ним тут працювали його колеги із факультету – Ю. Й. Сіцінський, Л. Т. Білецький і М. О. Драй-Хмара). До того ж, професор очолив комісію із укладання історичного словника української мови (створена при УАН), діяльність якої частково була перенесена до К-ПДУУ⁶⁷.

У Державній нараді, яку 25 жовтня 1919 р. провів у Кам'янці-Подільському С. В. Петлюра на представництві вищої влади УНР, політичних і громадських структур, взяли участь також І. І. Огієнко (як міністр), Л. Т. Білецький і

С. Ю. Гаєвський (обидва – члени Української партії соціалістів-федералістів)⁶⁸. За 10 днів до того, рада професорів К-ПДУУ, за участі усіх професорів і приват-доцентів історико-філологічного факультету, ухвалила «Звернення до світових держав з протестом проти нищення генералом Денікіним української культури»⁶⁹.

Допомогти молодій українській державі усім серцем прагнули і студенти. Під час «кам'янецької доби» Директорії УНР найбільш підготовлені із них працювали у різних міністерствах та відомствах на другорядних посадах, сприяючи тим самим функціонуванню державного управління. З відвоюванням великої частини території під час польсько-українського наступу у квітні-травні 1920 р. 5 представників студентського самоврядування вишу (зокрема, історик Сильвестр Чернявський і філолог Валеріан Поліщук) побували на прийомі у Головного Отамана і, запропонувавши послуги університетської молоді для розгортання державної роботи, отримали підтримку керівника республіки, після чого розпочали відповідну організацію юнаків і дівчат⁷⁰. Окремі з них пішли не на мирну управлінську працю, а добровольцями на фронт.

Глибоко усвідомлюючи значення для навчальної і наукової роботи університетської бібліотеки, викладачі (зокрема, історичного, філологічного і педагогічного профілю) взяли участь у наповненні її фонду необхідною літературою. Так, І. І. Огієнко пожертвував із своєї домашньої книгозбірні 114, Л. Т. Білецький – 9, Ю. Й. Сіцінський – 23, С. Ф. Русова (з осені 1920 р. викладала педагогіку) – 642 книги⁷¹. Загалом – 788 примірників, більшість з яких були україномовними, прислужилися студентам у навчальній праці.

Професорсько-викладацька корпорація факультету взяла участь у активному просвітництві місцевих жителів. У Кам'янець-Подільському народному українському університеті, який відкрився 1 листопада 1919 р. і був популяризатором наукових знань, працювали за сумісництвом і представники історико-філологічного факультету – П. Г. Клепатський, М. А. Плевако, Л. Т. Білецький, розширюючи гуманітарний кругозір слухачів, які мали початкову і вищу початкову освіту. Публічним просвітництвом через участь у лекторіях і різних курсах (для учителів, служителів культу, майбутніх державних управлінців, поштово-телеграфних працівників тощо) займалися І. І. Огієнко, Д. І. Дорошенко, П. В. Клименко, М. О. Драй-Хмара, П. Г. Клепатський, Ю. Й. Сіцінський, Л. Т. Білецький. Вони прочитали загалом десятки лекцій, які запам'яталися слухачам з народу і війська⁷². За цим показником відставали представники інших факультетів К-ПДУУ.

Для популяризації історичних і культурних знань широко використовувалася місцева україномовна преса – «Свято Поділля», «Життя Поділля», «Село», «Освіта», «Україна», «Трудова громада», «Наш шлях», «Новий шлях» та ін. Публіцистика істориків і філологів присвячувалася найрізноманітнішій тематиці – від Тараса Шевченка, української літератури, народних звичаїв (Д. І. Дорошенко, П. Г. Клепатський, М. А. Плевако) до окремих діячів науки, культурного життя, історичної спадщини (Л. Т. Білецький, М. О. Грінченко, С. Ф. Яки-

мович, Ю. Й. Сіцінський)⁷³.

Свій друкований орган мало і студентство. У науково-літературному журналі «Нова думка» (ч. I-II, III), редактором якого був спочатку Юрій Липа, а після нього Валеріан Поліщук, друкувалися літературні і науково-публіцистичні твори студентів історико-філологічного, правничого та інших факультетів. Вони мали різний ступінь зрілості, відповідали тим чи тим літературним уподобанням і були стимулом до дальшого творчого зростання.

На факультеті проводилися важливі патріотичні заходи, наприклад, збори колективу до 106-ї річниці від дня народження Т. Шевченка, урочисті академії, присвячені І. Франка та М. Євшану. На їх честь лунали полум'яні промови, свою майстерність демонстрували симфонічний оркестр, учасники художньої самодіяльності студентів⁷⁴.

Після поразки Української революції восени 1920 р. зазнав змін й історико-філологічний факультет. Щоб не потрапити до рук «чрезвычайки», покинули батьківщину І. І. Огієнко, В. О. Біднов (декан богословського факультету, який викладав студентам-історикам і філологам спецкурс з історії української церкви), Л. Т. Білецький, Д. І. Дорошенко, В. І. Петр, Л. Б. Б'ялковський, С. Ф. Русова (у 1921 р.), а також представники інших факультетів. Більшість тих, хто залишився працювати, не почували за собою вини перед новою владою і були впевнені, що репресії їх не зачеплять. Це була, мабуть, найбільша помилка у їхньому житті. Згодом до сталінських таборів потраплять П. В. Клименко, П. Г. Клепатський, М. О. Драй-Хмара, І. А. Любарський. Під переслідування потрапив Ю. Й. Сіцінський. В їх особі Україна втратила яскравих рушіїв національного культурно-освітнього відродження.

Отже, упродовж 1918–1920 рр. історико-філологічний факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету став поважним навчальним підрозділом, який готував фахівців для української середньої школи і культурної сфери. Україномовний навчальний процес забезпечували висококваліфіковані викладачі, більшість яких мали статус приват-доцентів. Професури було небагато. Усі вони сповна віддавали свої творчі сили, талант, працювали наполегливо на майбутнє української інтелігенції, її професіоналізм і відданість національним ідеалам, піднесення рівня університету: жертвували для університетської бібліотеки із своїх книгозбірень літературу; за сприяння різних структур видавали навчальні посібники (підручники), окремі праці, які прислужувалися у навчальному процесі; читали лекційні курси і проводили практичні заняття, забезпечили вихід у світ наукових записок; взяли участь у реалізації державної політики щодо перекладу українською потрібних для судочинства законів, а для Церкви – Святого Письма, готували для ужитку різні словники; виступали з лекціями для населення, слухачів народного університету і різних курсів; вміщували у пресі необхідні для підвищення культурного рівня громадян різноманітні науково-публіцистичні матеріали; працювали в різних громадських і політичних структурах, займали активну громадянську позицію, реагуючи на різні державні і суспільні виклики, окремі з них посідали

за сумісництвом важливі посади у державному управлінні, приносячи велику користь освітній, церковно-релігійній, пам'яткоохоронній та іншим сферам.

Абсолютна більшість студентського загалу, поважаючи свій факультет, цілком свідомо ставилася до оволодіння майбутньою професією, активно працювала над вивченням наук, шанувала своїх авторитетних наставників, брала з них приклад як у науковій, так і державотворчій роботі, охоче підтримувала усі важливі університетські заходи у національно-культурному житті. Найбільш патріотично налаштовані і підготовлені юнаки добровільно вступили до українських збройних формувань, захищали УНР на різних фронтах.

Діяльність історико-філологічного факультету К-ПДУУ є прикладом служіння українській справі у 1918–1920 рр. Його результатів не досяг жоден інший навчальний підрозділ вишу.

Примітки:

¹ Мельник Е. М. Діяльність історико-філологічної секції Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919–1920 рр.) / Е. М. Мельник, А. Г. Філінюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К.: ВПЦ «Київ. ун-т», 2002. – Вип. 63-64. – С.59-60.

² Копилов С. А. Історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету: збереження історичних традицій – запорука успішного поступу в майбутнє / С. А. Копилов, В. В. Газін // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 11. – С.98-119; він же. Історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету: Історичний нарис / С. А. Копилов, В. В. Газін. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 76 с.

³ Маркітантов Ю. О. Факультет української філології та журналістики Кам'янець-Подільського національного університету: поступ вперед / Ю. О. Маркітантов, В. Б. Стецюк // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т.11. – С.80-97; він же. Факультет української філології та журналістики Кам'янець-Подільського національного університету: Історичний нарис / Ю. О. Маркітантов, В. Б. Стецюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 120 с.

⁴ Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.) / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 644 с.

⁵ Держархів Хмельницької області, ф.Р-582, оп.3, спр.3, арк.3.

⁶ Державний архів міста Києва, ф.Р-936, оп.1, спр.8, арк.18.

⁷ Там само, арк.24.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф.2201, оп.1, спр.329, арк.35.

⁹ Ухвалений Радою Міністрів Закон про заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. Затверджую. Павло Скоропадський. 17 серпня 1918 року. Київ // Державний вістник. – К., 1918, 29 серпня, с.3.

¹⁰ ЦДАВО України, ф.2582, оп.1, спр.2, арк.76-76 зв.; Держархів Хмельницької обл., ф.Р-582, оп.1, спр.49, арк.38; там само, спр.133, арк.11 зв.; Міністерство Народної Освіти й Мистецтва. Накази про призначення й увільнення // Державний вістник. – К., 1918, 16 жовтня, с. 4.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 2, арк. 22-22зв., 26-26 зв., 33; Державний архів Хмельницької обл., ф. Р-582, оп. 1, спр. 145, арк. 2; там само, спр. 5, арк. 22.

¹² Огієнко І. Мое життя. Автобіографічна хронологічна канва / Іван Огієнко // Наша культура: науково-літературний місячник. – Варшава (Львів), 1936. – Кн. 1(10). – С. 68.

¹³ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 82, арк. 83; Грушевський М. С. Автобіографія, 1914–1919 рр. / М. С. Грушевський // Великий Українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С.219.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 2, арк. 110, 119; там само, спр. 188, арк. 21, 27, 34, 87; там само, оп. 2, спр. 21, арк. 130зв.; ДАХМО, ф. Р-302, оп. 1, спр. 49, арк. 38зв.; там само, ф. Р-582, оп. 2, спр. 24, арк. 12; там само, спр. 27, арк. 40; там само, спр. 47, арк. 23зв.; там само, спр. 50, арк. 64 зв.; там само, спр. 58, арк. 2зв.; там само, спр. 67, арк. 2зв.; там само, спр. 124, арк. 1, 3; там само, спр. 156, арк. 1;

¹⁵ Держархів Хмельницької області, ф. Р-582, оп. 2, спр. 27, арк. 40; там само, спр. 124, арк. 7.

¹⁶ Там само, ф. Р-582, оп. 2, спр. 27, арк. 40, 67; там само, спр. 58, арк. 3зв.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 2, спр. 21, арк. 130; Держархів Хмельницької області, ф. Р-582, оп. 2, спр. 45, арк. 33зв., 44зв., 106зв.

¹⁸ Завальнюк О. М. Зазначена праця. – С.197.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 174, арк. 26.

²⁰ Держархів Хмельницької області, ф. Р-582, оп. 1, спр. 1, арк. 12.

²¹ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 174, арк. 27; Умови переходу вільних слухачів на стан дійсних студентів // Українська ставка, 1919, 12 лютого, с.3.

²² Держархів Хмельницької області, ф.Р-582, оп.2, спр.9, арк. 1.

²³ Там само, арк.1-17 (підр. автора).

²⁴ Див.: Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918–1921 рр.) / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. – С.537-569.

²⁵ Держархів Хмельницької області, ф. Р-302, оп. 1, спр. 72, арк. 1-23. (Під р. автора).

²⁶ Див.: Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918–1921 рр.). – С.537 -569. (Під р. автора).

²⁷ Держархів Хмельницької області, ф.Р-302, оп. 3, спр. 2262, арк. 1, 51зв., 52зв.; там само, ф. Р-582, оп.1, спр.41, арк.47; там само, спр. 45, арк. 1-1зв.

²⁸ Там само, арк.16зв., 178зв.; там само, оп.2, спр. 268, арк. 1.

²⁹ Там само, ф. Р-582, оп. 1, спр. 45, арк. 7.

³⁰ Там само, спр. 137, арк. 101; 3 університетського життя // Наш шлях,

1920, 23 квітня, с.3.

³¹ Держархів Хмельницької області, ф. Р-582, оп. 2, спр. 266, арк. 1.

³² Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Рятування України / Іван Огієнко (митрополит Іларіон); упоряд., авт. передм. і комент. М. С. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 2005. – С.107.

³³ Білецький Л. Т. Мої спомини (1917–1926 рр.) / Л. Т. Білецький; підгот. тексту, вступна стаття та іменний покажчик В. Р. Адамський. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2013. – С.144.

³⁴ Біднов В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському: уривок із спогадів / В. Біднов // Літературно-науковий вістник. Річник XXVII. – Львів: З друкарні Ставропігійського ін.-ту, 1928. – Т. ХСVII.– Кн. XI. – С. 238.

³⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). Вид 2-е / Дмитро Дорошенко. – Мюнхен: Укр. вид-во, 1969. – С. 417.

³⁶ Див.: Огієнко І. Історія української мови. – Т.1: вступ до історії української мови: лекції, читані в 1918–1919 акад. році / Іван Огієнко. – Кам'янець на Поділлі: Студ. вид. ком. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1919. – 88 с.

³⁷ Див.: Клепатський П. Огляд джерел по історії України: курс лекцій, чит[аний] протягом 1919 акад року. – Вип.І: джерела візантійські, арабські, західні, українсько-руські, юридичні пам'ятки, літописи, хронографії, подорожі чужоземців / П. Клепатський. – Кам'янець на Поділлі: Кам.-Под. держ. укр. ун-т, 1920. – 137, III с.

³⁸ Драй-Хмара М. Слов'янознавство: підруч[ик] до лекцій по слов'янознавству, чит[аних] у 1918–1919 роках на іст[орико] – філол[огічному] фак[культеті] Кам'янець-Подільського держ[авного] укр[аїнського] ун-ту / М. Драй-Хмара. – [Кам'янець на Поділлі]: Вид від. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – 163 с.

³⁹ Перетц В. Вступ до вивчення літератури: лекції по методології історії літератури: лекції, читані на Вищих жіночих курсах в Києві / В. Перетц; перекл. орфограф. комісії. – Кам'янець на Поділлі: Студ. вид. ком. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – 77 с.

⁴⁰ Дорошенко Д. Про минулі часи на Поділлі (коротенька історія краю) / Дмитро Дорошенко. – Кам'янець-Подільський: Поділ. губ. Нар. Управа, 1919. – 50 с.

⁴¹ Клепатський П. Г. Батько нового українського письменства Ів. Котляревський (1769–1838) / П. Г. Клепатський. – Кам'янець-Подільський: Укр. вид-во в Катеринославі, Правобережна філія, 1919. – 31 с.

⁴² Клепатський П. Г. Марко Вовчок та його «Народні оповідання» / П. Г. Клепатський. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі, Правобережна філія, 1919. – 40 с.

⁴³ Клепатський П. Г. Український байкар Євген Гребінка (1812–1838) / П. Г. Клепатський. – Кам'янець на Поділлі: Вид. від. Поділ. губ. Нар. Управи, 1919. – 28 с.

⁴⁴ Клепатський П. Г. Український письменник П. П. Гулак-Артемівський (1790–1865) / П. Г. Клепатський. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі, правобережна філія, 1919. – 22 с.

⁴⁵ Білецький Л. Хрестопатія по історії української літератури: для ст[арших] кл[асів] серед[ньої] шк[оли] / Л. Білецький, О. Дорошкевич. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі, Правобережна філія, 1920. – Т. II. Вип. 1. – 146 с.

⁴⁶ Білецький Л. Народність чи національність у творах Т. Шевченка? / Л. Білецький. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі, Правобережна філія, 1920. – 45 с.

⁴⁷ Білецький Л. Народна поезія / Л. Білецький. – Кам'янець-Подільський: Вид. від. Ради студ. предст. Кам.-Под. держ. ун-ту, 1920.

⁴⁸ Васильківський М. Релігійність Т. Г. Шевченка на підставі його поетиних творів / М. Васильківський. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі, Правобережна філія, 1920. – 35 с.

⁴⁹ Клепатський П. Український мандрівний філософ Григорій Сковорода / П. Клепатський. – Кам'янець: Укр. вид-во в Катеринославі, Правобережна філія, 1920. – 32 с.

⁵⁰ Санфельд Є. Язикознавство / Є. Санфельд; пер. з нім. Є. Тимченка. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі, Правобережна філія, 1920. – 72 с.

⁵¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 878, арк. 69; Державний архів Хмельницької обл., ф. Р-582, оп. 1, спр. 137, арк. 25; Студент[ські] організації і їхня діяльність // Нова думка: літературно-науковий журнал. – Кам'янець на Поділлі, 1920, ч. III, с. 39.

⁵² Швидкий О. Історико-фільологічна секція Наукового Тов-ва при Кам'янець – Подільському Державному Ун-ті та діяльність її за 1919–1920 роки / О. Швидкий // Наш шлях. – Кам'янець-Подільський, 1920, 6 червня, с. 3-4.

⁵³ Держархів Хмельницької області, ф. Р-1421, оп. 1, спр. 1, арк. 85, 89-89зв.

⁵⁴ Див.: Білецький Л. До питання про початок історії української літератури: відбитка із «записок Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету» (т. II) / Леонід Білецький. – Кам'янець на Поділлі: Вид від. Кам.-Под. держ. ун-ту, 1920. – 14 с.

⁵⁵ Див.: Б'ялковський Л. Поріччя Мурахви в XV–XVI століттях: відбитка із «Записок Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету» (т. II) / Леон Б'ялковський. – Кам'янець на Поділлі: Вид від. Кам.-Под. держ. ун-ту, 1920. – 20 с.

⁵⁶ Див.: Клепатський П. Літопис Якова Лизогуба: відбитка із «Записок Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету» (т. II) / Павло Клепатський. – Кам'янець на Поділлі: кам.-Под. держ. ун-т, 1920. – 8 с.

⁵⁷ Див.: Клименко П. Грамоти Міндовга Лівонському ордену: відбитка із «Записок Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету» (т. II) / Пилип Клименко. – Кам'янець на Поділлі: вид від. Кам.-Под. держ ун-ту, 1920. – 18 с.

⁵⁸ Див.: Огієнко І. «Руно орошенное» св. Дмитрія Ростовського: відбитка із «записок Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету» (т. II) / Іван Огієнко. – Кам'янець на Поділлі: Вид від. Кам.-Под. держ. ун-ту, 1920. – 18 с.

ту, 1920. – 8 с.

⁵⁹ Див.: Сіцинський Є. Начерки з історії Поділля: відбитка із «записок Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету» (т. II). – Кам'янець на Поділлі: Вид. від. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – 15 с.

⁶⁰ Див.: Нова думка. – Кам'янець на Поділлі, 1920, ч.ІІІ, с.12-16.

⁶¹ Університетське життя // Новий шлях. – Кам'янець-Подільський, 1920, 17 квітня, с.3.

⁶² Центральний державний архів літератури і мистецтва України, ф. 277, оп. 1, спр. 273, арк. 1-2; Биковський Л. Нова українська бібліографічна організація / Л. Биковський // Наш шлях. – Кам'янець-Подільський, 1920, 20 травня, с. 4.

⁶³ Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.). – С. 304.

⁶⁴ Див.: Тюрменко І. І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона): монографія / І. І. Тюрменко. – К., 1998. – С.53-105; Трудовий шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919, 29 червня, с.2.

⁶⁵ Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918–1921 рр.). – С. 216-220.

⁶⁶ Там само. – С. 237-239.

⁶⁷ Там само. – С. 313.

⁶⁸ Перша Державна нарада // Україна. – Кам'янець на Поділлі, 1919, 28 (15) жовтня, с. 1.

⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 187, арк. 69.

⁷⁰ Держархів Хмельницької області, ф. Р-582, оп. 1, спр. 69, арк. 13; там само, спр. 79, арк. 2; Наш шлях. – Кам'янець-Подільський, 1920, 6 травня, с. 2; там само, 8 травня, с. 2.

⁷¹ Держархів Хмельницької області, ф. Р-582, оп. 1, спр. 89а, арк. 47; Ляхоцький В. П. Бібліотека Кам'янець-Подільського університету (1918–1920 рр.) / В. П. Ляхоцький // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2000. – Т. 4(6). – С. 306.

⁷² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 878, арк. 9-10; Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.). – С. 388-392.

⁷³ Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.). – С.396-398.

⁷⁴ Копилов А. О. Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917–1921 рр.) / А. О. Копилов, О. М. Завальнюк // Укр. іст. журн. – 1999. – №5. – С.28.

Oleksandr Zavalniuk. History and Philology Department as a leading unit of Kamianets'-Podolsky Statre Ukrainian University (1918-1921) (dedicated to 100 anniversary of the high school foundation). Based on the archival and published

sources and works of Ukrainian historians, the issue on the foundation, problems on formation of staff (professors, assistant professors, lecturers) and multinational mixed students contingent as the basis for future Ukrainian intelligentsia, as well as educational, teaching, scientific, state political and social activities of the staff representatives of History and Philology department – the leading unit of Kamianets'-Podilsky state Ukrainian university, that made a significant contribution to the country's national revival in 1918-1920, is being investigated.

Key words: *History and Philology department, Kamianets'-Podilsky state Ukrainian university, professors, lecturers, students, introductory lectures, learning process, history and philology section of the Scientific society, lectures and propaganda activity, student magazine «New idea».*

Отримано: 10.09.2015 р.

МАТЕРІАЛИ КРУГЛОГО СТОЛУ

«Ранньомодерна Україна: проблеми термінології та уніфікації понятійного апарату» (21 травня 2015 року)

Валерій Степанков

УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ XVII ст.: ПРОБЛЕМА ТЕРМІНОЛОГІЇ

Перш ніж приступити до безпосереднього з'ясування порушеної проблеми вважаю за доцільне висловити кілька зауваг методологічного спрямування. По-перше, нам, історикам, завжди слід зважати як на складність формування понять, так і на слушності їх використання у своїх дослідженнях. З цього приводу варто згадати хоча б концепцію М. Вебера про конструювання ідеальних типів (понятійно-логічних конструкцій) як засобу історичного пізнання, без якого неможливе з'ясування конкретних подій, та сучасну концепцію Г. Беккера «конструктивної типології» поширеної у соціології. По-друге, враховувати, що терміни, якими користуємося, становлять собою словесне вираження понять, а останні – це форма мислення, що цілісно й узагальнено розкриває істотні характерні ознаки досліджуваних об'єктів та явищ. Вони мають свій зміст (сукупність істотних характерних ознак об'єкта, які визначають його якісну визначеність) та об'єм (сукупність об'єктів, охоплених поняттям). По-третє, слід брати до уваги те, що поняття включає в себе не всі ознаки об'єкта, а лише істотні, внаслідок чого воно неспроможне відобразити всю його складність і різноманітність прояву, а відтак претендувати на повне відображення історичної реальності, що стала минулою. І, нарешті, по-четверте, мусимо визнати, що оскільки поняття необхідне для розуміння історичних процесів, подій та явищ, то воно, з одного боку, не може претендувати на жорстке визначення його сутності (має залишатися відкритим для поглиблення й уточнення змісту), а з другого – бути розмитим у розкритті істотних характерних ознак досліджуваних історичних явищ, подій, процесів тощо. А тому й термінологія далеко не завжди точно відображає сутність об'єктів дослідження.

На превеликий жаль, в українській та зарубіжній історіографії не приділялося належної уваги вивченню проблеми термінології як ранньомодерної України в цілому, так і революційних подій 1648–1676 рр. зокрема. Щодо останніх, то маємо безладну суміш різноманітних термінів, значна частина яких уже давно омертвіла (деякі продовжують існувати з другої половини XVII ст. як ото «домова війна», «козацька війна», «польсько-козацька війна» та ін.), але продовжує активно реанімуватися окремими сучасними істориками. Чому? Відповідь може бути різною. Це і через брак необхідних знань, і небажання / неспроможність у справі переосмислення усталених власних поглядів, і претензійність на оригінальність (як прояв самоутвердження), і захопленість мод-

ними ідеями концептуальних засад постмодернізму та їх культивування.

Останні, як у свій час з'ясували Я. Дашкевич та С. Терно, нищать межу між історичним дослідженням й белетристикою (мистецтвом), ставлячи знак рівності між ним і художньою літературою; дискредитують обов'язковість дослідження джерел, вбачаючи смисл наукової праці історика в «інтелектуальній грі», що допускає конструювання бездоказових понять, теоретичних моделей, ідей; утверджують концепцію непізнанності історії, а відтак заперечують достовірність історичних знань; «безапеляційно» руйнують національну історію (особливо націй оголошених у ХІХ ст. «неісторичними»), проголошуючи «табу» вивченню національно-визвольної боротьби, повстань, революцій тощо¹.

Також не є таємницею той факт, що у 2007 р. група істориків (В. Верстюк, Л. Зашкільняк, Г. Касьянов, М. Мудрий, Н. Яковенко) під шляхетними гаслами «олюднення історії», створення «європідручника» й критики витвореної науковцями за роки незалежності шкільної концепції «Історії України» за начебто її методологічну недолугість (українську етноцентричність, пріоритет політичної історії, етнічну й політичну тяглість української історії з раннього середньовіччя й до сьогодення, експансію сусідніх держав, «козакофільство», показ національно-визвольного характеру боротьби українського народу у ХVІІ–ХVІІІ ст., оперування термінами «Україна», «українці», «український» під час висвітлення середньовічної й ранньомодерної історії та ін.), зневажливо потрактовуючи «історією-мартирологією» та історією «барабана і сурми»².

Поважаю абсолютне право кожного вченого на вибір методологічних засад та понятійного інструментарію для проведення дослідження. Водночас при цьому вважаю, що слід суворо дотримуватися принципу науковості, включаючи трактування сутності понять як засобу історичного пізнання, що цілісно розкривають істотні ознаки досліджуваних об'єктів, а не легковажити змістом термінів, стираючи відмінності у смислових навантаженнях. Як слушно застерігав С. Терно, «науковці повинні добре усвідомити, що обов'язково слід давати визначення поняттям і розмірковувати про речі відповідно до правил логіки. Тут хотілося б навести заклик Д. Халперн: «Якщо дослідники хочуть бути впевненими, що говорять про одне й те саме, їм треба домовитися про визначення». Поняття є центральною ланкою будь-якого знання...»³.

Перший крок у напрямі вияснення сутності вживаних сучасними істориками термінів для означення різноманітних аспектів Української революції ХVІІ ст. було зроблено на круглому столі у рамках міжнародної конференції «Україна і сусідні держави у ХVІІ ст.», проведеної у Санкт-Петербурзі 2004 р. Він виразно окреслив актуальність даної проблеми, засвідчивши існування істотних розбіжностей учасників дискусії (В. Брехуненко, Ю. Мицик, С. Плохій, Ф. Сисин, Я. Федорук, Т. Таїрова-Яковлева й ін.) у тлумаченні термінів «Україна», «український», «Українська держава», «Національна революція», «Хмельниччина» тощо⁴. У наступне десятиріччя робиться другий крок: українські дослідники (В. Брехуненко, В. Горобець, В. Смолій, В. Струкевич, В. Степанков, Т. Чухліб й ін.) вперше (на академічному рівні) почали займатися вивченням

змісту використовуваного понятійного апарату, уточненням термінології тощо⁵. Хочеться сподіватися, що проведений нами обмін думками стане новим імпульсом у процесі з'ясування даної актуальної проблеми й посприятиме уточненню ряду вживаних термінів, а можливо, й відмові від використання тих із них, хибність яких буде доведена.

Не претендуючи на істину, висловлю низку міркувань з приводу наукової обґрунтованості / необґрунтованості вживання важливих для осягнення сутності революційних подій XVII ст. понять й термінів. Спочатку торкнуся найголовнішого: наукової правомірності вживання термінів «Україна», «український» й «українська» стосовно тогочасних етноукраїнських (руських) земель, народу, котрий проживав на них у роки революції, й утвореної 1648–1649 рр. держави та її інституцій. Адже є чимало істориків, котрі ставлять її під сумнів чи навіть заперечують. Зокрема, С. Плохій в опосередкованій формі висловлював скептицизм щодо можливості вживання означення «український» щодо «руського» народу Польської Корони та втвореної якоїсь форми «державності», яку називав «козацькою»⁶. «Козацькими», а не «українськими», трактує революцію й державу Н. Яковенко⁷. Вважає помилковим використання терміну «українська держава» для XVII–XVIII ст. М. Мудрий⁸. На некоректності оперування термінами «Україна», «українці», «український» у цей час наголошує Л. Зашкільняк, бо, мовляв, вони «мали передусім географічно-територіальне, а не національне наповнення – про нього можна говорити лише наприкінці XIX століття»⁹. Відома російська дослідниця Т. Таїрова-Яковлева також відзначала, що використовує термін «Україна» лише як «географічний, а не політичний і не етнічний»¹⁰.

Отже, ці й інші історики заперечують існування українського народу й України як країни його проживання. На тій підставі, що, мовляв, населення не називало себе «українцями», а теренів власного проживання – «Україною», продовжуючи традиційно іменувати себе «русинами», а заселені землі – «Руссю». Показово, що при цьому ніхто з них не заперечує проживання у цей час в Україні євреїв, самоназва котрих «єгудим» не фіксується в джерелах, які одностайно маркували їх «жидами», чи існування румунського народу, хоча втворена ним держава звалася Валахією, а його представники «волохами». Не ставлять ці дослідники й під сумнів існування «російського («русского») народу» й Росії. Як зауважує Ф. Сисин, російська дослідниця Л. Хорошкевич слушно звернула увагу на той факт, що «терміни «Россия», «русские» використовують у всіх мовах, ніхто не порушує питання, що ці терміни вони (московити – В. С.) для себе не використовували і це не було актуальним для того часу. І говорять про російську історію, і про росіян, і про русскіх, хоча, як вона говорить, вони не мали для себе такої назви упродовж XV, XVI, XVII століть»¹¹. І це при тому, що до нинішнього дня жодному історичному вченому не вдалося довести, що «український» народ XIX – першого двадцятиріччя XXI ст. – це народ відмінний (інший) від «руського» народу XVI–XVII ст. І хіба незрозуміло, що з часом відбулася зміна етноніму «русь-

кий» на «український». І не випадково!

Це, по-перше; а, по-друге, що не менш, а, можливо, й більш важливо – це те, що терміни «Україна» й «український народ» аж ніяк не виступали чужорідними топонімом й етнонімом в означенні українських територій та населення, котре на них проживало. З початку XVII ст. й до кінця революції в 1676 р. знаходимо сотні джерел, в яких вони фіксуються. Наприклад, лише у кореспонденції великого коронного гетьмана С. Конецпольського 1632–1646 рр. топонім «Україна» вживався 80 разів¹², а Б. Хмельницький використав його у 51 документі з 475, видрукованих у «Документах Богдана Хмельницького (1648–1657)»¹³. Правда, і на це не слід зважати, що поняття «Україна» відзначалося тоді полісемантичністю, відсутністю чітко сформульованого змісту, а відтак відкритістю до уточнень, змін і наповнення новим смислом. Не можна ігнорувати й того, що даний топонім не є принесеним чи запозиченим, а має автохтонне походження. В силу чого не варто шукати його значення у польській чи іншій мові, аби підтвердити, що воно маркувало «окраїнне розташування територій»¹⁴. Поділяю міркування тих науковців (Г. Півторак, В. Скляренко, С. Шелухін й ін.), котрі вважають, що назва «Україна» походить від понять «край», «країна» й означала окрему територію (землю, князівство) тощо. А для означення прикордонних (порубіжних) теренів в українській мові є термін «окраїна», і подібний у польській – «окрај» («kresowy»).

З кінця XVI ст. до середини XVII ст. (1648 р.) у джерелах польського походження термін «Україна» вживався переважно для маркування центральної і південної частин Київського воєводства, рідше – всього воєводства й частково Брацлавщини. Однак, виявлено кілька свідчень й того, що його семантичне наповнення охоплювало майже всю територію «Русі», що входила до складу Корони (Брацлавське, Волинське, Київське, Подільське й Руське воєводства), перетворюючись у синонім тогочасного поняття «Русь»¹⁵. Зустрічаються також окремі визначення подолян, що вони живуть в «Україні» чи походять з неї¹⁶. Як з'ясував П. Сас, київський єпископ Й. Верещинський ще 1590 р. у творі «Вір-на дорога» вперше назвав руське населення Польської Корони окремим «українним (українським) християнським народом»¹⁷.

Привертає увагу до себе погляд козацтва на зміст поняття «Україна». Хоча, зрозуміло, він не міг бути у всіх аспектах однозначним, однак стрижнева ідея полягала у її трактуванні «рідним краєм», «Вітчизною» тощо. Запорозький гетьман І. Кучкович у кінці 1602 р. вбачав «Україну» на теренах «від Могилева аж до Дніпровського гирла», де є «наші оселі, дружини і маєтності...», а також Східного Поділля (Брацлавщини)¹⁸. Центром її козаки розглядали Подніпров'я (обох берегів Дніпра). Як підкреслював у травні 1637 р. брацлавський каштелян А. Кисіль, «Дніпро є їх Вітчизною, іншої такої не мають... Як ото рибині бути без води, так і козакам без Дніпра...»¹⁹. Показово, що «Україну» розглядали складовою «Русі» (відомо, що керівник повстання 1630 р. Тарас Федорович розсилав відозви із закликами до боротьби «до всієї України і до іншої Русі всієї...»²⁰). А в 30-х рр. проходить інтенсивне формування погляду на «Украї-

ну» як на окремішній край Корони, де владні інституції мають належати Війську Запорозькому. Не випадково під час повстання 1637 р. полковник К. Скидан уже титулувався «опікуном всієї України»²¹. Є підстави погодитися з думкою П. Саса, що в першій половині XVII ст. розпочалося «перетворення політико-територіального поняття «Україна» в політонім»²².

З початком революції поняття «Україна» й «український» набирають поширення й наповнюються новим змістом. Правда, у 1648 – першій половині 1649 рр. ще спостерігається тлумачення «України» як власне козацького регіону, обмеженого центральною й південною частинами Київського воєводства. Наприклад, Б. Хмельницький в універсалах із Запоріжжя весною 1648 р. до козаків і поспільства «волості» обіцяв їм, що «всю Україну від ляхів відберемо»²³. А в листі до короля (12 червня 1648 р.) скаржився на великого коронного гетьмана М. Потоцького, котрий «Україну сплюндрував»²⁴. Власне цей регіон він і мав на увазі, коли 27 червня повідомляв брацлавському воєводі А. Кисілю, що розіслав «по всій Україні універсали»²⁵. У такому ж сенсі розумів «Україну» й М. Потоцький, коли в лютому цього ж року застерігав повстанців розійтися, погрожуючи репресіями: «не піду з України до того часу, допоки не доб'юся покірності...»²⁶. За чутками, які поширювалися серед шляхти, у першій половині червня саме у цій «Україні» козаки хотіли аби Б. Хмельницький утвердив «особливе козацьке князівство»²⁷.

Проте з липня у сучасників подій домінуючим у семантичному розумінні поняття «Україна» стає регіоном, що складався уже з Київського й Брацлавського воєводств, поряд з Поділлям і Волиню²⁸. Правда, в одному з джерел, на яке слушно звернула увагу Н. Яковенко, члени львівського магістрату у простір «України» включали Брацлавське, Волинське, Київське, Подільське й Чернігівське воєводства²⁹. Упродовж зими-літа 1649 р. термін «Україна» починає застосовувати для означення звільнених від польської влади теренів, де інтенсивно формувалися інституції власне Української держави³⁰. Зокрема, гетьман у «Проханнях» до польського короля Яна Казимира (24 лютого) підкреслював, що, коли руського воєводу І. Вишневецького буде призначено великим гетьманом, то «на Україну його не пустимо...»³¹. Під час дискусій з польським посольством А. Кисіля 21-23 лютого Б. Хмельницький вперше виокремив з «Русі» «Україну» як її складову («відірву від ляхів усю Русь і Україну»). Решту ж «Русі» склали Волинь, Поділля, Руське й Белзьке воєводства «по Львів, Холм і Галич» аж до Вісли, що мала стати кордоном витвореного ним «князівства»³². Вперше в джерелах знаходимо інформацію, що влітку 1649 р. білорусці (мешканці Гомеля) називали землі під владою гетьмана «Україною», а козаків, котрі звідтіля прибули до них, – «українцями»³³.

Після укладення Зборівського договору (серпень 1649 р.) явно пришвидшується процес утвердження терміну «Україна» з його семантичним наповненням для означення не лише окремішньої від Речі Посполитої території, але й державно-політичної одиниці. Водночас він інтенсивно трансформується у політонім. Промовляють про це сотні джерел 50-х – першої половини 70-х рр.

XVII ст. Показово, що і після прийняття царської протекції (січень 1654 р.) Б. Хмельницький у переписці з Олексієм Михайловичем, московським патріархом й сановниками, а також у наказах послам до монарха, ведучи мову про очолювану ним державу (країну), називав її не Малою Росією чи Військом Запорозьким, а «Україною». Зокрема, обговорюючи питання організації її захисту від вторгнення поляків і татар (вересень 1654 – квітень 1655 рр.) з 19 виявлених документів вона згадується у 13³⁴. Звертає також увагу на себе вжиття гетьманом у листі до львів'ян від 20 жовтня 1655 р. поняття «руської України», під яким розумів всі «руські землі» («Русь»), що входили до складу Польської Корони. «... Шведський король нехай приймає те, що йому дав Господь Бог (Карл X на цей час оволодів майже всією Польщею – В.С.) в його розпорядження, а що нам Господь Бог поміг визволити Україну свою руську, при цьому я стою»³⁵. А взимку 1657 р. старшинська рада відхилила шведський проект договору під тим приводом, що Карл X «не визнає за ними права на всю стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їхня мова аж до Вісли»³⁶.

Є підстави стверджувати, що на кінець гетьманату Б. Хмельницького (серпень 1657 р.) склалося два тлумачення поняття «Україна»: у широкому сенсі (використовувалося вкрай рідко) воно розумілося як синонім всієї Русі у межах Корони, а у вузькому – як назва утвореної держави та її теренів. Як засвідчує аналіз джерел кінця 50-х – першої половини 70-х рр., терміни «Україна» й «український» у Гетьманщині набувають нових рис і відтінків. Обмежений об'єм статті не дозволяє наводити десятки виїмок з джерел, тому обмежимося аналізом змісту основних з них, що стосуються тільки осені 1668 – березня 1671 рр. По-перше, молода українська політична еліта розглядала Україну й Корону різними «країнами», які, для збереження миру, мають бути «відмежовані» кордоном (провести «відмежування України»)³⁷. По-друге, в її уявленні назва «Україна» торкалася не тільки традиційних теренів держави у складі Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств, але й східної частини Подільського воєводства (по міста Меджибіж та Новокостянтинів) й земель по р. Горинь «з повітами Пінським, Мозирським і Річицьким»³⁸. По-третє, «Україна» уже усвідомлювалася старшинами й козаками «милою Вітчизною», «нашою Вітчизною», «своєю Вітчизною», «природною Вітчизною», «милою своєю матір'ю» тощо³⁹. По-четверте, набирає поширення вживання термінів «народ наш український», «руський православний український народ», «полки наші всі українські», «українські міста», «українські села й містечка»⁴⁰. Анонімний автор «Подільської римованої хроніки», написаної, вочевидь, у другій половині 70-х – початку 80-х рр. XVII ст., описуючи смерть Б. Хмельницького, зауважив: «Умирає з великим жалем народу українського»⁴¹.

Таким чином, не існує жодного переконливого аргументу, який би спростував коректність вживання термінів «Україна», «український» щодо України XVII ст. та його народу. Правда, виникає потреба у розмежуванні вживання поняття «Україна» як синоніму «Русі» для означення усіх тогочасних етноукраїнських земель, що знаходилися у складі Польської Корони, й назви витво-

реної у революції держави. У другому випадку, для уточнення, можливо, доцільно використовувати означення «козацька» й тоді термін звучатиме як «козацька Україна». Не виключаю й інший варіант: всі етноукраїнські землі маркувати терміном «Русь-Україна», а існуючу державу «Україною». Синонімом останньої може слугувати термін «Гетьманщина».

Наступним важливими терміном, від вживання / невживання якого у важливій мірі залежить об'єктивність трактування історії середини XVII–XVIII ст. є термін «держава». Попри існуючі здобутки сучасної української історіографії у дослідженні формування й функціонування витвореної в ході революції держави, досить поширеним серед частини вітчизняних й зарубіжних вчених залишається скептицизм щодо її існування взагалі чи рівня організації. Наприклад, С. Плохій говорить про неї лише як про «якусь форму козацької державності»⁴², а А. Каппелер взагалі вважає, що є дуже сумнівним вести мову «як про державу стосовно України в XVII ст.»⁴³. З цього приводу сповна поділяю наступну заувагу В. Брехуненка: «... доречним буде поставити питання руба: чого принципово бракувало Гетьманщині, щоб розглядати її в однім гроні з князівствами, курфюрстами, герцогствами тощо? Тож, якщо уникати подвійних стандартів, слід уживати поняття, яке утримує український варіант організації суспільства в одному ряду з європейськими аналогами. А відмова від використання категорії «держава» має потягнути за собою симетричні заходи по всьому європейському полю, чого наразі не спостерігається»⁴⁴.

Вельми показовим є той факт, що сучасники революційних подій визнавали існування Української держави. Ще далеко до її початку, у 1616 р. литовський підканцлер Є. Волович застерігав на сеймі, що козаки «готують собі Швейцарську Республіку»⁴⁵. Польський король Сигізмунд III у 1625 р. констатував: «... козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою»⁴⁶. Вже влітку 1648 р. захоплений до полону козак гордовито повідомив кам'янецькому старості, «що держава від вас, ляхів, до нас козаків. перейшла...»⁴⁷. І впродовж 1648–1650 рр. в основних рисах завершується формування державних інституцій на теренах Брацлавського, Київського, Чернігівського й східної частини Подільського воєводств. На кінець 1650 р. вже існував український кордон («заруби») між Українською державою й Короною⁴⁸. За формою правління функціонувала як республіка. Спроби Б. Хмельницького утвердити монархічну форму, як і І. Виговського трансформувати її у Велике князівство Руське, зазнали невдачі. Польські сановники початку 70-х рр. Правобережну гетьманщину інколи порівнювали з Молдавією, Валахією й Трансильванією й маркували «господарством»⁴⁹. Важливо відзначити, що утворена держава називалася «Україною» не лише старшиною, козацтвом і поспільством, але й політиками Речі Посполитої й інших країн. Так, Карл X у 1656 р. писав про неї як про «Українську вільну республіку»⁵⁰. А Бучацький договір 1672 р. між Річчю Посполитою і Портою вперше фіксує у міжнародних дипломатичних актах термін «Українська держава». Його 4-та стаття гласила: «Українську державу з давніми кордонами козаками віддати. А якщо б про кордони Української держави сталася б яка супе-

речка, то, відповідно до пункту про Подільські кордони, має розв'язуватися»⁵¹.

Враховуючи вище сказане вважаю, що врешті-решт уже пора сучасним історикам відмовитися від повторювання таких сформульованих у другій половині XVII–XIX ст. термінів, що стали матрицею й істотно спотворюють сутність революційних подій, як «козацьке повстання», «козацька війна», «польсько-козацька війна», «козацька революція», «козацька держава (державність)», «козацька армія», «козацька дипломатія», «козацька політика», «козацька територія». Замість соціального означення «козацька», «козацьке», «козацький» необхідно використовувати етнонім чи політонім «українська», «українське», «український».

Наступне поняття, якого хочу торкнутися, стосується типології події, що спалахнула в Україні 1648 р. Відомо, що її вивчення є складним дискусійним питанням. Поважаючи існуючі в історіографії терміни «Українське повстання (Велике українське повстання)» й «Національно-визвольна війна (Визвольна війна)», вважаю і вважаю, що вони не спроможні сповна розкрити істотні ознаки зрушень, що відбувалися у політичній й соціально-економічній сферах життя тогочасного українського суспільства упродовж 1648–1676 рр. Лише поняття «революція» дозволяє збагнути їх сутність. Чому? На думку С. Хантінгтона, революція – «це швидкі, фундаментальні і насильницькі зміни у панівних цінностях і міфах суспільства, його політичних інститутах, соціальній структурі, керівництві, способах діяльності і політиці уряду»⁵². С. Нойман характеризує її «як радикальну зміну політичної організації, соціальної структури, характеру контролю над власністю і панівного міфу про суспільний лад, – що все разом вказує на глибокий розрив у тягlostі та спадкоємності розвитку»⁵³. Отже, її сутність полягає у докорінній зміні соціальної структури, політичної системи, форм власності й правлячої еліти насильницьким шляхом. Попри увесь трагізм революції, на відмінну від повстань і війн, відзначаються насамперед творенням нових, кардинально відмінних від існуючих, політичних, соціальних, економічних й культурно-духовних систем.

В Україні 1648 р. повстала «вся Русь» від кордону з Московією до Ярослава, Холма, Замостя й Береста на заході. Боротьба велася у цьому й наступних роках за незалежність, розбудову Української держави, ліквідацію існуючих форм феодальної власності й соціальної структури суспільства, утвердження домінуючого становища православної Церкви, за злам узвичаєних устоїв панівних (переважно польських) ідеологічних, духовних і побутово-культурних цінностей. І, напевно, в середині XVII ст. на теренах Української держави відбулися докорінні зміни у різних сферах життя новостворюваного, власне українського, суспільства, пояснити яких поняттям «війни» не можливо. Чомусь дослідники, посилаючись на творчий доробок Ф. Сисина (вважає до речі, що в Україні відбулося «Велике українське повстання») ⁵⁴, обходять мовчанкою визнання ним того факту, що «внаслідок повстання Хмельницького в Україні відбулися фундаментальні зміни в політичному устрої, соціальній структурі, системі контролю над власністю, уявленнях про суспільний лад. Сукупність сфер

життя, в яких сталися ці зміни, переконливо свідчать, що суспільства раннього нового часу внаслідок повстань можуть зазнавати кардинальних трансформацій»⁵⁵. І саме наявність цих та інших фундаментальних перетворень у всіх без винятку важливих сферах життя новосторюваного суспільства і дає підстави, як на мій погляд, вживати термін «революція».

Висловлю також кілька міркувань з приводу коректності використання терміну «національна (національний)» для означення сутності боротьби українців 1648–1676 рр. Ряд істориків (В. Верстюк, О. Гриценко, Л. Зашкільняк, Г. Касьянов, Н. Яковенко й ін.) відкидають її доцільність, бо «залишається відкритим питання» про існування тоді «української нації». Так, Л. Зашкільняк вважає «некоректним вживання таких понять як «національно-визвольна боротьба», «національно-визвольний рух», «національно-визвольне повстання» стосовно подій XVI–XVII ст., бо, мовляв, «національні риси, і то лише як окремі паростки, простежуються щойно в повстанні під проводом Богдана Хмельницького...»⁵⁶. «Штучним» вважає Я. Федорук висування «національно-державного питання» стосовно України XVII ст.⁵⁷.

З цими заувагами можна було б погодитися, якби гуманітарні науки в Україні та за її межами спромоглися розробити універсальну єдино вірну теорію «нації». Але ж її не існує в природі. З-поміж десятків різних концепцій найпоширенішими нині є дві, сформульовані представниками інтелектуальних шкіл модерністів та примордіалістів й переніалістів (неопереніалістів). Поважаючи право прихильників модернізму вбачати в нації «уявлену політичну спільноту» (за версією американського історика Б. Андерсона), сконструйовану елітами у модерну епоху, поділяю міркування примордіалістів й переніалістів, котрі розглядають націю як спільноту людей, що має власну назву, мову, історичну територію, спільні ментальні риси, культуру, міфи й історичну пам'ять. Вважаю слушною концепцію А. Гастінгса про «три великі стадії розвитку» європейських національних ідентичностей та існування середньовічних й ранньомодерних націй⁵⁸. Щодо процесу формування української нації, то підтримую концепцію Я. Дашкевича, що ґрунтується на фундаментальному теоретичному положенні: «Етнос стає нацією, коли він творить державу, а в цій державі стає гегемоном»⁵⁹. А відтак схильюся до думки про правомірність вживання згаданого терміну у характеристиці боротьби українців за незалежність у роки революції.

І насамкінець торкнуся дискусії, започаткованої Т. Чухлібом, щодо коректності вживання терміну «Руїна». Аналіз історичної літератури з історії України другої половини XVII ст. промовляє, що більше ніж у 90 % випадків автори вживають цей термін, причому не пояснюючи його розуміння. В силу чого склався стереотип сприймання й тлумачення подій, процесів і явищ, відносно яких вживається це поняття, як позбавлену національно-державного сенсу міжусобну егоїстичну боротьбу старшини за владу, що супроводжувалася «внутрішнім безладом» й руйнацією державних інституцій, господарського життя. Вживання цього терміну є дуже вигідним для багатьох істориків, тому що зні-

має необхідність глибокого дослідження цілого комплексу понять, пов'язаних із тяглістю функціонування державних інституцій, діяльності владних структур, еволюції державної ідеї, намаганням еліти зберегти будь-що існування Української держави у формах прийняття протекції якогось із монархів, складової федеративної Речі Посполитої чи автономії у межах Московії, беззавітної боротьби козацтва й поспільства за збереження соціально-економічних завоювань, експансії сусідніх держав тощо. Викристалізувалася дуже зручна двохчленна формула пояснення української історії середини й другої половини XVII ст.: «Хмельниччина» (у кращому випадку Національно-визвольна війна) та «Руїна». Так формуємо наступну матрицю бачення учнями, студентами, інтелігенцією цих подій: спочатку точилася визвольна боротьба проти поляків, а після смерті Богдана настала «Руїна». І все ясно! І не потрібно шукати відповіді в ім'я чого з 1648 по середину 70-х рр. з 4–5 млн українців віддали життя 2,8–3,5 млн осіб.

Тому сповна підтримую висловлене Т. Чухлібом міркування щодо наукової некоректності вживання терміну «Руїна» для означення подій української історії кінця 50–80-х рр. XVII ст.⁶⁰

Примітки:

¹ Дашкевич Я. Постмодернізм та українська історична наука / Я. Дашкевич // Україна крізь віки: навчальний посібник з історії України для середніх шкіл / Зб. статей. – К., 2000. – С. 14-29; Терно С. Нові підходи у вивченні історії: прогрес в науці чи шлях в нікуди? / С. Терно // Історія в школах України. – 2003. – № 1. – С. 45-49; № 2. – С. 45-51.

² Дивись: Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України (Упорядкування та редакція Наталі Яковенко. – К., 2008. – С. 9-17, 20-22, 27-32, 36-45, 66-107, 119-127.

³ Терно С. Назв. пр. – № 2. – С. 50.

⁴ Круглый стол по проблеме терминологии и хронологии истории Украины XVII в. // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 215-232.

⁵ Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. В. Брехуненко. – К., 2014. – С. 77-82; Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України / В. Горобець. – К., 2009. – С. 8-52; В. Смолій. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. Смолій, С. Степанков. – К., 2009. – С. 33-60, 171-180, 240-249; Вони ж. Інститут влади в політичній системі України (середина – друга половина XVII ст.). – К., 2014. – С. 5-24, 50-52; Смолій В. Від редактора / В. Смолій // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К., 2014. – С. 8; Степанков В. Проблема термінології у дослідженні Української революції XVII століття / В. Степанков // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Збірник за

підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів 11-12 березня 2009 року. – Кам'янець-Подільський, 2009. – Вип. 8. – Т. 1. – С. 77; Його ж. «Повстання», «війна» чи «революція»? Проблема типології визвольної і соціальної боротьби в Україні у 1648–1676 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів 16-17 березня 2011 року. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Вип. 10. – Т. 1. – С. 99-100; Чухліб Т. «Руїна» Гетьманщини чи боротьба за утвердження Української козацької держави? (Спроба започаткувати наукову дискусію щодо одного історичного терміну) / Т. Чухліб // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2004. – Вип. 4. – С. 473-506; Його ж. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. – К., 2011. – С. 13-42.

⁶ Круглый стол по проблеме... – С. 215-216, 228-229.

⁷ Яковенко Н. У кольорах пролетарської революції / Н. Яковенко // Український гуманітарний огляд. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 58-78; Її ж. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. К., 2002. – С. 188-288; Її ж. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – Вид. друге, перероб. і розшир. – С. 313-315.

⁸ Мудрий М. Тема «колоніального статусу» України у підручниках з історії / М. Мудрий // Шкільна історія... – С. 90-97.

⁹ Зашкільняк Л. Історія і соціальне замовлення (на прикладі шкільних підручників з історії) // Шкільна історія... – С. 77-78.

¹⁰ Круглый стол по проблеме... – С. 219-220.

¹¹ Там само. – С. 232.

¹² Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1646. – Kraków, 2005. – S. 773-774.

¹³ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) (далі – ДБХ). – К., 1961. – С. 718.

¹⁴ Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху: назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII століття / Н. Яковенко // Її ж. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. – К., 2012. – С. 31-36.

¹⁵ Сас П. М. Витоки українського націотворення / П. М. Сас. – К., 2010. – С. 75; Яковенко Н. Вибір імені versus... – С. 35-36.

¹⁶ Яковенко Н. Вибір імені versus... – С. 38.

¹⁷ Сас П. М. Витоки... – С. 132-139.

¹⁸ Там само. – С. 84-85; Його ж. Запорожці у польсько-московській війні на-прикінці Смути 1617–1618 рр. – Біла Церква, 2010. – С. 95.

¹⁹ Korespondencja... – S. 362.

²⁰ Мицик Ю. До історії повстання 1630 р. / Ю. Мицик // Пам'ять століть. – 1997. – № 4. – С. 29.

²¹ Національна бібліотека України НАН України імені В. Вернадського (да-

лі – НБУ). IP. – Ф. II. – Спр. № 13402. – арк. 327-336; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далі – ВУР). – М., 1953. – С. 129; Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. 1. – С. 73; Іванцов І. О. Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635–1638 рр. / І. О. Іванцов. – К., 2002. – С. 107-110; Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / П. М. Сас. – К., 1998. – С. 171; Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану / В. Щербак. – К., 2000. – С. 240.

²² Сас П. М. Політична культура... – С. 104-105.

²³ Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. (далі – ДОВ). – К., 1965. – С. 30.

²⁴ ДБХ. – С. 35.

²⁵ Там само. – С. 53.

²⁶ ДОВ. – С. 16.

²⁷ Бібліотека музею Чорторійських (далі – БМЧ). ВР. – Спр. № 143. – Арк. 752-753.

²⁸ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі – ЛНБ). ВР. – Ф. 5. – Спр. № 189/II. – Арк. 107-108, 113, 129 132, 136, 143, 185; Бібліотека Польської Академії Наук (далі – БПАН) (Краків). ВР. – Спр. № 1062. – Арк. 270; Державний архів у Кракові (далі – ДАК). – Ф. 465. – Спр. № 41. – Арк. 217; Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття. Документи і матеріали / Ю. А. Мицик. – Рівне, 1999. – С. 12.

²⁹ Яковенко Н. Вибір імені versus... – С. 36.

³⁰ ДОВ. – С. 216, 277.

³¹ ДБХ. – С. 107.

³² ВУР. – Т. II. – С. 117-121.

³³ Архів головний актів давніх (далі – АГАД) (Варшава). – Ф. 553. – Від. VI. – Спр. № 36 і 37. – Арк. 74-76.

³⁴ ДБХ. – С. 381-420.

³⁵ Там само. – С. 457.

³⁶ Архив Юго-Западной России. – К., 1908. – Т. VI. – Ч. III. – С. 205.

³⁷ АГАД. – Ф. Зібрання Браницьких із Сухой. – Спр. № 33/46. – Арк. 9-13; Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 58-63; Бібліотека Інституту Оссолінських (далі – БІО) (Варшава). ВР. – Спр. № 245/II. – Арк. 386-388; ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. № 1411. – Арк. 137; Акты Южной и Западной России. – СПб., 1879. – Т. IX. – С. 196-206.

³⁸ АГАД. – Ф. Зібрання Браницьких із Сухой. – Спр. № 33/46. – Арк. 9-13; Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 58-63.

³⁹ Акты ЮиЗР. – СПб., 1879. – Т. VIII. – С. 142-143; Т. IX. – С. 183-184; Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах. – К., 2001. – Т. III. Книга перша (Третя чверть XVII ст.). – С. 470-472; Шелухін С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів / С. Шелухін. – Дрогобич, 1992. – С. 61.

⁴⁰ АГАД. – Ф. Зібрання Браницьких із Сухой. – Спр. № 33/46. – Арк. 14-15; Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 54; Бібліотека Баворовських. ВР. – Спр. № 255. – Арк. 12-

12 зв.; БМЧ. ВР. – Спр. № 2577. – Арк. 320; Акты ЮиЗР. – Т. IX. – С. 182-184, 198-204; Дорошенко Д. Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк. 1985. – С. 295-297.

⁴¹ БПАН. ВР. – Спр. № 1275. – Арк. 84 зв.

⁴² Круглый стол по проблеме... – С. 229.

⁴³ Там же. – С. 224.

⁴⁴ Брехуненко В. Східна брама... – С. 79.

⁴⁵ Сас П. М. Витоки... – С. 109.

⁴⁶ ВУР. – Т. I. – С. 64.

⁴⁷ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Упорядник: док. іст. наук, проф., протоіерей УПЦ Київського Патріархату о. Юрій Мицик. – К., 2012. – Т. I (1648–1649 рр.). – С. 81.

⁴⁸ ДАК. – Ф. 465. – Спр. № 59. – Арк. 99.

⁴⁹ Смолій В. Петро Дорошенко. Політичний портрет / Смолій В., Степанков В. – К., 2011. – С. 278-288.

⁵⁰ Гебеи Ш. Дипломатические переговоры Швеции и Трансильванского княжества по разделению Речи Посполитой в 1656 году / Ш. Гебеи // Государственность, дипломатия, культура в Центральной и Восточной Европе XI–XVIII веков. – М., 2005. – С. 94.

⁵¹ БЮ. ВР. – Спр. № 2287/II. – Арк. 87 зв.–82; БМЧ. ВР. – Спр. № 1592. – Арк. 431-432.

⁵² Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование общества. Сравнительное изучение цивилизации / Ш. Эйзенштадт. – М., 1999. – С. 46.

⁵³ Сисин Ф. Чи було повстання Богдана Хмельницького революцією? Звертаючи увагу до типології Хмельниччини / Ф. Сисин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Просфони́ма. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – Львів, 1998. – Вип. 5. – С. 574.

⁵⁴ Там само. – С. 578; Круглый стол по проблеме... – С. 231.

⁵⁵ Сисин Ф. Чи було повстання... – С. 576-577.

⁵⁶ Шкільна історія ... – С. 38, 79.

⁵⁷ Круглый стол по проблеме... – С. 221.

⁵⁸ Сміт Е. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія / Е. Сміт. – К., 2004. – С. 87-99.

⁵⁹ Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України: націогенез – національне відродження – національна свідомість українців на зламі XVI–XVIII ст. / Я. Дашкевич // Наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26-27. – С. 50.

⁶⁰ Чухліб Т. «Руїна» Гетьманщини чи боротьба за утвердження Української козацької держави? (Спроба започаткувати наукову дискусію щодо одного історичного терміну) / Т. Чухліб // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2004. – Вип. 4. – С. 473-503.

Отримано 03.09.2015 р.

Дмитро Вирський

**КОЗАКИ – РІД ВІЙСЬКА ЧИ НАРОД?
ЕВОЛЮЦІЯ НАРАТИВНОГО ОБРАЗУ КОЗАЦТВА У
РІЧПОСПОЛИТСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – СЕРЕДИНИ XVII ст.**

Сюжет генези/розбудови характеристик українського козацтва в річпосполитській історіографії формувалася протягом другої половини XVI – середини XVII ст. Своїх рук до нього доклали три уявні покоління авторів: 1) *1560-і – початок 1580-х рр.* – Миколай Рей, Фульвіо Руджері, Ян-Анджей Красінський, Свентослав Оржельський, Станіслав Сарницький, Бартош Папроцький; 2) *1580-і – 1610-і рр.* – Рейнольд Гейденштейн, Йоахим Бельський, Йосип Верещинський, Клаудіо Рангоні, Мартин Пашковський, Станіслав Любенський, Ян-Іноцентій Петрицій; 3) *1620-і – поч. 1650-х* – Якуб Собеський, Шимон Старовольський, Павло Пясецький, Анджей-Максиміліан Фредро, Самуель Шимановський, Шимон Окольський і анонім-автор «Катафалку рицерського» (1650).

Причому зауважу, що сюжет наративного образу українського козацтва наразі все ще потерпає від суто джерелознавчого його опрацювання. Сюди, як до лавки лахмітника, стягується все, що бодай скидається на цінність. За недавнє шокуєче «одкровення» тут може правити 900-сторінковий опус «доктора філології» Миколи Корпанюка, надрукований цілком респектабельним видавництвом «Смолоскип»¹.

Відтак, факт існування специфічного варіанту того, що нині позначається як «державний інформаційний простір», у ранньомодерному минулому часто густо ігнорується (попри модні пошуки «Іншого», термін «рання модерність» скоріше наголошує на спільних рисах сучасників і тогочасників). У кращому разі матимемо обмовку про інтернаціональність європейської «республіки вечних» та єдині риторичні стандарти освіти тогочасної християнської Європи. Утім, навіть останнє зауваження нічого не дає для витлумачення очевидної неоднозначності реакції на той чи інший наративний образ, що, зокрема, явно перебуває в залежності від громадянства / підданства конкретного письменника / читача. Відтак гадаю, що вивчення наративних образів українського козацтва, створених з розрахунку саме на аудиторію співвітчизників (чи то оформлених як «вітчизняна» позиція), матиме неабияке значення для з'ясування питання про позиціонування річпосполитського соціуму щодо козацької проблеми.

З-поміж вищезгаданих авторів козацьких наративних образів, на «кар'єру» у модерній вітчизняній історіографії можуть претендувати хіба тексти Й. Бельського та Р. Гейденштейна: перший – завдяки його популярності ще в «українській» літературі XVII–XVIII ст., другий – через важливість його оповіді про завершальну фазу Лівонської війни 1558–1583 рр., для історіографії власне російської, яка й спопуляризувала цього автора серед російськомовних читачів (у т.ч. і в Україні). Крім цих двох, на особливу «любов» вітчизняних історіо-

графів можуть претендувати ще М. Стрийковський та А. Гваньїні. Але, передусім через спорадичність та надмірну розпорошеність «вісток про козаків» у першого та їх неоригінальність у другого, я відмовився від спеціального обговорення цих матеріалів на сторінках цієї розвідки. Відтак, наразі все ще на часі ознайомлення українського наукового загалу з усіма оригінальними «козацькими уривками» разом з їх сучасними українськими перекладами.

Загалом сучасна національна історіографічна традиція щодо дослідження цікавого нам періоду та історико-політичного дискурсу Речі Посполитої демонструє надмірну «україноцентричність», вона досі тяжіє до канонізації одних постатей і текстів та ігнорування інших (так, до улюбленців старої української історіографії – «об'єктивних іноземців» – Е. Лясоти та Г. Боплана наразі додався «скозачілий» Й. Верещинський). Відтак, не дивно, що бажаючі отримати бодай короткі відомості про річпосполитську історіографію звертаються зазвичай аж до «Курсу лекцій з джерелознавства 1880–1881 рр.» В. Б. Антоновича, перевиданого в 1995 р.² Про запитаність цього тексту свідчить і нове його перевидання з перекладом українською³.

* * *

Коротко зупинюся на ідеях першого покоління річпосполитських козакознавців (М. Рей, Ф. Руджері, Я.-А. Красінський, С. Оржельський, С. Сарницький, Б. Папроцький).

Феномен українського козацтва від початку свого існування турбував «впорядковане» станове суспільство Польського королівства. Утім, тривалий час воно сприймалося як дуже локальне явище – притаманне переважно прикордонному Подільському воєводству. Степовий кордон останнього, ця «земля ні твоя, ні моя, а Божа», за висловом одного кримського хана, був доволі розмитим. Це дозволяло тривалий час сумніватися – а чи «дитятко» таки наше?⁴ Відтак, унормування козацтва як соціального явища проходило мляво і загалом лише на місцевому, а не державному рівні.

Утім, Люблінська унія 1569 р. різко розширила простір «коронної України», зв'язала Корону із дніпровськими козаками та Запоріжжям⁵. Проблему «унормування» козацтва прийшлося вирішувати талановитому полюблінському поколінню державних діячів, які, щоправда, зберігали уявлення про козацтво як явище «малого формату». Як записав наприкінці 1572 р. анонімний публіцист «...króla polskiego moc contra barbaros nie Niżowym kozakiem stoi» / «короля польського міць проти варварів [тут – татар і турків] не на низовому козаку тримається»⁶.

Прагматичний уряд навіть спробував було радикально позбутися проблеми – як шлях «задушити у колисці» можна витлумачити гоніння на козаків протягом 1578 р. І, лише оцінивши, що це «собі дорожче», почалося «приручення» дітей Дикого Поля. Уряд уводив їх до правового поля країни завдяки т.зв. привілею Стефана Баторія 1582 р. (ще приватно-королівського акту¹) та

¹ Вірогідно під ним слід розуміти акт вписаний до Метрики Коронної: *Uniwersał Stefana Batorego do ukrainnych*

першої, справді загальнодержавної (обговореної на сеймі), козацької реформи 1590–1591 рр.

Зрозуміло, така амбівалентність позначалася і на наративних образах козацтва, які поволі, але напрацьовувала річпосполитська історіографічна традиція. Цей процес і ілюструється «козацькими уривками» з творів згаданих шести авторів 1560-х – початку 1580-х рр.

Таким чином, «козацький сюжет» закорінився у річпосполитській літературі з середини XVI ст. Зауважимо, що згаданими шістьма авторами гурт тогочасних річпосполитських «козакознавців» не вичерпується, втім інтерес інших істориків і письменників до цієї тематики був більш «принагіднішим».

Ось, для наочності, можна згадати сусідні-взаємопов'язані гасла «Kozaci Nizovii» / «Низові козаки» та «Tartari Kozakos metuunt» / «Татари козаків бояться» у відомому трактаті М.Броневського «Опис Татарії» (1579), написаному за особистими враженнями посольств до Криму 1578 і 1579 рр.⁷ Тут маємо такий текст: «In primis enim a Kozacis Nizovii noctris hominibus, quod secundo fluvio in cymbis ibi vagantur inde nuncupatis, ac iis Sclopetariis, qui aestate et autumnno in Borestene in cymbis maioribus et minoribus perpetuo vagantur, subitasque et damnosas in eos incursiones faciunt, magnopere sibi metuunt» / «Бо особливо від козаків низових – наших людей, які вниз течією річки на човнах туди забрідують, звідти і назва тих стрільців-мушкетерів, котрі навесні-влітку і восени Бористеном на човнах великих та малих безперервно блукають, раптово і руйнівні на тих [татар] набіги роблять, які дуже бояться»⁸. До речі, про подільських «козаків», які як і татари «in campis perpetuo vagantur, praelia et pericula, si eis comitatu impares sunt, evitare probe norunt» / «в полях безперервно блукають, битви та небезпеки, коли їх, буває, оточують нерівні [сили], смертю чимало випробовуються», Броневський мовить окремо⁹.

Варто наголосити, що якійсь час цілий «козацький сюжет» був здебільшого прив'язаний до Поділля і надалі ця подільська призма була дуже важливою для сприйняття-освоєння образу козащини історіографією Речі Посполитої (наприклад, перенесення на Запоріжжя русько-подільського образу «військової школи»). Як свідчить уривок з Оржельського, були навіть вагання щодо поширення терміна «козаки» на запорожців-«низовців». Взагалі поняття «за-порогу» та «низу» дуже символічно підходили для акцентування на маргінальності козащини у річпосполитському суспільстві та на ваганнях Вітчизни щодо визнання спорідненості із цими своїми занадто орієнталізованими, «потатареними» дітьми.

Новий погляд на козацтво, здається, поширюється з творів М. Стрийковського (написані між серединою 1570-х і 1582 рр.). Тут воно представлене як явище «одвічне» для литовсько-руського суспільства, рід легкоозброєного воїнства – органічної частини збройних сил ВКЛ (у долюблінських кордонах).

urzędników w sprawie poszanowania przez nich wolności Kozaków zaporoskich (19.IV.1582 р., Рига. – AGAD. – LL 32, k.405v-406v.). Напевно, він і був підставою тривкої легенди про привілей короля Баторія запорожцям (хоча документів на цю тему могло бути й кілька).

Адже термін «козаки» повсюдно уживаний як на сторінках «Хроніки» Стрийковського (хронологічно доведеної лише до 1506 р.), так і у його ж віршованому описі битви з росіянами на Улі 1564 р.¹⁰.

Зрештою, спостерігачами від самого початку осмислення нового явища усвідомлювався конкурентний потенціал козацтва щодо шляхетства. Утім, не відкидалася можливість інтеграції першого із другим.

Життя козаків з грабунку вже трохи бридило сноба-шляхтича (який волів війни для слави). Та, оскільки грабувався зовнішній ворог країни, шляхетське суспільство готове було виявляти тут терплячість.

Загалом у перших літературних характеристиках позитиви козацтва такі переважували його негативи. І тут письменники були солідарні з урядом, який привілеєм Стефана Баторія 1582 р. та козацькою реформою 1590–1591 рр. фактично легітимізував козаків як соціальну верству річпосполитського суспільства.

* * *

У творчості авторів 1580-х – 1610-х рр. (Рейнольд Гейденштейн, Йоахим Бельський, Йосип Верещинський, Клаудіо Рангоні, Мартин Пашковський, Станіслав Любенський, Ян-Іноцентій Петрицій) тема козаччини виходить на новий якісний рівень. Все більше уваги приділяється козацтву як внутрішньому явищу в житті Речі Посполитої, історики креслять програми інтеграції козаків до річпосполитського суспільства, причому не відкидають і можливостей надання / збереження їм певних автономістських прав.

Особливий інтерес викликає у згаданих авторів і процес накопичення якісних змін у військовому мистецтві запорожців, перетворення їх із нечисленних допоміжних підрозділів у повномасштабну армію, реального конкурента як збройних сил сусідніх держав, так і самого коронного війська. Утім, особливої ворожості щодо цього не відчувається, вона виявляється хіба ситуативно (скажімо при описі козацьких повстань).

* * *

У доробку авторів 1620-і – поч. 1650-х (Якуб Собеський, Шимон Старовольський, Павло Пясецький, Анджей-Максиміліан Фредро, Самуель Шимановський, Шимон Окольський і анонім-автор «Катафалку рицарського» з 1650 р.) тема козаччини у річпосполитській історіографії XVI–XVII ст. сягнула найвищого ступеня зрілості. Не дивно, що саме опрацьовані ними «образи» та «штампи» мали чи не найдовший вплив на пізнішу історіографічну традицію.

Ці вельми респектабельні історики ретельно дослідили сюжет розвитку військового мистецтва Війська Запорізького, ускладнення його бойового досвіду. В їх текстах увиразнилася тенденція вивчення внутрішніх структур козацтва, вплив на які все більше подається як єдина основа для урядової політики Речі Посполитої у козацькому питанні.

Взагалі тут зміцнили трактування козаків саме у «руському» контексті, з'я-

вилася чітка ідентифікація запорожців за мовою (русько-українською) і вірою (православ'ям). Згадані історики доклали рук і до постановня стійких історіографічних міфів щодо козаччини – «баторіанської легенди» (міфу-заснування); уявлення про «золотий час» давньої гармонії запорожців і держави; тези про шкоду від допливу черні на Запоріжжя; сприйняття козаків як лицарів християнського світу, героїв загальноєвропейської антитурецької боротьби. Зрештою ці автори вже помітно усвідомлювали існування наративної традиції «козацького образу», залучали вони й матеріали своїх попередників, активно «гналися» з історіографічними акцентами та інтерпретаціями.

* * *

У загальному підсумку зауважу, що вже не викликає сумніву – до теми українського козацтва річпосполитське історичне письменство другої половини XVI – середини XVII ст. зверталось доволі регулярно і вчасно фіксувало зміни у побутуванні цього історичного феномену. Дослідження генеалогії історіографічного образу Війська Запорозького дає багатий матеріал як для тлумачень самого цього явища, так і до вивчення фахових технік річпосполитських учених. Зокрема, це дозволяє спростувати популярні у модерній вітчизняній історіографічній традиції штампи про відсутність уваги суспільства Речі Посполитої до проблеми козаччини та про суто негативне ставлення шляхетських письменників до козаків.

Річпосполитське історичне письменство справді первісно (ще з другої половини XVI ст.) вагалось у питанні, де проводити кордон щодо козацтва: чи це таки «діти коронні», чи безбатченки з Дикого Поля, люди з-поза цивілізаційної межі. Причому для світу Корони були зрозуміліші давні знайомці – козаки подільські, менше інформації було про запорожців, щодо яких навіть були сумніви, чи це також «козаки» (щодо них вживалися і альтернативні терміни). «Родова пляма» козаччини як явища малого формату, другорядного у житті суспільства справді стримувала усвідомлення новими поколіннями істориків Речі Посполитої якісних змін у козацькому середовищі, але зовсім не призводила до якоїсь застигlosti його характеристик.

Та й зрештою, саме річпосполитська історіографія надала козацтву «вчений імідж», познайомила із цим явищем не лише освічених співгромадян, але й європейську гуманітарну науку. Вона: 1) напрацювала стійкі козацькі «історіографічні міфи»: «баторіанська» та «лицарська» легенди (міфи-заснування), уявлення про «золотий час» первісної гармонії запорожців і держави, теза про шкоду від допливу черні на Запоріжжя, сприйняття козаків як лицарів християнського світу, героїв загальноєвропейської антитурецької боротьби; 2) створила й античні рамки для портрету козаччини, які надавали останній значної репутабельності в очах ренесансної вченої традиції; 3) популяризувала проекти інтеграції козацтва до суспільних структур Речі Посполитої, причому обговорювала й різноманітні ступені автономії Війська Запорізького і, таким чином, виводила його на простір великої політики. Зрештою опрацювала і но-

вий історіографічний сюжет – «війни козацької» та, вже на початку Козацької революції середини XVII ст., усвідомила козаків як «націю». Згодом саме від цих досягнень «відштовхнулося» т.зв. козацьке літописання другої половини XVII–XVIII ст. – зародок української національної історіографії.

Примітки:

¹ Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля (Українське монастирсько-церковне, світське крайове літописання XVI–XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище) / М. Корпанюк. – К., 2005.

² Антонович В.Б. Курс лекцій з джерелознавства. 1880–1881 / В. Б. Антонович. – К., 1995.

³ Антонович В. Б. Лекції з джерелознавства / В. Б. Антонович. – Острог–Нью-Йорк, 2003.

⁴ Гадаю, що з цим пов'язане акцентування мішаного походження козацтва. Тезу про козаків як суміш різних народів (дослівно «Сили козаків утворюються не лише за рахунок втікачів... з наших областей, але і з втікачів з Московської землі, Волощини... і з усього світу») зустрічаємо у поляків принаймні з 1574 р., див.: Iorga N. Acte și fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Arusulu. – Vol.1. – București, 1895. – P.116. Аби вже зовсім відцуратися тих клопітливих козаків, польські дипломати невдовзі зметикували додавати, що і частка «наших» – то злочинці-баніти, яких дома нічого, крім страти, не чекає. Але наскільки цей стереотип «для чужих» трансліювався «для власного вжитку» – питання.

Крім того, не зжите було і уявлення про козаків як про явище суто татарського світу. Ось наприклад, писаний 5.VIII.1564 р. і згодом кілька разів видаваний «Апокаліпсис» Я.-Д. Соліковського (довго приписуваний С. Оріховському) серед зовнішніх ворогів-сусідів Речі Посполитої називає і «Татар Козаків», див.: Sen na jawie albo Widowisko Stanisława Orzechowskiego // Dzieła w niektórych Przedmiotach pisane Stanisława Orzechowskiego. – T. 2. – Wrocław, 1826. – S.196.

⁵ Гадаю, до рішення про регулярну військову взаємодію із запорожцями було прийняте коронним гетьманом Юрієм Язловецьким під час його відомого об'їзду нових південних кордонів Корони 1571 р. з метою реорганізації системи прикордонної оборони (на низовців – 300 яких взято на державне жалювання – напевно, поклали обов'язок сторожі, котра мала сповіщувати коронному командуванню про перспективи татарського вторгнення передусім з Криму, адже тоді переправа через Дніпро була неунікна). Адже, якщо до того уряд прагнув лише евакуації козаків із Запоріжжя (де вони провокували зіткнення з татарами), то вже 29.X.1571 р. питання про «козаків низових», яким загрожують кримці, вписане до інструкції на варшавський сейм, див.: AGAD. – MK 110. – К. 198-209v. Про «роту» гетьмана низовців кн. Богдана Ружинського писав на початку 1575 р. Б. Папроцький (у «Паноші»). Напевно, ці ж 300 низових козаків стояли, станом на 2.VI.1576 р., у подільському Барі, див.:

Górsky K. *Historia jazdy polskiej*. – Kraków, 1894. – S.323.

⁶ *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia*. – Kraków, 1906. – S.461 (Відповідь на твір /з 25.X.1572 р./ проти обрання на польський престол французького королевича.).

⁷ Martini Broniovii <...>, *Tartariae descriptio, antehac in lucem numquam edita, cum tabula geographica ejusdem Chersonesus Tauriae*. <...>. – Coloniae Agrippinae, 1595. – P. 4.

⁸ Припускаю, що саме від М. Броневського може походити інформація про запорожців, яку подав у своєму донесенні до Ватикану (лист кардиналу Коменсі) від 15.VIII.1579 р. папський нунцій у Польщі Джованні-Андреа Калігарі (римський дипломат тоді виявляв зацікавлення стосунками з Кримом, хоча у донесенні козаки з'являються в зв'язку із авантюрою І. Підкови та його спадкоємців). За цим текстом, козаки є плем'ям, змішаним з різних народів: поляків, русинів, угорців, іспанців, італійців і т.д. Вони мешкають без жінок і дітей понад берегами Дніпра та на деяких його ж островах. Перебувають у постійній війні і живуть з грабунку. Вони є християнами і присягають бути ворожими до турків і татар. У бою відважні і через це носять ім'я козаків, що по-татарськи означає добрих вояків. Багато молодих відщепенців [=недолугого мотлоху], які не хочуть працювати або не можуть жити на батьківщині через вчинені злочини, йдуть туди і слухаються своїх ватажків, котрі миттєво реагують на здобич і небезпеку. Буде їх близько 4 тисяч. Клопоти із ними розпочалися не більше 15 років тому, бо раніше мали повагу польських королів, а зараз шануються менше [1578-15=1563 р., це рік молдавської авантюри Д. Вишневецького, отже турбувати уряд запорожці стали коли «полізли» до Молдови?] («Li cossachi sono una gente collettita di diverse nationi, Polacchi, Russi, Ungari, Spagnoli, Italiani etc., che senza moglie et figli habitano le ripe et certe isolette del Boristene. Stanno sempre alla campagna, et vivono di rapina, fanno professione di Christiani, et giurano di esser nimici di Tartari et di Turchi, et sono valorosi in armi; et però hanno il nome di cosacchi, perchè cosach in lingua tartaresca vuol dire buon soldato. Molti giovani sbardellati, che [non] hanno voglia di travagliare, o non puono stare nelle patrie loro per varii eccessi perpetrati, vanno fra costoro, et obediscono al loro capo, et sono messi subito alla parte delle prede et de' pericoli. Seranno da 4 mila, et non ha 15 anni, che cominciò questa ragunanza, che per altri tempi portava gran rispetto al Re di Polonia, hoggi poco.»), див.: *Monumenta Poloniae Vaticana*. – Т. IV: I. A. Caligarii nuntii Apostolici in Polonia epistolae et acta 1578–1581. – Cracoviae, 1915. – P. 42.

⁹ Martini Broniovii..., *Tartariae descriptio*... – P. 1.

¹⁰ Wojtkowiak Z. *Odnaleziony tekst Macieja Strykowskiego o bitwie z Moskwą 1564 roku i inne rewelacje w zbiorach rosyjskich i nie tylko*. – Poznań, 2010; Дзярнович О. И. Поэма Матея Стрыйковского «Битва под Улой» (1564 г.): образный ряд и событийная конкретика // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana = Петербургские славянские и балканские исследования*. – СПб., 2010. – №2(8). – С.127-134.

Отримано 11.09.2015 р.

«КОЗАЦЬКА» ТА «УКРАЇНСЬКА» ПРОБЛЕМИ: ДО ПИТАННЯ НАУКОВОЇ КОРЕКТНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПОНЯТЬ ЩОДО ПОДІЙ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Однією з проблем, яка попри вагомі наукові досягнення у вивченні Української національної революції середини XVII століття продовжує зберігати свою актуальність та відзначається дискусійним характером, є питання наукової коректності використання понять «козацька» та «українська проблема». Саме від їх науково обґрунтованого застосування залежить достовірність розкриття сутності подій та процесів соціально-економічного й суспільно-політичного життя як козацької України, так і Речі Посполитої середини XVII ст.

Насамперед необхідно з'ясувати змістове наповнення кожного з понять у тісному зв'язку з конкретно-історичними подіями вказаного періоду часу. Так, якщо йдеться про події 1648–1657 рр., то використання першого з термінів виправдане лише до характеру подій власне козацького повстання, яким воно було впродовж лютого – травня 1648 р. У даному випадку під «козацькою» розуміється проблема, яку створили для Речі Посполитої козаки, розпочавши в лютому 1648 р. повстання на Запорозжжі. Водночас, стверджувати про те, що «козацька проблема» виникла саме на початку 1648 р. буде невірно, оскільки даний термін можна застосовувати і до подій попереднього часу (до 1648 р.), впродовж якого відбувалися виступи козацтва проти жорсткої політики Речі Посполитої на підвладних їй українських землях. Так, перед річпосполитською елітою «козацька проблема» вперше гостро постала в 1591–1596 рр., коли спалахнули перші козацькі повстання. Саме тоді Військо Запорозьке обґрунтовує перед королем ідею непідлеглості владі прикордонних старост і воевод та стає на шлях формування «альтернативних владних структур»¹. Козацькі «кондиції» (умови) 1596 р. С. Наливайка до короля Сигізмунда III, які містили вимогу виділити реєстровому козацтву для проживання окрему територію – «пустині між Бугом і Дністром», визначити «певне число козацького війська» та розширити права козацького гетьмана² свідчили про формування ідеї автономного статусу Війська Запорозького в складі Речі Посполитої. Про це ж свідчить і проєкт київського біскупа Й. Верещинського³.

Поступово Військо Запорозьке виходило за межі лише своїх вузьких станових інтересів та наближалось до ролі репрезентанта національних інтересів українського соціуму⁴, що розширювало зміст «козацької проблеми». З 1603 р. реєстровики розширили перелік вимог, спрямованих до короля: мова йшла вже про те, «щоб були ми в пошануванню від кожного стану», а також щоб король, «признав нас синами коронними»⁵, тобто ставилося питання зрівняння зі шляхтою. Окрім того, після укладення в 1596 р. Берестейської унії та ліквідації Православної церкви Військо Запорозьке постає в ролі захисника православної віри⁶. Вперше ця ідея була чітко сформульована в 1603 р.⁷. Подальший

розвиток вона отримала у козацькій протестації від 20 березня 1610 р., у якій козацтво зобов'язувалося надавати будь-яку підтримку православної церкві в боротьбі проти обмеження її прав⁸. Саме православ'я стало тим спільним фундаментом, який пов'язував Військо Запорозьке з усім «руським народом». За влучним висловлюванням П. Саса, «козаки, як політична сила, об'єднані у Військо Запорозьке, покинули свою станову «равликову хатку», що стала для них затісною, і повернулися обличчям до корінних потреб та інтересів свого народу». Козацтво поступово утверджувало репутацію захисника загальноетнічних інтересів⁹. У 1625 р. особисто король Сигізмунд III відзначав, що «козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою. Вся Україна (на той час Брацлавське і Київське воєводства) у їхніх руках <...>, все управління, вся влада у козаків, вони привласнюють юрисдикцію, встановлюють закони...»¹⁰.

Таким чином, основними структурними складовими «козацької проблеми» в період від останньої третини XVI ст. до літа 1648 р. були: прагнення козацтва отримати й зберегти за собою як окремим станом особливі права і привілеї, збільшення чисельності реєстру, непідлеглість владі прикордонних старост і воєвод, визнання автономії території, де вони проживали (південна і центральна частина Київського воєводства), зрівняння в правах зі шляхтою, захист інтересів православної церкви.

Починаючи з літа 1648 р. приєднання до повсталого козацтва українського селянства та міщанства засвідчили про вихід подій за рамки суто «козацької проблеми» та її переростання в «українську». Значною мірою «українська проблема» стала результатом еволюції ідеї захисту Військом Запорозьким станових інтересів реєстрового козацтва у відстоюванні прав і свобод «руського» народу. Тут варто відзначити, що важливою якісною зміною в процесі еволюції «козацької проблеми» став той факт, що козацтво вийшло за межі відстоювання виключно станових інтересів та усвідомило важливість врахування інтересів інших верств населення (на такий прорив не спромоглася навіть польська шляхта, яка, попри тривалу історію свого існування як стану, відстоювала виключно свої суто станові інтереси і не більше того). Значною мірою, на наш погляд, цьому сприяла відкритість козацького стану – вільне входження до нього вихідців з різних соціальних категорій населення сприяло широкому спектру поглядів на події, що відбувалися, а відтак і врахуванню різних інтересів. У цьому контексті важливим моментом були переговори в березні 1648 р. Б. Хмельницького з представниками коронного гетьмана М. Потоцького, під час яких були сформульовані такі вимоги повсталих козаків: відновлення давніх прав і вольностей, усунення з полків полковників і старшин польського походження, дозволити обирати їх з «їхнього (українського) народу», дозвіл на здійснення морського походу та виведення польського війська із Задніпров'я та козацького регіону Правобережжя й ліквідації тут органів влади Речі Посполитої¹¹. Як бачимо, йшлося не лише про станові інтереси козацтва.

Вже в травні у переданих Б. Хмельницьким через Тугай-бея М. Потоцькому вимогах Війська Запорозького до уряду Речі Посполитої йшлося про ство-

рення по Білу Церкву й Умань удільної, з визначеними кордонами, козацької державності.

Починаючи з літа 1648 і впродовж наступних років, поряд з вже названими, з'явилися якісно нові складові «української проблеми»: формування на звільнених з-під влади польської адміністрації територіях органів влади Війська Запорозького, ідея розбудови Української держави із західним кордоном по р. Вісла (з початку 1649 р.), відстоювання рівноправності православної віри з католицькою, ліквідація унії. При цьому, на наш погляд, «козацька проблема» продовжувала своє існування в якості однієї з внутрішніх складових проблеми загальноукраїнської. Проте, вона не становила її кістяк. Так, наприклад, під час польсько-українських переговорів на початку 1649 р. в Переяславі та умовах досягнутого перемир'я жодного слова вже не знаходимо про вимогу зрівняння козацтва як стану в правах зі шляхтою (такої вимоги не було і в тексті Зборівського договору). Натомість, коли А. Кисіль на завершальному етапі переговорів нагадав Б. Хмельницькому, «щоб того перемир'я до Зелених свят дотримано», гетьман відповів: «не знаю, що то буде з другої комісії, коли козаки не схочуть вдоволитися двадцятьма або тридцятьма тисячами реєстрового війська й удільною, окремою своєю державою. Побачимо!»¹². Тобто важливе до цього часу питання офіційного визнання козацтва як повноправного стану владними колами Речі Посполитої не мало вже жодного значення, адже йшлося про власну окрему державу, в якій козацтво володіло усіма правами. Під час зустрічі наприкінці квітня 1649 р. з російським послом Унковським Б. Хмельницький чітко наголосив на тому, що на відміну від Корони Польської і Литви, які присягнули новому королю Яну Казимиру і яким присягнув король, «нас (козацьку Україну – О.Ю.) Господь Бог від них визволив – короля ми не обирали і не коронували і хреста йому не цілували. А вони нам про те не писали і не прислали, і ми волею Божою тим від них стали вільними». Тобто, якщо впродовж кінця XVI – першої половини XVII ст. Люблінська унія 1569 р. сприймалася Військом Запорозьким як угода трьох рівноправних народів – польського, литовського та руського і цим було зумовлене прагнення зрівняння козацтва в правах зі шляхтою, то після обрання королем Яна Казимира простежується прагнення до розбудови власної держави. Відтак, немає жодних підстав говорити про «козацьку проблему», адже у випадку, якщо б вона дійсно за своєю сутністю залишалася лише вузькою становою впродовж наступних років, тоді б вже після Зборівського договору 1649 р. не було б сенсу продовжувати боротьбу з Річчю Посполитою.

Водночас, про те, що «козацька проблема» залишалася впродовж 1648–1657 рр. складовою частиною загальноукраїнської проблеми засвідчують вимоги збільшення чисельності реєстру, дотримання козацьких прав та вольностей, турбота гетьманського уряду про козацьких вдів і сиріт тощо.

Попри це, на превеликий жаль у сучасній польській історіографії події української національно-визвольної боротьби середини XVII ст. продовжують трактуватися як «козацька проблема». Це зумовлено насамперед тим, що їх

сутність подається через призму поглядів тогочасних політиків Речі Посполитої. Вважаємо, що такий підхід є неприпустимим, а під час аналізу подій середини XVII ст. та висловлення власних суджень доцільно вживати поняття «українська проблема» (інше питання, коли предметом наукових досліджень є українські події в поглядах представників тогочасної політичної еліти Польсько-Литовської держави, які оперували поняттям «козацька проблема»).

Отже, доцільність вживання понять «козацька» й «українська проблема» обумовлена насамперед сутністю конкретно-історичних подій середини XVII ст. та якісними змінами в процесі еволюції власне «козацької проблеми». Існує щонайменше дві принципово важливі якісні ознаки, які дозволяють визначити межу переходу «козацької проблеми» в «українську»: включення влітку 1648 р. в національно-визвольну боротьбу поряд з козацтвом селянства й міщанства та розбудова на звільнених українських територіях органів влади Війська Запорозького. З початку 1649 р. все це отримало своє продовження в ідеї розбудови національної держави.

Примітки:

¹ Брехуненко В. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань / В. Брехуненко, М. Нагельський // Український археографічний щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Випуск 8/9. – Т. 11/12. – С. 440; Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / С. Леп'явко. – Чернігів, 1996. – С. 71-72, 79; Смолій В. А. Становлення козацького політичного автономізму / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – С. 228-229.

² Zbiór pamiętników do dziejów polskich / Wyd. W.S. Broel-Plater. – Warszawa, 1858. – Т. 2. – S. 214-218; Кондиції, подані від Наливайка Його Милості Королеві / Пер. Р. Радишевський // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. II. – Кн. 1 (XVI ст.). – С. 435.

³ Верещинський Й. Війську Запорозькому пресвітлий виказ, як і з боку виховання, так теж вічного забезпечення на Задніпров'ї. 1596 / Пер. Р. Радишевський // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. II. – Кн. 1 (XVI ст.). – С. 426.

⁴ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 73.

⁵ Смолій В. А. Становлення козацького політичного автономізму / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – С. 230.

⁶ Drozdowski M. Religia i kozaczyzna zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej polowie XVII wieku / M. Drozdowski. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2008. – S. 66.

⁷ Сас П. «Своя земля» у сприйнятті запорозьких козаків (початок XVII ст.) /

П. Сас // П'ятий Конгрес Міжнародної Асоціації Україністів. Історія. – Чернівці, 2003. – Ч. 1. – С. 191-194.

⁸ Акты ЮЗР. – Т. 2. – С. 59.

⁹ Щербак В. О. Чинники становлення козацької самосвідомості / В. О. Щербак // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань. – Київ – Черкаси, 1995. – Вип. 5. – С. 96.

¹⁰ ВУСР. – Т. 1. – С. 64.

¹¹ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький... – К., 2003. – С. 102; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)... – С. 83.

¹² Там само.

Отримано 10.09.2015 р.

Володимир Верстюк

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА ЗА ГЕТЬМАНАТУ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ОЦІНЦІ М. КОСТОМАРОВА: ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Поняття, категорії та терміни, які використовував М. Костомаров для розкриття основних ідей своїх праць, інтерпретації головних факторів історичного процесу, пояснення й оцінки окремих історичних фактів, подій та явищ, сформувався під впливом таких чинників: робіт французьких просвітників XVIII ст.; фольклорно-етнографічного романтизму; норм християнської моралі; соціокультурного середовища, в якому жив і творив учений¹. Щодо термінології, яку використав дослідник для характеристики державотворчих процесів за гетьманату Б. Хмельницького, то історики спеціально її не вивчали. Правда, на окремі аспекти цієї проблеми звертали увагу В. Антонович², Д. Багалій³, О. Гермайзе⁴, О. Гончар⁵, М. Грушевський⁶, О. Грушевський⁷, Д. Дорошенко⁸, М. Драгоманов⁹, Я. Козачок¹⁰, І. Крип'якевич¹¹, В. Матях¹², Ю. Пінчук¹³, П. Попов¹⁴, Д. Сондерс¹⁵ та О. Ясь¹⁶.

Вже у статті «Боротьба українських козаків з Польщею в першій половині XVII ст., до Б. Хмельницького» (1856 р.) М. Костомаров висловив важливе міркування, що «в Україні задовго до Богдана український народ вів енергійну боротьбу з Польщею за свою релігійну і громадянську самостійність»¹⁷. Зазначав на тому, що в кожному наступному повстанні проти Речі Посполитої участь народу була ширшою, аніж у попередньому; «чим більше поляки намагалися погасити ці виступи, тим живіше народне почуття сприймало потребу звільнення руської землі від Польщі»¹⁸.

Дослідник був переконаний, що «витоки українства» беруть свій початок у глибокій давнині¹⁹, що «народ, котрий зветься українцями, малоросіянами, черкасами, русинами і просто руськими, належить до найдавніших нащадків племені слов'янського»²⁰, що назва «Україна» є відомою з XII ст.²¹.

Варто окремо наголосити на терміні «нація», який вчений застосовував у працях, причому одним із перших в українській історіографії, щодо народу України²². Його запровадження, поряд із більш поширеним «народ», підкреслювало окремішність українців як етносу, з власними особливостями історичного, економічного й культурного розвитку на певній території, від інших народностей, що мало велике значення у сенсі ствердження національної ідентичності²³.

Війну українського народу на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким проти Речі Посполитої дослідник ще наприкінці 1850-х рр. визначав як «козацьку революцію», в якій особливе місце належало релігійному фактору²⁴. Він розумів, що за масштабом та значенням події середини XVII ст. не вписувалися у рамки звичайного козацького повстання.

На думку М. Костомарова, кінець 1648 – початок 1649 рр. став переломним моментом у ставленні Б. Хмельницького та його оточення до майбутнього України. Він усвідомлював «дивну зміну, яку за короткий час зробила з ним доля»²⁵. Посилаючись на «Щоденник М'ястківського», вчений відтворив хід переговорів гетьмана з польським посольством А. Кисіля, що відбувалися в Переяславі впродовж лютого 1649 р. Микола Іванович для характеристики Б. Хмельницького використав таку цитату з історичного джерела: «єдиновладний самодержець руський»²⁶.

М. Костомаров вказав на важливість періодів відносного затишшя у війні для тих перетворень, що здійснювалися гетьманом в адміністративній та військовій сферах у 1649–1650 рр.: «Хмельницький розділив територію, визволену від поляків, на полки, але під ним розумівся не правильний армійський підрозділ, а певна ділянка південноруської землі: полк включав в себе міста, містечка, села і називався по імені головного, найбільш значного міста, де було правління полку»²⁷. Учений зазначив, що полки ділилися на сотні, останні – на курені; до складу гетьманського уряду – Генеральної військової канцелярії – разом з гетьманом входили обозний (начальник артилерії, що відповідав за побудову табору під час походів), осавул (обер-лейтенант), писар (державний секретар) та ін. На рівні полків і сотень керівництво здійснювалося полковою та сотенною старшиною з подібними назвами до генеральної²⁸.

Кордони козацької України не були сталими, оскільки становлення державності відбувалося в умовах війни. М. Костомаров писав: «На правій стороні Дніпра були полки: чигиринський (гвардія гетьмана), черкаський, корсунський, лисянський, білоцерківський, паволоцький, уманський, кальницький, канівський, животівський (напевно, те ж саме, що й брацлавський), поліський і могилівський. Ці полки займали частину сучасних Мінської, Волинської по р. Горинь, Подільської губерній і частину Червоної Русі біля Галича до Надвірні

<..>. На півдні козацтво займало степи до Бессарабії чи до білгородських татарських кочів'їв. На лівій стороні були полки: переяславський (в м. Переяславі зберігалася основна частина артилерії), ніжинський, чернігівський, прилуцький, ічанський, лубенський, ірклівський, миргородський, кропивнянський, гадяцький, полтавський і зеньківський. Вони займали простір сучасної Полтавської та Чернігівської губерній, частину Могилівської по Гомель і Дронів»²⁹. Дослідник акцентував увагу на тому, що слово «козак» перестало поширюватися виключно на військовий стан, а перенеслося на всю масу «південноруського народу», який повстав³⁰.

М. Костомаров слушно називав чигиринський полк «гвардією гетьмана», оскільки політичною столицею держави був Чигирин, а Київ зберігав статус духовно-культурного та релігійного центру Гетьманщини. Усвідомлюючи виняткове значення православ'я у національно-визвольній боротьбі й розбудові держави, Б. Хмельницький всіляко підтримував його, послідовно й рішуче обстоював майнові інтереси церков і монастирів, винагороджував їх земельними володіннями і маєтками³¹.

На жаль, історик не приділив належної уваги діяльності гетьмана по створенню боездатної армії; часто завищував чисельність як ворожих, так і українських військ. Правда, на сторінках монографії «Богдан Хмельницький» (в усіх чотирьох виданнях – В. В.) ми неодноразово можемо зустріти такі характеристики української армії: «дисципліноване військо»³², «мужні воїни», «сміливіці»³³. За гетьманату Б. Хмельницького вона зазнала лише однієї поразки під Берестечком (червень-липень 1651 р.).

Посол великого гетьмана литовського Я. Радзивілла – Загорівський, який у червні 1653 р. відвідав ставку Б. Хмельницького під Печорами на Бузі, був вражений рівнем підготовки українського війська: «козацькі ряди стояли дуже красиво; майоріло чимало стягів»³⁴, окремі гармати були настільки великі, що «необхідно було шість коней, щоб зрушити їх з місця»³⁵.

Організація державного апарату, утримання війська, дипломатична діяльність потребували чималих коштів. «Грошовими справами», як стверджував учений, відав безпосередньо Б. Хмельницький³⁶. Правда, Микола Іванович не проаналізував, яким чином функціонувала податкова система, які були основні джерела поповнення Військового Скарбу (державного бюджету – В. В.), які грошові знаки були в обігу.

Щодо цивільного судового устрою, то він, на думку дослідника, був залишений без змін. «Польські закони по своїй природі зовсім не були суворими; до того ж значна частина законодавства та управління була запозичена з Русі в різні історичні часи через зближення єдиноплеменних народів, тому тодішній цивільний порядок в Україні, будучи польським, був в той же час руським», – писав М. Костомаров³⁷. Історик тут явно помилявся, бо на теренах козацької України за гетьманату Б. Хмельницького польське право втратило свою чинність. Продовжували діяти лише окремі збірки писаного права, зокрема, Литовські статuti, «Саксон» у переробці П. Щербича, «Порядок» Б. Троїцько-

го, «Право Холмське» в опрацюванні П. Кушевича, церковні книги тощо³⁸. Головну роль почало відігравати козацьке звичаєве право³⁹.

Особливу увагу М. Костомаров приділив «магдебурзькому праву», яке прийшло на українські землі ще в XIV ст.⁴⁰. На думку вченого, українці мали давні традиції «народоправства», коріння якого сягало часів Київської Русі, тому міське самоврядування за європейським зразком добре прижилося «на берегах Дніпра»⁴¹. Гетьман залишив його у таких містах: Брацлаві, Вінниці, Черкасах, Василькові, Овручі, Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Погарі, Малині, Козельці, Новгород-Сіверську та Стародубі. Крім того, зберегли цехи. Це було зроблено для того, щоб заручитися підтримкою міського патриціату, ремісників та купців, адже без продукції міста армія була б позбавлена військової амуніції⁴². Підтримка міщан мала і неабияке стратегічне значення, адже міста були своєрідними опорними пунктами в ході бойових дій, за стінами яких можна було захищатися або зупинятися на постій⁴³.

М. Костомаров вважав, що Б. Хмельницький «міг управляти сам і чинити самодержавно, не питаючи козацької ради, але спочатку він не порушував цієї давньої традиції»⁴⁴. Приймаючи в лютому 1649 р. посольство польського короля, він при обговоренні питання чисельності козацького реєстру заявив: «Не можу чинити проти волі ради, хоча б і бажав виконати волю короля»⁴⁵. Генеральна рада, що відбулася в березні 1650 р. у Переяславі, взагалі «була схожа на польський сейм і була справжніми національними зборами держави вільної та незалежної»⁴⁶.

У трактовці дослідника козацька Україна за гетьманату Б. Хмельницького показана як окрема держава, що мала свої кордони, органи влади та військо. Термінологія, яку використав М. Костомаров для її характеристики, сама за себе говорить.

На думку Миколи Івановича, потужним ударом «по зародку руської незалежності» став Білоцерківський договір, укладений 18 вересня 1651 р. між Військом Запорозьким і Польщею. За ним територія гетьманського управління обмежувалася Київським воєводством, у Брацлавському та Чернігівському воєводствах відновлювалася польська адміністрація, магнатам і шляхті поверталися їхні маєтності, козацький реєстр зменшувався з 40 до 20 тис.⁴⁷.

Польський сейм не затвердив цей договір, тому Б. Хмельницький міг вважати його недійсним⁴⁸. А після переможної для українців битви під Батогом (червень 1652 р.) відбувся остаточний розрив між Річчю Посполитою та козацькою Україною⁴⁹. У гетьмана з'явилася думка «зробити Україну самобутньою державою»⁵⁰.

На жаль, геополітична ситуація складалася не на користь Гетьманщини. Після Жванецької кампанії (жовтень-грудень 1653 р.) кримський хан став союзником Речі Посполитої⁵¹. За даних обставин Б. Хмельницький був змушений піти на зближення з Московією, що завершилося укладенням «Переяславсько-Московського договору 1654 р.» (таку назву угоди використовував М. Костомаров – *В. В.*)⁵². «Малоросіяни добре розуміли, що ні їхні внутрішні

сили, ні георгафічні умови розташування їхнього краю та сусідів не дадуть їм можливості утворити з себе окремої, ні з ким не зв'язаної держави; їх самотність може втриматися тільки в зв'язку і в постійному союзі з іншою державою, так, щоб цей союз тримався на взаємній вигоді...», – писав учений⁵³.

Характеризуючи українсько-московські відносини 1654 р., історик ще у монографії «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії» (1857 р.) використав термін «протекція»⁵⁴. На його думку, Гетьманщина зберігала за собою широку політичну автономію (судочинство, адміністрацію, збір податків, недоторканість прав шляхетського, духовного і міщанського станів, військо, чисельність якого зроста до 60 тис. вояків)⁵⁵. У четвертому виданні монографії «Богдан Хмельницький» (1884 р.) М. Костомаров зазначив, що у статтях договору 1654 р. із Росією було зафіксовано право очільника козацької України на пожиттєве володіння булавою; «до часу, коли судом Божим смерть трапиться гетьманові»⁵⁶. Таким чином, юридично визнавалася легітимність влади Б. Хмельницького як єдиного та повновладного володаря Війська Запорозького.

Сучасний український дослідник В. Горобець стверджує, що у висвітленні М. Костомарова комплекс документів, якими було юридично оформлено українсько-російський договір у березні 1654 р., виглядає як «договір двох рівноправних контрагентів»⁵⁷. Правда, М. Костомаров добре усвідомлював, що Росія не ставилася до козацької України як до рівноправного партнера. З цього приводу він написав таке: «Хмельницький з'єднував з Московією вільний народ, який здобув собі кривавими зусиллями незалежність і свободу, а московський уряд мав на увазі не народ, а області, що були випадково придбані, які при нагоді, можна було продати, проміняти, подарувати, коли буде вигідно»⁵⁸.

Впродовж 1654 – першої половини 1656 рр. українські війська спільно з російськими вели бойові дії проти Речі Посполитої. Але, як стверджував М. Костомаров, між Гетьманщиною та Московією «щось не ладналося»⁵⁹. Зокрема, історик акцентував увагу на непорозуміннях між українцями та росіянами під час облоги Львова восени 1655 р.⁶⁰, згадав про сподівання Б. Хмельницького укласти мир з поляками за умови визнання «самостійності України»⁶¹, пошуки нових союзників⁶². Тут доречно буде навести цитату з рецензії Миколи Івановича на працю харківського історика П. Буцинського «Про Богдана Хмельницького» (1882 р.): «З усіма однаково хитрував Хмельницький, всіх рівно обдурював, маючи на меті свою заповітну мрію – дати своїй Україні повну незалежність...»⁶³. Коментарі зайві.

Отже, М. Костомаров вважав, що Б. Хмельницький поєднав у собі хист державного діяча, дипломата і полководця, провідника українського народу у боротьбі за національне визволення та створення Української держави. Про це свідчить термінологія, яку використав історик при написанні своїх праць.

Примітки:

¹ Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / В. А. Смо-

лій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь; Вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. – К.: Вища школа, 2005. – С. 366.

² Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк / В. Б. Антонович // Киевская старина. – 1885. – № 5. – С. 26-34.

³ Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України / НАН України. Ін-т укр. історіографії та джерел. ім. М. С. Грушевського (Харк. філ.), ХГП «НУА», Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, НАН України. Нац. б-ка ім. В. І. Вернадського; Упорядкув., вступ. ст., комент. В. В. Кравченко; Редкол.: В. В. Кравченко (головн. ред.) та ін. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – 662 с.: іл.

⁴ Гермайзе О. Ювілей української науки. Сорок років діяльності акад. М. С. Грушевського / О. Гермайзе // Життя і революція. – 1926. – № 10. – С. 94-99.

⁵ Гончар О. Т. Українофільська діяльність М. Костомарова у дзеркалі його епістолярю (середина 1850-х – початок 1860-х рр.) / О. Т. Гончар // Український історичний журнал. – 2010. – № 6. – С. 34-49.

⁶ Грушевський М. В сімдесяті роковини Кирило-методіївської справи / М. Грушевський // Український історик. – 1984. – № 1-4. – С. 219-224.

⁷ Грушевський О. Історичні статті Костомарова в «Основі» / О. Грушевський // Україна. – 1928. – № 1. – С. 73-90.

⁸ Дорошенко Д. І. Микола Іванович Костомаров / Д. І. Дорошенко. – К.-Лейпціг. – 96 с.

⁹ Драгоманов М. Микола Іванович Костомарів: житєписний очерк / М. Драгоманов. – Львів: Друкарня НТШ, 1901. – 41 с.

¹⁰ Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова): Монографія / Я. В. Козачок. – К.: НАУ, 2004. – 352 с.

¹¹ Крип'якевич І. Археографічні праці Миколи Костомарова / І. Крип'якевич // ЗНТШ. – Львів, 1918. – Т. 126/127. – С. 105-140.

¹² Матях В. М. Держава Богдана Хмельницького: історіографічна ретроспектива проблеми / В. М. Матях // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24-25 жовтня 1995 р). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 148-156.

¹³ Пінчук Ю. Богдан Хмельницький в оцінці М. І. Костомарова / Ю. Пінчук // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24-25 жовтня 1995 р). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 156-160; Його ж. Відображення елементів української національної ідеї в науковій спадщині М. І. Костомарова / Ю. А. Пінчук // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 78-88; Его же. Исторические взгляды Н. И. Костомарова (Критический очерк) / Ю. А. Пинчук. – К.: Наукова думка, 1984. – 191 с.; Його ж. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації / Ю. Пінчук. – К., 2009. – 306 с.; Його ж. Микола Івано-

вич Костомаров / Ю. А. Пінчук. – К.: Наукова думка, 1992. – 232 с.; іл.; Його ж. Полеміка між Михайлом Максимовичем і Миколою Костомаровим з приводу монографії «Богдан Хмельницький» / Ю. А. Пінчук // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України. Інститут історії України, 2005. – Вип. 16: Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М. О. Максимовича). – С. 60-72; Його ж. Постать Богдана Хмельницького у творчості М. І. Костомарова / Ю. Пінчук // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження Великого Гетьмана). Збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С. 167-184; Його ж. Про історичну концепцію М. І. Костомарова та його погляди на особу Богдана Хмельницького / Ю. Пінчук // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань. – Київ-Черкаси, 1995. – С. 66-69.

¹⁴ Попов П. М. М. І. Костомаров як фольклорист і етнограф / П. М. Попов. – К.: Наук. думка, 1968. – 113 с.

¹⁵ Сондерс Д. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності / Д. Сондерс // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 21-32.

¹⁶ Ясь О. З методики і термінології історичного дослідження поняття «архітектоніка», «структура» та «техніка викладу» / О. Ясь // Історичний журнал. – 2004. – № 1-2. – С. 79-86; Його ж. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.): Монографія: У 2 ч. / За ред. В. А. Смолія. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2014. – Ч. 1. – 587 с.; Його ж. Між достовірним та уявним. Микола Костомаров як історик-художник / О. Ясь // Український археографічний щорічник / За ред. П. Соханя (гол. редактор). – К.: Український письменник, 2010. – С. 232-250.

¹⁷ Костомаров Н. И. Борьба украинских козаков с Польшею в первой половине XVII века, до Богдана Хмельницкого / Н. И. Костомаров // Отечественные записки. – 1856. – Т. 108. – Кн. 9. – С. 195.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Его же. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – С. 8.

²⁰ Там же.

²¹ Там же.

²² Пінчук Ю. А. Питання національного самоусвідомлення у студії М. Костомарова «Гетманство Брюховецького» / Ю. А. Пінчук // Український історичний журнал. 2010. – № 1. – С. 182.

²³ Його ж. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування само-усвідомлення української нації / Ю. А. Пінчук – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 65.

²⁴ Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. / 2-е изд., доп. / Н. Костомаров. –

СПб.: Изд-во книгопродавца Д. Кожанчикова, 1859. – Т. 1. – С. 6.

²⁵ Его же. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – С. 302.

²⁶ Там же. – С. 309.

²⁷ Там же. – С. 323.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же. – С. 323-324.

³⁰ Там же.

³¹ Там же. – С. 394-395, 546-547.

³² Там же. – С. 282.

³³ Там же. – С. 498.

³⁴ Там же. – С. 600.

³⁵ Там же.

³⁶ Його ж. Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький / М. І. Костомаров // Костомаров М. І. Галерея портретів: Біогр. нариси: Для серед. та ст. шк. віку / [Упоряд. і перед. В. О. Замлинського]; Пер. з рос. М. М. Ілляш; Худож. С. К. Семендяєв. – К.: Веселка, 1993. – С. 145.

³⁷ Его же. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – С. 395.

³⁸ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 205.

³⁹ Грозовський І. Звичаєве право Запорозької Січі / І. Грозовський // Радянське право. – 1991. – № 10. – С. 58-59; Гурбик А. О. Запорізька Січ і формування органів суду в Українській державі / А. О. Гурбик // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали республіканських історичних читань). – К., 1991. – С. 85; Його ж. Правові уявлення та народна правосвідомість / А. О. Гурбик // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К., 2001. – С. 57-70; Лазаревский А. М. Суды в старой Малороссии / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1898. – № 7-8. – С. 96; Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII ст. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. – К., 1928. – Вип. 4. – С. 179-190; Його ж. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII ст. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. – К., 1928. – Вип. 5. – С. 463-480; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 205; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: В 3 т. / Д. І. Яворницький. – Львів: Видавництво «Світ», 1990. – Т. 1. – С. 163.

⁴⁰ Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / В. А. Смолій,

Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь; Вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. – К.: Вища школа, 2005. – С. 438.

⁴¹ Там же.

⁴² Лемещенко К. Б. М. І. Костомаров про місцеве самоврядування як форму управління в українській державі / К. Б. Лемещенко // Часопис Київського університету права. – 2007. – № 2. – С. 48.

⁴³ Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – С. 397; Мельниченко В. М. Політика Богдана Хмельницького в господарській сфері / В. М. Мельниченко // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали П'ятих Всеукраїнських читань. – Київ-Черкаси, 1995. – С. 19-21.

⁴⁴ Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – С. 314.

⁴⁵ Там же. – С. 314.

⁴⁶ Там же. – С. 405.

⁴⁷ Его же. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России / Н. Костомаров // Отечественные записки. – 1857. – Т. 112. – Кн. 5. – С. 369-371; Его же. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – С. 543-548.

⁴⁸ Его же. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – С. 561.

⁴⁹ Там же. – С. 573.

⁵⁰ Его же. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. / Н. И. Костомаров // Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 21 т., 8 кн. / Изд. Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым («Литературного фонда»). – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1905. – Кн. 6. – Т. 15. – С. 97.

⁵¹ Его же. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России / Н. Костомаров // Отечественные записки. – 1857. – Т. 113. – Кн. 7. – С. 33; Его же. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – С. 628-629.

⁵² Пінчук Ю. Постать Богдана Хмельницького у творчості М. І. Костомарова / Ю. Пінчук // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження Великого Гетьмана). Збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С. 178.

⁵³ Костомаров Н. И. Мазепинцы / Н. И. Костомаров // Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 21 т., 8 кн. / Изд. Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым («Литературного фонда»). – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1905. – Кн. 6. – Т. 16. – С. 720.

⁵⁴ Его же. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России / Н. Костомаров // Отечественные записки. – 1857. – Т. 113. – Кн. 7. – С. 10.

⁵⁵ Там же. – С. 39-41.

⁵⁶ Его же. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – С. 648.

⁵⁷ Горобець В. Переяславський вибір Богдана Хмельницького 1654 року / В. Горобець // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 760.

⁵⁸ Костомаров Н. И. Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий / Н. И. Костомаров // Научно-публицистичні і полемічні писання Костомарова [Зібрані заходом академічної комісії української історіографії / За ред. М. Грушевського]. – К.: ДВУ, 1928. – С. 153.

⁵⁹ Его же. Исторические монографии и исследования. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1884. – Т. 11: Богдан Хмельницкий. Историческая монография. – 4-е изд., доп. и испр. – Т. 3. – С. 182.

⁶⁰ Там же. – Т. 3. – С. 208.

⁶¹ Там же. – Т. 3. – С. 220.

⁶² Там же. – Т. 3. – С. 229-230.

⁶³ Его же. Рец. на кн.: О «Богдане Хмельницком» П. Буцинского. – Харьков, 1882 / Н. Костомаров // Южный край. – 1882. – № 693. – С. 2.

Отримано: 30.08.2015 р.

Ольга Ковалевська

ІКОНОГРАФІЧНІ ТА МИСТЕЦТВОЗНАВЧІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ В ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ XVII–XVIII ст.

Актуальність досліджень з історії термінології та особливостей її сучасного вжитку обумовлюється розвитком історичної науки та вітчизняного джерелознавства, введенням у науковий обіг нових видів та груп історичних джерел, як місцевого, так й іноземного походження, розробкою фахівцями окремих термінів і понять, з одного боку, й зростанням навчальної, науково-популярної літератури, в якій спостерігається суцільне різночитання та строкатість вживання як автентичних історичних понять, так і кабінетних термінів пізніших часів, запроваджених для означення подій, явищ, епох, територій минулого.

Історіографія питання є незначною і дуже фрагментованою. Окремі питання походження, вживання й еволюції деяких понять і термінів, свого часу досліджувалися філологами, мовознавцями, істориками мистецтва та музейниками. Одним з ґрунтовних досліджень слід вважати працю Н. Замятіної,

яка докладно прослідкувала шлях розвитку термінології іконопису. На думку дослідниці, дуже важливо вивчати ікону «в термінах, до яких вона звикла за довгі століття і в оточенні яких, вона почуває себе на своєму місці»¹. Науковець виділила кілька груп термінів, пов'язаних з іконописом: назви іконних дощок та її частин; назви іконного зображення загалом; назви інструментів; назви матеріалів і фарб; назви технічних прийомів; найменування осіб, які були задіяні у процесі створення ікони; назви приміщень, в яких відбувалися роботи; назви жанрів творів, виконаних у техніці іконопису².

Проблему етимології ремісничої термінології в слов'янських мовах дослідив О. Трубчов. Він описав терміни текстильного виробництва, терміни, пов'язані із обробкою дерева, гончарним та ковальським ремеслом. Його дослідження частково допомагає зрозуміти деякі терміни, які означали інструменти, якими користувалися фахівці з обробки дерева та спеціалізацію майстрів. Ці питання є важливими для історика мистецтва та фахівця зі спеціальних історичних дисциплін, зокрема іконографії, бо вони дозволяють сформулювати уявлення про процес підготовки дошки до написання ікони, або виготовлення рами та підрамника для твору світського живопису. Водночас результати праці О. Трубчова важко безпосередньо долучити до висвітлення означеної мною теми.

Значно ближчими до обраної проблеми були дослідження П. Петрова, Д. Ровинського, В. Стасова, Т. Бикової, Г. Комелової, П. Білецького, М. Алексеєвої, О. Кукушкіної, Л. Тананаєвої, В. Делугі та деяких інших³, які були присвячені гравюрі та живопису відповідного часу, тобто XVII–XVIII ст. Саме у працях цих дослідників було розкрито чимало термінів та понять, які відображали техніку виконання твору, його жанр, особливості найменування виконавця та назв його інструментарію тощо.

Цікавий аспект термінології образотворчого характеру дослідила Н. Савельєва, яка вивчала зв'язки слів у середині тематичної групи назв осіб, задіяних у галузі мистецтва. Досліджуючи поняття та терміни, які походили з XIX та XX століть, дослідниця зробила не очікуваний висновок, що «термінологія образотворчого мистецтва сформувалася у радянський час»⁴. Отримані мною та викладені нижче висновки, спростовують цей висновок.

Отже, дослідження іконографічної та мистецтвознавчої термінології й відображення її у джерелах XVII–XVIII ст. могло бути реалізованим у двох кернах. Перший передбачав ретельне обстеження відомих на цей час *історичних писемних джерел XVII–XVIII ст.*, які можна було б поділити на *документальні та описові*. У свою чергу в першій групі варто було проаналізувати тексти *актових джерел*, тобто юридичних, соціально-економічних і політичних, та *канцелярських джерел*, тобто грамот, різноманітних реєстрів, ділове листування тощо. У другій групі аналізу варто було розглянути джерела *особового походження* (епістолярій, щоденники, мемуари) та *історично-літературні твори* (літописи, повісті тощо)⁵. Однак цей шлях вимагав би значної кількості часу, без гарантії результату. Водночас я не виключаю подібний шлях заглиблення у тему в майбутньому.

На теперішньому етапі опрацювання матеріалу пошуки здійснювалися за іншим принципом. Я йшла від самих термінів і понять, які траплялися в писемних та зображальних історичних джерелах та від їхніх сучасних відповідників. Відтак було з'ясовано, що типові іконографічні та мистецтвознавчі за характером терміни та поняття зустрічалися у 12 групах носіїв інформації, що могли бути розподілені між писемними та зображальними видами історичного типу джерел. Зокрема, понятійно-категоріальний апарат іконографії та мистецтвознавства відбився в текстах грамот, діловому та особистому листуванні, доповідних записках, договорах на виконання робіт, реляціях іноземців та їхніх повідомленнях про перебування на козацьких теренах, у текстах описів подорожей, у козацьких літописах, описах майна козаків, їхніх тестаментів та духівницях членів їхніх родин, лексикографічних джерелах, тобто тогочасних словниках, а також у текстах субскрипцій графічних панегіриків, у композиціях окремих ікон, стінописів та живописних полотен XVII–XVIII ст.

Одними з найпоширеніших спеціальних термінів названих дисциплін слід вважати групу дефініцій, що означали зображальні джерела в текстах наративів XVII–XVIII ст. Серед них передусім були: *контрфект*, *патрет*, *парусна* (персона), які застосовували для означення сучасного поняття *портрет*; поняття *ікона* (під яким нині розуміють релігійну картину незначного розміру, виконану на дереві або металі), історичне поняття *мальовидло* (*стінопис*), яке від попереднього визначення відрізняли лише розміри, техніка виконання, призначення, місце розміщення та перебування; *графічний панегірик* або так званий «друк з приводу», *конклюдія*, які означали твори, що побутували, як окремі пам'ятки, які поєднували зображення і текст, і були присвячені окремим постатям, фактам з їхнього життя або історичним подіям. Водночас існувала група понять, призначених для означення техніки, у якій були виконані твори, тобто: *дереворит*, *дереворіз*, *мідьорит*, *офорт*, *фреска*, *олійний живопис* тощо. Щодо решти, понять, які використовують фахівці зі спеціальних історичних дисциплін та мистецтвознавці, наприклад, *портрет*, *історична*, *батальна* або *жанрова* картина, *копія*, *репліка*, *дублікат*, *фальсифікат*, *репродукція* та *імітація*, *атрибуція* (виявлення притаманних творів ознак; встановлення автора, часу, місця створення полотна), *провенанс* (походження, історія побутування, володіння твором мистецтва) тощо, то вони з'явилися пізніше. До того ж, більшість з них априорі не могла бути відображена у джерелах, які виходили з козацького середовища, хоча водночас цілком могли бути репрезентовані в інших видах джерел тієї доби та прийдешніх.

Аби не бути голослівною наведу кілька найбільш характерних прикладів.

Отже, термін *ікона*. В «Лексиконі словенороському» Памви Беринди (1627) слова *ікона* та *образ* є синонімами. При цьому перше веде свою етимологію від грецького слова *εἰκόνα* – малюнок, образ, зображати; а друге є його перекладом на місцеву мову. За П. Бериндою створити образ означає «залеже образовати ико лице»⁶, відповідно образ можна було «витворити» або «виформувати». На тій же сторінці словника упорядник навів низку похідних від терміну *ікона* слів, які от-

римали українські тлумачення: «иконник» – «малар шобразов», «иконописаніє» – «маларство», «иконное въображеніє» – «малевание», «иконный зракъ» – «малеванный шобразъ»⁷.

У «Лексиконі словено-латинському» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського (сер. XVII ст.) терміну *ікона* (образ, образок) протистоять кілька латиномовних відповідників: *imago, effigies, icon, simulachrum*⁸. Відтак «иконник» – *pictor*, «иконописание» – *pictura, graphis*, «иконопишу» – *pingo, depingo, imagino, effigio*⁹. Серед специфічно мистецтвознавчих термінів та понять, які майже без змін дійшли до нашого часу у цьому словнику зустрічаються: «мистецтво» – *sapientia, scientia, exploratio*¹⁰, «шар живописательный» – *pigmentum, tritor colorum*¹¹, «широпишу» – *decoloro, colore tingo*¹².

Крім словників, визначення, а скоріше розуміння того, що таке ікона, зустрічається у спогадах іноземців про перебування на козацьких теренах. Так, у мемуарах, залишених членом шведського посольства 1656–1657 рр. до Б. Хмельницького на чолі з Готгардом Веллінгом – К. Я. Гільденбрантом, зазначалося, що посол мав нагоду відвідати чигиринське помешкання генерального писаря Івана Виговського. Саме там він і побачив домашній вівтар та ікони, які описав так: «В його їдальні був і я. На стіні я бачив маленький вівтарець з декількома образами, намальованими на дощчинках»¹³ (виділено – О.К.).

Ікони або «святыя образа» дуже часто згадувалися в текстах описів майна та тестаментів козацьких старшин та членів їхніх родин. Зокрема, серед паперів Сулимівського архіву, О. Лазаревський знайшов документ з описом помешкання полковниці Параски Василівни Сулими, в якому, між іншим, зазначалося: «В комнатахъ. Въ первой прихожей: образов деревянныхъ два»¹⁴. В окремому записі вдови Семена Семеновича Сулими Марії Василівни, виданому донці Парасці при виданні заміж за майора Петра Надгофта, було зазначено, що у придане мати віддає «святыя образа Спасителя и Богоматери в золотих ризахъ», «Богоматери в окладе золотом с каменями яхонтовими и алмазами»¹⁵. У духівниці Марини Григорівни Єсимонтовської, уродженої Скорупи у 1765 р. було записано, що «иконы двѣ Спасителя и Богоматери въ серебро оправленные», вона просить по її смерті передати дядькові – бунчуковому товаришу Івану Стефановичу Шираю»¹⁶.

Одночасно з іконами, які виконували релігійну функцію, у помешканнях козацьких старшин все частіше почали з'являтися твори мистецтва, які покликані були виконувати функцію декорування помешкання. Так почали з'являтися гравіровані листи, які були значно дешевшими за ікони та полотна справжніх художників, портрети членів родини, передусім знаних предків, та картини за історичними та жанровими сюжетами.

Перш за все, слід звернути увагу на те, що у першій половині XVII ст. у «Лексиконі словенороському» П. Беринди з'явилося цікаве слово «штанба», яке означало «печатна, друкарна»¹⁷. Саме з розвитком друкарень почали набувати поширення терміни, які означали нові види друкованої продукції. Так, з кінця XVII ст. починає набуті популярності термін *куншт* (від нім. *Kunst*, та

пол. *Kunst*), який означав малюнок, креслення, мистецьке зображення чогось. Для розуміння сутності кунштів, достатньо звернути увагу на особливості вживання цього терміну в текстах писемних джерел: «Живописцу Минѣ Колокольникову подлежащая в книгу библию куншты по приличности материй, в каждой книгѣ состоящих, *нарисовать*»¹⁸, або: «В комнатахъ [...] *Кунштъ папѣрній* о победѣ Шведской. Картина Хмелницкого. *Образков папернихъ* надъ дверми – три. Картина Запрожца, на стѣне»¹⁹. У першому випадку термін *куншт* був використаний у значенні *книжкова ілюстрація*, а у другому – як естамп, окремий відбиток. Очевидно, що згаданим терміном послуговувалися для узагальнення друкованої продукції художнього змісту. Натомість, існували й інші терміни та поняття, які деталізували вид твору, його жанр або техніку виконання. Зокрема, у деяких джерелах зустрічався термін *русина*, який походив з польської мови і означав кожну графічну відбитку з матриці, виконану у техніці *деревориту* (різання по дереву), *мідьориту* (різання по мідній дошці), *літографії* (малюнок на камені) тощо.

З кінця XVII ст. і по середину XVIII ст. на теренах Речі Посполитої, Гетьманщини та Московії були поширені терміни, які означали твори одного типу, тобто гравірований аркуш, в якому поєднувалися зображення та текст. В. Делюга для означення таких аркушів у свій праці послуговується визначенням «*druk okolicznościowy*» («друк з приводу») ²⁰. Його видруковували з приводу народження, закінчення освіти, весілля, іменин, отримання певної посади і, звичайно, смерті. В українській літературі для означення такого твору частіше використовували словосполучення «*графічний панегірик*» (або «підносний лист»). Окремим різновидом такого панегірика була друкована «*теза*» («тезис»), що конкретно інформувала про тему філософського чи богословського диспуту, яким традиційно закінчувалося навчання в академії. На цих урочистостях часто були присутні гетьман, полковники, вищі церковні ієрархи, тому, крім програми виступу, текст часто містив присвячення почесним гостям. Тези, як правило, друкувалися завчасно. Їх вивішували на дверях та стінах навчального закладу й розвозили запрошеним особам. Оскільки ці своєрідні афіші мали виключно утилітарне призначення, вони довго не зберігалися. Виключення могли становити лише ті аркуші, які підносилися певним можновладцям. Саме з цієї причини таких творів до наших днів збереглося дуже мало.

Деякі дослідники вважали, що у середині XVIII ст. *теза* замінила собою *конклюдію*, хоча практика показує, що вони співіснували. Загалом термін *конклюдія* побутував у XVII–XVIII ст. у двох значеннях: як термін логіки – означав постанову або висновок та як термін мистецтва – означав гравюру з тезами. Лексикон Є. Славинецького подає кілька однокореневих слів: *concludo* – «заканчаю», *conclus(us)* – «за(м)кне(н)ний», «за(к)люче(н)ний», *conclusio* – «заклученіє, конєць»²¹, з яких ще не є очевидним зв'язок терміну зі змістом графічного твору.

Для жанру конклюдії, що ґрунтувався на єдності літератури та графіки, характерним було поєднання замкненої алегоричної композиції, символів та емблем епохи бароко з текстом, який супроводжував малюнок. Текст розташову-

вали в картушах, на стрічках, що були розкидані в композиції твору, або біля уст зображених постатей. Він не був цілісним, структура взаємовідносин між його частинами визначалася графічною композицією. Особливість розміщення в конклюдіях зображення та тексту дозволяла використовувати цей термін для означення цілком різних творів: тез диспутів, графічних панегіриків з портретами, підносних аркушів з присвятами (дедикації), пам'ятних листків на спомин померлого та інших²². Термін конклюдія доволі часто зустрічався в джерелах XVII–XVIII ст. і був вживаним у козацькому середовищі. Про це свідчать документи особового походження козацьких старшин. Зокрема, опис речей, які прикрашали кімнату Якіма Сулими, засвідчував, що у приміщенні, між іншим, перебувала «*Конклюдія о вступлении на престол государыни Елизаветы Петровны ...*»²³. Водночас в інших джерелах містилися згадки про конклюдії О. Зубова з приводу Полтавської баталії або з приводу коронації Єлизавети Петрівни, конклюдії Л. Тарасевича на честь героїчних діянь Б. Шереметьєва, конклюдії М. Слонського, присвячені Стефану Яворському та боротьбі православ'я з іншими віруваннями, тощо.

Аналізуючи тогочасні лексикони, зокрема «Лексикон словено-латинський» Є. Славінецького та А. Корецького-Сатановського, серед термінів, які означали «иконописание, широкописанное художество», тобто *graphice*²⁴, або «стѣнописание, начертание», тобто *graphis*²⁵, знаходимо кілька таких слів, як: *sculpo*, *sculptor*, *sculptura*, які означали «ваяю, ваятель, ваяние»²⁶. Цікаво, що термін *sculptor* довгий час упродовж XVII–XVIII ст. використовували гравери, які саме так підписували свої твори. Наприклад, під гравірованим листом «Дедикації» Л. Кщорновича «Кіот Срібнокований» (1695) гравер підписався так: «*Inncenty Szczyrski sculp.*», а під відомою гравюрою «Апофеоз Мазепи» (1708) гравер самоідентифікував себе так: «*Daniel Galachowski sculpsit Kijouiae*».

Привертає увагу й уживання та відображення в джерелах минулих часів сучасного терміну *портрет*. Так, у тексті субскрипції графічного панегірика, виконаного у 1698 р. на честь охтирського полковника Івана Перехреста, автором було написано: «Милостевийшему добродиеви моему от трудов своїх выраженный сей *контрфект* в дар приношу нижайший слуга Александр Тарасевич»²⁷. Поступово на зміну «контрфекту» прийшов інший термін, уже більш близький до сучасного. Так, у листі 1771 р. до Пелагеї Семенівни Розумовської Яків Іванович Лизогуб повідомляв, що він «насолоджується» споглядаючи на «*портретъ*» батька своєї дружини (Семена Сулими – О.К.)²⁸. У реєстрі майна Якіма Семеновича Сулими за 1776 р., зокрема зазначалося, що на стінах приміщення висіли: «*Патрет* Иоанна Сулимы, в рямах на холсту. *Патрет* Василя Савича, на холсту в простых рямах»²⁹. Термін *парсуна* для означення портрету певної особи в текстах, які походили з теренів України, зустрічався рідко. Частіше його використовували в Московії, звідки походило й визначення певного типу зображень, які характеризувалися площинністю зображення, відсутністю світлотіні, відсутністю психологічної характеристики портретованого тощо.

У документах, які виходили з козацького середовища, також можна було

зустріти чимало термінів, які означали спеціалізацію тогочасних майстрів. Зокрема, для означення іконописців, які виключно писали ікони для іконостасів та храмів загалом, спочатку використовували термін *маляр*. Так, у листі І. Мазепи до Війська Запорозького Низового від 1692 р. гетьман повідомляв, що іконостас для Січової Покровської церкви завершений і його доправлять до Січі. Водночас «пришлем и маляра и слесаря для того чтоб *слесарь* оную чинно в церкви поставил, а *маляр*, чтоб то поисправил которое б в дороге попортилося...»³⁰. Вже в середині XVIII ст. архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський) у тексті опису своєї подорожі до Січі у 1749–1750 рр. при описі Покровського храму вживає термінів *ікони*, *іконостас*, поняття *святі образа*, а для означення іконописця, який може «рисовать живые образа, их же резать <...> на дереве», використав термін *живописець*³¹. Для означення архітекторів на той час використовували визначення «каменных дел мастер», яке у достатній кількості відбилося в листуванні І. Мазепи з царями з приводу роботи Осипа Старцева у Києві над будівництвом Миколаївського собору у Пустинно-Миколаївському монастирі на Печерську та Богоявленської церкви у Братському монастирі на Подолі³².

Таким чином, численні відомі нині та широкоживані фахівцями зі спеціальних історичних дисциплін та мистецтвознавцями терміни та поняття, були широко представлені у значній кількості писемних історичних джерел XVII–XVIII ст., аналіз яких дозволяє визначити сам перелік термінів, їхню етимологію, еволюцію словоформи, зміну або корекцію змістовного наповнення та побутування в козацькому середовищі.

Примітки:

¹ Замятина Н. А. Терминология русской иконописи / Н. А. Замятина. – М.: Языки русской культуры, 1997. – С. 9.

² Там само. – С. 13.

³ Алексеева М. Жанр конклюдий в русском искусстве конца XVII – начала XVIII в. / М. Алексеева // Русское искусство барокко: Материалы и исследования. – М., 1977; Кукушкина Е. Текст и изображение в конклюдии петровского времени (на примере царевны Наталии Алексеевны) / Е. Кукушкина // Русская литература XVIII века в ее связях с искусством и наукой. – Л., 1986; Тананаева Л. Сарматский портрет. Из истории польского портрета эпохи барокко / Л. Тананаева. – М., 1970; Білецький П. Український портретний живопис XVII–XVIII ст.: проблеми становлення і розвитку. – К., 1969; Deluga W. Grafika z kręgu Ławry Pieczarskiej I Akademii Mohylańskiej. – Kraków, 2003; Степовик Д. Іконографія й іконологія / Д. Степовик. – Івано-Франківськ, 2004 та ін.

⁴ Савельева Н. П. К вопросу о связях слов в тематической группе / Н. П. Савельева // Современный русский язык. Ученые записки. – Т. 451. – Ч. 2. – М., 1971. – С. 249.

⁵ Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных исторических источников по отечественной истории / Л. Н. Пушкарев. – М.: Наука, 1975. – С. 267.

⁶ Лексикон словенороский Памви Беринди / Під ред. В. В. Німчука. – К.:

Наукова думка, 1961. – С. 47.

⁷ Там само.

⁸ Лексикони Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до друку В. В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 454.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. – С. 455.

¹¹ Там само. – С. 537.

¹² Там само.

¹³ Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять років. – К.: Фірма «Довіра», 1992. – С. 99.

¹⁴ Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулимъ, Скорупъ и Войцеховичей XVII–XVIII ст. С пятью портретами / Упоряд. А. Лазаревский. – К.: Типография К. Н. Милевского. 1884. – С. 107.

¹⁵ Там само. – С. 147-148.

¹⁶ Там само. – С. 247-248.

¹⁷ Лексикон словенороський Памви Беринди / Під ред. В. В. Німчука. – К.: Наукова думка, 1961. – С. 158.

¹⁸ Куншт. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://feb-web.ru/feb/sl18/slov-abc/11/slb07506.htm>

¹⁹ Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулимъ, Скорупъ и Войцеховичей XVII–XVIII ст. С пятью портретами / Упоряд. А. Лазаревский. – К.: Типография К. Н. Милевского. 1884. – С. 107.

²⁰ Deluga W. Grafika z kręgu Ławry Pieczarskiej i Akademii Mohylańskiej. – Kraków, 2003. – 134 s.

²¹ Лексикони Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до друку В. В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 135.

²² Конклюдия. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://slovari.yandex.ru/~книги/Гуманитарный%20словарь/Конклюдия/>; Жанр конклюдий в русском искусстве конца XVII – начала XVIII в. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://utog.com.ua/2012/10/zhanr-konklyuzij-v-russkom-iskusstve-konca-xvii-nachala-xviii-v-znachenie-slova-konklyuziya/>

²³ Лексикони Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до друку В. В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 135.

²⁴ Там само. – С. 211.

²⁵ Там само. – С. 211.

²⁶ Там само. – С. 365.

²⁷ Ковалевська О. Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст. В 2-х ч. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – Ч. 2. Додатки. – С. 47 (№38).

²⁸ Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулимъ, Скорупъ и Войцеховичей XVII–XVIII ст. С пятью портретами / Упоряд. А. Лазаревский. – К.: Типография К. Н. Милевского. 1884. – С. 112.

²⁹ Там само. – С. 115-116.

³⁰ До Війська Запорозького Низового (1692, грудня 29, Батурин) // Листи Івана Мазепи / Упоряд. та автор вступ. досл. В. Станіславський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 364.

³¹ Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський). Подорожі на запорозьку Січ у 1749–1750 і 1751 рр. / Упоряд. В. Грибовський, В. Мільчев. – К., 2012. – С. 21.

³² До Івана та Петра Олексійовичів (1693, травня 23, з-під Конотопу) // Листи Івана Мазепи / Упоряд. та автор вступ. досл.-я В. Станіславський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 387–388.

Отримано 03.09.2015 р.

Віталій Степанков

ЧИ БУЛА СФОРМОВАНА «ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА» У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ XVII ст.?

Без перебільшення можна констатувати той факт, що проблема сутності поняття «політичної еліти» і все, що пов'язане з нею, продовжує викликати велику зацікавленість у середовищі вчених гуманітарних напрямків: істориків, політологів, соціологів тощо. І хоча написано тисячі робіт, феномен цього соціального явища ще тривалий час залишатиметься епіцентром прискіпливої уваги з боку дослідників через свою суперечливу й неоднозначну характеристику.

Вивчаючи дану проблему провідні російські елітологи Г. Ашин та Є. Охотський визначили кілька головних підходів до з'ясування змісту поняття «політичної еліти»: статусно-функціональний, ціннісний, соціально-класовий й соціокультурний¹. Найпоширенішими з-поміж них є статусно-функціональний і ціннісний. Прихильники першого з них, розглядають еліту через призму «соціального статусу людини», тобто, яке вона займає місце у владних структурах, яку виконує роль у прийнятті тих чи інших рішень і як нею реалізуються управлінські функції. А до прихильників ціннісного підходу відносять тих науковців, котрі на чільне місце ставлять «духовний аристократизм, особистісну перевагу (культурно-освітню, морально-вольову, фізичну) одних людей над іншими, стиль володарювання².

Вважаємо, що саме здібності й уміння політиків й управлінців, які в кінцевому результаті у їхній діяльності перетворюються на якісні показники, повинні слугувати тим мірилом, з яким слід підходити до означення сутності політичної еліти. А їх низький коефіцієнт засвідчує про приналежність представників владних структур до «владної меншості», але у жодному випадку не до

«елітної структури» чи «елітної меншості». Останні поняття використовував відомий вчений Дж. Сарторі. В праці «Меншості й еліти» слушно поставив таке запитання: «... чому треба вживати термін «еліта» повністю, не маючи на увазі того, що цей термін означає, тобто виражає в силу своєї семантичної значимості? Далі, якщо «еліта» вже не вказує на якісні риси (хист, компетентність, талант), то який же термін ми вживемо, якщо ці характеристики будуть матися на увазі?»³. А відтак є логічним і слухним зараховувати до елітної меншості (еліти) тільки осіб, котрі якісно (продуктивно) виконують свої владні функції. Навпаки, відсутність таких показників, не кажучи вже про контрпродуктивність, означає, що маємо справу з владними функціонерами і не більше.

Чому ж тоді більшість дослідників відкидає «ціннісний підхід» у тлумаченні сутності еліти? Ось відповідь (серед багатьох подібних), запропонована Г. Ашином: «ціннісна інтерпретація еліти страждає, на наш погляд, ще більшими недоліками, ніж статусно-функціональна. На питання, хто править суспільством, елітарист ціннісної орієнтації може дати відповідь: мудрі, далекоглядні, найдостойніші. Проте будь-яке емпіричне дослідження правлячих груп<...> з легкістю відкидає таке твердження, тому що покаже, що дуже часто це – жорстокі, цинічні, користолюбні, владолюбиві, котрі не цураються ніяких засобів для досягнення своєї цілі, люди»⁴. Як бачимо, власне, моральні засади трактуються тим наріжним каменем, на якому начебто має триматися конструкція ціннісного підходу, але так як дуже часто особи, котрі займаються державними і політичними справами, є аморальними, то в такому випадку «ціннісний підхід» не має наукової «цінності»⁵.

Дозволимо собі не погодитися з такою категоричністю в міркуваннях. Річ у тому, що ціннісний підхід, попри всі недоліки, явно має і раціональне зерно, яке не слід відкидати. Як зауважував Дж. Сарторі: «При відсутності ціннісних конотацій ми одержуємо ціннісний вакуум; а коли позитивне слово інвертується в негативне, ми залишаємося з лексикою, яка лише упередження може й висловлювати. В решті-решт справа обертається тим, що реальність, за відсутності придатних до відповідного вживання слів, залишається аксіологічно несприйнятною. З цієї хибної водоверті неможливо вирватися, якщо знову не внести до обігу (to the fore) аксіологічний елемент, що, в свою чергу, можна здійснити, лише відновивши мову, яка його виражає»⁶. Мається на увазі необхідність врахування коефіцієнту якісних показників (пропозиція В. Парето) у діяльності політиків. Адаже, пріоритетним у виокремленні «політичної еліти» з правлячого класу слід вважати не її морально-етичні цінності, а ефективність розв'язання нею соціально-політичних, економічних, культурно-ідеологічних й інших проблем життя суспільства і розвитку держави. Саме в цьому і полягає «цінність ціннісного підходу», але в гнучкій меритократичній моделі, що дає нам підстави висловити припущення про можливість існування третього підходу до тлумачення сутності «політичної еліти», умовно нами названого аксіо-меритократичним. Його сутність полягає у тому, що він дозволяє вважати «політичною елітою» не просто привілейовану групу осіб, котра задіяна у

владних структурах чи відзначається «духовним аристократизмом» (що не обов'язково), а ту «функціонально об'єднану» правлячу верхівку суспільства, яка ефективно (якісно) виконує владно-політичні функції, а відтак має заслуги і перед суспільством, і перед державою («pro bono publico») («для загального добра»)).

Запропонований аксіомеритократичний підхід позбавлений «моралізаторських» сентенцій, адже, як це не прикро відзначати, загальноприйняті етичні норми поведінки (чесність, благородство, доброта, милосердя, чуйність, порядність, прощення противників чи ворогів і т. д.) у лабіринтах політичних баталій частіше всього стають вагомими причинами потенційних невдач і проразок. Історія свідчить, що шлях до реалізації політичних й державотворчих планів і задумів може пролягати й через застосування «... спритності, цинізму, пристосуванства, демагогії, хитрості, підступу – якостей, так яскраво описаних Н. Макіавеллі»⁷ й таких неприйнятних для Г. Ашина, Є. Охотського й інших дослідників, які на чільне місце, як для ціннісного підходу, висувають «... зразки культури, моралі, інтелігентності...»⁸. Відзначимо, що нерідко саме аморальність ставала ключем для успішного розв'язання тих чи інших політичних проблем. «Головним засобом політики є насильство...» – наголошував видатний німецький соціолог М. Вебер⁹. На його переконання, «Хто шукає спасіння своєї та інших душ, той шукає його не на шляхах політики, в якій цілком інші завдання – такі, що їх можна розв'язати тільки вдаючись до насильства. Геній чи демон політики живе у внутрішній напрузі з богом любові, у тому числі і з християнським Богом у церковному його прояві, в напрузі, що будь-якої миті може вибухнути непримиренним конфліктом»¹⁰.

Тому хід наших роздумів зводиться до такого алгоритму: тільки дії (моральні / аморальні) політичного керівництва, які у процесі виконання функціональних обов'язків створюють сприятливі умови для розвитку суспільства, нації (етносу), держави, розв'язання накопичених у них проблем слугують найголовнішою ознакою «елітності». Не варто у політичному житті суспільства зводити «китайську стіну» між антагоністичними за своєю природою етичними нормами моральності та її вічного антипода – аморальності. У цій сфері людської діяльності вони часто-густо не лише одне одному не перешкоджають, але й допомагають. Не слід ставити дилеми: або так, або інакше. Все залежить від конкретно-історичної ситуації. Найголовніше – це досягнення якісного результату для людей, суспільства, держави тощо. І якщо для цього були використані якісь ті чи інші аморальні чинники – вони не повинні ставити під сумнів високих якісних (успішних) показників зробленої політичної справи. «Жодна у світі етика, – зауважував М. Вебер, – не може ігнорувати того факту, що досягнення «гарної» мети у багатьох випадках пов'язане з необхідністю примиритися з використанням морально сумнівних чи принаймні небезпечних засобів та з можливістю і навіть ймовірністю негативних побічних наслідків; і жодна у світі етика не може сказати, коли і в якому обсязі «гарна» мета «освячує» етично сумнівні засоби та побічні наслідки»¹¹. Парадоксальність політичної діяльності і полягає в тому, що причетність до «брудних справ» може обернутися добром

для суспільства в цілому, а «духовний аристократизм» й високоморальність – гальмом в його розвитку. А відтак і призначення політичної еліти можливо, окрім всього іншого, полягає і в тому, щоб, розв'язуючи нагальні складні соціально-політичні проблеми, в разі необхідності мати рішучість вдаватися до «морально сумнівних» чи навіть аморальних дій для досягнення «загального добра».

Тепер важливо з'ясувати наступне: чи існують науково-обґрунтовані підстави відносити козацьку старшину в роки революції (1648–1676) до політичної еліти Української держави ранньомодерного часу? Абсолютна більшість істориків, відштовхуючись (свідомо чи ні) від статусно-функціонального підходу розуміння сутності «політичної еліти», не сумніваючись, констатують факт її наявності й функціонування. Мовляв, уже факт самого існування держави передбачає відповідний ієрархічний поділ, бо, як зауважував Дж. Сарторі, «... хто наверху, той і «володарює», – припущення, що ґрунтується на тому мудрому доказі, що влада підносить наверх, а той, хто володіє владою, тому і володіє нею, що перебуває наверху»¹². Такий підхід «... зводить справу до виправдання фактичного стану речей: хто наверху, той наверху, а хто там перебуває – той і «могутній», він володіє владою і володарює»¹³. Іншими словами виходить так, що ті, котрі мають владу і володарюють, відразу ж перетворюються у політичну еліту.

В сучасній українській історіографії ніхто з фахівців з соціально-політичної історії Гетьманщини не сумнівається в тому, що вже в перші роки Національної революції сформувалася держава, очолювана козацькою старшиною. Функціонували центральні і місцеві органи влади, урядом проводилася зовнішня і внутрішня політика, відбувалося становлення нової моделі суспільства та його соціальної структури, функціонувала відмінна від дореволюційної судова система, виник власний адміністративно-територіальний устрій, утворюється потужна армія тощо. Всі ці перетворення і дії владного ресурсу й утверджують дослідників у переконанні про існування в козацькій Україні політичної еліти. Однак, як на нашу думку, український елітогенез у революційну добу відзначався значно складнішою трансформацією ніж це прийнято вважати в історіографії. Адже, як вже зазначалося, не всі ті, котрі виконують владні функції є політичною елітою. Як у свій час зауважував Н. Макіавеллі, обов'язково необхідно розрізняти «... спроможних управляти державою і тих, хто управляє, не будучи до цього спроможним»¹⁴.

У зв'язку з цим постає запитання: чи була козацька старшина спроможною якісно виконувати владні повноваження, а відтак претендувати на статус політичної еліти? Чи відповідав її політичний доробок у розбудові держави високим оцінкам, відповідно шкали запропонованої В. Парето? Відповісти на них можна лише вдавшись до застосування оціночних параметрів діяльності владної верхівки новоутвореної держави. Відомо, що в історіографії мають місце вкрай суперечливі характеристики її політичних діянь, не зупиняючись на позитивних оцінках істориків діяльності гетьманів і старшин (вони добре відомі), торкнемося їх критичних зауваг щодо останніх. Зокрема, М. Костома-ров, висвітлюючи становище Гетьманщини першої половини 60-х років XVII ст.,

зазначав: «Справа Малої Русі програвалася. Неуспіх і безкінечні невдачі виснажили надії, позбавляли віри, відхиляли від мети, збуджували думку про її не досяжність, від чого втрачалися воля і терпець, вичерпувалася любов до Вітчизни, до суспільного добра; подвиги самовідданості виявлялися безплідними і даремними. Егоїзм приватний брав гору над благородними поривами; занадто нестерпно ставало кожному своє домашнє горе, яке не викуплялося тим, за що йому піддавалися; всякий став думати про себе самого, тому що переконався в марності дум про всіх; душі дрібнішали, споганювалися; уми отупляли під тягарем безвихідного пошуку засобів до порятунку; все, що вважалося раніше дорогим і святим, продавалося все дешевше й дешевше, і героєм часу став той, хто зумів зберегти самого себе серед всезагальних потрясінь, вистрибнути з виру смут, втопивши інших, забезпечити себе за рахунок інших; чесно тою став спритний обман, доблесть – бездушне лиходійство, великодушністю – дурістю. Так бувало завжди в історії в ті періоди, коли суспільство, внаслідок сильних потрясінь, не досягаючи цілей, які керували ним серед пережитих лихоліть, не витримувало ударів супротивної долі і починало вмирати і розкладатися. Така смерть розпочиналася тоді і в Україні, в суспільстві, яке промигнуло в історії слов'ян під іменем Війська Запорозького. Метою його було в досягненні національної політичної самобутності»¹⁵.

Не менш критично оцінював діяльність Б. Хмельницького і старшини М. Грушевський. На його думку, «... доба Хмельницького показала себе дуже слабо, і Хмельницький не проявив ні своєї індивідуальності, ні тих державних талантів, які йому приписують деякі сучасні українські державники»¹⁶. Вважав, що «... десятиліття Хмельниччини не було добою будівництва, не визначалося творчою і конструкційною ініціативою державного, гетьманського осередку на полі культури – так же як у справах економіки, колонізації, господарства»¹⁷. Зокрема, «... в сфері державної політики величаться Хмельниччині трудно – не вважаючи, що в її державнім осередку не бракувало ні розумних голів, ні блискучих ідей. Пояснюю се собі, по перше, недостатчею ясного політичного пляну, державної ідеї, політичного проводу – відсутністю хазяїна політики, так би сказати. Не був хазяїном Хмельницький, і не було взагалі хазяїна. Різні настрої й орієнтації стрічались і перехрещувались, боролись і навзаєм нейтралізувались. Та купка «бувших людей Річипосполитої», до котрої належав і сам гетьман і його найближчі товариші з повстання, що мали найбільший вплив на справу, – може найменше були здатні творити новий державний лад»¹⁸. Чимало критичних оцінок діяльності гетьманів і старшин можна відшукати і в працях інших дослідників (В. Брехуненка, В. Горобця, І. Крип'якевича, В. Липинського, В. Смоля, В. С. Степанкова, О. Струкевича, Т. Таїрової-Яковлевої, Т. Чухліба тощо). Тим не паче зазначимо, що не всі вони відзначаються аргументованістю, а відтак і об'єктивністю. Далеко не завжди прорахунки гетьманів і старшин зумовлювалися відсутністю у них політичних здібностей, а допускалися під тиском вкрай несприятливих внутрішніх і зовнішніх обставин. Політологи слушно звертають увагу на таке поняття, як «час

влади». Воно означає «період діяльного функціонування даної влади, того чи іншого владного органу (особи) <...> У власне часовій характеристиці тієї чи іншої влади (влад) мова, як правило, йде про епохи, етапи, періоди, цикли, фази, рубежі влади»¹⁹.

Історичний час, в якому відбувалася українська революція, що супроводжувалася розбудовою держави й формуванням політичної еліти, відзначався неймовірними складнощами. Вони проявлялися в наступному. На 1648 р. не існувало власне української політичної еліти, бо українські землі не мали державно-політичного статусу у складі Речі Посполитої. Окрім цього, українська традиційна знать, полонізувавшись й покатоличившись, повністю відмовилася від ідеї відновлення національного політичного життя, злившись з польсько-литовською знаттю в єдину політичну еліту останньої. Воднораз формування на теренах козацької України нової (козацької) політичної еліти було далеким від завершення (перебував на етапі зародження протоеліти). А тому її творення проходило в умовах формування держави, що на порядок утруднювало розв'язання нею стратегічних проблем внутрішньої і зовнішньої політики. Події революції відзначалися соціально-політичними потрясіннями, постійною нестабільністю й кризами. За таких критичних обставин формування еліти характеризувалося зигзагоподібністю: переживало піднесення і спади, інтенсивність консолідації й протиборство угруповань, злет політичної програми до виборення незалежності й відтак до ідеї обмеженої автономії. І це не випадково. Окремі вчені навіть висловлювали думку, що в таких нестабільних умовах «еліта постати не може»²⁰ і її «творчість неможлива»²¹. Ми її не поділяємо, але все таки вважаємо, що слід враховувати, що індекс якісних показників політичної еліти «кризового періоду» неминуче буде меншим за відповідний індекс еліти, «стабільного періоду».

Варто відзначити, що винятково згубний вплив на її творення і діяльність постійно вчиняла агресія сусідніх держав. «Фронт польський, московський і татарсько-турецький, – як підкреслював М. Грушевський. – не давали змоги українському громадянству і його політичним провідникам хоч на хвилю скупити увагу на своїм внутрішнім будівництві, приложити до нього засоби й енергію»²². Ця геополітична пастка, в якій перманентно перебувала козацька Україна, не дозволяла молодій владній структурі сповна реалізувати свій якісний політичний потенціал. Як зауважував Я. Дашкевич, «В інших стабільніших умовах Тетеря, при його здібностях та інтелектуальному рівні, був би видатною державотворчою особистістю. А так, залишився в історії України трагічною постаттю, бо всі політичні діячі епохи Руїни, епохи кривавої боротьби трьох сусідніх імперій за Україну, починаючи від самого Богдана Хмельницького, могли бути лише постатями трагічними»²³. Розмірковуючи над причинами невдач планів П. Дорошенка возз'єднати Гетьманщину, В. Смолій та В. Степанков підкреслювали: «І не провина, а трагедія цієї людини в тому, що геополітична ситуація в Європі перешкодила об'єднати розчленовану кордонами територію України»²⁴. Таких прикладів можна навести чимало. Всі вони слугують яскра-

вим індикатором деструктивного впливу зовнішньополітичного фактора на процес українського елітотворення.

Враховуючи вище зазначене, схильні вважати, що коефіцієнт якісних показників діяльності козацької старшини в роки революції виявився не особливо високим (десь в межах 6-8 балів за шкалою В. Парето). Дані оціночні параметри промовляють, що еволюція протоеліти в політичну еліту не завершилася. Вона (еволюція) досягла лише ступеня, який схильні іменувати «м'єтаелітою» (від грецького «м'єта» – що означає проміжне становище, перетворення, зміни, звільнення від чогось), тобто «політичною елітою», процес формування якої ще не завершився.

Отже, в елітології визначалося два класичних тлумачення (статусно-функціональний та ціннісний) сутності політичної еліти. Їх аналіз дав підстави нам запропонувати власне розуміння цього поняття – «аксіомеритократичного». Його суть полягає в тому, що під «політичною елітою» вбачаємо не просто привілейовану групу осіб, котра задіяна у владних структурах чи відзначається «духовним аристократизмом» (що не обов'язково), а ту «функціонально об'єднану» правлячу верхівку суспільства, яка ефективно (якісно) виконує владно-політичні функції, а відтак має заслуги і перед суспільством, і перед державою. Дане визначення дозволяє, по-перше, наповнити поняття «еліта» його первісним змістом (краще, добірне, вибране); по-друге розглядати «політичну еліту», не як соціально-політичну константу суспільства – постійно функціонуючу владну структуру, а тільки ту владну верхівку, яка є політично продуктивною. Інакше існує загроза її деградації й еволюції в контрпродуктивну силу – владну меншину, діяльність якої є руйнівною для суспільства і держави.

Існують переконливі аргументи для підстави правомірності вживання терміну «політична еліта» для визначення статусу козацької старшини в період Національної революції. Однак, аналіз у політичній діяльності успіхів і невдач промовляє про незавершеність процесу її формування, внаслідок чого схильні іменувати владну структуру козацької України «м'єтаелітою».

Примітки:

¹ Ашин Г. Курс элитологии / Г. Ашин, Е. Охотский. – М.: ЗАО «Спартака-демпресс», 1999. – С. 123.

² Там же. – С. 123-124.

³ Сартори Дж. Меньшинство и элиты / Дж. Сартори // Политические исследования: Полис. – М.: РИА, 1993. – № 2. – С. 82.

⁴ Ашин Г. К. Элитология: история, теория, современность / Г. К. Ашин. – М.: МГНМО «Университет», 2010. – С. 236.

⁵ Ашин Г. Курс элитологии... – С. 127-129.

⁶ Сартори Дж. Указ. соч. – С. 85.

⁷ Ашин Г. Курс элитологии... – С. 127.

⁸ Там же. – С. 129

⁹ Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / М. Вебер. –

К.: Основи, 1998. – С. 182.

¹⁰ Там само. – С. 187-188.

¹¹ Там само. – С. 181.

¹² Сартори Дж. Меншинство и элиты. – С. 80.

¹³ Там само.

¹⁴ Макиавелли Н. Размышления над первой декадой Тита Ливия // Н. Макиавелли. – Государь. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – С. 125.

¹⁵ Костомаров Н. И. Гетманство Юрия Хмельницкого / Н. И. Костомаров // Казаки. Исторические монографии и исследования. – М.: «Чарли», 1995. – С. 262.

¹⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. IX. – Ч. 2: Роки 1654–1657. – С. 1504.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. – С. 1500.

¹⁹ Халипов В. Ф. Кратология – наука о власти: концепция / В. Ф. Халипов. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2002. – С. 103.

²⁰ Еліта і соціальна зміна... – С. 236.

²¹ Там само. – С. 234.

²² Грушевський М. Назв. праця. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1507.

²³ Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. – К.: «Варта», 1994. – С. 283.

²⁴ Смолій В. Петро Дорошенко. Політичний портрет: наукове видання / Смолій В., Степанков В. – К.: Темпора, 2011. – С. 7.

Отримано 10.09.2015 р.

Сергій Калуцький

СУТНІСТЬ ТЕРМІНУ «АРИСТОКРАТІЯ» В ІСТОРИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ В. ЛИПІНСЬКОГО

Вважається, що слово «аристократія» вперше використали софісти у другій половині X століття до Р. Х. Вони його розуміли як «владу кращих». Перш за все це були грецькі басилеї – військові вожді і командири збройних загонів й одночасно власники великих земельних маєтків – ойкосів, у яких працювали раби¹. Філософ Платон першим чітко сформулював ідею людської нерівності й ієрархічного поділу суспільства на три верстви – правителів, воїнів та ремісників і землеробів. На його думку, верстви аристократів і воїнів є наріжним каменем держави. Аристократію як форму державного правління він вважав найкращою². Його учень Арістотель у своїй праці «Політика» розглядав аристократію як одну із трьох «правильних» форм організації державного життя на рівні із монархією і політеєю³. При них, стверджував філософ, «управляють най-

кращі мужі»⁴ і досягається суспільна користь, що, на його думку, є першочерговим завданням найбільшого із мистецтв – політики⁵. Відповідно «аристократія за Аристотелем – це влада небагатьох із знатних верств суспільства, хто піклується насамперед про спільне благо»⁶.

Аристократія як суспільна елітарна група привілейованих осіб з'явившись в античні часи, у середньовіччі в умовах феодалної організації європейських держав перетворилася на родову земельну знать, що займалася виключно військовою справою – рицарство. Розвивалася у ранньоновий час. Протягом цього тривалого часу вона відігравала провідну роль в управлінні маючи виключне право на здійснення політичної влади. Із XVII – до початку XX ст., коли європейська цивілізація переживала системні соціальні зміни переходу від традиційного станового до індустріального суспільства. Аристократія розчинилася в останньому і втратила свій вплив у політичному житті⁷.

Проблеми аристократії та її ролі у суспільстві торкалися у своїх працях М. Бердяєв, Ф. Ніцше, Х. Ортега-і-Гассет та інші вчені. Термін «аристократія» широко використовувався в українській історіографії XIX – першої третини XX ст. Історики-народники вкладали у нього виключно негативне значення. М. Костомаров словом «аристократизм» характеризував негативний, руйнівний процес, що призвів до розпаду Речі Посполитої⁸. Натомість у роботах В. Липинського та інших представників державницької школи, термін «аристократія» використовувався переважно у позитивному, наближеному до первісного, значенні⁹.

Термін «аристократія» став одним із стержневих в історичній (історико-соціологічній) концепції мислителя. Факт її існування як феномену доводив самою природою суспільства, де «скрізь і завжди єсть активна меншість, яка організовує, дає провід і править – і єсть пасивна більшість, яку організовують, якій дають провід і якою правлять»¹⁰. Він стверджував, що такий поділ характерний не лише для націй, а є у будь-якій людській спільноті, де виокремлюються особи, які мають стихійний нахил до керівництва й організації та ті, хто їх владу, провід приймають, або відкидають¹¹. Таке розуміння суспільства дослідником близьке до тверджень італійських соціологів, основоположників елітології як науки, Г. Моски та В. Парето¹².

В. Липинський аристократію вважав невідривною від нації, тому часто використовував словосполучення «національна аристократія». Її визначав як «активну – правлячу та організуючу – меншість в нації, не дивлячись на ті чи інші прикмети цієї меншости та на час і місце її повстання»¹³. Вчений, не зосереджуючись на трактуванні терміну у грецьких філософів античності, вважав, що свого значення він набув в часи становлення й існування станових монархій середньовічної Європи, «вживався для означення аристократії родової, нобілітованої Монархом і при тім аристократії консервативної»¹⁴. Д. Чижевський звернув увагу, що як основа консерватизму традиція у розумінні В. Липинського є категорією динамічною, так само аристократію він розглядав як явище, яке еволюціонує й набирає нових форм¹⁵. «Отже щоб уникнути непотрібної плутанини, – зазначав мислитель, – я вживаю слово аристократія для означення

фактично (розбивка В. Л.) правлячої в даний момент і в даній нації верстви, однаково – чи це буде англійський лорд, чи російський совнарком чи якісь «вибрані народом» демократи»¹⁶. Прикметно, що він не використовував французький термін «еліта». Однак, імовірно, не знати не міг. Його вперше ввів до наукового обігу В. Парето. У своїх працях італійський соціолог як синоніми паралельно використовував терміни «правлячий клас», «вищий прошарок суспільства» та традиційний «аристократія»¹⁷. З часом термін «еліта» став загальновищезнаним¹⁸. У трактуванні В. Липинського його значення, яке буквально перекладається українською як добірна меншість, було синонімічним до грецького слова «аристократія»¹⁹.

У політології й соціології В. Липинського прийнято вважати яскравим прихильником ціннісного підходу в елітології. Проте, вважаю, не має вагомих підстав зараховувати вченого до апологетів ціннісного чи структурно-функціонального підходу. У першій третині ХХ ст. у соціології межа між ними ще не була чітко окреслена. Скоріш за все мислитель був знайомий із ідеями основоположників елітології Г. Моски та В. Парето. У їхніх роботах складно відокремити критерії ціннісного принципу на проблему еліти від структурно-функціонального²⁰. В. Липинський у своїх поглядах на провідну верству поєднував положення обидвох. Вважаючи аристократію «людьми найкращими в нації», окреслив відносність цього критерію відповідно до якого та чи інша група може очолювати суспільство. «Найкращими на підставі факту, що вони власне в даний момент стоять на чолі організаційних (політичних, культурних, економічних) установ даної нації, що їм належить влада, і що нема серед кандидуєючих до влади інших активних груп нації – такої, яка була б од них краща та сильніша і тому могла цю пануючу аристократію усунути»²¹ – пояснював свої погляди В. Липинський. Критерій «факту», коли представники окремої групи очолюють державні й соціальні інститути з тієї причини, що кращих за них немає, властивий структурно-функціональному підходу.

В. Липинський визначив, як це характерно для ціннісного підходу, ряд характеристик, ознак, якими має бути наділена кожна аристократія та умови за яких вона може очолити суспільство. Першочерговою із них для проводу й організації нею суспільного життя, на думку мислителя, є влада – здатність до примусу, яка ґрунтується на «матеріальній силі» та авторитеті серед населення²². Під «матеріальною силою» розумів безпосереднє або опосередковане володіння «засобами війни і оборони своєї нації» (державний апарат і армія) та «засобами хліборобської і промислової продукції своєї нації, тобто землею, на якій живе дана нація, і машинами (фабриками), які вона під проводом своєї аристократії творить для боротьби за своє існування, як з природою, так і з сусідніми націями»²³. Вчений водночас наголошував, що «для влади одної матеріальної сили замало»²⁴; вона «не дає тривалої та сильної влади»²⁵.

На думку В. Липинського, основою правління будь-якої аристократії є ідеальні фактори. Перш за все вона має «хотіти правити і організовувати, тобто мати ірраціональну стихійну волю до влади, – бути стихійно «імперіяліс-

тичною»²⁶. Але, доводить він, для проводу пасивних мас аристократією необхідно, щоб вона користувалася у них «моральним авторитетом»²⁷. «Не досить хотіти влади і навіть володіти (посередно чи безпосередно) державним апаратом та землею і фабриками своєї нації – треба ще так зорганізувати своє хотіння, щоб ця влада і ця сила мали в очах цілої пасивної маси нації моральну підставу, моральне оправдання»²⁸.

В. Липинський вважав, що усіма названими характеристиками й рисами свого часу було наділене українське козацтво. У своїй монографії «Україна на переломі» (1920 р.) висвітлив процес становлення еліти Української держави на основі козацького стану, в який увійшли представники руської православної шляхти, селянства і міщанства що, на його думку, завершили формування нової української аристократії. Козаки становили її основу. Вони, як він доводив, були найсильнішою і найорганізованішою суспільною верствою в Україні на середину XVII ст.²⁹. Тому вчений зазначав: «Козаччина повстання українське почала, вона на його чолі станула, вона його весь час вела і вона все даліше життя України, що на здобутках того повстання виростило, на свій лад і відповідно до своїх потреб побудувала»³⁰.

Однак, на думку вченого, для ефективного правління будь-якої аристократії важливим є не лише вольові, організаційні, матеріальні ознаки і характеристики, а й спосіб її (аристократії) організації. Дана проблема уже висвітлювалася в історіографії³¹, але для повноти розкриття теми статті немає можливості її оминати. В. Липинський на основі «внутрішнього взаємовідношення до себе (расового, матеріального, числового, морального і т. д.) активних і пасивних елементів даної нації» розрізняв три типи організації національної аристократії: охлократію, класократію і демократію³².

Під охлократією розумів деспотичну владу організованої аристократії над суспільством, яке ще/вже не є стратифікованим («ділиться тільки на політично безформенну, економічно і расово нездиференціоновану юрбу (= охлос, звідси: охлократія), та тих, що правлять цею безкласовою юрбою при помочі своєї озброєної і міцно внутрі спаяної організації»³³) за допомогою примусу. Такий тип організації провідної верстви вважав характерним для кочових народів³⁴.

Найдосконалішою формою організації аристократії В. Липинський вважав класократію – владу еліти над чітко диференційованим суспільством, поділеним на верстви-класи, кожна із яких має свої традиції, особливості психічної вдачі та світогляду, здійснює у суспільстві своє чітко визначене призначення³⁵.

Демократію вчений розглядав як етап занепаду класократії. Для неї, на його думку, характерні розмивання меж між верствами-класами, перемішання етнічних груп; суспільство перетворюється на сукупність окремих особистостей чужих одне одному. При демократії, стверджував мислитель, аристократія слабка і лише номінально зберігає свою владу³⁶.

Отже, В. Липинський дотримувався первісного значення терміну «аристократія», яке було сформульоване ще античними мислителями Стародавньої

Греції. Саме в такому розумінні поняття використано ним в історичних роботах. Типово європейським різновидом європейської аристократії, лицарства, вчений вважав українське козацтво.

Примітки:

¹ Кухта Б. Політична еліта (класократичний аспект) / Б. Кухта. – Львів: ЦПД, 2011. – С. 11; Аристократія. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Аристократія>.

² Аристократія (стан). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Аристократія_\(стан\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Аристократія_(стан)); Кухта Б. Політична еліта... – С.19-20.

³ Антоненко В. Г. Аристократія / В. Г. Антоненко // Політологічний енциклопедичний словник / [упорядник В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – 2-ге вид., доп. І перероб. – К.: Генеза, 2004. – С. 35.

⁴ Арістотель. Політика / Арістотель / [Переклав з давньогрецької Олександр Кислюк. Видання третє]. – К.: Видавництво Соломії Павличко «ОСНО-ВИ», 2005. – С. 98.

⁵ Антоненко В. Г. Аристократія... – С. 35.

⁶ Там само.

⁷ Кухта Б. Політична еліта... – С. 23-24; Ясь О. В. Аристократія / О. В. Ясь // Енциклопедія історії України: В 5 т. / [Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1: А – В. – С. 118; Аристократія. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Аристократія>.

⁸ Ясь О. В. Аристократія... – С. 118-119.

⁹ Там само. – С. 119.

¹⁰ Липинський В. К. Твори / В. К. Липинський. – Київ-Філадельфія: Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1995. – Т. 6: Листи до братів-хліборобів. Про організацію українського монархізму / [За ред. Я. Пеленського]. – С. 186.

¹¹ Там само.

¹² Біщук В. Еволюція трактування поняття еліта в історико-філософському контексті та можливість застосування класичних підходів елітаризму в сучасних українських умовах / В. Біщук. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lvivacademy.com/visnik9/fail/Bishchuk.pdf>.

¹³ Липинський В. К. Твори. – Т. 6. – С. 187.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Чижевський Д. Філософські твори: у 4-х тт. / Д. Чижевський / [Під заг. ред. В. Лісового]. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 2. – С. 229.

¹⁶ Липинський В. К. Твори. – Т. 6. – С. 188.

¹⁷ Ашин Г. К. Элитология: история, теория, современность: монография / Г. К. Ашин / [Моск. гос. ин-т междунар. Отношений (ун-т) МИД России, каф. философии]. – М.: МГИМО-Университет, 2010. – С. 95, 96; Біщук В. Еволюція трактування поняття еліта в історико-філософському контексті та можливість застосування класичних підходів елітаризму в сучасних українських умовах /

В. Біщук. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lvivacademy.com/visnik9/fail/Bishchuk.pdf>.

¹⁸ Кухта Б. Політична еліта... – С. 9; Еліта. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Еліта>.

¹⁹ Липинський В. К. Твори. – Т. 6. – С. 188; Полюга Л. М. Словник синонімів української мови / Л. М. Полюга / [2 ге вид.]. – К.: Довіра, 2006. – С. 300.

²⁰ Ашин Г. К. Элитология: история, теория, современность... – С. 87-88; 93, 95; Біщук В. Еволюція трактування поняття еліта в історико-філософському контексті та можливість застосування класичних підходів елітаризму в сучасних українських умовах / В. Біщук. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lvivacademy.com/visnik9/fail/Bishchuk.pdf>; Мандзій Л. Методологія дослідження політичної еліти / Л. Мандзій. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://filos.lnu.edu.ua/bulletin_philosophy/ua/docs/visnyk02/articles/mandziy.pdf.

²¹ Липинський В. К. Твори. – Т. 6. – С. 187.

²² Там само. – С. 186.

²³ Там само. – С. 189.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. – С. 186.

²⁶ Там само. – С. 189.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 17, 52

³⁰ Там само. – С. 52.

³¹ Ісаїв В. Політична соціологія Вячеслава Липинського / В. Ісаїв // Сучасність. – 1984. – № 6. – С. 81-95.

³² Липинський В. К. Твори. – Т. 6. – С. 191; Ісаїв В. Політична соціологія Вячеслава Липинського... – С. 91.

³³ Липинський В. К. Твори. – Т. 6. – С. 191.

³⁴ Ісаїв В. Політична соціологія Вячеслава Липинського... – С. 91.

³⁵ Ісаїв В. Політична соціологія Вячеслава Липинського... – С. 91; Липинський В. К. Твори. – Т. 6. – С. 192.

³⁶ Ісаїв В. Політична соціологія Вячеслава Липинського... – С. 91; Липинський В. К. Твори. – Т. 6. – С. 192.

Отримано 17.09.2015 р.

КОРОТКО ПРО АВТОРІВ

Баженов Лев (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри все-світньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік УАІН.

Баженов Олександр (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Бенискевіч Кишиштоф (м. Зелена Гура, Республіка Польща), доктор габілітований, професор Університету Зеленогурського.

Бубенок Олег (м. Київ), доктор історичних наук, завідувач відділу Євразійського Степу Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України.

Верстюк Володимир (м. Кам'янець-Подільський), старший викладач кафедри все-світньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Вирський Дмитро (м. Київ), доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Вітюк Олександр (м. Вінниця), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри правознавства Вінницького соціально-економічного інституту Вищого навчального закладу «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна».

Газін Володимир (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Гарді Дюра (м. Нові-Сад, Республіка Сербія) викладач філософського факультету університету Нові-Сад.

Герасимов Тимофій (м. Вінниця), кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Глушковецький Анатолій (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Головко Олександр (м. Київ), доктор історичних наук, професор кафедри все-світньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік АН вищої школи України.

Гуцал Анатолій (м. Кам'янець-Подільський), доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Гуцал Віталій (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри все-світньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Завальнюк Олександр (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік АНВО.

Ільницький Василь (м. Дрогобич), кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Казаров Саркіс (м. Ростов-на-Дону, Російська Федерація), доктор історичних наук, професор кафедри археології та історії Давнього світу Південного Федерального університету.

Калуцький Сергій (м. Кам'янець-Подільський), викладач кафедри політології та соціології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Ковалевська Ольга (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Ковальчук Марія (м. Київ), аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Комарницький Олександр (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Копилов Сергій (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, ректор університету.

Корбяк Дмитро (м. Львів), аспірант історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Кундельський Валерій (м. Хмельницький), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Лиман Сергій (м. Харків), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри туристичного бізнесу Харківської державної академії культури.

Лозовий Віталій (м. Київ), доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України.

Маврін Олександр (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заступник директора з наукової роботи Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

Мілясевич Ірина (м. Рівне), кандидат педагогічних наук, доцент кафедри бібліотекознавства та бібліографії Рівненського державного гуманітарного університету.

Олійник Сергій (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Оліпер Світлана (м. Хмельницький), здобувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-По-

дільського національного університету імені Івана Огієнка.

Постоловський Руслан (м. Рівне) кандидат історичних наук, професор, ректор Рівненського гуманітарного університету.

Степанков Валерій (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік УАН.

Степанков Віталій (м. Кам'янець-Подільський), старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Тимків Степан (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Ткач Сергій (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка;

Федьков Олександр (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Філінюк Анатолій (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Циганюк Микола (м. Кам'янець-Подільський), викладач суспільно-гуманітарних дисциплін коледжу Подільського державного аграрно-технічного університету.

Черненкі Євгеній (м. Кишинев, Республіка Молдова), науковий співробітник Інституту Історії Академії наук Молдови.

Чернов Вадим (м. Кам'янець-Подільський), магістр спеціальності «Архівознавство» історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Чуткий Андрій (м. Київ), доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії та теорії господарства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана».

Щур Сергій (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Юга Олександр (м. Кам'янець-Подільський), старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Яблонський Василь (м. Київ), кандидат історичних наук, заступник директора Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України.

Якубовський Василь (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Наукове видання

**Наукові праці Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 25

Рік заснування – 1995. У 1995-1996 рр. – Наукові праці історичного факультету. У 1997-2003 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. У 2004-2007 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. У 2008 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: історичні науки. З 2009 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки.

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації серія КВ №13867-2841 ПР від 22.04.2008 р.,
видане Міністерством юстиції*

*Підписано до друку 25.12.2015. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro.
Ум. друк. арк. . Наклад 100 пр. Зам. № .*